ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1999-2009

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ISSN 1107-7174

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1999-2009

ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΤΙΤΥΠΟΥ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1959
ΕΔΡΑ ΚΟΜΟΤΗΝΗ, ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ 26, ΤΗΛ. 25310 27344

ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1982

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος	: Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Αντιπρόεδρος	: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
Γεν. Γραμματείς	: ΜΑΡΙΑ ΤΕΝΕΚΕΤΖΗ
Ταμίας	: ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
Σύμβουλοι	: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΛΜΠΑΝΙΔΗΣ
	: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΛΙΜΑΡΗΣ
	: ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΔΑΠΕΡΓΟΛΑΣ
	: ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΝΔΡΕΥΜΕΝΟΣ
	: ΣΕΒΑΣΤΗ ΣΑΡΡΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Προϊστάμενος	: Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Μέλη	: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΛΜΠΑΝΙΔΗΣ
	: ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
	: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΛΙΜΑΡΗΣ
	: ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΔΑΠΕΡΓΟΛΑΣ
	: ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ
	: ΘΕΟΔΩΡΑ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ
	: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΕΡΜΠΕΖΗΣ
	: ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ «ΘΡΑΚΙΚΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ»

1. Η «Θρακική Ἐπετηρίδα» εἶναι ἔκδοση τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν, τμήματος τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς.

2. Στήν «Θρακική Ἐπετηρίδα» δημοσιεύονται μελέτες καί ἄρθρα πού ἀφοροῦν τήν Θράκη (Βόρεια, Ἀνατολική καί Δυτική). Ἐπίσης βιβλιοκρισίες γιά βιβλία καί δημοσιεύσεις πού ἀναφέρονται στήν Θράκη.

3. Τά κείμενα πού ἀποστέλλονται γιά δημοσίευση πρέπει: α) νά μήν καταλαμβάνουν ἔκταση μεγαλύτερη ἀπό 2½ τυπογραφικά φύλλα (40 σελίδες), β) νά μήν περιέχουν προσωπικές ἐπιθέσεις ἤ ἀντεγκλήσεις καί γ) νά συνοδεύονται ἀπό σύντομη περίληψη στήν γαλλική ἤ ἀγγλική γλῶσσα καί ἀπό σύντομο (ἕως μισή σελίδα γραφομηχανῆς) βιογραφικό σημείωμα τοῦ συνεργάτη.

4. Ἡ δημοσίευση τῶν ἀποστελλομένων κειμένων ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἔγκριση τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς.

5. Τά κείμενα πού ἀποστέλλονται γιά δημοσίευση πρέπει νά εἶναι εὐανάγνωστα, κατά προτίμηση δακτυλογραφημένα, γραμμένα στή μία ὄψη τῆς κόλλας καί στήν ὁριστική τους μορφή.

6. Στούς συνεργάτες τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας» προσφέρονται 50 ἀνάτυπα τῶν κειμένων τους. Ἐκτύπωση περισσοτέρων ἀνατύπων γίνεται μέ δαπάνη τοῦ συνεργάτη καί μόνον ἐάν τό ἔχει ζητήσει κατά τήν παράδοση τῆς συνεργασίας του. Ὁ ἐκδότης διατηρεῖ τό δικαίωμα τῆς ἐκτυπώσεως καί διαθέσεως γιά λογαρισμό του ἀνατύπων τῆς κάθε συνεργασίας.

7. Γιά κάθε βιβλίο ἤ περιοδικό πού ἀποστέλλεται στό Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν γιά τήν «Θρακική Ἐπετηρίδα» ἤ στόν Μορφωτικό Ὅμιλο γιά τήν βιβλιοθήκη του, γίνεται μνεία στίς βιβλιογραφικές σελίδες τῆς ἐκδόσεως.

8. Τά ἐνυπόγραφα ἄρθρα τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας» δημοσιεύονται μέ προσωπική εὐθύνη τῶν συγγραφέων γιά τό περιεχόμενο, τήν γλωσσική μορφή καί τό τονικό σύστημά τους. Ὁ ἐκδότης εἶναι ὑπεύθυνος γιά τήν προσαρμογή τῶν χειρογράφων στούς τεχνικούς κανόνες δημοσίευσης καί τά ἀνυπόγραφα κείμενα.

9. Η «Θρακική Ἐπετηρίδα» ἀνταλλάσσεται μέ ὅλες τίς ἀνάλογες ἐκδόσεις.

10. Η σχετική μέ τήν ἔκδοση ἀλληλογραφία πρέπει νά ἀπευθύνεται στήν ἑξῆς διεύθυνση: Μορφωτικό Ὅμιλο Κομοτηνῆς, Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν, Γιά τήν «Θρακική Ἐπετηρίδα», Ἁγίου Γεωργίου 26, 69100 Κομοτηνή.

Τιμές διαθέσεως τοῦ ἐνδέκατου τόμου (1999-2009):

α) γιά τούς ἰδιῶτες	25 €
β) γιά νομικά πρόσωπα	30 €
γ) γιά φοιτητές καί μαθητές	20 €

Οἱ ἴδιες τιμές ἰσχύουν καί γιά τούς προηγούμενους τόμους.

Μετά ἀπό μία ὁλόκληρη δεκαετία κατέστη δυνατό νά κυκλοφορήσει ὁ ἐνδέκατος τόμος τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας». Μοναδική αἰτία τῆς μεγάλης καθυστερήσεως εἶναι ἡ οἰκονομική δυσπραγία τοῦ ἐκδότη, πού δυστυχῶς ἐπιδεινώθηκε τά τελευταῖα χρόνια. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό περιεχόμενο πεποίθηση τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς εἶναι ὅτι ὁ τόμος διακρίνεται γιά τό ὑψηλό ἐπίπεδο τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν πού δημοσιεύονται, τήν ποιότητα τῆς ἐκδόσεως συνεχίζοντας τή λαμπρή παράδοση τῶν προηγουμένων δέκα τόμων.

Γι' αὐτό τόν λόγο τό Διοικητικό Συμβούλιο καί ἡ Ἐπιτροπή ἐκφράζουν θερμές εὐχαριστίες καί ἐγκάρδια συγχαρητήρια στούς ἐκλεκτούς συνεργάτες τοῦ τόμου, στό λαμπρό ἐπιτελεῖο τῶν ἐκδόσεων Ἀθ. Ἀλτιντζῆ καί στήν κ. Στέλλα Βασιλειάδου-Γαλάνη, ἀρχαιολόγο, ἡ ὁποία εἶχε τήν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως. Θεωροῦν ἐπίσης ἀπαραίτητο νά ζητήσουν συγγνώμη ἀπό τούς συνεργάτες καί τούς ἀναγνῶστες γιά τήν καθυστέρηση πού σημειώθηκε.

Τήν ἔκδοση τοῦ παρόντος τόμου στήριξαν οἰκονομικά ἡ Περιφέρεια Ἀνατ. Μακεδονίας Θράκης μέ ἀπόφαση τοῦ Γεν. Γραμματέα κ. Δημητρίου Σταμάτη καί ἡ Διευρυμένη Νομαρχιακή Αὐτοδιοίκηση Ροδόπης Ἔβρου μέ ἀπόφαση τοῦ Προέδρου Καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Μηνόπουλου στους ὁποίους ἐκφράζονται θερμές εὐχαριστίες.

Ἐπισημαίνεται ὅτι στή δεκατία πού πέρασε μέ πρωτοβουλία τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς πραγματοποιήθηκαν δύο ἐπιστημονικά συνέδρια στήν Κομοτηνή. Τό 3ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν μέ θέμα «Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ΄ - ΙΘ΄ αἰ.)» ἀπό 26 ἕως 31 Μαΐου 1998 γιά τήν ὀργάνωση τοῦ ὁποίου συνεργάσθηκαν τό Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς, τό Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης καί ὁ Δῆμος Κομοτηνῆς καί τό 4ο μέ θέμα «Βυζαντινή Θράκη. Μαρτυρίες καί κατάλοιπα» ἀπό 18 ἕως 22 Ἀπριλίου 2007 μέ ὀργανωτές τό Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν τοῦ Ὁμίλου, τόν Δῆμο Κομοτηνῆς, τή 12η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καί τό Ἀρχαιολογικό Ἰνστιτοῦτο Μακεδονικῶν καί Θρακικῶν Σπουδῶν. Τά πρακτικά τοῦ 3ου συμποσίου κυκλοφόρησαν σέ ἕνα τόμο σάν αὐτοτελής ἔκδοση τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς, ἐνῶ τοῦ 4ου βρίσκονται στό στάδιο τῆς ἐκτυπώσεως.

Τό 2009 ἀποτελεῖ σημαντικό σταθμό στήν πορεία τοῦ Ὁμίλου διότι συμπληρώνονται 50 χρόνια ἀπό τήν ἵδρυσή του. Ἡ ἐπέτειος θά τιμηθεῖ μέ σειρά ἐκδηλώσεων πού θά πραγματοποιηθοῦν στό τελευταῖο τρίμηνο τοῦ

2009 καί τό πρῶτο τοῦ 2010. Στόν ἑπόμενο τόμο θά δημοσιευθοῦν χρονικά καί ἄλλα κείμενα τῶν ἐκδηλώσεων.

Σημειώνεται ὅτι γιά λόγους τεχνικούς παρελείφθησαν οἱ σελίδες «βιβλία πού λάβαμε» καί τά βιογραφικά τῶν συνεργατῶν.

Κομοτηνή, Σεπτέμβριος 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευάγγελου Αλμπανίδη, Αθλητές και αθλητικοί χώροι της αρχαίας Θράκης 15
Μανόλη Γ. Βαρβούνη, Ο Γεώργιος Κόντης ρήτωρ Αίνου και η λαϊκή κηρυγματική του 17ου αιώνα 49
Μανόλη Γ. Βαρβούνη, Πίνακες της θρακικής λαογραφικής βιβλιογραφίας 101
Χρ. Γκατζόλη - Β. Πούλιου - Δ. Τερζοπούλου, Νομίσματα Θρακών βασιλέων και δυναστών από την αιγαιακή Θράκη, τη Μακεδονία ανατολικά του Αξιού και την Πιερία (5ος-3ος αι. π.Χ.) 113
Γερακίνας Κ. Ζαφειρίου, Το θέμα Μακεδονίας ως τον 12ο αιώνα. Προσωπογραφία 133
Αλέξανδρου Χ. Καζαντζή, Κίρκη Έβρου: ιστορικός κόμβος της Παραεγνατίας οδού 179
Στάθη Ν. Κεκρίδη, Η ενσωμάτωση της Δυτικής Θράκης μέσα από τον Τύπο της εποχής 185
Παναγιώτη Ν. Κορομβόκη, Ο Νικόλαος Δ. Πιερράκος «ισότιμος υιός» του Νέστορα Τσανακλή 197
Μόσχου Κούκου, Ο Αντώνης Ρωσσίδης ως ερευνητής της ιστορίας της Θράκης 207
Γεωργίου Κουτζακιώτη, Τα παλαιά βιβλία της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σαμοθράκης 217
Αρχιμ. Χρίστου Κυριαζόπουλου, Η διοικητική οργάνωση της Θράκης από τον 4ο ως τον 9ο αιώνα 221
Αρχιμ. Χρίστου Κυριαζόπουλου, Οι Παυλικιανοί της Θράκης κατά τη βυζαντινή εποχή 231
Αρχιμ. Χρίστου Κυριαζόπουλου, Η Αδριανούπολη από την ίδρυσή της ως την άλωσή της από τους Τούρκους 237
Φάνη Μαλκίδη, Το ελληνοτουρκικό μορφωτικό σύμφωνο του 1968 και οι επιπτώσεις του στη Θράκη 257
Πρωτ. Γεωργίου Μεταλληνού, Ο από Τραπεζούντος αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρύσανθος ως εκκλησιαστική προσωπικότητα 285

Θανάση Μουσόπουλου, Ο Γεώργιος Βιζυηνός το 2000 299
Θανάση Μπράβου, Έλληνες και Θράκες. Μια βουλγαρική άποψη και μια ελληνική απάντηση 315
Ευάγγελου Αθ. Παπαθανασίου, Η οικοδομική επιγραφή Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας) 329
Έμης Παπαναστασίου, Τρία λαϊκά παραμύθια της Θράκης 379
Μοναχού Παταπίου Καυσοκαλυβίτου, Ο μοναχός Μητροφάνης ο εκ Βιζύης της Θράκης και το ζωγραφικό του έργο στη σκήτη Καυσοκαλυβίων του Αγίου Όρους 385
Ιωάννη Ελ. Σιδηρά, Σελίδες εκκλησιαστικής δράσεως των μητροπολιτών Μαρωνείας Ιωακείμ Βαλασιάδη (1894-1900) και Κωνσταντίου Γαζή (1900-1902) στη Θάσο 429
Διαμαντή Τριαντάφυλλου, Παρουσίαση Πρακτικών του 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών για την Αρχαία Θράκη 453

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΛΜΠΑΝΙΔΗ

ΑΘΛΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΘΡΑΚΗΣ

Ο χώρος που φέρει το όνομα Θράκη από τους αρχαιοτάτους ακόμη χρόνους δεν είχε σαφή και καθορισμένα όρια. Στην έρευνά μας η Θράκη εξετάζεται με τα ευρύτερά της εθνολογικά και γεωγραφικά όρια, τα οποία είναι ο Στρυμόνας προς δυσμάς, ο Δούναβης προς βορράν, το Θρακικό πέλαγος προς νότο και ο Ευξεινος Πόντος και η Προποντίδα προς ανατολάς[1].

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η συλλογή και επεξεργασία στοιχείων σχετικά με τους πολυνίκες αθλητές που κατάγονται από τη Θράκη και η αναζήτηση τοπικών συντεχνιών επαγγελματιών αθλήτων κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Επιπλέον επιδίωξη της ερευνητικής αυτής προσπάθειας είναι να εντοπίσει τους αθλητικούς χώρους της αρχαίας Θράκης, όχι μόνο αυτούς που ήλθαν στο φως από την αρχαιολογική σκαπάνη αλλά και αυτούς που μνημονεύονται σε φιλολογικές και επιγραφικές πηγές. Ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν φιλολογικές μαρτυρίες, επιγραφικές πηγές αλλά και ανασκαφικά δεδομένα.

ΟΙ ΑΘΛΗΤΕΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Ένας από τους διασημότερους αθλητές της κλασικής εποχής, αναμφισβήτητα όχι μόνο της Θράκης αλλά και ολόκληρης της Ελλάδας, ήταν ο Θεαγένης ο Θάσιος. Στέφθηκε Ολυμπιονίκης το 480 π.Χ. στην πυγμή και το 476 π.Χ. στο παγκράτιο, ενώ κέρδισε τρεις ακόμα νίκες στα Πύθια, δέκα στα Ίσθμια και εννέα στα Νέμεα, άλλοτε στην πυγμή και άλλοτε στο παγκράτιο[2]. Χάρη στις αθλητικές του επιδόσεις αποκαλούνταν *δισολύμπιος*[3] και *μυριάεθλος ἀνδρας*[4]. Ο Θεαγένης περιόδευε συνεχώς στην Ελλάδα, λαμβάνοντας

1. Σχετικά με τα όρια της Θράκης βλ. *Oberhumer*, Thrake (Grenzen, RE, VIA1 (1936) 394-196· *B. Lenk - A. Betz*, «Thrake», RE, VIA1 (1936) 414-472· *Α. Αδαμαντίου*, «Γεωγραφικαί περιπέτειες του ονόματος Θράκη», Θρακικά 1 (1928) 374-380· *Κ. Στεργιόπουλου*, «Οι αρχαίοι συγγραφείς και τα όρια της Θράκης», Αρχείον Θράκης 36 (1973) 7-33· *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 22-26.

2. Οι νίκες του Θεαγένη αναφέρονται στον *Παυσανία* VI, 11, 2-9. VI, 15, 3 αλλά και σε επιγραφές της Ολυμπίας (SIG^3 36A) και των Δελφών (Syll^3 36 Delphes 3835).

3. IG XII, 8 278 & I, 31.

4. *Δίων Χρυσόστομος* XXXI, 95.

μέρος στις διάφορες αθλητικές γιορτές και έτσι κέρδισε συνολικά 1200[5], 1300[6] ή 1400 νίκες[7]. Για τις πολύπλευρες αθλητικές του ικανότητες[8] έγινε θρύλος και κέντρισε το ενδιαφέρον και τη φαντασία του Πλουτάρχου[9], του Δίωνα του Χρυσοστόμου[10], του Ευσεβίου[11] και του Λουκιανού[12]. Η φήμη του Θεαγένη ήταν τεράστια και στην πατρίδα του τη Θάσο, μετά θάνατο λατρεύτηκε σαν θεός, ενώ σε πολλές άλλες πόλεις πίστευαν στις θεραπευτικές του ικανότητες. Αγάλματά του στήθηκαν σε πολλές ελληνικές και βαρβαρικές πόλεις, όπου και λατρευόταν σαν θεράποντας, ιδιαίτερα κατά την αυτοκρατορική εποχή[13].

Μετά τον Θεαγένη κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων μέσα από τις επιγραφές μάς είναι γνωστοί κάποιοι αθλητές με νίκες στα Ολύμπια αλλά και κυρίως σε περίχωρους αγώνες, χωρίς κανείς τους φυσικά να φθάσει τη φήμη του μεγάλου Θάσιου αθλητή.

Κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, σύμφωνα με το πρότυπο των τεσσάρων πανελληνίων αγώνων, ως γνωστόν, οργανώθηκαν πολλοί άλλοι αγώνες σε όλο τον ελληνόφωνο κόσμο και μάλιστα με το ίδιο όνομα. Παρόλα όμως αυτά οι νέες πόλεις, ακολουθώντας το παράδειγμα των ελλαδικών πόλεων, έστελναν τους πρωταθλητές τους να λάβουν μέρος στην Ολυμπία και τους Δελφούς. Τα αρχεία των Ολυμπιακών αγώνων παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον πάνω σ' αυτό το θέμα. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους απουσιάζουν ολυμπιονίκες από τις μεγάλες πόλεις του 5ου αι. π.Χ., Αθήνα, Σπάρτη, Θήβα και τις μεγάλες αποικιακές πόλεις της Μεγάλης Ελλαδας (Κάτω Ιταλία και Σικελία). Τη θέση τους παίρνουν ολυμπιονίκες από την Αχαΐα, την Αρκαδία, τη Μακεδονία και κατά την άποψη του N. Gardiner[14] και από τη Θράκη. Ο N. Gardiner υποστηρίζει ότι μόνο στα αγωνίσματα δρόμου έχουμε έξι νικητές Μακεδόνες και Θράκες (χωρίς δυστυχώς να κατονομάζει αυτούς που εννοεί) μεταξύ των ετών 324-268 π.Χ.[15]

5. *Πλουτάρχου*, Πολιτικά, 811 Ο-Ε.

6. Syll[3] 36 Delphes 3835. Οι 1300 νίκες θεωρούνται από τον *J. Pouilloux*, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, Paris 1954-1958, σ. 78-79 πιο κοντά στην αλήθεια.

7. Λεξικό Σουίδα SV. *Παυσανίας* VI, 11, 5.

8. Πολύπλευρος γιατί στέφθηκε νικητής ακόμη και στο δόλιχο, στα Εκατόμβια της Φθίας. *Παυσανίας* VI, 11, 5· *Πλουτάρχου*, Πολιτικά, 811 Ο-Ε.

9. *Πλουτάρχου*, Πολιτικά 811, Ο-Ε.

10 *Δίων Χρυσόστομος* XXXI, 95.

11. *Ευσεβίου*, Ευαγγελικά V, 34, 5.

12. *Λουκιανού*, Θεών εκκλησία 12.

13. *J. Pouilloux*, Les cultes de Thassos, ό.π., σ. 68-69.

14. *N. Gardiner*, Athletics of the ancient world, Oxford 1930, σ. 46.

15. *N. Gardiner*, Athletics, ό.π., σ. 46. Η αναφορά αυτή του Gardiner σε Θράκες Ολυμπιονίκες στάθηκε αδύνατο να επιβεβαιωθεί μέσα από τους καταλόγους ολυμπιονικών: *L. Moretti*, Olympionikai i vincitori negli antichi agoni Olimpici, Roma 1957. Ο κατάλογος αυτός περιλαμβάνεται

Σπουδαίος δρομέας ολυμπιονίκης από τη Θράκη είναι ο Δαμασίας ο Αμφιπολίτης, ο οποίος στέφθηκε νικητής στο στάδιο την 115η Ολυμπιάδα το 320 π.Χ., και η νίκη του μνημονεύεται και σε παπύρους της Οξυρύγχου[16]. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι στους καταλόγους ολυμπιονικών του L. Moretti συμπεριλαμβάνονται άλλοι δύο αθλητές από τη Θράκη που στέφθηκαν νικητές, δυστυχώς όμως αγνοούμε το όνομά τους. Ο ένας προέρχεται από την Αμφίπολη, ο οποίος αναδείχθηκε ολυμπιονίκης σε άγνωστο αγώνισμα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους[17], και ο άλλος ήταν Μαρωνείτης[18], ο οποίος κέρδισε τον κότινο της Ολυμπιακής νίκης στο αγώνισμα της πάλης. Δυστυχώς όμως δεν διασώθηκε το όνομά του παρά μόνο το τοπωνύμιό του.

Στους ολυμπιονίκες από τη Θράκη θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε, σύμφωνα με τους καταλόγους ολυμπιονικών, και τον Λάμπο τον Φιλιππήσιο, νικητή στο τέθριππο κατά την 120η Ολυμπιάδα (300 π.Χ.)[19]. Αξίζει όμως να αναφέρουμε και τον παλαιστή Δημοκράτη από ένα νησί του Θρακικού πελάγους, την Τένεδο[20], ο οποίος στέφθηκε ολυμπιονίκης μεταξύ του 220-200 π.Χ.[21] Ο Δημοκράτης ο Τενέδιος ήταν πασίγνωστος για τη δύναμή του. Λέγεται ότι κανείς δεν μπορούσε να τον κουνήσει όταν έπαιρνε θέση πίσω από τη γραμμή[22].

Θρακική καταγωγή προσδόθηκε από σύγχυση (λόγω του ονόματός του

στο βιβλίο: Οι Ολυμπιακοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1982· κατάλογος Ολυμπιονικών *Ιουλίου Αφρικανού* ο οποίος συμπεριλαμβάνεται στο έργο του *Ευσεβίου Παμφίλου*, Χρονικά I, XXXIII· κατάλογο Ολυμπιονικών παραθέτει η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Β΄, σ. 500-507· κατάλογο Ολυμπιονικών παραθέτει και ο *Ν. Παπαχατζής*, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, τ. III, Μεσσηνιακά-Ηλιακά. Πιθανότατα ο Gardiner αναφερόμενος στη Θράκη την εξετάζει, όπως και μεις, με τα εθνολογικά της όρια τα οποία ήταν ευρύτερα των πολιτικών.

16. *L. Moretti*, Olympionikai, ό.π., no. 473. P. Oxy, 12.

17. *L. Moretti*, Nuovo supplemento al catalogo degli Olympionikai, στο: Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games, (5-9 September 1988), σ. 125.

18. *L. Moretti*, Olympionikai, ό.π., no. 213.

19. *Παυσανίας* VI, 4, 10: *πεποίηκε δὲ παρὰ τὸν Εὐάνθην ἀνὴρ τε ἱπποτρόφος καὶ τὸ ἅρμα, ἀναβεβηκυία δὲ ἐπὶ τὸ ἅρμα παῖς παρθένος, ὄνομα μὲν Λάμπος τῷ ἀνδρί, πατρὶς δὲ ἦν αὐτῷ νεωτάτη τῶν ἐν Μακεδονίᾳ πόλεων, καλουμένη δὲ ἀπὸ τὸν οἰκιστοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀμύντου.*

20. *Παυσανίας* VI, 17, 1: *Δημοκράτης Τενέδιος καὶ Ἠλεῖος Κριάννιος, οὗτος μὲν ὅπλου λαβὼν νίκην, Δημοκράτης δὲ ἀνδρῶν πάλης, ἀνδριάντας δὲ τοῦ μὲν Μιλήσιος Διονυσικλῆς· L. Moretti*, Olympionikai, no. 498.

21. Σχετικά βλ. Συμπληρωματικός κατάλογος Ολυμπιονικών, ΙΕΕ, τ. Β΄, σ. 507. Η Ολυμπιάδα της νίκης του Τενεδίου παλαιστή Δημοκράτη δεν είναι γνωστή, από ψήφισμα όμως των Ηλείων, όπου μνημονεύεται και η νίκη του στους Ολυμπιακούς αγώνες φαίνεται πως ο Δημοκράτης ήταν σε ακμή στις πρώτες δεκαετίες του 3ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με το τιμητικό αυτό ψήφισμα ο Δημοκράτης ανακηρύσσεται πρόξενος και ευεργέτης των Ηλείων με δικαίωμα εγκτήσεως, ατελείας, προεδρίας κατά τους διονυσιακούς αγώνες και συμμετοχής σε άλλες γιορτές. *Ν. Παπαχατζή*, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, τ. III, 360, σημ. 2.

22. *Παυσανίας* VI, 17, 1· *R. Robinson*, Sources for the history of greek athletics, Chicago - Illinois 1955, σ. 259.

προφανώς) και στον φημισμένο δρομέα ολυμπιονίκη Ερμογένη τον Ξάνθιο, ο οποίος στέφθηκε νικητής σε δρομικά αγωνίσματα σε τρεις συνεχόμενες Ολυμπιάδες και για τις ικανότητές του αποκαλούνταν *ἵππος*[23]. Σε πλάνη υπέπεσαν τόσο ερευνητές[24] όσο και αθλητικοί παράγοντες, οι οποίοι, θεωρώντας ότι ο Εργογένης κατάγεται από την Ξάνθη, ονόμασαν Ερμογένειο το εθνικό κολυμβητήριο της πόλης, ενώ αθλητικό σωματείο της Ξάνθης φέρει το όνομά του. Βέβαια όλοι οι προαναφερόμενοι δεν έλαβαν υπόψη τους τον Παυσανία[25], ο οποίος μνημονεύει στα κείμενά του τον Ερμογένη από την Ξάνθο της Λυκίας. Αν και η Θράκη είχε αναπτύξει αρκετά νωρίς σχέσεις με την Ολυμπία (θησαυρός Βυζαντίων, ανάθημα Μενδαίων Θρακών) είναι φτωχή σε ολυμπιονίκες[26].

Μέσα στο επιγραφικό υλικό της Θράκης[27] γίνεται μια πάρα πολύ σημαντική αναφορά σε ολυμπιονίκη αθλητή, τον Αυρήλιο Φρόντωνα Διοφάνους. Πιο συγκεκριμένα η προαναφερόμενη επιγραφή προέρχεται από την Τραϊανή Αυγούστα, ανήκει χρονολογικά στον 3ο αι. μ.Χ.[28] και αναφέρεται στον:

...Αὐρήλιον Φρόντωνα Διοφάνους
Ὀλυμπιονείκην, Ἀλιονεί-
κην, δρομέα παράδοξον,
μόνον καὶ πρῶτον τῶν ἀπ' αἰῶνος
πάντων ἀνθρώπων...

Κατά την άποψη του L. Moretti[29], ο οποίος ας σημειωθεί είναι ο πλέον ειδικός σε θέματα καταλογογράφησης ολυμπιονικών της αρχαιότητας, ο Αυρήλιος Φρόντων, γιος του Διοφάνη, στέφθηκε νικητής σε δρομικό αγώνισμα στους αγώνες της Ολυμπίας όχι πριν το τέλος του 2ου αι. μ.Χ. Βέβαια ο G. Mihailov[30] πιθανολογεί ότι ο Αυρήλιος Φρόντων Διοφάνους στέφθηκε νικητής

23. *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της γυμναστικής, Αθήνα 1927, σ. 50-51.

24. *Κλ. Παλαιολόγου*, «Ο δρόμος - φημισμένοι δρομείς», στο: Οι ολυμπιακοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1972, σ. 172· *Β. Κολοβού*, «Ονομαστοί ολυμπιονίκες της αρχαιότητας», Στρατιωτική Επιθεώρηση, τ. 5, σ. 561.

25. *Παυσανίας* VI, 13, 3.

26. Για τις σχέσεις Θράκης - Ολυμπίας βλ. *Ε. Αλμπανίδη*, «Αθλητικοί αγώνες στη Θράκη κατά τους κλασικούς, ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους», Άθληση και κοινωνία 2 (1991) 16· για το ανάθημα των Μενδαίων επίσης βλ. *Παυσανίας* V, 27, 12.

27. IGB III_2, 1574 = *G. Seure*, Archeologie Thrace, Paris 1920, σ. 71 αρ. 146.

28. Η χρονολόγηση προκύπτει από τη διαπίστωση ότι ο Αυρήλιος Φρόντωνας Διοφάνους, όπως δείχνει το όνομά του, είχε πάρει τη ρωμαϊκή πολιτεία μετά το διάταγμα του Καρακάλλα το 212 μ.Χ. Ο σύντροφός του Αυρήλιος Μένανδρος ο και Κότος, όπως προκύπτει από το signum, ήταν θρακικής καταγωγής· *Δ. Σαμσάρη*, Έρευνες στην ιστορία, την τοπογραφία και τις λατρείες των ρωμαϊκών επαρχιών Μακεδονίας - Θράκης, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 266. Πρβ. *D. Detschew*, Die thrakischen Sprachreste, Wien 1957, σ. 257· *G. Seure*, Archeologie Thrace, ό.π., σ. 72, σημ. 2.

29. *L. Moretti*, Nuovo supplemento al catalogo degli Olympionikai, ό.π., σ. 127.

30. *G. Mihailov*, IGB III_2, 1574, σ. 48.

στα Ολύμπια της Βέροιας ή τα Αδριανά Ολύμπια της Κυζίκου, στα Ολύμπια των Τραλλέων ή της Σμύρνης, σε περίχωρους δηλαδή αγώνες, οι οποίοι έφεραν την επωνυμία Ολύμπια και τελούνταν την αντίστοιχη περίοδο. Φαίνεται όμως ότι η άποψη του L. Moretti είναι η επικρατούσα. Με την άποψη αυτή συμφωνούν και ο G. Kazarow[31] αλλά και ο G. Seure[32].

Ο Αυρήλιος Φρόντων Διοφάνους χαρακτηρίζεται επίσης ως Αλιονείκης, νικητής δηλαδή στα Άλια ή Αλίεια της Ρόδου[33] ή στα Δεία Αλεια εν Φιλαδελφεία[34]. Τα Άλια ή Αλίεια ήταν αγώνες προς τιμήν του Ηλίου[35].

Αξιοσημείωτο επίσης είναι το γεγονός ότι ο Αυρήλιος Φρόντων Διοφάνους φέρει τον τίτλο *παράδοξος*. Ο τιμητικός αυτός τίτλος δίδονταν αρχικά στους διαδόχους του Ηρακλή στους *ἀφ' Ἡρακλέους*, σ' όσους δηλαδή κέρδιζαν νίκη στους Ολυμπιακούς αγώνες την ίδια μέρα στα αγωνίσματα πάλης και παγκρατίου[36]. Βέβαια κατά την αυτοκρατορική περίοδο ο τίτλος αυτός είχε πολλές σημασίες και συνδέονταν τις περισσότερες φορές με τους επαγγελματίες αθλητές[37]. Συχνότερα ο όρος χρησιμοποιούνταν για να χαρακτηρίσει τον άξιο θαυμασμού, αυτόν που ξεπέρασε όλα τα προγνωστικά[38], αυτόν που δεν είχε κανέναν εφάμιλλο μέχρι των ημερών του[39], αλλά και τον διακεκριμένο αθλητή ο οποίος αναλάμβανε καθήκοντα άρχοντα αθλητικής συντεχνίας[40].

Οι αθλητικές συντεχνίες ήταν ενώσεις επαγγελματιών αθλητών, οι οποίες απασκοπούσαν στην προαγωγή των συμφερόντων του κλάδου των επαγγελματιών αθλητών και στη διεκδίκηση ειδικών προνομίων από τους εκάστοτε Ρωμαίους αυτοκράτορες[41]. Κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής, εποχής άνθησης του επαγγελματικού αθλητισμού και των αθλητικών συντεχνιών, αθλητικές συντεχνίες συναντούμε και στη Θράκη. Στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. στην Παυταλία υπήρχε αθλητική συντεχνία ιερονικών αθλητών,

31. *G. Kazarow*, Bull. Soc. Archeol. Bulgare, III (1912) 190.

32. *G. Seure*, Rev. Arch. II (1915) 200, no. 46.

33. *G. Seure*, Archéologie Thrace, ό.π., σ. 74· *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Τραϊανή Αυγούστη και περί αυτήν», Θρακικά 8 (1937) 82, αρ. 20.

34. *G. Seure*, Archéologie Thrace, ό.π., σ. 74· IGB III_2, 1574, σ. 49.

35. *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της Γυμναστικής, σ. 202.

36. Plut. Comp. Cim. et Lucull, 2: *τῶν ἀθλητῶν τοὺς ἡμέρᾳ μίᾳ πάλῃ ἅμα καὶ παγκρατίῳ στεφανουμένους ἔθει τινὶ παραδοξονίκας καλοῦσιν*· η παραπομπή από *G. Seure*, Archéologie Thrace, σ. 73 σημ. 2. Πρβ. *C. Forbes*, «Οι αφ' Ηρακλέους», AJP LX (1939) 473-474· *K. Schneider*, «Παράδοξος», RE IXX2 (1949) 1166.

37. *K. Scheider*, «Παράδοξος», ό.π., σ. 1166· *M. Kokolakis*, «Gladiatorial games and animal-Baiting in Lucian», Platon 10 (1958) 328-335· *G. Seure*, Archéologie Thrace, ό.π., σ. 72.

38. *N. Gardiner*, Athletics, ό.π., σ. 106.

39. *K. M. Αποστολίδης*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Τραϊανή Αυγούστη», ό.π., σ. 82.

40. *N. Gardiner*, Athletics, ό.π., σ. 110.

41. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, CPh, 1955, σ. 238.

όπως και σε άλλα μέρη της Ανατολής (Έφεσος, Τράλλεις, Σμύρνη, Θυάτειρα, Μίλητος)[42]. Τούτο πιστοποιείται από επιγραφή[43] που βρέθηκε στη Φιλιππούπολη στην οποία μνημονεύεται ο:

...Πόπλιος Αἴλιος Διοσκουρίδης
Φιλιπποπολείτης, ἱερονίκης, ξυστάρχης
διὰ βίου τῆς τῶν Παυταλεωτῶν πόλεως
νεικήσας ἀγενείων παγκράτιον.

Η επιγραφή προέρχεται από τους χρόνους του Αδριανού (117-138 μ.Χ.) και τούτο γιατί λαμβάνοντας υπόψη το όνομα διαπιστώνουμε ότι ο προαναφερόμενος Φιλιππουπολίτης έλαβε τη ρωμαϊκή πολιτεία αλλά και το praenomen και το gentilicium του Ρωμαίου αυτοκράτορα Πόπλιου Αίλιου Αδριανού[44].

Επικεντρώνοντας την προσοχή μας στους τίτλους του Πόπλιου Αίλιου, *ἱερονίκης καὶ ξυστάρχης* μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτός ήταν μέλος αθλητικής συντεχνίας ιερονικών αθλητών της Παυταλίας, της οποίας μάλιστα ηγούνταν ως ξυστάρχης. Από το επιγραφικό υλικό και τις φιλολογικές μαρτυρίες, γενικότερα, οι αθλητικές αυτές συντεχνίες πιστοποιούνται από τον 1ο αι. π.Χ. και αρχικά είναι γνωστές δύο: *οἱ ἀπό τῆς οἰκουμένης ἀθλητές* και *οἱ ἀπό τῆς οἰκουμένης ἱερονῖκαι*[45]. Η συντεχνία των ιερονικών απαρτιζόταν μόνο από τους νικητές των ιερών αγώνων, ενώ η συντεχνία των οικουμενικών αθλητών δεχόταν σαν μέλη όλους τους αθλητές, νικητές και νικημένους[46]. Ήδη από τον 1ο αι. μ.Χ. σχεδόν κάθε πόλη στην Ανατολή είχε αθλητική συντεχνία, η οποία αποκαλούνταν ιερά σύνοδος του ξυστού ή απλά ξυστός και διευθύνονταν από τον ξυστάρχη[47].

Τα καθήκοντα του ξυστάρχη είναι σε ένα μεγάλο βαθμό ασαφή και απροσδιόριστα εξαρτώνταν δε από την προσωπική διάθεσή του. Θα μπορούσαμε να τον παραβάλουμε με τον σημερινό πρόεδρο ενός επαγγελματικού αθλητικού συλλόγου[48]. Πιο συγκεκριμένα ο ξυστάρχης ήταν διακεκριμένος αθλητής[49], τις περισσότερες φορές βαρέων αθλημάτων και μάλιστα παγκρατια-

42. Ό.π., σ. 241.
43. IGB III$_1$, 893.
44. Δ. Σαμσάρη, Έρευνες, ό.π., σ. 209.
45. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 239· *W. Pleket*, «Some aspects of the history of the athletic guilds», ZPE 10 (1973) 202. Αξίζει να αναφέρουμε και την άποψη του *N. Gardiner*, Greek athletic sports and festivals, London 1910, σ. 174-176, ο οποίος υποστηρίζει ότι η συντεχνία των οικουμενικών αθλητών οργανώθηκε κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.
46. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 239.
47. *N. Gardiner*, Athletics, ό.π., σ. 107· *N. Gardiner*, Greek Athletic, ό.π., σ. 175.
48. *N. Gardiner*, Greek Athletic, ό.π., σ. 176.
49. Ό.π., σ. 175.

στής[50]. Άλλωστε και στην περίπτωσή μας ο ξυστάρχης Πόπλιος Αίλιος Διοσκουρίδης ήταν διακεκριμένος παγκρατιαστής αθλητής.

Το αξίωμα του ξυστάρχη ήταν ισόβιο. Τούτο πιστοποιείται από τις επιγραφές όπου ο ξυστάρχης προσαγορεύεται *ξυστάρχης διὰ βίου*[51]. Καθ' όμοιο τρόπο προσαγορεύεται και ο Φιλιππουπολίτης ξυστάρχης Πόπλιος Αίλιος Διοσκουρίδης. Επιπλέον πρέπει να σημειώσουμε ότι ο ξυστάρχης διοριζόταν από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα. Ενώ λοιπόν οι άλλοι αθλητικοί παράγοντες, όπως οι γυμνασίαρχοι και αγωνοθέτες, εκλέγονταν από τις τοπικές κοινωνίες ο ξυστάρχης, άγνωστος πριν την αυτοκρατορία, ήταν αυτοκρατορικά διορισμένος και αξιωματούχος της ρωμαϊκής διοίκησης[52] αλλά και αντιπρόσωπος των αθλητών της συντεχνίας προς τον αυτοκράτορα για τη διεκδίκηση προνομίων[53].

Ο ξυστάρχης ήταν πρόεδρος σε όλες τις αθλητικές διοργανώσεις της πόλης και σε ειδικές περιπτώσεις όλων των αγώνων της επαρχίας[54]. Για τη διοργάνωση μάλιστα των αγώνων παραχωρούσε και το λάδι στους αθλητές[55]. Ο ξυστάρχης έπρεπε να κάνει προγραμματισμό των εξόδων της διοργάνωσης και φυσικά η πόλη κάλυπτε τα έξοδα. Αν όμως αυτός επεδίωκε τη δόξα μέσα από την ξυσταρχία θα έπρεπε οικειοθελώς να υποστεί μέρος ή ολόκληρο το οικονομικό φορτίο των αγώνων[56]. Ο ξυστάρχης επίσης ήταν αρχιερέας της συντεχνίας των αθλητών. Ο θρησκευτικός αυτός χαρακτήρας των συντεχνιών δεν ήταν μόνο μια επιβίωση της πανάρχαιας σχέσης θρησκείας και αθλητισμού, όπως υποστηρίζει ο N. Gardiner[57], αλλά ήταν και ένα μέσο, σε μερικές περιπτώσεις, για τη διάδοση της λατρείας του αυτοκράτορα[58].

Η Ρώμη ήθελε να ελέγχει την αγωνιστική ζωή της αυτοκρατορίας και αυτό το έκανε διαμέσου των αθλητικών συντεχνιών και ξυσταρχιών[59]. Αναμφισβήτητα το ενδιαφέρον της Ρώμης για τις αθλητικές συντεχνίες οφειλόταν σε διάφορους πολιτικοοικονομικούς λόγους. Οι ξυστοί αποδείχθηκαν σπουδαίο όργανο αυτοκρατορικής προπαγάνδας και αποτελεσματικότατο μέσο

50. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 248, όπου παρατίθεται και λίστα δώδεκα ξυσταρχών οι οποίοι ήταν παγκρατιαστές.

51. Από το επιγραφικό υλικό μαρτυρούνται δώδεκα άλλες περιπτώσεις ισόβιων ξυστάρχων, *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 247, σημ. 94.

52. Ό.π., σ. 247.

53. Σχετικά πρβ. την περίπτωση του Ούλπιου Δομέστιχου *C. Forbes*, ό.π., σ. 243-244. Για τα προνόμια τα οποία είχαν αποκτήσει κατά καιρούς οι αθλητές βλ. *N. Gardiner*, Athletics, ό.π., σ. 113-114.

54. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 247.

55. *N. Gardiner*, Greek Athletic, ό.π., σ. 176.

56. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 246.

57. *N. Gardiner*, Greek Athletic, ό.π., σ. 175.

58. *W. Pleket*, «Some aspects of the history of the athletic guilds», ό.π., σ. 221.

59. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 247.

διατήρησης σε υψηλά επίπεδα της δημοτικότητας του αυτοκράτορα. Από την άλλη πλευρά με τη διοργάνωση νέων ιερών και θεματικών αγώνων στις πόλεις της επαρχίας υπό τον ξυστάρχη δόθηκε νέα οικονομική ώθηση, ένα καινουργιο κέντρισμα για την τόνωση του εμπορίου και την οικονομική ανάπτυξη της διοργανώτριας πόλης[60].

Οι ξυστάρχες ήταν φυσικό ως αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι να απολαμβάνουν μεγάλες τιμές στις πόλεις τους. Συνήθως εκλέγονταν βουλευτές, πρόξενοι ή ανώτατοι ιερείς[61]. Έτσι και στην περίπτωσή μας, σύμφωνα με τη συμπλήρωση της επιγραφής από τον Μ. Αποστολίδη[62], ο Πόπλιος Αίλιος Διοσκουρίδης ήταν όχι μόνο ξυστάρχης της Παυταλίας αλλά και πρόξενος της πόλης.

Εκτός της Παυταλίας αθλητική συντεχνία πρέπει να υπήρχε κατά τον 3ο αι. μ.Χ. και στο Βυζάντιο. Τούτο πιστοποιείται από επιγραφή η οποία μνημονεύει τον δρομέα Αυρήλιο Απολλινάριο, ξυστάρχη στο Βυζάντιο και στη Φιλαδέλφεια της Λυδίας. Ο Αυρήλιος Απολλινάριος ορίστηκε ξυστάρχης από τον Βαλλεριανό και τον Γαλλιηνό (253-268)[63].

Πέρα όμως από τις καθαρά αθλητικές συντεχνίες από το επιγραφικό υλικό της Θράκης πιστοποιούνται και συντεχνίες ιερονικών καλλιτεχνών. Άλλωστε ο όρος ιερονίκης είναι εξίσου ταιριαστός τόσο στους αθλητές νικητές όσο και στους νικητές των μουσικών και δραματικών διαγωνισμών των ιερών αγώνων[64]. Ανάλογη συντεχνία καλλιτεχνών ιερονικών μνημονεύεται σε επιγραφή της Νικόπολης του Ίστρου[65]:

> ... *Κλαύδειος Νεικαεὺς*
> *ὑμνωδοῖς ἱερονίκαις καὶ φιλοσεβάστοις...*

Αξίζει επίσης να υπογραμμίσουμε τη συμμετοχή Θρακών σε κάθε είδους διαγωνισμό. Έτσι σε κατάλογο νικητών από τα Αμφιαράια του Ωρωπού κατά τον 1ο αι. π.Χ. ανευρίσκουμε τον Κράτερο Αντιπάτρου Αμφιπολίτη, νικητή στον διαγωνισμό της ραψωδίας[66]. Επίσης από την παράσταση της πελίκης του Brezovo[67] μάς είναι γνωστός ο κιθαρωδός Αλκίμαχος και οι νίκες τις ο-

60. *W. Pleket*, «Some aspects of the history of the athletic guilds», ό.π., σ. 221-222.

61. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 248.

62. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Τραϊανή Αυγούστη», ό.π., σ. 82, αρ. 20.

63. IGRR IV, 1419b από *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 247.

64. *C. Forbes*, Ancient Athletic Guilds, ό.π., σ. 240.

65. IGB II, 668.

66. Κ-ΙΣ, 710, αρ. 417.

67. *J. Beazley*, ARV^2, 1044, 9. Η πελίκη προέρχεται από τον τύμβο του Brezovo, κοντά στη Φιλιππούπολη.

ποίες κέρδισε στα Παναθήναια, στη Νεμέα, στον Μαραθώνα και στον Ισθμό[68].

Σίγουρα όμως το ενδιαφέρον μας κύρια πρέπει να στραφεί στους πολυνίκες αθλητές της Θράκης, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, μάς είναι γνωστοί είτε μέσα από τους καταλόγους των νικητών ενός περίχωρου αγώνα είτε από τους καταλόγους νικών ενός αθλητή ή ακόμα μέσα από τιμητικές επιγραφές. Μέσα στο επιγραφικό υλικό της Φιλιππούπολης[69] μνημονεύεται ένας πολύ αξιόλογος αθλητής με 49 συνολικά νίκες παγκρατίου και πάλης. Ο αθλητής αυτός, του οποίου το όνομα δυστυχώς δεν σώζεται, ήταν:

> *... (πα)νκρατιασ(τ)ής, (παλαιστής),*
> *νεικήσας ἀγώνας ἱεροὺς εἰσε-*
> *λαστικοὺς εἰς ἅπασαν τὴν οἰκου-*
> *μένην, πανκρατίου μὲν τεσ(σα-)-*
> *ράκοντα, πάλης δὲ ἐννέα*
> *(Ὑ)πὸ ἐπιστάτην Αὐρ(ήλιον) Θεόδωρον*
> *Κυμαῖον. Εὐτυχῶς.*

Πιθανότατα πρόκειται για αθλητή, μέλος αθλητικής συντεχνίας αν και απουσιάζει η τυποποιημένη φράση *ἀπό τῆς οἰκουμένης ἀθλητής*, επιθετικός προσδιορισμός ο οποίος χαρακτηρίζει τα μέλη των αθλητικών συντεχνιών[70]. Σαφέστατα, όμως, μέσα από την επιγραφή παρουσιάζονται συνολικά οι νίκες του αθλητή σε αγώνες *ἱεροὺς εἰσελαστικοὺς εἰς ἅπασαν τὴν οἰκουμένην*, προσδίδοντας έτσι στον αθλητή χαρακτηριστικά ιερονίκη και οικουμενικού αθλητή. Σχετικά με τους εισελαστικούς αγώνες θα πρέπει να σημειώσουμε ότι χαρακτηριστικό τους γνώρισμα και κατά τη ρωμαϊκή εποχή ήταν η θριαμβευτική είσοδος στην πόλη, η *εἰσέλασις*, την οποία μάλιστα οι επαγγελματίες μπορούσαν να απαιτήσουν ως αναφαίρετο δικαίωμά τους[71]. Όσον αφορά τον επιστάτη των αγώνων χάρη στο cognomen του (Κυμαίος) γνωρίζουμε ότι ήταν πάροικος και καταγόταν από την Κύμη της Αιολίδας[72]. Η επιγραφή χρονολογικά ανήκει στον 2ο-3ο αι. μ.Χ.[73]

Πέρα όμως από τις αθλητικές συντεχνίες και τα μέλη τους το επιγραφικό υλικό της Θράκης μνημονεύει σε αρκετές περιπτώσεις αθλητές και τις νίκες

68. Οι τέσσερις νίκες παρουσιάζονται να πετούν γύρω από τον κιθαρωδό και ονοματίζονται ως εξής: ΠΑΝΑΘΕΝΑΙ[Σ] ΝΙΚΗ, ΝΙΚΗ ΝΕΜΕΑΙ, ΜΑΡΑΘΩΝΙ, ΙΣΘΜΟΙ.

69. IGB III_1, 891.

70. *W. Pleket*, «Some aspects of the history of the athletic guilds», ό.π., σ. 204.

71. *N. Gardiner*, Athletics, ό.π., σ. 110-111.

72. *Δ. Σαμσάρη*, Έρευνες, ό.π., σ. 255.

73. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππουπόλει και περί αυτήν», Θρακικά 7 (1936) 154.

τους. Έτσι σύμφωνα με τις επιγραφές της Φιλιππούπολης μάς είναι γνωστοί ο Μάρκος Μέστριος Αίνιος, νικητής στο παγκράτιο αγενείων τόσο στα Κενδρείσια Πύθια Φιλιππουπόλεως όσο και στα Αδριανά Ολύμπια της Κυζίκου[74], αλλά και κάποιος πένταθλος, δηλαδή πενταθλητής, του οποίου το όνομα αγνοείται, νικητής στα πρώτα μεγάλα Κενδρείσια Πύθια Φιλιππουπόλεως[75]. Σε κατάλογο νικητών επίσης αγώνων που διοργανώθηκαν στη Λάρισα μάς είναι γνωστός ο *Ἄροτος Ἀρότου παῖς Θάσιος*. Η επιγραφή προέρχεται από τους ελληνιστικούς χρόνους[76].

Από τα Κοίλα της Ανατολικής Θράκης μαρτυρείται σε τιμητική επιγραφή[77] αθλητής νικητής σε αγώνισμα της πάλης στην κατηγορία των παίδων. Οι αγώνες είχαν διοργανωθεί στα Κοίλα επί εποχής του επιτροπεύοντος Φλαβίου Ευγενέτορος[78].

Τέλος αξίζει να αναφερθούμε και σε μια επιγραφή της Περίνθου[79]. Στο υπέροχο θέατρο της πόλης βρέθηκε επιγραφή η οποία μνημονεύει τις εννέα νίκες που απέσπασε ένας μόνο αθλητής σε διάφορους περίχωρους αγώνες Μ. Ασίας, Θράκης και Μακεδονίας. Οι αγώνες ήταν:

... λια Πύθια ἐν Χαρταγέννῃ,
Ἄκτια ἐν Περίνθῳ, Πύθια
ἐν Περίνθῳ, Πύθια ἐν Φιλιππουπόλει
ἱερὸν κόρης ἰσοπύθιον ἐν Κυζίκῳ...
Πύθια ἐν Τρωάδι, Ἀλεξάνδρεια Ὀλύμπια
ἐν Βεροίᾳ, Ἀδριανὰ Ὀλύμπια ἐν Κυζίκῳ,
Πύθια ἐν Καλχαδόνι, κοινὰ
Βιθυνίας ἐν Νικομηδείᾳ.

Δυστυχώς είναι κατεστραμμένη η αρχή της επιγραφής και έτσι δεν σώζεται το όνομα του πολυνίκη αθλητή αλλά και των αγώνων της Χαρταγέννης και της Κυζίκου.

Ανακεφαλαιώνοντας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο αριθμός των ολυμπιονικών που προέρχεται από τη Θράκη είναι περιορισμένος. Από τις επιγραφές όμως μάς είναι γνωστοί σπουδαίοι πολυνίκες αθλητές ιδιαίτερα κατά

74. IGB III_1, 893. Το όνομα Μέστριος έχει λατινική ρίζα. Κατάγεται από το moestus = σκυθρωπός, κατηφής. *Κ. Μ. Αποστολίδη*, «Συλλογή αρχαίων επιγραφών ανευρεθεισών εν Φιλιππούπολει και περί αυτήν», Θρακικά 6 (1935) 41.

75. IGB III_1, 889.

76. IG IX_2, 526, 1.

77. Kraus - IKA, 86 αρ. 28.

78. Ο Flavius Eugenitor ήταν πρεσβευτής της Θράκης επί εποχής Τραιανού (98-117 μ.Χ.). *Α. Καψή*, Ο ελληνισμός της Θράκης στους ρωμαϊκούς χρόνους (146 π.Χ. - 330 μ.Χ.), Αθήνα 1963, σ. 124.

79. AEM VIII (1885) 49.

τη ρωμαϊκή περίοδο. Όπως είναι φυσικό κυριαρχούν οι αθλητές βαρέων αθλημάτων, αθλητές ιδιαίτερα αγαπητοί κατά την περίοδο αυτή. Οι αθλητές, ως επί το πλείστον, είχαν τη ρωμαϊκή πολιτεία, προφανώς για να περιοδεύουν εύκολα και να λαμβάνουν μέρος σε διάφορους αγώνες σ' όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια[80]. Την ίδια περίοδο συναντούμε τοπικές αθλητικές συντεχνίες στην Παυταλία, το Βυζάντιο και πιθανόν στη Φιλιππούπολη.

ΟΙ ΑΘΛΗΤΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥΣ ΘΗΣΑΥΡΟΥΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Οι αθλητές χρησιμοποιήθηκαν ως διακοσμητικά μοτίβα αρκετές φορές στην αγγειογραφία, ιδιαίτερα της κλασικής εποχής. Σε διάφορες περιοχές της Θράκης έχουν έλθει στο φως διάφορα αγγεία με παραστάσεις από αθλητές. Κρίθηκε απαραίτητο να παρουσιαστούν τα αγγεία αυτά, έστω και αν δεν προέρχονται από τα εργαστήρια του θρακικού χώρου, αλλά έφθασαν στη Θράκη και προωθήθηκαν στο εσωτερικό της χάριν του εμπορίου. Παρόλα αυτά όμως καταδεικνύουν μέσα από την προτίμησή τους την αγάπη των Θρακών προς την άθληση.

Από ταφικό τύμβο του Brezovo (κοντά στη Φιλιππούπολη) έχει έλθει στο φως ερυθρόμορφος αμφορέας[81] αττικού εργαστηρίου[82] με παράσταση αθλητού στην πλευρά Α (Εικ. 1). Πρόκειται για σκηνή παλαίστρας[83] ή γυμνασίου, όπου ο αθλητής εμφανίζεται να κρατά στα χέρια του σκαπάνη για την προετοιμασία των σκαμμάτων πάλης ή άλματος. Μπροστά του είναι μια *νύσσα* ή *καμπτήρ*, πάνω στην οποία είναι τοποθετημένο το ιμάτιο του αθλητή και η στλεγγίδα του. Πίσω του κρεμασμένοι δύο αλτήρες και ένας αρύβαλλος. Στην πλευρά Β γυμναστής ή παιδοτρίβης κρατώντας τη χαρακτηριστική του ράβδο[84] (Εικ. 2). Ο ερυθρόμορφος αυτός αμφορέας εισήχθη στη Θράκη από κάποιο αττικό εργαστήριο του ελλαδικού χώρου και ανήκει στον 5ο αι. π.Χ. (500-480 π.Χ.)[85].

Από την ίδια περιοχή του Brezovo αλλά από διαφορετικό τάφο προέρχεται και μια πελίκη[86], έργο του Πολύγνωτου και της ομάδας του. Στην παράσταση της πελίκης παρουσιάζεται ο κιθαρωδός Αλκίμαχος και οι νίκες τις

80. *W. Pleket*, The Olympic games: the first thousand years, New York 1976, σ. 108.

81. Inv. no 2572, Musee National de Plovdiv· πρβ. *J. Beazley*, ARV^2, σ. 529, 11.

82. *D. Tsontchev*, «Tombeau Tumulaire Thrace pres de Brezovo», RA 38 (1951) 38· *Γ. Μπακαλάκη*, «Η Πανύμνητος», Θρακική Επετηρίδα 6 (1985-1986) 11.

83. *D. Tsontchev*, «Tombeau Tumulaire Thrace», ό.π., σ. 32· *Fr. Chamoux*, «L'Athena Melancolique», BCH 31 (1957) 148.

84. *D. Tsontchev*, «Tombeau Tumulaire Thrace», ό.π., σ. 36.

85. Ό.π., σ. 30 σημ. 1.

86. *J. Beazley*, ARV^2, 1044,9.

οποίες κέρδισε στα Παναθήναια, στη Νεμέα, στον Μαραθώνα και στον Ισθμό. Οι τέσσερις Νίκες παρουσιάζονται να πετούν γύρω από τον καθαρωδό και ονοματίζονται ως εξής: ΠΑΝΑΘΕΝΑΙ[Σ] ΝΙΚΗ, ΝΙΚΗ ΝΕΜΕΑΙ, ΜΑΡΑΘΩΝΙ, ΙΣΘΜΟΙ[87].

Παραστάσεις Νίκης, στενά συνδεδεμένες με αγωνιστικές εκδηλώσεις, συναντώνται αρκετά συχνά στον θρακικό χώρο. Σε τάφο της περιοχής Duvanli ήλθε στο φως ασημένιο πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση της Νίκης σε τέθριππο άρμα, κρατώντας στο δεξί υψωμένο της χέρι στεφάνι[88] (Εικ. 3). Η παράσταση πιθανότατα υπονοεί ότι ο νεκρός είχε στεφθεί νικητής με αρματοδρομία τεθρίππων.

Στην Οδησσό έχει έλθει στο φως ένας κωδωνόσχημος κρατήρας των μέσων του 4ου αι. π.Χ., ο οποίος στην πλευρά Α παριστάνει έναν ιππέα που στεφανώνεται από μια Νίκη, ενώ παρακολουθεί ένας νέος κρατώντας λαμπάδα. Στην πλευρά Β παριστάνονται τρεις νέοι και ένας εξ αυτών κρατά στλεγγίδα[89]. Η στλεγγίδα ήταν χαρακτηριστικό σύμβολο της άθλησης, αφού ήταν το όργανο με το οποίο αποξέονταν οι αθλητές μετά το τέλος της άσκησης στην παλαίστρα ή στο γυμνάσιο[90]. Παρόμοια παράσταση εφήβου με στλεγγίδα συναντούμε και στην Αμφίπολη. Σε ερυθρόμορφη πελίκη, του 350 π.Χ., που προέρχεται από τον τάφο 67, εικονίζονται τρεις έφηβοι ντυμένοι με ιμάτιο και ένας εξ' αυτών κρατά στο χέρι του στλεγγίδα[91].

Οι τάφοι της Αμφίπολης όμως μάς προσφέρουν και άλλα ενδιαφέροντα ευρήματα. Από το κλασικό νεκροταφείο της πόλης ήλθαν στο φως αποτμήματα από μεγάλο ερυθρόμορφο αττικό κρατήρα με παράσταση λαμπαδηδρομίας εφήβων[92] (Εικ. 4). Η παράσταση της λαμπαδηδρομίας, όπως και η αγωνιστική λαμπάδα των νομισμάτων της Αμφιπόλεως, πιθανότατα υπαινίσσεται τις λαμπαδηδρομίες προς τιμήν της Ταυροπούλου Αρτέμιδος[93]. Ο ερυθρόμορφος αυτός κρατήρας είναι ένα πάρα πολύ ωραίο έργο του πλούσιου ρυθμού και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.[94].

87. Η πελίκη περγράφεται από τον *J. Beazley*, ARV^2 1044, 9 και από τον *Γ. Μπακαλάκη*, «Η Πανύμνητος», ό.π., σ. 11.

88. I. Venedikov - T. Gerasimov, Thrakische Kunst, Leipzig 1976, εικ. 228· *Γ. Μπακαλάκη*, «Η Πανύμνητος», ό.π., 12, εικ. 6.

89. *R. Hoddinott*, Bulgaria in antiquity: an archaeological introduction, London 1975, σ. 52, πίν. 23.

90. Για τη χρήση της στλεγγίδας βλ. *Ε. Παυλίνη*, Ιστορία της Γυμναστικής, ό.π., σ. 239-240· *Ι. Μουρατίδη*, Ιστορία φυσικής αγωγής (με στοιχεία φιλοσοφίας), Θεσσαλονίκη 1990, σ. 191. Στλεγγίδα είναι χαραγμένη και στην αρχή του εφηβαρχικού νόμου της Αμφιπόλεως. *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις και Άργιλος, Αθήναι 1972, σ. 115 εικ. 69.

91. Μουσείο Καβάλας Α 442, *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις, ό.π., σ. 77, 133 εικ. 95.

92. *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις, ό.π., σ. 85, εικ. 112.

93. Για τους αγώνες προς τιμήν της Ταυροπούλου Αρτέμιδος βλ. Κεφ. 2.2, σ. 111-113.

94. *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις, ό.π., σ. 85, 149 εικ. 112.

Από την Αμφίπολη επίσης ένα χρυσό δαχτυλίδι, εξαίρετης τέχνης, με πέτρα ερυθρού χρώματος φέρει παράσταση γυμνού αθλητή αυτοστεφανούμενου μπροστά σε βωμό[95] (Εικ. 5).

Τέλος αξίζει να αναφέρουμε ότι ανάμεσα στους αρχαιολογικούς θησαυρούς της Θράκης συμπεριλαμβάνονται και παναθηναϊκοί αμφορείς. Ένας εξ αυτών, που εκτίθεται στο μουσείο της Σαμοθράκης, χρονολογείται στο 525 π.Χ. και εικονίζει τρεις δρομείς αθλητές. Ο παναθηναϊκός αυτός αμφορέας αποδίδεται στον ζωγράφο Ευφίλητο ή στο εργαστήρι του[96] (Εικ. 6). Ο δεύτερος παναθηναϊκός αμφορέας έχει έλθει στο φως στην αιγαιακή Μεσημβρία, ανήκει στον 5ο αι π.Χ. και εικονίζει ιππείς αθλητές να λαμβάνουν μερος στο αγώνισμα της ιππασίας[97] (Εικ. 7). Άγνωστο παραμένει αν οι παναθηναϊκοί αυτοί αμφορείς ανήκαν σε νικητή των Παναθηναίων[98] από τη Σαμοθράκη και τη Μεσημβρία ή έφθασαν μέχρι τις περιοχές αυτές της Θράκης διαμέσου του εμπορίου[99].

Εκτός από τα προαναφερθέντα, παραστάσεις αθλητών έχουμε εντοπίσει και στα νομίσματα όλων των πόλεων της Θράκης οι οποίες διοργάνωναν αθλητικούς αγώνες. Στα νομίσματα αυτά, ρωμαϊκής εποχής, προτιμώνται, ως γνωστόν, συνήθως σκηνές πάλης, κλήρωσης των αθλητών και σπανιότερα δισκοβόλοι αθλητές, αυτοστεφανούμενοι αθλητές και σκηνές πυγμαχίας. Απουσιάζουν εντελώς οι παραστάσεις δρομέων ή αλτών.

Παραστάσεις αθλητών όμως έχουμε και ως διακοσμητικά μοτίβα στους εφηβικούς καταλόγους ρωμαϊκής εποχής της Οδησσού και της Διονυσόπολης. Προτιμώνται και εδώ οι σκηνές πάλης, κλήρωσης και αυτοστεφάνωσης των αθλητών. Η χρήση των σκηνών των βαρέων και βιαίων αθλημάτων και η εμμονή σε σκηνές κλήρωσης φανερώνει και την προτίμηση της ρωμαϊκής εποχής στα αθλήματα αυτά για τη διεξαγωγή των οποίων ήταν απαραίτητη η κλήρωση.

95. Ό.π., σ. 85, 149 εικ. 105.

96. *K. Lehman*, Σαμοθράκη. Οδηγός των ανασκαφών και του μουσείου της (μτφρ. Ι. Ακαμάτη), Θεσσαλονίκη 1990[5], σ. 172.

97. *Τζ. Τσατσοπούλου-Καλούδη*, «Η Αιγαιακή Μεσημβρία», Αρχαιολογία 13 (1984) 61.

98. Στα Παναθήναια συμμετείχαν εκτός των Αθηναίων και ξένοι στα πιο πολλά αγωνίσματα του προγράμματος. Οι Αθηναίοι μετείχαν αποκλειστικά στη λαμπαδηδρομία, στην πυρρίχη, στα ενάνδρια και στους αγώνες κωπηλασίας. Σ' όλα τα υπόλοιπα αγωνίσματα μπορούσαν να λάβουν μέρος και άλλοι ελεύθεροι Έλληνες. *Ν. Προκοπίου*, «Παναθηναϊκοί αμφορείς», Αρχαιολογία 4 (1982) 33· *Θ. Γιαννάκη*, Η φυσική αγωγή και ο αθλητισμός (διαχρονικά), Αθήνα 1980, σ. 162-169.

99. Είναι γεγονός ότι η εξάπλωση αυτή των των παναθηναϊκών αμφορέων γεννά πολλά ερωτηματικά. Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρέθει όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά και στη Μ. Ασία, Πόντο, Κύπρο, Β. Αφρική, Κάτω Ιταλία, Σικελία. Σχετικά με τους λόγους της εξάπλωσης βλ. *Ν. Προκοπίου*, «Παναθηναϊκοί αμφορείς», ό.π., σ. 33.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
Οι αθλητές της Θράκης

ΟΝΟΜΑ	*ΑΓΩΝΙΣΜΑ*	*ΠΟΛΗ*	*ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΗΓΗ*	*ΕΠΟΧΗ*
Θεαγένης Θάσιος (Ο)*	Πυγμή Παγκράτιο	Θάσος	Syll^{3}-36 Delphes 3835 Παυσ. VI, 11, 2-9. 15,3	5ος π.Χ.
..Μαρωνείτης (Ο)	Πάλη	Μαρώνεια	L. Moretti, Olympionikai, no. 213	476 π.Χ.
Δαμασίας Αμφιπολίτης (Ο)	Σταδίου δρόμος	Αμφίπολη	L. Morettti, Olympionikai, no. 473	320 π.Χ.
Λάμπος Φιλιππήσιος (Ο)	Τέθριππο	Φίλιπποι	Παυσ. VI, 4, 10	300 π.Χ.
Δημοκράτης Τενέδιος	Πάλη	Τένεδος	Παυσ. VI, 17, 1	220-200 π.Χ.
.... Αμφιπολίτης (Ο)	;	Αμφίπολη	L. Moretti, Nuovo Supplemento, σ. 125	Ελληνιστική περίοδος
Αροτος Αρότου	;	Θάσος	IG IX$_2$, 526,1 IG IX$_2$, 526, 1	;
Αυρήλιος Φρόντων Διοφάνους (Ο)	Δρόμος	Τραϊανή Αυγούστα	IGB III$_2$, 1574	2ος μ.Χ.
Πόπλιος Αίλιος Διοσκουρίδης	Παγκράτιο	Φιλιππούπολη	IGB III$_1$, 893	2ος-3ος μ.Χ.
;	Πένταθλο	Φιλιππούπολη	IGB III$_1$, 889	218-222 μ.Χ.
;	Πάλη Παγκράτιο	Φιλιππούπολη	IGB III$_1$, 891	2ος-3ος μ.Χ.
Μάρκος Μέστριος Αίνιος	Παγκράτιο	Αίνος	IGB III$_1$, 892	2ος-3ος μ.Χ.
Αυρήλιος Απολλινάριος	Δρόμος	Βυζάντιο	IGRR IV, 1419b	253-268 μ.Χ.
;	Πάλη	Κοίλα	Krauss-IKA, 86, αρ. 28	93-117 μ.Χ.
;	;	Πέρινθος	AEM VIII (1885) 49	161-180 μ.Χ.

* (Ο) = Ολυμπιονίκης

ΣΤΑΔΙΑ, ΙΠΠΟΔΡΟΜΙΑ, ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΑ ΘΡΑΚΗΣ

Λογικό είναι να υποστηρίξει κανείς ότι όπου διοργανώνονταν αγώνες πρέπει να υπήρχε στάδιο, τόσο για την τέλεση των αγωνισμάτων όσο και για την φιλοξενία των θεατών (Πίν. 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αθλητικοί αγώνες στη Θράκη κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους[100]

		Αγώνες ρωμαϊκής εποχής		
ΠΟΛΗ	*Αγώνες ελληνιστικής εποχής*	*προς τιμήν θεών του ελληνικού δωδεκάθεου*	*προς τιμήν θεοτήτων & Θρακών θεών*	*προς τιμήν Ρωμαίων αυτοκρατόρων*
Βυζάντιο	Βοσπόρια			Αντωνίνια Αλεξάνδρεια
Θάσος	Ηράκλεια			
Μεσημβρία	Διοσκούρια			
Οδησσός	Ερμαία	Ήλια	Δαρζάλεια	Αλεξάνδρεια
Φιλιππούπολη		Πύθια	Κενδρείσια	Αλεξάνδρεια - Πύθια Κενδρείσια - Πύθια
Πέρινθος		Ακτια-Πύθια	Ηράκλεια Ασκληπιεία	Σεβήρεια Πρώτα Επιδήμια Β΄ Φιλαδέλφεια Ηράκλεια - Πύθια
Αγχίαλος			Νύμφια	Σεβήρεια Νύμφια
Παυταλία		Ηραία		
Κοίλα		Σμίνθεια		Αδριάνεια Β΄
Τόμοι				Αντινόεια
Αμφίπολη	Φωσσφόρια (;)			
Φίλιπποι			Ασκληπίεια	

Δυστυχώς η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει μέχρι στιγμής στο φως μόνο το στάδιο της Φιλιππούπολης και ελάχιστα απομεινάρια του σταδίου της Περίνθου. Οι γνώσεις μας για τα στάδια πληθαίνουν αν καταφύγουμε στα κείμενα των Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων.

100. *Ε. Αλμπανίδη*, «Αθλητικοί αγώνες στη Θράκη κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους», Θρακική Επετηρίδα 10 (1995-1998) 241.

Στάδιο Φιλιππουπόλης

Το στάδιο ήταν ένα από τα επιβλητικότερα οικοδομήματα της Φιλιππουπόλης (Εικ 8). Δυστυχώς οι αρχαιολογικές ανασκαφές και οι φιλολογικές μαρτυρίες δεν μάς επιτρέπουν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη χρονολογία κατασκευής του[101]. Υποστηρίζεται, βέβαια, ότι ο Φίλιππος ο Β΄ (πατέρας του Μ. Αλεξάνδρου) ως κτίστης της πόλεως δεν αρκέσθηκε μόνο στην οχύρωσή της, αλλά έκτισε και διάφορα άλλα οικοδομήματα δημοσίας ανάγκης και μεταξύ αυτών στάδιο και θέατρο[102]. Οι περιορισμένης όμως έκτασης αρχαιολογικές ανασκαφές δεν μάς επιτρέπουν να υιοθετήσουμε εξ ολοκλήρου αυτήν την άποψη. Τα ερείπια της επιβλητικής εισόδου και η ημικυκλική σφενδόνη με μαρμάρινα εδώλια που έχουν έλθει στο φως προέρχονται από τη ρωμαϊκή εποχή.

Σημαντικές όμως πληροφορίες για το στάδιο μάς παρέχουν τα νομίσματα, ένα κείμενο του Δέξιππου, αλλά και η βυζαντινή χρονικογράφος Άννα Κομνηνή. Σύμφωνα λοιπόν με τον Δέξιππο[103] ο στρατιωτικός διοικητής της Φιλιππούπολης Πρίσκος κατά τους γοτθικούς πολέμους (250-251) συγκέντρωσε τους κατοίκους της πόλης στο στάδιο, το οποίο βρισκόταν στο εσωτερικό της πόλης, για να τους ανακοινώσει τις διαταγές του αυτοκράτορα Δεκίου (249-251).

Κατά την άλωση της πόλης από τους Γότθους (251 μ.Χ.) το στάδιο πιθανότατα καταστράφηκε και έπεσε σε αχρηστία[104]. Έτσι όταν κατά τους βυζαντινούς χρόνους (12ο αι.) η Άννα η Κομνηνή επισκέφθηκε τη Φιλιππούπολη στάδιο δεν υπήρχε. Στηριζόμενη στις λαϊκές παραδόσεις υποστήριξε στο κείμενό της ότι ο Φίλιππος ο Άραβας (244-249) κατασκεύασε ιπποδρόμιο (*ιππικά*), όπου τελούνταν ιπποδρομικοί αγώνες[105].

Σύμφωνα με την άποψη του Th. Gerasimov[106], ο οποίος στηρίζεται σε νό-

101. *Η Α. Petkova*, «The antique Stadium at Philippopolis», COB 2 (1963) 30. Υποστηρίζει ότι το στάδιο κτίσθηκε προς το τέλος του 2ου και στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Ο *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 190 υποστηρίζει ότι το στάδιο κατασκευάστηκε στο πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ. στο πλαίσιο της αναμόρφωσης της πόλης από τον Αδριανό.

102. *Κ.-Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Εν Αθήναις 1959, σ. 44.

103. Αυτούσιο το χωρίο του Δεξίππου περιλαμβάνεται στον D. Tsontchev, Contribution à l'histoire du stade antique de Philippopolis, Sofia 1947, σ. 13: *...κήρυγμα προκηρύττει συνιέναι πάντας εἰς τὸν τοῦ σταδίου δρόμον ὃς δὴ εἴσω πόλεως ἦν.*

104. *Κ.-Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, ό.π., σ. 66.

105. *Ἀλλ' ὅτε μέγιστος ἐκεῖνος Φίλιππος εἰς μέγεθος τὴν πόλιν ἐξάρας καὶ περικυκλώσας ταύτην τείχεσι τῶν περιβόητον τῶν ἐν Θράκῃ πεποίηκε πόλεων, ἱππικά τε καταστησάμενος ἐν αὐτῇ.* Το χωρίον περιλαμβάνεται αυτούσιο στον *D. Tsontchev*, Histoire du stade, ό.π., σ. 13, και μνημονεύεται από τον *Κ.-Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, ό.π., σ. 93.

106. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria Pythia et Kendreisia à Philippopolis, Studia in honorem, Acad. D. Decev, Sofia 1958, σ. 289.

μισμα της πόλης με παράσταση του Ερμή του δισκοβόλου κομμένο την εποχή του Κομμόδου, το στάδιο κτίσθηκε κατά το δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ., ενώ κατά την άποψη του Tsontchev[107] στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. επί αυτοκρατορίας Καρακάλλα. Ο D. Tsontchev στηρίζεται αφενός μεν στον Ηρωδιανό[108] και στα νομίσματα που κόπηκαν την εποχή των Σεβήρων αλλά και στον τρόπο κατασκευής του σταδίου[109].

Δυστυχώς έχει έλθει στο φως ένα μικρό μόνο μέρος του σταδίου· ένα τμήμα της σφενδόνης και ένα τμήμα κερκίδας της μεγάλης πλευράς με στοά εισόδου των αθλητών. Οι περιορισμένης έκτασης λοιπόν ανασκαφές δεν μάς επιτρέπουν να σχηματίσουμε συνολική εικόνα του σταδίου. Το στάδιο ήταν προσαρμοσμένο στην τοπογραφία της Φιλιππούπολης, κτισμένο ανάμεσα σε δύο λόφους. Είναι παρόμοιο μ' αυτό των Δελφών όσον αφορά τις διαστάσεις και τον τρόπο κατασκευής[110]. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, το στάδιο των Δελφών χρησίμευσε και ως πρότυπο πολλών ρωμαϊκών σταδίων[111]. Το στάδιο της Φιλιππούπολης φιλοξενούσε τα Πύθια της πόλης, είχε μήκος 180 μ.[112] ή 177 μ. και πλάτος 29 μ.[113]. Διέθετε αναμαρμαρωμένες κερκίδες (από μάρμαρο Ροδόπης) χωρητικότητας 30.000 θεατών[114], σφενδόνη, δύο επιμήκεις πλευρές (ανατολική και δυτική) και μεγαλοπρεπή είσοδο, πρωτόγνωρη για την εποχή της. Από τις αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν έλθει στο φως τέσσερις στύλοι από τους πυλώνες του σταδίου με παραστάσεις του Ερμή και του Ηρακλή, εναγωνίων θεών της πόλης, οι οποίοι φιλοξενούνται στο αρχαιολογικό μουσείο της πόλης[115]. Κατά τον Μ. Αποστολίδη η μνημειώδης είσοδος του σταδίου στηριζόταν σε 8 κίονες σχηματίζοντας έτσι 7 διόδους. Οι πυλώνες αυτοί του σταδίου απείχαν μεταξύ του γύρω στα 2 μέτρα και συνδέονταν με τόξα ή επιστύλιο[116]. Κατά τον D. Tsontchev, τα προπύλαια του σταδίου ήταν διαμορφωμένα σε τρία διαφορετικά επίπεδα όσον αφορά δε την αρ-

107. *D. Tsontchev*, Histoire du stade, ό.π., σ. 41.

108. *Ηρωδιανού*, Hist. rom. 8. 4.

109. Για τα νομίσματα που κόπηκαν την εποχή των Σεβήρων στη Φιλιππούπολη βλ. Πίνακα 8, σ. 124. Η χρήση της κόκκινης πέτρας, των τούβλων των κιόνων της μνημειώδους εισόδου προσδιορίζει ως εποχή οικοδόμησης του σταδίου το πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ., εποχή ιδιαίτερης ακμής της Φιλιππούπολης. *D. Tsontchev*, Histoire du stade, ό.π., σ. 34.

110. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, ό.π., σ. 289.

111. *E Pottier*, «Pythia», DA IV1 (1907) 787, 5904.

112. *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, ό.π., σ. 289.

113. *A. Beshkov*, The Olympic idea and art, Sofia 1985, σ. 43.

114. *D. Tsontchev*, Histoire du stade, ό.π., σ. 41· *Th. Gerasimov*, Les Alexandria, ό.π., σ. 289.

115. *Κ.-Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, ό.π., σ. 93.

116. *Κ.-Μ. Αποστολίδη*, Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία, ό.π., σ. 93. Αναπαράσταση της μνημειώδους εισόδου του σταδίου περιλαμβάνεται στο άρθρο του *K. Majewski*, «Le sanctuaire Thrace et Grecoromain d'Apollon Kendrisos à Philippopolis en Mesie Inferieure», Thracia IV (1977) 204.

χιτεκτονική τους ακολουθήθηκε ο ελληνορωμαϊκός ρυθμός[117]. Εσωτερικά το στάδιο ήταν διακοσμημένο με ζωφόρους, επιστύλια και πλήθος αγαλμάτων[118], ενώ από τα διακοσμητικά μοτίβα που χρησιμοποιήθηκαν κυριαρχούν η άκανθα και τα βουκράνια[119].

Αναμφισβήτητα η ύπαρξη του σταδίου αποδεικνύει για άλλη μια φορά ότι η Φιλιππούπολη υπήρξε ένα πολύ σπουδαίο πολιτιστικό κέντρο, από τα σπουδαιότερα του βορείου ελληνισμού.

Στάδιο Περίνθου

Οι απόψεις αρχικά διίσταντο μεταξύ των αρχαιολόγων αν πρόκειται για στάδιο ή αμφιθέατρο. Ο Boeckh[120] υποστήριξε την άποψη ότι πρόκειται για αμφιθέατρο, αλλά σήμερα Τούρκοι αρχαιολόγοι όπως ο N. Asgari[121] υποστηρίζουν ότι πρόκειται για στάδιο. Το στάδιο της Περίνθου ήλθε στο φως πρόσφατα, μόλις το 1986. Οι πολύ περιορισμένες ανασκαφές έφεραν στην επιφάνεια ένα πολύ μικρό μέρος της σφενδόνης. Το στάδιο της Περίνθου, σύμφωνα με την κάτοψη του Asgari[122] πρέπει να είχε μήκος 220 μ. (συμπεριλαμβανομένης και της σφενδόνης) και διέθετε κερκίδες σε δύο επίπεδα. Στο πάνω επίπεδο των ανατολικών κερκίδων πρέπει να υπήρχαν 45 σειρές εδωλίων, ενώ στο κάτω επίπεδο 70 σειρές εδωλίων τουλάχιστον. Κάτω από τις κερκίδες της ανατολικής πλευράς υπήρχε θόλος, στοά (cryptoporticus), όπως στο στάδιο της Μαγνησίας και της Μιλήτου[123]. Το στάδιο ήταν κτισμένο πολύ κοντά στα τείχη της πόλεως, συμβάλλοντας έτσι κατά κάποιο τρόπο στην οχύρωσή της, όπως συνέβαινε και στην περίπτωση της Μαγνησίας και του Ιασσού[124]. Κατά πάσα πιθανότατα κτίστηκε το δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. πιθανότατα επί εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου[125].

Στάδιο Βυζαντίου

Το Βυζάντιο διέθετε στάδιο ήδη από τον 5ο αι. π.Χ., το οποίο έκτισε ο

117. *D. Tsontchev*, Histoire du stade, ό.π., σ. 41. Κατά την άποψη του *R. Hoddinott*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 191, η μνημειώδης είσοδος του σταδίου ήταν ένα περίτεχνο οικοδόμημα δύο ορόφων, στηρίζονταν δε σε κορινθιακούς κίονες σχηματίζοντας 5 θολωτές εισόδους.

118. *A. Beshkov*, The Olympic idea and art, ό.π., σ. 43.

119. *D. Tsontchev*, Histoire du stade, ό.π., σ. 33.

120. GIG 2026 όπως μνημονεύεται στο άρθρο του *E. Oberhummer*, «Perinthos», RE XIX1 (1938) 809.

121. *N. Asgari*, Perinthos, 1986 - Calismalari, Istanbul 1988, σ. 137.

122. *N. Asgari*, Perinthos, ό.π., σ. 144, εικ. 11.

123. *Π. Μυλωνά*, Τα στάδια, Αθήναι 1952, σ. 52.

124. *Π. Μυλωνά*, Στάδια, ό.π., σ. 59.

125. *N. Asgari*, Perinthos, ό.π., σ. 137.

Παυσανίας ο Σπαρτιάτης μετά την άλωση της πόλης[126]. Το στάδιο βρισκόταν κοντά στον ναό του Ποσειδώνα, μέσα στο τείχος και σε επίπεδο χώρο[127].

Από το στάδιο του Βυζαντίου δυστυχώς δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία για τις διαστάσεις και την αρχιτεκτονική του. Έχουν έλθει στο φως από τις ανασκαφές μερικά μαρμάρινα εδώλια με επιγραφές οι οποίες υπεδείκνυαν τις θέσεις των καθημένων. Σε κάποιο εδώλιο είναι χαραγμένη η επιγραφή[128]:

Ἀπομάχων αἰχματᾶν
σταδιοδρόμων
ὁ τόπος ἄρχεται.

ενώ σε άλλο υποδεικνύεται σε κάποιον ιππέα και Domesticus[129].

Ιπποδρόμιο Βυζαντίου

Πρώτος θεμελιωτής ήταν ο Σεπτίμιος Σεβήρος ο οποίος αφού ισοπέδωσε τον χώρο έκτισε τη σφενδόνη πάνω σε μεγάλες κολόνες. Ο ίδιος αυτοκράτορας έκτισε το νοτιοδυτικό μέρος του κτιρίου από τη χαλκή μέχρι τη σφενδόνη, αλλά ανακλήθηκε στη Ρώμη και άφησε το έργο μισοτελειωμένο[130]. Εκατό χρόνια αργότερα ο Μ. Κωνσταντίνος (306-337) αποπεράτωσε τον ιππόδρομο κτίζοντας τους δύο περιπάτους, το άνω μέρος της σφενδόνης, τους καμπτήρες, το αυτοκρατορικό κάθισμα και τον κοχλία[131]. Έτσι λοιπόν προκύπτει ότι η δύση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η ανατολή του βυζαντινής αυτοκρατορίας βρήκε το Βυζάντιο με μισοτελειωμένο τον ιππόδρομο.

Αμφιθέατρο Μαρκιανούπολης

Σε απόσταση 20 χλμ. δυτικότερα της Οδησσού βρίσκεται η Μαρκιανούπολις, η οποία κτίστηκε στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Τραϊανό και σταδιακά εξελίχθηκε σαν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της βορειοανατολικής Θράκης[132]. Ανάμεσα στα κτίσματα που έχουν έλθει στο

126. *Διονυσίου*, Ανάπλους Βοσπόρου, 6. *στάδια καὶ γυμνάσια καὶ δρόμοι νέων ἐν τοῖς ἐπιπέδοις*. Η παραπομπή προέρχεται από *Στ. Αριστάρχη*, «Ανέκδοται Επιγραφαί Βυζαντίου», ΕΦΣΚ παράρτ. τ. ΙΣΤ΄ (1885) 4.

127. Σχεδιάγραμμα της πόλης περιλαμβάνεται στο άρθρο του *J. Miller*, «Byzantion», RE IIII (1897) 1122.

128. *Στ. Αριστάρχη*, «Ανέκδοτοι Επιγραφαί Βυζαντίου», ό.π., 4, αρ. Α΄.

129. *Στ. Αριστάρχη*, «Ανέκδοτοι Επιγραφαί Βυζαντίου», ό.π., 8, αρ. Ζ΄.

130. Πάτρια ΙΙ. 137. 7 *τὸ ἕτερον καταλιπὼν ἀτελές*. Η παραπομπή προέρχεται από τη διδακτορική διατριβή του *Σ. Γιάτση*, Το θέαμα του ιπποδρόμου και οι σωματικές ασκήσεις στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 61.

131. Πάτρια ΙΙ. 145. 14 *Βουλόμενος δὲ κτίσαι ἱππικὸν κατὰ μίμησιν τῆς Ρώμης εὗρεν τὸ τοῦ Σευήρου καὶ ἀνεπλήρωσεν αὐτό*. Το χωρίο παρατίθεται από τον *Σ. Γιάτση*, Το θέαμα του Ιπποδρόμου, σ. 61, αλλά και στο άρθρο του *J. Miller*, «Byzantion», ό.π., σ. 1125.

132. *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 154.

φως από τις αρχαιολογικές ανασκαφές είναι και τα λιγοστά ερείπια του αμφιθέατρου της πόλης.

Η αρένα του αμφιθεάτρου ήταν ελλειπτική και διέθετε αντιδιαμετρικά δύο θολωτές εισόδους[133]. Επιπλέον η αρένα είχε υπόγειες σήραγγες και διαδρόμους για τη φύλαξη των σκηνικών και των ζώων[134]. Όπως είναι γνωστό μέσα από τις σήραγγες αυτές με ειδικούς μηχανισμούς εμφανίζονταν αιφνιδιαστικά τα ζώα στην αρένα κατά τη διάρκεια των θηριομαχιών. Καθ' όμοιο τρόπο με το Κολοσσαίο η υποδομή η οποία στήριζε τα εδώλια των θεατών αποτελούνταν από 31 ακτινωτούς τοίχους κάθετους προς την αρένα[135]. Τα εδώλια των θεατών ήταν πέτρινα και μερικά εξ αυτών, που έχουν διασωθεί, φέρουν χαραγμένα ονόματα[136]. Τέλος θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το αμφιθέατρο της Μαρκιανούπολης κτίστηκε το δεύτερο μισό του 3ου αι. μ.Χ.[137] και ήταν το μοναδικό στη Θράκη.

ΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΛΑΙΣΤΡΕΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Το Γυμνάσιο της Αμφίπολης

Η συστηματική ανασκαφή του γυμνασίου έγινε το 1982 και το 1984 από τον Δ. Λαζαρίδη[138] και την Κ. Λαζαρίδη από το 1985[139].

Το κτίριο βρισκόταν στον ΝΑ τομέα της πόλης, μεταξύ του εσωτερικού περίβολου της άνω πόλης και του εξωτερικού μακρού τείχους. Πρόκειται για ένα κτιριακό συγκρότημα στο οποίο κεντρική θέση, μέχρι στιγμής, φαίνεται ότι κατέχει η παλαίστρα. Η παλαίστρα έχει διαστάσεις 46,80×36,10 μ.[140] (Εικ. 9).

Στην ανατολική της πλευρά αποκαλύφθηκε μια μνημειακή κλίμακα η οποία φαίνεται να ήταν αρχικά η κύρια είσοδος του γυμνασίου[141]. Στο κέντρο αποκαλύφθηκε ακάλυπτος χώρος ορθογώνιος, διαστάσεων εξωτερικών 20,60×15,40 μ. που πλαισιωνόταν από μια στοά βόρεια και νότια και από διπλές στοές ανατολικά και δυτικά[142]. Από την περίστυλη αυτή εσωτερική αυλή

133. *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 155.

134. Σχεδιάγραμμα του αμφιθεάτρου αλλά και πληροφορίες για τις διαστάσεις και τον τρόπο κατασκευής βλέπε: *T. Petrov*, «The amfitheater of roman town Marcianopolis», MMC 1 (1967) 7-9. Για τη χρησιμότητα των σηράγγων και των διαδρομών: *Π. Μυλωνά*, Στάδια, σ. 71-72.

135. Για τον τρόπο κατασκευής αμφιθεάτρων βλ. Lo sport nell Antichita Greco-Romana, Museo archeologica nazionale di Napoli, Napoli 1990, σ. 39 και *Π. Μυλωνά*, Στάδια, ό.π., σ. 75.

136. *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 155.

137. Ό.π., σ. 156.

138. ΠΑΕ (1982) 43-47 και Έργον (1984).

139. Έργον (1985) και (1986).

140. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης», ΑΕΜΘ 1 (1987) 314· *Ph. Gauthier - M. V. Hatzopoulos*, La loi gymnasiarchique de Beroia, Paris 1993, σ. 159.

141. ΠΑΕ (1982) 43.

142. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης», ό.π., σ. 314.

διασώζεται μόνο ο βόρειος στυλοβάτης[143]. Η αυλή περιβάλλεται, όπως προαναφέραμε, και από τις 4 πλευρές από στοές ενιαίες πλάτους 4,50 μ. Γύρω από τις στοές αποκαλύφθηκαν 16 μεγάλοι και μικροί χώροι[144].

Στη δυτική πλευρά της παλαίστρας αποκαλύφθηκε στοά, μήκους 15,30× 4,83 μ. που έφερε πεντάστυλη κιονοστοιχία προς το εσωτερικό. Η στοά αυτή πρέπει να ήταν από τους πιο σημαντικούς και πολυσύχναστους χώρους του γυμνασίου και χρησίμευε σαν τόπος ανίδρυσης ερμαϊκών στηλών και άλλων μνημείων και πιθανά σαν τόπος συνάθροισης και άσκησης των αθλητών. Κατά μήκος του τοίχου της δυτικής πλευράς της βρέθηκαν πέντε βάσεις για τη στήριξη των ερμαϊκών στηλών[145]. Αν και κατά τον Βιτρούβιο το εφηβείο ήταν στο κέντρο της βόρειας πλευράς, στο γυμνάσιο της Αμφίπολης το πιθανότερο είναι το εφηβείο να ήταν η μεγάλη υπόστυλη αίθουσα στη δυτική πλευρά[146]. Τα ανασκαφικά δεδομένα και τα ευρήματα δείχνουν ότι ο ακάλυπτος χώρος και οι δύο σωζόμενες στοές ήταν τόποι άσκησης των αθλητών. Αποκαλύφθηκαν μάλιστα και τέσσερις ελλειψοειδείς χώροι, «πήλινα δάπεδα», μήκους 3-4 μ. περίπου, στρωμένοι με πήλινα πλακίδια, που προορίζονταν ίσως για ασκήσεις πάλης ή πυγμής[147]. Από τα υπόλοιπα μικρά δωμάτια που περικλείουν τον ακάλυπτο χώρο σαφής είναι η χρήση μόνο των δύο γωνιακών της βόρειας πλευράς που είναι αίθουσες λουτρού, με καλύτερα διατηρημένη την μεγάλη ΒΑ αίθουσα διαστάσεων 12,7×7,10 μ.[148].

Σε απόσταση 25 μ. περίπου από τη ΒΔ γωνία της παλαίστρας αποκαλύφθηκε κτίσμα που περικλείει δεξαμενές και έχει άμεση σχέση με τη λειτουργία

143. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», στο: Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 247.

144. *Κ. Λαζαρίδη*,«Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», ό.π., σ. 247.

145. ΠΑΕ (1982) 45-46. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», ό.π., σ. 247.

146. Vitruvius, On Architecture, V. II. Η περιγραφή της παλαίστρας κατά τον Βιτρούβιο από τον *S. Miller*, Arete, Chicago 1979, σ. 58, 71-72.

147. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης», ό.π., σ. 315· *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», ό.π., σ. 252· *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις, ό.π., σ. 62.

148. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», ό.π., σ. 248. Η αίθουσα του λουτρού έφερε μαρμάρινα βάθρα, τα οποία στήριζαν τέσσερις μαρμάρινους λουτήρες. *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις, ό.π., σ. 61. Και στην παλαίστρα, η οποία περιγράφεται από τον Βιτρούβιο, τα λουτρά (ζεστά ή κρύα, Figidarium) βρίσκονται στη βόρεια πλευρά της παλαίστρας. Vitruvius, On Architecture, V. II. Η περιγραφή της παλαίστρας από τον Βιτρούβιο συμπεριλαμβάνεται στο έργο του *S. Miller*, Arete, ό.π., σ. 58, 71-72. Εκτός από τις δύο γωνιακές αίθουσες λουτρού της βόρειας πλευράς, η χρήση όλων των υπολοίπων δωματίων παραμένει άγνωστη, γιατί δεν ήλθε στο φως κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο. Έτσι δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε το ελαιοθέσιο, το κονιστήριο, το κωρυκείο (αίθουσες οι οποίες μνημονεύονται από τον Βιτρούβιο: Vitruvius, On Architecture, V. II. Η παραπομπή από τον *S. Miller*, Arete, ό.π., σ. 58, 71-72) αλλά και το αποδυτήριο, ακροατήριο, παιδαγωγείο και σφαιριστήριο. (Αναλυτικά για τη χρήση του κάθε χώρου ξεχωριστά βλ. *J. Delorme* Gymnasion. Étude sur les monuments à l'éducation en Grèce (des origines à l'empire romain), Paris 1960, σ. 325, 301, 276, 280 και 296, 324, 330, 281.

και υδροδότησή της. Ίσως να πρόκειται για εξωτερικά της παλαίστρας λουτρά, δεδομένου ότι το πλύσιμο στους αβαθείς λουτήρες της θα ήταν ανεπαρκές[149]. Εξωτερικές λουτρικές κατασκευές συναντούμε μόνο στο γυμνάσιο της Ολυμπίας, όπου υπήρχαν δεξαμενές σε διαστάσεις πισίνας για την αποθεραπεία των ασκουμένων[150]. Στα ΒΑ της παλαίστρας και ανατολικά των δεξαμενών σχηματίζεται ένα στωϊκό οικοδόμημα, του οποίου οι διαστάσεις και ο τύπος επιτρέπουν την ταύτιση με τον ξυστό δρόμο του γυμνασίου. Ο ξυστός του γυμνασίου της Αμφίπολης είχε μήκος 80 μ.[151] και πλάτος 7 μ.[152]. Πρόσφατα ανακαλύφθηκε και η άφεση των αθλητών μέσα στον ξυστό, καθώς και η άφεση της παραδρομίδος, δηλαδή δρόμου παράλληλου προς τον ξυστό, αλλά υπαίθριου, για την άσκηση στο αγώνισμα του δρόμου σε περίπτωση κακών καιρικών συνθηκών[153]. Από τη μέχρι στιγμής μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων, των ευρημάτων και των ιστορικών πηγών προκύπτει ότι το κτίριο λειτουργούσε σίγουρα στην ελληνιστική εποχή, πιθανά όμως και αρχαιότερα. Καταστράφηκε βίαια από επίθεση, βρέθηκαν λίθινες σφαίρες βαλλιστικής μηχανής, ή λεηλασία, όπως δείχνουν το σπάσιμο και η κατάχωση των επιγραφών και η αρπαγή των αγαλμάτων, ή από πυρκαγιά. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η καταστροφή του κτιρίου είναι πιθανό να έγινε το πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ. από τα επαναστατημένα θρακικά φύλα, οπότε καταστράφηκαν τα αρχαιότερα ελληνιστικά κτίρια της πόλης[154].

Το γυμνάσιο επισκευάστηκε ίσως την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου, ο οποίος ανοικοδόμησε εν μέρει την πόλη μετά την καταστροφή. Λειτούργησε ως τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, μέχρι τα μέσα περίπου του 1ου αι. μ.Χ., οπότε ξανακάηκε και εγκαταλείφθηκε[155].

Παλαίστρα Φιλίππων

Η ρωμαϊκή αποικία γενικά παρουσιάζει ομοιότητες με την αρχαία ελληνική πόλη. Ομοιότητες παρουσιάζει και η ρωμαϊκή αποικία των Φιλίππων με οποιαδήποτε άλλη ελληνική πόλη. Έτσι και στους Φιλίππους συναντούμε τα

149. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης», ό.π., σ. 317.

150. Για το γυμνάσιο της Ολυμπίας βλ. *Ν. Παπαχατζή*, Παυσανίου, Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά-Ηλιακά, σ. 274-275, σημ. 273.

151. *Ph. Gauthier - M. B. Hatzopoulos*, La loi gymnasiarchique de Beroia, ό.π., σ. 159.

152. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης», σ. 318. Ο ξυστός, ως γνωστόν, είχε μήκος ενός σταδίου και επέτρεπε την άθληση σε δύσκολες καιρικές συνθήκες. Vitruvius, On architecture, V, II. (Η παλαίστρα κατά τον Βιτρούβιο από τον *S. Miller*, Arete, ό.π., σ. 58, 71-72.) Ξυστοί δρόμοι έχουν αποκαλυφθεί στα γυμνάσια Δελφών, Ολυμπίας, Κω, Νεμέας, Δήλου, Πριήνης, Περγάμου. βλ. *J. Delorme*, Gymnasion, ό.π., σ. 277 κ.ε.

153. *Δ. Λαζαρίδη*, Αμφίπολις, ό.π., 68-69.

154. *Κ. Λαζαρίδη*, «Το γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης», ό.π., σ. 318.

155. Ό.π., σ. 316.

χαρακτηριστικά κτήρια κάθε ελληνικής πόλης, την αγορά, όπου και η αίθουσα της τοπικής βουλής, το θέατρο και την παλαίστρα[156]. Η παλαίστρα κτίστηκε στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. στο νότιο τμήμα των Φιλίππων, νότια από το forum και δυτικά από την αγορά. Έχει σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμου με διαστάσεις 75×58 μ. Στο εσωτερικό του κτιρίου υπάρχει περίστυλος παραλληλόγραμμος χώρος 59×13,5 μ. ο οποίος ήταν αποκλειστικά χώρος άσκησης (Εικ. 10).

Περιμετρικά του χώρου άσκησης υπάρχουν αρκετά δωμάτια η χρήση των οποίων είναι απροσδιόριστη[157]. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς υπάρχει μικρό αμφιθέατρο, με επτά σειρές εδωλίων. Άγνωστο παραμένει αν πρόκειται για *εφηβείο* το οποίο, ως γνωστόν, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, όπως στην Πέργαμο, έχει μορφή μικρού αμφιθεάτρου με ημικυκλικές βαθμίδες. Στο γυμνάσιο μάλιστα της Πριήνης αποκαλούνταν *εξέδρα των εφήβων*[158]. Αν πρόκειται για *εφηβείο* τότε πιθανότατα αποτελούσε τον χώρο συγκέντρωσης και των συμμετεχόντων στον θεσμό της *εφηβείας*. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο τότε πιστοποιείται η λειτουργία του θεσμού της *εφηβείας* όχι μόνο κατά τον 4ο ή 2ο αι. π.Χ. αλλά και κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΓΙΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΣΤΡΕΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Σίγουρα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι όπου συναντούμε τον θεσμό της γυμνασιαρχίας εκεί πρέπει να υπήρχε γυμνάσιο υπαίθριο ή στεγασμένο. Πέρα όμως από τις υποθέσεις τα στοιχεία τα οποία αναφέρονται στα γυμνάσια ή τις παλαίστρες ως οικοδομήματα είναι λίγα. Η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει φέρει στο φως, όπως προαναφέραμε, παρά μόνο το γυμνάσιο της Αμφίπολης και την παλαίστρα των Φιλίππων. Ελάχιστες επίσης είναι και οι επιγραφές οι οποίες μας δίνουν πληροφορίες για το οικοδόμημα και την αρχιτεκτονική των γυμνασίων της Θράκης. Μοναδικό παράδειγμα η επιγραφή της Σηστού[159], η οποία μάς πληροφορεί ότι το γυμνάσιο της πόλης του 2ου αι. π.Χ. διέθετε λουτρώνα[160], ίσως αλειπτήριο[161] και κατά πάσα πιθανότητα και ακροατήριο[162].

156. *Δ. Λαζαρίδη*, Φίλιπποι - ρωμαϊκή αποικία, Αθήνα 1973, σ. 29.
157. *Δ. Λαζαρίδη*, Φίλιπποι, ό.π., σ. 39.
158. *I. Ματτου*, Ιστορία της εκπαιδεύσεως κατά την αρχαιότητα, Αθήνα 1961, σ. 194.
159. D-H, 111c7 = OGI, 339.
160. D-H, 111c7, στ. 33-34: *κατασκεύασεν τόν τε λουτρῶνα καὶ τὸν ἐφεξῆς οἶκον.*
161. D-H, 111c7, στ. 73-74: *μετεδίδου δὲ τοῖς ἀλειφομένοις τῶν ἱερῶν τῶν ἀπὸ τοῦ ἀλείμματος εἰς οἶκον.*
162. D-H, 111c7, στ. 75-76: *προσηνέχθη δὲ φιλανθρώπως καὶ τοῖς τὰς ἀκροάσεις ποιησαμένοις πᾶσιν.*

στας αναφέρεται βαλανείο το οποίο ανηγέρθη με έξοδα του Ουλπίου Ιερωνύμου, ρωμαίου πολίτη που γεννήθηκε στη Νικομήδεια της Βιθυνίας[181].

Οι ρωμαϊκές θέρμες δεν είναι δυνατόν να απουσιάζουν από το ρωμαϊκό μοντικίπιο της Θρακικής Χερσονήσου, τα Κοίλα. Από επιγραφή πληροφορούμαστε[182] ότι ο Τιβέριος Κλαύδιος Φάουστους ανήγειρε τον αγωγό ύδρευσης των θερμών της πόλης.

Στην Οδησσό η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως τις ρωμαϊκές θέρμες, οι οποίες φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν ανελλιπώς μέχρι τον 12ο αι. Δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα για τον χρόνο κατασκευής τους, το πιθανότερο όμως είναι να κτίστηκαν το δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ.[183], μάλλον την περίοδο της αυτοκρατορίας του Αντωνίνου του Ευσεβούς[184] (137-161). Καλύπτουν έκταση 7.000 τ.μ. και είναι το επιβλητικότερο μνημείο του τύπου αυτού που κτίσθηκε στη Θράκη[185]. Το συγκρότημα των ρωμαϊκών θερμών χωρίζεται σε δύο συμμετρικά τμήματα και πιθανόν αυτός ο διαχωρισμός διευκόλυνε τη χρήση του από άνδρες και γυναίκες[186]. Οι θερμές της Οδησσού αποτελούνται από διάφορες αίθουσες οι σημαντικότερες των οποίων είναι[187]:

1. Παλαίστρα. Η αίθουσα χρησιμοποιούνταν και ως χώρος συσκέψεων, διαλέξεων, απαγγελιών αλλά και ως χώρος αγώνων[188]. Στις γωνίες της αίθουσας έχουν διασωθεί υπολείμματα εξεδρών.

2. Αποδυτήρια.

3. Δύο frigidaria, δηλαδή ψυχρά λουτρά.

4. Τέσσερα tepidaria, δηλαδή δωμάτια με χλιαρή θερμοκρασία.

5. Ένα caldarium, δηλαδή θερμό λουτρό με τρεις αίθουσες οι οποίες επικοινωνούσαν.

Από τις ανασκαφές στο οικοδομικό συγκρότημα των θερμών έχουν έλθει στο φως αγάλματα της Νίκης, του Ηρακλή και του Ερμή, τα οποία κοσμούσαν το εσωτερικό τους, και από την τεχνοτροπία τους συμπεραίνεται ότι ανήκουν στον 2ο αι. μ.Χ.[189] Αποκαλύφθηκαν επίσης και άλλα αντικείμενα που σχετίζονταν με τη λατρεία του Ασκληπιού και της Υγείας[190]. Θέρμες

181. *Α. Αβραμέα*, Η Θράκη, ΙΕΕ, τ. ΣΤ΄, σ. 207.

182. *Ch. Picard - A. J. Reinach*, «Voyage dans la Chersonese et aux îles de la mer de Thrace», BCH 36 (1912) 286· Kraus-IKA, σ. 29.

183. *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 229.

184. *P. Georgiev*, «Statuen von den Romischen in Varna», BMNV 11 (1975) 142-146.

185. *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 226.

186. Ό.π.

187. Για την περιγραφή των χωρών βλ. *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 226-229.

188. Ό.π., σ. 228.

189. *P. Georgiev*, «Statuen von den Romischen Thermen in Varna», ό.π., σ. 142-146.

190. *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 229.

μνημονεύονται επίσης στη Σερδική από τον 1ο-4ο αι. μ.Χ.[191], στην Παυταλία[192] αλλά και στην Τραϊανή Αυγούστα, όπου έχουν έλθει στο φως απομεινάρια υποκαύστου[193]. Πιθανότατα θέρμες υπήρχαν όμως και στα Άβδηρα[194] αλλά και στους Φιλίππους[195].

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον, Αθήναι
AEM	Archäoligisch-Epigraphisch Mitteilugen aus Österreich, Wien
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη, Θεσσαλονίκη
ARV^2	J. D. Beazley, Attic red-figure vase painters, Oxford 1963
AJP	American Journal of Philology
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique, Paris/Athens
BIAB	Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare
BMNVarna	Bulletin Musée National Varna
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum, Berlin 1827-77
CB	The Classical Bulletin
D-A	Darremberg Saglio, Dictionary des antiquites
D-H	A. Dumont - Th. Homolle, Melanges d'archéologie et d'epigraphie, Paris 1892
ΕΦΣΚ	Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος
IG	Inscriptiones Graecae, Berolini
IGB	G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I-IV, Serdicae 1956-1966
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
Κ-ΙΣ	Γ. Καφταντζή, Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της, Αθήναι 1967
Krauss-IKA	Die inschriften von Sestos und der thrakischen Chersones, Inschriften griechischer Staedte aus Kleinasien, Band 19, Bonn 1980
MMC	Museums Monuments of Culture
Moretti-IAG	L. Moretti, Iscrizoni Agonistische Greche, Rom 1953
ΟΑ	Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1982
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

191. *M. Stanceva*, «Serdica au Ier-IV s de N. Ere à la lumière des dernières recherches archéologiques», BIAB XXXVII (1987) 61-74, εικ. 1 & 2.

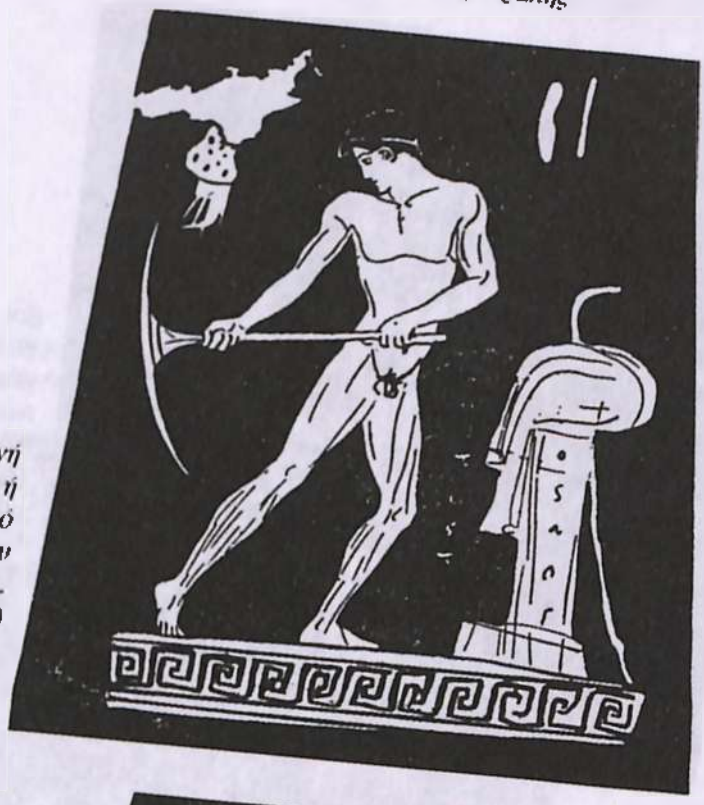
192. *R. Hoddinot*, Bulgaria in antiquity, ό.π., σ. 179-180.

193. *D. Nikolov*, «L'ensemble du forum de Augusta Traiane - Beroe», BIAB XXXVII (1987) 104, εικ. 22.

194. *Δ. Λαζαρίδη*, Άβδηρα και Δίκαια, Αθήναι 1973, σ. 39.

195. *Δ. Λαζαρίδη*, Φίλιπποι, ό.π., σ. 40.

RA	Revue Archéologique, Paris
RE	Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894 κ.ε.
RPh	Revue de Philologie, de Litterature et d' Histoire anciennes, Paris (3e serie)
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
Syll^3	Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum, 1915/1924^3 (ανατύπωση: 1960)
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

Εικ. 1. Σκηνή παλαίστρας ή γυμνασίου από αμφορέα του Brezovo. (Πλευρά Α) (RA 38 (1951) 34, εικ. 8)

Εικ. 2. Γυμναστής ή παιδοτρίβης από αμφορέα του Brezovo. (Πλευρά Β) (RA 38 (1951) 37, εικ. 11)

Εικ. 3. Ασημένιο πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση Νίκης σε τέθριππο άρμα. Περιοχή Duvanli. (I. Venedikov - T. Gerasimov, Thrakische Kunst. εικ. 228)

Εικ. 4. Τμήμα αττικού ερυθρόμορφου κρατήρα με λαμπαδηδρομία εφήβων, Αμφίπολη. (Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις, εικ. 112)

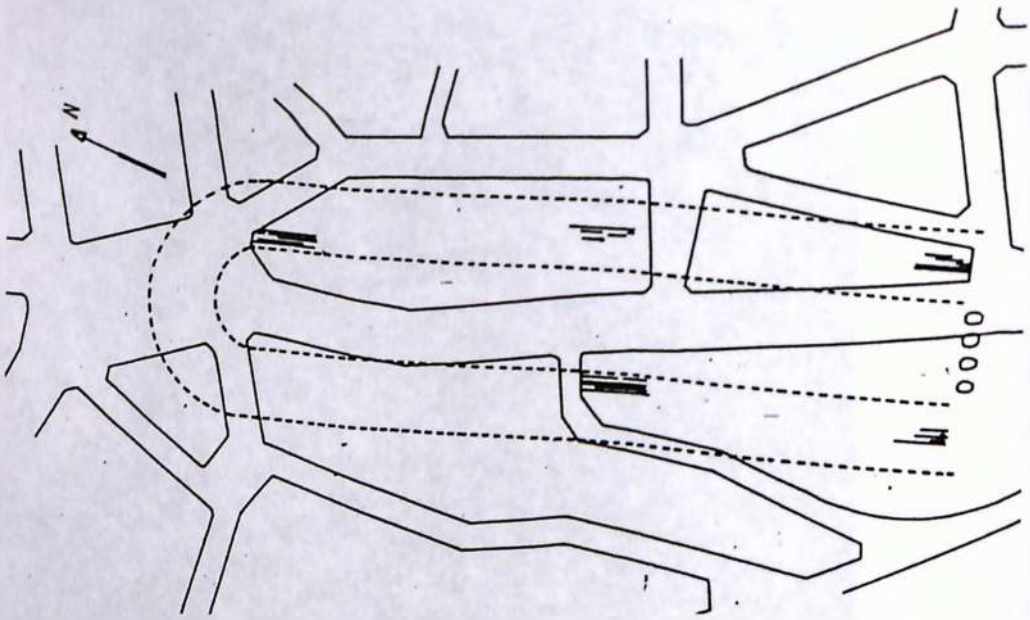
Εικ. 5. Χρυσό δαχτυλίδι με πολύτιμο λίθο και παράσταση αυτοστεφανούμενου αθλητού. Αμφίπολη (Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις, εικ. 105)

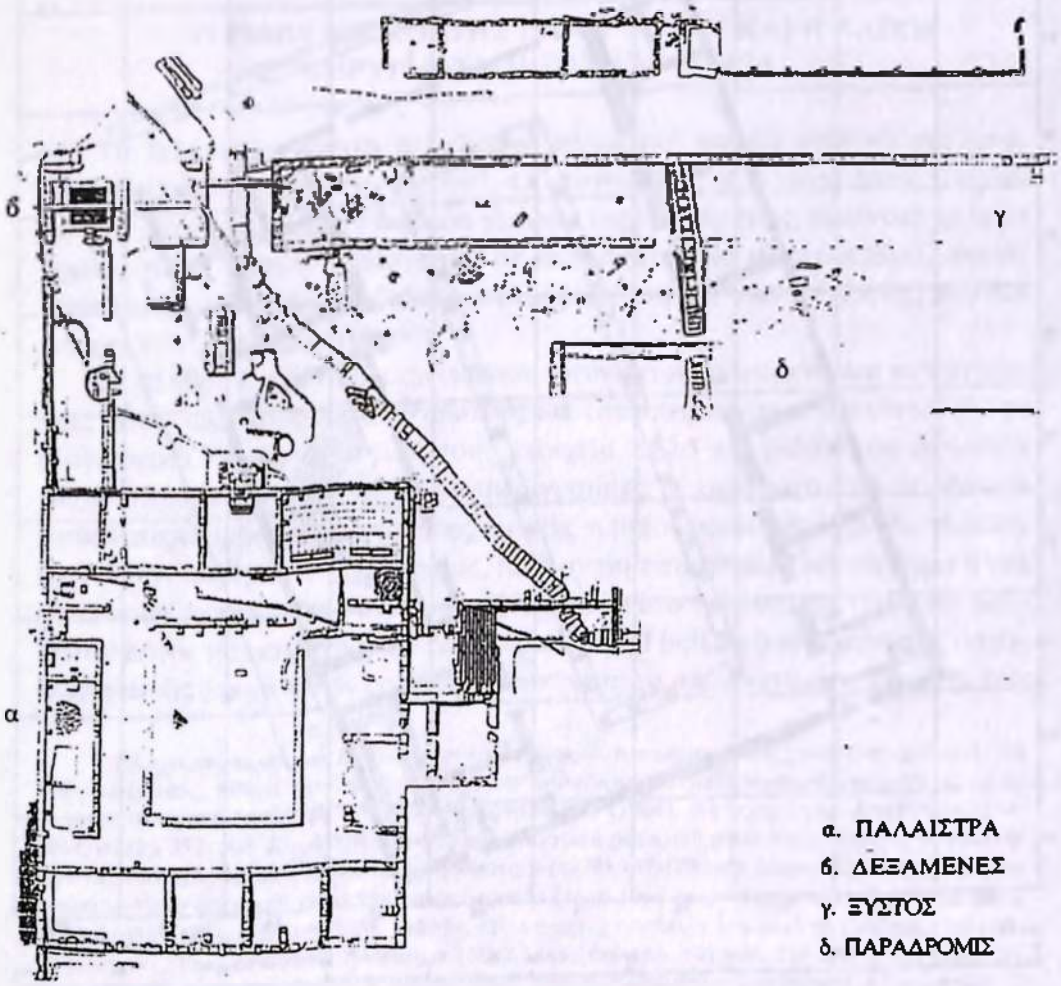
Εικ. 6. Παναθηναϊκός αμφορέας Σαμοθράκης (Φωτ. αρχείο Μουσείου Σαμοθράκης)

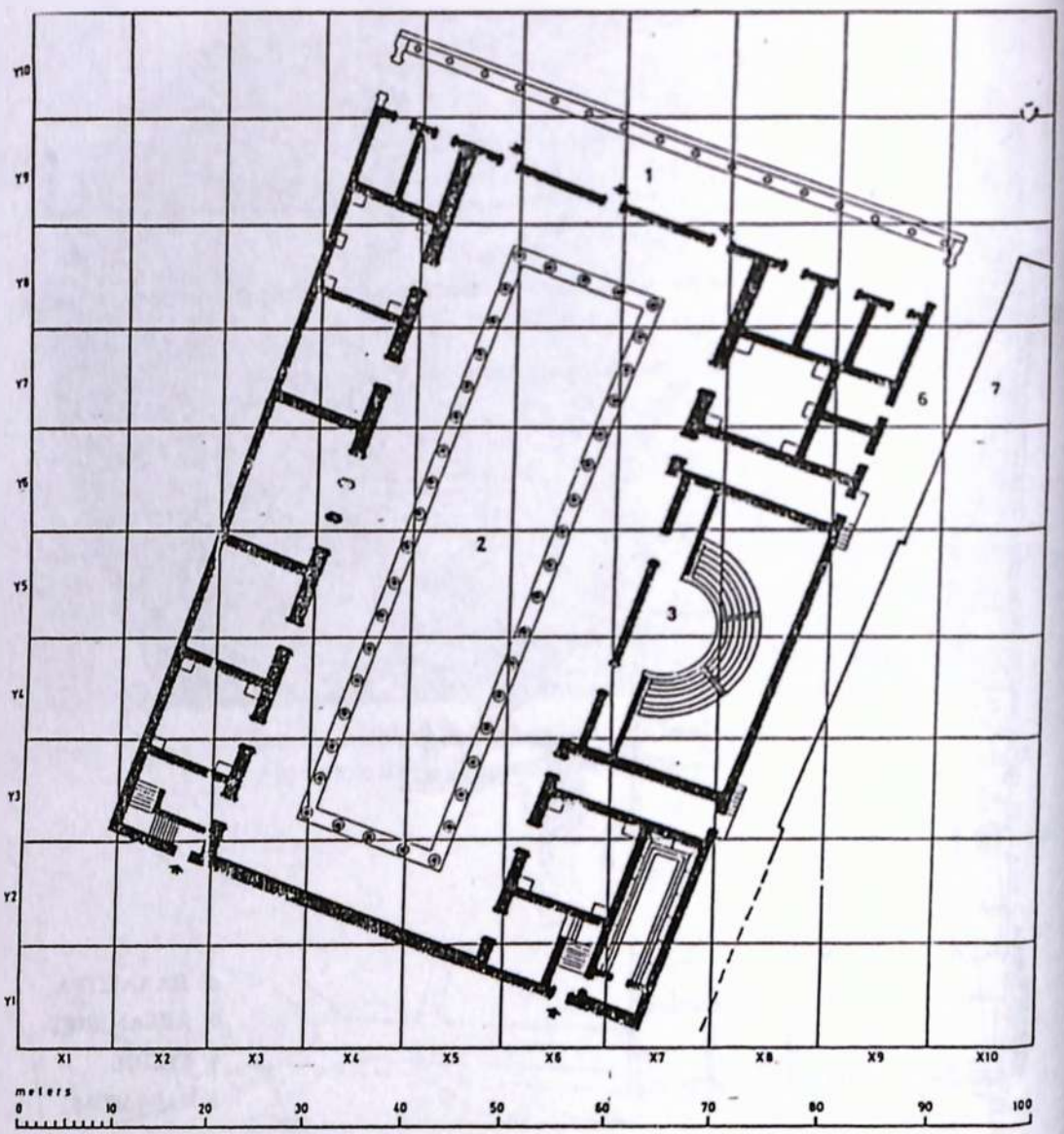
Εικ. 7. Παναθηναϊκός αμφορέας Μεσημβρίας
(Φωτ. αρχείο Τζ. Τσατσοπούλου-Καλοϋδη)

Εικ. 8. Το στάδιο της Φιλιππούπολης όπως είναι θαμένο κάτω από τους κεντρικούς δρόμους της πόλης (D. Tsontchev, Histoire du stade, πίν. XLIX)

Εικ. 9. Σχεδιάγραμμα του Γυμνασίου Αμφίπολης (Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις, σ. 69)

1. Περιστύλιο
2. Χώρος ασκήσεων με περιστύλιο
3. Θέατρο

Εικ. 10. Σχεδιάγραμμα της παλαίστρας των Φιλίππων (Δ. Λαζαρίδης, Φίλιπποι, εικ. 18)

ΜΑΝΟΛΗ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΗΣ ΡΗΤΩΡ ΑΙΝΟΥ ΚΑΙ Η ΛΑΪΚΗ ΚΗΡΥΓΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

Τα τελευταία χρόνια η λαϊκή κηρυγματική και τα κείμενά της απασχολούν συστηματικά την έρευνα[1]. Οι συγγραφείς που μέσα στην τουρκοκρατία εκφράστηκαν στη δημώδη γλώσσα της εποχής τους, δίνοντας έργα με θρησκευτικό, κάποτε μάλιστα και με υποκρυπτόμενο εθνικό παλμό, αποτελούν σημαντικό τμήμα της πνευματικής ζωής του υποδούλου γένους, που δεν μπορεί να μείνει απαρατήρητο.

Σε πλήθος λοιπόν δημοσιευμάτων ερευνώνται τα κείμενα και οι συγγραφείς τους, από τους πλέον γνωστούς ως τους περισσότερο άγνωστους[2], τα βιογραφικά και εργογραφικά τους στοιχεία, αλλά και εκδίδονται άγνωστα μέχρι σήμερα κηρύγματα. Σε γενικές γραμμές, η κηρυγματική των χρόνων αυτών περιλαμβάνει πρωτότυπες ομιλίες ή μεταφράσεις σε δημώδη γλώσσα έργων των πατέρων της εκκλησίας, που χρησιμοποιήθηκαν για κήρυγμα ή για ανάγνωση σε τράπεζες μονών και άλλες λατρευτικές συνάξεις, όπου προβλεπόταν λόγος και κηρυγματική δραστηριότητα. Η βιβλιογραφία συνήθως ασχολείται με τις πρωτότυπες ομιλίες[3], αφήνοντας τα μεταφρασμένα κείμενα, των

1. Βλ. χαρακτηριστικά *Κ. Κούρκουλα*, Η Θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1957, με βιβλιογραφία· *του ίδιου*, «Η εκκλησιαστική ρητορεία εις τα Επτάνησα από ιστ΄ μέχρι ιθ΄ αιώνος», Παρνασσός 6 (1964), Αφιέρωμα στα Επτάνησα 1864-1964, σ. 323-352· *Αθ. Καραθανάση*, «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)», Θησαυρίσματα 9 (1972) 137-179· *του ίδιου*, «Σχεδίασμα για την εκκλησιαστική ρητορική κατά την τουρκοκρατία (16ος-19ος αι.)», Χαριστείον Σεραφείμ Τίκα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 613-628· *Μ. Γεδεών*, «Το κήρυγμα του θείου λόγου εν τη Εκκλησία των κάτω χρόνων», Εκκλησιαστική Αλήθεια 8 (1887-1888) 186-188, 192-196, 198-203· *Γ. Κ. Παπάζογλου*, Ανέκδοτη ομιλία Μελετίου του Βλαστού περί των αχράντων μυστηρίων, Κληρονομία 12 (1980) 99.

2. Βλ. ενδεικτικά *Β. Τατάκη*, Γεράσιμος Βλάχος ο Κρης (1605/7-1685), Φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία 1973, σ. 92-95· *Κ. Θ. Δημαρά*, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα 1972[5], σ. 91· *Β. Knös*, Histoire de la Littérature néo-grecque. Uppsala 1962, σ. 331-337· *Ν. Β. Τωμαδάκη*, «Δύο Κρήτες πατριάρχες Αλεξανδρείας συγχεόμενοι, Γεράσιμος Α΄ Σπαρταλιώτης (1620-1636) και Γεράσιμος Β΄ Παλλαδάς (1688-1710)», Κρητικά Χρονικά 3 (1949) 179-207· *Αθ. Καραθανάση*, Πεπραγμένα Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 3, Αθήνα 1981, σ. 107-120· *του ίδιου*, Κληρονομία 10 (1978) 251-257· *του ίδιου*, Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 254-263· *Δ. Β. Οικονομίδη*, «Ιωάννης Αβράμιος ο Κρης», Αθηνά 54 (1950) 59-95.

3. Αναφέρω χαρακτηριστικά τις πρόσφατες μελέτες των *Ευθ. Λίτσα*, Το ομιλητικό έργο του Μελετίου Πηγά πατριάρχη Αλεξανδρείας (1590-1601) και η χειρόγραφη παράδοσή του, Θεσσαλονίκη 1992 και *Γ. Ν. Ηλιούδη*, «Πρώιμα δημώδη πεζά νεοελληνικά κείμενα», Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi 2, Βενετία 1993, σ. 551-559 και *του ίδιου*, Πρώιμα δημώδη πεζά ομιλητικά και αγιολογικά κεί-

οποίων όμως η μελέτη είναι εξίσου σπουδαία κι αυτό επειδή τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν συχνά τις πηγές έμπνευσης για τις πρωτότυπες ομιλίες που προαναφέρθηκαν, αλλά και τρόπο άσκησης των συγγραφέων μας, πριν προχωρήσουν σε δικές τους συνθέσεις. Διασώζουν ακέραιη τη λαϊκή γλώσσα της εποχής τους, με πολλά παρέμβλητα λαογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για την πληρέστερη κατανόηση των εννοιών από τους ακροατές, και έχουν το ιδιαίτερο ύφος του κάθε μεταφραστή. Η εξαγωγή βεβαίως γενικών συμπερασμάτων για το μεταφρασμένο μέρος της λαϊκής κηρυγματικής της τουρκοκρατίας προϋποθέτει τη συστηματική μελέτη και έκδοση των ιδίων των κειμένων, που στη συντριπτική πλειοψηφία τους υπάρχουν ανέκδοτα, σε μεταβυζαντινά χειρόγραφα, στην Ελλάδα ή τις βιβλιοθήκες του εξωτερικού[4]. Μικρή συμβολή προς την κατεύθυνση αυτή φιλοδοξεί να αποτελέσει και η ανά χείρας μελέτη.

Ο συγγραφέας κειμένων που εκδίδονται στη συνέχεια, ο Γεώργιος Κόντης, ρήτωρ μητροπόλεως Αίνου, γεννήθηκε από τον κυπριακής καταγωγής Φραγκίσκο, ταβουλλάριο Αίνου, στην Αίνο[5], όπου οι γονείς του είχαν εγκατασταθεί. Ο Γεώργιος υπήρξε ρήτωρ και έκδικος, φαίνεται όμως ότι είχε φιλολογικές και θεολογικές ανησυχίες, αφού κατά καιρούς αντέγραφε κώδικες, για φίλους ή γνωστούς του, μερικοί από τους οποίους σώζονται μέχρι σήμερα. Αναφέρω χαρακτηριστικά[6]:

1613 *Οξφόρδη, Bodleian, Roe 5 (251)*: Διάφορα (Εκλογές προφητειών, Αθανάσιος Αλεξανδρείας, Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, κ.ά.). Στο φ. 186r ακροστιχίδα στίχων του, όπου και η υπογραφή του «ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΡΗΤΩΡ»[7].

μενα (Νείλος-Ναθαναήλ Μπέρτος και Ανώνυμος του κώδ. 51 της Βουλής των Ελλήνων). Ρέθυμνο 1995.

4. Από τα χφφ. αυτά βλ. ενδεικτικά τα: βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας, ελλην. κώδικας 26 ομιλίες (αποδιδόμενες από τον Αθ. Καραθανάση, «Σχεδίασμα...», ό.π., σ. 620 σημ. 19) του Γεράσιμου Παλλαδά, Άγιον Όρος, μονή Γρηγορίου χφ. 112. Άγιον Όρος, μονή Εσφιγμένου χφ. 293. Άγιον Όρος, μονή Ιβήρων χφ. 110. Άγιον Όρος, μονή Παντελεήμονος χφ. 231 (Γόρδιος). Άγιον Όρος, μονή Ξενοφώντος χφ. 787 (Σωκρόνιος Λειχούδης). Άγιον Όρος, μονή Ιβήρων χφ. 331 (Βαρθολομαίος Συρόπουλος), βλ. Αθ. Καραθανάση, «Σχεδίασμα...», ό.π., σ. 620-621.

5. *Βασ. Θ. Κοντοβά*, «Βιβλιογράφοι από τη Θράκη (Ζ΄-ΙΘ΄ αιώνες)», Θρακική Επετηρίδα 4 (1983) 251. Για χειρόγραφα που παραδίδουν έργα του *Γεωργίου* βλ. *Ιω.-Αλ. Σακκελίων*, Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Αθήναι 1892, σ. 93· *Λ. Πολίτη*, Συνοπτική αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 48· *Erich Lamberz – Ευ. Λίτσα*, Κατάλογος χειρογράφων της Σκήτης του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1978, αρ. 1 και 13.

6. Για τους κώδικες αυτούς βλ. *Βασ. Θ. Κοντοβά*, ό.π., σ. 250-251 και *Λ. Πολίτη – Μ. Πολίτη*, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», Δελτίο Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου 6 (1988-92) 395.

7. *H. O. Coxe*, Bodleian Library Quatro Catalogues I. Greek Manuscripts, Oxford 1969², σ. 461-462.

1622 *Οξφόρδη, Bodleian, Roe 8 (254)*: Ωριγένους, Φιλοκαλία· προηγείται επιστολή του Γεωργίου προς τον Thoma Roe, και στο φ. 152r βιβλιογραφικό σημείωμα με την υπογραφή του και την πληροφορία ότι αντέγραψε το κείμενο από χφ. της μονής Βατοπεδίου, στο Άγιο Όρος, το 1622, ενώ το χάρισε στον Thoma Roe, πρέσβη της Μεγάλης Βρετανίας, το 1626[8].

1626 *Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος 1474 μέρος*: Συνοδική Πράξη Κύριλλου Λούκαρη[9].

1630 *Λένινγκραντ, Βιβλιοθήκη SaltyKov – Ščdrin 138*: Μετάφραση Μαξίμου στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο[10].

17ος αι. αρχ. *Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, Suppl. gr. 112 μέρος*: Σημειώματα αυτόγραφα[11].

Παραλλήλως αγόραζε ο ίδιος βιβλία, αφού με αυτόγραφο σημείωμα μνημονεύεται ως ιδιοκτήτης του Bodleian Greek mss. 250[12], ενός περγαμηνού κώδικα μεγάλου σχήματος, ίσως και για τις ανάγκες των αντιγραφών που πραγματοποιούσε. Διατηρούσε εκτεταμένη αλληλογραφία με προσωπικότητες της εποχής του, όπως φαίνεται απ' τα αντίγραφα επιστολών του Μελετίου Πηγά (1599) και του Κυρίλλου Λούκαρη (1608) που απευθύνονται προς αυτόν[13], ενώ υπογράφει συνοδικά έγγραφα του 1604 και 1605[14].

Σε διάφορα χφφ. σώζονται έργα ή μεταφράσεις του Γεωργίου, γεγονός που δείχνει και τη διάδοση των κειμένων του στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Έτσι, στο χφ. 88 του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (18ος αι.) σώζονται μετα-

8. *H. O. Coxe*, ό.π., σ. 463-464· *M. Richard*, Répertoire des bilbiothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris 1958[2], αρ. 651.

9. *M. Richard*, ό.π., αρ. 146.

10. *M. Richard*, ό.π., αρ. 486.

11. *M. Richard*, ό.π., αρ. 670c.

12. *H. O. Coxe*, ό.π., σ. 460-461· *Β. Θ. Κοντοβά*, ό.π., σ. 251.

13. *Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Κατάλογος των εν τω Ελληνικώ Φιλολογικώ Συλλόγω χειρογράφων βιβλίων Ι, Εν Κωνσταντινουπόλει 1892 (Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, παράρτημα Κ-ΚΒ΄ τόμου), σ. 86: στο χφ. 10, του 18ου αι. Πρβλ. *Β. Θ. Κοντοβά*, «Βιβλιογράφοι από τη Θράκη (Ζ΄-ΙΘ΄ αιώνες) 3», Θρακική Επετηρίδα 6 (1985-86) 57· βλ. επίσης και *Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη Ι, Εν Πετρουπόλει 1891, σ. 352 αρ. 152, με συνοδικό γράμμα του 1699 από το χφ. 276, που προφανώς αναφέρεται σε άλλον Μεγ. Ρήτορα Γεώργιο, λόγω του ασυμβάτου των χρονολογιών· *του ίδιου*, Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη 4, Εν Πετρουπόλει 1899, σ. 239, όπου επιστολή του Κυρίλλου Λουκάρεως από το χφ. 263 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης, φ. 241, που μάλλον αφορά τον δικό μας Γεώργιο.

14. *Δ. Γ. Αποστολόπουλου – Π. Δ. Μιχαηλάρη*, Η νομική συναγωγή του Δοσιθέου Ι, Αθήνα 1987, αρ. 404 (το έγγραφο του 1605) και αρ. 518 (το έγγραφο του 1604), με την προϋπόθεση ότι ο Γεώργιος ρήτωρ Αίνου ταυτίζεται με τον Μεγ. Ρήτορα Γεώργιο· γι' αυτόν βλ. και *Τ. Γριτσόπουλου*, Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή Ι, Εν Αθήναις 1966, σ. 142, με βιβλιογραφία.

φράσεις του απ' το Γεροντικό[15], στο χφ. 34 της μονής Αγίας Τριάδος Μετεώρων (18ος αι.) σώζονται μεταφράσεις του από λόγους του αγίου Αναστασίου του Σιναΐτη και από το Γεροντικό[16], στο χφ. 24 της Βιβλιοθήκης της Βουλής σώζονται λόγοι του περί συντελείας, περί σιμωνίας και περί ψευδαδέλφων και φιλαργύρων[17], ενώ στο χφ. 46 της ίδιας βιβλιοθήκης παραδίδονται λόγοι του εις Ζωοδόχον Πηγήν, στο ευαγγέλιο της Κυριακής του Θωμά και στα ευαγγελικά αναγνώσματα της Κυριακής των Μυροφόρων και της Κυριακής του Παραλύτου[18]. Εντελώς πρόσφατα εκδόθηκαν, απ' τον καθηγ. Κ. Νίκα, και ανέκδοτοι στίχοι του[19] από διάφορα χειρόγραφα, που δείχνουν το εύρος των ενδιαφερόντων, των γνώσεων και των ικανοτήτων του.

Τα κείμενα που εκδίδονται σχολιασμένα στη συνέχεια προέρχονται απ' το χφ. 4 της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Σάμου, του 1654 (119×135 χιλ., χαρτ., φφ. 127)[20]. Το χφ έχει γραφεί από δύο γραφείς: ο πρώτος, ο Ιωάσαφ ιερομόναχος, έχει γράψει τα φφ. 1-110ν και έχει αφήσει το ακόλουθο σημείωμα στο φ. 110ν:

Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ ἱερομονάχου καὶ πρώην ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς Κωσαλλης (;) καὶ ἐδώρησά το τῶν πατέρων ὁποῦ ηὑρίσκονται ἐν τῇ ἁγία Ἄννη ὅπου εὑρίσκεται ἐν τῷ Κυριακῷ νὰ τὸ διαβάζουν οἱ εὑρισκόμενοι πατέρες καὶ εἴ τις δὲ βουληθείη νὰ τὸ ἀποξενώσῃ ἐκ τῆς μονῆς νὰ ἔχει ἀντίδικον τὴν Ἁγίαν Ἄνναν. Ἐν ἔτει ἀπὸ τῆς Χριστοῦ καταβάσεως αχνδ΄ αὐγούστου μηνός. Ἔγινεν δὲ διὰ μεσιτείας καὶ συνδρομῆς τοῦ ἐν ἱερομονάχοις πνευματικοῦ κυροῦ Ἰγνατίου τοῦ Κρητός.

Ο δεύτερος έχει γράψει τα φφ. 112-127, και η γραφή του είναι του τύπου

15. *Λ. Πολίτη*, Συνοπτική αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλόγων, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 48, αρ. 88, χφ. 10· *του ίδιου*, Κατάλογος χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 83-84, αρ. 88· ο *Κ. Νίκας*, «Στίχοι Γεωργίου ρήτορος Αίνου και εκδίκου της Μεγάλης Εκκλησίας», Ταλαρίσκος. Studia Graeca Antonio Garzya sexagenario a discipulis oblata, Neapoli 1988, σ. 426-427 αναφέρει άλλα ένδεκα χειρόγραφα που περιέχουν το ίδιο έργο.

16. *Δ. Ζ. Σοφιανού*, Τα χειρόγραφα των Μετεώρων Δ΄. Χειρόγραφα μονής Αγίας Τριάδος 1, Αθήναι 1993, σ. 439, χφ. 34.

17. *Σπ. Λάμπρου*, «Κατάλογος κωδίκων των εν Αθήναις βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής. Α. Κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής», Νέος Ελληνομνήμων 1 (1904) 364.

18. *Σπ. Λάμπρου*, «Κατάλογος ...», ό.π., Νέος Ελληνομνήμων 2 (1905), αρ. 46· στον Αθωνικό κώδικα 6548 (= 14 της Σκήτης Καυσοκαλυβίων), φ. 269ν, του 17ου αι., σώζεται επίσης μετάφραση του Γεωργίου από κείμενο του Μ. Βασιλείου (βλ. *S. Lambros*, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos 2, Cambridge 1900, αρ. 6548· *Κ. Νίκα*, ό.π., σ. 427) ενώ στον ίδιο κώδικα, κεφ. 2, φ. 57 υπάρχει ομιλία του σε χωρίο του *Λουκά* (5,1-2). Τέλος, στον αθωνικό κώδικα 4720 (= 600 της μονής Ιβήρων), του 17ου αι., κεφ. 26 (*S. Lambros*, ό.π., αρ. 4720 και *Κ. Νίκα*, ό.π., σ. 428) σώζεται έργο του με τον τίτλο «Ερωταποκρίσεις Θεολογικαί», στην επιγραφή του οποίου ο Γεώργιος αναφέρεται ως πρεσβύτερος και ρήτωρ Αίνου.

19. *Κ. Νίκα*, ό.π., σ. 415-456.

20. *Αγ. Τσελίκα*, «Κατάλογος των χειρογράφων της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Σάμου», Δελτίο Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου 4 (1984-1987) 151-155.

της Μονής Ξηροποτάμου. Φαίνεται ότι το χφ. είναι απόγραφο ή παράλληλο αντίγραφο προς τον κώδικα της Μονής Δοχειαρίου του Αγίου Όρους 105 (2779)[21], ο οποίος έχει γραφεί το 1651 από τον ίδιο αυτόν κωδικογράφο. Από λάθος όμως του βιβλιοδέτη τα τετράδια μπερδεύτηκαν και διασαλεύθηκε η σειρά τους, ώστε η κατανόηση και η συνέχεια του κειμένου να παρουσιάζει προβλήματα. Τη σειρά αποκατέστησε ο Άγ. Τσελίκας, ο οποίος και πρώτος καταλογογράφησε και περιέγραψε το χφ[22]. Από τα κείμενα του χφ. εκδίδονται στη συνέχεια τα ακόλουθα, με τη σειρά που αναφέρονται:

I. (φ. 1-8v, 72-76) *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀναστασίου τοῦ Ὄρους Σινᾶ λόγος εἰς τὴν παρείσβασιν τῶν ἁγίων νηστειῶν εἰς τὸν ἕκτον Ψαλμὸν καὶ μεταφραστὴς παρὰ Γεωργίου ἱερέως τοῦ ῥήτορος Αἴνου. Ἀρχ. Ἀξίαν καὶ πρεπωδεστάτην ὑπόθεσιν εἰς τὴν ἀρχὴν ... τίς νά σοῦ ἐξομολογηθῆ εἰς τὴν Ἅδην; οὐδὲ τινὰς διὰ τοῦτο καλὸν εἶναι προτίτερα / νὰ διορθώνωμεν τοῦ λόγου μας...* Τελ. *... καὶ νὰ στεφανωθοῦμεν ὡς ἀθληταὶ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ ἀμήν.* (Πρβλ. PG 89, 1077-1116).

II. (φ. 76v-79v, 64-71) *Τοῦ μακαρίου Ἀναστασίου τοῦ Ὄρους Σινᾶ λόγος περὶ τῆς Ἁγίας Συνάξεως καὶ περὶ τοῦ μὴ μνησικακεῖν. Ἀρχ. Πάντοτε μὲν καὶ ἀεὶ εὐλογημένοι πατέρες ... καὶ μὲ γνώμην ταπεινὴν ἐξομολογήσου αὐτῷ / τῷ δεσπότῃ Χριστῷ ...* Τελ. *... μακάρι ὅποιος καὶ ἂν εἶναι, ἵνα τύχωμεν καὶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ... ἀμήν.* (Πρβλ. PG 89, 825-849).

III. (φ. 71-72, 56-63v, 48-55v,) *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγοι περὶ μετανοίας καὶ κατανύξεως καὶ ὅτι ταχὺς ὁ Θεὸς εἰς σωτηρίαν καὶ περὶ τῆς Ραάβ. Ἀρχ. Ἀληθῶς ὁ μέγας ἀπόστολος Παῦλος ...* Τελ. *... ἵνα εὕρωμεν ἐκεῖ ὁποῦ τὰ ἐδανείσαμεν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα ... ἀμήν.* (Πρβλ. PG 49, 323-335).

IV. (φ. 55v, 40-46) *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος περὶ μετανοίας καὶ εἰς τὴν σκυθρωπότητα τοῦ βασιλέως Ἀχαὰβ καὶ εἰς Ἰωνᾶν τὸν προφήτην. Ἀρχ. Ἐγνωρίζετε καλὰ εὐλογημένοι πατέρες πῶς εἰς τοὺς ... καὶ ὅλο διὰ τὴν μετάνοιαν ἐλέγαμεν πόλεμον καὶ νίκην / διηγούμεσθεν ὁποῦ πολεμᾶ ὁ Χριστὸς ...* Τελ. *... ἀπόκτησε τὴν δικαιοσύνην καὶ ἠξιώθη τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἧς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν ... ἀμήν.* (Πρβλ. PG 49, 283-292).

V. (φ. 35-39v, 25-28) *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν Κυριακὴν τῶν*

21. *Σπ. Λάμπρου*, Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους Ελληνικών κωδίκων 2, Cambridge 1900, αρ. 2779.

22. *Αγ. Τσελίκα*, ό.π., σ. 151-154, με ορισμένες παραλείψεις (στους αρ. VIII, X και XII) που συμπληρώνονται στη συνέχεια.

Βαΐων. Ἀρχ. *Εὐγένοντας ἀδελφοὶ ἀπό ἕνα θαῦμα τοῦ Χριστοῦ* ... Τελ. ... *αἱ πορεῖαι σου ὁ Θεὸς αἱ πορεῖαι τοῦ Θεοῦ μου τοῦ βα/σιλέως· ἐφάνησαν λέγει* ... *ὁμοτίμως καὶ ὁμοδόξως, ὅτι αὐτῷ πρέπει δόξα* ... *ἀμήν.* (Πρβλ. PG 59, 703-708).

VI. (φ. 28v-31v, 17r-v) *Τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὸ «Συνήγαγον οἱ Ἰουδαῖοι συνέδριον».* Ἀρχ. *Ὁμοιάζουσιν οἱ ἠγαπημένοι υἱοὶ τῆς ἐκκλησίας* ... *καὶ δίδοντάς τον νὰ γευθῇ γλυκίαν ἡδονὴν τὴν ἐπαρά/δωκες εἰς πικρότατον* ... Τελ. ... *νὰ προσκυνοῦμεν τὴν ἁγίαν Τριάδα τὸν ἕνα Θεόν, ᾧ πρέπει δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν.* (Πρβλ. PG 59, 525-528).

VII. (φ. 17v-24v) *Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ λόγος τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου εἰς τὴν ξηρανθεῖσαν συκεῖν.* Ἀρχ. *Ὀφθαλμὸς μὲ ὁρῶν δένδρον ἀνθηφόρον* ... Τελ. ... *καὶ ὑμνοῦμεν ἐν ἐκκλησίαις τὸν σταυρωθέντα εἰς ἐσένα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ᾧ πρέπει δόξα* ... *ἀμήν.* (Πρβλ. PG 59, 585-590).

VIII. (φ. 24v, 9r-14v) *Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, λόγος εἰς τὰς δέκα παρθένους, τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Τρίτῃ.* Ἀρχ. *Ὁπόταν βάλω εἰς τὸν νοῦν μου, εὐλογημένοι πατέρες, τὴν ζωήν μας ἐτούτη τὴν πρόσκαιρον* ... Τελ. ... *καὶ τὸν βίον σου νὰ πληθύνω καὶ εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν νὰ σὲ δώσω μονὴν αἰώνιον καὶ δόξαν ἀθάνατον* ... *ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.* (Πρβλ. PG 59, 527-532).

IX. (φ. 14v-16v, 88-92) *Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὴν πόρνην καὶ εἰς τὸν Φαρισαῖον τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ δ[η]* Ἀρχ. *Ἀληθινὰ ὁ Θεὸς εὐλογημένοι πατέρες ὡς φιλάνθρωπος* ... *καὶ μὲ τοιοῦτον τρόπον ἔκαμε τὸν δεσπότην / Χριστὸν καὶ τὴν ἐσυμπάθησεν* ... Τελ. ... *σὺ γὰρ εἶ μόνος ἀναμάρτητος καὶ ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος καὶ συγχωρῶν ἁμαρτίας καὶ σοὶ πρέπει δόξα* ... *ἀμήν.* (Πρβλ. PG 59, 531-536).

X. (φ. 92-95v, 80-83) *Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὸ πλὴν μάτην ταράσσεται πᾶς ἄνθρωπος ζῶν.* Ἀρχ. *Καθὼς ἡ θάλασσα παρακινᾶ τὸν ψαρὰ* ... *καὶ ἐσεῖς δὲν μὲ λυπᾶσθε / καὶ ἀποκρίνεται ὁ πλούσιος* ... Τελ. ... *οἱ δὲ ποιοῦντες τὴν ἐλεημοσύνην θέλουν ἀξιωθῇ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἐν Χριστῷ* ... *ἀμήν.* (Πρβλ. PG 55, 559-563).

XI. (φ. 83v-87v, 96-97) *Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγος εἰς τὸν μάταιον βίον τοῦ κόσμου τούτου καὶ εἰς κατάνυξιν καὶ ὠφέλειαν ψυχῶν.* Ἀρχ. *Ὅσοι ἀφίσετε καὶ ἀπαρνηθήκατε τὰ μάταια* ... *ἡ φοβερὰ ἐκείνη ὥρα τοῦ θανάτου / ὅπου ὅλοι τὴν ἀπαντέχουσι* ... Τελ. ... *τῆς δόξης τῆς βασιλείας σου καὶ τῶν ἀπορρήτων ἀγαθῶν ἐν Χριστῷ* ... *ἀμήν.* (Πρβλ. PG 60, 735-738).

XII. (φ. 97-103) *Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου νουθεσία.* Ἀρχ. *Καιρὸς λοιπὸν εἶναι ἀδελφὲ* ... Τελ. *καὶ τρυφῶντες καὶ χαίροντες καὶ εὐφραινόμενοι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.* (Πρβλ. PG 62, 741-744).

Αντιθέτως δεν περιλαμβάνονται στην ανά χείρας έκδοση τα εξής κείμενα

του κώδικα που, σε αντίθεση με τα προηγούμενα, δεν θεωρούνται έργα του Γεωργίου:

(φ. 46-47v, 32-34v) Τῇ Πέμπτῃ Κυριακῇ τῶν ἁγίων νηστειῶν διδασκαλία τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἀρχ. Ἡ ἁγία ἡμῶν ἐκκλησία τὸ μάζωμα τῶν Χριστιανῶν ... νὰ πορευτῆς μιᾶς ἑβδομάδας ψωμί ποὺ ἠξεύρεις ἂν ἔχης / νὰ ζήσης καὶ τὴν ἄλλην ἑβδομάδα ... Τελ. ... οὕτω ποιήσομεν, ἵνα τύχωμεν καὶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν ᾧ ἡ δόξα ... ἀμήν.

(φ. 104-110v) *Βίος καὶ πολιτεία τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς μυροφόρου καὶ ἰσαποστόλου τῆς Μαγδαληνῆς.* Ἀρχ. Εἰς τὸν καιρὸν ὁποῦ ἐπεριπάτει ... Τελ. βρύων θαύματα τοῖς προσιοῦσιν μετὰ πίστεως ἐν Χριστῷ ... ἀμήν[23].

(φ. 112-127v) *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἐπιφανείου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου λόγος εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν ἀπὸ Ἀριμαθαίας καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ Ἅδῃ τοῦ Κυρίου κατάβασιν μετὰ τὸ σωτήριον πάθος παραδόξως γενομένην. Τῷ ἁγίῳ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ.* Ἀρχ. *Τί τοῦτον σήμερον; σιγὴ πολλὴ ἐν τῇ γῇ* ... Τελ. *κολοβό ... ταῦτα αἱ δεσποτικαὶ τοῦ δεσπότου δυνάμεις ταῖς ἐναντίαις δυνάμεσιν ἔλεγον ὁμοῦ τε* [...]. (PG 43, 440-460, στ. c 11)[24].

Όπως φαίνεται από τη συνοπτική περιγραφή που προηγήθηκε, από τα κείμενα που εκδίδονται στη συνέχεια ως έργα του Γεωργίου μόνο το Ι φέρει την υπογραφή του, ενώ τα υπόλοιπα (II-XII) δεν τον μνημονεύουν ρητώς ως μεταφραστή. Όμως το ύφος, οι εκφράσεις και οι λέξεις που χρησιμοποιεί, ο τρόπος που χειρίζεται τον λόγο και το πρωτότυπο της κάθε ομιλίας, πείθουν ότι προέρχονται από τον ίδιο άνθρωπο, γι' αυτό και αποδίδονται σ' αυτόν και εκδίδονται στη συνέχεια ως έργα του. Πρόκειται για έναν ακόμη λόγο του Αναστασίου του Σιναΐτη (αρ. II) και για δέκα (αρ. III-XII) λόγους του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, που ανήκουν κυρίως στα νόθα ή στα αμφιλεγόμενα έργα του[25], ίσως επειδή τα έργα αυτά έχουν περισσότερα λαϊκά στοιχεία και

23. Το κείμενο αυτό παραδίδεται και από άλλα χειρόγραφα ενδεικτικά αναφέρω: Άγιο Όρος, μονή Δοχειαρίου χφ. 105 (*Σπ. Λάμπρου*, Κατάλογος... ό.π., αρ. 2779), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης χφ. 44 (*Λ. Πολίτη*, Κατάλογος χειρογράφων..., ό.π., σ. 44-45, αρ. 44), Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος χφ. 2233 (*Λ. Πολίτη*, Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1857-2500. Αθήναι 1991, σ. 261)· πρβλ. *Λ. Πολίτη*, «Νέαι προσκτήσεις της συλλογής χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», Ελληνικά 16 (1958-59) 238 αρ. 44.

24. Το κείμενο αυτό είναι στο πρωτότυπο και όχι σε μετάφραση ή παράφραση, όπως τα υπόλοιπα του κώδικα· πρβλ. *K. Holl*, Die handschriftliche Überlieferung des Epiphanius, Leipzig 1910· *του ίδιου*, «Die Schriften des Epiphanius gesen die Bilderverehrung», στο έργο του Ein Bruchstück aus einem bisher undekannten Brief des Epiphanius, Tübingen 1928, σ. 351-387· *Ηλ. Μουτσούλα*, ΘΗΕ 5 (1964) στ. 805-806· *P. Nautin*, «Epiphane de Salamine», DHGE (1964) 629-631· η γνησιότητα του συγκεκριμένου έργου αμφισβητείται από τη σχετική βιβλιογραφία.

25. Το έργο του *Ιω. Χρυσοστόμου*, ιδίως τα ψευδοχρυσοστομικά κείμενα (βλ. *J. A. de Aldama*, Repertorium Pseudochrysostomicum, Paris 1965), χρησιμοποιήθηκε συχνά για τη σύμπηξη

ως εκ τούτου εξυπηρετούσαν πληρέστερα τον σκοπό της λαϊκής διδαχής, που αποτελούσε και την ουσία της λαϊκής κηρυγματικής στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Το ύφος των κειμένων μας είναι βεβαίως διδακτικό και οι δυνατότητες παρεμβάσεων του μεταφραστή ελάχιστες, αφού μεταφράζει και δεν συνθέτει. Παρεμβάλει όμως λέξεις και έννοιες από τον λαϊκό πολιτισμό της εποχής του, κι εδώ συνίσταται και η λαογραφική αξία των συγκεκριμένων κειμένων. Από την άλλη πλευρά το δημώδες γλωσσικό ιδίωμα βοήθησε στην ευρεία επαφή του κοινού του 17ου αιώνα με τα κείμενα των πατέρων, ώστε και η λαϊκή θρησκευτική συνείδηση να επηρεάζεται και τα πρωτότυπα κείμενα των κηρυγμάτων της εποχής να βρίσκουν πηγές έμπνευσης ή άντλησης ιδεών. Από την άποψη αυτή, τα μεταφρασμένα κηρυγματικά έργα της τουρκοκρατίας έχουν την ίδια σημασία με τα πρωτότυπα, κι αυτό καθιστά σπουδαία τη μελέτη και την έκδοσή τους, ώστε η λαϊκή κηρυγματική να εξετάζεται όχι αποσπασματικά αλλά στο σύνολό της.

Η έκδοση που ακολουθεί στηρίζεται στο χφ. 4 της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Σάμου, με ορισμένες ορθογραφικές ενοποιήσεις, που οφείλονται σε λάθη των γραφέων και ορισμένα υποσελίδια σχόλια (πηγές, πραγματολογικές παρατηρήσεις κ.λπ.). Ας ελπίσουμε ότι σύντομα θα εκδοθεί κριτικά το σύνολο του έργου του Γεωργίου Κόντη, ρήτορος Αίνου, που αποτελεί, όπως φαίνεται, σημαντική μορφή για τον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό της Θράκης κατά τον 17ο αιώνα[26]. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι σε προσωπικότητες όπως αυτή του Γεωργίου στηρίχθηκε η επιβίωση του έθνους γλωσσικά[27], εθνικά και

ομιλιών και αναγνωσμάτων των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ομιλιαρίων, βλ. *Κ. Γ. Μπόνη*, Προλεγόμενα εις τας «ερμηνευτικάς διδασκαλίας» του Ιωάννη VIII Ξιφιλίνου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Αθήναι 1937, σ. 21-29 και *H. Hennephof*, Das Homiliar des Patriarchen Neilos und die chrysostomische Tradition. Ein Beitrag zur Quellengeschichte der spätbyzantinischen Homiletik, Leiden 1963, σ. 20 κ.ε.· *Bjarne Schartau*, «Nathanaelis Berti monachi sermones quattuordecim», Cahier de l'institut du Moyen Age Grec et Latin 12 (1974) 11-85· *Γ. Ν. Ηλιούδη*, «Πρώιμα δημώδη...», ό.π., σ. 557-558. Για τη διάκριση των τύπων I και II των ομιλιαρίων βλ. *Al. Ehrhard*, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Erster Teil. Die Überlieferung 3. Leipzig 1939, σ. 525-559.

26. Συγκρίσιμα και παράλληλα προς του Γεωργίου είναι το έργο του Ναθαναήλ Μπέρτου, βλ. *Ν. Μ. Παναγιωτάκη*, «Αντιγραφείς και κείμενα του κώδ. Marc. Gr. IX. 17. Ανδρέας Σκλέντζας», Αριάδνη 2 (1984) 101-104· *Γ. Ν. Ηλιούδη*, «Πρώιμα δημώδη...», ό.π., σ. 27-120 και *Hannelore Aposkiti-Stammler*, Nathanael-Neilos Bertos. Vindobonensis hist. gr. 91, Nr. 59, München 1974· πρβλ. *Μιχ. Νικολιδάκη*, Νείλος Δαμιλάς, Ηράκλειο 1981, με τη σχετική βιβλιογραφία.

27. Για τη χρήση της νεοελληνικής στα κηρύγματα βλ. υπόδειξη του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεών (1416-1429), *Ιω. Φουντούλη*, Λειτουργικά θέματα 3, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 60-71· *του ίδιου*, Ομιλητική, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 242-247. *Γ. Ν. Ηλιούδη*, «Πρώιμα δημώδη...», ό.π., σ. 551. Η επιστολή απευθύνεται προς τον Ιωάννη Συμεωνάκη πρωτοπαπά Χάνδακος, βλ. *Silvio G. Mercati*, «Di Giovanni Symeonakis protopapa di Candia», Miscellanea G. Mercati 3

θρησκευτικά, τα δίσεκτα εκείνα χρόνια των διωγμών, για να φτάσουμε κατόπιν στην ελληνική αναγέννηση του 18ου αιώνα και στην ποθητή παλιγγενεσία του 19ου αιώνα, με την απόδοση στον Ελληνισμό ελεύθερης κρατικής οντότητας.

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Δημόσια Βιβλιοθήκη Σάμου, χφ. 4.

I

Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀναστασίου τοῦ ὄρους Σινᾶ λόγος εἰς τὴν παράστασιν τῶν ἁγίων νηστειῶν, εἰς τὸν ἕκτον ψαλμὸν καὶ μεταφραστεὶς παρὰ Γεωργίου ἱερέως τοῦ ρήτορος Αἴνου. [Εὐλόγησον] πάτερ[28].

Ἀξίαν καὶ πρεπωδεστάτην ὑπόθεσιν εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς νηστείας καὶ πρὸς μετάνοιαν [συρ]τικὴν[29] μᾶς δείχνη εἰς τὸν ἕκτον ψαλμὸν ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου πνεύματος μὲ τὴν γλῶσσαν τοῦ προφήτου καὶ βασιλέως Δαυίδ. Διότι εἰς τὸν ψαλμὸν ἐτοῦτον διδασκόμαστεν μὲ τὶ τρόπον νὰ ἐξημερώσωμεν καὶ νὰ κάμωμεν τὸν Θεὸν νὰ μᾶς λυπηθῆ καὶ νὰ μᾶς ἐσυμπαθήση. Διότι ἔχει ἀληθῶς τὴν ἀληθινὴν ταπείνωσιν τῶν μετανοούντων, τὴν ἐξομολόγησιν, τὰ δάκρυα, τὴν ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν, τοὺς ἀναστεναγμούς, τὴν συντριβὴν τῆς καρδίας καὶ τὴν συντετριμμένην ὁμολογίαν τῆς ἁμαρτίας καὶ τὴν σωτηρίαν ὁποῦ ἀπολαμβάνει* ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ ἔλεος καὶ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ. Ἔχει τὴν παράστασιν τῆς νυκτός, ἔχει τὴν ἐνθύμησιν καὶ τὴν γροίκησιν

(Studie Testi 123), Vaticano 1946, σ. 1-30. Την ίδια περίπου εποχή έχουμε και το έργο των Ιωαννικίου Καρτάνου [βλ. *Ελ. Κακουλίδη-Πάνου*, Ιωαννίκιος Καρτάνος. Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, Αθήνα 1988, σ. 46-68· *Gerhard Podskalsky*, Griechische Theologie in den Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821), München 1988, σ. 99 και σημ. 400-402] και Ιωάννη Μορεζήνου [βλ. *Ελ. Κακουλίδη*, «Ο Ιωάννης Μορεζήνος και το έργο του», Κρητικά Χρονικά 22 (1970) 10-17], αλλά και την πεζή μετάφραση μέρους της Συνόψεως Χρονικής του Κωνσταντίνου Μανασσή στο χειρόγραφο Άγιο Όρος, μονή Καρακάλλου χφ. 228, φφ. 153v-165v (βλ. *Σπ. Λάμπρου*, Κατάλογος..., ό.π., αρ. 1741· *Γ. Ν. Ηλιούδη*, «Πρόσμα δημώδη...», ό.π., σ. 553-554).

28. Για τον Αναστάσιο τον Σιναΐτη και το έργο του βλ. *Pant. Caranicolas*, «A note on Anastasius of Sinai», Θεολογία 26 (1955) 259· *Στ. Σάκκου*, Περί Αναστασίων Σιναϊτών, Θεσσαλονίκη 1964· *Παν. Νικολόπουλου*, ΘΗΕ 2 (1963) 573-574· *T. Spaĕil*, «La Theologia di S. Anastasio Sinaita», Bessarione 26 (1922) 157-178, 27 (1923) 15-44· *Δ. Μπαλάνου*, Πατρολογία, Αθήναι 1930, σ. 522· *Χρ. Παπαδόπουλου*, Ιστορία της Εκκλησίας Αντιοχείας, Αλεξάνδρεια 1951, σ. 529-530, 572· *B. Altaner*, Patrologie 6, Freiburg - Wienn 1960, σ. 476· H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σ. 442-446· *G. Weiss*, Studia Anastasiana 1, München 1965· *Glanville Downey*, A history of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab conquest, Princeton University Press 1961, σ. 559 κ.ε.· The Oxford Dictionary of Byzantium 1, Oxford University Press 1991, σ. 87-88.

29. Οι λέξεις που σημειώνονται με αστερίσκο στα κείμενα που ακολουθούν, αναφέρονται ή σχολιάζονται στο «Υπόμνημα των κειμένων», που παρατίθεται στο τέλος.

ὁποῦ πρέπει νὰ ἔχη τινὰς εἰς τὴν κλίνην του καὶ εἰς τὴν στρῶσιν του. Ἔχει τὴν παρακίνησιν ἐκείνην τοῦ ἁγίου πνεύματος ὁποῦ τοῦ φέρνη τὰ δάκρυα νὰ βρέξη τὴν στρῶσιν του καὶ τοῦ φανερώνει τὴν ἄφεσιν φ. 1r καὶ συγχώρησιν τῶν ἁμαρτιῶν καὶ ἡ ἐπιτίμησις καὶ ἡ δύναμις ὁποῦ πέρνη ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν Θεὸν μὲ τὴν προσευχὴν καὶ μὲ τὴν δέησιν. Θέλει γνωρίσει κάθε ἕνας ἀπὸ τὴν ἑρμηνείαν ἐτούτου τοῦ ψαλμοῦ καὶ τὴν ἐντροπὴν ὁποῦ παθαίνουν οἱ δαίμονες ἀπὸ τὴν μετάνοιαν τῶν ἁμαρτωλῶν καὶ τὴν ἐξανάπλασιν ἐκεινοῦ ὁποῦ εἶναι πολὺν καιρὸν εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ εἶναι ἡ ἀπαναγραφὴ τοῦ ψαλμοῦ ἔτζη: «ψαλμὸς ὑπὲρ τῆς ὀγδόης». Ὀγδόη ὀνομάζεται ἡ ἡμέρα ὁποῦ εἶναι καταπόδι ἀπὸ ταῖς ἑπτὰ καὶ ἑβδόμη ὀνομάζεται ἡ ζωὴ τοῦ κόσμου τούτου, ὁποῦ περιπατεῖ μὲ ταῖς ἑβδομάδες καὶ ὁ ψαλμὸς ἀναθιβάνει διὰ τὴν ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Τοῦ ὁποίου ἦτον τῦπος καὶ ἡ ὀκταήμερος περιτομή. Περὶ τῆς ὀγδόης ἐκείνης, ἤγουν τῆς ζωῆς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, καὶ ὁ σοφὸς Σολομὼν μᾶς νουθετεῖ λέγοντας «Δὸς μερίδα τοῖς ἑπτὰ καὶ γε τοῖς ὀκτῶ», ὡσὰν πῶς νὰ ἔλεγε, φρόντισε ἂν εἶναι καὶ θέλεις νὰ φροντίσης περὶ τῆς ζωῆς σου τῆς παρούσης προσκαίρου, φρόντισον. Ὅμως ἂς ἰδοῦμεν τὸ προοίμιον αὐτοῦ τοῦ ψαλμοῦ. «Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με». Κύριε μὴ με φανερώσῃς μὲ τὸν θυμόν σου. Ὁ προφήτης μὲ τοῦτα ὁποῦ λέγει φαίνεται καθάρια πῶς ἔβλεπε μὲ τὰ μάτια τοῦ νοός του, τὸ πῶς ἐστέκετον γυμνὸς καὶ ξετετραχηλισμένος εἰς τὸ φ. 2r φοβερὸν ἐκεῖνο κριτήριον τῆς μεγάλης κρίσεως τοῦ Θεοῦ, πιάνοντας μετὰ φόβου μεγάλου τοὺς πόδας τοῦ κριτοῦ, ὡσὰν ἕνας ἐντροπιασμένος, χωρὶς πρόσωπον θαῤῥετόν, οὐδὲ νὰ ἔχη καμίαν ἀπολογίαν νὰ εἰπῆ τὰ πταισίματά του καὶ δὲν ζητᾶ ἄλλο τίποτα ἀπὸ τὸν κριτήν, μόνο τοῦτο. «Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με». Ἀφέντη, μὴ μὲ ἐξεφανερώσῃς μὲ τὸν θυμόν σου. Ἠξεύρω Κύριε, ὅτι κάθε λογῆς κακὸν μὲ ἀναμένει καὶ τὸ κριτήριον ἐκεῖνο ὁποῦ μέλλεις νὰ στήσῃς ἔμπροσθεν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων καὶ πάσης τῆς κτίσεως, ἔμπροσθεν παντὸς τοῦ κόσμου ὁποῦ θέλεις νὰ προκαθίσῃς ἐπὶ θρόνου φοβεροῦ καὶ ἐπηρμένου καὶ νὰ φανερώσῃς τοῦ καθ' ἑνὸς τὰ ἁμαρτήματα, νὰ τὰ ἐγνωρίσουν ὅλοι. Ταῦτα λογιάζω Κύριέ μου καὶ δὲν ἀποτολμῶ, οὐδὲ ἔχω πρόσωπον νὰ ζητήσω παρὰ σοῦ τελείαν τὴν συγχώρησιν τῶν πολλῶν μου ἁμαρτιῶν, διότι ἡ ἁμαρτία μου εἶναι παρὰ τὴν τάξιν τῆς ἀφέσεως. Ὁ Κάιν ἔλεγε, «μείζων ἡ αἰτία μου τοῦ ἀφεθῆναι με», καὶ ἐβλασφήμησε πῶς ἔπεσεν εἰς ἀπόγνωσιν καὶ ἐλόγιασε πῶς ἦτον ἡ ἁμαρτία του μεγαλύτερη παρὰ τὴν εὐσπλαχνίαν τοῦ Θεοῦ, ὁποῦ λογιάζω νὰ ἦτον ὀλιγότερη ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν μου, διότι δὲν ἐγνώριζε τὸν νόμον σου, ὡσὰν τὸν ἐγνωρίζω ἐγώ. Διὰ τοῦτον* ἀναγκάζομαι καὶ ἐγὼ νὰ εἰπῶ ὡσᾶν ἐκεῖνον, φ. 2v «μείζων ἡ αἰτία μου τοῦ ἀφεθῆναι με». Διότι παρὰ τὴν τάξιν τὸ ὄνομά σου σὲ ἐλύπησα περισσότερον ἀπὸ τὸν ἄσωτον υἱόν. Εὑρέθηκα ἐμπρὸς σου περισσότερον παρὰ ἐκεῖνον ὁποῦ σὲ ἐχρεώστα τὰ μύρια τάλαντα. Ἐτελώνισέ με ὁ ἐχθρός μου ὁ διάβολος περισσότερον παρὰ τὸν τελώνην. Ἐπῆρεν ὅλην τὴν πραγμα-

τείαν τῆς ψυχῆς μου, περισσότερον παρὰ τὸν ληστὴν μὲ ἐθανάτωσε ὁ ἀνθρωποκτόνος διάβολος. Περισσότερον ἀπὸ τὴν πόρνην ἐγὼ ἐξεμάκρυνα ἀπὸ τὸν Θεόν. Περισσότερον ἀπὸ τὴν Νινευῖ καὶ ἀπὸ τὴν Βαβυλῶνα ἁμάρτησα. Περισσότερον καὶ ἀπὸ τὸν Μανασσῆ καὶ ἐσκέπασαν τὴν κεφαλήν μου αἱ ἁμαρτίαις μου. Δαιμονίζεται ἡ ψυχή μου ὡσὰν τῆς Χαναναίας καὶ ὡσὰν φορτίον βαρὺ ἐβάρυναν καταπάνω μου καὶ ἐταλαιπώρησα καὶ κατέκλινα ἕως τέλους. Τὸ πνεῦμα σου τὸ ἅγιον ἐλύπησα καὶ τὰς ἐντολάς σου παρήκουσα. Τὸν πλοῦτον σου κακῶς διεσκόρπισα καὶ τὸν ἀρραβῶνα τῆς πίστεως ὁποῦ μοῦ ἔδωκες, εἰς ἀνομίαν τὸν ἐξοδίασα. Τὸν ναόν σου τὸ σῶμα ὁποῦ μοῦ ἔδωκες διὰ νὰ κατοικῆς μέσα εἰς τὴν καρδίαν μου, ἐγὼ τὸν ἐλέρωσα. Τὴν ψυχήν μου τὴν ἔκαμα ἄχρηστην καὶ τήν φωνήν τῆς ἐντολῆς σου δὲν ἐφύλαξα. Τὸ λοιπόν, ὅλα τὰ χαρίσματα ὁποῦ μοῦ ἔδωκες Θεέ μου, ἐγὼ τὰ ἔκαμα ἄχρηστα καὶ διὰ τοῦτο δὲν **φ. 3r** ἠμπορῶ νὰ γλυτώσω ἀπὸ τὴν κόλασιν. Μόνον ἐξ ἀποφάσεως θέλω νὰ ἐλεγχθῶ καὶ διὰ τοῦτο δεόμενος λέγω. «Κύριε, μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με». Μὴ μετὰ θυμοῦ. Τοῦτο μόνον χάρισέ μου νὰ εἶναι ὁ ἔλεγχος χωρὶς θυμοῦ. Τοῦτο τὸ ζήτημα ἐὰν κερδήσω παρὰ σοῦ τοῦ μόνου φιλανθρώπου. Οἶδας καὶ γινώσκεις Κύριέ μου ὅλα τὰ κρυφά μου πταίσματα, ἀλλὰ μὴ μὲ φανερώσῃς ἔμπροσθεν ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων διὰ ἐντροπήν μου καὶ ὄνειδος. Κύριε μὴ μετὰ θυμοῦ σου φανερώσῃς με. Διότι ἐὰν ἑνὸς προσκαίρου βασιλέως θυμὸν δὲν δύνεται τινὰς νὰ ὑπομείνῃ, πόσον μᾶλλον θέλει ἠμπορέσῃ ὅλη ἡ κτίσις νὰ ὑπομείνῃ θεοῦ θυμόν. «Μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσῃς με». Διὰ τοῦτο ἀκόμη δέομαι καὶ παρακαλῶ λέγοντας. Ἐὰν μὲ παιδεύσῃς, ἂς εἶναι ἡ παίδευσις χωρὶς ὀργήν, διότι ὁ ληστὴς ἔκαμε δέησιν καὶ ἐσυγχωρήθη καὶ ἡ πόρνη ὁποῦ ἦλθεν ὁλοψύχως εἰς τὴν μετάνοιαν καὶ ἔλαβεν ἄφεσιν καὶ ὁ τελώνης ἀναστέναξε καὶ ἐδικαιώθη. Ἀμὴ ἐγὼ πάλιν λογιάζω πῶς δὲν σώνω εἰς τὰ μέτρα τῆς ἀρετῆς καὶ μετανοίας ἐτούτων, διότι δὲν ἔχω δάκρυον καθημερινόν. Δὲν ἔχω ἐξομολόγησιν ἀληθινήν. Δὲν ἔχω ἐκ βάθους στεναγμόν. Δὲν ἔχω νηστείαν καθαράν. Δὲν ἔχω ἀγάπην πρὸς τὸν ἀδελφόν μου. Δὲν ἔχω **φ. 3v** προσευχὴν καθημερινήν. Δὲν λυποῦμαι ἄλλους, πῶς νὰ μὲ λυπηθῆς. Δὲν συμπαθῶ ἄλλους, πῶς νὰ μὲ συμπαθήσῃς. Τὸ λοιπόν, μὲ ποῖον πρόσωπον, μὲ ποίαν παῤῥησίαν νὰ ζητήσω συγχώρησιν; Ὦ Κύριε, πολλαῖς φοραῖς προσπέφτω* εἰς τὴν ἐκκλησίαν μετὰ δακρύων καὶ πάραυτα ἐβγένω* καὶ κάμνω πάλιν τὴν ἁμαρτίαν. Πολλαῖς φοραῖς μὲ ἠλέησας καὶ μὲ ἐσυμπάθησας καὶ ἐγὼ σὲ ἠθέτησα. Πολλαῖς φοραῖς μὲ ὑπέμεινες καὶ ἐγὼ δὲν ἐπίστρεψα. Ἀκούω πάλιν διὰ τῶν ἁγίων σου γραφῶν ὁποῦ λέγεις. Ἔγειρον σηκώσου, μὴ φοβᾶσαι, δὲν σὲ διώχνω, δὲν σὲ συγχαίνομαι διότι εἶσαι πλάσμα μου, ὁποῦ ἐταπεινώθηκα διὰ τ' αὐτόν, ὁποῦ ἔχυσα τὸ αἷμα μου διὰ τ' αὐτὸν καὶ πῶς νὰ μὴν τὸν δεχθῶ ὁποῦ ἐπιστρέφει πρὸς ἐμένα καὶ προσπέφτει εἰς τὰ ποδάρια μου. Διὰ τοῦτο δέσποτα Κύριε ἐπειδὴ ταῦτα λέγεις, κάμνεις με καὶ θαῤῥῶ καὶ λέγω. Ἐπειδὴ ἔχεις φυσικὴν καὶ ἀχώριστον

ἀπὸ λόγου σου τὴν φιλανθρωπίαν τὴν ἄβυσσον καὶ τῆς μακροθυμίας τὸ πέλαγος, «μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσῃς με». Ἀλλ' ἔτι καὶ ἔτι μακροθύμησον ἐπ' ἐμοί, τὴν μετάνοιάν μου καὶ μὴ μέ κόψῃς ἀσὰν τὴν ἄκαρπον συκήν, ἀλλὰ ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος δεσπότης, χάρισέ μου καὶ τοῦτον τὸν χρόνον καὶ ἄφησέ με νὰ μετανοήσω καὶ μὴ μέ ἁρπάσῃς τῶρα ὁποῦ δὲν εἶμαι ἕτοιμος. Μὴ μέ κό **φ. 4r** ψῃς ἀπὸ τὸ δένδρον τῆς ζωῆς ἄγουρον, διότι ἀκόμη τὴν λαμπάδα δὲν τὴν ἄναψα, τὸν νοῦν μου δὲν τὸν ἐφώτισα, γάμου οὐρανίου ἔνδυμα δὲν φορῶ. Μὴν παραστήσῃς γυμνὴν τὴν ψυχήν μου εἰς τὸ κριτήριόν σου, μὴ μέ πάρῃς καὶ μέ κάμῃς ὄνειδος καὶ μέ φανερώσῃς ἔμπροσθεν παντὸς τοῦ κόσμου. Δὲν ἔχω κανένα καλὸν νὰ φέρω ἔμπροσθέν σου, ἀλλὰ μακροθύμησον καὶ ὑπόμεινον καὶ φιλανθρωπεύσου*. Ἀλλὰ συμπάθησον κἀμοὶ τῷ πτωχῷ, τῷ γυμνῷ, τῷ ῥαθύμῳ, τῷ ἀμελεῖ, τῷ ἀσώτῳ, διότι ἀνάξιος εἶμαι τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς. Ἄξιος εἶμαι πάσης τιμωρίας [γαιέννης] κολάσεως. Ἀλλὰ Κύριε «μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς με, μηδὲ τῇ ὀργῇ σου παιδεύσῃς με». «Ἐλέησόν με Κύριε ὅτι ἀσθενὴς εἰμί». Κάμε ἐλεημοσύνην εἰς ἐμένα, Κύριε, ὅτι εἶμαι ἀδύνατος εἰς τὴν σάρκα, ἀδύνατος εἶμαι εἰς τὴν ψυχὴν καὶ εἰς τὴν γνώμην, καὶ εἰς τὸν λογισμόν. Ἐξέλιπεν ἡ δύναμίς μου, ἐπλέρωσεν ἡ ζωή μου, ἐξέλιπον ἐν ματαιότητι αἱ ἡμέραι μου καὶ θεωρῶ τὸ τέλος ὁποῦ ἐγγίζει καὶ διὰ τοῦτο ζητῶ τὴν ἐλεημοσύνην σου. Ἀλλὰ δέομαί σου, Κύριε, ἄνοιξόν μου τοῦ ἀναξίου ὁποῦ κρούω εἰς τὴν θύραν τῆς εὐσπλαχνίας σου καὶ μὴ μὲ σφαλίσῃς ἔξω ἀπὸ τὴν θύραν τῆς ἐλεημοσύνης σου, ἀλλὰ ἅπλωσε καὶ πιάσε μὲ τὴν δεξιάν σου χεῖρα ὅτι κινδυνεύω μέσα εἰς τὸ βάθος τῶν ἡδονῶν. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἄλλος τινάς, μόνον ἐσὺ ὁ φιλάνθρωπος ὁποῦ εἶσαι φυσικὰ ἐλεήμων. Ἐσὺ μᾶς δῶσε καιρὸν μετανοίας νὰ ἐπιστρέψωμεν νὰ διορ **φ. 4v** θωθοῦμεν. Διότι ἐὰν ἐσὺ Κύριε δὲν θέλῃς μοῦ κάμῃ βοήθειαν, ὅσα θέλω κάμῃ ἐγώ, ὅλα εἶναι ἀχαμνὰ καὶ ἀβέβαια. Ὅσα θέλω καταπιασθῆ ἐγώ, ἀδύνατα εἶναι καὶ εὐκολοχρείαστα*. Λοιπὸν μὴν ἀργήσῃς Θεέ μου, ἀλλὰ φθᾶσον καὶ σωτήρευσε τὸ πλάσμα σου, διότι ἐσὺ εἶπες δέσποτα πρὸς ἡμᾶς, ὅτι «χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνεσθε ποιεῖν οὐδέν». Πρόλαβέ με τὴν ἐπιστροφὴν τῆς ψυχῆς μου τὸν χρόνον τῆς ζωῆς μου, ἐπειδὴ Κύριε χωρὶς τῆς βοηθείας σου, οὐ δύναμαι ποιῆσαι τὴν ἐλευθερίαν τῆς ψυχῆς μου. Ἐλευθέρωσόν με ἀπὸ τὴν σκλαβίαν τοῦ διαβόλου, διότι τυραννοῦμαι ἀπὸ τὸν ἀντίδικόν μου καὶ ὑπὸ τοῦ λογισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν κακὴν προαίρεσιν καὶ τὸ περισσότερον ἀπὸ τῆς συνηθείας. Διό, «ἐλέησόν με Κύριε ὅτι ἀσθενὴς εἰμί», διότι ἐξενεύρωσεν ὁ ἐχθρὸς καὶ ἔκαμέ με ἀσθενὴ καὶ συντετριμμένον. Λοιπὸν κράζω, «ἐλέησόν με Κύριε ὅτι ἀσθενὴς εἰμί», ἴασέ με Κύριε «ὅτι ἐταράχθη τὰ ὀστᾶ τῆς ψυχῆς μου», ὁ δὲ συντετριμμένος καὶ κατατζακισμένος τὰ κόκκαλα δὲν δύνεται νὰ δράμῃ καὶ νὰ λευτερωθῆ ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Λοιπὸν ἐσὺ μὲ ζήτησες δέσποτα ὁποῦ ἦλθες νὰ ζητήσῃς καὶ νὰ σώσῃς τὸ χαϊδεμένον, καὶ νὰ μὲ εὑρῇς ὁποῦ περιέπεσα εἰς τοὺς ληστάς. Διότι μὲ ἐξεγύμνωσαν καὶ μὲ ἔδειρᾶν καὶ μὲ

ἐπλήγωσαν οἱ λησταί. Λοιπὸν «ἴασέ με Κύριε καὶ ἰαθήσομαι», ὅτι ὁ ὄφις ὁ πονηρὸς ὃ φ. 5r λον μὲ ἔκαμε ἀσθενὴ καὶ σαπημένον. Ἴάτρευσέ με Κύριε, «ὅτι ἐταράχθη τὰ ὀστά μου καὶ ἡ ψυχή μου ἐταράχθη σφόδρα». Ἐταράχθησαν τὰ κόκκαλά μου καὶ ἡ ψυχή μου, περιέπεσα εἰς πάθη ψυχικά, τὴν σάρκα καὶ τὴν ψυχήν τὰ ἔκαμα διὰ παίγνιον καὶ ὄνειδος εἰς τοῦ λόγου μου. Καὶ ἐπειδὴ ἐσὺ εἶσαι ὁποῦ φυλάγεις ὁλονῶν τῶν ἁγίων σου τὰ κόκκαλα ὡς λέγει ὁ προφήτης Δαυίδ, κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν θέλει τζακισθῆ, ἂν καλὰ καὶ τὰ σωματικά τους κόκκαλα νὰ ἐτζακίσθησαν, ἀλλὰ τὰ ψυχικὰ διεφυλάχθησαν. Οὕτω καὶ ἐμένα ἴασέ με «ὅτι ἐταράχθη τὰ ὀστὰ μου καὶ ἡ ψυχή μου ἐταράχθη σφόδρα». Βλέπω τὴν ὥραν τῆς ψυχῆς μου καὶ ἐπέρασεν, ὁ χρόνος τῆς ζωῆς μου καὶ ἔσωσε, τὸ τέλος ἐσίμωσε. Τὸ κορμὶ <καὶ ἐσίμωσεν εἰς τὰ γερατεία>, ἔγινεν ὡσὰν τὸ στάχυον ὁποῦ βαρύνει καὶ κλίνει εἰς τὴν γῆν καὶ χρειάζεται δρεπάνην νὰ θερισθῆ. Φαίνομαι* πάλιν ὡς ἄκαρπον δένδρον καὶ βλέπω τὸ τζηκούρι εἰς τὴν ρίζαν ὁποῦ μὲ ἀναθυμίζει τὴν ἐκκοπήν. Ταῦτα βλέποντας καὶ διαλογιζόμενος, ταράζομαι δυνατὰ καὶ ἡ ψυχή μου «ἐταράχθη σφόδρα». Βλέπω λοιπὸν τὸν κλέπτην ὁποῦ ἐσίμωσεν. Βλέπω τὸν θάνατον ὁποῦ κοντοζυγώνει καὶ πολεμᾶ νὰ μὲ ἁρπάξη. Γνωρίζω τὴν ἔξοδον τῆς ζωῆς καὶ τὴν μακρὰν στράταν ὁποῦ ἔχω νὰ περιπατήσω τὰ χρειαζόμενα τοῦ δρόμου καὶ ἡ ψυχή μου «ἐταράχθη φ. 5v σφόδρα». Βλέπω τὸν δανειστὴν ὁποῦ ἔφτασεν καὶ μὲ γυρεύει, ὅτι ἦλθεν ὁ καιρὸς τῆς συμφωνίας τῆς διατεταγμένης ὥρας. Βλέπω τὸν ἐπίτροπον τοῦ κριτοῦ ὁποῦ ἀναγιγνώσκει τὸ κατάστιχον τῶν χρεῶν μου καὶ τὸ γράμμα τῶν ἁμαρτιῶν μου. Βλέπω καὶ τοὺς δημίους τοὺς τζελέπιδες τοὺς φοβεροὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς δαίμονας ὁποῦ βρυχίζουνται καταπάνου μου. Βλέπω πολλοὺς κατηγόρους καὶ ἐχθροὺς ὁποῦ μὲ ἐγκαλοῦν καὶ κανέναν βοηθὸν δὲν ἔχω. Καὶ διὰ ταῦτα «ἐταράχθη ἡ ψυχή μου σφόδρα». Φοβοῦμαι καὶ συγχίζομαι καὶ δὲν ἠξεύρω τί νὰ κάμω. Ὁ πονηρὸς δαίμων δὲν παύει ὁποῦ νὰ μήν μὲ ταράττη. Οἱ πονηροὶ λογισμοί δὲν μὲ ἀφίνουν νὰ ἀναπαυθῶ. «Καί σὺ Κύριε ἕως πότε;» Δὲν ἠξεύρω τί ἤθελεν νὰ εἰπῆ ὁ προφήτης, ἀμὴ ἀπὸ τὴν πολλὴν θλίψιν καὶ ταλαιπωρίαν, θέλοντας νὰ εἰπῆ ἡ προφητικὴ γλῶσσα τίποτες φρικτὸν καὶ ἀπότολμον λόγον πρὸς τὸν Θεόν, ἐκράτισε πάλιν τὸν ἑαυτόν του καὶ δὲν ἀποτόλμησε νὰ τὸν ἐβγάλη*. Μόνον λέγει, «καὶ σὺ Κύριε ἕως πότε;» Ἄκου, λέγει, δέσποτα Κύριε, ὁποῦ ἠξεύρεις τὰ πανάθλιά μου βάσανα. Ἄκου ὁποῦ βλέπεις τὴν ἀνάγκην μου καὶ τὴν κάμινον τῆς σαρκὸς καὶ τὸν πόλεμον ὁποῦ ἔχω ἀπὸ τοὺς ληστάδες. Λοιπὸν Κύριε ἕως πότε οὐκ ἐκδικεῖς; Ἕως πότε παραβλέπεις; φ. 6r Ἕως πότε μακροθυμεῖς; Ἕως πότε οὐ παιδεύεις τοὺς παιδεύοντάς με; Ἕως πότε δὲν μὲ λυτρώνεις ἀφέντη; Διότι ἐὰν καὶ ἐγὼ εἶμαι ἄξιος νὰ μὲ ἐγκαταλείψης, ἀμὴ ἀπὸ τὴν ἐλεημοσύνην σου λέγω νὰ τύχω ἀφέσεως. Διότι ὅσον καιρὸν μὲ ἀφίνεις ἀβοήθητον, ξεπέφτω περισσότερον. Αὐτὰ καὶ ἄλλα θέλοντας νὰ λαλήση ὁ προφήτης καὶ λογαριάζοντας νὰ τὰ εἰπῆ, πάλιν ἐκρατήθη, διὰ νὰ μὴν φανῆ

ἀπ' ἐδῶ πῶς μάχεται μετά τοῦ θεοῦ. Καί λοιπόν ἀφήνοντας ταῦτα, μετά φέρει περισσότερον τόν λογισμόν καί λέγει μέ δέησιν. «Ἐπίστρεψον Κύριε ῥῦσαι τήν ψυχήν μου, σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου». Ἐπιστραφοῦ Κύριε, γλύτωσε τήν ψυχήν μου, σῶσον με διά τήν ἐλεημοσύνη σου. Παρακαπάνω κατά τά ἰδιώματα τοῦ δεσπότου, ἔτζη καί ὁ προφήτης ἐρχόμενος εἶπε: «ἐλέησόν με Κύριε καί ἴασέ με». Εἶτα ἐπίστρεψόν με, ἤγουν γύρισέ με, ὡσάν ἕνας βοσκός, ὡσάν ἕνας ὁδηγός. Σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου, διά τήν ἐλεημοσύνην σου, οὐχ ἕνεκεν τῶν ἔργων μου, ὄχι διά τά ἔργα μου, διότι τά ἔργα μου εἶναι πονηρά καί δέν εἶναι ἄξια σωτηρίας. Ὄχι διά τούς λόγους μου, διότι οἱ λόγοι μου εἶναι μάταιοι, ἀλλά σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου. Εἰ δέ καί θέλεις νά κριθῆς πρός ἐμένα δέσποτα Κύριε, ἐγώ **φ. 6v** καταπάνω μου ἐβγάνω τήν ἀπόφασιν καί ὁμολογῶ ὅτι ἄξιος θανάτου εἶμαι. Ἐγώ εἰς τό ἔλεός σου καταφεύγω. Δέν ἔχω τίποτε νά σέ φέρω. Ἐλεημοσύνην ζητῶ ἀπό ἐσένα καί μήν μοῦ ζητήσεις τήν τιμήν της. Ἠξεύρω δέσποτα ὅτι δέν πωλεῖται ἡ ἐλεημοσύνη, ἀλλά χάρισμα δίδεται. Διά τοῦτο κράζω καί λέγω, σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου. Ἐνθυμήσου τούς λόγους σου, ὁποῦ ὥρισες εἰς τάς θείας γραφάς. Ἐνθυμήσου Κύριε ὅτι «ἐπιμελῶς κεῖται ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου ἐπί τά πονηρά ἐκ νεότητος αὐτοῦ». Ἐπειδή ὁ ἄνθρωπος φυσικά ἀπό νεότητος αὐτοῦ κεῖται εἰς τά πονηρά καί ἔχει ὡς ἀνάγκην νά τόν σύρνουν καί μή θέλοντας. Ἐνθυμήσου Κύριε ὅτι πηλόν μέ ἔπλασας καί σάρκα αἱματώδη. Ἐνθυμήσου Κύριε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μάταιος. Ἐνθυμήσου Κύριε ὅτι κάθε ἄνθρωπος ζωντανός δέν θέλει δικαιωθῆ ἔμπροσθέν σου. «Ἐάν ἀνομίας παρατηρήσης, οὐδείς ὑποστήσεται». Ἐάν θελήσης νά ἰδῆς καλά μέ πᾶσαν δικαιοσύνην τάς ἁμαρτίας, τίς νά ὑπομείνη; Διότι δέν εἶναι κανένας καθαρός ἀπό ῥύπου ἐάν εἶναι καί μία ἡμέρα ἡ ζωή αὐτοῦ. Γινώσκεις Κύριε ὅτι «ἐν ἀνομίαις συνελήφθην καί ἐν ἁμαρτίαις ἐκίσσησέ με ἡ μήτηρ μου». Ἐνθυμήσου Κύριε ὅτι ἐπειδή εἶμαι ἁμαρτωλοῦ καί ξεπεσμένου σπέρμα καί γέννημα, διά τοῦτο ἁμαρτάνω. Ἐνθυμήσου ἀφέντη ὅτι μηδέ αὐτός ὁ οὐρανός εἶναι κα **φ. 7r** θαρός ἔμπροσθέν σου, οὐδέ αὐτά τά στρατεύματα τῶν οὐρανῶν εἶναι χωρίς ψεγάδι, ὡς καθώς γινώσκομεν καί ἐξ οὐρανοῦ ἔπεσον τινές διά τήν ἁμαρτίαν αὐτῶν. Διό σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου δεόμενον. Ἐάν γάρ τόν ἄξιον σώσης, οὐδέν θαυμαστόν. Ἐάν τόν εὐλαβῆ καί ἐνάρετον δοξάσης, τόσο παράδοξον δέν εἶναι. Διότι τοῦτο εἶναι τῆς δικαιοκρισίας σου καί τῆς δικαιοσύνης. Ἀλλά περισσότερον εἰς ἐμένα νά θαυμαστώσης τά ἐλέη σου, διά νά δοξασθῆ καί εἰς ἐμένα ἡ φιλανθρωπία σου. Ἐπειδή τόν καλόν ἰατρόν τόν ἐπαινοῦν καί τόν θαυμάζουν, ὁπόταν ἰατρεύει ἀσθενείας ἀνιατρεύτους καί βασιλεῦς ἀγαθός τότε δοξάζεται καί εὐφημᾶται, ὁπόταν καί τῶν ἀναξίων χαρίζει δωρεᾶς. Διότι οἶδας καί ἐγνωρίζεις τήν ἀσθένειαν καί ἀδυναμίαν τῆς ἀνθρωπίνου φύσεως, διότι ἐσύ καί τήν ἔπλασες καί τήν ἀνέπλασες, ἔστοντας καί νά τήν ἐνδυθῆς. Διά τοῦτο καί τῶρα σῶσον με διά τήν ἐλεημοσύνην σου, σύ ὁ σαρ-

κωθεὶς Θεὸς καὶ σώσας τὴν ἀνθρωπότητα. Ἂς μὴν νικήση ἡ ἐδική μου κακία τὴν εὐσπλαγχνίαν σου καὶ τὴν πολλὴν σου φιλανθρωπίαν. Διότι ἐὰν θελήσης νὰ κριθῆς πρὸς ἡμᾶς, κάθε στόμα ἀνθρώπου θέλει φραγῆ καὶ δὲν θέλει ἔχη τί ν' ἀπολογηθῆ. Διὰ τοῦτο δεόμενος λέγω, «μὴ εἰσέλθης εἰς κρίσιν μετὰ τοῦ δούλου σου», μὴ ἐπισταθμίσης ταῖς ἡμῶν ἁμαρτίαις καὶ νὰ θελήσης νὰ χρειαστῆς καὶ νὰ δώσης τόσην παίδευσιν, ὅσαις εἶναι αἱ ἁμαρτίες μου. Ἀλλὰ γύρισον τὸ πρόσωπόν σου ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν καὶ μὴ φ. 7v στήσης μὲ πᾶσαν δικαιοσύνην τὸν ζυγόν σου νὰ ἐξετάξης ὅλες μου ταῖς ἁμαρτίαις ἀπάνω εἰς τὴν τρίχα. Ἀλλὰ ὡσᾶν φιλάνθρωπος ὁποῦ εἶσαι ἂς βαρύνη ὀλίγον τὸ ζύγι ἀπὸ τὸ μέρος τῆς δικαιοσύνης καὶ ἂς κλίνη ἐκ τούτου εἰς τοῦτο, ἀπὸ τὴν δικαιοσύνην καὶ ἀπὸ τὴν κρίσιν νὰ κλίνη, ὄχι εἰς ἀδικίαν, ἀλλὰ εἰς συμπάθειαν καὶ δικαιοσύνην, ἐκ τοῦ μέρους τοῦ φορτίου τῶν ἁμαρτιῶν μου, νὰ κλίνη εἰς τὸ μέρος τῆς ἐλεημοσύνης καὶ μὴ παρατηρήσης τὸ πλῆθος τῶν ἀνομιῶν μου καὶ σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου, δι' οὗ πάντες ἐσώθησαν. Διότι ἂν καὶ τὸ Μωυσέα εἶπω, μηδὲ αὐτὸς εἶναι ἀναμάρτητος καθὼς λέγει ἡ γραφή, κἂν τὸν Ἀαρὼν τὸν μεγαλύτερον αὐτοῦ ἀδελφὸν καὶ ἀρχιερέα ἀναθιβάλω, κἂν τὸν Δαυὶδ κατανοήσω, κἂν τὸν Πέτρον βάλω εἰς τὸν νοῦν μου τὸν κορυφαῖον, οὐδὲ αὐτὸς εἶναι ἀναμάρτητος καὶ ἀκατηγόρητος. Διὰ τοῦτο καὶ ἐγὼ μόνον μὲ τὴν πίστιν ζητῶ νὰ σωθῶ καὶ ὄχι μὲ τὴν πράξιν, διὰ νὰ εἰπῆς καὶ εἰς ἐμένα ὁ φιλάνθρωπος, «ἡ πίστις σου σέσωκέ σε, πορεύου εἰς εἰρήνην». Διότι ὅσους καὶ ἂν ἐσυγχώρησες Κύριε, κανενὸς δὲν εἶπες τὰ ἔργα σου σὲ ἔσωσαν, ἀλλὰ «ἡ πίστις σου σέσωκέ σε». Διότι «πᾶσα ἡ δικαιοσύνη ἡμῶν, ὡς ῥάκος ἀποκαθημένης». Διὸ πάλιν λέγω, σῶσον μας ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου. Κάθε λογῆς δικαιοσύνη ἐδική μας ἔμπροσθέν σου θέλει εἶστεν ὡσᾶν ἕνα κομάτι ῥάκος ἀποκαθημένης, ἤγουν φ. 8r παλαιόπανον. Καὶ ἐπειδὴ τὴν παρομοιάζη τοιαύτης* λογῆς ὁ προφήτης τὴν ἀνθρωπίνην δικαιοσύνην, δὲν λογιάζω νὰ τὴν χρειασθῆς ἀπὸ λόγου μου τοιαύτην λογῆς δικαιοσύνην διὰ νὰ μὲ σώσης. Διὰ τοῦτο καὶ ἐγὼ δὲν λέγω σῶσον μὲ ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου καὶ «τὸ ἔλεός σου καταδιώξει μὲ πάσας τὰς ἡμέρας». Ἂς μὲ κυνηγήση ἡ δικαιοσύνη σου καὶ ἂς μὴν μὲ ἀφήση νὰ χαθῶ ἐμένα ὁποῦ ἔφυγα ἀπὸ λόγου σου, ὁποῦ τρέχω ἀείποτε πρὸς τὴν ἁμαρτίαν. Ἡ ἐλεημοσύνη σου ἂς μὲ κυνηγήση καὶ ἂς μὲ ἐμποδίση καὶ μὲ καπίστρι καὶ μὲ σαλιβάρι ἂς μὲ σύρη ἐν κιμῷ[30] καὶ χαλινῷ ἐμένα ὁποῦ δὲν ἐγγίζω πρός σέ, ἀμὴ κείτομαι εἰς τὰς ἀλογίας, ὡσᾶν ἕνα ζῶον. Διὰ τοῦτο θαυμάστωσον καὶ εἰς ἐμένα τὰ ἐλέη σου, ὁποῦ σωτηριεύεις πάντας τοὺς ἐλπίζοντας ἐπί σέ, ὁποῦ κάμνεις ἔλεος καὶ καλοσύνην παραπάνω ἀπ' ἐκεῖ ὁποῦ ἐλπίζομεν. Διὰ τοῦτο πάλιν λέγω, «σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου, ὅτι οὐκ ἔστιν ἐν τῷ θανάτῳ ὁ μνημονεύων σου, ἐν δὲ τῷ ἅδῃ τὶς ἐξομολογήσεταί σοι». Διὰ τοῦτο σπεύδω τῶρα ὁποῦ ζῶ

30. Προφανώς εννοεί με το ζόρι, συρόμενο.

καὶ ἐξομολογοῦμαι καὶ δέομαι νὰ μοῦ ἐπακούσῃς, ὅτι δὲν εἶναι κανένας νὰ σὲ ἐνθυ φ. 8v μηθῇ εἰς τὸν θάνατον καὶ μέσα εἰς τὸν ἅδην τίς νὰ σοῦ ἐξομολογηθῇ; Διότι εἰς τὸν ἅδην δὲν εἶναι συγχώρεσις. Πανήγυρις εἶναι ἡ ζωή μας καὶ ὡσὰν πανήγυρις πλέον ἐκεῖ τινὰς δὲν δύνεται νὰ πραγματευθῇ. Ὁπόταν ἡ νύχθα φθάσῃ, ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ κέρδος δὲν φαίνεται. Ἄκουσον τί λέγει ἡ γραφὴ περὶ παντὸς ἀνθρώπου ὁποῦ τελειωθῇ ἡ ζωή του. «Θάνατος ἀνδρὶ ἀνάπαυσις, οὗ ἡ ὁδὸς ἀπεκρύβη. Συνέκλεισε γὰρ ὁ θεὸς κατ' αὐτοῦ», ἤγουν τοῦ ἀνθρώπου ὁποῦ ἀποθάνῃ καὶ ἀναπαυθῇ, ἡ στράτα του ἐχάθη, διότι ἐσφάλισεν ὁ Θεὸς καὶ ἐκλείδωσε τὰ ἔργα του κἂν τε καλά, κἂν τε κακὰ καὶ μήτε ὁ δίκαιος πλέον ἠμπορεῖ νὰ γένῃ ἁμαρτωλὸς ἀφ' οὗ ἀποθάνῃ, μηδὲ ὁ ἁμαρτωλὸς ἀφ' οὗ πεθάνῃ ἠμπορεῖ νὰ γένῃ δίκαιος. «Συνέκλεισε γὰρ ὁ Θεὸς κατ' αὐτοῦ». Ἐτούτη ἡ ζωὴ εἶναι τῶν κοπιώντων καὶ μετανοούντων, ἐκείνη ἡ ζωὴ εἶναι τῶν δεχομένων τὰς ἀμοιβὰς καὶ τοὺς στεφάνους. Ἐτοῦτος ὁ καιρὸς ἔχει τὴν φιλανθρωπίαν καὶ ἐλεημοσύνην τοῦ Θεοῦ, ἐκεῖνος δὲ ὁ καιρὸς ἔχει τὴν ἀληθινὴν δικαιοκρισίαν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο πρεπόντως λέγομαι τῶρα, «σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου, ὅτι οὐκ ἔστιν ἐν τῷ θανάτῳ ὁ μνημονεύων, ἐν δὲ τῷ ἅδῃ τίς ἐξομολογήσεταί σοι». Τίς νὰ σοῦ ἐξομολογηθῇ εἰς τὸν ἅδην; Οὐδὲ τινάς. Διὰ τοῦτο καλὸν εἶναι προτήτερα φ. 72r νὰ διορθώνωμεν τοῦ λόγου μας πρὸς τὴν ἐκεῖθεν ὁδοιπορίαν, διὰ νὰ ἔχωμεν μαζή μας ἐκεῖνα ὁποῦ χρειάζουνται πρὸς τὴν ἐκεῖθεν στράταν. Διὰ νὰ μὴν πάθωμεν ἐκεῖνο ὁποῦ ἔπαθαν αἱ μωραὶ καὶ ἄγνωστοι παρθένοι, ὁποῦ δὲν ἐσωδίασαν τὸ ἔλαιον διὰ νὰ ἀνάψουν τὰς λαμπάδας αὐτῶν, προτήτερα νὰ τὸ ἑτοιμάσουν, ἀμὴ ἐπῆγαν τὴν νύκτα νὰ τὸ γυρεύουν. Καὶ ἦλθεν ὁ νυμφίος καὶ ἐδέχθη μέσα τὰς φρονίμους παρθένας ὁποῦ τὸ εἶχαν ἕτοιμον ἀπὸ τὴν ἡμέραν, ἤγουν ἀπὸ τὴν ζωήν. Ὕστερα ἦλθαν αἱ μωραὶ καὶ ἔκραζαν, «Κύριε ἄνοιξον ἡμῖν». Καὶ ὁ Κύριος εἶπεν, «οὐκ οἶδα ὑμᾶς», δὲν σᾶς ἠξεύρω. Διὰ τοῦτο λέγει καὶ ἕνας σοφός, καὶ μᾶς κάμνει νὰ γροικήσωμεν καὶ μᾶς ἀναισηκώνει καὶ μᾶς ἐξυπνᾶ εἰς τὴν προθυμίαν καὶ λέγει: «ἑτοίμαζε εἰς τὴν ἔξοδον τὰ ἔργα σου καὶ παρασκευάζου εἰς τὸν ἀγρόν», ἤγουν ἐξόρθωνε ταῖς δουλίαις σου διὰ τὸν θάνατόν σου, νὰ ἦσαι ἕτοιμος πάντοτε καὶ ἁρματώνου εἰς τὸν ἀγρόν, ἤγουν εἰς τὸν κάμπον. Ἀγρὸν καὶ κάμπον ὀνομάζει τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὁ προφήτης Δαυὶδ ἔτζη τὴν ὀνομάζει λέγων, «ὁ ἄνθρωπος ὡσεὶ χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὡσεὶ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, οὕτως ἐξανθήσει». Ὁ ἄνθρωπος, ὡσὰν τὸ χορτάρι εἶναι αἱ ἡμέραι του καὶ ὡσὰν τὸ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, ἔτζη θέλει ἀνθήσει καὶ θέλει κλίνη καὶ θέλει ξηρανθῇ. Καὶ ἄλλως*, «καὶ ὑπὸ τὴν φωνὴν τοῦ στρουθίου πᾶσα βοτάνη ἀναστήσεται», ἤγουν μὲ τὴν φωνὴν τοῦ ἀρχαγγέλου ἐν τῇ ἐσχάτῃ φ. 72v σάλπιγγα, πᾶσα σὰρξ ἐκ τῶν νεκρῶν θέλει ἀναστηθῇ. Διὰ τοῦτο, ὦ ψυχή, ἑτοίμαζε εἰς τὴν ἔξοδον τὰ ἔργα σου καὶ παρασκευάζου εἰς τὸν ἀγρόν. Καὶ πάλιν λέγει σου ἡ γραφή, «μιμνήσκου τὰ ἔσχατά σου καὶ εἰς τὸν αἰῶνα», νὰ μὴν ἁμαρτήσῃς ποτέ. Διότι καὶ ὁ προφήτης ἔστω-

ντας καὶ νὰ ἐνθυμᾶται ἐτοῦτα τὰ ὑστερινὰ καὶ φοβούμενος τὴν ὥραν ἐκείνην τοῦ θανάτου τὴν φοβερὰν, μὲ θλίψιν καὶ μὲ κλαύματα καὶ μὲ δάκρυα πολλὰ ἐπέρνα τὴν νύκτα. Διὰ τοῦτο λέγει εἰς τοῦτον τὸν ψαλμόν: «ἐκοπίασα ἐν τῷ στεναγμῷ μου, ἐν δάκρυσί μου τὴν στρωμνήν μου βρέξω». Κοπιάζω ἐν τῷ στεναγμῷ, εἰς τοὺς στεναγμοὺς καὶ θέλω λούση* κάθε νύκτα τὴν κλίνην μου μετὰ κλαύματα καὶ μὲ δάκρυα νὰ βρέξω τὴν στρῶσιν μου. Διότι ἠξεύρω καλὰ ὅτι ὅσοι σπείρουν εἰς τὴν γῆν μικρὰν σταλαματίαν νεροῦ δακρύων ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμούς τους, μὲ ἀγαλλίασιν θέλουσι θερίσειν τὸν καρπὸν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. «Πορευόμενοι ἐπορεύοντο καὶ ἔκλαιον βάλλοντες τὰ σπέρματα αὐτῶν, ἐρχόμενοι δὲ ἤξουσιν ἐν ἀγαλλιάσι αἴροντες τὰ δράγματα αὐτῶν». Οἱ διαβαίνοντες εἰς τὴν ζωὴν τῆς μετανοίας ἐπορεύονταν καὶ ἔκλαιον σπέρνοντες τὰ σπέρματα τῶν δακρύων **φ. 73r** καὶ ὅταν ἔλθουν νὰ ἀναστηθοῦν, θέλουν ἔλθη μετὰ χαρᾶς νὰ πάρουν τὰ δεμάτιά τους καὶ τὰ χερόβολα τῶν ἀρετῶν. Διότι μετὰ δάκρυα καὶ μὲ τὴν ζέσιν τῆς κατανύξεως, ἐξαναβαπτιζόμεθα καὶ λουόμεστεν ἀπὸ τὰ ἁμαρτήματα. Καθαρίζεται ἡ ψυχὴ μὲ τ' αὐτά, ὡσᾶν πῶς καθαρίζεται καὶ λούεται τὸ κορμὶ ἀπὸ τὸ θερμὸν νερὸ τοῦ λουτροῦ. Διότι οὐδὲ τὸ βάπτισμα, οὐδὲ ἡ κατάνυξις τῶν δακρύων δίδεται ποτὲ χωρὶς τοῦ ἁγίου πνεύματος καὶ μὴ θαυμάσης. Διότι πολλαῖς φοραῖς καὶ εἰς τὴν ὥραν τοῦ βαπτίσματος εὑρέθη εἰς πολλοὺς ἡ κατάνυξις, διὰ τὴν χάριν καὶ τὴν ἄφεσιν ὁποῦ λαμβάνομεν εἰς τὸ βάπτισμα ἔστοντας καὶ νὰ εἴμεσθεν νήπιοι. Ὅταν ἀνατρεφόμεσθεν καὶ μεγαλύνομεν, τὰ σβήνωμεν μὲ ταῖς ἁμαρτίαις, ὅμως πάλιν μὲ τὰ δάκρυα καὶ ἕως γήρους καὶ ἐσχάτου* ἀναπνοῆς, δυνόμεσθεν νὰ βαπτιζόμεσθεν καὶ νὰ ξεκαθαριζόμεσθεν καθὼς λέγει τὰ ἀκόλουθα τοῦ ψαλμοῦ. Διότι, λέγει, «ἐταράχθη ἀπὸ θυμοῦ ὁ ὀφθαλμός μου, ἐπαλαιώθη πᾶσι τοῖς ἐχθροῖς μου καὶ ὁ ὀφθαλμός μου ἀπὸ θυμοῦ ἐταράχθη», καὶ ἐγὼ ἐγήρασα εἰς ταῖς ἁμαρτίαις ὁποῦ εἶναι ἐχθροί μου. Ἤγουν κατερυπώθην καὶ κατεμαγάρισα καὶ ἀνακατώθηκα μὲ ὅλους μου τοὺς ἐχθρούς, οἱ ὁποῖοι εἶναι αἱ ἁμαρτίαι. Ἀλλὰ κοίταξε μετὰ τὴν τόσην πολυκαιρινὴν παλαίωσιν τῆς ἁμαρτίας, ὁποῦ ἔκαμεν αὐτὴν τὴν ἀνομίαν, πῶς δὲν ἔπεσεν εἰς ἀπόγνωσιν ὁ προφήτης, οὐδὲ ἀπήλ **φ. 73v** πισε τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, οὐδὲ ἐξέδωκε ἑαυτὸν εἰς ῥαθυμίαν καὶ ὀκνηρίαν καὶ ἀμέλειαν, ἀλλὰ διὰ κατανύξεως ἐσώθη, διὰ ἐξομολογήσεως ἐδικαιώθη. Τὰ ὁποῖα αὐτὰ ὅλα καὶ εἰς τὸ γηρατεῖον[31] δυνόμεσθεν νὰ τὰ κάμνωμεν, ἤγουν νὰ δακρύσωμεν, νὰ στενάξωμεν, νὰ ἐξομολογηθοῦμεν, νὰ δεηθοῦμεν τοῦ θεοῦ καὶ ἂς ἰδοῦμεν καὶ τί ὠφέλειαν λαμβάνωμεν ἀπὸ τούτων. Ἐπειδὴ εἶπεν ὅτι «ἐπαλαιώθην ἐν πᾶσιν τοῖς ἐχθροῖς μου». Εἶτα ἀπὸ μετάνοιαν καὶ τὴν κατάνυξιν, γροικώντας κάποιαν βοήθειαν καὶ ἐδυναμώθη καὶ ἄρχισε νὰ ἐπιτιμᾶ τοὺς πολεμοῦντας αὐτόν, λέγοντας μετὰ ἐξουσίας, «ἀπόστητε ἀπ' ἐμοῦ πάντες οἱ ἐργαζόμενοι τὴν ἀνο-

31. Εννοεί, προφανώς, σε γεροντική ηλικία, στα γηρατειά.

καὶ ἐξομολογοῦμαι καὶ δέομαι νὰ μοῦ ἐπακούσῃς, ὅτι δὲν εἶναι κανένας νὰ σὲ ἐνθυ φ. 8ν μηθῇ εἰς τὸν θάνατον καὶ μέσα εἰς τὸν ᾅδην τίς νὰ σοῦ ἐξομολογηθῇ; Διότι εἰς τὸν ᾅδην δὲν εἶναι συγχώρεσις. Πανήγυρις εἶναι ἡ ζωή μας καὶ ὡσὰν πανήγυρις πλέον ἐκεῖ τινὰς δὲν δύνεται νὰ πραγματευθῇ. Ὁπόταν ἡ νύχθα φθάσῃ, ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ κέρδος δὲν φαίνεται. Ἄκουσον τί λέγει ἡ γραφὴ περὶ παντὸς ἀνθρώπου ὁποῦ τελειωθῇ ἡ ζωή του. «Θάνατος ἀνδρὶ ἀνάπαυσις, οὗ ἡ ὁδὸς ἀπεκρίβη. Συνέκλεισε γὰρ ὁ θεὸς κατ' αὐτοῦ», ἤγουν τοῦ ἀνθρώπου ὁποῦ ἀποθάνῃ καὶ ἀναπαυθῇ, ἡ στράτα του ἐχάθη, διότι ἐσφάλισεν ὁ Θεὸς καὶ ἐκλείδωσε τὰ ἔργα του κἂν τε καλὰ, κἂν τε κακὰ καὶ μήτε ὁ δίκαιος πλέον ἠμπορεῖ νὰ γένῃ ἁμαρτωλὸς ἀφ' οὗ ἀποθάνῃ, μηδὲ ὁ ἁμαρτωλὸς ἀφ' οὗ πεθάνῃ ἠμπορεῖ νὰ γένῃ δίκαιος. «Συνέκλεισε γὰρ ὁ Θεὸς κατ' αὐτοῦ». Ἐτούτη ἡ ζωὴ εἶναι τῶν κοπιώντων καὶ μετανοούντων, ἐκείνη ἡ ζωὴ εἶναι τῶν δεχομένων τὰς ἀμοιβὰς καὶ τοὺς στεφάνους. Ἐτοῦτος ὁ καιρὸς ἔχει τὴν φιλανθρωπίαν καὶ ἐλεημοσύνην τοῦ Θεοῦ, ἐκεῖνος δὲ ὁ καιρὸς ἔχει τὴν ἀληθινὴν δικαιοκρισίαν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο πρεπόντως λέγομαι τώρα, «σῶσον με ἕνεκεν τοῦ ἐλέους σου, ὅτι οὐκ ἔστιν ἐν τῷ θανάτῳ ὁ μνημονεύων, ἐν δὲ τῷ ᾅδῃ τίς ἐξομολογήσεταί σοι». Τίς νὰ σοῦ ἐξομολογηθῇ εἰς τὸν ᾅδην; Οὐδὲ τινάς. Διὰ τοῦτο καλὸν εἶναι προτήτερα φ. 72r νὰ διορθώνωμεν τοῦ λόγου μας πρὸς τὴν ἐκεῖθεν ὁδοιπορίαν, διὰ νὰ ἔχωμεν μαζή μας ἐκεῖνα ὁποῦ χρειάζουνται πρὸς τὴν ἐκεῖθεν στράταν. Διὰ νὰ μὴν πάθωμεν ἐκεῖνο ὁποῦ ἔπαθαν αἱ μωραὶ καὶ ἄγνωστοι παρθένοι, ὁποῦ δὲν ἐσωδιάσαν τὸ ἔλαιον διὰ νὰ ἀνάψουν τὰς λαμπάδας αὐτῶν, προτήτερα νὰ τὸ ἑτοιμάσουν, ἀμὴ ἐπῆγαν τὴν νύκτα νὰ τὸ γυρεύουν. Καὶ ἦλθεν ὁ νυμφίος καὶ ἐδέχθη μέσα τὰς φρονίμους παρθένας ὁποῦ τὸ εἶχαν ἕτοιμον ἀπὸ τὴν ἡμέραν, ἤγουν ἀπὸ τὴν ζωήν. Ὕστερα ἦλθαν αἱ μωραὶ καὶ ἔκραζαν, «Κύριε ἄνοιξον ἡμῖν». Καὶ ὁ Κύριος εἶπεν, «οὐκ οἶδα ὑμᾶς», δὲν σᾶς ἠξεύρω. Διὰ τοῦτο λέγει καὶ ἕνας σοφός, καὶ μᾶς κάμνει νὰ γροικήσωμεν καὶ μᾶς ἀνασηκώνει καὶ μᾶς ἐξυπνᾷ εἰς τὴν προθυμίαν καὶ λέγει: «ἑτοίμαζε εἰς τὴν ἔξοδον τὰ ἔργα σου καὶ παρασκευάζου εἰς τὸν ἀγρόν», ἤγουν ἐξόρθωνε ταῖς δουλίαις σου διὰ τὸν θάνατόν σου, νὰ ἦσαι ἕτοιμος πάντοτε καὶ ἁρματώνου εἰς τὸν ἀγρόν, ἤγουν εἰς τὸν κάμπον. Ἀγρὸν καὶ κάμπον ὀνομάζει τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὁ προφήτης Δαυὶδ ἔτζη τὴν ὀνομάζει λέγων, «ὁ ἄνθρωπος ὡσεὶ χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὡσεὶ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, οὕτως ἐξανθήσει». Ὁ ἄνθρωπος, ὡσὰν τὸ χορτάρι εἶναι αἱ ἡμέραι του καὶ ὡσὰν τὸ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, ἔτζη θέλει ἀνθήσει καὶ θέλει κλίνῃ καὶ θέλει ξηρανθῇ. Καὶ ἄλλως*, «καὶ ὑπὸ τὴν φωνὴν τοῦ στρουθίου πᾶσα βοτάνη ἀναστήσεται», ἤγουν μὲ τὴν φωνὴν τοῦ ἀρχαγγέλου ἐν τῇ ἐσχάτῃ φ. 72v σάλπιγγα, πᾶσα σὰρξ ἐκ τῶν νεκρῶν θέλει ἀναστηθῇ. Διὰ τοῦτο, ὦ ψυχή, ἑτοίμαζε εἰς τὴν ἔξοδον τὰ ἔργα σου καὶ παρασκευάζου εἰς τὸν ἀγρόν. Καὶ πάλιν λέγει σου ἡ γραφή, «μιμνήσκου τὰ ἔσχατά σου καὶ εἰς τὸν αἰῶνα», νὰ μὴν ἁμαρτήσῃς ποτέ. Διότι καὶ ὁ προφήτης ἔστω-

ντας καὶ νὰ ἐνθυμᾶται ἐτοῦτα τὰ ὑστερινὰ καὶ φοβούμενος τὴν ὥραν ἐκείνην τοῦ θανάτου τὴν φοβερὰν, μὲ θλίψιν καὶ μὲ κλαύματα καὶ μὲ δάκρυα πολλὰ ἐπέρνα τὴν νύκτα. Διὰ τοῦτο λέγει εἰς τοῦτον τὸν ψαλμόν: «ἐκοπίασα ἐν τῷ στεναγμῷ μου, ἐν δάκρυσί μου τὴν στρωμνήν μου βρέξω». Κοπιάζω ἐν τῷ στεναγμῷ, εἰς τοὺς στεναγμοὺς καὶ θέλω λούσῃ* κάθε νύκτα τὴν κλίνην μου μετὰ κλαύματα καὶ μὲ δάκρυα νὰ βρέξω τὴν στρῶσιν μου. Διότι ἠξεύρω καλὰ ὅτι ὅσοι σπείρουν εἰς τὴν γῆν μικρὰν σταλαματίαν νεροῦ δακρύων ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμούς τους, μὲ ἀγαλλίασιν θέλουσι θερίσειν τὸν καρπὸν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. «Πορευόμενοι ἐπορεύοντο καὶ ἔκλαιον βάλλοντες τὰ σπέρματα αὐτῶν, ἐρχόμενοι δὲ ἤξουσιν ἐν ἀγαλλιάσι αἴροντες τὰ δράγματα αὐτῶν». Οἱ διαβαίνοντες εἰς τὴν ζωὴν τῆς μετανοίας ἐπορεύονταν καὶ ἔκλαιον σπέρνοντες τὰ σπέρματα τῶν δακρύων **φ. 73r** καὶ ὅταν ἔλθουν νὰ ἀναστηθοῦν, θέλουν ἔλθη μετὰ χαρᾶς νὰ πάρουν τὰ δεμάτιά τους καὶ τὰ χερόβολα τῶν ἀρετῶν. Διότι μετὰ δάκρυα καὶ μὲ τὴν ζέσιν τῆς κατανύξεως, ἐξαναβαπτιζόμεθα καὶ λουόμεστεν ἀπὸ τὰ ἁμαρτήματα. Καθαρίζεται ἡ ψυχὴ μέ τ' αὐτά, ὡσᾶν πῶς καθαρίζεται καὶ λούεται τὸ κορμὶ ἀπὸ τὸ θερμὸν νερὸ τοῦ λουτροῦ. Διότι οὐδὲ τὸ βάπτισμα, οὐδὲ ἡ κατάνυξις τῶν δακρύων δίδεται ποτὲ χωρὶς τοῦ ἁγίου πνεύματος καὶ μὴ θαυμάσῃς. Διότι πολλαῖς φοραῖς καὶ εἰς τὴν ὥραν τοῦ βαπτίσματος εὑρέθη εἰς πολλοὺς ἡ κατάνυξις, διὰ τὴν χάριν καὶ τὴν ἄφεσιν ὁποῦ λαμβάνομεν εἰς τὸ βάπτισμα ἔστοντας καὶ νὰ εἴμεσθεν νήπιοι. Ὅταν ἀνατρεφόμεσθεν καὶ μεγαλύνομεν, τὰ σβήνωμεν μὲ ταῖς ἁμαρτίαις, ὅμως πάλιν μὲ τὰ δάκρυα καὶ ἕως γήρους καὶ ἐσχάτου* ἀναπνοῆς, δυνόμεσθεν νὰ βαπτιζόμεσθεν καὶ νὰ ξεκαθαριζόμεσθεν καθὼς λέγει τὰ ἀκόλουθα τοῦ ψαλμοῦ. Διότι, λέγει, «ἐταράχθη ἀπὸ θυμοῦ ὁ ὀφθαλμός μου, ἐπαλαιώθη πᾶσι τοῖς ἐχθροῖς μου καὶ ὁ ὀφθαλμός μου ἀπὸ θυμοῦ ἐταράχθη», καὶ ἐγὼ ἐγήρασα εἰς ταῖς ἁμαρτίαις ὁποῦ εἶναι ἐχθροί μου. Ἤγουν κατερυπώθην καὶ κατεμαγάρισα καὶ ἀνακατώθηκα μὲ ὅλους μου τοὺς ἐχθρούς, οἱ ὁποῖοι εἶναι αἱ ἁμαρτίαι. Ἀλλὰ κοίταξε μετὰ τὴν τόσην πολυκαιρινὴν παλαίωσιν τῆς ἁμαρτίας, ὁποῦ ἔκαμεν αὐτὴν τὴν ἀνομίαν, πῶς δέν ἔπεσεν εἰς ἀπόγνωσιν ὁ προφήτης, οὐδὲ ἀπὴλ **φ. 73v** πισε τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, οὐδὲ ἐξέδωκε ἑαυτὸν εἰς ῥαθυμίαν καὶ ὀκνηρίαν καὶ ἀμέλειαν, ἀλλὰ διὰ κατανύξεως ἐσώθη, διὰ ἐξομολογήσεως ἐδικαιώθη. Τὰ ὁποῖα αὐτὰ ὅλα καὶ εἰς τὸ γηρατεῖον[31] δυνόμεσθεν νὰ τὰ κάμνωμεν, ἤγουν νὰ δακρύσωμεν, νὰ στενάξωμεν, νὰ ἐξομολογηθοῦμεν, νὰ δεηθοῦμεν τοῦ θεοῦ καὶ ἂς ἰδοῦμεν καὶ τί ὠφέλειαν λαμβάνωμεν ἀπὸ τούτων. Ἐπειδὴ εἶπεν ὅτι «ἐπαλαιώθην ἐν πᾶσιν τοῖς ἐχθροῖς μου». Εἶτα ἀπὸ μετάνοιαν καὶ τὴν κατάνυξιν, γροικώντας κάποιαν βοήθειαν καὶ ἐδυναμώθη καὶ ἄρχισε νὰ ἐπιτιμᾶ τοὺς πολεμοῦντας αὐτόν, λέγοντας μετὰ ἐξουσίας, «ἀπόστητε ἀπ' ἐμοῦ πάντες οἱ ἐργαζόμενοι τὴν ἀνο-

31. Εννοεί, προκρανιός, σε γεροντική ηλικία, στα γηρατειά.

μίαν», λείψετε ἀπό ἐμένα ὅλοι ἐσεῖς ὁποῦ κάμνετε, παυσασθε, ἐντραπεῖτε καὶ ἀναχωρεῖτε. Διότι «εἰσήκουσε Κύριος τῆς φωνῆς τοῦ κλαυθμοῦ μου, Κύριος τὴν προσευχήν μου προσεδέξατο, αἰσχυνθείησαν πάντες οἱ ἐχθροί μου, ἀποστραφείησαν καὶ κατεσχυνθείησαν σφόδρα διὰ τάχους*». Διὰ τοῦτο παρακαλεῖ πάλιν λέγοντας ὅτι εἰς τὸ τέλος νὰ καταισχυνθοῦν οἱ ἐχθροί του ὀγλήγορα. Εἶδες τῆς ἐξομολογήσεως τὸν καρπόν; Εἶδες τὴν εἰς πᾶσαν ἁμαρτίαν παλαίωσιν καὶ ἀναγέννησιν, πῶς ἐξ ἀναγεννᾶται ὁ ἄνθρωπος διὰ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως; Διὰ τοῦτο ἀδελφοί κανεὶς ἂς μὴν προφασίζεται καὶ λέγει, γέροντας εἶμαι, ἀσθενὴς εἶμαι καὶ ἐπαλαιώθηκα καὶ ἐσυνήθισα εἰς πᾶσαν ἁμαρτίαν **φ. 74r** καὶ πλέον δὲν δύναμαι νὰ κάμω τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ. Μὴν προφασισθῆς ποτὲ «προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις». Εἰ δὲ καὶ προφασίζεσαι, ἐγὼ νὰ σὲ δείξω ὅτι ἐὰν μόνον θελήσῃς εἰς αὐτὰ τὰ γηράματα, ἔχεις νὰ μετανοήσῃς καλλιότερα παρὰ τὴν νιότητα καὶ νὰ φυλάξῃς τὰς ἐντολὰς καὶ ἂν θελήσῃς νὰ μετανοήσῃς καλά, θὰ εἶσαι εὔρωστος συντριμμένος τὸ γῆρας πρὸς πᾶσαν θείαν ἐντολὴν κινούμενος. Διότι εἰς τὴν νιότητα ἀνάπτει καὶ ὁ ἔρωτας τῶν σωμάτων εἰς ἡμᾶς καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκικῆς ὀρέξεως καὶ ἡ κάμνος τῆς φιλαργυρίας καὶ τὰ περισσότερα πάθη, ἤγουν ἡ κενοδοξία καὶ ἡ φιλαυτία καὶ ἡ γαστριμαργία καὶ ἡ μνησικακία καὶ ἡ πλεονεξία. Καὶ ὡς καθὼς ὅταν παλεύουσιν δύο, ὅταν ὁ ἕνας ἀδυνατήσῃ, τότε ὁ ἄλλος κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην εὑρίσκεται δυνατώτερος, ἔτζη καὶ εἰς τὴν ψυχὴν καὶ εἰς τὸ κορμί, ὅταν παλαιώνουν οἱ ὄρεξες τῆς σαρκὸς καὶ αἱ δυνάμεις αὐτῆς, τότε αἱ ψυχικαὶ ἀρεταὶ ἠμποροῦν νὰ ἐνεργοῦν καλλιότερα. Ἐὰν ἡ ψυχὴ ἔχει πρὸς τὴν φύλαξιν τῆς ἐντολῆς τήρησιν καὶ προσοχήν, τότε μάλιστα ἠμπορεῖ νὰ δακρύζῃ. Πλὴν λέγω διὰ τὰ δάκρυα τὰ κατὰ θεόν, τὰ ὁποῖα φέρνουν εἰς τὴν ψυχὴν μεγάλην παρηγορίαν καὶ ἀγαλλίασιν τοῦ ἁγίου πνεύματος. Τοιαῦτα δάκρυα τῆς θεϊκῆς ἀγάπης ἐδάκρυσε πρὸς τὸν Θεὸν ὁ αὐτὸς προφήτης Δαυὶδ καὶ εἶπεν, «ἐκολλήθη ἡ ψυχή μου ὀπίσω σου». Καὶ πάλιν ἀλλοῦ λέγει, «ἐξεκαύθη ἡ καρδία μου καὶ οἱ νεφροί μου **φ. 74v** ἠλλοιώθησαν. Ὁ Θεὸς τῆς καρδίας μου καὶ ἡ μερίς μου ὁ Θεὸς εἰς τὸν αἰῶνα. Ἐπιποθεῖ καὶ ἐκλείπει ἡ ψυχή μου εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ Κυρίου». Ἡ καρδία μου καὶ ἡ σάρξ μου ἠγαλλίασαν τὸ ἐπὶ Θεὸν ζῶντα. Ἐκάη, λέγει, ἡ καρδία μου εἰς τὴν ἀγάπην σου Κύριε καὶ τὰ νεφρά μου ἔγιναν ἀλλιώτικα, ἤγουν ἄλλαξεν ὁ πόθος καὶ μετέβη ἀπὸ τὰ σαρκικὰ εἰς τὰ ψυχικὰ καὶ πνευματικά. Οἱ νεφροί μου καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκὸς ὁποῦ ἐνεργεῖται μὲ τὰ νεφρὰ ἠλλοιώθησαν, ἔγιναν ἄλλης ὑψηλοτέρας ἐπιθυμίας ἐργαστήριον, ὅτι ἐπιθυμοῦν ἐσένα Κύριε, ἐσὺ ὁποῦ εἶσαι ὁ Θεὸς τῆς καρδίας μου, τῆς ἐπιθυμίας μου τῆς ἐγκαρδιακῆς καὶ εἶσαι ἡ μερίδα μου καὶ ἡ ζωή μου πάντοτε. Διὰ τοῦτο «ἐπιποθεῖ καὶ ἐκλείπει ἡ ψυχή μου εἰς τὰς αὐλὰς τοῦ Κυρίου». Ἐπιθυμεῖ καὶ λιγοθυμᾶ ἡ ψυχή μου ἐκεῖ ὁποῦ αὐλίζεσαι. Αὐλαῖς τοῦ Κυρίου εἶναι αἱ ἐκκλησίαι καὶ αἱ θεῖαι γραφαί, εἰς τὰς ὁποίας αὐλίζεται ὁ Θεὸς καὶ ἐκεῖ τὸν βλέπει κάθε ἕνας, εἶναι δὲ καὶ

κάθε ψυχὴ ἁγίου. Διὰ ταῖς ὁποίαις αὐλαῖς, ταῖς ψυχαῖς καὶ τὰ σώματα τῶν ἁγίων, πρέπει κάθε ἕνας νὰ ἐλέγχεται καὶ νὰ σπουδάζῃ μέχρι κινδύνων καὶ θανάτου νὰ ταῖς εὕρῃ, νὰ ἐξεπληρώσῃ τὸν πόθον τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ. Διότι δὲν ἠμπορεῖ κανένας μοναχὸς νὰ παρηγορηθῇ καὶ ὅταν εὕρῃ ἁγίους ἄνδρας, ἐκεῖνος ὁποῦ ἀγαπᾶ τὸν Θεὸν χαίρεται καὶ λέγει: «ἡ καρδία μου καὶ ἡ σάρκα μου ἠγαλλιάσαντο», ἐχάρηκαν ἐπὶ τὸν Θεὸν τὸν ζῶντα. Τόσον πόθον καὶ τόσα δάκρυα εἶχεν ἡ ψυχὴ τοῦ προφήτου Δαυίδ, διὸ καὶ ἔλεγε φ. 75r ψάλλοντας μὲ τὰ δάκρυα ταῦτα: «ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή μου πρὸς σὲ ὁ Θεός». Εἰς τοῦτον τὸν ψαλμὸν δείχνει τὴν πολλὴν σπουδὴν καὶ προθυμίαν καὶ ταύτης τῆς ἀγάπης τὰ δάκρυα, τὰ ὁποῖα εἶναι μαργαριτάρια πολύτιμα, ὁποῦ στολίζουσι τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡσὰν μίαν νύμφην παρθένον καὶ κάμνουν τὴν εὔμορφην, νὰ τὴν ἰδῇ ὁ βασιλεὺς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς νὰ τὴν ἀγαπήσῃ. Ταῦτα τὰ δάκρυα καὶ ταῦτα τὰ μαργαριτάρια ἂς ἀγαπήσωμεν καὶ ἡμεῖς ἀδελφοί, τὰ δάκρυα τοῦ φόβου τῆς κολάσεως, διὰ νὰ εὕρωμεν μέσα εἰς αὐτὰ καὶ τὰ πνευματικὰ δάκρυα τῆς ἀγάπης, νὰ στολίσωμεν τὴν ψυχήν μας, νὰ τὴν κάμωμεν νύμφην ἠγαπημένην τοῦ Χριστοῦ. Ταῦτα δὲ τὰ μαργαριτάρια ὁποῦ εἶναι τόσον πολύτιμα, ὀλίγοι τὰ ἐγνωρίζουσι. Τὰ ὁποῖα εἶναι ἕνα χάρισμα καὶ πολύτιμον δῶρον ὁποῦ μᾶς τὸ ἔδωκεν, ὁποῦ ὁρίζει καὶ λέγει εἰς τὸ εὐαγγέλιον: «ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν», ἤγουν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁποῦ γεννᾶ μέσα μας τὴν κατάνυξιν καὶ τὰ δάκρυα, πρὸς ἄφεσιν καὶ λύτρωσιν ἡμῶν. Λοιπὸν διὰ τοῦτο λέγωμεν νὰ ἀποκτίσετε ταῦτα ἀδελφοί, ἐὰν θέλετε, ἤγουν τὴν πίστιν τῆς θείας γραφῆς καὶ νὰ πιστεύετε τὰς θεοπνεύστους γραφάς, νὰ φοβεῖσθε τὸν Θεὸν καὶ νὰ κλαίετε διὰ τὰς ἁμαρτίας σας καὶ μὲ τοιοῦτον τρόπον θέλετε ἀξιωθῆ καὶ τῶν πνευματικῶν δακρύων, νὰ ἔχετε χαρὰν αἰώνιον καὶ ψυχικὴν κατάνυξιν καὶ σωματικήν. Διότι μεγάλην ὠφέλειαν κάμνουν τὰ δάκρυα, καθὼς δείχνει ἡ παλαιὰ καὶ ἡ νέα γραφή. Εἰς τὴν παλαιὰν βλέπομεν τοὺς Νινευίτας ἐκείνους, ὁποῦ ὡσὰν ἤκουσαν ἀπὸ τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ, ὅτι ὁ Θεὸς μέλλει νὰ τοὺς καταποντίσῃ, παρευθὺς ἐπίστευσαν καὶ ἐνήστευσαν καὶ ἐδάκρυσαν καὶ ἐσώθησαν. Βλέπομεν καὶ τὸν Ἐζεκίαν τὸν βασιλέα, ὁποῦ ἐπρόσθεσεν δεκαπέντε χρόνους εἰς τὴν ζωήν του μὲ τὸ νὰ κλαύσῃ καὶ νὰ δεηθῇ ὁλοψύχως τοῦ Θεοῦ. Βλέπομεν καὶ τὸν τύραννον ἐκεῖνον βασιλέα Μανασσῆν, ὁποῦ ἥμαρτεν περισσότερον καὶ μεγαλίτερον παρὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ὁποῦ ἔκαμεν πενηνταδύο χρόνους ὅλον τὸν λαὸν τῶν Ἑβραίων καὶ ἐλατρεύασι καὶ ἐπροσκυνοῦσαν τὰ εἴδωλα. Καὶ πόσες μυριάδες ἄνθρωποι ἀπέθαναν ἐκεῖνον τὸν καιρὸν καὶ ἐπῆγαν εἰς τὴν κόλασιν καὶ τὸ κρίμα ἐκεῖνο εἶταν τοῦ Μανασσῆ. Καὶ διὰ νὰ κλαύσῃ ἀπὸ καρδίας καὶ νὰ δεηθῇ τοῦ Θεοῦ μέσα εἰς τὸ βοδοχάλκωμα ὁποῦ τὸν ἔβαλεν ὁ βασιλεὺς τῆς Βαβυλῶνος, τὸν ἐπήκουσεν ὁ Θεὸς καὶ ἔστισεν ἐκεῖνο τὸ χάλκωμα καὶ τὸν ἐλευθέρωσεν καὶ ἐσώθη. Λοιπὸν ἂν ἴσως καὶ τοιοῦτος τύραννος

ἐσώθη μὲ τὴν μετάνοιαν καὶ μὲ τὰ δάκρυα, ποῖος ἄραγε ἄλλος νὰ μετανοήσῃ ὁλοψύχως καὶ νὰ μὴν σωθῇ; Τί μοῦ λέγεις, ὅτι ἐπόρνευσα, ἐμοίχευσα, ἐφόνευσα, **φ. 76r** εἰς ταῖς ἁμαρτίαις ἐγήρασα καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σωθῶ. Τί λέγεις ἄνθρωπε. Ἐὰν τὸν Μανασσὴν ἐδέχθη ὁ Θεὸς μὲ τὴν μετάνοιαν, πόσῳ μᾶλλον κάθε Χριστιανόν, ὁποῦ νὰ μετανοήσῃ καὶ νὰ κλαύσῃ μὲ θερμὰ δάκρυα, κατὰ ἀλήθειαν χάρισμα δίδει τὴν συγχώρησιν. Διὰ τοῦτο ἀδελφοὶ νὰ προλάβωμεν πρὶν νὰ ἔλθῃ ἡ ὥρα τοῦ θανάτου νὰ ἐξορθώσωμεν τὸν ἑαυτόν μας διὰ μετανοίας. Διότι πόσοι ἔξαφνα καὶ ἀθάρευτα ἁρπάζονται ἀπὸ τὸν θάνατον καὶ δὲν δύνονται μήτε νὰ λαλήσουν, μήτε νὰ δακρύσουν διὰ τὰ ἁμαρτήματά τους, μήτε νὰ παραγγείλουν. Διὰ τοῦτο μὴν ἀκαρτεροῦμεν καὶ λέγομεν ὅτι εἰς τὴν ὥραν τοῦ θανάτου μας θέλομεν μετανοήσῃ, θέλομεν κλαύσῃ καὶ θέλομεν ἐξομολογηθῆ. Προημερῶθεν[32] ἂς εἴμεθεν διορθωμένοι, διότι δὲν ἠξεύρομεν τί θέλει μᾶς ἐπανέβῃ, ἀλλὰ διὰ νὰ ἀγωνισθοῦμεν καλῶς εἰς τὸ στάδιον τῆς παρούσης ζωῆς νὰ τελειώσωμεν τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, νὰ λάβωμεν καὶ τὴν ἄφεσιν καὶ συγχώρησιν τῶν ἁμαρτιῶν μας καὶ νὰ στεφανωθοῦμεν ὡς ἀθληταὶ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ τῷ πατρὶ, δόξα ἅμα τῷ ἁγίῳ πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

II

Τοῦ μακαρίου Ἀναστασίου τοῦ ὄρους Σινᾶ, λόγος περὶ τῆς ἁγίας συνάξεως καὶ περὶ τοῦ μὴ μνησικακεῖν

Πάντοτε μὲν καὶ ἀεί, εὐλογημένοι πατέρες, ἡ χάρις τοῦ ἁγίου πνεύματος μὲ ταῖς θείαις γραφαῖς μᾶς παρακινᾷ νὰ ἐργαζόμεθα τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, μάλιστα ἡ καθοδηγία τοῦ προφήτου Δαυὶδ, ὁποῦ μελῳδεῖται καθ' ἑκάστην ἡμέραν εἰς τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν. Διότι αὐτὸ τὸ ψαλτήριον θεοσέβειαν μᾶς παιδεύει, νομοθετεῖ διὰ τὴν πίστιν, διδάσκειν σωφροσύνην, ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν φόβον* τοῦ Θεοῦ, διηγεῖται διὰ τὴν κόλασιν, λέγει περὶ μετανοίας, περὶ ἐγκρατείας, περὶ συμπαθείας, περὶ ἀγάπης Θεοῦ, περὶ ὑπομονῆς, περὶ παρθενίας, περὶ μακροθυμίας, περὶ νηστείας, περὶ ἐργασίας καλῶν ἀρετῶν. Διότι ἡ μελέτη καὶ ἡ σχολὴ τῆς προσευχῆς καὶ τῶν θείων γραφῶν εἶναι μητέρα ὁλονῶν τῶν ἀρετῶν, διότι μὲ τὴν προσευχὴν παίρνομεν ἀπὸ τὸν Θεὸν ὅ,τι* τὸν ζητήσωμεν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ προφήτης Δαυὶδ ὡς ἐκ προσώπου τοῦ Θεοῦ μᾶς συμβουλεύει κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην νὰ ἔχομεν σχολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ καὶ λέγει: «σχολάσατε καὶ γνῶτε ὅτι ἐγὼ εἰμὶ ὁ Θεός». Ἀργήσετε, λέγει, καὶ γνωρίσετε ὅτι ἐγὼ εἶμαι ὁ Θεός. Διότι χωρὶς νὰ σχολάσῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς προσευχὴν καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν θείων γραφῶν, δὲν δύνεται

32. Από μέρες, από καιρό πριν.

μήτε τὰ ζητήματα ὁποῦ γυρεύει ἀπὸ τὸν Θεὸν νὰ πάρη, μήτε αὐτὸν τὸν Θεὸν νὰ γνωρίση. Διότι ἐὰν ἐκεῖνος ὁποῦ θέλη **φ. 77r** νὰ μάθη καμίαν ἀπὸ ταῖς φθαρταῖς ἐτούταις τέχναις τοῦ κόσμου, χρειάζεται νὰ ἀργήση καὶ νὰ διατρίψη καὶ χρόνους εἰς τὴν τέχνην καὶ μόλις δυνηθῆ νὰ μάθη, πόσω μᾶλλον χρειάζεται νὰ ἀργήση καὶ νὰ σχολάση ἐκεῖνος ὁποῦ θέλει νὰ γνωρίση καὶ νὰ εὐαρεστήση τὸν Θεόν; Ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος πάντοτε καὶ ἀεί, ἕως τέλους τῆς ζωῆς του, μὲ πολλὴν καὶ θερμὴν ἀγάπην θέλει νὰ ὑψώνη τὸν νοῦν του καὶ τὴν ψυχήν του πρὸς τὸν Θεόν. Δὲν ηὐλέπεις ἐκείνους ὁποῦ πέρνουν κανένα προτεῖον κοσμικὸν καὶ πρόσκαιρον, ἢ αὐθεντία, ἢ βασιλεία, ἢ ἄλλη τινὰ ἀξίαν, πῶς ὅσοι ἔχουν καιρόν, ὅσον ἀκόμη ὁρίζουν, σπουδάζουν καὶ πολεμοῦσι καὶ ἀναγκάζονται νὰ κάμουν τὰ θελήματά τους καὶ λέγουν: ἀκόμη ὅσον ὁρίζω καὶ ἔχω τὴν ἐξουσίαν, ἂς μαζώξω πλοῦτον καὶ ἂς ἀποκτήσω πράγματα, πρὶν νὰ ἀλλάξη ὁ καιρός, πρὶν νὰ χάσω τὴν ἐξουσίαν, ὅτι δὲν ἠξεύρω τί θέλει γένη ἕως αὔριον. Ἀπὸ τούτους τοὺς λογισμοὺς ἀναγκαζόμενοι οἱ ἄνθρωποι ὡς ὑπὸ δαιμόνων, σπουδάζοιν εἰς τὰ προσωρινὰ* τοῦ κόσμου ἐτούτου πράγματα καὶ δὲν βάνομεν εἰς τὸν νοῦν μας τὸ τέλος τῆς ζωῆς μας, οὐδὲ ἐννοιαζομέσθεν ποσῶς διὰ τὴν ταλαίπωρόν μας ψυχήν, μήτε βάνωμεν εἰς τὸν νοῦν μας τὸν θάνατον, μήτε τὴν μέλλουσαν* κρίσιν, μήτε τὴν κόλασιν, μόνον στεκομέσθεν οἱ ταλαίπωροι καὶ μισοῦμεν καὶ ἀναγελοῦμεν ἕνας τὸν ἄλλον καὶ ἕνας τὸν ἄλλον κατηγοροῦ **φ. 77v** μεν καὶ ἕνας τὸν ἄλλον πολεμοῦμεν νὰ κάμωμεν κακὸν καὶ ἕνας τὸν ἄλλον ἐχθρευόμεσθεν καὶ τὸν φθονοῦμεν καὶ τὸν ζηλεύομεν καὶ τὸν κατακρίνομεν καὶ κανεὶς ἀπὸ ἐμᾶς δὲν βάνη εἰς τὸν νοῦν του τὰ ἐδικά του πταισίματα, οὐδὲ τὸ γομάρι τῶν ἁμαρτιῶν του, ἀμὴ μετρᾶ καὶ λογαριάζει τὰ πταισίματα τοῦ γειτόνου του. Ἐμεῖς εἴμεστεν ἕως τὸν λαιμὸν γεμᾶτοι ἀκαθαρσίαις* καὶ βρῶμαις* καὶ δὲν μᾶς μέλει, οὐδὲ εἰς τὸ γῆρας μας ἐξετάζομεν τὰ κακὰ τὰ ἐδικά μας, μόνον τὰ παραμικρὰ φταισίματα τοῦ ἀδελφοῦ μας τοῦ Χριστιανοῦ βλέπομεν καὶ τὸ παλούκι τὸ μεγάλο ὁποῦ εἶναι μέσα εἰς τὰ μάτια μας δὲν τὸ συνεικάζομεν. Ἐμεῖς ἀπὸ τὸ γομάρι τὸ πολὺ τῶν ἁμαρτιῶν μας δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ἀνασηκωθοῦμεν καὶ τῶν ἀλλουνῶν τὰ παραμικρὰ σφάλματα ἐξετάζομεν. Ἀπὸ τὰ ποδάρια τοῦ ἐχθροῦ μας τοῦ διαβόλου πατούμεσθεν καὶ δὲν ἐντρεπόμεσθεν, μηδὲ λυπούμεστεν κανέναν, μηδὲ κανέναν εὐλαβούμεστεν, ἀμὴ ὅλους τοὺς δαγκώνωμεν καὶ μικροὺς καὶ μεγάλους πολεμοῦμεν, τοὺς ἱερεῖς, τοὺς ἀρχιερεῖς, τοὺς διδασκάλους ὁποῦ μᾶς καθοδηγοῦν, ὁποῦ μᾶς διδάσκουν, ὁποῦ μᾶς ἐσυμβουλεύουν εἰς τὸ ἀγαθόν. Διὰ τοῦτο ἔρχεται καὶ ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ εἰς ἡμᾶς, διὰ τοῦτο μᾶς παιδεύουν τὰ ἄπιστα ἔθνη καὶ μᾶς τυραννοῦν, διὰ τοῦτο μᾶς πλακώνουν αἱ θλίψαις καὶ ἀνάγκαις καὶ οἱ πειρασμοὶ **φ. 78r** καὶ λέγομεν, τί ἔχει ὁ Θεὸς καὶ μᾶς παιδεύει τόσον; Καὶ βλασφημοῦμεν εἰς τὸν Θεὸν καὶ δὲν βάνομεν εἰς τὸν νοῦν μας οἱ ταλαίπωροι ὅτι διὰ τὸ συμφέρον μας μᾶς παιδεύει. Διότι παιδεύοντάς μας, πολεμᾶ νὰ μᾶς ἀποκόψη ἀπὸ τὸ

κακόν. Καὶ ἂν* δὲν μᾶς ἐπαίδευεν, τί ἠθέλαμεν γένει; Πολλὴ εἶναι ἡ ὀκνηρία μας καὶ καμίαν κατάνυξιν δὲν ἔχωμεν, οὐδὲ μετάνοιαν, οὐδὲ φόβον Θεοῦ, ἀμὴ ὅλως ἔπεσεν ὁ νοῦς μας εἰς πονηρίαις καὶ εἰς φαγοπότια, εἰς χαρὰς καὶ εἰς μέθαις καὶ πολλαῖς φοραῖς περνοῦμεν ὅλην τὴν ἡμέραν εἰς παιγνίδια καὶ εἰς ἀσχημολογίαις εἰς τὰ ἔργα τοῦ διαβόλου. Καὶ ὅταν ἠπᾶμεν καμίαν φορὰν εἰς τὴν ἐκκλησίαν διὰ νὰ ἀκούσωμεν λόγον Θεοῦ, δὲν ἠμποροῦμεν νὰ σταθοῦμεν, ἀμὴ σπουδάζωμεν νὰ φύγωμεν ἀπὸ μέσα, ὡσὰν νὰ ἐφεύγαμεν ἀπὸ φωτίαν. Καμίαν φορὰν ἂν εἶναι τὸ εὐαγγέλιον πολύ, ἀγανακτοῦμεν καὶ μόνον τὸ τέλος ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἀκούσουμεν. Πάλιν ἂν λέγη ὁ ἱερεὺς τὰς εὐχὰς ἀργά, ἡμεῖς βαρυούμεστεν καὶ ἀμελοῦμεν. Ἂν ἀργήση καμπόσον εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, ἡμεῖς ὀκνεύομεν καὶ νηστάζομεν καὶ ξεροχασμούμεστεν καὶ σπουδάζομεν νὰ φύγωμεν, ἀναγκαζόμενοι ὑπὸ τοῦ διαβόλου νὰ ἠπᾶμεν εἰς τὰ μάταια καὶ φθαρτὰ ἔργα καὶ εἰς τὰς αἰσχρὰς πράξεις. **φ. 78v** Πολλοὶ εἶναι ἀδελφοὶ ἡ ταλαιπωρία μας, διότι ἀείποτε χρεωστοῦμεν νὰ εἴμεστεν μὲ πᾶσαν προθυμίαν εἰς προσευχὴν καὶ δέησιν, μάλιστα δὲ εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν νὰ στεκόμεσθεν μετὰ φόβου καὶ τρόμου καὶ μὲ καθαρὰν καρδίαν νὰ τὴν τελειώνωμεν. Ἀμὴ ἐμεῖς πηγαίνωμεν καὶ δὲν ἀκούωμεν τὴν ἀκολουθίαν, ἀμὴ συλλογιζόμεθα πάλιν διὰ ταῖς κυβέρνησες[33] τῶν φθαρτῶν πραγμάτων καὶ ματαίων. Καὶ ἄλλοι ἐννοιάζουνται πῶς νὰ στολισθοῦν, ἄλλοι πάλιν ἀκούουν πῶς ψάλλει ἡ ἐκκλησία καὶ δὲν πηγαίνουν, μόνον ὕστερα πηγαίνουν, ὅταν εἶναι κοντὰ νὰ ἀπολύση καὶ τότε πηγαίνουν ὀγλήγορα καὶ ἁρπάζουν τὴν ἁγίαν ἀναφορὰν καὶ ἐβγαίνουν καὶ φεύγουν ὡσὰν νὰ τοὺς ἐκυνήγα τινάς. Καὶ ἄλλοι πάλιν ἔρχονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ συντυχαίνουν ἕνας τὸν ἄλλον καὶ ἀργολογοῦν καὶ δὲν ἀκροάζουνται τὰ θεῖα μυστήρια, νὰ στέκουνται μὲ προσοχὴν νὰ ἀκούουν, νὰ καθαρίζουν τὸ συνειδός τους ἀπὸ τὸν ῥῦπον τῶν ἁμαρτιῶν τους, ἀμὴ περιεργάζουνται τὰ κάλλη καὶ τὴν εὐμορφίαν τῶν γυναικῶν καὶ μαζώνουν πολύτερα φορτία ἁμαρτιῶν εἰς τὴν ψυχήν τους καὶ κάμνουν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ πορνοστάσιον ἀπὸ τὴν ἄγνωστον καὶ πονηράν τους ἐπιθυμίαν. Ἄλλοι πάλιν στεκόμενοι μέσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν, πραγματεύονται σπήτια καὶ χωράφια καὶ ἄλλα κοσμικὰ πράγματα καὶ κάμνουν τὴν φοβερὰν ἐκείνην ὥραν τῆς ἁγίας λειτουργίας, καιρὸν πραγματείας καὶ τὴν ἁγίαν **φ. 79r** ἐκκλησίαν παζάρι. Ἄλλοι πάλιν κατακρένουν καὶ αὐτὸν τὸν ἱερέα ὁποῦ λειτουργεῖ καὶ ὑπηρετεῖ τὸν Θεὸν καὶ τὸν κατα-λαλοῦν. Εἰς ἐτοῦτα ὅλα εἶναι καὶ μερικαῖς γυναῖκες ὁποῦ ἔρχονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν διὰ νὰ δεηθοῦν τοῦ Θεοῦ διὰ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν καὶ αὐταῖς ἔρχονται καὶ συντυχαίνουν καὶ κατακραίνουν μίαν τὴν ἄλλην καὶ λέγουν ἄπρεπα λόγια. Τὸ λοιπὸν τί χριστιανοὶ εἴμεσθεν ἐμεῖς, ὅταν ἁρπάζωμεν, ὅταν

33. Για τη διαχείριση· εδώ απηχούνται και στάσεις των καθημερινών ανθρώπων του 17ου αιώνα απέναντι στην εκκλησιαστική ζωή και τη λατρεία.

πλεονεκτοῦμεν, ὅταν πονηρευόμεστεν, ὅταν ἔχωμεν ἀμέτρητες ἁμαρτίαις καὶ εἴμεστεν ἀκάθαρτοι καὶ ῥερυπωμένοι ἀπὸ μέσα καὶ ἀπὸ ἔξω πλύνομεν τὰ χέρια μας μὲ νερόν, ἔπειτα ἐρχόμεσθεν καὶ μεταλαμβάνωμεν τὸ ἅγιον σῶμα καὶ τὸ θεϊκὸν ἐκεῖνο αἷμα, ὁποῦ ἔτρεξεν ἀπὸ τὴν ἁγίαν πλευρὰν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ τὴν ἐδικήν μας σωτηρίαν. Δὲν ἔβλεπες ἄνθρωπε πῶς ὁ Ἰούδας, διὰ νὰ μεταλάβῃ πονηρὸς καὶ ἀναξίως τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, παρευθὺς ἐκαταδικάσθη καὶ ἔδωκεν περισσότερην ἄδειαν τοῦ διαβόλου εἰς τοῦ λόγου του; Διότι λέγει ὁ εὐαγγελιστής: «λαβὼν τὸ ψωμίον ὁ Ἰούδας, εὐθέως εἰσῆλθεν εἰς αὐτὸν ὁ σατανᾶς», ἤγουν μόνον καὶ ἐπῆρεν ὁ Ἰούδας τὸ ψωμίον ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Χριστοῦ, παρευθὺς ἐπέβη* ὁ διάβολος μέσα του, ὄχι καταφρονώντας τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐπέβη* ὁ διάβολος μέσα του, ἀλλὰ ἐλέγχον **φ. 79v** τας αὐτὸν τὸν Ἰούδαν, ὁποῦ τὸ ἔλαβεν, ὅτι εἰς κρίμα τὸν ἐπῆρεν τὸν ἄρτον ἀπὸ τὸν Χριστόν. Εἰπές μου ἄνθρωπε πῶς ἐγνωρίζεις τοῦ λόγου σου μὲ ποίαν ψυχὴν καὶ μὲ τί λογισμὸν ἔρχεσαι νὰ μεταλάβῃς τὰ ἄχραντα μυστήρια, ἔχοντας τὸ συνειδός σου ἀπὸ μέσα ὁποῦ σὲ κατηγορεῖ; Εἰπές μου, ἄραγε ἐτόλμησας ποτὲ νὰ πιάσῃς βασιλικὰ φορέματα μὲ χέρια μιαγαρισμένα; Τὸ λοιπόν, διατὶ δὲν τιμᾷς τὸν Χριστὸν ὁποῦ παίρνεις μέσα σου καὶ πῶς νὰ σὲ συγχωρέσῃ ὁ Θεός, ὁποῦ ἔρχομέσθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ δὲν κοιτάζομεν νὰ καθαρίσωμεν πρῶτον τὴν ψυχήν μας μὲ τὴν ἐξομολόγησιν, μὲ τὴν μετάνοιαν καὶ μὲ τὰ δάκρυα, μὲ ταπείνωσιν ψυχῆς, μὲ πραότητα καρδίας καὶ τότε νὰ μεταλαμβάνωμεν τὰ ἄχραντα μυστήρια. Ἀλλὰ θέλει εἰπεῖ τινάς, δὲν ἠμπορῶ νὰ κλαίω τὸν ἑαυτόν μου. Δὲν ἠμπορεῖς νὰ θρηνῇς; Διατί δὲν γροικᾷς, διατὶ δὲν συλλογίζεσαι τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως. Διατὶ δὲν πονεῖς διὰ τὰς ἁμαρτίας σου. Ὅμως, ἂν* δὲν ἠμπορῇς νὰ δακρύσῃς, κὰν ἀναστέναξον ἐκ βάθους καρδίας καὶ ἀπόκοψε τὰ γέλια, κὰν ἔβγαλε τὴν ὑπερηφάνειαν καὶ ταπεινώσου καὶ παραστάσου τῷ δεσπότῃ Χριστῷ μετὰ φόβου. Σκύψε τὰ μάτια σου κάτω εἰς τὴν γῆν καὶ μὲ γνώμην ταπεινὴν ἐξομολογήσου αὐτῷ **φ. 64r** τῷ δεσπότῃ Χριστῷ. Δὲν βλέπεις ἐκείνους ὁποῦ παραστέκονται εἰς τὸν ἐπίγειον καὶ κοσμικὸν βασιλέα, ὄχι μόνον εἰς εὐσεβῆ καὶ ὀρθόδοξον, ἀλλὰ καὶ πολλαῖς φοραῖς καὶ εἰς ἀσεβῆ καὶ ἀλλόπιστον. Πῶς παραστέκουνται οἱ τοιοῦτοι μὲ πᾶσαν εὐλάβειαν ἔμπροσθέν του καὶ στέκονται μὲ πᾶσαν φόβον καὶ μήτε συντυχαίνουν, μήτε μεγαλοφωνοῦν, μόνον στέκουνται μὲ πᾶσαν ἡσυχίαν, ἀμὴ ἐμεῖς στεκόμεσθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ὡσὰν νὰ στεκόμεστεν εἰς τόπον ὁποῦ παίζουν παιγνίδια. Δὲν ἠξεύρης ἄνθρωπε πῶς ἡ ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἰατρεῖον καὶ λιμένας τῶν ψυχῶν; Ἐὰν οὖν εἰς τὸ ἰατρεῖον μείνῃς καὶ δὲν ἰατρεύεσαι, ἀμὴ ποῦ νὰ πηγαίνῃς λοιπὸν καὶ νὰ εὕρῃς ἰατρεῖον; Λοιπὸν ἀδελφοί μου ἀγαπημένοι στέκεσθεν παρακαλῶ σας μὲ εὐλάβειαν καὶ μὲ φόβον Θεοῦ εἰς τὸν καιρὸν τῆς ἁγίας λειτουργίας. Διότι μὲ ὅτι* γενεᾶς ἀγάπην καὶ λογισμὸν στέκεται κάθε ἕνας τὴν ὥραν ἐκείνην, τοιούτης λογῆς ἀναφέρεται καὶ ἄνω εἰς τὸν θεόν. Ἀναφορὰ γὰρ λέγεται,

διατί ἀναφέρεται ἄνω πρὸς τὸν Θεόν. Λοιπὸν παραστάσου τοῦ Θεοῦ μὲ ἡσυχίαν καὶ κατάνυξιν καὶ ἐξομολογήσου τὰς ἁμαρτίας σου τῷ Χριστῷ διαμέσου τῶν ἱερέων, φανέρωσε τὰς ἁμαρτίας σου καὶ μὴν ἐντραπῆς. «Ἔστι γὰρ αἰσχύνη ἐπείγουσα ἁμαρτίαν καὶ ἔστιν αἰσχύνη δόξα καὶ χάρις», ὡς λέγει ὁ Σειράχ. Ἤγουν εἶναι ἐντροπὴ ὁποῦ φέρνει ἁμαρτίαν, ὡσὰν αὐτὴν τὸ νὰ ἐντραπῇ τινὰς νὰ ὁμολογήσῃ τὰς ἁμαρτίας του καὶ εἶναι ἐντροπὴ ὁποῦ εἶναι δόξα καὶ χάρις, ὡσὰν νὰ ἐντραπῇ κανεὶς νὰ κάμῃ τὴν ἁμαρτίαν. Κατεδίκασε τοῦ λόγου σου ἐμπροστὰ εἰς ἀνθρώπους διὰ νὰ σὲ δικαιώσῃ ὁ φοβερὸς κριτὴς ἐμπροστὰ εἰς τοὺς ἀγγέλους καὶ εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην, ζήτησε ἔλεος, γύρευσε συγχώρησιν καὶ λύτρωσιν τῶν μελλόντων, διὰ νὰ προσεγγίσῃς εἰς τὰ ἄχραντα μυστήρια καθὼς πρέπει, διὰ νὰ μεταλάβῃς τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ μὲ καθαρὰν γνώμην καὶ νὰ σοῦ γένῃ ἡ κοινωνία καθαρισμὸς καὶ ὄχι κατάκρισις. Ἄκουσε τοῦ ἀποστόλου Παύλου ὁποῦ λέγει: «δοκιμαζέτω δὲ ἕκαστος ἑαυτὸν καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω. Ὁ γὰρ ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως, κρίμα ἑαυτῷ καὶ πίνει, μὴ διακρίνων τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου. Διὰ τοῦτο ἐν ὑμῖν πολλοὶ ἀσθενεῖς καὶ ἀῤῥωστοι καὶ καμῶνται ἱκανοί». Ἤγουν κάθε ἕνας ἂς δοκιμάζει τὸν ἑαυτόν του, δηλονότι ἂς ἐξομολογεῖται τὰς ἁμαρτίας του καὶ τότε ἂς τρώγει ἀπὸ τὸν ἅγιον ἄρτον καὶ ἂς πίνει ἀπὸ τὸ ἅγιον ποτήριον. Διότι ὅποιος τρώγει καὶ πίνει ἀναξίως ἀπὸ αὐτὸ τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, κατάκρισιν καὶ κόλασιν προξενεῖ τοῦ λόγου του, ἔστοντας νὰ **φ. 65r** μὴν τιμᾷ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἤγουν διὰ νὰ μεταλαμβάνεται ἀναξίως, ἀσθενοῦσι πολλοὶ ἀπὸ ἐσᾶς καὶ ἀῤῥωστοῦσι καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀποθαίνουσι. Ἀκούεις τί λέγει ὁ ἀπόστολος; Πῶς διὰ νὰ μεταλαμβάνωμεν ἀναξίως, διὰ τ' αὐτὸ ἔρχουνται ἀσθένειαις πολλαῖς φοραῖς καὶ θάνατοι. Καὶ θέλει εἰπῇ τινάς, καὶ ποῖος θέλει εὑρεθῇ νὰ εἶναι ἄξιος τῆς κοινωνίας; Ἂν ἴσως καὶ θέλεις καὶ βούλεσαι, πάραυτα γίνεσαι ἄξιος. Γνώρισαι τοῦ λόγου σου πῶς εἶσαι ἁμαρτωλός, ἀπόκοψε καὶ μὴν κάμνῃς ἁμαρτίαις, λείψαι ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν, ἀπὸ τὴν πονηρίαν καὶ ἀπὸ τὴν ὀργήν, δεῖξε τὰ ἔργα τῆς μετανοίας, ἐνδύσου σωφροσύνην, ταπείνωσιν, μακροθυμίαν, δεῖξε συμπάθειαν εἰς πτωχοὺς καὶ ἐλεημοσύνην ἀπὸ τὸν βίον σου ὁποῦ ἔχεις μὲ δικαιοσύνην, ὅταν τὰ κάμνῃς αὐτά, τότε γίνεσαι ἄξιος. Παρακάλεσε τὸν Θεὸν μὲ συντετριμμένην καρδίαν καὶ αὐτὸς τὰ αἰτήματά σου[34]. Ἂν δὲν κάμνῃς αὐτὰ ὁποῦ σοῦ λέγει ἡ θεία γραφή, δὲν κατορθώνῃς τίποτα, μόνον εὔκαιρα ἔρχεσαι εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἀκούεις τί λέγει ὁ δεσπότης Χριστός: «τί μὲ λέγετε, Κύριε, Κύριε καὶ οὐ ποιεῖτε τὸ θέλημά μου», ἤγουν μὲ λέγετε, αὐθέντη, αὐθέντη καὶ τὸ θέλημά μου δὲν κάμνετε. Ἐπειδὴ «ἡ πίστις χωρὶς τῶν ἔργων νεκρὰ ἐστί». Τὸ λοιπὸν χρειάζετε, ἀδελφοὶ καὶ εὐλογημένοι μου πατέρες, ὅτι νὰ πηγαίνωμεν

34. Εννοεί: θα ακούσει, θα δεχθεί.

εἰς τὴν ἐκκλησίαν μὲ πᾶσαν εὐλάβειαν, θεοπρεπῶς, καθὼς εἶναι ἄξιον καὶ πρέπον νὰ στέκεται κανεὶς **φ. 65v** τῷ Θεῷ. Διὰ τοῦτο νὰ μὴν μᾶς εἰπῆ ὁ Χριστὸς πρὸς ἡμᾶς καθὼς εἶπεν ποτὲ καὶ πρὸς τοὺς Ἑβραίους, «ὁ οἶκος μου οἶκος προσευχῆς κληθήσεται, ὑμεῖς δὲ ἐποιήσατε αὐτὸν σπήλαιον λῃστῶν», ἤγουν τὸ σπήτι μου θέλει νὰ καλεσθῆ σπήτι προσευχῆς καὶ ἐσεῖς τὸ ἐκάμετε σπήλαιον τῶν λῃστάδων. Διότι ἐὰν ἐκεῖνοι ἐπουλοῦσαν καὶ ἀγόραζαν μέσα εἰς τὸ ἱερόν, ἐδάρθηκαν καὶ ἐδιώχθησαν ἀπὸ τὸν Χριστόν, ἄραγε πόσης κολάσεως θέλουν ἀξιωθῆ ἐκεῖνοι ὁποῦ λοιδωροῦν καὶ ἀναγελοῦν ἕνας τὸν ἄλλον καὶ μνησικακοῦν καὶ ἐχθρεύονται. Καὶ ἐπειδὴ ὁ ἱερέας εἶναι ὡσὰν ἕνας μεσίτης καὶ παρακαλεστὴς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ παρακαλεῖ διὰ τοὺς ἀνθρώπους τὰς ἁμαρτίας των καὶ λέγει: «στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβου Θεοῦ, πρόσχωμεν τὴν ἁγίαν ἀναφοράν», ἤγουν ἂς σταθοῦμεν μὲ φόβον Θεοῦ καὶ ἂς ἔχωμεν τὸν νοῦν μας εἰς τὴν ἁγίαν λειτουργίαν καὶ ἂς κύψωμεν τὰ κεφάλιά μας καὶ ἂς σφαλίσωμεν τὴν διάνοιάν μας μὲ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ. Ἂς ὑψώσωμεν ἄνω πρὸς τὸν Θεὸν τὰ μάτιά μας τῆς ψυχῆς μας, ἂς περάσωμεν τὸν οὐρανὸν καὶ ἂς διαβοῦμεν πρὸς αὐτὸν τὸν θρόνον τὸν δεσποτικὸν καὶ ἂς πιάσωμεν νοητῶς τὰ ἄχραντα ποδάρια τοῦ δεσπότου Χριστοῦ καὶ ἂς παρακινήσωμεν τὴν εὐσπλαγχνίαν του καὶ ἂς ἐξομολογηθοῦμεν «εἰς τὸ ἅγιον καὶ ὑπερουράνιον καὶ νοερὸν αὐτοῦ **φ. 66r** θυσιαστήριον». Αὐτὰ μᾶς παραγγέλει ὁ ἱερέας λέγοντας: «ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας», ἤγουν ἂς ἔχωμεν ἄνω τὰς καρδίας μας. Ἔπειτα ἀποκρινόμεστεν ἡμεῖς καὶ λέγωμεν «ἔχωμεν πρὸς τὸν Κύριον», ἤγουν καθὼς μᾶς παραγγέλεις, ἔτζη ταῖς ἔχωμεν ἄνω πρὸς τὸν Θεὸν τὰς καρδίας μας. Τί λέγεις ὦ ἄνθρωπε; Ὁ ἱερέας διὰ λόγον σου προσφέρει τὴν ἀναίμακτον καὶ καθαρὰν θυσίαν καὶ ἐσὺ καταφρονεῖς; Ὁ ἱερέας παραστέκεται εἰς τὸ θυσιαστήριον καὶ παρακαλεῖ νὰ ἔλθη ἀπάνω ἡ χάρις τοῦ ἁγίου πνεύματος εἰς ἐσένα καὶ ἐσὺ δὲν φροντίζεις οὐδὲ ποσῶς διὰ τὴν σωτηρίαν σου; Ὁ νοῦς σου τρέχει εἰς τὰ φθαρτὰ καὶ πρόσκαιρα τοῦ κόσμου πράγματα, εἰς τὸν βίον καὶ ὄρεξες τοῦ κορμίου καὶ ἐσὺ λέγεις, ἔχω πρὸς τὸν Κύριον; Φοβοῦμαι καὶ δὲν ἔχεις τὸν νοῦν σου ἄνω πρὸς τὸν Κύριον, ἀλλὰ κάτω εἰς μάταια πράγματα τοῦ διαβόλου. Τὸ λοιπόν, ἄφες αὐτὴν τὴν πονηρὰν καὶ μάταιαν συνήθειαν καὶ λέγε μαζὶ μὲ τὸν ἱερέα ὁποῦ ἀγωνίζεται διὰ λόγου σου καὶ παρακαλεῖ τὸν Θεόν «πολὺ δὲ ἰσχύει δέησις δικαίου ἐνεργουμένη», πολὺ [τίποτε] δύνεται ἡ δέησις τοῦ δικαίου ὅταν ἐνεργεῖται καὶ κατασκευάζεται. Ἐνεργεῖται δέ, ἐὰν ἀγωνισθῆς καὶ ἐσὺ μαζὶ μὲ τὸν ἱερέα καὶ δείξης προθύμως τοὺς καρποὺς τῆς μετανοίας. Ἐπειδὴ ὁ ἕνας νὰ κτίζη καὶ ὁ ἄλλος νὰ χαλᾶ, τί ὀφελοῦσι; Ὁ κόπος μόνον τοὺς ἀπομένει. Καὶ ποῖος ἄλλος χαλασμὸς εἶναι χειρότερος ἀπὸ τοῦτον ὁποῦ κάμνωμεν, ὁποῦ δὲν σώνει **φ. 66v** μόνον πῶς ψευδόμασθεν εἰς τὸν Χριστὸν εἰς τὸν καιρὸν τῆς ἁγίας λειτουργίας, ἀμὴ ἐχθρευόμεσθεν καὶ τὸν ἀδελφόν μας τὸν Χριστιανὸν καὶ μάλιστα ὁποῦ λέγωμεν ὅταν προσευχόμεσθεν εἰς τὸ πάτερ ἡμῶν: «καὶ ἄφες

ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν». ἤγουν πάτερ ἡμῶν, οὐράνιε Θεέ, ἄφες μου τὰ χρέη μας, ἤγουν τὰς ἁμαρτίας μας, καθὼς ἀφήνωμεν καὶ ἡμεῖς τὰ σφάλματα τοῦ ἀδελφοῦ μας τοῦ Χριστιανοῦ. Τί λαλεῖς ἄνθρωπε; Τί ἀνδρειώνεσαι ἔτζη τολμηρὰ καὶ ἀπόκοτα κατὰ τοῦ Θεοῦ; Ἐχθρεύεσαι τὸν ἀδελφόν σου καὶ ἀκονᾶς μάχαιραν καὶ ῥάπτεις δόλον καὶ πονηρίαν καταπάνω του καὶ ἔχεις τὸ πονηρὸν φαρμάκι μέσα εἰς τὴν καρδίαν σου καὶ λέγεις πρὸς τὸν Θεόν, ἄφες μοι τὰ ὀφειλήματά μου, καθὼς ἀφῆκα καὶ ἐγὼ τοὺς χρεωφειλέτας μου. Νὰ προσευχηθῇς ἦλθες εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἢ νὰ ψευδολογήσεις; Χάριν ἦλθες νὰ πάρῃς, ἢ ὀργὴν νὰ κληρονομήσῃς; Συγχώρησιν ἦλθες τῶν ἁμαρτιῶν σου νὰ κερδήσῃς, ἢ νὰ προσθέσῃς καὶ ἄλλας ἁμαρτίας ἀπάνω σου; Σωτηρίαν ἦλθες νὰ λάβῃς, ἢ κόλασιν; Δὲν ἐβλέπεις πῶς ἀσπαζόμεστεν ἕνας τὸν ἄλλον εἰς τὸν καιρὸν τῆς θείας κοινωνίας, διὰ νὰ λύσωμεν πάντα σύνδεσμον ἀδικίας καὶ σκληροκαρδίας καὶ νὰ ἔλθωμεν πρὸς τὸν Χριστὸν μὲ καθαρὰν καρδίαν; Τί κάμνεις ἄνθρωπε; Οἱ ἄγγελοι ὑπηρετοῦν, τὰ ἐξαπτέρυγα Χερουβεὶμ στέκουνται τὸ γύρο τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ τὰ πολυόματα Σεραφεὶμ μὲ **φ. 67r** πᾶσαν εὐλάβειαν ψάλλουν τὸν τρισάγιον ὕμνον, μὲ λαμπρὰν φωνὴν ὁ ἱερεὺς σκύφτει καὶ παρακαλεῖ τὸν Θεὸν διά τ' ἐσένα. Ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ υἱὸς τοῦ πατρὸς σφάζεται καὶ θυσιάζεται διὰ λόγου σου, τὸ ἅγιον πνεῦμα καταβαίνῃ ἀπὸ πάνω, οἱ ἄγγελοι τρέχουν ἀοράτως εἰς ὅλον τὸν λαὸν καὶ σημειώνουν καὶ ἀπογράφουν τὰς ψυχὰς τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν καὶ σὺ δὲν τρομάσεις, ἀμὴ καταφρονεῖς καὶ ἀσπάζεσαι ἀσπασμὸν Ἰουδαϊκόν; Καὶ κρύπτεις μέσα εἰς τὴν καρδίαν σου πολυκαιρινὴν ἔχθραν κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ σου καὶ φαρμάκι θανατηφόρον ὡσὰν τὸ ὀφίδι. Πῶς δὲν φοβᾶσαι τὸν Θεὸν ὁποῦ γνωρίζει τὰ κρύφια τῆς καρδίας σου, ὅταν λέγεις ἄφες μοι καθὼς ἀφῆκα καὶ ἐγὼ τοῦ ἀδελφοῦ μου. Τέτοιας λογῆς προσεύχεσαι εὐχή, τίποτε δὲν διαφέρει ἀπὸ κατάραν. Διότι αὕτου ὁποῦ ἀποφασίζεις εἰς τὸν ἑαυτόν σου καὶ λέγεις ὅτι, ἂν ἀφήσω ἐγώ, ἄφης καὶ ἐσὺ Θεέ, ἂν συγχωρήσω ἐγώ, συγχώρησον καὶ ἐσύ, ἂν ἐγὼ ὀργίζομαι, ὀργήσθητι καὶ ἐσὺ καὶ ὅτι* μέτρον μετρῶ, μὲ τ' αὐτὸ ἂς ἀντιμετρηθῶ. Ἂν συγχωρῶ τὸν ἀδελφόν μου μὲ δυσπροσωπίαν, ἂς συγχωρηθῶ καὶ ἐγὼ μὲ δυσπροσωπίαν. Ἐγὼ ἀποφασίζω καταπάνω μου δέσποτα, διότι ἐγὼ ἤκουσα τὴν φοβερὰν σου φωνὴν ὁποῦ λέγει: «ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν». Μὲ ὅτι* μέτρον μετρεῖται, θέλει σᾶς ἀντιμετρηθῆ. Καὶ πάλιν, «ἐὰν μὴ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παρα**φ. 67v** πτώματα αὐτῶν, οὐδὲ ὁ πατὴρ ἡμῶν ὁ οὐράνιος ἀφήσει ὑμῖν», ἤγουν ἐὰν δὲ ἀφήσετε ἐσεῖς τῶν ἀνθρώπων τὰ πταισίματα, οὐδὲ ὁ πατήρ σας, ὁποῦ εἶναι εἰς τοὺς οὐρανούς, δὲν θέλει ἀφήση τὰ ἐδικά σας. Ταύταις γοῦν ταῖς ἀπόφασες τῶν ἀληθινῶν σου λόγων ἤκουσα καὶ ἐγὼ καὶ ἐσυγχώρησα ἐκείνους ὁποῦ μου ἔπταισαν. Τὸ λοιπὸν ἄφες καὶ ἐσὺ δέσποτα τὰ ἐδικά μου πταισίματα, καθὼς ἄφησα καὶ ἐγὼ τοῦ ὁμοίου μου δούλου. Ταῦτα γοῦν λέγομεν πρὸς τὸν Χριστὸν πᾶσαν

ὥραν, ὅταν προσευχόμεσθεν καὶ τὸν παραστεκόμεσστεν εἰς τὸν καιρὸν τῆς ἁγίας λειτουργίας. Τὸ ὁποῖον γνωρίζοντας ὁ ἱερεὺς ἀφόντις ἁγιασθῆ ἡ θυσία ἐκείνη ἡ καθαρὰ καὶ τελειωθῆ, σηκώνει τὸν ἅγιον ἄρτον καὶ τὸν δείχνει εἰς ὅλον τὸν λαὸν καὶ λέγει μεγαλοφώνως: «πρόσχωμεν», τοὐτέστι προσέχετε εἰς τὸν ἑαυτόν σας. Λύτοῦ προτήτερα ὁμολογήσετε καὶ εἴπετε ὅτι ἔχωμεν πρὸς τὸν Κύριον τὰς καρδίας μας. Ἔπειτα λέγει: «τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις». Βλέπετε ἀδελφοί μου πῶς ἔρχεσθε εἰς τὴν ἁγίαν κοινωνίαν, νὰ μὴν ἀκούσητε ὅταν ἔρχεσθε τὸ «μὴ μοῦ ἅπτου», μὴν μὲ πιάνης. Φύγε ἀπὸ ἐμένα ἐσὺ ὁποῦ κάμνεις τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἔχεις καὶ τὴν ἔχθραν. Πάγαινε ἐσὺ ὁποῦ δὲν ἐσυγχώρησες τῷ ἀδελφῷ σου, ἄφες τὸ δῶρον σου ἔμπροσθεν εἰς τὸ θυσιαστήριόν σου καὶ σῦρε πρῶτον νὰ κάμης ἀγάπην μὲ τὸν ἀδελφόν σου καὶ τότε ἔλα, δὸς τὴν λειτουργίαν σου καὶ θέλεις ἀ φ. **68r** ξιωθῆ νὰ μεταλάβης, νὰ δεχθῆς τὸν ἄνθρακα τὸν καθαρτικόν, ὁποῦ καθαρίζει τὰς ἁμαρτίας σου, τὸν Χριστὸν λέγω. Εἰπέ πρὸς αὐτόν: ἠξεύρω Κύριέ μου ὅτι εἶμαι χρεώστης πολλῶν ἁμαρτημάτων, ἀμὴ διὰ τὴν παραγγελίαν σου ἐσυγχώρησα τὸν ἀδελφόν μου, διὰ νὰ μὲ συγχωρέσης καὶ ἐσὺ Κύριε. Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα μᾶς ἐσυμβουλεύει ὁ ἱερεὺς μὲ τὴν μικρὰν ἐκείνην ἐκφώνησιν, διὰ τοῦτο ἂς συγχωρήσωμεν τοὺς ἀδελφούς μας καὶ ἂς ῥύψωμεν ἀπὸ λόγου μας πᾶσαν λογῆς κακίαν καὶ πονηρίαν ὅσοι θέλομεν νὰ περιπατήσωμεν ἄξια ὁποῦ ὀνομαζόμεσθεν χριστιανοί. Μὴν εἰπῆς ὅτι πολλὰ ἐσυγχώρησα τὸν ἀδελφόν μου, ὁποῦ ἐκεῖνος μοῦ ἔπταισε ἐμένα πολλά, ὁποῦ μοῦ ἔκαμεν καὶ ἐσκότωσε τὸν υἱόν μου, ἢ μοῦ ἔκαμεν ἄλλη ζημίαν καὶ δὲν ἠμπορῶ νὰ τὸν ἀγαπήσω, οὐδὲ δύναμαι* νὰ τὸν συγχωρήσω. Μὴν λέγεις ἔτζη ἀδελφέ, διότι ὅσα καὶ ἂν ἀφήσης τὸν ἀδελφόν σου ἐσύ, περισσότερα θέλει σοῦ ἀφήση ὁ δεσπότης Χριστός. Μιμήσου καὶ ἐσὺ ἐκεῖνον τὸν προτομάρτυρα Στέφανον, ὁποῦ τὸν ἐλιθοβολοῦσαν καὶ ἐκεῖνος ἔλεγε: «Κύριε, μὴ στήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην». Μιμήσου αὐτὸν τὸν δεσπότην Χριστόν, ὁποῦ τὸν ἐκαταδέχθη νὰ θανατωθῆ διὰ τὴν ἐδικήν σου σωτηρίαν. Καὶ ἂν ἴσως καὶ θελήση ὁ ἀδελφός σου νὰ σὲ κρεμάση εἰς τὸ ξύλον, ἐσὺ φώναξε πρὸς τὸν **φ. 68v** δεσπότην καὶ εἰπέ: ἄφες του δέσποτα τὰ ἁμαρτήματά του. Διὰ τοῦτο σᾶς παρακαλῶ ἂς φύγωμεν ἀπὸ τὸ πονηρὸν καὶ ἀσυγχώρητον ἁμάρτημα τῆς ἔχθρας. Καὶ ἂν θέλης νὰ μάθης ὅτι ἡ μνησικακία εἶναι χειρότερη ἀπὸ κάθε ἁμαρτία ἄλλην, ἄκουσον. Πορνεύει τινὰς καὶ μετὰ τὴν πορνείαν ὕστερα ἔρχεται εἰς τὸν ἑαυτόν του καὶ γνωρίζει τὴν ἁμαρτίαν του καὶ μετανοᾶ καὶ σώνεται. Καὶ ἄλλος πάλιν φονεύει καὶ ὕστερα συλλογίζεται τὸ μεγάλον τοῦτο ἁμάρτημα καὶ ἔρχεται εἰς μετάνοιαν καὶ ἔτζη ὅλα τὰ ἁμαρτήματα εἰς ὀλίγον καιρὸν γίνουνται καὶ παύουσιν. Ἀμὴ τῆς ἔχθρας τὸ πάθος καίεται πάντα καὶ ποτὲ δὲν σβήνει. Διότι ἐκεῖνος ὁποῦ* κρατεῖται ἀπὸ τοῦτο τὸ πάθος, ἂν στέκεται, ἂν κοιμᾶται καὶ ἂν προσεύχεται, ἂν καὶ δρόμον περιπατεῖ, πάντοτε ἔχει τὸ φαρμάκι μέσα εἰς τὴν καρδίαν του. Ὥστε, ὅποιος δουλωθῆ καὶ σκλαβωθῆ εἰς αὐτὸ τὸ πάθος τῆς ἔχθρας, μήτε

χάριν Θεοῦ ἠμπορεῖ νὰ ἀπολαύση μήτε ἀξιώνεται τῆς συγχωρήσεως τῶν ἁμαρτημάτων· δύναται ὁ τοιοῦτος νὰ ὠφεληθῆ; Διότι ἐκεῖ ὁποῦ εἶναι ἡ ἔχθρα ριζηδομένη καὶ φυτευμένη, ἐκεῖ δὲν ὠφελεῖ μήτε νηστεία, μήτε προσευχή, μήτε δάκρυα, μήτε ἐξομολόγησις, μήτε παρακάλεσις, μήτε παρθενεία, μήτε ἐλεημοσύνη, μήτε ἄλλο κανένα καλὸν κάμνει διάφορον, ἀμὰ ὅλα εἶναι ἀνωφελῆ καὶ ἀδιαφόρετα, διότι ὅλα τὰ κωλύει καὶ τὰ χαλᾶ ἡ ἔ **φ. 69r** χθρα. Ἂς προσέχωμεν δὲ καὶ ἐκεῖνο ὁποῦ λέγει ἡ γραφή, ὅτι ἂν φέρῃς τὸ δῶρον σου εἰς τὸν θεὸν καὶ ἐκεῖ μέσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν θυμηθῇς ὅτι ἔχει τίποτε πταίσιμον ὁ ἀδελφός σου καταπάνω σου, σῦρε πρῶτον νὰ κάμῃς ἀγάπην μὲ τ᾽ ἐκεῖνον καὶ τότε ὕστερα ἔλα φέρε τὸ δῶρον σου καὶ τὴν λειτουργίαν σου εἰς τὸν Θεόν. Ἀκούῃς τί λέγει; Δὲν εἶπεν ὅτι ἂν ἐνθυμηθῇς καὶ ἔχεις ἐσὺ τίποτε καταπάνου τοῦ ἀδελφοῦ σου, ἤγουν ἂν τὸν ἔπταισες τίποτε. Δὲν εἶπεν ἔτζη, ἀμὴ εἶπεν ἂν ἐνθυμηθῇς καὶ ἔχει τίποτε ὁ ἀδελφός σου καταπάνω σου, νὰ ὑπάγῃς νὰ τοῦ τὸ συγχωρήσῃς. Λοιπὸν ἐὰν τὴν κάκητα καὶ πονηρίαν ὁποῦ ἔχει ὁ ἀδελφός μας καταπάνω μας χρεωστοῦμεν νὰ τὴν θεραπεύσωμεν. Καὶ ποῖον συμπάθειον καὶ συγχώρησιν θέλωμεν εἰδεῖν ἡμεῖς ἀπὸ τὸν Θεόν, ὁποῦ δὲν κάμνομεν ὄχι μόνον τοῦτο, νὰ συγχωροῦμεν τὰ πταισίματα τῶν ἀδελφῶν μας, ἀμὴ τοὺς ἐχθρευόμεσθεν καὶ κρίβομεν μέσα εἰς τὴν καρδίαν μας ὡσὰν τὰ φίδια τὸ πονηρὸν φαρμάκι τῆς ἔχθρας. Ἀκούω πολλαῖς φοραῖς πολλοὺς ὁποῦ λέγουν: ἀλλίμονον πῶς νὰ σωθῶ ἐγώ, ὁποῦ δὲν δύναμαι νὰ νηστεύω, ὁποῦ δὲν εἶμαι μαθημένος νὰ ἀγρυπνῶ, ὁποῦ δὲν ἠμπορῶ νὰ παρθενεύω, δὲν ἠμπορῶ νὰ ἀφήσω τὸν κόσμον νὰ ὑπάγω εἰς τὴν ἄσκησιν, πῶς δύνομαι νὰ σωθῶ ἐγώ; **φ. 69v** Πῶς; Ἄκουσε νὰ σὲ τὸ εἰπῶ ἐγώ. Λέγει ὁ Χριστός, «ἄφες καὶ ἀφεθήσεταί σοι», ἤγουν συγχώρησον τὸν ἀδελφόν σου νὰ συγχωρηθῇς καὶ ἐσύ. Ἄκου ἕνας δρόμος ὀγλήγορος καὶ κοντὸς πρὸς σωτηρίαν. Θέλεις νὰ σὲ δείξω καὶ ἄλλον; Λέγει πάλιν ὁ Χριστός, «μὴ κρίνεται καὶ οὐ μὴ κριθῆτε», ἤγουν μὴν κατακρίνετε ἄλλον καὶ νὰ μὴν κατακριθῆτε ἐσεῖς. Ἰδοὺ καὶ ἄλλος δρόμος νὰ σωθῇς χωρὶς ἀγρυπνίαν, χωρὶς κανέναν κόπον. Λοιπὸν ἂν καὶ μὲ τὰ μάτια σου ἰδῇς τὸν ἀδελφόν σου ὁποῦ κάμνει τὴν ἁμαρτίαν, μὴν τὸν κατακρίνῃς, διότι ἕνας εἶναι κριτὴς καὶ δεσπότης καὶ ἐξουσιαστής, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ κρίνῃ ζῶντας καὶ νεκροὺς καί νὰ ἀποδώσῃ κάθε ἕναν κατὰ τὰ ἔργα του. Καὶ μία εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς κρίσεως, ὁποῦ μέλλομεν νὰ παρασταθοῦμεν ὅλοι γυμνοὶ καὶ τετραχηλισμένοι καὶ νὰ πάρωμεν τὴν ἐλεημοσύνην τοῦ Θεοῦ κατὰ τὰ ἔργα μας. Τὸ λοιπὸν ὅποιος κρίνει πρὶν νὰ ἔλθῃ ὁ Κύριος, εἶναι ἀντίχριστος καὶ ἐναντίον τοῦ Χριστοῦ, διότι ἁρπάζει τὸ ἀξίωμα τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο παρακαλῶ σας ἀδελφοί μου εὐλογημένοι, μὴν κρίνωμεν ἕνας τὸν ἄλλον πρὶν νὰ ἔλθῃ ὁ Κύριος, διὰ νὰ ἀξιωθοῦμεν συγχωρήσεως. Διότι ἐσὺ μὲν ἴσως νὰ βλέπῃς τινὰν ὁποῦ ἁμαρτάνει, ἀμὴ δὲν ἠξεύρεις ἕως τὸ τέλος, πῶς θέλει περάσῃ τὴν ζωήν του, ἢ μετανοᾶ, ἢ **φ. 70r** ἀπομένει ἕως τέλους εἰς τὴν ἁμαρτίαν. Ὁ ληστὴς ἐκεῖνος ὁποῦ

ἐσταυρώθη* μαζί μὲ τὸν Χριστόν, ἦτον ἕνας φονέας καὶ ἐσκότωνεν τοὺς ἀνθρώπους, ὁ δὲ Ἰούδας ἦτον ἀπόστολος καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ΙΒ΄ μαθητὰς τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ εἰδὲς πῶς εἰς ὀλίγον καιρὸν καὶ εἰς ὀλίγην ὥραν ἔγινεν ἄλλαξις εἰς αὐτούς. Ὁ ληστὴς ἐπῆγεν εἰς βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, διὰ νὰ εἰπῆ «μνήσθητί μου Κύριε ἐν τῇ βασιλείᾳ σου» καὶ ὁ μαθητὴς διὰ νὰ τὸν παραδώση ἐπῆγεν εἰς τὴν ἀπώλειαν καὶ εἰς τὴν αἰώνιον κόλασιν. Εἶναι τινὰς ἁμαρτωλὸς καὶ ἠβλέπομεν τὰ ἄλλα του καμώματα καὶ εἶναι καλὰ καὶ πολλαῖς φοραῖς πολλοὶ ἁμάρτεψαν φανερά, ἀμὴ κρυφὰ ἐμετανόησαν μεγάλως. Καὶ ἡμεῖς γοῦν εἴδαμεν πολλοὺς ὁποῦ ἁμαρτάνουσι, ἀμὴ τὴν μετάνοιάν τους δὲν τὴν ἠξεύρομεν καὶ εἰς ἡμᾶς μὲν φαίνουνται ὡς ἁμαρτωλοί, ἀμὴ σιμᾶ εἰς τὸν Θεὸν εὑρίσκονται δίκαιοι. Διὰ τοῦτο παρακαλῶ ἀδελφοί, ἂς μὴν ἐχθρευόμεσθεν ἕνας τὸν ἄλλον καὶ νὰ κατακρίνωμεν, ὥστε ὁποῦ νὰ ἔλθη ὁ δίκαιος κριτὴς Χριστὸς νὰ κρίνη καὶ νὰ φωτίση τὰ κρυπτὰ ἔργα τῆς ἁμαρτίας καὶ νὰ φανερώση τὰς βουλὰς καὶ τὰς γνώμας τῶν καρδιῶν. Μάλιστα δὲ καὶ διὰ τὸν ἱερέα τοῦ Θεοῦ νὰ μὴ δὲν ἐξετάζης, οὐδὲ νὰ τὸν κατακρίνης, οὐδὲ νὰ εἰπῆς ὅτι ἁμαρτωλὸς εἶναι ὁ ἱερέας ὁποῦ προσφέρη τὴν θυσίαν καὶ εἶναι ἀνάξιος αὐτὸς ὁποῦ λειτουργεῖ καὶ δὲν ἔρ **φ. 70v** χεται ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν λειτουργίαν ὁποῦ τελειοῖ. Νὰ μὴν εἰπῆς τὸν λόγον αὐτὸν ποτέ σου, διατὶ ἄλλος εἶναι ὁποῦ κρίνει καὶ ἐξετάζει τὰ κρυφά. Ἐσὺ μόνον τὸν λόγον σου γνώριζε καὶ ἐξέταζε καὶ μέτρα ὅτι πᾶς ἄνθρωπος μεγαλύτερός σου εἶναι καὶ ἄφες τὸν δίκαιον κριτὴν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν νὰ κρίνη. Τοῦτο μόνον ἂς ἔχει ὁ ἱερεύς, νὰ μὴν σφάλη εἰς τὰ δόγματα τοῦ Θεοῦ, νὰ μὴν εἶναι ἀσεβὴς καὶ αἱρετικός, ἀμὴ εἰς τὰ ἄλλα ὁποῦ ἔχει, δὲν εἶσαι ἐσὺ δικαστὴς καὶ κριτής. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔχει ὁ ἱερεὺς ἐξέτασιν εἰς ὅτι κάμνει, δὲν πείθεται τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας; Ναί, ἐξετάζεται καὶ κανονίζεται ἐκκλησιαστικῶς, ἀμὴ ὄχι ἀπὸ ἐσένα. Ἐξετάζεται ἀπὸ τὸν Θεόν, ἢ ἀπὸ τὸν μητροπολίτην, ὁποῦ εἶναι μεγαλύτερός του. Ἀμὴ ἐσὺ τὸ πρόβατον, τί ἐξετάζεις τὸν ἱερέα ὁποῦ εἶναι ποιμένας σου; Τί ἁρπαζεις τὸ κριτήριον τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἱερατικὸν ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιστεύθης, οὐδὲ ἐπῆρες ἀπὸ τὸν Θεόν; Διὰ τοῦτο μὴν κατακρίνεται τινὰν ἱερέα Θεοῦ, ἀμὴ ἔλα εἰς τὰ θεῖα μυστήρια μετὰ πίστεως καὶ μετανοίας καὶ συνειδότος καθαροῦ καὶ πίστευε βέβαια πὼς θέλεις ἁγιασθῆ. Ἐπειδὴ καὶ ἄγγελος νὰ εἶναι, δὲν θέλει δυνηθῆ οὐδὲ ποσῶς νὰ σὲ καθαρίση ἀπὸ τὰ μαρτήματά σου, διὰ τοῦτο παρακαλῶ ἂς μὴν ἐ **φ. 71r** χθρευόμεσθεν καὶ νὰ κατακρίνωμεν ἕνας τὸν ἄλλον, μακάρι ὅποιος καὶ ἂν εἶναι, ἵνα τύχωμεν καὶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

III

Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, λόγος περὶ μετανοίας καὶ κατανύξεως καὶ ὅτι «ταχὺς ὁ Θεὸς εἰς σωτηρίαν» καὶ περὶ τῆς Ῥαάβ.

Ἀληθῶς ὁ μέγας ἀπόστολος Παῦλος ἑστοντας καὶ νὰ ὁμιλῇ μὲ θεϊκὴν καὶ οὐράνιον γλῶσσαν, μετὰ πολλῆς σοφίας τὸν εὐαγγελικὸν πλέκει λόγον, ὄχι ἀπὸ ἐδικῆς του γλώσσης ἁπλῶς ὁμιλῶντας εἴτι τοῦ φανῇ ὠοᾶν ἐμεῖς, ἀλλ' ἐκ τῆς θεϊκῆς ἐξουσίας ἐβγάνει τὰ λόγια καὶ τὰ εὐαγγελικὰ διδάγματα. ἀλλὰ ταύτην τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν σοφίαν ξεχωριστὰ καὶ ἀπὸ ταῖς ἄλλαις φοραῖς καλλιότερα μᾶς δείχνει ὅταν θέλει νὰ δώσῃ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς τὴν διδασκαλίαν τῆς μετανοίας. Καὶ περὶ τοῦ κεφαλαίου τούτου νὰ σᾶς ἀναθυμήσω τὰ λόγια τοῦ ἀποστόλου. Λοιπὸν λέγω σας: ἠκούσατε ἀπὸ τώρα (διὰ νὰ εἰπῶ ἀπὸ ἕνα μέρος) πῶς ἔλεγεν ὁ ἀπόστολος πρὸς τοὺς Κορινθίους, μήπως ἐλθὼν πολλοὺς πενθήσω τῶν προημαρτικότων καὶ μὴ μετανοησάντων. Περὶ μετανοίας τοὺς ἔλεγε, ἐπειδὴ τινὲς ἦταν ἀμετανόητοι, λέγει διὰ τ' ἐκείνους ὁ μακάριος ἀπό **φ. 71v** στολος, νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ μὴν ἀποθάνουν εἰς τὴν ἁμαρτίαν, μήπως, λέγει, καὶ ἔλθω καὶ τοὺς ἀποθαμένους εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ὁποῦ πλέον μετὰ τὸν θάνατον δὲν εἶναι μετάνοια καὶ μόνον θέλω τοὺς κλαύσῃ καὶ θέλω τοὺς λυπηθῆ. Ἀληθινὰ ἄνθρωπος ἦτον εἰς τὸ κορμὶ ὁ μέγας οὗτος διδάσκαλος ὁ ἀπόστολος, ἀλλὰ Θεοῦ ὑπηρέτης ἦτον μὲ ὅλην του τὴν καρδίαν. Διὰ τοῦτο ὡς οὐράνιος ἄγγελος μὲ οὐρανίαν ὑψηλοτάτην ὁμιλίαν, μὲ γλῶσσαν πυρίνην λέγει ταῦτα ὁποῦ ἠκούσατε, μὲ τὰ ὁποῖα λόγια καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀναπειλᾶται[35] καὶ τοὺς μετανοοῦντας τάσσει νὰ τοὺς ἐλεήσῃ. Καὶ ὅταν ἐγὼ λέγω ταῦτα, μὴ νομίσετε ὅτι τοῦ Παύλου ὁμιλία* εἶναι τούτη ἡ ἐξουσία, ἀλλὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ἐμπνεύσεως λέγω τοῦ ἁγίου πνεύματος. Διὰ τὴν ὁποίαν χάριν ἔλεγεν ὁ αὐτὸς Παῦλος, «εἰ δοκιμὴν ζητεῖτε τοῦ ἐν ἐμοὶ λαλοῦντος Χριστοῦ», ἤγουν ὅτι πῶς δὲν λαλεῖ αὐτὸς ὁ Παῦλος μοναχός του, ἀλλὰ ὁ δεσπότης Χριστὸς λαλεῖ ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν καρδίαν του. Λοιπὸν μετὰ θαυμαστὰ ταῦτα λόγια μᾶς συμβουλεύει νὰ μετανοήσωμεν καὶ δίδει μας ἕνα βότανον τοιαύτης εὐεργεσίας καὶ δείχνη μας τὴν μετάνοιαν διὰ σωτηρίαν ψυχῆς. Ἦλθε δὲ μαζὶ μὲ τὴν ἀποστολικὴν ἀνάγνωσιν καὶ ἡ εὐαγγελικὴ τοῦ Χριστοῦ ἐξουσιαστικὴ φωνὴ χαρίζοντας ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, μετὰ μεγάλης φιλανθρωπίας. Διότι ἰατρεύοντας ὁ δεσπότης τὸν παραλυτικόν, καθὼς ἠκούσατε ἀπὸ τώρα τὸ εὐαγγέλιον, ἔλεγε **φ. 56r** πρὸς ἐκεῖνον: «Τέκνον, ἀφέονταί σοι αἱ ἁμαρτίαι σου». Ἡ δὲ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν εἶναι πηγὴ καὶ βρύση τῆς σωτηρίας καὶ χάρισμα ἄξιον τῆς μετανοίας, εἶναι δῶρον οὐράνιον, εἶναι δύναμις θαυμαστή, εἶναι χάρις ὁποῦ ἐλευθερώνει τὸν

35. Εννοεί: απειλεί, προειδοποιεί.

ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν καταδίκην τοῦ νόμου καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόφασιν τῆς κολάσεως. Διὰ τοῦτο ἡ ἁγία μετάνοια οὐδὲ πόρνον ἀποδιώκει, οὐδὲ μοιχὸν ἀποστρέφεται, οὐδὲ μέθυσον ἀποβάλλει, οὐδὲ βλάσφημον καταδικάζει, οὐδὲ ἀλαζόνα καὶ ὑπερήφανον μισᾶ, ἀλλὰ πάντας τοὺς μεταπλάττει καὶ τοὺς ξαναζυμώνει, διότι εἶναι χωνευτήριον τῆς ἁμαρτίας ἡ μετάνοια. Ἀλλὰ πρέπον εἶναι νὰ γνωρίσωμεν τοῦ Θεοῦ τὸ θέλημα καὶ τὸν σκοπόν του, ὄχι ἀπὸ ἐδικαῖς μας ἔννοιαις καὶ νοήματα τοῦ ἐδικοῦ μας νοῦ, ἀμὴ ἀπὸ τὴν μαρτυρημένην ἀλήθειαν τῆς ἁγίας γραφῆς, νὰ τὸ ἀποδείξωμεν. Ὁ σκοπὸς τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁποῦ μακροθυμεῖ καὶ ὑπομένει τοὺς ἁμαρτωλοὺς κατὰ δύο τρόπους τῆς σωτηρίας αὐτῶν. Ἕνα μὲν διὰ νὰ μετανοήσουν αὐτοὶ νὰ σωθοῦν, ἄλλο δὲ διατὶ προγινώσκει πῶς ἔχουσι τὰ τέκνα αὐτῶν τῶν ἁμαρτωλῶν νὰ γίνουν ἄξια εἰς τὴν τελείωσιν τῆς ἀρετῆς. Καὶ διὰ νὰ εἰπῶ πάλιν ἐξ ἀρχῆς τὸν λόγον λέγω ἔτζη, ὅτι ὁ Θεὸς ὑπομένει καὶ μακροθυμεῖ, διὰ νὰ μετανοήσῃ καὶ ὁ ἁμαρτωλὸς καὶ νὰ σωθοῦν καὶ τὰ τέκνα του. Διότι ἐὰν αὐτὸς ὁ ἁμαρτωλὸς δὲν θέλει νὰ μετανοήσῃ, ἀλλὰ ὅλον ἁμαρτάνει, ὅμως ὁ Θεὸς πολλαῖς φοραῖς τὸ* κάμνει τοῦτο καὶ φυλάγει τὴν ῥίζαν, διὰ νὰ συνάξῃ τοὺς καρπούς. Τὸ λοιπὸν ἀληθῶς καὶ αὐτὴν τὴν ῥίζαν τὴν μεταγυρίζει ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν εἰς τὴν μετάνοιαν, ὡς προείπομεν. Ἀλλὰ ὁπόταν ἐκείνη ἡ ῥίζα πέσῃ εἰς τελείαν ἀμετανοησίαν, ὁ Θεὸς ἀφίνη την καὶ δὲν τὴν παιδεύει, οὐδὲ κόπτει αὐτὴν μὲ τὴν τιμωρίαν, ἀλλὰ ἀποβλέποντας πρὸς τὸ χρήσιμον τέλος ἀναμένει τὴν σωτηρίαν τῶν μετανοούντων. Καὶ πῶς καὶ μὲ τί τρόπον; Ἄκουε. Ὁ Θάῤῥας ὁ πατὴρ τοῦ Ἀβραὰμ ἦτον προσκυνητὴς τῶν εἰδώλων, ἀμὴ δὲν ἠθέλησεν ὁ Θεὸς νὰ τὸν κόψῃ καὶ νὰ τὸν ἐβγάλῃ ἀπὸ τὴν ζωὴν σύντομα καὶ ἤθελε κόψῃ τὴν ῥίζαν ταύτην, πόθεν ἤθελεν φυτρώσῃ ὁ Ἀβραάμ, ὁ μέγας οὗτος καρπὸς τῆς πίστεως; Καὶ πάλιν ἀπὸ τὸν Ἡσαῦ, ποῖος νὰ εὑρεθῇ ἀτυχότερος καὶ μοχθηρότερος; Καὶ βλέπε καλὰ καὶ τῆς ἄλλης ταύτης κακίας τὴν ὑπόθεσιν. Τί ἀναιδέστερον καὶ ἀδιαντροπώτερον τῆς κακίας τοῦ Ἡσαῦ, ὁποῦ ἦταν ἄνθρωπος πόρνος καὶ μαγαρισμένος, ὡς λέγει ὁ ἀπόστολος, ὁποῦ ἐλύπησε τὴν μητέρα του καὶ τὸν πατέρα του, ὁποῦ ἐπολέμα νὰ φονεύσῃ τὸν ἀδελφόν του, ὁποῦ τὸν ἐμίσησεν ὁ Θεὸς καθὼς τὸν μαρτυρᾶ ἡ γραφὴ καὶ λέγει: «τὸν Ἰακὼβ ἠγάπησα, **φ. 57r** τὸν δὲ Ἡσαῦ ἐμίσησα». Λοιπὸν ἐὰν καὶ πόρνος καὶ ἀδελφοκτόνος ἦτον ὡσὰν τὸν Κάιν, ἂν καλὰ καὶ νὰ μὴν ἐφόνευσε τὸν Ἰακώβ, ἀμὴ διατὶ δὲν τὸν ἐβγάζει ἀπὸ τὴν ζωήν; Διατὶ δὲν τὸν κόπτει; Διατί δὲν τὸν τιμωρεῖ εἰς τὴν ὥραν; Διότι δὲν τὸν ἄφηνε ὁ Θεὸς καὶ ἂν ἦτον καὶ μισησμένος, ἀληθινὰ καλὸν εἶναι νὰ εἰποῦμεν τὴν αἰτίαν. Λέγομεν λοιπὸν ὅτι ἂν ἤθελε τὸν κόψῃ ὁ Θεὸς τὸν Ἡσαῦ, ἤθελε ζημιωθῇ ὁ κόσμος ἕνα μέγαν καρπὸν τῆς δικαιοσύνης. Καὶ ἄκουε τὴν γραφὴν ὁποῦ τὸ δείχνει. Ὁ Ἡσαῦ ἐγέννησε τὸν Ῥαγουήλ, ὁ Ῥαγουὴλ ἐγέννησε τὸν Ζαρᾶ, ὁ Ζαρᾶς ἐγέννησε τὸν Ἰώβ. Βλέπετε τί λογῆς ἄνθος τῆς ὑπομονῆς ἤθελεν ἀφανισθῇ ἂν ἐπρολάμβανεν ὁ Θεὸς* νὰ τιμωρίσῃ τὸν προπάππου

αὐτοῦ τοῦ Ἰώβ, τὸν Ἡσαῦ, ὁποῦ ἦτον κακὴ ρίζα, ἀμὴ ἔκαμε καρπὸν ἀγαθόν. Λοιπὸν εἰς ὅλα τὰ πράγματα ἔτζη λογίαζε τὸ κάθε ἕνα, μὲ τοιαύτης λογῆς θεωρίαν καὶ δὲν θέλειν σφάλειν ποτέ. Διὰ τοῦτο μακροθυμεῖ καὶ ὑπομένει καὶ τοὺς Αἰγυπτίους, ὁποῦ βλασφημοῦσι πολλὰ καὶ μεγάλα, διὰ τὰς ἐκκλησίας ὁποῦ εὑρίσκονται ἀκόμη μέσον αὐτῆς καὶ διὰ τὰ μοναστήρια καὶ διὰ τ' ἐκείνους ὁποῦ περνοῦσι τὴν ἀγγελικὴν ζωὴν μὲ τὸ γήινόν τους κορμὶ καὶ διὰ τ' ἐκείνους κρατεῖ ὁ Θεὸς καὶ τοὺς πονηροὺς καὶ δὲν τοὺς ἀφανίζει. Διότι, καθὼς λέγουσι καὶ οἱ μαθηματικοὶ τῶν βασιλικῶν νόμων, ὅτι μία ἐγκαστρωμένη γυναῖκα ὁποῦ νὰ κάμη τίποτα ἁμάρτημα, ἢ φόνον, ἢ **φ. 57ν** κλεψίαν, ἢ μοιχείαν, ἢ ἄλλο τίποτε ὁποῦ νὰ τῆς πέφτη θάνατος, ὁρίζουν οἱ νόμοι τῆς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων νὰ μὴν τὴν φονεύσουν, ὅσον ὁποῦ νὰ γεννήση τὸ παιδίον ὁποῦ εἶναι εἰς τὴν κοιλίαν. Καὶ πολλὰ καλὰ τὸ ὥρισαν ἐτοῦτο καὶ δίκαια, διότι ἐκεῖνοι ὁποῦ ἔθεσαν τοὺς τοιούτους νόμους δικαίως ἐποίησαν, ὅτι νὰ μὴν φονευθῆ τὸ ἀναμάρτητον βρέφος μαζὶ μὲ τὴν μητέρα ὁποῦ ἔσφαλε. Καὶ ἐὰν οἱ ἀνθρωπίνοι νόμοι λυποῦνται καὶ γλιτώνουν ἐκείνους ὁποῦ δὲν ἔσφαλαν, πόσῳ μᾶλλον ὁ Θεὸς δικαιότατος νὰ μὴν λυπηθῆ καὶ νὰ μὴν φυλάξη ἐκείνους ὁποῦ δὲν ἔπταισαν. Καὶ πῶς νὰ μὴν φυλάξη τὴν ρίζαν, διὰ τὴν ἀντηρίαν[36] τῶν καρπῶν καὶ διὰ τὴν εὐεργεσίαν τῆς μετανοίας. Διότι καὶ εἰς αὐτὰ ὅλα φαίνεται ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ. Διότι ἂν δὲν ἀποτύχαινεν ἡ κρίσις τοῦ Θεοῦ τὴν διόρθωσιν καὶ τὴν μετάνοιαν, ἢ τῆς ρίζης, ἢ τοῦ καρποῦ καὶ ἂν ἤθελε γυρεύει νὰ παιδεύη μόνον τοὺς πταίοντας, ἤθελε χαλασθῆ καὶ ἀπολεσθῆ παντάπασιν ὁ κόσμος. Ἂν δὲν ἦτον μακρόθυμος ὁ Θεὸς καὶ ὑπομονητικός, δὲν ἤθελεν ἔχει ἡ ἐκκλησία τὸν ἀπόστολον Παῦλον, τοιοῦτον στῦλον καὶ στερέωμα, δὲν ἤθελεν δεχθῆ τὸν τοιοῦτον φωστῆρα, ἂν ὁ Θεὸς τὸν ἤθελεν ὀργισθῆ ὁπόταν ἐτυράννει καὶ ἐτιμώρει τοὺς ἁγίους τοῦ Χριστοῦ μαθητάς. Λοιπὸν διὰ τοῦτο τὸν ἀφῆκε καὶ δὲν τὸν ἐπαίδευσεν, οὐδὲ τὸν ἐθανάτωσεν, ὅταν ἐβλασφῆμα, **φ. 58r** διὰ νὰ τὸν φέρη εἰς μετάνοιαν. Ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ μακροθυμία τοῦ Θεοῦ τὸν διώκτην ἔκαμεν ἀπόστολον. Ἡ μακροθυμία τοῦ Θεοῦ τὸν λύκον ἐμεταγύρισε καὶ τὸν ἔκαμεν ποιμένα. Ἡ μακροθυμία τοῦ Θεοῦ τὸν τελώνην ἔκαμεν εὐαγγελιστήν. Ἡ μακροθυμία τοῦ Θεοῦ ἐμᾶς ὅλους ἐλέησεν, ὅλους μᾶς ἐμετέβαλε καὶ μᾶς ἐμεταγύρισεν ἀπὸ τῆς κακίας πρὸς τὴν ἀρετήν. Ἐὰν εἰδῆς ἐκεῖνον ὁποῦ ἦτον πρῶτον μέθυσος καὶ τῶρα εἶναι νηστευτής, ἐὰν εἰδῆς ἐκεῖνον ὁποῦ πρῶτα ἦτον βλάσφημος καὶ τῶρα εἶναι θεολόγος, ἐὰν εἰδῆς ἐκεῖνον ὁποῦ πρῶτον εἶχε τὸ στόμα του μαγαρισμένον μὲ ἀσχήμαις ᾠδαῖς καὶ μὲ σαρκικῶν ἐρώτων τραγούδια καὶ τῶρα καθαρίζει τὴν ψυχήν μου μὲ τοὺς θείους ὕμνους τῆς κατανυκτικῆς ψαλμῳδίας τοῦ ἁγίου πνεύματος. Καὶ θαύμαζε τὴν μακροθυμίαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπαίνα τὴν μετά-

36. Λέξεις ἢ τύποι λανθασμένοι, ἢ καὶ ανύπαρκτοι, διατηρούνται ως δείγμα ύφους του συγγραφέα μας.

νοιαν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλαξιν[37] ταύτην, λέγε: «αὕτη ἡ ἀλλοίωσις τῆς δεξιᾶς τοῦ ὑψίστου», ἤγουν ταύτην τὴν ἄλλαξιν τὴν ἔκαμεν ἡ δεξιὰ τοῦ Θεοῦ, ἤγουν ὁ Χριστός, ὁποῦ εἶναι δεξιὰ τοῦ Θεοῦ καὶ κάμνει πράγματα διὰ μετανοίας καὶ τὰ ἀλλάζει. Ὁ Θεός, ἀδελφοὶ καὶ εὐλογημένοι μου Χριστιανοί, εἶναι πολλὰ ἀγαθὸς καὶ γλυκὺς εἰς ὅλους, ἀλλὰ ξεχωριστὰ τὴν ὑπομονὴν καὶ μακροθυμίαν καὶ τὴν ἀγαθότητά του τὴν δείχνει πρὸς τοὺς ἁμαρτωλούς. Ὁ Θεός, ἀδελφοί, εἰς τοὺς δικαίους φαίνεται πάντοτε δύσκολος καὶ βαρετὸς καὶ πειράζει τους καὶ δὲν τοὺς ἀκούει ὀγλήγορα, ἀμὴ εἰς τοὺς ἁμαρτωλοὺς τὸν βλέπομεν καὶ **φ. 58v** εἶναι ἀγαθὸς καὶ γλυκὺς καὶ γλήγορα τοὺς ὑπακούει μετὰ μεγάλης φιλανθρωπίας καὶ ἐλεημοσύνης. Διὰ τοῦτο παντοῦ συντυχαίνει μὲ τὴν ἁγίαν του γραφὴν τῶν ἁμαρτωλῶν καὶ λέγει, «μὴ ὁ πίπτων οὐκ ἀνίσταται». Μήπως, λέγει, καὶ ἐκεῖνος ὁποῦ* πέφτει πλέον δὲν σηκώνεται; Ἢ «ὁ ἀποστρέφων οὐκ ἀνεστράφη;». Ἢ μήπως ἐκεῖνος ὁποῦ φεύγει δὲν γυρίζει ὅταν θέλη; Καὶ ἵνα τί ἀπέστρεψεν ἀποστροφὴν ἀναιδῆ ἡ ἀσύνετος θυγάτηρ Ἰούδα καὶ διατί λέγει, ἐγύρισεν ὀπίσω μὲ στρέμα ἀδιάντροπον ἡ ἄγροικη Ἰουδαία. «Ἐπιστράφητε πρός με καὶ ἐπιστραφήσομαι πρὸς ὑμᾶς». Γυρίσατε πρὸς ἐμένα τὸν Χριστόν, ὦ Ἰουδαῖοι καὶ νὰ γυρίσω καὶ ἐγὼ πρὸς ἐσᾶς. Καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ ὁ Κύριος βεβαιώνει μετὰ ὅρκου τὴν σωτηρίαν ὁποῦ γίνεται ἀπὸ τὴν μετάνοιαν καὶ ἀπὸ τὴν πολλὴν του φιλανθρωπίαν καὶ λέγει: «ζῶ ἐγὼ οὐ βούλομαι τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν». Αὐτὰ λέγει πρὸς τὸν ἁμαρτωλόν. Πρὸς δὲ τὸν δίκαιον λέγει: «ἐὰν ποιήση ἄνθρωπος πᾶσαν δικαιοσύνην καὶ πᾶσαν ἀλήθειαν καὶ στραφεὶς ἁμάρτοι, οὐ μὴ μνησθῶ τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ αὐτοῦ ἀποθανεῖται». Ἤγουν λέγει ὁ Θεὸς ὅτι δὲν ἀγαπᾶ τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, μόνο τὸν ἀφήνει* νὰ μετανοήση καὶ νὰ ζῆ. Καὶ τοῦ δικαίου λέγει: ἐὰν ὁ δίκαιος ἄνθρωπος κάμη κάθε λογῆς δικαιοσύνην καὶ ἀρετὴν καὶ ἀλήθειαν καὶ ὕστερον γυρίση καὶ κάμη ἁμαρτίαν, πλέον νὰ μὴν ἐνθυμηθῆ **φ. 59r** ὁ Θεὸς καμίαν δικαιοσύνην τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου, ἀμὴ νὰ ἀποθάνη μέσα εἰς τὴν ἁμαρτίαν του. Ὢ πολλὴ ἀκρίβεια καὶ προσοχὴ ὁποῦ θέλει νὰ εἶναι εἰς τὸν δίκαιον, διὰ νὰ προσέχεται πολλὰ καὶ ὦ πολλὴ ἐλεημοσύνη καὶ φιλανθρωπία ὁποῦ δίδεται παρὰ Θεοῦ εἰς τὸν ἁμαρτωλόν. Ἔτζη οἰκονομεῖ πανσόφως μὲ πολλοὺς τρόπους ὁ πανάγαθος Θεὸς τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων. Ὄχι πὼς γίνεται πότε σκληρός, πότε ἁπαλός. Ὁ Θεὸς πάντοτε εἰς μίαν κατάστασιν εἶναι, ἀμὴ κατακαιρὸν καὶ κατὰ τὴν χρείαν μᾶς δείχνει ταύτας του τὰς οἰκονομίας. Διότι τὸν ἁμαρτωλὸν ὁποῦ κεῖται εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ἂν τὸν φοβήση, ἂν τὸν εἰπῆ σκληρὰ λόγια, κάμνει τον καὶ πέφτει εἰς ἀπόγνωσιν καὶ πλέον δὲν μετανοᾶ, τὸν δὲ δίκαιον ἂν τὸν βοηθήση, ὅταν πέση καὶ νὰ μὴν τὸν συνεριοθῆ, ἐνθυμούμενος τὰς πρώτας του ἀρετάς, κάμνει τον νὰ ἀμελήση καὶ νὰ καταφρο-

37. Εννοεί: αλλαγή.

νήση τὴν σπουδήν του. Διὰ τοῦτο τὸν μὲν ἁμαρτωλὸν ἐλεεῖ, τὸν δὲ δίκαιον φοβερίζει. Διότι, καθὼς λέγει ὁ Δαυίδ, ὁ Κύριος εἶναι «χρηστὸς τοῖς σύμπασι καὶ φοβερὸς ἐπὶ πάντας τοὺς περικύκλω αὐτοῦ». ἤγουν ὅτι εἰς ὅλους ὁ Θεὸς εἶναι γλυκὺς καὶ χρήσιμος, ἀγαθὸς καὶ ἐλεήμων, ἀμὴ εἰς ἐκείνους ὁποῦ εἶναι τριγύρω* του εἶναι φοβερός. Καὶ ποῖοι εἶναι περικύκλω καὶ τριγύρω* τοῦ Θεοῦ, ἄλλοι δὲν εἶναι παρὰ οἱ ἅγιοι. «Ὁ Θεός, ὁ ἐνδοξαζόμενος ἐν βουλῇ ἁγίων, μέγας καὶ φοβερός ἐστιν ἐπὶ πάντας **φ. 59v** τοὺς περικύκλω αὐτοῦ». ἤγουν ὅτι πάλε οἱ ἅγιοι εἶναι ὁποῦ ἔχουν τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ, διότι ἐγνωρίζουσι καὶ τὴν δύναμίν του καὶ τὴν ἐξουσίαν του καὶ τὴν γλυκύτητα τῆς θεωρίας του καὶ φοβοῦνται μήπως καὶ τὴν ἐστερηθοῦν. Διὰ τοῦτο ὁ Κύριος γίνεται εἰς ὅλους χρηστός, χρήσιμος, ἀγαθός. Καθὼς τὸν χρειάζεται κάθε ἕνας, τοιοῦτος γίνεται. Ἐὰν ἰδῇ τὸν ἄνθρωπον ὁποῦ πέφτει εἰς τὴν ἁμαρτίαν, παρευθὺς τοῦ δίδει τὸ θεϊκόν του χέρι μετὰ μεγάλης φιλανθρωπίας νὰ τὸν ἀναστήσῃ. Ἐὰν ἰδῇ τὸν ἄνθρωπον τὸν δίκαιον, ὁποῦ στέκεται πλησίον του μετὰ πάσης ἁγιωσύνης καὶ ἀρετῆς, κάμνει τον νὰ γροικήσῃ τί μέλει νὰ πάθῃ ἂν ξεπέσῃ καὶ τοῦτος ὁ φόβος ἔστωντας καὶ νὰ γίνεται μετὰ μεγάλης δικαιοσύνης καὶ δικαιοκρισίας τοῦ Θεοῦ, στηρίζει, δυναμώνῃ λέγω, τὸν δίκαιον καὶ δὲν τὸν ἀφήνῃ νὰ πέσῃ. Διότι ὁ δίκαιος μὲ τὸν φόβον στηλώνεται, ὁ δὲ ἁμαρτωλὸς μὲ τὴν ἐλεημοσύνην καὶ τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ σηκώνεται. Τὸ λοιπὸν ἐκείνη ἡ γυναῖκα ἡ ἁμαρτωλή, ὁποῦ ἔκαμεν τόσαις ἀσωτείαις, ὁσὰν ἔβαλε εἰς τὸν νοῦν της τὴν μετάνοιαν καὶ ἐδίψησε τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς αὐτῆς, ἐπῆγε καὶ ἐμπῆκεν μέσα εἰς τὸ τραπέζι τῶν ἁγίων ἐκεῖ ὁποῦ ἐφιλεύετον ὁ Χριστὸς εἰς τὸ σπήτι τοῦ Σίμωνος Φαρισαίου καὶ ἐπίασε τοὺς πόδας τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς ἔπλυνε μὲ τὰ δάκρυά της καὶ μὲ ταῖς τρίχαις **φ. 60r** τῆς κεφαλῆς της τοὺς ἐσφόγγιζεν. Καὶ ταύτην ὁποῦ ἦτον χωσμένη μέσα εἰς τόσαις ἁμαρτίαις, παρευθὺς τὴν ἀνέστησεν ὁ Χριστὸς ὡς φιλάνθρωπος καὶ ἐλεήμων Κύριος καὶ εἶπεν αὐτῆς τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ, «ἀφέονταί σοι αἱ ἁμαρτίαι σου». Λοιπὸν πρέπει νὰ καταλάβετε τὴν πλουσίαν ἐλεημοσύνην τοῦ Θεοῦ, περὶ τῆς ὁποίας λέγομεν ὅτι ἐσυγχωρέθηκαν αὐτῆς αἱ μεγάλαι καὶ πολλαὶ ἁμαρτίαι. Καὶ διατὶ ἐμετανόησεν, ἔλαβε τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν συγχώρησιν. Τὸ λοιπόν, ἂς ἰδοῦμεν καὶ εἰς τὴν δικαίαν καὶ ἁγίαν πῶς ἔκαμεν ὁ ἐλεήμων καὶ δίκαιος Θεός. Ἡ Μαρία, ἡ ἀδελφὴ τοῦ Μωυσέως τοῦ προφήτου, χωρὶς νὰ κάμῃ τίποτε μέγα ἁμάρτημα, μόνον διατὶ ἐγόγγυσε παραμικρὸν κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ της τοῦ Μωυσέως, πῶς ἐπῆρεν ὁ Μωυσῆς γυναῖκα ἀράπισσαν, τὴν ὠργίσθη ὁ Θεὸς καὶ ἐλεπρώθη καὶ ἐπρόσταξεν ὁ Θεὸς καὶ τὴν ἀφώρισαν καὶ τὴν ἔβγαλαν ἀπὸ τὴν συναγωγὴν καὶ ἐκανονίσθη καὶ ἐπαιδεύθη μεγάλως καὶ μὲ πολλὰ δάκρυα καὶ πολλοὺς κόπους ἀξίως τῆς μετανοίας καὶ μετὰ μόλις ἐκαθαρίσθη καὶ ἐσυγχωρέθη. Πάλιν ὁ Κύριος πρὸς μὲν τοὺς ἁμαρτωλοὺς λέγει: «ἐὰν ὦσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς κόκκινον, ὡς χιόνα λευκανῶ». Δείχνει ὁ λόγος πῶς τοὺς σκοτιζομένους ὑπὸ τῆς βράσεως τοῦ

θυμοῦ καὶ τῆς σαρκικῆς ἐπιθυμίας, ὅταν μετανοήσουν ἀπὸ τὸ σκότος τοῦτο, τοὺς φέρνει εἰς τὸ φῶς μὲ τὴν μεταβολὴν τῆς μετανοίας καὶ τόσον πλῆθος ἁμαρτιῶν σκορπίζει μὲ τὴν φωνὴν τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος. Πρὸς δὲ τὸν δίκαιον λέγει: «ὃς **φ. 60v** ἐὰν εἴπῃ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ ῥακὰ ἢ μωρέ, ἔνοχος ἔσται τῇ γεέννῃ τοῦ πυρός», ἤγουν ὅποιος εἰπεῖ τοῦ ἀδελφοῦ του τοῦ χριστιανοῦ, οὐδὲ τίποτε, ἤγουν μωρέ, ἄξιος εἶναι τῆς αἰωνίου κολάσεως. Εἰς ἕνα παραμικρὸν λόγον ἰδεῖτε ἀδελφοὶ πόσιν ἀκρίβειαν καὶ φόβον δίδει τοῦ δικαίου. Τοῦ ἁμαρτωλοῦ, πάλιν, τὰς πολλὰς ἀνομίας συγχωρεῖ καὶ τοῦ δικαίου τὸ παραμικρὸν φαινόμενον ἁμάρτημα βαρύτατα κολάζει. Ταῦτα λέγω ἀδελφοὶ νὰ γνωρίσετε καὶ νὰ καταλάβετε ὄχι πῶς ὁ Θεὸς μισᾶ τοὺς δικαίους καὶ τοὺς πειράζει, διότι δὲν ἀγαπᾶ ὁ Θεὸς ἄλλο τίποτες καλλιότερα ἀπὸ τὴν δικαιοσύνην, ἀμὴ καθὼς ἐπροεῖπα αὐτὰ ὅλα τὰ κάμνει διὰ παρηγορίαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς δικαίους, δικαίως κάμνει ἐκεῖνα ὁποῦ κάμνει. Διότι δὲν εἶναι κανένα δίκαιον ὁ δίκαιος καὶ φρόνιμος καὶ τέλειος ἄνδρας τῆς ἀρετῆς νὰ κάμνη τὰ μεγαλύτερα καὶ νὰ ἀμελῆ τὰ μικρότερα. Διότι νὰ ἀμελήση τινὰς καὶ νὰ ἀφήση τὸ μεγάλον, ἠμπορεῖ νὰ εὕρη συμπάθιον μὲ τὴν μετάνοιαν, γνωρίζοντας τοῦ Θεοῦ ὅτι διατί ἦτον βαρὺ καὶ μεγάλο, δὲν ἠμπόρεσε διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς σαρκὸς νὰ τὸ τελειώση. Ἀμὴ εἰς ἐκεῖνο ὁποῦ φαίνεται πῶς εἶναι μικρὸν καὶ εὔκολον σιμὰ εἰς τὰ χαρίσματα τοῦ δικαίου, διατὶ νὰ τὸ ἀμελήση καὶ νὰ νικηθῆ ἀπὸ ἐκεῖνο, διὰ τοῦτο δικαίως καὶ ἀληθῶς ἀναπειλᾶται τὸν δίκαιον ὁ Θεός, διὰ νὰ τὸν στηρίξη καὶ νὰ τὸν στηλώση μὲ τὸν φόβον του. Καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν μὲν τὰ πολλὰ πταισίματα συγχωρεῖ, διὰ νὰ τοὺς κάμη **φ. 61r** νὰ τὸν ἀγαπήσουν, διὰ νὰ γένουν ταπεινοὶ φίλοι του, ὁποῦ εἶταν ἐχθροὶ καὶ ὑπερήφανοι, τοὺς δὲ δικαίους καὶ διὰ τὸ παραμικρὸν τίποτε τοὺς ἐξετάζει, διὰ νὰ εἶναι τελείως δίκαιοι, νὰ μὴν ἔχουν κανένα ψεγάδι. Διότι καθὼς εἶναι εἰς τὸν κόσμον ἐτοῦτον ὁ πλούσιος, τοιαύτης γενεᾶς εἶναι σιμᾶ εἰς τὸν Θεὸν καὶ ὁ δίκαιος καὶ καθὼς εἶναι εἰς τοῦτον τὸν κόσμον ὁ πτωχὸς καταφρονεμένος, τοιούτης γενεᾶς εἶναι σιμᾶ εἰς τὸν Θεὸν ὁ ἁμαρτωλὸς καταφρονεμένος. Δὲν εἶναι τινὰς πτωχότερος ὡσᾶν τὸν ἁμαρτωλόν, ὁμοίως πάλιν πλουσιώτερος ὡσᾶν τὸν δίκαιον. Διὰ τοῦτο λέγει ὁ ἀπόστολος Παῦλος διὰ τ' ἐκείνους ὁποῦ εἶναι εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ εἰς τὴν δικαιοσύνην, «εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ, ὅτι ἐν παντὶ ἐπλουτίσθητε ἐν αὐτῷ ἐν παντὶ λόγῳ καὶ πάσῃ γνώσῃ», ἤγουν εὐχαριστείαν νὰ ἔχῃ ὁ Θεός, ὅτι εἰς ὅλα ἤστε πλούσιοι σιμᾶ εἰς τὸν Θεόν, εἰς κάθε λόγον τῆς θεογνωσίας αὐτοῦ. Περὶ δὲ τῶν ἀσεβῶν καὶ πλανομένων, λέγει ὁ μακάριος Ἱερεμίας: «ἴσως πτωχοί εἰσι διὰ τοῦτο οὐκ ἠδύναντο ἀκούειν λόγον Κυρίου», ἤγουν ὅσοι δὲν δύνονται καὶ δὲν θέλουσι νὰ ἀκούουσι λόγον Κυρίου, οἱ τοιοῦτοι εἶναι πτωχοὶ καὶ ταλαίπωροι εἰς τὸν νοῦν καὶ εἰς τὴν ψυχήν. Βλέπετε ἀδελφοὶ πῶς ὀνομάζει ἡ γραφὴ πτωχοὺς ἐκείνους ὁποῦ μακραίνουσιν ἀπὸ τὴν πίστιν καὶ ἀπὸ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ; Λοιπὸν οἱ πτωχοὶ χρειάζουνται τὴν ἐλεημοσύνην καὶ ὄχι οἱ πλούσιοι,

διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κύριος λυπᾶται καὶ ἐλεεῖ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ὡσὰν τοὺς πτωχοὺς καὶ ὡς καθὼς ἀναπαύει τὸν ἁμαρτωλὸν διὰ τὴν φιλανθρωπίαν ὁποῦ ἔχει εἰς αὐτὸν **φ. 61v** διατί τὸν λυπᾶται καὶ τὸν δίκαιον πάλιν τὸν φοβερίζει νὰ προσέχεται[38] νὰ μὴν πέσῃ, ἔτζη καὶ ἐδῶ εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὰ κοσμικὰ πράγματα, τοιουτοτρόπως κάμνει καὶ κυβερνᾶ τὴν ἑαυτοῦ οἰκονομίαν. Ἐὰν ἰδῇ ἄρχοντας δυνάστας ἀξιωματικοὺς ἀνθρώπους βασιλεῖς καὶ μεγιστάνους ὁποῦ εἶναι πλούσιοι, συντυχαίνει πρὸς αὐτοὺς μετὰ φόβου καὶ λέγει: «καὶ νῦν βασιλεῖς σύνετε, παιδεύθητε πάντες οἱ κρίνοντες τὴν γῆν, δουλεύσατε τῷ Κυρίῳ ἐν φόβῳ καὶ ἀγαλλιᾶσθε αὐτῷ ἐν τρόμῳ». Ταῦτα λέγει Κύριος ὁ Θεός, ὅτι εἶναι «βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ Κύριος τῶν κυριευόντων». Λάβετε σύνεσιν, ἐπᾶρτε γνῶσιν, ὦ βασιλεῖς, καὶ ἰδῆτε νὰ παιδευθῆτε ἐσεῖς ὁποῦ κρίνετε τὸν κόσμον καὶ τὸν παιδεύετε, παιδεύθητε. Δουλεύσατε τῷ Κυρίῳ [μὲ θυμὸν] ὄχι μὲ θυμὸν καὶ ἀγαλλιᾶσθε αὐτῷ, χαίρεσθε εἰς τὴν τιμὴν ὁποῦ σᾶς ἐχάρισεν, ἀλήθεια μὲ φόβον καὶ μὲ τρόμον πολὺν, μήπως καὶ κάμετε πράγματα ὁποῦ δὲν ἀρέσουν τοῦ Θεοῦ. Αὐτὰ παραγγέλλει ὁ Κύριος διὰ τοῦ προφήτου καὶ τῶν βασιλέων καὶ κριτάδων καὶ μεγάλων προσώπων τῶν πλουσίων: ἐκεῖ ὁποῦ εἶναι ἀρχοντία καὶ δυναστεία, βάνει ἀπάνω τὸν φόβον τῆς θεϊκῆς αὐτοῦ δυναστείας καὶ βασιλείας, ἐκεῖ δὲ πάλιν ὁποῦ εἶναι ταπείνωσις καὶ πτωχεία, δίδει τὸν ἰατρικὸν βότανον τῆς ἑαυτοῦ ἐλεημοσύνης καὶ φιλανθρωπίας. Διότι οὗτος ὁ Θεὸς ἡμῶν τοῖς πᾶσι γίνεται τὰ πάντα, οὗτος αὐτὸς πάλιν γίνεται μὲ συγκατάβασιν **φ. 62r** παρακάτω ἀπὸ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ καὶ εὑρίσκεται, καθὼς λέγει ἡ γραφή, «πατὴρ τῶν ὀρφανῶν καὶ κριτὴς τῶν χηρῶν», αὐτὸς ὁποῦ εἶναι τῶν βασιλέων βασιλεύς, τῶν ἀρχόντων ἄρχων καὶ τῶν κυριευόντων κύριος. Βλέπετε ἀδελφοὶ πλοῦτον φιλανθρωπίας; Καὶ ποῦ εἶναι χρήσιμος ὁ φόβος τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ καὶ τῆς εὐσεβείας. Διότι ἀληθινὰ ἐκεῖ ὁποῦ βλέπει πῶς ἡ ἐξουσία δὲν ἠμπορεῖ νὰ κάμῃ παρηγορίαν τῆς ψυχῆς, βάνει τὸν φόβον διὰ ὠφέλειαν καὶ ἐκεῖ ὁποῦ βλέπει τὴν στενοχωρίαν τῆς πτωχείας καὶ ὀρφανίαν τοῦ ταλαιπώρου, γίνεται συμπαθὴς καὶ λέγει, ἐγὼ εἶμαι πατὴρ ὀρφανῶν. Δύο πράγματα κάμνει: καὶ τὴν φιλανθρωπίαν δείχνει καὶ τὴν δυναστείαν τῶν ἀδικητῶν κολάζει. Ὀνομάζει τὸν ἑαυτόν του πατέρα ὀρφανῶν διὰ νὰ παρηγορήσῃ τοὺς παραπονεμένους, νὰ ἀκούσουν καὶ οἱ δυνάσται καὶ ἀδικηταὶ νὰ φρίξουν καὶ νὰ τρομάξουν, νὰ μὴν ἀδικοῦν καὶ νὰ πειράζουν τὰ παιδία τοῦ τοιούτου μεγάλου βασιλέως Θεοῦ καὶ νὰ βάλουν εἰς τὸν νοῦν τους πῶς ὁ θάνατος ἐγύμνωσε τὸν ὀρφανὸν ἀπὸ τὸν πατέρα καὶ πῶς ὑστέρησεν τὴν γυναῖκα ἀπὸ τὸν ἄνδρα καὶ ἐκείνους ὁποῦ ἀφάνισεν ἡ τάξις ἡ φυσική, τοὺς ξανακαινουργόνει ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ. Ἂν τινὰς ἤθελε πειράζει γυναῖκα ἀνδρός, ἔτρεχεν ἐκείνη πρὸς τὸν ἄνδρα της νὰ τὴν ἐξεδικήσῃ ἀπὸ τὸν ἀντίδικόν της **φ. 62v** καὶ ἂν τινὰς ἐπείραζεν τινὸς

38. Δηλαδή: να προσέχει.

υίόν, ἔτρεχεν τὸ παιδὶ πρὸς τὸν πατέρα. Καὶ ἐπειδὴ μηδὲ ἡ χήρα ἔχει τὸν ἐκδικητήν, μηδὲ ὁ ὀρφανὸς τὸν πατέρα, γίνεται ὁ φιλάνθρωπος Θεὸς καὶ τῆς χήρας ἐκδικητὴς καὶ τοῦ ὀρφανοῦ πατήρ, ὁ βασιλεὺς τῶν ἁγίων ὁ ἅγιος καὶ λέγει πρὸς κάθε ἄνθρωπον ἀδικητήν: ὦ ἄδικε, ἐὰν πειράζεις τὰς χήρας γυναῖκας, γίνωσκε πῶς πειράζεις καὶ θυμώνεις τὸν κυβερνήτην καὶ βοηθὸν Θεόν. Ἐὰν ὀρφανοὺς ἀδικῆς, βάλε εἰς τὸ νοῦν σου πῶς ἀδικεῖς τοὺς υἱοὺς τοῦ Θεοῦ, περὶ τῶν ὁποίων λέγει ἡ γραφὴ ὅτι αὐτὸς εἶναι πατὴρ τῶν ὀρφανῶν. Ἐκαταλάβετε ἀδελφοὶ τὴν διπλὴν κυβέρνησιν ὁποῦ κάμνει ὁ Θεός; Βλέπετε πῶς χρησίμως καὶ μὲ μεγάλην χρείαν κατασκευάζει τὰ βότανα τῆς εὐσεβείας καὶ τὴν κυβέρνησιν τῆς χριστιανικῆς ζωῆς; Καὶ τοὺς μὲν τυράννους φοβερίζει, τοὺς δὲ ἁμαρτωλοὺς καὶ ἀπεγνωσμένους ἐλεεῖ καὶ τοὺς δικαίους στηλώνει μὲ τὸν θεῖον φόβον. Ὄχι πῶς αὐτὸς μερίζεται καὶ γίνεται σκληρὸς καὶ μαλακός, ἀλλὰ πρὸς τὰς γνώμας τῶν ἀνθρώπων ἁρμοζόμενος. Λοιπὸν ἀδελφοί, ἂς δεχθοῦμεν τὸ βότανον τῆς ψυχικῆς σωτηρίας, τὴν μετάνοιαν ὁποῦ μᾶς δίδει ὁ Θεός, ὁποῦ μᾶς ἰατρεύει ἀπὸ κάθε ἁμαρτίας πάθος, ψυχικῆς καὶ σωματικῆς. Μὴ νομίσετε ὅτι ἡμεῖς φέρνομεν τὴν μετάνοιαν πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλ' αὐτὸς τὴν φέρνει πρὸς ἡμᾶς. Βλέπετε τὴν ἀκριβολογίαν αὐτοῦ ὁποῦ εἶναι εἰς τὸν πα **φ. 63r** λαιὸν νόμον, μὲ πόσα δεσμὰ καὶ μὲ πόσα παρατηρήματα σφίγγει τοὺς Ἰουδαίους. Διατὶ ὁ μὲν παλαιὸς νόμος ἀπαραιτήτως ἐκόλαζε τοὺς ἁμαρτάνοντας, διότι ὅποιος ἤθελε σφάλη, δὲν ἦτον πλέον διὰ ζωὴν εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου, ἀμὴ ἡ χάρις τοῦ εὐαγγελίου, οὐδὲ πόρνον λιθοβολεῖ, οὐδὲ μοιχὸν φονεύει, οὐδὲ φονέα ἀποδιώκει. Ὅλους τοὺς δέχεται καὶ τοὺς χαρίζει ζωὴν καὶ καιρὸν μετανοίας, διὰ νὰ διορθώση τὰς ψυχὰς αὐτῶν, νὰ τοὺς γλιτώση ἀπὸ τὴν αἰώνιον κόλασιν. Λοιπὸν ἀδελφοί, ἂς δεχθοῦμεν τὴν μετάνοιαν, τὸ βότανον τῆς σωτηρίας, εἰς ἰατρείαν τῆς ψυχῆς ὁποῦ λειώνει καὶ ἐξαλείφει τὰ πταισίματά μας. Ἀλλὰ πῶς γίνεται ἡ μετάνοια μὲ τὰ ἔργα καὶ μὲ τὰ καμώματα ὁποῦ γίνονται ἀπὸ μέσης καρδίας, ὁποῦ ἐξαλείφουν καὶ πλύνουν τὸν ῥῦπον τῆς ἀσεβείας, καθὼς λέγει ὁ προφήτης Ἡσαΐας: «λούσασθε καὶ καθαροὶ γίνεσθε. Ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν καρδιῶν ἡμῶν ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου», ἤγουν ἐμπρὸς εἰς τὰ μάτια τοῦ Θεοῦ. Διότι εἶπε νὰ λουσθοῦμεν μὲ τὰ δάκρυα τῆς ἐξομολογήσεως καὶ νὰ τὰ καθαρίσωμεν τὴν συνείδησίν μας ἀπὸ κάθε πονηρίας καὶ νὰ τὰς ἐβγάλωμεν ἀπὸ τῆς καρδίας μας τὰς πονηρίας ὅλας ἔμπροσθεν τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Θεοῦ καὶ οὐχὶ τῶν ἀνθρώπων. Καὶ τίνος ἕνεκεν καὶ διατί; **φ. 63v** Διατί ὁ μὲν ἄνθρωπος βλέπει εἰς πρόσωπον, ἀμὴ ὁ Θεὸς κοιτάζει εἰς τὴν καρδίαν. Διὰ τοῦτο λέγει, ἄνθρωπε ἐὰν ἀληθῶς μετανοεῖς, μετανόησον, ὄχι μόνον μὲ σχήματα ψεύτικα, ἀλλὰ μὲ ὅλην σου τὴν καρδίαν ὁποῦ νὰ τὴν δείξης ἐμπρὸς εἰς τὰ μάτια τοῦ Θεοῦ, ὁποῦ ἐρευνοῦσι τὰ κρύφια τῆς καρδίας. Νὰ δείχνετε, ἀδελφοί, τοιουτοτρόπως τοὺς ἀξίους καρποὺς τῆς μετανοίας, διότι πρέπον εἶναι ἀφ' οὗ καθαρισθοῦμεν ἀπὸ τῆς

ἁμαρτίας τῆς ἐξομολογήσεως, τότε νὰ μὴν ἀστοχήσωμεν τὰ ἁμαρτήματα ἐκεῖνα καὶ ἀπομείνωμεν ἐξενοιασμένοι. Ὅμως ἡμεῖς διὰ τὴν ὠφέλειαν τῆς ψυχῆς μας νὰ ἔχωμεν ἀείποτε ταῦτα εἰς τὴν ἐνθύμησίν μας, νὰ λυπούμεσθεν πῶς τὰ ἐκάμαμεν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Δαυὶδ λέγει, Κύριε γινώσκω καὶ γνωρίζω τὴν ἀνομίαν ὁποῦ ἔκαμα καὶ ἡ ἁμαρτία μου εἶναι πάντα ἐμπρός μου. Ὅτι δὲ ὁ δεσπότης ἡμῶν καὶ Κύριος ἀγαπᾶ ταύτην καὶ γυρεύει τέτοιας λογῆς γνώμην ἀπὸ ἐμᾶς καὶ ἀκούσατε τί λέγει διὰ τοῦ προφήτου: ἐγὼ εἶμαι ὁποῦ ἐξαλείφω τὰς ἁμαρτίας σου καὶ μὴν ταῖς θυμηθῶ, μόνον ἐσὺ θυμήσου τες καὶ κριθῶμεν, λέγει Κύριος. Δὲν ἀναμένει ὁ Θεὸς καιρὸν τὸν ἀπὸ τῆς μετανοίας, οὐδὲ χρόνους πολλούς, ἀμὴ μόνον εἴπες τὴν ἁμαρτίαν σου καὶ ἐδικαιώθης. Ἐμετανόησες, ἐλεήθης ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ γνώμη ἐκείνου **φ. 48r** ὁποῦ μετανοεῖ σβένει τὴν ἁμαρτίαν. Εἶναι ἄνθρωπος ὁποῦ κάμνει πολὺν καιρὸν εἰς τὴν μετάνοιαν καὶ διατί δὲν μετανοεῖ καθὼς πρέπει, δὲν ἀξιώνεται σωτηρίας καὶ εἶναι ἄνθρωπος ὁποῦ νὰ μετανοήση καθὼς πρέπει, εἰς ὀλίγον καιρὸν ἀξιώνεται τῆς συγχωρήσεως καὶ ξεγυμνώνεται ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν, νὰ ἐβγάζῃ ἀπὸ πάνω του τὰ βάρη τῶν παθῶν. Πολὺν καιρὸν καὶ χρόνον ἔκαμνεν ὁ προφήτης Σαμουὴλ παρακαλώντας τὸν Θεὸν διὰ τὸν βασιλέα Σαούλ, ἀμὴ ὁ Θεὸς δὲν ἠθέλησε νὰ ἀκούσῃ τὴν φωνὴν τοῦ προφήτου, διότι δὲν ἐπῆγε μαζὶ μὲ τὴν προσευχὴν τοῦ Σαμουὴλ καὶ ἡ μετάνοια τοῦ Σαούλ. Διὰ τοῦτο εἶπεν ὁ Θεὸς πρὸς τὸν προφήτην αὐτοῦ Σαμουήλ: ἕως πότε νὰ κλαίῃς ἐσὺ διὰ τὸν Σαούλ, ὁποῦ ἐγὼ τοῦ ἀπεστράφηκα; Αὐτὸ ὁποῦ λέγει, ἕως πότε, δείχνει τὸν χρόνον καὶ τὴν πολυκαιρίαν ὁποῦ ἔκαμνεν ὁ προφήτης δεόμενος καὶ περικαλώντας περὶ τοῦ Σαούλ καὶ πάλιν δὲν ἠκούσθη. Διότι δὲν ἐπῆγεν μαζὶ μὲ τὴν δέησιν τοῦ προφήτου καὶ ἡ μετάνοια τοῦ βασιλέως. Ὡσᾶν πῶς τὴν σήμερον τινὲς* ἄνθρωποι κάμνουσιν ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις καὶ λειτουργίας διὰ κάποιαν συνήθειαν καὶ ἀπὸ τὰ κακά τους ἔργα δὲν παραμερίζουν, μόνον πάλιν εἶναι μέσα εἰς τὸν βόρβορον. Ὦ Χριστιανέ, ἡ γυναῖκα σου κάμνει λειτουργίας διὰ λόγου σου καὶ ἐσὺ ἀδικᾶς ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος; Καὶ πῶς νὰ ἀνέβῃ ἡ θυσία ἐκείνη **φ. 48v** ὡς θυμίαμα; Παῦσε καὶ ἐσὺ ἀπὸ τὰ κακά, τότε νὰ ἀκουσθῆ καὶ ἡ δέησις τῶν ἱερέων εἰς τὸν Θεὸν νὰ σοῦ δώσῃ τὴν συγχώρησιν, ὄχι μὲ πολυκαιρίαν, ἀλλὰ μὲ ὀλίγην ὥραν νὰ μετανοήσῃς καθαρὰ καὶ ἀληθινὰ ὡσᾶν ὁ Δαυίδ, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ νὰ δεχθῆ τὸν ἔλεγχον τῆς ἁμαρτίας ὁποῦ τὸν ἔλεγξεν ἕνας ταπεινὸς ἄνθρωπος, ὁ προφήτης Νάθαν, ἀμὴ παρευθὺς ὁμολόγησε μετὰ δακρύων τὸ σφάλμα του καὶ εἶπεν: «ἥμαρτον τῷ Κυρίῳ» καὶ ὁ Νάθαν εἶπε πρὸς αὐτόν «καὶ Κύριος ἀφεῖλε τὴν ἁμαρτίαν σου». Ἐπειδὴ ὁμολογεῖς τὸ σφάλμα σου καὶ δὲν ὀργίσθης ἐμένα ὁποῦ σὲ ἤλεγξα, ἀμὴ μετὰ δακρύων ὁμολογεῖς πὼς ἥμαρτες, διὰ τοῦτο γίγνωσκε πὼς ὁ Κύριος ὁ Θεὸς ἐπῆρε τὴν ἁμαρτίαν σου καὶ ἔβγαλέν την ἀπὸ ἐσένα καὶ ἠλευθέρωσέ σε ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς αὐτῆς. Τὸ λοιπὸν βλέπετε ἀδελφοὶ πῶς ὁ Θεὸς εἶναι γλήγορος εἰς σωτηρίαν; Τοῦτο κάμνει καὶ εἰς τοὺς ἄλλους. Ἀργεῖ νὰ τοὺς χαλάσῃ τὸ

ὁποῖον δείχνει τὴν δύναμίν του ὁ Κύριος. Καὶ ἀκούσατε: ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι μὲ πολὺ καιρὸν κτίζομεν καὶ κάμνομεν ὀσπήτια καὶ περιβόλια καὶ μὲ πολὺν καιρὸν καὶ κόπον θέλομεν νὰ τὰ τελειώσωμεν καὶ ἂν θέλωμεν νὰ τὰ χαλάσωμεν, εἰς ὀλίγον καιρὸν καὶ εὔκολα τὰ χαλνοῦμεν. Ὁ Θεὸς δὲν κάμνει ἔτζη, ἀμὴ τὸ κάμνει ἀνάπαλιν. Ἀλλέως τὰ κάμνει ὁ Θεὸς τὰ ποιήμα **φ. 49r** τά του καὶ ἀλλέως τὰ ἀφανίζει, ὅταν θέλει. Ὅταν κτίζει, ὀγλήγορα κτίζει καὶ ὅταν χαλνᾶ, ἀργεῖ νὰ χαλάσῃ. Γλήγορος εἶναι ὁ Θεὸς εἰς τὸ κτίζειν καὶ ἀργὸς εἰς τὸ ἀφανίζειν. Ἐπειδὴ ταῦτα τὰ δύο πρέπουσιν εἰς τὸν Θεόν. Διότι τὸ νὰ κτίζῃ τὰ μεγάλα ἔργα ὀγλήγορα εἶναι σημεῖον τῆς δυνάμεώς του τῆς μεγάλης, τὸ δὲ νὰ χαλνᾶ τὰ μικρότερα μὲ ἄργητα πολυκαιρίας, εἶναι σημεῖον τῆς πολλῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος. Γλήγορος εἶναι πρὸς ἀγαθοεργίαν καὶ ἀνακαίνισιν διατὶ εἶναι πρὸς ἀγαθοεργίαν καὶ ἀνακαίνισιν διατί* εἶναι μεγαλοδύναμος καὶ παντοδύναμος. Ἀργὸς εἶναι πρὸς τιμωρίαν καὶ κόλασιν, διατί* εἶναι ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος καὶ λυπᾶται νὰ μᾶς παιδεύσῃ καὶ νὰ μᾶς ἀφανίσῃ εἰς τὴν ὥραν. Καὶ διὰ νὰ πιστωθοῦμεν καλλιότερα, ἂς ἰδοῦμεν τῇ θεία γραφῇ τί λέγει. Ὅτι ὁ Θεὸς εἰς ἓξ ἡμέρας ἔκαμε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν τὰ ὑψηλὰ ὄρη, τοὺς κάμπους, τὰ φαράγγια, τὰ λαγκάδια, τὰ μύρια φυτά, τὰ βλαστήματα, τὰς βρύσεις καὶ τοὺς ποταμούς, τὸν παράδεισον, ὅλην τὴν φαινομένην στολήν, τὴν θάλασσαν ταύτην τὴν μεγάλην καὶ εὐρύχωρον, τὰς νήσους, τοὺς παραθαλασσίους τόπους, ὅλον τὸν φαινόμενον τοῦτον κόσμον καὶ τὴν ἐν αὐτῷ εὐμορφίαν. Ταῦτα πάντα εἰς ἓξ ἡμέραις τὰ ἔκαμεν καὶ τὰ ζῶα τοῦ κόσμου τούτου λογικά τε καὶ ἄλογα καὶ ὅλην τὴν **φ. 49v** διακόσμησιν. Τὸ λοιπὸν ὁ παντοδύναμος Θεὸς καὶ δημιουργός, ὀγλήγορος εἰς τὸ νὰ κτίζῃ, ἀλλὰ ὁπόταν ἠθέλησε νὰ χαλάσῃ μίαν πόλιν, ἀπὸ τὴν πολλὴν αὐτοῦ ἀγαθότητα εὑρέθη ἀργὸς καὶ λέγει πρὸς τοὺς Ἑβραίους, περιτριγυρίσετε αὐτὴν ἕως ἑπτὰ ἡμέρας καὶ τῇ ἑβδόμῃ ἡμέρᾳ θέλει πέσῃ τὸ καστρότειχον. Ὦ Κύριε, θαυμαστὰ σου τὰ ἔργα. Ὅλον τὸν κόσμον κατασκευάζεις καὶ τελειώνεις εἰς ἓξ ἡμέρας καὶ εἰς ἕνα κάστρον κάνεις ἑπτὰ ἡμέρας νὰ τὸ χαλάσῃς; Ἀλλὰ ὁ Κύριος μακροθυμᾶ καὶ δίδει τοὺς κατοικοῦντας ἑπτὰ ἡμέρας πρὸς μετάνοιαν. Ἴσως ρίαν, καθὼς ἔδωκεν καὶ τοὺς Νινευίτας τρεῖς ἡμέρας πρὸς μετάνοιαν. Ἴσως νὰ δεχθοῦν καὶ αὐτοὶ κήρυγμα μετανοίας νὰ σωθοῦσι, διὰ νὰ μὴν εὕρουν πρόφασιν καὶ λέγουν ὅτι ἔξαφνα μᾶς ἦλθεν ὁ πόλεμος καὶ διὰ τοῦτο εἰς ἑπτὰ ἡμέρας τοὺς ἔδωσεν ὁ Θεὸς διορίαν νὰ μεταβαλθοῦν[39], ἐὰν θέλουν. Καὶ ποῖος νὰ τοὺς δώσῃ τὸ μήνυμα τῆς μετανοίας, τῆς πίστεως; Οἱ πολεμισταί, ὁποῦ περιτριγυρίζουν τὸ κάστρον, ὁ πρῶτος τοῦ φουσάτου ὑπάγει καὶ ἔρχεται μὲ ταῖς τρουμπέταις τριγύρου τὸ κάστρον καὶ εἶναι φόβος πολύς, ἡ ἀνάγκη μεγάλη, ἡ ταραχὴ ἐξείκαστη καὶ πόθεν νὰ εὕρουν στράταν τῆς μετανοίας; Μήπως καὶ εἶχαν τινὰν νὰ τοὶς συμβουλεύσῃ πρὸς τὸ συμφέρον; Ναί, εἶχασι

39. Να μεταβληθούν, δηλαδή ν' αλλάξουν γνώμη.

μέσα διδάσκαλον τῆς μετανοίας τὴν θαυμα φ. 50r στὴν ἐκείνην Ῥαάβ. Ἡ ὁποία ἐσώθη διά τῆς μετανοίας. Καὶ ἐκείνη τῆς πόλεως αὐτῆς ἦτον γέννημα καὶ θρέμα, ἀμὴ διὰ νὰ μὴν ἔχει ὡσὰν τὴν γνώμην τους, δὲν ἐσυμφώνησε μετ' ἐκείνους. Διὰ τοῦτο ἐσώθη αὐτῆ ψυχικὰ καὶ σωματικά, ἐπειδὴ ἐπίστευσεν ὅταν ἐφιλοξένησε τοὺς κατασκόπους τοῦ Ἰσραὴλ. Διὰ τοῦτο δὲν ἐμέτεξε[40] πλέον τὴν ἁμαρτίαν τῶν συμπατριωτῶν αὐτῆς τῶν Ἱεριχουντίων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ ἔλεγεν, «Ῥαάβ ἡ πόρνη ζήτω», ἤτοι ἡ πόρνη ἡ Ραὰβ ἂς ζῆ. Ἂς εἶναι ἐλευθερωμένη καὶ ἀπείραχτη. Ἐκεῖνος ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, ὁποῦ ἔλεγεν ἡ «Ραάβ ἡ πόρνη ζήτω», ἐκεῖνος ἦτον τύπος καὶ εἰκόνα τοῦ ἀληθινοῦ σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ὁποῦ λέγει ὅτι «πόρναι καὶ τελῶναι προάξουσιν ὑμᾶς εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν», ἤγουν προτήτερα ἀπὸ τοὺς φαινομένους τιμίους καὶ ἁγίους θέλουν σωθῆ πόρνες καὶ τελώνηδες νὰ ἀξιωθοῦν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Καὶ ἄκουε τῆς ἁγίας γραφῆς, ὁποῦ λέγει τὰ κατορθώματα τῆς Ῥαάβ, ἡ ὁποία ἦτον μέσα εἰς τὸ πορνοστάσιον ὡσὰν ἕνα μαργαριτάρι χωσμένον μέσα εἰς τὴν λάσπην, ἕνα ἄνθος τῆς εὐσεβείας μέσα εἰς τὰ ἀκάνθια, ψυχὴ εὐσεβεστάτη καὶ πιστή, σφαλισμένη μέσα εἰς τὸν τόπον τῆς ἀσεβείας καὶ ἐδέχθηκε τοὺς κατασκόπους τοὺς ἀπεσταλμένους ἀπὸ τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὡς προφήτισσα θεολογεῖ καὶ κηρύττει διὰ Θεὸν ἐκεῖνον ὁποῦ ἐπρόδωσαν οἱ ἅγιοι καὶ τίμιοι Ἑβραῖοι φ. 50v ἐν τῇ ἐρήμῳ. Τοῦτον τὸν Θεόν τοῦ Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, ὁποῦ τὸν ἀρνήθηκαν υἱοί τοῦ Ἀβραάμ, τοῦτον θεολογεῖ ἡ Ῥαὰβ μέσα εἰς τὸ πολιτικαρεῖον. Καὶ ἀκούσατε ἀκόμη καλλιότερα. Οἱ Ἑβραῖοι εἰς τὴν ἔρημον ὁπόταν τὸ ὄρος τὸ Σινᾶ ἐκαπνίζετο ὅλον καὶ ἐγεμίσθηκε νεφέλης καὶ γνόφου καὶ φωναῖς τῶν ἀγγελικῶν σαλπίγγων καὶ ἀστραπαῖς καὶ ἄλλα φοβερὰ καὶ ἤκουσαν ἀπὸ μέσα ἀπὸ τοῦ πυρὸς τὴν φωνὴν τοῦ Θεοῦ, ὁποῦ ἔλεγεν: «Ἄκουσε Ἰσραὴλ, Κύριος ὁ Θεός σου, Κύριος εἷς ἐστί. Οὐκ ἔσονταί σοι Θεοὶ ἕτεροι. Ἐγὼ ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ἐπὶ τῆς γῆς κάτω. Πλὴν ἐμοῦ Θεὸς οὐκ ἔστι». Ἀκούοντας αὐτὰ καὶ βλέποντάς τα τὸ γένος τῶν Ἑβραίων, πάλιν ἀπίστησαν καὶ ἔκαμαν μοσχάρι χρυσὸν καὶ τὸ ἐπροσκυνοῦσαν καὶ ἐκατεφρόνησαν τὸν Θεὸν καὶ ἀλησμόνησαν τὸν δεσπότην, ἐξέχασαν τὸν εὐεργέτην τους καὶ λέγουσιν πρὸς τὸν Ἀαρών: κάμε μας Θεοὺς νὰ τοὺς βάλωμεν ἔμπροσθέν μας νὰ περιπατοῦμεν. Τόσιν τυφλάγραν ἔχει ἡ ἁμαρτία. Τόσιν ἀγνωρισίαν ἔχει ἡ κακία καὶ δὲν γροικᾶ τί λαλεῖ. Θεοὺς χρειάζεται καὶ τοὺς ζητᾶ νὰ τοὺς κάμη ὁ Ἀαρών. Ἕνα μοσχάρι βλέπει καὶ φωνάζει ὁ ἀχάριστος λαὸς Ἰσραὴλ καὶ λέγει, ἐτοῦτοι εἶναι οἱ Θεοί σου, ὦ Ἰσραήλ, ὁποῦ σὲ ἔβγαλαν ἀπὸ τὴν γῆν τῆς Αἰγύπτου. Τοῦτοι εἶναι οἱ Θεοί σου. Ἕνα μοσχάρι βλέπει, ἕνα εἴδωλον ἔγινεν ἀπὸ τὸ χώνευμα φ. 51r τοῦ χρυσαφίου, ἀμὴ διατὶ λέγει ὅτι οὗτοι εἶναι οἱ Θεοί σου; Διὰ νὰ δείξῃ ὅτι ὄχι μόνον ἐκεῖνο ὁποῦ βλέπει προσκυνεῖ, ἀμὴ βάνει καὶ ἄλλους πολλοὺς

40. Εννοεί: ἐμέθεξε, δηλ. συμμετείχε.

Θεοὺς εἰς τὸν νοῦν του. Δὲν διακρίνει πῶς εἶναι ἕνας ψεύτικος Θεός, ἀμὴ δείχνει τὴν κακήν αὐτοῦ γνώμην. Ὅμως, διὰ νὰ ἔλθωμεν εἰς τὸ προκείμενον τοῦ λόγου εἰς τὴν πίστιν τῆς Ῥαὰβ καὶ ἂς ἰδοῦμεν τὴν ἀγνωμοσύνην τῶν Ἰουδαίων, ὅτι ἐκεῖνα τὰ μυστήρια ὁποῦ ἤκουσε καὶ εἶδε τό γένος τῶν Ἑβραίων μὲ τὰ τόσα θαύματα καὶ τὰ ἀρνήθηκε καὶ εἶπεν ὅτι αὐτὰ τὰ ἔκαμαν οἱ Θεοὶ τῆς Αἰγύπτου. Ταῦτα ὁποῦ ἀρνοῦνται οἱ Ἰουδαῖοι*, τὰ ὁμολογεῖ καὶ τὰ διαλαλεῖ ἡ Ῥαὰβ ὁποῦ ἦτον σφαλισμένη μέσα εἰς τὸ πορνοστάσιον καὶ λέγει ταῦτα πρὸς τοὺς κατασκόπους: ἔγνωμεν ὅσα ἐποίησεν ὁ Θεός σας εἰς τοὺς Αἰγυπτίους, ἐγνωρίσαμεν τὰ θαυμάσια τοῦ Θεοῦ σας καὶ πῶς σᾶς ἔβγαλεν ἀπὸ τὴν σκλαβίαν τῆς Αἰγύπτου. Ἡ πόρνη Ῥαὰβ ὁμολογεῖ πῶς ἐθαυματούργησεν ὁ Θεὸς καὶ ὁ Ἰουδαῖος λέγει, οὗτοι οἱ Θεοί σου, ὁποῦ σὲ ἔβγαλαν ἀπό τὴν Αἴγυπτον. Ἡ πόρνη λέγει, ἐγνωρίσαμεν ὅσα ἔκαμεν ὁ Θεός σας τοὺς Αἰγυπτίους εἰς τὴν ἔρημον. Ναί, ἀκούσαμέν τα καὶ ἀνάλυσεν ἡ καρδία μας και δύναμις εἰς ἡμᾶς δὲν εἶναι. Ἐγνωρίσαμεν ὅσα ἔκαμεν ὁ Θεός σας. Βλέπετε πῶς τὸ λέγει καὶ ἐξαναλέγει τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν λόγον τῆς πίστεως. Ἐγνωρίζω ὅτι αὐτὸς **φ. 51v** εἶναι Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὸν ἄλλος Θεὸς δέν εἶναι. Αὕτη ἡ Ῥαὰβ ἡ πόρνη εἶναι εἰκόνα τῆς ἐκκλησίας τῶν χριστιανῶν, ἡ ὁποία ἐκκλησία πρῶτον ἐπορνεύετον εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν μὲ τοὺς δαίμονας, ἀμὴ τώρα ἐδέξατο τοὺς ἀποσταλμένους τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως Ἰησοῦ, τοὺς ἀποστόλους τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ σωτῆρος καὶ λέγει, ἔγνων ὅτι ὁ Θεός ὑμῶν ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ἐπὶ τῆς γῆς κάτω καὶ πλὴν αὐτοῦ Θεὸς οὐκ ἔστιν. Αὐτὰ ἐπαράλαβαν οἱ Ἰουδαῖοι καὶ δὲν τὰ ἐφύλαξαν, ταῦτα ἤκουσεν ἡ ἐκκλησία καὶ τὰ ἐφύλαξεν μετὰ πολλῆς καὶ μεγάλης προσοχῆς. Λοιπὸν διὰ ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι ἐπαινεμένη ἡ Ῥαάβ, ἡ εἰκόνα τῆς ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἀνδρειωμένος στρατηγὸς τῆς ἐκκλησίας Παῦλος, ὡσὰν ἐγνώρισε τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν εὐσέβειαν τῆς πίστεως αὐτῆς καὶ τὴν μετάνοιάν της τὴν ἀληθινήν, τὴν ἐμέτρησε μετὰ πάντων τῶν ἁγίων. Καὶ ἐκεῖ ὁποῦ λέγει ὅτι «πίστει Ἄβελ θυσίαν προσήνεγκεν», ἤγουν διατὶ εἶχεν ὁ Ἄβελ πίστιν ἔκαμε θυσίαν καθαρὰν ἀπὸ τὰ πλέα καλλίτερά του, πίστει Ἀβραὰμ ἐποίησε τὸ καὶ τὰ ὅσα διηγᾶται ἡ ἁγία γραφή, πίστει Νῶε κιβωτὸν εἰργάσατο καὶ ἀναθιβάνει καὶ ἄλλους πολλοὺς ἁγίους, ὥστε ὁποῦ ἔρχεται καὶ εἰς ταύτην τὴν διὰ μετανοίας καὶ πίστεως σώφρονα καὶ λέγει, πίστει Ῥαὰβ ἡ πόρνη ἐπίστευσε τὰ θαυ **φ. 52r** μάσια τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν ἀπωλέσθη μαζὶ μὲ τοὺς ἀπιθεῖς Ἱεριχουντίους, διότι ἐδέχθη τοὺς κατασκόπους τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ τοὺς ἔβγαλεν ἀπὸ ἄλλην στράταν. Διότι ὡσὰν ἤκουσαν πῶς ἐπῆγαν εἰς τὸ σπήτι τῆς Ῥαὰβ καταπατητάδες, ἔστειλεν ὁ βασιλεὺς τῆς Ἱεριχὼ καὶ ἐγύρευάν τους καὶ λέγουν την: «ἐὰν ἦλθαν εἰς τὸ σπήτι της ἐκεῖνοι οἱ ξένοι ἄνθρωποι. Καὶ αὐτῇ ἀπεκρίθη καὶ εἶπε: ναί, ἦλθαν. Διότι, ἂν ἤθελεν ἀρνησθῆ νὰ εἰπῆ ὅτι δὲν ἦλθαν, ἤθελε τοὺς κάμη νὰ μὴν τὴν πιστεύσουν, μόνον νὰ λογιάσουν εἰς ὅλο τὸ σπήτι νὰ τοὺς εὕρουν. Ἀμὴ δὲν εἶπεν ὄχι, μόνον ἀληθινὰ

ἐμπῆκαν εἰς τὸ σπήτι μου καὶ πάλιν ἐξέβηκαν καὶ δράμετε ἀπό τήν ὀδεῖνα στράταν νὰ τοὺς σώσετε[41]». Ἀπὸ ἄλλην στράταν ἀποστέλλει* τοὺς ἀνθρώπους τοῦ βασιλέως καὶ ἀπὸ ἄλλην φευγατίζει τοὺς ἀποσταλμένους τοῦ Ἰησοῦ. Ὢ τὶ καλὸν ψέμα ἐκεῖνο τῆς πόρνης. Ὢ τὶ δίκαιος δόλος. Ὅτι δὲν ἐπαρέδωκεν τοὺς ἁγίους εἰς χεῖρας τῶν ἀσεβῶν, ἀλλὰ ἐφύλαξεν εἰς τὴν ψυχήν της τὴν ἀλήθειαν, διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ βοᾶ ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ λέγει: «ζήτω Ῥαὰβ πόρνη». Ἂς εἶναι χαρισμένη ἡ ζωὴ τῆς Ῥαὰβ τῆς πόρνης. Τοῦτο ἔλεγε διὰ νὰ τὸ ἀκούσῃ ὅλον τὸ φουσάτον νὰ τὴν φυλάξῃ. Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ ἔλεγεν ζήτω ἡ Ῥαὰβ ἡ πόρνη, ὁ Παῦλος πάλιν λέγει, «πίστει Ῥαὰβ ἡ πόρνη οὐ συναπώλετο τοῖς ἀπιθείσασι». Πόσῳ μᾶλλον ἡμεῖς ἀδελφοί ἐὰν μετανοήσωμεν δὲν θέλωμεν σωθῆ; Μετανοίας καιρὸς εἶναι ἐτοῦτος ἀδελφοί. Τῶρα ὁποῦ ἔχωμεν τὸν νοῦν μας, τῶρα ὁποῦ εἴμεσθεν **φ. 52v** εἰς τὴν συλλογήν μας. Τὰ ἁμαρτήματά μας μεγάλους φοβεροὺς τρόμους μᾶς δείχνουν, ἀλλὰ ἡ μετάνοια ἂς προλάβῃ τὴν τιμωρίαν καὶ ἂς μετανοήσωμεν νὰ γλυτώσωμεν ἀπ' ἐκεῖνα τὰ βάσανα. «Προφθάσωμεν τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐν ἐξομολογήσει», ὡς λέγει ὁ Δαυίδ. Ἂς προλάβωμεν νὰ ἡμερώσωμεν τὸ πρόσωπόν του μὲ τὴν ἐξομολόγησιν. Ἂς σβήσωμεν* τὴν φλόγα τῶν ἁμαρτιῶν, ὄχι μὲ νερό, ἀμὴ μὲ ὀλίγα δάκρυα. Πολὺ καὶ ἄμετρον εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἁμαρτιῶν, ἀμὴ μὲ ὀλίγα δάκρυα σβήνεται, διότι τὸ δάκρυον σβήνει τὴν φλόγα τῶν ἁμαρτημάτων καὶ ἀποπλύνει τὰ βρωμερὰ πάθη τῆς ξεπεσμένης ψυχῆς, ὡς καθὼς λέγει ὁ Δαυίδ: «λούσω καθ' ἑκάστην νύκτα τὴν κλίνην μου, ἐν δάκρυσί μου τὴν στρωμνήν μου βρέξω», δείχνει ὅτι λουτρὸν καὶ καθαρτήριον τῶν ἁμαρτημάτων εἶναι τὰ δάκρυα. Τὰ ἁμαρτήματα εἶναι αἴτια πάντων τῶν κακῶν, ἀπὸ ταῖς ἁμαρτίαις γίνονται οἱ πόλεμοι καὶ αἱ ἀῤῥωστίαις αἱ πολλαί. Θέλοντας γοῦν ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ὅτι νὰ δείξῃ ὅλα τὰ κακὰ ὁποῦ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι καὶ τοὺς πειρασμοὺς πῶς γίνονται ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν, διὰ τοῦτο εἶπε τοῦ παραλυτικοῦ, ἰδοὺ ὁποῦ ὑγίανες καὶ πλέον νὰ μὴν ἁμαρτάνῃς διὰ νὰ μὴν σοῦ γένῃ τίποτε χειρότερον. Λοιπὸν τῆς προτέρας ἀῤῥωστίας εἶναι ἡ ἀφορμή της ἡ ἁμαρτία. Ἡ ἁμαρτία γεννᾶ τὴν ἀῤῥωστίαν, ἡ ἀῤῥωστία γεννᾶ τὴν ζημίαν, ἡ ζημία γεννᾶ τὴν λύπη, ἡ λύπη δὲ πάλιν φέρνη κάθε λογῆς στενοχωρίαν καὶ φέρνη αὐτὴν πάλιν **φ. 53r** καὶ κάμνει τὴν σωτηρίαν. Διότι ὁ Θεὸς ἀπαρχῆς διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἔδωκε τὴν ἀπόφασιν τῆς λύπης, ὁπόταν ἡ Εὔα ἐστέκετον ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ ξεπεσμένη ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἔβαλε τὴν ἀπόφασιν τῆς λύπης, ὁποῦ τὴν εἶπεν ὁ Θεὸς ὅτι ἐν λύπαις νὰ γεννήσῃς τὰ τέκνα, τοὺς καρποὺς τῆς ἁμαρτίας. Ἀλλά, ὦ τοῦ θαύματος, ἐκεῖνο ὁποῦ ἔδωσεν ὁ Θεὸς τῆς Εὔας διὰ τιμωρίαν, τὸ ἐμεταγύρισεν ὁ Θεὸς εἰς σωτηρίαν. Τὸ λοιπὸν ἡ κατὰ Θεὸν λύπη ὁποῦ γίνεται διὰ τὴν ἁμαρτίαν, κάμνει τὸν ἄνθρωπον νὰ μετανοήσῃ, νὰ λάβῃ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς, διότι καλὴ εἶναι

41. Δηλαδή: να τους προφτάσετε.

ἡ λύπη εἰς ἐκείνους ὁποῦ μετανοοῦσι γνήσια καὶ κλαίουσι καὶ ὀδύρονται διὰ τὴν ἁμαρτίαν. Τοὺς ὁποίους μακαρίζει καὶ ὁ Κύριος λέγοντας, μακάριοι καὶ καλότυχοι εἶναι ἐκεῖνοι ὁποῦ κλαίουν καὶ ὀδύρονται διὰ τὰ ἁμαρτήματά τους, ὅτι αὐτοὶ θέλουν εὕρη παρηγορίαν τῆς ψυχῆς. Κλαῦσον, θρήνησον ἄνθρωπε τὴν ἁμαρτίαν ἐδῶ εἰς τὴν ζωήν σου, διὰ νὰ μὴν θρηνᾶς ἐκεῖ αἰωνίως τὴν τιμωρίαν. Ἀπολογήθησαι μετὰ τοῦ κριτοῦ ἀποδῶ, πρὶν νὰ καθήση εἰς τὸ φοβερὸν ἐκεῖνο κριτήριον. Ἢ δὲν ἠξεύρεις ὅτι ἐκεῖνοι ὁποῦ θέλουν νὰ κάμουν τὸν κριτὴν νὰ τοὺς ἐλεήση, ἢ νὰ τοὺς βοηθήση, δὲν τὸν συντυχαίνουν ἀπάνω εἰς τὴν ὥραν ὁποῦ θέλει νὰ καθήση νὰ κρίνη, ἀλλὰ προτίτερα τὸν διηγοῦνται τὸ ἄδικόν τους, ἢ βάνουν ἄλλους καὶ τοὺς ἐσυντυχαίνουν; Διὰ τοῦτο πρέπον εἶναι καὶ εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ νὰ λογιάσωμεν **φ. 53v** τὰ ὅμοια. Πῶς εἰς τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως δὲν ἠμποροῦμεν νὰ φιλιωθοῦμεν μετ' αὐτοῦ, οὐδὲ ἠμποροῦμεν νὰ τὸν σύρωμεν εἰς τοῦ λόγου μας. Διὰ τοῦτο λέγει καὶ ὁ Δαυίδ, προφθάσωμεν νὰ προλάβωμεν ἀπ' ἐδῶ νὰ ἡμερώσωμεν τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἐξομολόγησιν, μὲ τὰ δάκρυα καὶ μὲ τὴν κατὰ Θεὸν λύπην, ἀμὴ ἐκεῖ πλέον καμίαν ὠφέλειαν δὲν γίνεται. Ἐκεῖ τὸν μέγαν κριτὴν δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὸν γελάση ἡ τέχνη τῶν ῥητόρων. Ἐκεῖνος δυνάστας δὲν ἐντρέπεται, οὐδὲ εὐλαβεῖται ἄρχοντας, οὐδὲ κάμνει τιμὴν τῶν ὑπερηφάνων, οὐδὲ γελᾶται μὲ τὰ δῶρα. Λοιπὸν ἀπ' ἐδῶ νὰ παρακαλέσωμεν καὶ νὰ ἡμερώσωμεν τὸν κριτήν, ὅσον μποροῦμεν, ὄχι μὲ βίον καὶ δῶρα, ἀμὴ μὲ μετάνοιαν ἀληθινήν. Καὶ ἂν θέλετε καὶ μὲ τὰ δῶρα χρυσίου καὶ ἀργυρίου νὰ τὸν φέρετε εἰς τὴν συμπάθειάν σας, γίνεται καὶ τοῦτο ἐδῶ. Ἀκούει μας καὶ ὁ φιλάνθρωπος Θεὸς καὶ μὲ τὰ ἄσπρα, νὰ τὰ δώσετε τῶν πτωχῶν, τῶν πεινασμένων, τῶν φυλακωμένων, τῶν διψασμένων, τῶν γυμνῶν, τῶν ἀσθενισμένων, τότε θέλεις γνωρίση πῶς ἐκεῖνος τὰ δέχεται καὶ συγχωρεῖ τὰς ἁμαρτίας τῶν ποιούντων ταύτην τὴν ἐλεημοσύνην. Καὶ ταῦτα λέγω ἀδελφοί διὰ νὰ γνωρίσετε ὅτι ἡ μετάνοια χωρὶς τῆς ἐλεημοσύνης εἶναι νεκρὴ* καὶ ἄπτερη*. Δὲν δύνεται μετάνοιαν νὰ πτερώση καὶ νὰ ἀνεβάση ψυχὴν εἰς τὴν σωτήριον ἀνάβασιν τῆς ἀρετῆς χωρὶς τῆς ἐλεημοσύνης. Διὰ τοῦτο **φ. 54r** λέγει ὁ ἅγιος Λοικᾶς ὅτι πῶς ὁ Κορνήλιος ἐκεῖνος ὁποῦ ἐμετανόησεν ὡς ἔπρεπεν, ἐπτερώθη καὶ ἀνέβη εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀρετῆς μὲ τὴν ἐλεημοσύνην; Διὰ τοῦτο εἶπε πρὸς ἐκεῖνον ὁ ἄγγελος Κυρίου, Κορνήλιε, αἱ ἐλεημοσύναι σου καὶ αἱ προσευχαί σου ἀνέβησαν εἰς τὸν οὐρανόν. Ὥστε φαίνεται ἀπὸ τοῦτο ὅτι ἂν ἴσως καὶ δὲν εἶχεν ἡ μετάνοια τοῦ Κορνηλίου τὴν ἐλεημοσύνην, δὲν ἐδύνετον νὰ ἀνεβάση τὰς προσευχάς εἰς τὸν οὐρανὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Τὸ λοιπὸν ἀδελφοί, ἐπειδὴ σήμερον μᾶς ἀνοίχτη ἕνα πουλητήριον, ἕνα παζάρι τῆς ἐλεημοσύνης, ἕνα πραγματευτήριον τῆς σωτηρίας, ἂς τὴν ἀγοράσωμεν μὲ τὰ χρήματα τὴν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν ἡμῶν. Ἰδῆτε ἔμπροσθέν σας ἐκείνους ὁποῦ τὴν πουλοῦσιν αὐτὴν τὴν χάριν, ἤγουν τοὺς πτωχούς, τοὺς πεινασμένους, τοὺς χρεωμένους, τοὺς φυλακωμένους, τοὺς αἰχμαλώτους. Ἀπὸ αὐτουνοὺς ἂν θέλωμεν, ἀδελφοί, ἂς ἀγοράσωμεν

τὴν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν ἡμῶν μὲ τὴν ἐλεημοσύνην ὁποῦ θέλωμεν κάμη πρὸς αὐτούς. Ἰδέτε ἀδελφοί τοὺς ἀσθενεῖς τοὺς θλιμμένους ἐκείνους ὁποῦ κλαίουν καὶ δακρύζουν εἰς τὰς συμφοράς των. Ἂς στοχαστοῦμεν* τοὺς ἀναστενάζοντας, μὴν θελήσωμεν νὰ χαιρόμεσθεν ἐμεῖς εἰς τὴν θλῖψιν ἐκεινῶν. Πανήγυριν ἔχωμεν τῶρα ἀδελφοί μεγάλην καὶ θαυμαστὴν νὰ πραγματευθοῦμεν καὶ τῆς πανηγύρεως ὁ σκοπός, ἄλλο δὲν εἶναι εἰ μὴ τὸ* νὰ συνδράμοιν πολλοὶ εἰς ἕνα μέρος καὶ ὁ πραγματευτὴς καὶ οἱ ἀγοράζοντες καὶ πουλοῦντες φ. 54v διὰ ἄλλο δὲν ἀνταμώνουνται εἰς ἕνα μέρος, μόνον διὰ νὰ ἀγοράσουν ἐκεῖνα ὁποῦ χρειάζουνται καὶ νὰ τὰ πάροιν μὲ ὀλίγην τιμήν. Λοιπὸν ἐπειδὴ τοιαύτης πανήγυρις ἔβαλεν ἐμπρός μας ὁ Θεός, ὁποῦ ἠμποροῦμεν νὰ ἀγοράσωμεν μὲ ὀλίγην τιμὴν τὰ πολύτιμα καὶ ἂς μὴν ἀμελήσωμεν, ἀμὴ ἂς ἀγοράσωμεν μὲ ὀλίγα τίποτε τὰς μεγάλας δικαιοσύνας, διὰ νὰ τὰ δώσωμεν ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι νὰ ἀγοράσωμεν τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ἐδῶ εἰς τὴν πανήγυριν τῆς ζωῆς ἐτούτης, μὲ ὀλίγα τίποτε ἀγοράζεται ἡ δικαιοσύνη, μὲ ἕνα κομμάτι ψωμί, μὲ ἕνα παλαιόροῦχον. Καὶ ἂν δὲν ἔχῃ μηδὲ ἀπ' αὐτά, μὲ ἕνα ποτήρι κρύο νερὸ δίνεται νὰ ἀγοράσῃ ἀρετὴν καὶ δικαιοσύνην. Ἢ μήνα θαῤῥεῖς ὅτι τὸ νερό, διατί εἶναι δωρεάν, τὸ ἔχουν ὅλοι; Πόσοι διψοῦν καὶ δὲν ἔχουν νὰ πίουν καὶ ἐμεῖς δὲν τοὺς βάνομεν εἰς τὸν νοῦν μας, ἀμὴ καταφρονοῦμεν τὴν ἐντολὴν τοῦ Χριστοῦ ὁποῦ λέγει «ὅστις ποτίσει ποτήριον ψυχρόν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν οὐ μὴ ἀπολέσῃ τὸν μισθὸν αὐτοῦ». Τὸ ποτήριον τοῦ νεροῦ δὲν χάνῃ τὸν μισθόν του καὶ τὰ φορέματα καὶ ἀργύρια ὁποῦ νὰ δώσωμεν τῶν χρειαζομένων διὰ εὐεργεσίαν θέλουν εἶστε χωρὶς μισθὸν ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ; Ὄχι, εὐεργεσίαν θέλουν εἶστε χωρὶς μισθὸν ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ; Ὄχι, δὲν εἶναι ἄδικος ὁ Θεὸς νὰ μᾶς κρατήσῃ τὸν μισθὸν τῶν τοιούτων ἐλεημοσυνῶν καὶ διὰ τὸ νερὸ ὁποῦ εἶπεν ὁ Κύριος, εἶναι καὶ αὐτὸ ἀνέξοδον καὶ σοῦ λέγει νὰ τὸ πάρῃς ἀπ' ἐκεῖ ὁποῦ τρέχει, νὰ τὸ ὑπᾶς ἐκεινοῦ ὁποῦ φ. 55r εἶναι κουλὸς ἢ ἀσθενὴς καὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν βρύσιν νὰ πίῃ ἢ νὰ πάρῃ. Καὶ ἐὰν εἰς τὴν ἀνέξοδον ἐλεημοσύνην παίρνωμεν τὸν μισθόν μας ἀδελφοί, πόσω μᾶλλον νὰ μὴν τὸν πάρωμεν ἀπ' ἐκεῖ ὁποῦ ἐξοδιάζομεν διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ; Τὸ λοιπὸν λέγω σας ἀδελφοί, ὅσον κρατεῖ τὸ πανηγύρι ἐτοῦτο, ὅσον στέκουνται εἰς τὴν ἀγορὰν αἱ ἀρεταὶ καὶ πουλοῦνται φτηνὰ μὲ πάσης δικαιοσύνης, χωρὶς πονηρίας διδόμεναι εἰς κάθε ἕναν ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ μεγαλοδώρου, ἂς ταῖς δράξωμεν. Μὴν ἀργήσωμεν, μὴν ἀμελήσωμεν. Ἂς βαδίσωμεν καὶ ἂς ἀγοράσωμεν ὡς λέγει ὁ προφήτης διὰ στόματος Θεοῦ. Τάδε λέγει Κύριος: ὅσοι διψᾶτε τὴν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν, δράμετε εἰς τοῦτο τὸ νερὸ τῆς διδασκαλίας καὶ εἰς τὴν βρύσιν τῆς δικαιοσύνης, εἰς τὴν πηγὴν τῶν ἀγαθῶν ἀρετῶν. Καὶ ὅσοι δὲν ἔχετε ἀργύριον, ἄσπρα καὶ χρήματα, ἐλᾶτε καὶ ἐσεῖς νὰ ἀγοράσετε χωρὶς χρήματα καὶ χωρὶς ἀργύρια. Ὅσον στέκει ἡ πανήγυρις ἀδελφοί, ἂς ἀγοράσωμεν ἐλεημοσύνας. Καὶ διὰ νὰ εἰπῶ καλλιότερα μὲ τὴν ἐλεημοσύνην, ἂς ἀγοράσωμεν τὴν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν. Λέγει

γὰρ ἡ γραφὴ ὅτι «ὁ ἐλεῶν πτωχός, δανείζει Θεῷ». Ἐὰν δανείζωμεν λοιπὸν τῷ Θεῷ τὴν ἐλεημοσύνην, ἂς δώσωμεν ἐδῶ εἰς τὸν κόσμον ἐτοῦτον, ἵνα μᾶς δώσῃ ὁ Θεὸς εἰς τὴν βασιλείαν του τὴν αἰώνιον. **φ. 55v** Λοιπὸν ἂς δώσωμεν ἐδῶ διὰ νὰ τὸν εὕρωμεν ἐκεῖ χρεώστην καὶ ὄχι κριτήν. Ἂς τὸν κάμωμεν χρεώστην καὶ θέλει μᾶς κάμη χάριν εἰς τὴν φοβερὰν κρίσιν αὐτοῦ. Διότι πάντα ὁ χρεώστης ἐντρέπεται τὸν δανειστὴν αὐτοῦ καὶ πιάνει τὸν λόγον του. Εἰ δὲ καὶ σώζει, δέχεται αὐτὸν μετὰ παῤῥησίας. Λοιπὸν λέγω σας ἀδελφοί, ὅσον κρατεῖ τὸ πανηγύρι ἐτοῦτο καὶ ὅσον στέκουνται εἰς τὸ πουλητήριον τοῦτο αἱ ἀρεταὶ καὶ ἐλεημοσύναις καὶ δικαιοσύναις καὶ πωλοῦνται ἔτζη εὐθυνά, ἂς δώσωμεν τῶν ἐπτωχῶν νὰ ταῖς ἀγοράσωμεν, ἵνα εὕρωμεν ἐκεῖ ὁποῦ τὰ ἐδανείσαμεν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν.

IV

Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, λόγος περὶ μετανοίας καὶ εἰς τὴν σκυθρωπότητα τοῦ βασιλέως Ἀχαὰβ καὶ εἰς Ἰωνᾶν τὸν προφήτην*

Γνωρίζετε καλά, εὐλογημένοι πατέρες, πῶς εἰς τοὺς ἀπερασμένους λόγους, ὅλον τὴν μετάνοιαν ἐπαινούσαμεν καὶ ὅλο διὰ τὴν μετάνοιαν ἐλέγαμεν, πόλεμον καὶ νίκην **φ. 40r** διηγούμεσθεν ὁποῦ πολεμᾶ ὁ Χριστὸς διὰ τ' ἐμᾶς καὶ νικᾶ μὲ τὴν μεγάλην του δύναμιν. Ὁ πόλεμος εἶναι τοῦ διαβόλου καὶ ἡ νηστεία εἶναι τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μετάνοια ἐγκωμιάζεται καὶ ὁ διάβολος πληγώνεται καὶ πονεῖ καὶ δὲν δύνεται νὰ βαστᾶ τὸν πόνον, ἀλλὰ φοβᾶται καὶ τρέμει. Τί φοβᾶσαι, ὦ διάβολε, εἰς τὰ ἐγκώμια τῆς μετανοίας; Τί φρίττεις, τί τρομάζεις, τί κλαίεις τί λυπᾶσαι ταλαίπωρε; Ναί, λέγει, δίκαια θρηνῶ καὶ κλαίω καὶ λυποῦμαι ὅτι μεγάλα σκεύη μοῦ ἅρπαξεν ἡ μετάνοια αὐτή. Καὶ ποῖα εἶναι τὰ σκεύη καὶ τὰ ἀγγεῖα ὁποῦ σοῦ ἅρπαξεν ἡ μετάνοια, ὦ διάβολε; Καὶ λέγει ὁ πονηρός: τὴν πόρνην καὶ τὸν βλάσφημον τελώνην ἀπώλεσα. Ἀληθινά, εὐλογημένοι πατέρες, πολλὰ σκεύη τοῦ διαβόλου ἥρπασεν ἡ μετάνοια ἀπὸ τὰ χέρια του καὶ τὰ ἔκαμεν σκεύη Θεοῦ. Ὅλην του τὴν βασιλείαν ἐκούρσευσεν ἡ μετάνοια. Ὡς θανάσιμον πληγὴν τὴν κοιτάζει ὁ μιαρὸς τὴν μετάνοιαν. Θέλετε τὴν γνωρίσῃ, ἀδελφοί, μὲ τὴν δοκιμήν, ἀπὸ ὅσα εἴδετε καὶ ἠκούσετε καὶ ἐπειδὴ τοιαῦτα ἀγαθὰ θεωροῦμεν, διατὶ ὀκνεύομεν καὶ δὲν τρέχομεν πάντοτε νὰ ἀκούωμεν τοιαῦτα μηνύματα; Διατὶ δὲν ἐρχόμεστεν πάντοτε εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ ἀγαποῦμεν τὴν μετάνοιαν; Ἔλα ἀδελφὲ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐὰν εἶσαι καὶ ἁμαρτωλὸς καὶ ἂν εἶσαι καὶ δίκαιος ἔλα εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ὁ ἁμαρτωλὸς ἂς ἔλθῃ νὰ εἰπῇ τὰς ἁμαρτίας του, νὰ δικαιωθῇ καὶ ὁ δίκαιος ἂς ἔλθῃ νὰ **φ. 40v** μὴν ξεπέσῃ τῆς δικαιοσύνης. Διότι εἶναι

λιμῶνας καὶ εἰς τὰ δύο μέρη ἡ ἐκκλησία. Ἐὰν ἦσαι ἁμαρτωλός, εἰπὲ τῷ Θεῷ ἥμάρτηκα. Ποῖος κόπος εἶναι ἐτοῦτος; Τί ἄργητα ἔχει τὸ πρᾶγμα; Τί βαρὺ εἶναι νὰ εἰπῆς ὅτι ἥμαρτες; Μήπως καὶ ἐσὺ τὸ κρίβης καὶ θαῤῥεῖς πῶς δὲν εἶναι ὁ διάβολος κατήγορός σου; Πρόλαβε ἀδελφὲ πρὶν νὰ σὲ κατακρίνη ἐκεῖνος, κατηγόρησε τὸν ἑαυτόν σου καὶ λέγε τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἐξάλειψε τὸ ἁμάρτημα, ἠξεύροντας καλὰ ὅτι τοιοῦτον κατήγορον ἔχεις, ὁποῦ δὲν δύνεται νὰ σιγήση. Ἥμαρτες, ἔλα* εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰπὲ τῷ Θεῷ ὅτι ἥμαρτον. Τίποτε ἄλλον δὲν σοῦ ζητῶ, παρὰ μόνον τοῦτο. Διότι ἡ ἁγία γραφὴ λέγει, λέγε σὺ πρῶτος τὰς ἁμαρτίας σου, ἵνα δικαιωθῆς. Εἰπὲ τὴν ἁμαρτίαν διὰ νὰ τὴν λύσης. Δὲν ἔχει τοῦτο τίποτε κόπον, οὐδὲ χρειάζεται πολλὰ λόγια, οὐδὲ ἔξοδες χρημάτων, μόνον λόγον εἰπὲ μὲ καλὴν γνώμην ἀπάνω εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ εἰπὲ ὅτι ἥμάρτηκα. Ἔχεις ἀδελφὲ ἀπὸ τὴν θείαν γραφὴν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεοῦ, ὁποῦ εἶπεν ὁ Κύριος ὅτι μὴν ἁμαρτήσης. Καὶ πάλιν ἐκεῖνος εἶναι ὁποῦ καὶ ἁμαρτήσης καὶ μετανοήσης, σὲ συγχωρεῖ. Εὑρίσκεις εἰς τὴν θείαν γραφὴν ἐκείνους ὁποῦ ἐξομολογήθηκαν τὴν ἁμαρτίαν τους καὶ ἐσυγχωρέθηκαν. Ὁμοίως εὑρίσκεις καὶ ἐκείνους ὁποῦ ἀρνήθηκαν καὶ **φ. 41r** ἐκαταχρίθηκαν. Ὁ Κάιν ἐφόνευσε τὸν ἀδελφόν του τὸν Ἄβελ ἀπὸ τὸν φθόνον του, διότι ἔστοντας καὶ νὰ τὸν φθονεῖ τὸν ἐφόνευσε καὶ διὰ τοῦτο, πρῶτον μετὰ δόλου τὸν ἤφερεν εἰς τὸν κάμπον καὶ τότε τὸν ἐφόνευσε. Ὅμως ὁ Κύριος ὁποῦ γνωρίζει τὰ πάντα, εἶπε πρὸς αὐτὸν τὸν Κάιν καὶ τὸν ἐρώτησε, ὄχι θέλοντας νὰ μάθη ποῦ εἶναι ὁ αδελφός του ὁ Ἄβελ, ἀλλὰ διὰ νὰ σύρη τὸν Κάιν πρὸς μετάνοιαν λέγει πρὸς αὐτόν: «ποῦ ἐστὶν Ἄβελ, ὁ ἀδελφός σου;». Καὶ ὁ Κάιν εἶπε: «μὴ φύλαξ τοῦ ἐμοῦ ἀδελφοῦ εἰμὶ ἐγώ;». Καὶ ἂν δὲν ἦσαι φύλαξ, μὲ ὅλον τοῦτο, ἀμὴ διατί γίνεσαι φονευτής; Καὶ ἐγὼ δὲν τὸν ἐφόνευσα. Καὶ ὁ Θεὸς λέγει πρὸς τὸν Κάιν: «ἡ φωνὴ τοῦ αἵματος τοῦ ἀδελφοῦ σου βοᾶ πρὸς ἐμὲ τὴν γῆν». Ἤλεγξέ τον ὁ Θεὸς παρευθύς, διατὶ ἀρνήθη καὶ ἔδωκέν του τὴν τιμωρίαν εἰς τὴν ὥραν διατὶ δὲν ἐμετανόησεν, ὄχι τόσον διὰ τὴν ἁμαρτίαν, ἀμὴ διὰ τὴν ἀδιαντροπίαν. Διότι δὲν μισᾶ τόσον ὁ Θεὸς τὸν ἁμαρτωλόν, ὅσον μισᾶ τὸν ἀδιάντροπον. Διὰ τοῦτο δὲν δέχεται ὁ Θεὸς πλέον τὸν Κάιν, ὁποῦ ἦλθεν ὕστερον εἰς μετάνοιαν, διατὶ δὲν εἶπεν ἀτός του τὴν ἁμαρτίαν του. Καὶ τί εἶπεν ὁ Κάιν; Μεῖζον ἡ αἰτία μου καὶ δὲν εἶναι διὰ συγχώρησιν. Δὲν εἶμαι ἄξιος νὰ ζῶ. Καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς πρὸς αὐτόν: «στένων καὶ τρέμων ἐπὶ τῆς γῆς, νὰ περιπατῆς», εἰς τὴν γῆν, νὰ ἀναστενάζης καὶ νὰ τρέμης. Κακὴ εἶναι τούτη ἡ τιμωρία **φ. 41v** καὶ φοβερή. Καὶ λέγει δὲν σὲ φονεύω, διὰ νὰ μὴν ἀλησμονηθῆ ἡ ἀλήθεια, ἀλλὰ νὰ σὲ κάμω νόμον, νὰ σὲ ἀναγινώσκουν ὅλοι, νὰ φοβοῦνται καὶ ἐκεῖνοι, νὰ μὴν φονεύουν καὶ πάθουν τὰ ὅμοια. Καὶ περιετριγύριζεν ὁ Κάιν, ὡσὰν ἕνας νόμος ζωντανός, ὡσὰν μία κολῶνα. Μὲ τὴν σιωπὴν ἐβγάνοντας μίαν μεγάλην διδασκαλίαν ἀπὸ τρουμπέταν λαμπροτέραν, λέγουσαν πρὸς πάντας, βλέπετε τὶ ἔπαθεν ὁ φονεύς, μὴ φονεύση ἄλλος τινὰς νὰ μὴν πάθη τὰ ὅμοια. Ἔλαβε τῆς

ἁμαρτίας τὴν τιμωρίαν καὶ χωρὶς νὰ εἰπῇ τὸ ἁμάρτημα. Ἔλεγξέ τον ὁ Θεὸς καὶ αὐτὸς διὰ τὴν ἀδιαντροπίαν κατακρίνεται καὶ καταδικάζεται. Εἰ δὲ καὶ ἤθελε τὸ ὁμολογήσῃ μοναχός του, ἤθελε συγχωρηθῇ. Ἂς ἔλθωμεν εἰς τὸν Δαυὶδ τὸν προφήτην καὶ βασιλέα, τὸν ὁποῖον ἐγὼ περισσότερον τὸν ὀνομάζω προφήτην, παρὰ βασιλέα. Διότι ἡ μὲν βασιλεία του ἦτον μόνον εἰς τὴν Παλαιστίνην, εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, ἡ δὲ προφητεία του εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης ἐξέδραμε καὶ ἡ μὲν βασιλεία του εἰς ὀλίγον καιρὸν ἐκατελύθη, ἡ δὲ προφητεία ἀθάνατα μᾶς δείχνει τὰ λόγια του. Εὐκολότερον εἶναι νὰ σβεσθῇ ὁ ἥλιος, παρὰ νὰ ἀλησμονηθοῦν τὰ λόγια τοῦ Δαυίδ. Λοιπὸν ὁ προφήτης ἐτοῦτος περιέπεσεν εἰς μοιχείαν καὶ φόνον. **φ. 42r** Διότι, καθὼς λέγει ἡ γραφή, εἶδεν ὁ Δαυὶδ γυναῖκα εὔμορφον, λουομένην καὶ ἠγάπησέν την καὶ ἐκεῖνο ὁποῦ τοῦ ἐφάνη ἔκαμέν το καὶ ἔπεσεν τὸ μαργαριτάρι μέσα εἰς τὴν λάσπην καὶ δὲν ἤξευρεν πῶς ἔκαμεν ἁμαρτίαν, τόσον ἦτον ἐσκοτισμένος ἀπὸ τὸ πάθος. Λοιπὸν ἐμοίχευσε, ἀμὴ δὲν τὸ ἐγροίκα, οὐδὲ τὸν εἶπε τινὰς τίποτε. Καὶ τοῦτο τὸ ἔπαθεν ὄχι εἰς τὴν νεότητα, ἀλλὰ εἰς τὰ γερατία, διὰ νὰ μάθῃς ὅτι ὅταν ἦσαι ῥάθυμος καὶ ἀμελής, δὲν σὲ θέλει ὠφελήσῃ τὸ γηρατεῖον καὶ τὰ ἄσπρα τὰ γένεια καὶ ὅταν εἶσαι σπουδαῖος καὶ προσεκτικός, δὲν θέλει σὲ βλάψῃ ἡ νεότης. Διότι εἰς τὴν γνώμην καὶ εἰς τὴν προαίρεσιν τοῦ ἀνθρώπου κεῖται ὅλον καὶ ὄχι εἰς τὴν ἡλικίαν. Καὶ ἔτζη ἐκείτετον ὁ Δαυὶδ ἀναίσθητος καὶ δὲν ἐλογίαζε πῶς ἔσφαλε. Διότι τοῦ σώματος ὁ νοῦς ἐσκοτίσθη ἀπὸ τρυφῆς καὶ πολυφαγίας καὶ μέθης. Λοιπὸν ὁ Θεὸς τί ἔκαμεν, ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν τὸν προφήτην Νάθαν καὶ ἦλθε πρὸς τὸν Δαυὶδ καὶ δὲν τὸν ἤλεγξε πάραυτα, οὐδὲ εἶπε πρὸς αὐτόν, παράνομε καὶ μαγαρισμένε, μοιχὲ καὶ φονευτά, τόσες τιμαῖς ἐδέχθηκες ἀπὸ τὸν Θεὸν καὶ σὺ ἐκατεπάτησες ταῖς ἐντολαῖς του; Δὲν εἶπε τοιαῦτα λόγια, διὰ νὰ μὴν τὸν κάμῃ ἀδιαντροπότερον. Καὶ πλέκει μίαν κρίσιν πλαστὴν μὲ τέχνην σοφωτάτην καὶ λέγει τον μίαν παραβολὴν καὶ τὴν διηγᾶται ὡς κρίσιν. Καὶ ὁ Δαυὶδ στέ **φ. 42v** κεται καὶ ἀκούει καὶ δὲν τὸ γροικᾶ. Καὶ λέγει ὁ Νάθαν: μίαν κρίσιν ἔχω βασιλεῦ νὰ σὲ ἀναγγείλω. Ἦτον ἕνας πλούσιος καὶ ἕνας πτωχός. Καὶ εἶχεν ὁ πλούσιος ἑκατὸν πρόβατα, εἶχε καὶ ὁ πτωχὸς μίαν προβατίνα, ἡ ὁποία ἔπινεν ἀπὸ τὸ ποτήρι του καὶ ἔτρωγεν ἀπὸ τὸ τραπέζι του καὶ εἰς τὸν κόρφον του ἐκοιμᾶτον. Καὶ ἦλθεν ἕνας ἄνθρωπος εἰς τὸν πλούσιον καὶ ἐλυπήθη ὁ πλούσιος νὰ σφάξῃ ἀπὸ τὰ ἐδικά του πρόβατα καὶ ἐπῆρε τὴν προβατίνα τοῦ πτωχοῦ καὶ τὴν ἔσφαξε. Ὁ βασιλεὺς ἀκούσας τὴν κρίσιν ταύτην καὶ θαῤῥῶντας ὅτι ἄλλος τινὰς εἶναι ὁποῦ ἔκαμε τὴν ἀδικίαν αὐτὴν, κάμνει τὴν ἀπόφασιν κοπτερήν. Διότι τότε ἀποτόμως δρυμήτητα καὶ δυνατὰ ἀποφασίζει μετὰ ὅρκου καὶ λέγει: ζῇ Κύριος, ἄξιος θανάτου εἶναι ἐκεῖνος ὁποῦ τὸ ἔκαμε τοῦτο. Καὶ ἀφόντις φονευθῇ, καὶ ἀπὸ τὰ τίποτές του νὰ δοθῇ ἡ προβατίνα ἐκείνη ἑπταπλασίως. Λοιπὸν ὁ Νάθαν πρὸς τὴν ἀπόκρισιν τοῦ βασιλέως πλέον δὲν ἄργησε, ἀλλὰ παρευθὺς λέγει πρὸς αὐτόν: ἐσὺ εἶσαι, ὦ βασιλεῦ, ὁποῦ τὸ ἔκαμες τοῦτο. Καὶ ὁ βα-

σιλεὺς παρευθὺς εἰς τὴν ὥραν ἀποκριθεὶς εἶπεν, «ἥμαρτον τῷ Κυρίῳ». Καὶ πάλιν ὁ Νάθαν τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ λέγει πρὸς αὐτόν: «καὶ Κύριος ἀφεῖλε τὸ ἁμάρτημά σου». Ὁ Θεὸς ἀφῆκε τὸ ἁμάρτημά σου, ἐπῆρε τὴν ἁμαρτίαν σου ἐπειδὴ τὴν ὁμολόγησες. Τοῦ λόγου σου κατεδίκασας, διὰ τοῦτο ἐγὼ σοῦ συγχωρῶ τὴν καταδίκην. Μὲ καλὴν γνώμην ὁμολόγησες τὸ σφάλμα σου, διὰ τοῦτο ἐγὼ σοῦ συγχωρῶ τὸ ἁμάρτημα. Εἴδατε, εὐλογημένοι πατέρες, εἰς τὸν Δαυὶδ, πῶς φ. 43r ἐπληρώθη τὸ γεγραμμένον; Εἴδετε πῶς ἔγινεν ἐκεῖνο ὁποῦ λέγει ὁ Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου, λέγε σὺ πρῶτος τὰς ἁμαρτίας σου ἵνα δικαιωθῇς. Τί κόπος εἶναι τοῦτος ἀδελφέ; Τί στεναχωρία εἶναι νὰ εἰπῇς μοναχὸς σου τὴν ἁμαρτίαν σου πρὶν νὰ σοῦ τὸ εἰπῇ ἄλλος, ἢ ὁ πνευματικός σου, ἢ ὁ ἐλέγχων σε; Καὶ ἂν θέλῃς, στοχάσου καὶ ἄλλην στράταν μετανοίας, ἤγουν νὰ κλαύσῃς καὶ νὰ θρηνήσῃς τὴν ἁμαρτίαν ὁποῦ ἔκαμες. Δάκρυσε νὰ λύσῃς τὴν ἁμαρτίαν, θρήνησον νὰ σβύσῃς τὴν φλόγα τοῦ αἰωνίου πυρὸς μὲ ὀλίγα δάκρυα. Κανένας μέγας κόπος δὲν εἶναι τοῦτο. Δὲν εἶναι νὰ περάσῃς κανένα πέλαγος μεγάλο καὶ θέλεις πληρωθεῖς ἀπὸ τὴν ἁγίαν γραφήν. Ἦτον κάποιος βασιλεύς, τὸ ὄνομά του Ἀχαάβ, ὁ ὁποῖος ἦτον δίκαιος, ὅμως ἔκαμεν ἀδικίαν ἀπὸ ἀνάγκασιν τῆς γυναικός του Ἰεζάβελ. Διότι ἐπεθύμησεν ἕνα ἀμπελῶνα τινὸς ἀνθρώπου, Ναβουθὲ ὀνομαζομένου, ὁ ὁποῖος ἦτον Ἰσραηλίτης καὶ ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν ὁ βασιλεὺς Ἀχαάβ ζητῶντας τὸν ἀμπελῶνα του καὶ λέγοντας: δός μοι τὸν ἀμπελῶνα Ναβουθὲ καὶ ἢ ἀργύρια ἔπαρε, ἢ ἄλλον τόπον, ὅτι πολλὰ τὸν ἐπεθύμησα τὸν ἀμπελῶνα σου. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος εἶπε, νὰ μὴν τὸ δώσῃ ὁ Θεὸς νὰ πουλήσω τὴν κληρονομίαν τοῦ πατρός μου. Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἀχαὰβ ἀληθινὰ ἐπεθύμα τὸν ἀμπελῶνα, ἀμὴ δὲν ἤθελε νὰ τὸν ἐπάρῃ στανέως* τοῦ ἀνθρώπου ὁποῦ τὸν ὥριζε. Καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ πράγματος ἐλυπήθη καὶ ἦτον ὡσὰν ταλαιπωρημένος. Τότε ἐπῆγε πρὸς αὐτὸν φ. 43v ἡ γυναῖκα του ἡ Ἰεζάβελ, ἡ ἀδιάντροπος καὶ μιαρωτάτη καὶ ἀκάθαρτος καὶ μαγαρισμένη καὶ λέγει: Τί λυπᾶσαι καὶ δὲν τρώγεις. Σηκώσου καὶ ἐγὼ νὰ σὲ κάμω νὰ κληρονομήσῃς τὸν ἀμπελῶνα τοῦ Ναβουθὲ τοῦ Ἰσραηλίτου. Καὶ γράφει ἐπιστολὴν ἐκπροσώπου τοῦ βασιλέως πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ ἔλεγε: διαλαλήσετε νηστείας καὶ ἐβγάλετε ψευδομάρτυρας κατὰ τοῦ Ναβουθέ, ὅτι ἐβλασφήμησεν εἰς τὸν Θεόν. Ὢ μιαρᾶς νηστείας. Ἔκαμαν νηστείαν διὰ νὰ κάμουν φόνον. Λοιπὸν ἐψευδομαρτύρησαν κατὰ τοῦ Ναβουθὲ καὶ ἐλιθοβόλησάν τον καὶ ἀπέθανε. Καὶ ἐμήνυσαν τῆς Ἰεζάβελ ὅτι ἔγινε ὁ ὁρισμός της. Τότε ἐπῆγεν ἡ Ἰεζάβελ καὶ λέγει τοῦ Ἀχαάβ, σηκώσου νὰ κληρονομήσωμεν τὸν ἀμπελῶνα τοῦ Ναβουθέ, ὅτι ἀπέθανεν. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐλυπήθη κατὰ τὴν ὥραν ὀλίγον. Μετὰ ταῦτα ἐκληρονόμησεν ἀδίκως καὶ παρανόμως τὸν ἀμπελῶνα καὶ ὁ Θεὸς ἀπέστειλε τὸν προφήτην Ἠλίαν πρὸς τὸν Ἀχαάβ καὶ τοῦ εἶπε: Ἐπειδὴ ἐφόνευσας καὶ ἐκληρονόμησας ἀδίκως, ἔτζη νὰ χυθῇ τὸ αἷμα σου καὶ αἱ πόρνες νὰ λουσθοῦν εἰς αὐτὸν καὶ οἱ σκύλοι νὰ τὸ γλύψουσι. Θεήλατος εἶναι ἡ ὀργή, τελειωμένη ἡ καταδίκη. Καὶ

ἐπῆγεν ὁ Ἠλίας πρὸς τὸν Ἀχαὰβ εἰς τὸν ἀμπελῶνα, ἐκεῖ ὁποῦ ἔγινεν ἡ ἄδικος κληρονομίαν, διὰ νὰ γένῃ καὶ ἡ ἀπόφασις τῆς τιμωρίας τοῦ παρανόμου. Καὶ ὡς εἶδεν ὁ Ἀχαὰβ τὸν Ἠλίαν, λέγει πρὸς αὐτόν: ἰδοῦ ὁποῦ μὲ ηὗρεν ὁ ἐχθρός μου, ἤγουν ηὗρες μὲ ἀπάνου εἰς τὴν ἁμαρτίαν, ἐπίασές με φ. **44r** παράνομον, διότι ἀληθινὰ ἔκαμα ἁμαρτίαν. Ἠμπορεῖς νὰ μοῦ εἰπῆς εἴ τι θέλεις; Ταῦτα εἶπεν ὁ Ἀχαάβ, διατὶ δὲν ἠμπόρεσε νὰ κρύψῃ τὴν ἁμαρτίαν, ὅτι ἔγινε φανερὴ καὶ ὅτι προτήτερα τὸν ἔλεγχεν ὁ Ἠλίας περὶ πολλῶν πραγμάτων νὰ εἶναι δίκαιος. Ἀπὸ τότε εὗρησκεν* προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις πολλαῖς, ἀμὴ τῶρα πλέον, μὴ ἔχοντες ποῦ νὰ φύγῃ, εἶπε πρὸς τὸν προφήτην, εὗρηκάς με ὁ ἐχθρός μου. Καὶ ὁ προφήτης λέγει: ἐτοῦτα λέγει ὁ Κύριος. Ἐπειδὴ ἐφόνευσες καὶ ἐκληρονόμησες καὶ ἔχυσες αἷμα δίκαιον, ἔτζη νὰ χυθῇ τὸ αἷμα σου καὶ αἱ πόρνες νὰ λουσθοῦν εἰς τὸ αἷμα σου καὶ οἱ σκύλοι νὰ γλύψουν τὸ αἷμα. Ταῦτα ὡς ἤκουσεν ὁ Ἀχαάβ, ἐλυπᾶτον καὶ ἔκλαιεν εἰς τὴν ἁμαρτίαν ὁποῦ ἔκαμεν. Ἐγνώρισε τὴν ἀδικίαν καὶ ἔλυσε τὴν ἀπόφασιν. Καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς πρὸς τὸν προφήτην: εἶδες πῶς ἐμετανόησεν ὁ Ἀχαὰβ καὶ ἐπορεύθη πενθῶν καὶ σκυθρωπάζων ἐνώπιόν μου; «Οὐ μὴ ποιήσω κατὰ τὴν κακίαν αὐτοῦ». Διατὶ ἐλυπήθη καὶ ἐθρήνισεν ὁ Ἀχαὰβ καὶ ἐπέρασεν τὴν ζωὴν του μὲ λύπην. Διὰ τοῦτο, λέγει ὁ Θεός, νὰ μὴν τὸν παιδεύσω, οὐδὲ νὰ κάμω καθὼς εἶπα. Ὢ τοῦ θαύματος. Ὁ δεσπότης καὶ βασιλεὺς τοῦ παντὸς γίνεται συνήγορος καὶ βοηθὸς τοῦ λόγου του καὶ ἀπολογεῖται ὁ Θεὸς διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν λυπᾶται καὶ τὸν συγχωρᾶ. Καὶ λέγει πρὸς τὸν Ἠλίαν: μὴ νομίζεις ὅτι ἁπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν ἀδίκως τὸν ἐσυγχώρησα, διατὶ αὐτὸς ὁ Ἀχαὰβ ἄλλαξε τὴν γνώμην του καὶ ἐγὼ ἔστρεψα τὴν ὀρ φ. **44v** γήν μου. Καὶ σὺ εἶπες λόγον νὰ γένῃ, ὡς ἀληθῶς προφήτης. Διότι εἶπες νὰ πάθῃ ἐκεῖνα, ἂν δὲν ἤθελε μετανοήσῃ. Αὐτὸς ἐμετανόησε καὶ ἐγὼ τὸν ἐσυγχώρησα καὶ οὐδὲ ἐσὺ ἔσφαλες. Εἶδες πῶς τὸ πένθος καὶ τὸ δάκρυον καὶ ἡ θλῖψις* ἐξαλείφει τὰς ἁμαρτίας; Ἄκουσον ἀκόμη καὶ ἄλλη μία ἱστορία ὁποῦ διηγᾶται ἡ θεία γραφὴ περὶ τοῦ προφήτου Ἰωνᾶ διὰ τὴν μετάνοιαν. Εἶπεν ὁ Θεὸς τοῦ Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου, σῦρε εἰς τὴν Νινευΐ, τὴν πόλιν τὴν μεγάλην, εἰς τὴν ὁποίαν κατοικοῦσι δώδεκα μυριάδες ἄνθρωποι χωρὶς γυναικῶν καὶ παιδία καὶ εἶπε ὅτι τρεῖς ἡμέραις ἀκόμη θέλει ὁ Θεὸς νὰ καταποντίσῃ τὴν πόλιν ἐκείνην. Ταῦτα ἀκούσας ὁ προφήτης, δὲν ἤθελε νὰ ὑπάγῃ ἐκεῖ, γνωρίζοντας τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔφυγεν νὰ ὑπάγῃ εἰς ἄλλον τόπον καὶ ἔλεγε μὲ τὸν ἑαυτόν του: ἐγὼ πηγαίνω καὶ διαλαλῶ καὶ ὁ Θεὸς εἶναι φιλάνθρωπος καὶ λυπᾶται τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ μετανοεῖ ἐπὶ κακίαν ἀνθρώπων καὶ ἐγὼ ἐβγαίνω ψεύστης καὶ θέλουν με φονεύσῃ ὡς ψευδοπροφήτην. Καὶ ἔφυγεν καὶ ἐμπῆκεν εἰς καράβι καὶ τὸν ἐρρίψαν οἱ ναῦτες εἰς τὴν θάλασσαν διὰ τὴν φουρτοῦνα τῆς θαλάσσης καὶ προστάξει Θεοῦ ἦλθεν ἕνας δέλφινας καὶ τὸν ἐκατάπιεν καὶ ἐπῆγεν καὶ τὸν ἔβγαλε εἰς τὴν Νινευΐ τὴν πόλιν ὡς καθὼς διηγᾶται ἡ ἱστορία τῆς ἁγίας γραφῆς. Ὅμως ὡσὰν εἶδεν ὅτι

ἀδύνατον εἶναι νὰ φύγει τινὰς ἀπὸ τὸν Θεόν, ἐπῆγε καὶ ἐκήρυξε **φ. 45r** καθὼς τὸν ὥρισεν ὁ Θεὸς καὶ οἱ Νινευῖται, ἀκούοντας ταῦτα τὰ λόγια τοῦ προφήτου, ἐμετενόησαν καὶ ἔκλαυσαν καὶ ὁ Θεὸς τοὺς ἐσυγχώρησεν. Διὰ τοῦτο ἂς κάμωμεν καὶ ἡμεῖς νὰ μετανοήσωμεν, ἴσως καὶ ὡς Θεὸς ἐλεήμων νὰ μᾶς ἐσυγχωρήση τὰς ἁμαρτίας μας. Ἂς ταπεινωθοῦμεν καὶ ἂς καταφρονέσωμεν τοῦ λόγου μας, διότι λέγει, ὁ ταπεινῶν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται. Ἡ ταπείνωσις, ἤγουν ὅταν ταπεινοφρονήσης καὶ λογισθῆς καταφρονεμένος καὶ χειρότερος ἀπὸ ἄλλους, ἔλυσες τὰς ἀλύσεις καὶ τὰ δεσμὰ τῶν ἁμαρτημάτων καὶ λάβε ἀπόδειξιν ἀπὸ τὴν παραβολὴν τοῦ τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου, ὁποῦ λέγει τὸ Εὐαγγέλιον. Διότι ἀνέβηκαν εἰς τὸ ἱερὸν ὁ τελώνης καὶ ὁ Φαρισαῖος νὰ προσευχηθοῦν. Καὶ ἄρχισεν ὁ Φαρισαῖος νὰ λογαριάζη τὰς ἀρετάς του καὶ νὰ κατακρίνη τὸν τελώνην καὶ ἔλεγεν: δὲν εἶμαι ἐγὼ ἁμαρτωλός, ὡσὰν ὅλος ὁ κόσμος καὶ ὡσὰν ἐτοῦτον τὸν τελώνην. Ὁ δὲ τελώνης, ἔσκυψε καὶ εἶπεν: «ὁ Θεὸς ἱλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ», ὁ Θεὸς λυπήσου με τὸν ἁμαρτωλόν. Ἐταπεινώθη ὁ τελώνης καὶ ἐδικαιώθη, ὁ δὲ Φαρισαῖος ἐκατέβη ἀπὸ τὸ ἱερὸν ζημιωμένος ὅλην τὴν δικαιοσύνην καὶ ὁ τελώνης ἐκατέβη ἐκ τοῦ ἱεροῦ δικαιοσύνην ἐνδεδυμένος. Τὰ λόγια τῆς ταπεινώσεως ἐνίκησαν τὰ ἔργα τῆς ἐλεημοσύνης τῆς κενοδόξου. Ὁ τελώνης ἐκέρδισε τὴν δικαιοσύνην τῶν λόγων **φ. 45v** τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ ὁ Φαρισαῖος τὴν δικαιοσύνην ἔργων. Λοιπὸν ἐὰν ὁ τελώνης ἦτον ἁμαρτωλὸς καὶ ἀδικητὴς καὶ μὲ τὸ νὰ εἰπῆ τὴν ἀλήθειαν μὲ τρόπον ταπεινοφροσύνης ἔλαβεν ὠφέλειαν, πόσω μᾶλλον θέλει ὠφεληθῆ ὁ ἅγιος καὶ ἐνάρετος, ὅταν ταπεινοφρονήση τοῦ λόγου του. Ὥστε ἀδελφὲ ἀπὸ τοῦτα μάνθανε νὰ ταπεινοφρονῆς, νὰ γένης δίκαιος. Στοχάσου τὸν μακάριον Παῦλον, τὸν ἀληθῶς ταπεινόφρονα, τὸν διδάσκαλον τῆς οἰκουμένης, τὸν ῥήτορα πνευματικόν, τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, τὸν πῦργον τὸν ἀσάλευτον ὁποῦ μὲ ὀλίγον κορμὶ ἐπερικύκλωσεν ὅλην τὴν οἰκουμένην καὶ ὡσὰν ἀετὸς μὲ πτέρυγας ὅλην τὴν ἐπεριτρυγύρισεν. Ἐκεῖνον ἀληθῶς ὀνομάζω ἐγὼ ταπεινόφρονα, ὁποῦ ἔκαμεν μυρίους κόπους, ὁποῦ περισσότερον πάντων ἐκοπίασε, ὁποῦ ὑπέμεινε φυλακὰς καὶ πληγὰς καὶ μάστιγας, ὁποῦ μὲ ταῖς ἐπιστολαῖς του ἔβαλεν εἰς τὸ δίκτυον τοῦ εὐαγγελίου τὰ πεπλανημένα ἔθνη, ὁποῦ ἐγένετο ἀπόστολος καὶ ἐκαλέσθη ἐκ Θεοῦ μὲ φωνὴν οὐρανίαν. Αὐτὸς ὁποῦ εἶναι τοιοῦτος εἰς ἀρετὰς καὶ χαρίσματα, ταπεινοφρονεῖ καὶ λέγει: «ἐγὼ γὰρ εἰμὶ ὁ ἐλάχιστος τῶν ἀποστόλων, ὃς οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς καλεῖσθαι ἀπόστολος». Εἶδες ταπεινοφροσύνης μέγεθος; Ἐγὼ εἶμαι, λέγει, ὁ πλέα μικρότερος ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους καὶ δὲν εἶμαι ἄξιος νὰ ὀνομάζομαι ἀπόστολος. Ἀληθινὰ τοῦτο εἶναι ἡ ταπεινοφροσύνη, νὰ ταπεινώνεται εἰς ὅλα καὶ νὰ λέγη τοῦ λόγου τὸν μικρότερον, **φ. 46r** ὁ Παῦλος ὁ οὐρανοπολίτης, ὁποῦ εἶχε μὲν σῶμα ἀνθρώπινον, ἀμὴ ἔζοῦσε ζωὴν ἀγγελικήν. Ταύτην τὴν ἀρετὴν τῆς ταπεινοφροσύνης μᾶς διδάσκει ὁ Παῦλος. Ταύτην ἐπίασεν καὶ ὁ τελώνης καὶ ἐσώθη, διότι ἐγύμνωσε τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ καὶ ἔγινε δίκαιος μὲ ὀλίγον

κόπον. Οὔτε βίον ἐξοδίασε νὰ τὸ κάμῃ, οὔτε πέλαγος ἐπέρασεν, οὔτε στερεὰν ἐπεριπάτησεν μακρινὴν στράταν διὰ τὴν σωτηρίαν, οὔτε φίλους ἔβαλε παρακαλεστάς καὶ μεσίτας, ἀλλὰ μὲ ὀλίγη ταπεινοφροσύνην ἀπόκτησε τὴν δικαιοσύνην καὶ ἠξιώθη τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἧς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ τῷ πατρί, δόξα ἅμα τῷ ἁγίῳ πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν* αἰώνων*, ἀμήν.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ἀπολαυάνει cod. || *τοῦτου* cod. || *προσπεύτω* cod. || *εὐγαίνω* cod. || *φινανθρωπεύσου* cod. || *εὐχολοχρείαστα* cod. || *φαίνομεν* cod. || *εὐγάλη* cod. || *τοιούτης* cod. || *ἄλλος* cod. || *λούσειν* cod. || *ἐσχάτως* cod. || *διατάχους* cod. || *ἐξ ἐκαίθη* cod. || *σόβον* cod. || *εἴτι* cod. || *προσερινὰ* cod. || *μέλλου* cod. || *ἀκαθαρσίας* cod. || *βρῶμιας* cod. || *ἀ* cod. || *ἐσέβη* cod. || *ἀ* cod. || *ἔτι* cod. || *εἴτι* cod. || *δύνομαι* cod. || *ὅπο* cod. || *ἐστρόθη* cod. || *ὁμιλίας* cod. || *τί* cod. || *ὁ Θεός* rep. cod. || *οὐ* cod. || *ἀφίνειν* cod. || *τριγύρι* cod. || *τριγύρου* cod. || *τινὲν* cod. || *διὰ τί* cod. || *Ἰδαῖοι* cod. || *ἀπὸ στέλλει* cod. || *βήκωμεν* cod. || *νεκροί* cod. || *ἄπτεροι* cod. || *τοχαστοδμεν* cod. || *τα* cod. || *ἀρχιεπισκὸ* cod. || *σέβα* cod. || *στανέω* cod. || *εὕρεσκεν* cod. || *θλίψεις* cod. || *τῶν* om. cod. || *ωνων* cod.

ΜΑΝΟΛΗ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ

ΠΙΝΑΚΕΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Δημοσιεύονται στη συνέχεια θεματολογικό ευρετήριο και ευρετήριο τόπων προελεύσεως της λαογραφικής ύλης, της πρώτης συμβολής στη λαογραφική βιβλιογραφία της Θράκης, που συμπεριλήφθηκε στο βιβλίο μου *Συμβολή στη λαογραφική μελέτη των Πομάκων και του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή 1995 (*Παράρτημα Θρακικής Επετηρίδας*, 2), σσ. 75-288, που αποτελείται από 2561 λήμματα. Από τους πίνακες αυτούς φαίνεται ευκρινώς η εμμονή των συγγραφέων σε ορισμένα θέματα (λαϊκή λατρεία, δημοτικά τραγούδια κ.λπ.) αλλά και σε υλικό συγκεκριμένων τόπων, κυρίως των προσφύγων από την περιοχή της μείζονος Θράκης, που εγκαταστάθηκαν στον ελληνικό, σήμερα θρακικό χώρο. Έτσι, πέραν της χρηστικότητος της προμνημονευθείσης βιβλιογραφίας, δίνονται πληροφορίες και για τον λαογράφο που θα ήθελε να ξέρει ποιοί τομείς και ποιές περιοχές προσφέρονται για περαιτέρω συλλογή, έρευνα και μελέτη.

Ι. ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

Α. Βιβλιογραφία

119, 351, 595, 771, 904, 940, 942, 943, 1030, 1050, 1070, 1073, 1140, 1155, 1156, 1417, 1429, 1488, 1937, 2072, 2104, 2106, 2141, 2271, 2295, 2296, 2306.

Β. Γενικά και σύμμεικτα

α) Γενικά

1, 2, 3, 16, 25, 26, 27, 34, 47, 55, 57, 61, 63, 64, 66, 78, 79, 80, 82, 87, 108, 113, 120, 123, 145, 149, 159, 160, 175, 188, 197, 208, 209, 210, 211, 239, 240, 251, 252, 264, 265, 266, 267, 269, 271, 272, 273, 284, 285, 289, 306, 307, 311, 317, 325, 326, 338, 348, 354, 369, 370, 371, 372, 382, 408, 409, 410, 420, 422, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 444, 446, 447, 455, 458, 460, 462, 477, 514, 543, 544, 552, 565, 566, 572, 574, 592, 596, 604, 606, 607, 617, 656,

* Οι αριθμοί παραπέμπουν στην αρίθμηση των λημμάτων της παραπάνω βιβλιογραφίας.

659, 667, 669, 723, 734, 735, 748, 752, 757, 776, 777, 781, 782, 792, 824, 834, 840, 842, 843, 844, 845, 846, 853, 870, 878, 880, 887, 888, 898, 903, 906, 920, 927, 928, 929, 934, 935, 969, 970, 974, 975, 977, 978, 987, 1026, 1037, 1058, 1060, 1066, 1067, 1071, 1075, 1076, 1078, 1083, 1088, 1089, 1090, 1107, 1108, 1109, 1113, 1132, 1133, 1134, 1141, 1142, 1164, 1172, 1173, 1177, 1185, 1206, 1218, 1234, 1270, 1271, 1273, 1274, 1275, 1296, 1303, 1308, 1309, 1310,1311, 1376, 1377, 1378, 1379, 1381, 1383, 1388, 1389, 1393, 1395, 1396, 1397, 1399, 1400, 1402, 1412, 1420, 1442, 1448, 1460, 1479, 1480, 1482, 1486, 1487, 1490, 1493, 1497, 1506, 1511, 1512, 1513, 1514, 1515, 1516, 1534, 1545, 1546, 1547, 1549, 1569, 1570, 1589, 1592, 1594, 1595, 1596, 1597, 1601, 1613, 1622, 1628, 1629, 1632, 1636, 1666, 1667, 1668, 1669, 1670, 1671, 1672, 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678, 1680, 1681, 1682, 1687, 1688, 1689, 1690, 1694, 1707, 1708, 1709, 1711, 1712, 1714, 1719, 1720, 1723, 1751, 1752, 1798, 1807, 1809, 1810, 1811, 1813, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, 1824, 1850, 1851, 1862, 1863, 1868, 1891, 1894, 1910, 1930, 1934, 1935, 1936, 1940, 1958, 1962, 1963, 1995, 1996, 1997, 2002, 2003, 2007, 2017, 2028, 2032, 2038, 2039, 2052, 2055, 2057, 2066, 2067, 2068, 2069, 2071, 2091, 2092, 2093, 2095, 2096, 2097, 2111, 2113, 2114, 2123, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2142, 2143, 2144, 2145, 2148, 2149, 2151, 2153, 2154, 2173, 2208, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2219, 2222, 2223, 2224, 2227, 2228, 2229, 2230, 2236, 2237, 2247, 2248, 2249, 2258, 2259, 2274, 2280, 2282, 2319, 2322, 2323, 2324, 2325, 2332, 2335, 2337, 2340, 2341, 2352, 2353, 2354, 2356, 2357, 2358, 2359, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2377, 2378, 2382, 2386, 2387, 2388, 2390, 2400, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2413, 2414, 2416, 2417, 2418, 2419, 2422, 2423, 2425, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2451, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2502, 2503, 2508, 2509, 2510, 2511, 2514, 2515, 2516, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2531, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2560, 2561.

β) Σύμμεικτα

1. Συλλογές: 5, 9, 10, 13, 32, 106, 110, 128, 130, 131, 137, 139, 140, 141, 161, 169, 177, 181, 182, 183, 203, 226, 278, 279, 281, 293, 295, 302, 315, 328, 336, 359, 376, 383, 388, 391, 392, 393, 396, 416, 437, 438, 440, 441, 442, 450, 484, 486, 497, 505, 506, 515, 519, 535, 556, 559, 576, 621, 622, 625, 674, 680, 681, 682, 685, 688, 690, 736, 738, 739, 741, 742, 759, 763, 767, 780, 805, 806, 821, 822, 823, 827, 828, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 874, 875, 917, 923, 924, 925, 926, 930, 939, 945, 946, 949, 950, 955, 957, 958, 959, 960, 966, 990, 991, 996,

999, 1008, 1009, 1011, 1015, 1031, 1032, 1033, 1046, 1051, 1052, 1053, 1054, 1055, 1057, 1080, 1096, 1103, 1115, 1116, 1120, 1125, 1126, 1127, 1143, 1144, 1165, 1166, 1168, 1169, 1186, 1187, 1188, 1189, 1190, 1191, 1192, 1193, 1194, 1195, 1196, 1197, 1198, 1199, 1200, 1203, 1204, 1211, 1212, 1213, 1214, 1216, 1217, 1225, 1227, 1228, 1229, 1230, 1231, 1232, 1245, 1248, 1259, 1265, 1267, 1278, 1292, 1293, 1294, 1295, 1300, 1301, 1319, 1361, 1363, 1367, 1368, 1369, 1372, 1373, 1404, 1405, 1406, 1407, 1408, 1466, 1468, 1477, 1518, 1519, 1553, 1554, 1555, 1572, 1574, 1575, 1577, 1579, 1580, 1608, 1609, 1616, 1618, 1638, 1652, 1659, 1660, 1683, 1698, 1699, 1705, 1715, 1717, 1718, 1732, 1735, 1764, 1765, 1785, 1786, 1834, 1836, 1843, 1844, 1845, 1856, 1857, 1858, 1859, 1885, 1896, 1898, 1899, 1901, 1904, 1905, 1906, 1945, 1949, 1951, 1952, 1953, 1954, 1970, 1976, 1977, 1982, 1988, 1990, 1991, 1992, 1993, 2021, 2022, 2023, 2025, 2070, 2083, 2090, 2140, 2189, 2190, 2216, 2217, 2218, 2253, 2254, 2255, 2268, 2269, 2270, 2275, 2305, 2307, 2316, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2454, 2455, 2456, 2458, 2459, 2460, 2517, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559.

2. Μελέτες: 40, 42, 59, 60, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 83, 86, 90, 91, 121, 126, 146, 148, 184, 217, 218, 219, 223, 224, 242, 257, 258, 259, 261, 262, 275, 319, 320, 321, 322, 323, 327, 329, 386, 387, 568, 569, 593, 594, 595, 670, 671, 672, 673, 678, 687, 693, 694, 695, 697, 698, 699, 700, 701, 707, 708, 795, 855, 856, 857, 910, 980, 981, 982, 983, 986, 1013, 1014, 1036, 1061, 1062, 1063, 1136, 1137, 1138, 1237, 1242, 1250, 1251, 1255, 1256, 1276, 1284, 1285, 1286, 1543, 1559, 1560, 1563, 1564, 1565, 1566, 1725, 1726, 1736, 1740, 1741, 1742, 1827, 1847, 1852, 1874, 1875, 1877, 1878, 1879, 1955, 1956, 1960, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2169, 2170, 2171, 2175, 2176, 2178, 2180, 2181, 2183, 2185, 2186, 2187, 2188, 2191, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2231, 2232, 2233, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2246, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2272, 2281, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2291, 2292, 2293, 2294, 2297, 2298, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2395, 2396, 2397, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2477, 2478.

Γ. Υλικός βίος και τέχνη του λαού

1. Συνοικισμός, οικία και αυλή. Έπιπλα και σκεύη: 21, 202, 231, 287, 288, 290, 296, 297, 298, 309, 491, 526, 609, 610, 705, 706, 743, 835, 877, 892,

1000, 1016, 1567, 1631, 1766, 1779, 2000, 2005, 2250, 2251, 2308, 2336, 2385, 2420.

2. Ενδύματα - Καλλωπισμός: 314, 349, 385, 470, 496, 602, 679, 768, 1012, 1287, 1288, 1289, 1290, 1413, 1557, 1658, 1753, 1841, 1888, 1922, 1923, 1924, 1926, 1965, 2001.

3. Τροφές και ποτά: 350, 361, 385, 533, 538, 539, 1129, 1130, 1374, 1473, 1578, 1984.

4. Βίοι (Γεωργικός, ποιμενικός, μελισσοκομικός, κυνηγετικός, αλιευτικός κ.λπ.): 102, 290, 313, 324, 384, 412, 434, 485, 509, 525, 532, 536, 537, 540, 718, 720, 737, 744, 871, 984, 1114, 1128, 1253, 1323, 1410, 1551, 1604, 1710, 1860, 1870, 1900, 1944, 2079.

5. Βιοτεχνία και λαϊκή τέχνη (αρχιτεκτονική, χειροτεχνία, υφαντική, κεντητική, ξυλογλυπτική, αγγειοπλαστική, μεταλλουργική, λαϊκά επιτηδεύματα): 39, 92, 93, 94, 95, 233, 236, 301, 305, 352, 362, 414, 421, 549, 601, 660, 769, 825, 851, 881, 973, 979, 1027, 1028, 1079, 1092, 1094, 1235, 1243, 1244, 1375, 1418, 1457, 1556, 1602, 1653, 1902, 1920, 1925, 1966, 2051, 2056, 2351, 2379, 2380, 2381, 2384, 2405.

Δ. Πνευματικός βίος

1. Λαϊκή πίστη

α) Θρησκευτικές και δεισιδαίμονες συνήθειες του λαού: 85, 142, 170, 171, 172, 178, 180, 198, 221, 222, 225, 312, 374, 375, 463, 475, 489, 490, 502, 518, 579, 580, 658, 783, 833, 850, 993, 1145, 1150, 1158, 1316, 1343, 1344, 1791, 1941.

β) Μαγεία. Επωδές: 561, 654, 814, 1085, 1540, 1582, 1747, 1792, 1793, 1794, 2238.

γ) Μαντική: 236, 815, 1306, 1435, 1447, 1617.

2. Λαϊκή κοσμοθεωρία και επιστήμη

α) Κοσμογονικοί και αστρολογικοί μύθοι. Μετεωρολογία: 195, 796, 1159, 1790, 2476.

β) Δημώδης ιατρική - κτηνιατρική: 144, 174, 331, 332, 445, 818, 1059, 1100, 1101, 1153, 1236, 1297, 1444, 1452, 1830.

3. Δημώδης φιλολογία και γλώσσα

α) Τραγούδια

1. Συλλογές: 4, 6, 23, 101, 173, 220, 228, 229, 310, 337, 363, 364, 373, 415, 459, 469, 499, 508, 541, 597, 598, 599, 644, 645, 646, 647, 648, 657, 661, 666, 702, 712, 713, 714, 716, 719, 721, 722, 726, 727, 729, 730, 740, 749, 750, 761, 790, 799, 831, 867, 872, 879, 886, 901, 902, 922, 931, 951, 954, 965, 1024, 1056, 1097, 1106, 1160, 1161, 1205, 1260, 1263, 1264, 1266, 1268, 1269, 1277, 1313, 1315, 1318, 1321, 1322, 1324, 1326, 1328, 1331, 1334, 1348, 1349, 1350, 1351, 1357, 1371, 1380, 1411, 1422, 1437, 1439, 1450, 1467, 1469, 1470, 1478, 1483, 1484, 1501, 1502, 1504, 1522, 1523, 1532, 1533, 1538, 1542, 1550, 1552, 1588, 1600, 1634, 1637, 1722, 1757, 1767, 1768, 1769, 1770, 1771, 1773, 1774, 1776, 1777, 1800, 1801, 1802, 1804, 1805, 1806, 1826, 1832, 1835, 1865, 1876, 1880, 1895, 1914, 1943, 1961, 1967, 1968, 1974, 1975, 1985, 1987, 2008, 2010, 2011, 2020, 2033, 2058, 2099, 2107, 2108, 2383.

2. Μελέτες: 200, 339, 340, 553, 554, 555, 562, 605, 611, 633, 686, 760, 765, 766, 819, 820, 847, 849, 893, 916, 988, 997, 1002, 1005, 1007, 1034, 1035, 1042, 1043, 1044, 1045, 1104, 1157, 1219, 1220, 1247, 1304, 1584, 1643, 1644, 1649, 1655, 1656, 1746, 1749, 1946, 2239, 2321, 2421, 2533.

β) Δίστιχα: 364, 510, 643, 1317, 1339, 1346, 1586, 1587, 1590, 1603, 1881, 1913.

γ) Επωδές: 534.

δ) Μύθοι ζώων: 1731, 2026, 2100.

ε) Παραμύθια

1. Συλλογές: 241, 292, 467, 468, 524, 745, 746, 747, 800, 859, 1146, 1147, 1151, 1163, 1314, 1347, 1507, 1526, 1529, 1627, 1755, 1763, 1789, 1928, 2094, 2112, 2124, 2360.

2. Μελέτες: 41, 895, 1330, 1333, 1463, 1581, 1624.

στ) Ευτράπελες διηγήσεις. Ανέκδοτα. Περιπαίγματα: 204, 286, 476, 728, 1048, 1049, 1387, 1392, 1598, 1599, 1695, 1978.

ζ) Παροιμίες και γνώμες. Παροιμιώδεις εκφράσεις

1. Συλλογές: 517, 662, 756, 774, 775, 813, 1149, 1312, 1327, 1337, 1345, 1354, 1355, 1356, 1386, 2019.

2. Μελέτες: 523, 899, 911, 912, 913, 1261, 1748.

η) Παραδόσεις

1. Συλλογές: 15, 58, 70, 150, 166, 215, 244, 268, 356, 357, 413, 471, 487, 504, 522, 642, 655, 751, 826, 829, 832, 852, 883, 890, 1102, 1170, 1171, 1226, 1262, 1335, 1336, 1593, 1679, 1729, 1743, 1750, 1756, 1784, 1787, 1788, 1829, 1969, 1980, 2012, 2013, 2014, 2046, 2047, 2048, 2049, 2053, 2078.

2. Μελέτες: 122, 143, 157, 158, 303, 448, 837, 997, 1003, 1004, 1087, 1307, 1605, 1606, 1640, 1642, 1646, 1647, 2234, 2399, 2450, 2453, 2463.

θ) Αινίγματα - Λογοπαίγνια: 76, 89, 358, 456, 479, 960, 1305, 1485, 1758.

ι) Ευχές. Χαιρετισμοί. Αρές. Όρκοι. Προσφωνήσεις. Καθαρογλωσσήματα: 793, 794, 1338, 1423, 1450, 1585, 1772.

ια) Γλώσσα

1. Συνθηματικές γλώσσες. Ονόματα: κύρια, επώνυμα, παρωνύμια κ.λπ.: 37, 105, 107, 232, 277, 318, 443, 613, 614, 704, 839, 905, 956, 961, 962, 963, 964, 985, 1174, 1257, 1332, 1390, 1494, 1548, 1635, 1691, 1848, 1909, 1912, 1947, 1948, 1959, 1973, 2024, 2054, 2147, 2179, 2210, 2225, 2235, 2276, 2277, 2278, 2279, 2320, 2376, 2440, 2528, 2529.

2. Τοπωνύμια: 35, 62, 65, 84, 88, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 186, 276, 492, 520, 528, 709, 816, 836, 868, 938, 1091, 1093, 1178, 1384, 1692, 1812, 1814, 1815, 1816, 1817, 1831, 1853, 1917, 1929, 1964, 2074, 2122, 2177, 2194, 2439, 2464, 2488.

3. Γλωσσάρια. Λέξεις και φράσεις λαογραφικής σημασίας: 46, 49, 50, 51, 52, 67, 77, 138, 152, 154, 155, 192, 201, 308, 347, 521, 615, 626, 817, 838, 885, 952, 953, 1095, 1148, 1152, 1573, 1576, 1727, 1728, 1733, 1734, 1854, 1855, 1903, 1916, 1983, 1994, 2018, 2081.

ιβ) Θέατρο

511, 512, 557, 581, 582, 649, 650, 651, 652, 653, 1072, 1162, 1238, 1517, 1619, 1620, 1621, 1867, 1942, 2401, 2402, 2403, 2404, 2512, 2513, 2532.

4. Μουσική και χοροί: 45, 389, 503, 563, 564, 627, 628, 629, 630, 631, 632,

635, 636, 637, 638, 639, 789, 807, 918, 919, 1068, 1084, 1167, 1561, 1562, 1591, 1623, 1639, 1657, 1782, 2031, 2044, 2075, 2086, 2087, 2109, 2172, 2333, 2334, 2465.

Ε. Κοινωνικός βίος

1. Οι κύριοι σταθμοί της ανθρώπινης ζωής (Γέννηση, γάμος, τελευτή)

14, 103, 153, 156, 196, 330, 334, 353, 379, 390, 466, 527, 640, 802, 808, 809, 810, 830, 848, 882, 1017, 1081, 1082, 1099, 1131, 1176, 1222, 1353, 1359, 1364, 1524, 1539, 1568, 1614, 1661, 1662, 1703, 1760, 1761, 1775, 1796, 1797, 1828, 1871, 1872, 1886, 1887, 1897, 1907, 1908, 1915, 2065, 2267.

2. Θρησκευτική συμπεριφορά. Λαϊκή λατρεία

α) Συλλογές: 11, 12, 33, 36, 53, 54, 109, 111, 116, 117, 127, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 151, 162, 165, 167, 168, 187, 234, 235, 237, 245, 248, 249, 253, 254, 256, 260, 263, 294, 299, 300, 316, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 365, 367, 368, 378, 380, 381, 394, 395, 417, 418, 419, 423, 425, 436, 439, 451, 452, 453, 454, 457, 461, 464, 465, 474, 478, 480, 481, 482, 483, 488, 493, 494, 495, 500, 501, 507, 530, 542, 545, 546, 547, 548, 550, 551, 558, 560, 577, 578, 587, 612, 618, 619, 620, 623, 624, 634, 641, 668, 675, 676, 677, 683, 684, 691, 692, 696, 715, 717, 724, 725, 731, 732, 733, 753, 754, 755, 758, 764, 770, 779, 784, 785, 786, 791, 797, 798, 801, 811, 812, 841, 873, 876, 884, 889, 896, 907, 921, 932, 933, 948, 971, 972, 976, 1018, 1019, 1025, 1064, 1065, 1069, 1086, 1105, 1117, 1118, 1119, 1121, 1122, 1123, 1124, 1139, 1175, 1179, 1180, 1181, 1201, 1202, 1207, 1209, 1215, 1223, 1224, 1233, 1258, 1279, 1280, 1281, 1291, 1298, 1299, 1320, 1329, 1352, 1360, 1365, 1366, 1370, 1382, 1385, 1391, 1394, 1398, 1401, 1416, 1419, 1425, 1427, 1431, 1433, 1434, 1436, 1438, 1440, 1441, 1445, 1446, 1451, 1453, 1454, 1455, 1456, 1458, 1459, 1461, 1462, 1464, 1465, 1471, 1472, 1474, 1475, 1476, 1481, 1492, 1495, 1496, 1498, 1499, 1500, 1503, 1505, 1510, 1520, 1521, 1527, 1531, 1535, 1536, 1537, 1541, 1544, 1607, 1610, 1611, 1612, 1615, 1626, 1630, 1633, 1663, 1664, 1665, 1684, 1685, 1686, 1693, 1696, 1697, 1700, 1716, 1721, 1737, 1754, 1759, 1778, 1780, 1781, 1783, 1795, 1799, 1803, 1808, 1825, 1837, 1838, 1839, 1840, 1861, 1864, 1866, 1890, 1893, 1911, 1918, 1919, 1931, 1932, 1933, 1950, 1957, 1971, 1972, 1979, 1998, 1999, 2006, 2015, 2016, 2030, 2034, 2036, 2037, 2043, 2045, 2050, 2059, 2064, 2076, 2077, 2082, 2084, 2085, 2088, 2089, 2101, 2102, 2110, 2115, 2116, 2117, 2168, 2182, 2252, 2342, 2343, 2518, 2519, 2530.

β) Μελέτες: 18, 19, 20, 22, 185, 213, 214, 216, 247, 250, 304, 360, 571, 583,

584, 586, 909, 989, 992, 994, 995, 998, 1001, 1006, 1020, 1022, 1023, 1038, 1039, 1040, 1041, 1077, 1221, 1246, 1571, 1645, 1648, 1650, 1654, 1744, 1745, 1938, 1939, 2146, 2150, 2152, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2174, 2184, 2192, 2193, 2195, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2209, 2226, 2245, 2256, 2257, 2273, 2299, 2317, 2318, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2338, 2339, 2355, 2361, 2389, 2391, 2392, 2393, 2394, 2398, 2401, 2411, 2412, 2415, 2424, 2446, 2447, 2448, 2449, 2452, 2461, 2462, 2479, 2487, 2499, 2500, 2501, 2506, 2507.

3. Κοινωνική ζωή

α) Κοινωνική οργάνωση: 7, 17, 30, 31, 44, 56, 124, 163, 164, 176, 179, 230, 246, 255, 270, 274, 283, 335, 377, 426, 531, 590, 591, 600, 603, 663, 703, 711, 773, 803, 804, 854, 858, 860, 869, 947, 1021, 1154, 1182, 1183, 1184, 1208, 1210, 1240, 1241, 1252, 1282, 1283, 1358, 1362, 1426, 1443, 1625, 1704, 1730, 1833, 1842, 1892, 1921, 2009, 2220, 2221, 2290, 2403, 2457, 2480, 2481, 2504, 2505, 2543, 2544, 2545.

β) Λαϊκό δίκαιο: 75, 112, 243, 280, 435, 529, 588, 891, 894, 1111, 1112, 2027.

4. Παιδική ζωή. Παιγνίδια

282, 291, 333, 355, 397, 398, 424, 513, 573, 665, 787, 788, 937, 1098, 1110, 1249, 1302, 1508, 1701, 1702, 1713, 1738, 1739, 1762, 1869, 1981.

5. Αστική λαογραφία

114, 115, 118, 147, 189, 190, 191, 193, 194, 199, 205, 206, 212, 227, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 411, 449, 516, 1849, 1882, 1883, 1884, 1889, 1989, 2073, 2080, 2098, 2121.

6. Προσωπογραφία

28, 43, 48, 81, 125, 207, 238, 366, 567, 570, 585, 589, 608, 616, 664, 689, 710, 778, 897, 900, 908, 914, 936, 941, 944, 967, 968, 1010, 1029, 1135, 1239, 1254, 1403, 1409, 1414, 1415, 1421, 1424, 1430, 1432, 1489, 1491, 1525, 1530, 1558, 1583, 1641, 1651, 1706, 1724, 1823, 1873, 1986, 2004, 2029, 2035, 2039, 2040, 2041, 2042, 2063, 2103, 2105, 2118, 2119, 2120.

ΣΤ. Μουσεία

24, 29, 38, 472, 473, 575, 762, 915, 1927, 2060, 2061, 2062.

ΙΙ. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΥΛΗΣ

Αβδέλλα 783
Άβδηρα 190, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 430, 1049, 1862
Αγαθονίκεια 319
Αγαθούπολη 184, 257, 320, 1045, 1417, 1963, 2068
Αγγελοχώρι 1017, 1097
Άγιος Ευθύμιος 854
Αγχίαλος 110, 265, 321, 377, 383, 384, 615, 745, 782, 866, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 1264, 1268, 1553, 2068
Αδριανούπολη 57, 59, 60, 142, 162, 261, 322, 340, 370, 471, 473, 592, 756, 774, 791, 793, 794, 796, 797, 799, 800, 803, 804, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 885, 886, 887, 888, 896, 935, 963, 988, 1115, 1171, 1319, 1325, 1327, 1339, 1343, 1344, 1345, 1347, 1354, 1355, 1560, 1666, 1689, 1750, 1809, 1929, 1941, 1969, 2026, 2027, 2052, 2065, 2069, 2208, 2262, 2296, 2319, 2414, 2417, 2438
Αίνος 262, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 961, 964, 1108, 1253, 1321, 1513, 1668, 1947, 2018, 2024, 2031, 2253
Αλεξανδρούπολη 10, 124, 1915
Αλεποχώρι 425
Αμόριον 665
Άμφια 780, 1938
Αναστασιούπολη 843
Αντιγόνη 1970
Αρχαδιούπολη 269, 409, 1559
Αυδήμι 291, 507, 512, 513, 517, 518, 520, 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 1354, 1356, 1603, 1604, 1695,
Βάρνα 138, 591, 932, 1116, 2177, 2377, 2379, 2380, 2381, 2394, 2455, 2456, 2457, 2469, 2531
Βασιλικός 336
Βαφειοχώριο 7
Βιζύη 498, 590, 599, 672, 879, 880, 1011, 1169, 1610, 1611, 1612, 1861, 2100, 2231
Βογιαλίκι 1286, 1609
Βοδενά 56
Βόσσα 496
Βρυσικά 314, 315, 634
Γανόχωρα 270, 271, 286, 367, 368, 450, 455, 511, 519, 529, 827, 1008, 1057
Γέννα 1331, 1563, 1565, 1991
Δαδιά 806
Δέρκοι 239, 2008, 2009, 2292
Διδυμότειχο 6, 39, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 180, 290, 376, 422, 423, 424, 426, 466, 485, 487, 497, 674, 681, 759, 762, 763, 764, 802, 947, 948, 1202, 1227, 1282, 1554, 1614, 1671, 1708, 1709, 1710, 1885, 1945, 1961, 2083, 2291
Δίκαια 1207, 1208
Δοβρουτσά 973
Δογάνκιοϊ 347, 352, 353, 356, 359, 363
Δορκάδα 1216, 1217
Έβρος 117, 175, 208, 459, 472, 687, 870, 1292, 1399, 1883, 1927
Ελευθερούπολη 1831
Ελλήσποντος 120, 396, 1066, 1067, 1436, 1527, 2254
Εξαμίλλιον 1555
Εξάστερο 302
Επιβάτες 9, 109, 168, 188, 192, 197, 198, 202, 204, 615, 1285, 1821, 2023, 2076
Ευκαριανό 1943
Ευκάριο 923, 924, 925, 1376, 2021, 2038
Ηράκλεια 1336
Θεραπιά 1617, 1618
Θούριο 823
Ίασμος 711, 930
Ιλντιρίμ 139, 141, 502, 626
Ίμβρος 52, 308, 656, 952, 957, 958, 959, 965
Ιντζέκιοϊ 283, 284
Καβακλί 758, 917, 1204, 1705, 1844,

1845, 1871, 1872, 1926, 2068, 2115
Καλλίπολη 15, 152, 169, 181, 182, 183, 907, 1145, 1146, 1147, 1149, 1150, 1151, 1158, 2019, 2337
Καλφάς 1568
Καρίταινα 65
Καρωτή 634
Καταφύγι 1557
Κεσσάνη 124, 189, 810, 811, 960, 962, 1212, 1896, 1896, 2018, 2024
Κιλκίς 1664
Κιμμέρια 196, 658, 1846
Κινικλή 1813
Κισσάριο 717, 726
Κίτρος 12, 1039
Κομοτηνή 38, 53, 118, 147, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 449, 453, 492, 516, 688, 830, 833, 846, 848, 849, 850, 974, 1753, 1827, 1879, 2073, 2077
Κορνοφωλιά 500, 1754, 1993
Κόσμιο 541
Κοτρωνιά 14
Κοτύωρα 23
Κουκλαίνη 56, 83
Κουφόβουνο 808
Κρυονέρι 821, 1895, 1949, 1954
Κωνσταντινούπολη 66, 116, 148, 149, 150, 186, 228, 229, 240, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258, 557, 558, 593, 596, 707, 853, 894, 913, 1032, 1052, 1053, 1054, 1055, 1225, 1560, 1798, 1867, 1889, 2086, 2087, 2130, 2189, 2190, 2250, 2251, 2264, 2280, 2360, 2533, 2540, 2541, 2561
Κωστή 360, 364, 989, 1353, 1539, 1574
Κυανή 1826, 1897
Κύζικος 867, 1103
Λάβαρα 724, 1238
Λαγκαδάς 1215, 1464, 1465, 1866
Λαγός 1990
Λαγυνά 1079
Λίκνο 226
Λιτίτση 1427
Λοφάριο 715, 723
Λυκόφως 1631
Μάδυτος 3, 151, 440, 441, 442, 543, 546, 548, 549, 551, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 675, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 753, 754, 755, 787, 788, 902, 903, 907, 931, 1037, 1112, 1114, 1117, 1118, 1119, 1121, 1122, 1124, 1128, 1129, 1130, 1131, 1132, 1143, 1144, 1148, 1152, 1166, 1181, 1182, 1183, 1184, 1185, 1187, 1188, 1189, 1190, 1191, 1192, 1193, 1194, 1195, 1196, 1197, 1198, 1199, 1200, 1228, 1229, 1231, 1232, 1233, 1273, 1274, 1275, 1519, 1523, 1569, 1589, 1590, 1591, 1592, 1593, 1594, 1595, 1596, 1597, 1598, 1599, 1600, 1601, 1622, 1711, 1712, 1713, 1714, 1715, 1716, 1717, 1718, 1719, 1720, 1721, 1722, 1847, 1863, 1865, 1874, 1880, 1958, 2032, 2058, 2064, 2110, 2114
Μαΐστρος 1579, 1893
Μακρά Γέφυρα 1046
Μάλγαρα 348, 350
Μάνδρα 724
Μαρώνεια 435, 588, 864, 865, 1013, 1832
Μαυρολεύκη 1950
Μεγάλο Ζαλούφι 1660
Μεγάλος Τσεκμετζές 1813
Μελίκη 394, 1015
Μεσημβρία 371, 862, 999, 1406
Μεσσούνη 32
Μεταξάδες 1080, 1082
Μέτρες 267, 1284, 1976, 1977, 1978, 1984
Μήδεια 420, 880
Μικρό Μοναστήρι 918
Μονοκλησιά 992, 1179, 1281, 1684, 1685, 1931, 2059
Μοσχονήσια 390
Μπάρκιοϊ 13
Μπελγκάρι 1825
Μπουνάρ – Χισάρ 412
Μυριόφυτο 1211, 2131
Νέοι Ψαθάδες 945
Ξάνθη 24, 29, 34, 114, 189, 191, 193,

194, 199, 202, 205, 206, 207, 227, 268, 274, 280, 366, 411, 446, 559, 575, 600, 601, 603, 604, 606, 607, 609, 610, 828, 846, 877, 892, 969, 1016, 1048, 1049, 1102, 1178, 1567, 1849, 1882, 1989, 2000, 2049, 2060, 2061
Ξυλαγανή 1065, 1210, 1609, 1908, 1933
Ορεινή 919
Ορεστιάδα 1898, 2092
Ορτάκιοϊ 278, 676, 775, 1359, 1633, 1634, 1635
Παλαιόκαστρο 486
Περιθεώριο 843
Περίσταση 455, 2138
Πέτρα 1358, 1366, 1401, 1450, 1577, 1578, 1858, 1859
Πετροχώρι – Τσακήλι 523, 1975, 1976, 1980, 1982, 1983
Πραγγί 236, 293, 385
Προποντίδα 120, 396, 574, 874, 875, 881, 882, 884, 1203, 1561, 2099
Πρωτοκκλήσι 779
Πύθιο 316, 397
Ραιδεστός 509, 966
Ρέμπιτς 353, 363
Ροδίτης 1303
Σαμμακόβι 231, 234, 235, 436, 437, 438, 439, 505, 506, 568, 661, 736, 737, 738, 739, 741, 742, 1575, 1576, 1994, 2017
Σαμοθράκη 5, 17, 19, 21, 47, 210, 211, 306, 324, 388, 389, 659, 704, 749, 816, 817, 901, 1176, 1547, 1548, 1682, 1912, 1913, 2090, 2227, 2247, 2275, 2278, 2279, 2314, 2358
Σάπες 337, 1638, 1894
Σαράντα Εκκλησιές 266, 775, 920, 926, 929, 1014, 1206, 1277, 1306, 1312, 1316, 1338, 1344, 1350, 1362, 1377, 1381, 1385, 1386, 1540, 1578, 1836, 1909, 1916, 1942, 1944, 1951, 1952, 1953
Σηλύβρια 264, 822, 1234, 1615, 1626, 1667, 1765, 1785, 1812, 1814, 1822, 1824
Σιδήρω 1932
Σίπυλο 1090
Σιταράς 416
Σκεπαστό 237, 568, 1027, 1028, 1291, 1384, 1580, 1683, 1853, 2074
Σκοπός 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 136, 137, 415, 566, 662, 868, 869, 871, 1363, 1387, 1392, 1572, 1573, 1848, 1891, 1904, 2020
Σκούταρι 1903, 1905
Σουφλί 173, 276, 301, 309, 386, 421, 573, 663, 769, 797, 805, 963, 1081, 1086, 1093, 1094, 1095, 1096, 1294, 1295, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1466, 1697, 1699, 1700, 1701, 1702, 1703, 1704, 1887, 1888, 1902, 1917, 1948, 1965, 2001, 2005, 2070, 2080
Σοφικό 398
Σταυρούπολη 296
Στενήμαχος 4, 35, 55, 67, 76, 78, 87, 220, 222, 273, 911, 912, 1372, 1373, 1378, 1727, 1728, 1729, 1730, 1731, 1732, 1733, 1734, 1736, 1737, 1738, 1852, 1854, 1855, 1856, 1999, 2030, 2050, 2194, 2320, 2464
Στέρνες 642, 647
Στέφανα 226
Στράντζα 427, 2406
Σωζόπολη 153, 154, 155, 156, 157, 639, 1260, 1261, 1262, 1263, 1265, 1266, 1267, 1269, 1276, 1550, 1551, 1552, 1585, 1586, 1587, 1624, 1627, 2107
Ταταύλα 1051
Τένεδος 656, 952
Τζελέπκιοϊ 1064
Τραϊανούπολη 1680
Τραπεζούντα 44
Τσεντώ 102, 103, 106, 107, 1766
Τυρολόη 565, 569
Φέρρες 1900
Φιλιππούπολη 61, 64, 69, 71, 72, 73, 74, 77, 79, 80, 84, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 220, 222, 299, 307, 323, 413, 1560, 1725, 1726, 1736, 1899, 2066, 2444, 2482, 2483, 2509
Χάλκη 1031
Χανδρά 1259

ΧΡ. ΓΚΑΤΖΟΛΗ – Β. ΠΟΥΛΙΟΥ – Δ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΘΡΑΚΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΣΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΑΙΑΚΗ ΘΡΑΚΗ, ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΟΥ ΑΞΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΙΕΡΙΑ (5ος-3ος αι. π.Χ.)*

Ανάμεσα στα χιλιάδες νομίσματα που έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί στις περιοχές της αιγαιακής Θράκης, της Μακεδονίας ανατολικά του Αξιού και της Πιερίας (Εικ. 1) ξεχωρίζει μια μικρή ομάδα εβδομήντα ενός (71) νομισμάτων Θρακών βασιλέων και δυναστών[1]. Λίγα από τα νομίσματα αυτά αποτελούν ανασκαφικά ευρήματα και ένα (1) μόνο προέρχεται από θησαυρό. Τα περισσότερα είναι τυχαία επιφανειακά ευρήματα ή προϊόντα κατασχέσεων. Ένα από τα νομίσματα που θα παρουσιαστούν είναι αργυρό και χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. Τα υπόλοιπα είναι χάλκινα και χρονολογούνται στον 4ο και 3ο αι. π.Χ. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης εξετάστηκαν τα νομίσματα που είναι καταχωρισμένα στους καταλόγους των Εφορειών Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θράκης (νομοί Έβρου, Ροδόπης, Ξάνθης), Ανατολικής και Κεντρικής Μακεδονίας (νομοί Καβάλας, Δράμας, Σερρών, Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Χαλκιδικής και Πιερίας).

Η ανασκαφή ενός συλημένου τάφου σε ένα μικρό ταφικό τύμβο στον Πεντάλοφο[2], ένα χωριό στο Τρίγωνο του Έβρου (την περιοχή δηλαδή που περικλείεται από τον Άρδα, τον Έβρο και τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα), μάς χάρισε ένα αναπάντεχο και μοναδικό μέχρι σήμερα εύρημα: ένα αργυρό διώβολο του Σπαραδόκου (Εικ. 2), του αινιγματικού αυτού για την έρευνα Θράκα ηγεμόνα του 5ου αι. π.Χ. Το όνομά του μάς είναι γνωστό από τις αναφορές του Θουκυδίδη (*2.101.5 και 4.101.5*). Ήταν αδελφός του Σιτάλκου και πατέρας του Σεύθου και ο πρώτος Οδρύσης ηγεμόνας που έκοψε αργυρά νομί-

* Η ανακοίνωση παρουσιάστηκε στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Θρακολογίας που πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή και την Αλεξανδρούπολη στις 18-23 Οκτωβρίου 2005 και πρόκειται να δημοσιευτεί στα Πρακτικά του Συνεδρίου στην αγγλική γλώσσα με τον τίτλο «Coins of Thracian Kings and Rulers found in the areas of Aegean Thrace, east of Axios River Macedonia and Pieria (5th-3rd centuries B.C.)».

1. Δεν συνεξετάστηκαν τα νομίσματα από τη Θάσο και τη Σαμοθράκη. Για την παραχώρηση του υλικού από τη ΙΘ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων Θράκης ευχαριστίες οφείλονται στη Διευθύντρια της Εφορείας Νικολίτσα Κοκκοτάκη και στους ανασκαφείς Διαμαντή Τριαντάφυλλο, Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη και Χρύσα Καραδήμα.

2. *Τριαντάφυλλος* 1997, σ. 605-607.

σματα. Τα νομίσματα που Σπαραδόκου έχουν θέσει αρκετά ερωτήματα στην έρευνα[3], στα οποία έχουν δοθεί διάφορες απαντήσεις, χωρίς να υπάρχει ομοφωνία ούτε για τους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή των εικονογραφικών τύπων, ούτε για τον σταθμητικό κανόνα των νομισμάτων. Αναπάντητο, εξάλλου, παραμένει και το βασικό ερώτημα, αν ο Σπαράδοκος ήταν βασιλιάς ή παραδυνάστης[4]. Ο σταθερός εικονογραφικός τύπος της οπίσθιας όψης των δραχμών, διώβολων και οβολών, ο αετός που πετάει με ανοιχτά φτερά και κρατάει με το ράμφος του ερπετό, ένας τύπος χαρακτηριστικός για το νομισματοκοπείο της Ολύνθου, είχε οδηγήσει παλαιότερα στο συμπέρασμα ότι ο Σπαράδοκος ανέπτυξε κυρίως δράση στη νοτιοδυτική Θράκη και ότι έκοβε τα νομίσματά του στο νομισματοκοπείο της Ολύνθου, πόλη η οποία ήταν υπό την κυριαρχία του. Σήμερα θεωρείται πιθανότερο ότι ο Σπαράδοκος δεν έκοψε τα νομίσματά του στην Όλυνθο, απλά επέλεξε νομισματικούς τύπους αρκετά κοινούς στην περιοχή του βόρειου Αιγαίου. Η χρήση του ίππου και του ημίτομού του απηχεί ίσως την επίδραση του νομισματοκοπείου της Μαρώνειας, που διαπιστώνεται έντονη και στα νομίσματα των Οδρυσών ηγεμόνων του 4ου αι. π.Χ. Τα νομίσματα του Σπαραδόκου με γνωστό τόπο προέλευσης είναι λιγοστά. Δύο από τα διώβολα που είχαν βρεθεί στην Όλυνθο και είχαν αποδοθεί στον Θράκα ηγεμόνα αποδίδονται σήμερα με βεβαιότητα στο νομισματοκοπείο της Σερμυλίας[5]. Τέσσερα διώβολα του Σπαραδόκου περιλαμβάνονται στη συλλογή Lischine που έχει συγκροτηθεί κυρίως από νομίσματα που

3. Οι αναφορές στη βιβλιογραφία για τον χρόνο και τον χώρο κυριαρχίας του Σπαράδοκου είναι πολυάριθμες. Ειδικότερα για τα νομίσματα του Θράκα ηγεμόνα βλ. *Youroukova* 1976, σ. 8-12· *Picard* 1986· *Picard* 1988, σ. 181-182· *Tačeva* 1992· *Topalov* 1994, σ. 123-124, 139-143· *Peter* 1997, σ. 62-75, όπου υπάρχει συγκεντρωμένη όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία, *Archibald* 1998, σ. 106-107· *Psôma* 1995· *Psôma* 2002α. Σύμφωνα με τον Fol τα νομίσματα του Σπαράδοκου σχετίζονται με τον φόρο που πλήρωναν οι ελληνικές πόλεις της ακτής στους Οδρύσες. Το ύψος του φόρου αυτού είχε καθοριστεί με συνθήκη ανάμεσα στους Οδρύσες και την Αθήνα, βλ. *Fol* 1974, σ. 995-996. Την άποψη του Fol συμμερίζονται και άλλοι ερευνητές, βλ. *Schönert-Geiss* 1979, σ. 443· *Jordanov* 2004, σ. 118-119. Την απορρίπτει ως καθαρά υποθετική η Βελημάννη-Τερζή, βλ. *Βελημάννη-Τερζή* 2004, σ. 130-131. Ο Σπαράδοκος έκοψε τετράδραχμα, δραχμές, διώβολα και οβολούς. Οι εικονογραφικοί τύποι των νομισμάτων παροκιάζουν ενδιαφέρον. Στα τετράδραχμα, ιππέας με δύο ακόντια κοσμεί την πρόσθια όψη, ένας τύπος γνωστός από τα τετράδραχμα του Αλεξάνδρου Ι της Μακεδονίας. Στα νομίσματα μικρότερης αξίας εικονίζεται ίππος στην πρόσθια όψη, ολόκληρος στις δραχμές ή ως ημίτομο στα διώβολα και στους οβολούς. Ο ίππος αποτελεί χαρακτηριστικό εικονογραφικό τύπο τόσο για τα νομίσματα της Ολύνθου, όσο και για τα νομίσματα της Μαρώνειας.

4. Ο ακριβής καθορισμός της περιόδου δράσης του ηγεμόνα έχει επίσης προκαλέσει πολλές συζητήσεις. Ορισμένες από τις χρονολογίες που έχουν προταθεί είναι: 464-444 π.Χ., 460-440 π.Χ., 445-435 π.Χ., 429-424 π.Χ. Για το θέμα βλ. *Peter* 1997, σ. 66· *Jordanov* 2004, σ. 118· *Tačeva* 1992, σ. 72. Η Peter τοποθετεί τον Σπαράδοκο στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και δέχεται ως πιθανή μια χρονολόγηση γύρω στο 445-435 π.Χ. Η Ψωμά προτείνει μια χρονολόγηση γύρω στα μέσα του αιώνα, βλ. *Psôma* 2002α, σ. 513.

5. *Psôma* 2002α, σ. 516.

βρέθηκαν στην περιοχή της Αδριανούπολης. Σύμφωνα με την Ψωμά, που θεωρεί ότι ο σταθμητικός κανόνας των νομισμάτων του Σπαραδόκου είναι ίδιος με αυτόν που ακολουθεί η Αίνος (περσικός για τις μικρές υποδιαιρέσεις και αττικός για τα τετράδραχμα), ο χώρος δράσης του δυνάστη εντοπίζεται στην ενδοχώρα της Αίνου[6]. Στην άποψη αυτή συνηγορεί και το δικό μας εύρημα.

Το 1996 η Μίνα Γαλάνη-Κρίκου[7] παρουσίασε 2.299 νομίσματα που προέρχονται από τις ανασκαφές 25 ετών στη Ζώνη[8], αρχαία πόλη που βρίσκεται 20 χλμ. δυτικά της Αλεξανδρούπολης, στην Περαία της Σαμοθράκης. Στο νομισματικό υλικό που προέρχεται από τις ανασκαφές κυριαρχεί η παρουσία των χάλκινων κοπών του τοπικού νομισματοκοπείου. Από τα 2.299 νομίσματα που εξετάστηκαν τα 1.724 ήταν αρχαία ελληνικά. Τα 729 από αυτά προέρχονταν από το νομισματοκοπείο της πόλης[9], τα 466 από τη Μαρώνεια και τα 352 αποτελούν κοπές του μακεδονικού βασιλείου. Οι γειτονικές πόλεις της Θράκης αντιπροσωπεύονται με λίγα νομίσματα. Μόνο τέσσερα χάλκινα νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. είναι κοπές των Οδρυσών. Το πρώτο είναι του Αμαδόκου Β΄, το δεύτερο του Εβρυζέλμιος[10] και τα άλλα δύο του Κερσοβλέπτη[11]. Από παλαιότερη δημοσίευση είναι γνωστό ακόμη ένα νόμισμα του Αμαδόκου Β΄ που έχει βρεθεί στη Ζώνη[12]. Τέσσερα νομίσματα ανήκουν στις

6. Τα νομίσματα που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της Αίνου (περίπου 1000) αποτέλεσαν το αντικείμενο της ανακοίνωσης του Καθηγητή Tekin στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Θρακολογίας. Τα περισσότερα από τα νομίσματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων προέρχονται από τα νομισματοκοπεία της Αίνου και της Μαρώνειας. Από την Αίνο, όπως και από τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις των παραλίων της Θράκης, απουσιάζουν τα νομίσματα Θρακών βασιλέων και δυναστών. *Tekin* (υπό έκδοση).

7. *Γαλάνη-Κρίκου* 1996.

8. Η αρχαία πόλη που παλαιότερα ταυτιζόταν με τη σαμοθρακική αποικία Μεσημβρία ταυτίζεται σήμερα με τη Ζώνη. Η περίπτωση της Ζώνης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για τη μοναδική μέχρι σήμερα ελληνική αποικία των παραλίων της Θράκης, όπου μαζί με την τροχήλατη κεραμική κλασικής και ελληνιστικής εποχής, συνυπάρχει η χειροποίητη κεραμική που συμβατικά αποκαλούμε «θρακική». Η παρουσία της κεραμικής αυτής συνδέεται συνήθως από τους ερευνητές με τη δημιογραφική σύσταση του πληθυσμού της πόλης και της χώρας της. Για την αναλυτική επισκόπηση του θέματος βλ. *Papadopoulos* 2001· *Παπαδόπουλος* (υπό έκδοση).

9. Αρκετά από τα 411 φθαρμένα νομίσματα μπορούν να αποδοθούν σύμφωνα με τη Γαλάνη-Κρίκου στο νομισματοκοπείο της πόλης. *Γαλάνη-Κρίκου* 1996, σ. 64.

10. Ο Εβρυζέλμις βασίλευσε μετά τον Αμάδοκο Α΄. Για τα νομίσματα του Εβρυζέλμιος, βλ. *Youroukova* 1976, σ. 16, 20-21· *Peter* 1997, σ. 106-112. Ως χώρος κυριαρχίας του θεωρείται η περιοχή του Κάτω Έβρου, επειδή εκεί βρέθηκαν τα περισσότερα από τα νομισματά του.

11. Ο Κερσοβλέπτης ήταν γιος και ένας από τους τρεις διαδόχους του Κότυος Α΄. Το όνομά του είναι γνωστό από τις πηγές, λόγω της διαμάχης του με τους Αθηναίους για την Χερσόνησο και των συγκρούσεων που είχε με τον Φίλιππο Β΄. Ως χώρος κυριαρχίας του θεωρείται η περιοχή του Άνω Έβρου και η Νοτιοανατολική Θράκη. Για τα νομισματά του βλ. *Youroukova* 1976, σ. 20-22· *Peter* 1997, σ. 125-132.

12. *Καραμεσίνη-Οικονομίδου Μ.*, ΑΔ 29, Β1 Χρονικά, 1973/4, σ. 13, πίν. 20,1. Πρόκειται για

κοπές του Θράκα δυνάστη του 3ου αι. π.Χ. Αδαίου, στις οποίες θα αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω.

Το νομισματικό υλικό από τις ανασκαφές της Μαρώνειας παρουσιάστηκε στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Θρακολογίας από την Καραδήμα και την Ψωμά[13]. Η Μαρώνεια, μια ακόμη από τις ισχυρές πόλεις της θρακικής ακτής με ακμαίο νομισματοκοπείο[14], διατηρούσε στενές εμπορικές σχέσεις με το βασίλειο των Οδρυσών και τα νομίσματά της κυκλοφορούσαν ευρύτατα στο εσωτερικό της Θράκης[15]. Οι ανασκαφές που διενεργούνται εδώ και πολλά χρόνια έχουν αποκαλύψει κυρίως τμήματα της υστεροκλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης. Οπως είναι αναμενόμενο, τα περισσότερα από τα νομίσματα που βρέθηκαν προέρχονται από το νομισματοκοπείο της πόλης. Δύο μόνο χάλκινα νομίσματα που έχουν βρεθεί στη Μαρώνεια αποτελούν εκδόσεις των Οδρυσών. Πρόκειται για ένα χάλκινο νόμισμα του Αμαδόκου Β΄[16] και ένα του Σεύθου Γ΄[17] (Εικ. 3). Σε πρόσφατη ανασκαφή[18] μιας οικίας στη Μαρώνεια αποκαλύφθηκε ένα νόμισμα του Θράκα δυνάστη Σκόστοκου (β΄ τέταρτο ή μέ-

νόμισμα με διπλό πέλεκυ στην πρόσθια όψη και άμπελο μέσα σε γραμμικό τετράγωνο στην οπίσθια μαζί με την επιγραφή ΕΠΙ-ΚΛΕ-ΑΝ-ΔΡΟΣ.

13. *Karadima - Psoma* (υπό έκδοση).

14. Τα νομίσματα της Μαρώνειας έχουν αποτελέσει εδώ και χρόνια αντικείμενο έρευνας, βλ., *May* 1965. Το 1987 η Schönert-Geiss μελέτησε το νομισματοκοπείο της πόλης και πρότεινε την κατάταξη των νομισμάτων (6ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.) σε 11 περιόδους, βλ. *Schönert-Geiss* 1987. Για την κριτική του βιβλίου της Schönert-Geiss και τις νέες χρονολογίες που προτείνονται για αρκετές από τις περιόδους του νομισματοκοπείου της Μαρώνειας βλ. Wartenberg 1992. Για τα αργυρά νομίσματα της Μαρώνειας του 5ου αι. π.Χ. βλ. επίσης *Price* 1987· *Martingly* 2000, σ. 43-47. Αλλαγές στις χρονολογήσεις της Schönert-Geiss για τα νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. έχουν προτείνει τόσο η Lorber, βλ. *Lorber* 1990, σ. 65-72, όσο και η Χρυσανθάκη, *Chrysanthaki* 2000, σ. 696-706. Επιφυλάξεις σχετικά με τις χρονολογήσεις της Schönert-Geiss εκφράζονται και από άλλους ερευνητές βλ. IthrAeg, σ. 323 και υποσ. 1, σ. 327 και υποσ. 6, σ. 332-333.

15. Για τις σχέσεις της Μαρώνειας με το βασίλειο των Οδρυσών, την επίδραση που άσκησε το νομισματοκοπείο της σε αυτό των Οδρυσών και τα νομίσματα της πόλης που βρέθηκαν στην ενδοχώρα της Θράκης βλ. *Schönert-Geiss* 1982· *Schönert-Geiss* 1985· *Archibald* 1998, σ. 146-147, 222. Η εύρεση της επιγραφής του Βετρέν, με το κείμενο της οποίας ρυθμίζονται οι εμπορικές σχέσεις των Μαρωνιτών, των Θασίων και των Απολλωνιατών με τους Οδρύσες, συνεισέφερε σημαντικά στη διεύρυνση των γνώσεών μας για το εμπόριο μεταξύ των Οδρυσών και των ελληνικών πόλεων της ακτής. Για την επιγραφή και την ανασκαφή στο Βετρέν (εμπόριον Πίστιρος) βλ. ενδεικτικά: *Bouzek – Domaradzki – Archibald* (εκδ.) 1996· *Archibald* 1998, σ. 138-141· *Domaradzka – Bouzek – Rostropowicz* (εκδ.) 2000. *Bouzek – Domaradzka – Archibald* (εκδ.) 2002. BCH 123 (1999), 1. Études, Dossier: nouvelles perspectives pour l'étude de l'inscription de Pistiros. *Archibald* 2000/2001. Βελγιάννη-Τερζή 2004, σ. 313-324.

16. *Touchais* 1979, σ. 531.

17. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1988, σ. 439-443· Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, (υπό έκδοση). Το 1987 ερευνήθηκαν στη Μαρώνεια δύο κτίρια που βρίσκονται στην περιοχή του Ιερού του Διονύσου. Οι επιχώσεις χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου έως τον 2ο αι. π.Χ., οπότε τοποθετείται χρονολογικά η καταστροφή και εγκατάλειψη των κτιρίων. Το νόμισμα του Σεύθου Γ΄ βρέθηκε στο λεγόμενο νότιο κτίριο, μαζί με νομίσματα του 4ου και 3ου αι. π.Χ.

18. Βλ. Καραδήμα – Τσόκα (υπό έκδοση).

σα του 3ου αι. π.Χ.)[19] του τύπου *κεφαλή Απόλλωνα / ιππέας*[20]. Η λειτουργία της οικίας τοποθετείται χρονολογικά μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. έως τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Το όνομα Σκόστοκος το γνωρίζουμε μόνο από νομίσματα, αργυρά και χάλκινα. Δεν είναι καν σαφές αν υπήρχαν δύο δυνάστες με το ίδιο όνομα. Τα αργυρά νομίσματα, τετράδραχμα και δραχμές, φέρουν τους τύπους των νομισμάτων του Λυσίμαχου, οπότε είναι σίγουρο ότι κόπηκαν από κάποιον δυνάστη, η δράση του οποίου τοποθετείται την εποχή του Λυσιμάχου ή λίγο αργότερα. Για τα χάλκινα νομίσματα που φέρουν κεφαλή Απόλλωνα στον εμπροσθότυπο και ιππέα στον οπισθότυπο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι κόπηκαν από τον Σκόστοκο, έναν γιο του Βηρισάδη που συμβασίλευσε μαζί με τον Κετρίπορι στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Υπάρχει, βέβαια, και η άποψη ότι τα αργυρά και τα χάλκινα νομίσματα κόπηκαν από έναν και μόνο δυνάστη στο νομισματοκοπείο της Αίνου, περίπου το 270 π.Χ., και ότι υπήρχε και άλλος δυνάστης του 3ου αι. π.Χ. με το ίδιο όνομα που έκοψε χάλκινα νομίσματα στο νομισματοκοπείο της Καβύλης. Στο ίδιο στρώμα με το νόμισμα του Σκόστοκου βρέθηκε ένα νόμισμα Μαρώνειας της έβδομης νομισματικής περιόδου[21], που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ., και δύο νομίσματα Ορθαγορείας που χρονολογούνται στα μέσα ή προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.[22]. Επειδή, όμως, η μελέτη της κεραμικής του στρώματος δεν έχει ολοκληρωθεί, δεν είναι εύκολο να καταλήξουμε σε χρονολογικά συμπεράσματα.

Στη Μαρώνεια έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί συνολικά δεκαέξι νομίσματα του δυνάστη Αδαίου[23]. Τα περισσότερα από αυτά αποτελούν ανασκαφικά

19. Για τα νομίσματα του Σκόστοκου βλ. *Youroukova* 1976, σ. 26· *Peter* 1997, σ. 218-235· *Archibald* 1998, σ. 307.

20. Νομίσματα του ίδιου τύπου έχουν βρεθεί στην περιοχή του Διδυμοτείχου, της Αδριανούπολης και της Stara Zagora, βλ. *Peter* 1997, σ. 227.

21. Σύμφωνα με την κατάταξη της Schönert-Geiss η έβδομη περίοδος της νομισματοκοπίας της πόλης χρονολογείται ανάμεσα στο 398/97-386/85 π.Χ. και η έβδομη-όγδοη στο 398/87-348/47 π.Χ. Οι περίοδοι αυτές έχουν σήμερα αναχρονολογηθεί. Η Lorber, *Lorber* 1990, σ. 65-72, τοποθετεί την έβδομη περίοδο το 377-366 π.Χ. και την όγδοη το 365-339 π.Χ., ενώ η Χρυσανθάκη θεωρεί ότι η έβδομη περίοδος εκτείνεται από το 370 π.Χ. έως το 362 π.Χ. και η όγδοη από το 362 π.Χ. έως το 336 π.Χ. *Chryssanthaki* 2000, σ. 704-709.

22. Για τη νέα χρονολόγηση που προτείνει η Χρυσανθάκη για τα νομίσματα της Ορθαγορείας, βλ. *Chryssanthaki* 2004.

23. Το ένα νόμισμα είναι επιφανειακό εύρημα. Το ένα αποτελεί παράδοση ιδιώτη, το ένα έχει βρεθεί σε ανασκαφή στην Αλκή, τα δύο στην ανασκαφή κτιρίων στην περιοχή του Ιερού του Διονύσου, βλ. *Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη* 1988, σ. 439-443· *Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη* (υπό έκδοση). Τρία νομίσματα βρέθηκαν στο αρχαίο θέατρο της πόλης, βλ. *Καραδέδος – Καραδήμα* 2004, τρία σε ανασκαφή υστερορωμαϊκής οικίας, βλ. *Καραδέδος* 1990 και πέντε σε σωστική ανασκαφή στη θέση Καμπάνα (αγρός Χριστοφόρου) στην ευρύτερη περιοχή του θεάτρου και του Ιερού. Στην ανασκαφή βρέθηκε στρώμα απορριμμάτων ενός κτιρίου που δεν έχει εντοπιστεί, βλ. *Καραδήμα* 1998, σ. 487-488.

ευρήματα. Όπως προαναφέραμε τέσσερα νομίσματα Αδαίου έχουν βρεθεί στη Ζώνη. Ένα έχει βρεθεί στη Στρύμη και τρία στα Αβδηρα. Ένα ακόμη νόμισμα Αδαίου προέρχεται από ένα χωριό του Νομού Ξάνθης[24]. Πρόκειται δηλαδή συνολικά για είκοσι πέντε χάλκινα νομίσματα (Εικ. 4, 5, 6). Μεγάλος αριθμός νομισμάτων Αδαίου, είκοσι επτά τεμάχια, συμπεριλαμβάνονται και στη συλλογή Lischine. Ο Αδαίος[25] είναι ένας ακόμη Θράκας δυνάστης για τον οποίο οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες και στηρίζονται σχεδόν αποκλειστικά στα νομίσματα. Στον Αδαίο αποδίδονται συνολικά πέντε τύποι[26] χάλκινων νομισμάτων. Η χρονολόγηση της δράσης του δυνάστη δεν βρίσκει σύμφωνους όλους τους ερευνητές. Ορισμένοι τοποθετούν τη δράση του στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., άλλοι στο διάστημα 270/60 π.Χ. έως 245/40 π.Χ. και άλλοι στα τέλη του 3ου αιώνα. Χώρος κυριαρχίας του δυνάστη θεωρείται συνήθως η περιοχή της νοτιοανατολικής Θράκης[27], όπου και βρέθηκαν τα περισσότερα από τα νομίσματά του. Πέντε από τα νομίσματα του Αδαίου βρέθηκαν σε σωστική ανασκαφή στη θέση Καμπάνα[28], σε στρώματα με επιχώσεις που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου και στον 3ο αι. π.Χ. και περιείχαν αρκετά νομίσματα καθώς και ενσφράγιστες λαβές αμφορέων. Χωρίς να λείπουν μεμονωμένα παραδείγματα από το β΄ μισό του 3ου αι.

24. Πρόκειται για το νόμισμα ANK 4195 του τύπου: *Κεφαλή Λαφνοστεφανωμένου Απόλλωνα προς δ./ τρίποδας*. Δεξιά επιγραφή ΑΔΑΙΟΥ, αριστερά κεραυνός. Ίσως δεξιά και αριστερά του κεραυνού υπάρχουν μονογραφήματα, αλλά δεν διακρίνονται καθαρά. Το νόμισμα έχει βρεθεί στο χωριό Πελεκητή που βρίσκεται κοντά στα όρια των νομών Ξάνθης και Ροδόπης.

25. Βλ. *Archibald* 1998, σ. 311· *Youroukova* 1976, σ. 29-31· *Peter* 1997, σ. 236-249.

26. Βλ. *Peter* 1997, σ. 236-238. Ο πρώτος τύπος φέρει κεφαλή Αθηνάς στην πρόσθια όψη και κουκουβάγια στην οπίσθια όψη. Ο δεύτερος κεφαλή Απόλλωνα ως εμπροσθότυπο και τρίποδα ως οπισθότυπο. Ο τρίτος κεφαλή γενειοφόρου Ηρακλή ως εμπροσθότυπο και ρόπαλο ως οπισθότυπο. Στον τέταρτο τύπο απεικονίζεται επίσης ρόπαλο στην οπίσθια όψη, στην πρόσθια όμως ο Ηρακλής είναι αγένειος. Τέλος, στον πέμπτο τύπο εικονίζεται κεφαλή κάπρου στην πρόσθια και λύγχη στην οπίσθια όψη. Σε όλους τους τύπους υπάρχει η επιγραφή ΑΔΑΙΟΥ και μονογραφήματα στην οπίσθια όψη των νομισμάτων.

27. Νομίσματα του Αδαίου έχουν βρεθεί στη Σευθόπολη, στην Καβύλη, στην περιοχή του Πύργου και στην κοιλάδα του Τόνζου. Σύμφωνα με τον Dimitrov ο Αδαίος, που ήταν μακεδονικής καταγωγής, έκοψε τα νομίσματα του στα Κύψελα στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Για τη σχετική συζήτηση βλ. *Peter* 1997, σ. 247-248. Το όνομα του Αδαίου αναφέρεται και σε δύο αρχαίες πηγές, αν και η σύνδεση του προσώπου στο οποίο αναφέρονται οι πηγές με τον Θράκα δυνάστη δεν γίνεται αποδεκτή από όλους. Ο Πομπήιος Τρόγος (*prol. 27*), ιστορικός του 1ου αι. π.Χ., αναφέρει έναν Αδαίο που δολοφονήθηκε από τον Πτολεμαίο. Ο Πτολεμαίος αυτός ταυτίζεται από τους ερευνητές με τον Πτολεμαίο Γ΄ Ευεργέτη και η δολοφονία τοποθετείται γύρω στο 230 π.Χ. Ένα απόσπασμα από τη νέα αττική κωμωδία αναφέρει έναν Αδαίο που ζούσε στα Κύψελα (CAF, III, 348). Ο συνδυασμός των πληροφοριών από τις πηγές έχει οδηγήσει στην άποψη ότι πρόκειται για το ίδιο άτομο, έναν δηλαδή δυνάστη της Θράκης που διέμενε στα Κύψελα και δολοφονήθηκε γύρω στο 230 π.Χ. Όπως είναι επόμενο, την άποψη αυτή δεν συμμερίζονται όσοι τοποθετούν την δράση του Αδαίου στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Βλ. *Peter* 1997, σ. 245-246.

28. *Καραδήμα* 1998, σ. 487-488.

π.Χ., τα περισσότερα από τα νομίσματα[29] χρονολογούνται στον 4ο και οι θασίτικες ενσφράγιστες λαβές[30] στα τέλη του 4ου και στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Με βάση τα ανασκαφικά συμφραζόμενα δεν θεωρούμε πιθανή τη χρονολόγηση στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. που ήταν παλαιότερα αποδεκτή. Αν, ωστόσο, δεν ολοκληρωθεί η μελέτη του ανασκαφικού υλικού και κυρίως της κεραμικής, δεν μπορούμε να προτείνουμε ακριβέστερη χρονολόγηση για τα νομίσματα του Αδαίου.

Δυτικά από τη Μαρώνεια, στη χερσόνησο της Μολυβωτής, έχει ερευνηθεί μια τειχισμένη μικρή αποικία που ταυτίστηκε από τον καθηγητή Μπακαλάκη με την αποικία των Θασίων, Στρύμη[31]. Από την ευρύτερη περιοχή της Στρύμης έχουν καταγραφεί περίπου 1250 νομίσματα, εκ των οποίων τα περισσότερα χρονολογούνται στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους[32]. Η πλειονότητα των νομισμάτων προέρχεται από το νομισματοκοπείο της Μαρώνειας, ενώ τα νομισματοκοπεία των υπόλοιπων γειτονικών πόλεων εκπροσωπούνται με λίγα παραδείγματα. Μόνο πέντε χάλκινα νομίσματα αποτελούν κοπές των Οδρυσών. Πρόκειται για ένα νόμισμα του Αμάδοκου Α΄[33]

29. Τα περισσότερα από τα νομίσματα που βρέθηκαν προέρχονται από το νομισματοκοπείο της Μαρώνειας και ανήκουν στην έβδομη, στην έβδομη-όγδοη και στην ένατη περίοδο του νομισματοκοπείου της πόλης, ενώ υπάρχουν και νομίσματα άλλων γειτονικών πόλεων και βασιλέων του 4ου και του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. Η χρονολόγηση της ένατης περιόδου στο 240-200 π.Χ. που προτείνει η Schönert-Geiss δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή. Βλ. IThrAeg, σ. 333, υπ. 1. Στην ανασκαφή της Στρύμης τα νομίσματα της ένατης περιόδου βρίσκονται μαζί με αυτά της έβδομης σε στρώματα του 4ου αι. π.Χ. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι στην ανασκαφή στη Μαρώνεια μαζί με τα νομίσματα του Αδαίου βρέθηκαν ένα νόμισμα του Αντίοχου ΙΙ (261-246 π.Χ.), ένα του Σέλευκου ΙΙ (246-226 π.Χ.) και ένα νόμισμα Φιλίππου Ε΄ (220-179 π.Χ.). Από τα πέντε νομίσματα του Αδαίου που βρέθηκαν το ένα είναι του τύπου *κεφάλι κάπρου/λόγχη*, τα δύο του τύπου *κεφαλή Απόλλωνα/τρίποδας* και τα δύο του τύπου *κεφαλή Ηρακλή/ρόπαλο*. Ένα νόμισμα του τύπου *κεφαλή Απόλλωνα/τρίποδας* και ένα του τύπου *κεφαλή κάπρου/λόγχη* βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα, τα υπόλοιπα σε γειτονικά σημεία. Η μελέτη της κεραμικής και των ενσφράγιστων λαβών από την ανασκαφή δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Για την παρουσίαση των πήλινων λύχνων της ανασκαφής βλ. *Τσόκα* 2004. Οι περισσότεροι από τους λύχνους χρονολογούνται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Η χρονολογική τοποθέτηση ορισμένων από τους λύχνους στο β΄ μισό του αιώνα στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο ότι βρέθηκαν μαζί με τα νομίσματα του Αδαίου, του Αντιόχου και του Σελεύκου που προαναφέρθηκαν.

30. Εκτός από τα νομίσματα στην ανασκαφή βρέθηκαν και πολλές ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, κυρίως από τη Θάσο. Η πλειονότητα των λαβών χρονολογείται στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., υπάρχουν όμως και παραδείγματα από το β΄ μισό του αιώνα. Οι ταυτίσεις των νομισμάτων και των ενσφράγιστων λαβών οφείλονται στην ανασκαφέα Χρύσα Καραδήμα, την οποία και ευχαριστούμε θερμά για την προθυμία παραχώρησης των ανασκαφικών δεδομένων.

31. Για την ταύτιση της πόλης βλ. *Μπακαλάκης* 1958, σ. 91-99. Για την ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε την δεκαετία του 1950 και αποκάλυψε τμήματα του τείχους και του οικιστικού ιστού της πόλης καθώς και το υδραγωγείο της, βλ. *Μπακαλάκης* 1967.

32. *Τερζοπούλου* (υπό έκδοση).

33. Για τη διάκριση των νομισμάτων του Μήτοκου-Αμαδόκου Α΄ και του Αμαδόκου Β΄

(Εικ. 7), ένα του Κότυος Α΄[34], δύο του Αμαδόκου Β΄ και ένα φθαρμένο που μπορεί να αποδοθεί είτε στον Αμάδοκο Β΄ είτε στον Τήρη Γ΄[35]. Εκτός από τα παραπάνω από την περιοχή της Στρύμης προέρχεται και ένα νόμισμα του Αδαίου[36]. Κανένα από τα νομίσματα αυτά δεν αποτελεί ανασκαφικό εύρημα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα φθαρμένο μικρό χάλκινο νόμισμα που έχει βρεθεί στην περιοχή της χερσονήσου της Μολυθώτης (Εικ. 8). Η παράσταση της πρόσθιας όψης δεν διακρίνεται καθόλου. Στην οπίσθια όψη υπάρχει ένα δίωτο αγγείο[37] (κυψέλη ή κοτύλη) και ανάμεσα στις λαβές διακρίνονται τα γράμματα ΑΔ. Το δίωτο αυτό αγγείο που αποτελεί χαρακτηριστικό εικονογραφικό στοιχείο στα νομίσματα των Κυψέλων, του Κότυος Α΄, του Εβριζέλμιος και του Κερσοβλέπτου, απεικονίζεται και στην οπίσθια όψη ορισμένων χάλκινων νομισμάτων που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Προποντίδας[38].

ακολουθούμε τις προτάσεις της Peter. Η συζήτηση σχετικά με τα νομίσματα των δύο ηγεμόνων που φέρουν το ίδιο όνομα, Μήτοκος ή Μήδοκος ή Αμάδοκος Α΄ που βασίλευσε στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και Αμάδοκος Β΄ που ήταν σύγχρονος με τον Φίλιππο Β΄ είναι εκτενής. Βλ. *Schönert-Geiss* 1987, σ. 46-47, 51-52· *Peter* 1997, σ. 89-99, 132-140· *Archibald* 1998, σ. 222-226· *Βελιγιάννη-Τερζή* 2004, σ. 174-182, 306-311. Λόγω των πολλών ομοιοτήτων που παρουσιάζουν τα νομίσματα τόσο του Αμαδόκου Α΄, όσο και του Αμαδόκου Β΄, του Τήρους Γ΄ και του Κότυος Α΄ με τα νομίσματα της Μαρώνειας, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα νομίσματα αυτών των Οδρυσών ηγεμόνων κόβονταν στη Μαρώνεια. Η Peter θεωρεί και την Πίστιρο ως έναν πιθανό τόπο κοπής των νομισμάτων, *Peter* 1997, σ. 93-95, 139. Για τα νομίσματα των τριών ηγεμόνων βλ. και *Youroukova* 1976, σ. 14-19. Το πρώτο από τα νομίσματα που παρουσιάζουμε (ANK 8233) είναι διάτρητο. Έχει άλογο με χαλινάρι που καλπάζει προς τα δεξιά στην πρόσθια όψη και διπλό πέλεκυ στην οπίσθια όψη όπου σώζονται τα γράμματα ΜΗΤ και θεωρούμε ότι ανήκει στις κοπές του Μήτοκου ή Αμαδόκου Α΄. Τα δύο άλλα (ANK 8381 και ANK 8509) έχουν τσαμπί στην πρόσθια όψη και διπλό πέλεκυ στην οπίσθια όψη. Στο ANK 8381 διατηρούνται και τρία από τα γράμματα της επιγραφής ...ΟΚΟ. Και τα τρία νομίσματα έχουν το χαρακτηριστικό για τα νομίσματα του Αμαδόκου Α΄ και Β΄ παχύ πέταλο (5,7 και 8 χιλ. αντίστοιχα)

34. Για τα νομίσματα του Κότυος Α΄ βλ. *Youroukova* 1976, σ. 17-18· *Peter* 1997, σ. 112-125 (όπου είναι συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία)· *Βελιγιάννη-Τερζή* 2004, σ. 303-304. Για τα νομίσματα του Κότυος Α΄ που έχουν βρεθεί στην Πίστιρο βλ. *Jurukova* 1998.

35. Πρόκειται για ένα νόμισμα (ANK 8470) πολύ φθαρμένο. Στην πρόσθια όψη εικονίζεται διπλός πέλεκυς και στην οπίσθια κλήμα με 5 τσαμπιά μέσα σε γραμμικό τετράγωνο. Δεν διατηρούνται όμως γράμματα ούτε στην πρόσθια ούτε στην οπίσθια όψη, οπότε δεν είναι δυνατή η ταύτιση του νομίσματος. Ο Τήρης Γ΄, διάδοχος και ίσως γιος του Αμαδόκου Β΄, έκοψε μια σειρά νομισμάτων που σχετίζονται εικονογραφικά και στιλιστικά με τα όψιμα νομίσματα του Αμαδόκου Β΄. Βλ. Peter 1997, σ. 140-143.

36. Το ANK 8380 έχει παραδοθεί στην Εφορεία από ιδιώτη. Στην πρόσθια όψη φέρει κεφαλή κάπρου προς τα δεξιά. Στην οπίσθια όψη λόγχη. Επάνω υπάρχει η επιγραφή ΑΔΑΙΟΥ και κάτω μονογραφήματα.

37. Το δίωτο αγγείο που αποτελεί τον σταθερό εικονογραφικό τύπο για τα νομίσματα που κόπηκαν στα Κύψελα, χαρακτηρίζεται στην βιβλιογραφία άλλοτε ως κυψέλη και άλλοτε ως κοτύλη. Βλ. Schönert-Geiss 1993· Peter 1997, σ. 108-110.

38. Topalov 2005.

Παραμένει ωστόσο αβέβαιο αν τα νομίσματα αυτά αποτελούν κοπές πόλεως ή Θράκα ηγεμόνα.

Η Χρυσανθάκη στη διατριβή της μελέτησε 2.925 νομίσματα που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές των Αβδήρων. Τα περισσότερα από τα νομίσματα κλασικής και ελληνιστικής εποχής προέρχονται από το νομισματοκοπείο της πόλης. Δεύτερα σε ποσοστό, μετά τα νομίσματα των Αβδήρων, είναι τα νομίσματα της Θάσου και ακολουθούν αυτά της Μαρώνειας, της Ορθαγορείας, της Αίνου, των μακεδόνων βασιλέων κ.ο.κ.[39]. Μόνο δύο από τα νομίσματα του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. αποτελούν κοπές των Οδρυσών. Πρόκειται για δύο νομίσματα του Σεύθου Γ΄ [40]. Εκτός από τα νομίσματα που συμπεριλήφθηκαν στη διατριβή της Χρυσανθάκη, στα Αρχαιολογικά Μουσεία Καβάλας και Κομοτηνής φυλάσσονται ένα νόμισμα Σεύθου Γ΄[41] και τρία νομίσματα του Αδαίου[42] που προέρχονται από τα Άβδηρα.

Στους καταλόγους της Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Ανατολικής Μακεδονίας, όπου βρίσκονται οι αποικίες της Θασιακής Περαίας, αλλά και άλλες ισχυρές πόλεις όπως η Άργιλος και η Αμφίπολη, έχει καταγραφεί μέχρι σήμερα μόνο ένα νόμισμα του Κετριπόριος[43]. Η παρουσία νομισμάτων που φέρουν τις επιγραφές ΒΕΡΓ, ΒΕΡΓΑΙΟΥ, όπως π.χ. προσφάτως στη Γάζωρο Σερρών[44], δεν αναιρεί την παραπάνω εικόνα, κα-

39. *Chryssanthaki* 2000, σ. 695-831· *Chryssanthaki* 2002, σ. 422.

40. *Chryssanthaki* 2000, σ. 698, 790. Για τον Σεύθη Γ΄, που βασίλευσε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ, και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και προσπάθησε να αποκαταστήσει ένα μέρος του βασιλείου των Οδρυσών βλ. *Dimitrov – Čičinova* 1978· *Archibald* 1998, σ. 304-316· *Peter* 1997, σ. 173-202.

41. Πρόκειται για το νόμισμα ANK 5662 που έχει παραδοθεί στην Εφορεία της Θράκης από κάποιον ιδιώτη. Δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Ανήκει στον τύπο *κεφαλή Διός προς τα δεξιά/ιππέας*. Η κεφαλή του εμπροσθότυπου είναι εξαιρετικά φθαρμένη και στην οπίσθια όψη με δυσκολία διαβάζονται τα γράμματα ΣΕ επάνω από τον ιππέα.

42. Το νόμισμα Ν437 που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας έχει παραδοθεί στο Μουσείο από ιδιώτη. Ανήκει στον τύπο *κεφάλι κάπρου προς τα δεξιά/λόγχη*. Επάνω [Α] ΔΑΙ. Κάτω αδιάγνωστο μονογράφημα. Το νόμισμα ANK 2572 που έχει βρεθεί στον αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων έχει επίσης παραδοθεί στην Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Θράκης από ιδιώτη. Ανήκει στον τύπο *κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Απόλλωνα προς τα δεξιά/τρίποδας*. Δεξιά του τρίποδα υπάρχει η επιγραφή ΑΔΑΙΟΥ. Αριστερά του τρίποδα δεν διακρίνεται μονογράφημα, αλλά το πεδίο είναι πολύ φθαρμένο. Από τα Άβδηρα προέρχεται και το χάλκινο νόμισμα ΜΑ 130 του τύπου *κεφάλι κάπρου προς τα δεξιά/λόγχη*. Πάνω διακρίνεται η επιγραφή ΑΔΑΙ προς τα δεξιά ενώ κάτω δυσανάγνωστα μονογραφήματα. Και αυτό το νόμισμα προέρχεται από παράδοση ιδιώτη.

43. Πρόκειται για ένα νόμισμα (Δ553β) από κατάσχεση (Χρ. Μπουδούργλου, Ιούλιος 1986). Η προέλευση του τοποθετείται στην περιοχή Καστρόλακκας Νέων Κερδυλίων, Νομού Σερρών. Στην πρόσθια όψη εικονίζεται κεφαλή γενειοφόρου Διονύσου προς τα δεξιά και στην οπίσθια κάνθαρος. Επάνω και δεξιά από τον κάνθαρο υπάρχουν τα γράμματα ΚΕΤΡΙ καθώς και δύο δυσδιάκριτα σύμβολα, ίσως φύλλο κισσού και θύρσος.

44. *Πούλιος* 1998, σ. 413-414, καθώς και Coin H IX, σ. 61.

θώς, όπως έδειξε η Ψωμά, τα νομίσματα αυτά δεν σχετίζονται με τον άλλως άγνωστο Οδρύση δυνάστη Βεργαίο, αλλά με την πόλη της Βέργης[45]. Η ίδια εικόνα της απουσίας των νομισμάτων των Θρακών του 5ου, 4ου και 3ου αι. π.Χ. επικρατεί και στη Θάσο[46].

Από τον χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας μαρτυρημένη είναι η νομισματική παρουσία των Οδρυσών στην Όλυνθο. Από ένα σύνολο 3.847[47], κατά το μάλλον ή ήττον αναγναρίσιμων νομισμάτων, ταυτίστηκαν έντεκα[48] ή καλύτερα δέκα χαλκά νομίσματα Οδρυσών βασιλέων και δυναστών. Πρόκειται για ένα νόμισμα Εβρυζέλμιος[49], δύο Κότυος Α΄[50], τέσσερα ή ενδεχομένως τρία Κερσοβλέπτου[51] και τέσσερα Κετριπόριος[52].

Στο μικρό αυτό σύνολο των έντεκα ή το πιθανότερο των δέκα ολύνθιων ευρημάτων μπορούμε να προσθέσουμε τρία νέα, αδημοσίευτα, χάλκινα νομίσματα. Το ένα προέρχεται από τη Σουρωτή Θεσσαλονίκης, ενώ τα άλλα δύο προέρχονται από ανασκαφές στην Πιερία.

Το πρώτο, ένα χάλκινο νόμισμα Τήρους Γ΄[53], βρέθηκε σε τάφο στο νεκροταφείο που ανασκάπτεται από το 1999 στη Σουρωτή[54] του δήμου Βασιλικών Θεσσαλονίκης, στην περιοχή του αρχαίου Ανθεμούντα, και αποτελεί

45. *Psôma* 2002β.

46. *Picard* 1994.

47. Olynthus IX, σ. 363. Το σύνολο των ευρεθέντων νομισμάτων ανέρχεται στα 4178. Olynthus IX, σ. 368.

48. Olynthus IX, σ. 340-341, όπου αναφέρονται δεκατέσσερα νομίσματα, ήτοι δύο αργυρά και δώδεκα χαλκά. Τα δύο αργυρά είναι του τύπου ημίτομο ίππου / αετός και αρχικά είχαν προσγραφεί από τον Robinson στην Όλυνθο. Olynthus III, σ. 64 και Olynthus VI, σ. 128. Η άποψη αυτή στη συνέχεια απορρίφθηκε ως «wrongly attributed to Olynthus», παράλληλα με την τελική απόδοση των νομισμάτων από τους Robinson και Clement στον Σπαράδοκο. Olynthus IX, σ. 340, και υπ. 516-517. Τα νομίσματα αυτά αποδόθηκαν πρόσφατα από την Ψωμά στη Σερμύλια. *Psôma* 2002α, σ. 516. Τέλος, ένα χάλκινο νόμισμα του τύπου Σιληνός / τριχθές με την επιγραφή ΒΕΡΓ που προσγράφεται στον «otherwise unknown Thracian dynast» Βεργαίο, αποδόθηκε πρόσφατα, μαζί με τα αργυρά νομίσματα που φέρουν την επιγραφή ΒΕΡΓΑΙΟΥ, στη Βέργη. *Psôma* 2002β.

49. Του τύπου Κυβέλη / δίωτο αγγείο. Olynthus IX, σ. 240, πίν. XXXII, No. 10. *Youroukova* 1976, σ. 33-35.

50. Του τύπου ανδρική κεφαλή / δίωτο αγγείο. Olynthus IX, 241, πίν. XXXII, No. 11.

51. Τα τρία νομίσματα είναι του τύπου γυναικεία κεφαλή / δίωτο αγγείο. Olynthus III, σ. 152, Olynthus VI, σ. 964 και Olynthus IX, σ. 341. Το τέταρτο είναι ένα εξαιρετικά φθαρμένο νόμισμα του τύπου Αθηνά / κόκκος δημητριακού, στο οποίο οι Robinson και Clement διαβάζουν ΚΕΡΣΟ (?) και αποδίδουν το νόμισμα στον συγκεκριμένο ηγεμόνα, απόδοση, όμως, που και οι ίδιοι χαρακτηρίζουν ως επισφαλή. Ο τύπος του νομίσματος φαίνεται μάλλον, να παραπέμπει σε κοπές της Θρακικής Χερσονήσου. SNG Cop. 848-849.

52. Του τύπου Διόνυσος / κάνθαρος. Olynthus III, σ. 154 και Olynthus VI, σ. 965-967.

53. Του τύπου πέλεκυς / βοτρυοφόρος άμπελος. Peter 1997, σ. 141.

54. Για τις συστικές ανασκαφές στο νεκροταφείο της Σουρωτής βλ. Σουέρεφ – Χαμέλα 2001, 2002, 2004, 2006· Αλαμανή 2004. Ευχαριστούμε θερμά την ανασκαφέα Β. Αλαμανή για την παραχώρηση της άδειας δημοσίευσης του νομίσματος.

εύρημα του 2004. Το νόμισμα βρέθηκε διάτρητο και θεωρήθηκε περίαπτο.

Το δεύτερο, ένα χάλκινο νόμισμα Εβρυζέλμιος, του τύπου *Απόλλων / δίωτο αγγείο*[55], αποτελεί μέρος ενός ταφικού «θησαυρού» από το Αιγίνιο Πιερίας, 10 χλμ. βόρεια της αρχαίας Πύδνας. Πρόκειται για ένα μικρό, ασυνήθιστο ως προς τη σύνθεση του εύρημα. Απαρτίζεται από δέκα χάλκινα νομίσματα όπου, πέραν της κοπής του Οδρύσου βασιλέως, αντιπροσωπεύονται οι Φίλιπποι, τα Κύψελα και η Προκόννησος με ένα νόμισμα, η Θρακική Χερσόνησος και το Οφρύνιον με δύο, ενώ δύο είναι τελείως φθαρμένα. Τόσο η σύνθεση όσο και η συγκριτική φθορά των νομισμάτων συνηγορούν προς μια χρονολόγηση του «θησαυρού» στα χρόνια του Φιλίππου Β΄ και ιδιαίτερα λίγο μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.[56]

Το τρίτο νόμισμα προέρχεται από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Πύδνας[57] και αποτελεί κοπή του Κετριπόριος[58]. Πρόκειται, μάλιστα, για ένα νέο τύπο. Ως εμπροσθότυπο φέρει *ανδρική, νεανική κεφαλή προς τα δεξιά* και ως οπισθότυπο *λόγχη* με την επιγραφή ΚΕΤΡΙ – ΠΟΡΙΟΣ κατακορύφως, αριστερά και δεξιά αντιστοίχως. Η όλη παράσταση εγγράφεται εντός γραμμικού ορθογωνίου πλαισίου. Η διάμετρος του νομίσματος είναι 11 χιλ., το βάρος 1,77 γρ. και ο άξονας 09:00 h[59].

Τέλος, μια ειδική κατηγορία αποτελούν τα νομίσματα των Οδρυσών βασιλέων και δυναστών, τα οποία είτε αποτελούν προσκτήματα ιδιωτικών συλλογών είτε προέρχονται από κατασχέσεις και για τα οποία έχουμε ενδείξεις ότι προέρχονται από τον χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας. Εντοπίσαμε ένα σύνολο δεκαπέντε τέτοιων νομισμάτων:

Από μια μικρή ιδιωτική συλλογή[60], που απαρτίζεται από νομίσματα τα οποία περισυνελέγησαν στην ευρύτερη περιοχή της Βόρειας Πιερίας, προέρχεται ένα χάλκινο νόμισμα του Κερσοβλέπτη[61].

Σε πρόσφατη κατάσχεση παράνομης συλλογής που ξεπερνά τα 5.000 νομίσματα[62], και που η συντριπτική της πλειονότητα αφορά σε κοπές πόλεων

55. Βλ. *Peter* 1997, σ. 107.

56. *Μπέσιος* 2000. Η δημοσίευση του «θησαυρού» επίκειται.

57. Αγροτεμάχιο 947, τάφος 279. Για την ανασκαφή του αγροτεμαχίου 947 βλ. *Μπέσιος* 1992, 1993, 1994.

58. Ο Κετρίπορις ήταν γιος του Βηρισάδου, ενός δηλαδή από τους διαδόχους του Κότυος Α΄. Το βασίλειο του τοποθετείται συνήθως στην περιοχή της Δυτικής Θράκης, επειδή συνόρευε, σύμφωνα με τις πηγές, με το βασίλειο της Μακεδονίας. Για τα νομίσματα του βλ. *Peter* 1997, σ. 143-146.

59. Προετοιμάζεται αναλυτική παρουσίαση του νέου αυτού τύπου του Κετριπόριος στο άμεσο μέλλον.

60. Άδεια κατοχής Ευάγγελου Γουίδη του Χαριλάου, κατοίκου Κατερίνης, με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/50288/4176/27.11.2000 απόφαση του ΥΠΠΟ.

61. Του τύπου *γυναικεία κεφαλή / δίωτο αγγείο*. *Peter* 1997, σ. 128.

62. Κατάσχεση Αποστόλου Ράντου του Αθανασίου, στις 10.4.2003.

και βασιλέων της Μακεδονίας, εντοπίσθηκαν δέκα χάλκινα νομίσματα Κετριπόριος και δύο Κερσοβλέπτη. Από τα δέκα νομίσματα του Κετριπόριος τα έξι είναι του γνωστού τύπου *κεφαλή Διονύσου / κάνθαρος*[63] (Εικ. 9) και τα τέσσερα του νέου τύπου *ανδρική κεφαλή / λόγχη*. Τα δύο του Κερσοβλέπτη είναι του τύπου *γυναικεία κεφαλή / δίωτο αγγείο*. Ο παράνομος αυτός «συλλέκτης» είναι κάτοικος κοινότητας της περιοχής των λιμνών του νομού Θεσσαλονίκης και μεγάλο μέρος των νομισμάτων της «συλλογής» του φαίνεται να προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας.

Από ιδιωτική συλλογή, η οποία βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της καταγραφής και που μεγάλο μέρος της προέρχεται από την περιοχή της Χαλκιδικής, προέρχεται ένα ακόμη χάλκινο νόμισμα του Κετριπόριος του τύπου κεφαλή *Διονύσου / κάνθαρος*.

Τέλος, από μια ακόμη κατάσχεση παράνομης συλλογής[64] με προέλευση την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας προέρχεται ένα νόμισμα Εβρυζέλμιος[65].

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω δεδομένα, διαπιστώνουμε τα εξής:

1. Η παρουσία των νομισμάτων Θρακών βασιλέων και δυναστών στην περιοχή της δυτικής Θράκης, αλλά και της Ανατολικής και Κεντρικής Μακεδονίας, παραμένει, ουσιαστικά, σκιώδης και, με μία και μόνη εξαίρεση, περιορίζεται σε χάλκινες κοπές.

2. Εκπροσωπούνται έντεκα βασιλείς ή δυνάστες με εβδομήντα ένα νομίσματα, ως εξής:

1. ο Σπαράδοκος (γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.), με ένα αργυρό διώβολο
2. ο Αμάδοκος Α΄ (περ. 405-391 π.Χ.), με ένα χάλκινο νόμισμα
3. ο Εβρύζελμις (390/87-383 π.Χ.), με τέσσερα χάλκινα νομίσματα
4. ο Κότυς Α΄ (384/3-359 π.Χ.), με τρία χάλκινα νομίσματα
5. ο Κερσοβλέπτης (359-342/1 π.Χ.), με οκτώ χάλκινα νομίσματα
6. ο Αμάδοκος Β΄ (περ. 359 - περ. 351 π.Χ.), με πέντε ή έξι χάλκινα νομίσματα
7. ο Τήρης Γ΄ (περ. 350/47-341 π.Χ.), με ένα ή δύο χάλκινα νομίσματα
8. ο Κετρίπορις (357/6-352 π.Χ.), με δεκαεπτά χάλκινα νομίσματα
9. ο Σεύθης Γ΄ (περ. 330 - περ. 295 π.Χ.), με τέσσερα χάλκινα νομίσματα
10. ο Σκόστοκος (β΄ τέταρτο ή μέσα 3ου αι. π.Χ.), με ένα χάλκινο νόμισμα
11. ο Αδαίος (αρχές ή μέσα του 3ου αι. π.Χ.) με είκοσι πέντε χάλκινα νομίσματα.

Οι περισσότερες των παραπάνω περιπτώσεων αφορούν σε συγκυριακές,

63. Βλ. Peter 1997, σ. 144-145.
64. Κατάσχεση Παναγιώτη Κρητσιάνη του Γεωργίου, στις 15.5.2003.
65. Του τύπου *Απόλλων / δίωτο αγγείο*. Peter 1997, σ. 107.

όπως φαίνεται, εμφανίσεις μεμονωμένων νομισμάτων, με δύο εξαιρέσεις, επί Αδαίου και Κετριπόριος, που εκπροσωπούνται με είκοσι τέσσερα και δεκαπέντε τεμάχια αντιστοίχως.

3. Η γεωγραφική και χρονολογική κατανομή των νομισμάτων φαίνεται περισσότερο ισόρροπη στην περιοχή της Δυτικής Θράκης, καθώς εκπροσωπούνται όλοι οι παραπάνω δυνάστες, τόσο στις επιθαλάσσιες πόλεις[66], όσο και, ενδεικτικά έστω, στην ενδοχώρα. Αντιθέτως, απουσιάζουν από την Ανατολική Μακεδονία, ενώ παρουσιάζουν αποσπασματική και μάλλον περιστασιακή αντιπροσώπευση στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας. Η παρουσία του Αδαίου περιορίζεται αποκλειστικά στη Δυτική Θράκη, ενώ αυτή του Κετριπόριος στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, γεγονός που προφανώς οφείλεται στον εντοπισμό του χώρου δικαιοδοσίας των παραπάνω δυναστών σε όμορες περιοχές.

4. Ειδικότερα στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας εκπροσωπούνται μόνον πέντε βασιλείς και συγκεκριμένα ο Εβρύζελμις (390/87-383 π.Χ.), ο Κότυς Α΄ (384/3-359 π.Χ.), ο Κερσοβλέπτης (359-342/1 π.Χ.), ο Τήρης Γ΄ (περ. 350/47-341 π.Χ.) και ο Κετρίπορις (357/6-352 π.Χ.). Το χρονολογικό, δηλαδή, πλαίσιο της παρουσίας των νομισμάτων των Οδρυσών βασιλέων στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο μοιάζει να εκτείνεται στην πεντηκονταετία 390-340 π.Χ., ήτοι, γενικά μιλώντας, στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. Παρατηρώντας όμως την ποσοστιαία αντιπροσώπευση ανά εκδίδουσα αρχή διαπιστώνουμε ότι η κορύφωση της παρουσίας των νομισμάτων αυτών εντοπίζεται κατά τη βασιλεία του Κετριπόριος και δευτερευόντως του Κερσοβλέπτη, ήτοι στην εικοσαετία 360-340 π.Χ., μια περίοδο γεμάτη συγκρούσεις μεταξύ του Φιλίππου Β΄ και των Οδρυσών που οδήγησε στην καθυπόταξη του θρακικού βασιλείου και στην επικράτηση των Μακεδόνων[67].

5. Η νομισματοκοπία των Οδρυσών, όπως έχει ήδη διαπιστώσει η έρευνα, προσαρμόστηκε στις βασικές αρχές της ελληνικής νομισματοκοπίας. Τόσο στο εσωτερικό όσο και στα παράλια της Θράκης τα νομίσματα που κυκλοφορούν και αποθησαυρίζονται είναι κυρίως τα νομίσματα των μεγάλων ελληνικών πόλεων της περιοχής[68]. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα νομίσματα των Οδρυσών εκδίδονταν στις ελληνικές πόλεις που βρίσκονταν

66. Τα νομίσματα που έχουν βρεθεί με τις ανασκαφές στην Πίστιρο, ένα εμπόριο στο εσωτερικό της Θράκης, μας δίνουν μια πολύ διαφορετική εικόνα. Σε σύνολο 747 νομισμάτων που είχαν βρεθεί μέχρι το 1997 τα 96 χάλκινα και τα 12 αργυρά νομίσματα αποτελούν κοπές Οδρυσών βασιλέων. Βλ. *Taneva* 2000.

67. Για τη σημαντική αυτή περίοδο στην ιστορία του κράτους των Οδρυσών βλ. *Jordanov* 1996· *Archibald* 1998, σ. 231-237· *Βεληγιάννη-Τερζή* 2004, σ. 261-291.

68. Για τη σχετική συζήτηση βλ. *Youroukova* 1976, σ. 25· *Peter* 1997, σ. 50-54, 255-257· *Archibald* 1998, σ. 126-135.

στην περιοχή κυριαρχίας των Οδρυσών[69] και ότι αποτελούσαν τμήμα του φόρου που οι ελληνικές πόλεις έπρεπε να καταβάλουν στους Θράκες βασιλείς. Ο πολύ περιορισμένος αριθμός νομισμάτων των Οδρυσών ηγεμόνων που βρέθηκαν στις περιοχές της αιγαιακής Θράκης, της Μακεδονίας ανατολικά του Αξιού και της Πιερίας δεν φαίνεται να ενισχύει την άποψη αυτή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλαμανή 2004: *Αλαμανή Β.*, ΑΔ 2004 (υπό έκδοση).

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1988: *Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη Η.*, «Ανασκαφικές έρευνες στη Μαρώνεια και στα Σύμβολα», ΑΕΜΘ 1 (1987) 439-451.

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη (υπό έκδοση): *Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη Η.*, «Μαρώνεια. Οικοδομικά ευρήματα από την πόλη των Υστεροκλασικών - Ελληνιστικών Χρόνων» στο: Κάνθαρος. Πρακτικά Συμποσίου στη μνήμη του Βαγγέλη Πεντάζου, 19-21 Μαρτίου 1999, Κομοτηνή (υπό έκδοση).

Βελημάννη-Τερζή 2004: *Βελημάννη-Τερζή Χρ.*, Οι Ελληνίδες πόλεις και το Βασίλειο των Οδρυσών, από Αβδήρων πόλεως μέχρι Ίστρου ποταμού, Θεσσαλονίκη 2004.

Γαλάνη-Κρίκου 1996: *Γαλάνη-Κρίκου Μ.*, «Προσέγγιση στη νομισματοκοπία της Ζώνης. Η μαρτυρία της ανασκαφής στην αιγαιακή Μεσημβρία-Ζώνη» στο: Χαρακτήρ, αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου, Αθήνα 1996, σ. 63-78.

Καραδέδος 1990: *Καραδέδος Γ.*, «Υστεροκλασικό σπίτι στη Μαρώνεια Θράκης», Εγνατία 2 (1990) 265-314.

Καραδέδος – Καραδήμα 2004: *Καραδέδος Γ. – Καραδήμα Χρ.*, «Αρχαίο Θέατρο Μαρώνειας», ΑΕΜΘ 16 (2002) 9-33.

Καραδήμα 1998: *Καραδήμα Χρ.*, «Αρχαιολογικές εργασίες στη Μαρώνεια και τη Σαμοθράκης», ΑΕΜΘ 9 (1995) 487-496.

Καραδήμα – Τσόκα (υπό έκδοση): *Καραδήμα Χρ. – Τσόκα Α.*, «Ανασκαφή ελληνιστικής οικίας στη Μαρώνεια (αγρός Φραντζίδη)», ΑΕΜΘ 19 (2005) (υπό έκδοση).

Μπακαλάκης 1958: *Μπακαλάκης Γ.*, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958.

Μπακαλάκης 1967: *Μπακαλάκης Γ.*, Ανασκαφή Στρύμης, Θεσσαλονίκη 1967.

Μπέσιος 1992: *Μπέσιος Μ.*, «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας (1989)», ΑΕΜΘ 3 (1989) 155-163.

Μπέσιος 1993: *Μπέσιος Μ.*, «Ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας (1990)», ΑΕΜΘ 4 (1990) 241-246.

Μπέσιος 1994: *Μπέσιος Μ.*, «Ανασκαφικές έρευνες στη βόρεια Πιερία», ΑΕΜΘ 5 (1991) 171-178.

Μπέσιος 2000: *Μπέσιος Μ.*, ΑΔ 50, Χρονικά Β2 (1995) 485.

69. Για την αντίθετη άποψη βλ. *Βελημάννη-Τερζή* 2004, σ. 339-340. Γενικότερα για το ζήτημα της πληρωμής φόρου από τις ελληνικές πόλεις της ακτής προς τους Οδρύσες βλ. *Loukopoulou* 2002· *Βελημάννη-Τερζή* 2004, σ. 134-141, 248-260· *Loukopoulou* 2005.

Παπαδόπουλος (υπό έκδοση): *Παπαδόπουλος Σ.*, «Η χειροποίητη κεραμική των ιστορικών χρόνων στην Αιγαιακή Θράκη» στο: Κάνθαρος, Πρακτικά Συμποσίου στη μνήμη του Βαγγέλη Πεντάζου, 19-21 Μαρτίου 1999, Κομοτηνή (υπό έκδοση).

Πούλιος 1998: *Πούλιος Β.*, «Σωστική ανασκαφή στο νεκροταφείο της αρχαίας Γαζώρου», ΑΕΜΘ 9 (1995) 410-420.

Σουέρεφ – Χαβέλα 2001: *Σουέρεφ Κ. – Χαβέλα Κ.*, «Σουρωτή στον Ανθεμούντα», ΑΕΜΘ 13 (1999) 123-130.

Σουέρεφ – Χαβέλα 2002: *Σουέρεφ Κ. – Χαβέλα Κ.*, «Σουρωτή 2000», ΑΕΜΘ 14 (2000) 169-178.

Σουέρεφ – Χαβέλα 2004: *Σουέρεφ Κ. – Χαβέλα Κ.*, «Σουρωτή 2002», ΑΕΜΘ 16 (2002) 267-276.

Σουέρεφ – Χαβέλα 2006: *Σουέρεφ Κ. – Χαβέλα Κ.*, «Σουρωτή 2004. Ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο», ΑΕΜΘ 18 (2004) 345-349.

Τερζοπούλου (υπό έκδοση): *Τερζοπούλου Δ.*, «Στρύμη, εμπόριον Θασίων. Τα νεότερα δεδομένα της έρευνας» στο: Κάνθαρος, Πρακτικά Συμποσίου στη μνήμη του Βαγγέλη Πεντάζου, 19-21 Μαρτίου 1999, Κομοτηνή (υπό έκδοση).

Τριαντάφυλλος 1997: *Τριαντάφυλλος Δ.*, «Σωστικές και δοκιμαστικές ανασκαφές 1993, Στρύμη, Κομνηνά, Πεντάλοφος», ΑΕΜΘ 7 (1993) 601-618.

Τσόκα 2004: *Τσόκα Α.*, «Πήλινοι λύχνοι από τη Μαρώνεια» στο: Πρακτικά Στ΄ επιστημονικής συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική, προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα-εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000, Αθήνα 2004, σ. 243-256.

Archibald 1998: *Archibald Z. H.*, The Odrysian kingdom of Thrace, Orpheus unmasked. Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford 1998.

Archibald 2000-2001: *Archibald Z. H.*, «The Odryssian River Port near Vetren and the Pistiros Inscription», Talanta 2000-2001, 32/33, σ. 253-276.

Bouzek – Domaradzki – Archibald 1996: *Bouzek J. – Domaradzki M. – Archibald Z. H.* (εκδ.), Pistiros I. Excavations and Studies, Prague 1996.

Bouzek – Domaradzka – Archibald 2002: *Bouzek J. – Domaradzka L. – Archibald Z. H.* (εκδ.), Pistiros II. Excavations and Studies, Prague 2002.

CAF: *Kock T.*, Comicorum Atticorum Fragmenta, Leipzig 1880-1888.

Chryssanthaki 2000: *Chryssanthaki K.*, L'histoire monétaire d'Abdère du VIe avant J.-C. au IIe siècle après J.-C., Paris 2000, σ. 97-99 (αδημ. διδ. διατριβή).

Chryssanthaki 2002: *Chryssanthaki K.*, «Les rapports entre Abdère et les Thraces vus par les documents monétaires» στο: *A. Fol* (εκδ.), Thrace and the Aegean, Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology, Sofia - Yambol 25-29 September 2000, v. I, Sofia 2002, σ. 421-430.

Chryssanthaki 2004: *Chryssanthaki-Nagle K.*, «Le monnayage d'Orthagoreia», RN 160 (2004) 49-62.

Dimitrov – Čičivova 1978: *Dimitrov D. P. – Čičivova M.*, The Thracian city of Seuthopolis, Oxford, BAR Supplementary Series 38, 1978.

Domaradzka – Bouzek – Rostropowicz 2000: *Domaradzka L. – Bouzek J. – Rostropowicz J.* (εκδ.), Pistiros et Thasos, structures économiques dans la péninsule balkanique aux VIIe-IIe siècles avant J.-C. Opole 2000.

Fol 1974: *Fol A.*, «Die Politik des odrysischen Königs Kotys I und die ägäischen Städte

Griechenlands im 4.Jahrhundert v.u.Z.» στο: E. Ch. Welskopf (εκδ.), Hellenistische Poleis, Krise, Wandlung-Wirkung II, Berlin 1974, σ. 993-1014.

Isaak 1986: *Isaak B.*, The Greek settlements in the Thrace until the Macedonian conquest. Leiden 1986.

IthrAeg: Λουκοπούλου Λ. Δ. – Ζουρνατζή Α. – Παριάχη Μ. Γ. – Ψωμά Σ., Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου, μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (νομοί Ξάνθης, Ροδόπης, Έβρου), Αθήνα 2005.

Jordanov 1996: *Jordanov K.*, «The political History of the Odrysian Kingdom 359-339 BC» στο: *Bouzek J. – Domaradzki M. – Archibald Z. H.* (εκδ.), Pistiros I. Excavations and Studies, Prague 1996, σ. 223-240.

Jordanov 2004: *Jordanov K.*, «Der odrysische Stadt» στο: *Fol A. – Lichardus J. – Nikolov V.* (εκδ.), Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus, Katalog-Handbuch zur Ausstellung, Mainz 2004, σ. 118-125.

Jurukova 1998: *Jurukova J.*, «Die archäologischen Ausgrabungen in Pistiros und die Münzprägung von Kotys I» στο: Peter U. (εκδ.), Stephanos nomismatikos, Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag, Berlin 1998, σ. 317-319.

Karadima – Psoma (υπό έκδοση): *Karadima Ch. – Psoma S.*, «The excavation coins of Maroneia» στο: Proceedings of the 10th International Congress of Thracology, Komotini-Alexandroupoli 18-23 October 2005 (υπό έκδοση).

Lorber 1990: *Lorber C. C.*, Amhipolis, The civic coinage in silver and gold, Los Angeles 1990.

Loukopoulou 2002: *Loukopoulou L. D.*, «The "Prosodos" of the Odrysian Kings» στο: *Fol A.* (εκδ.), Thrace and the Aegean. Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology, Sofia - Yampol 25-29 September 2000, v. 1, Sofia 2002, σ. 345-353.

Loukopoulou 2005: *Loukopoulou L.*, «Addendum on the Inscription of Vetren: Custom Duties of the Odrysians» στο: Bouzek J. – Domaradzka L. (εκδ.), The Culture of the Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table «Archaeological Map of Bulgaria», BAR 1350, 2005, σ. 13-17.

Mattingly 2000: *Mattingly B.*, «The fifth-century tetradrach coinage of Maroneia», NC 160 (2000) 261-263.

May 1965: *May J. M. F.*, «The coinage of Maroneia c.520-449/48 B.C», NC 5 (1965) 27-56.

Olynthus III: *Robinson D. M.*, The Coins found at Olynthus in 1928, Baltimore 1931.

Olynthus VI: *Robinson D. M.*, The Coins found at Olynthus in 1931, Baltimore 1933.

Olynthus IX: *Robinson D. M. – Clement P. A.*, The Chalcidic Mint and the Excavations Coins found in 1928-1934, Baltimore 1938.

Papadopoulos 2001: *Papadopoulos S.*, «The "Thracian" Pottery of South-East Europe: A Contribution to the Discussion on the Handmade Pottery Traditions of the Historical Period», BSA 96 (2001) 157-194.

Peter 1997: *Peter U.*, Die Münzen der thrakischen Dynasten (5.- 3. Jahrhundert v.Chr.), Hintergründe ihrer Prägung, Griechisches Münzwerk, Berlin 1997.

Picard 1986: *Picard O.*, «Thraces et Grecs. La monnaie dans les rapports entre populations grecques et non grecques», Illiria 16/1 (1986) 137-141.

Picard 1988: *Picard O.*, «La diffusion du Classicisme par le monnaies en Thrace à la fin du Ve et au début du IVe siècle» στο: Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, τ. Β΄, Αθήνα 1988, σ. 180-185.

Picard 1994: *Picard O.*, «Thasos et la Thrace: l'apport des monnaies de bronze» στο: Studies on Settlement Life in Ancient Thrace. Proceedings of the 3rd International Symposium «Cabyle», Jampol, 17-21 May 1993, Jambol 1994, σ. 266-275.

Price 1987: *Price M. J.*, The coinages of the Northern Aegean, Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires, BAR 343, 1987.

Psôma 1995: *Psôma S.*, «Un nouveau tétradrachme au nom et aux types de Sparadokos des Odryses», BSFN, Mai 1995, σ. 1039-1043.

Psôma 2002α: *Psôma S.*, «Le monnayage de Sparadokos des Odryses. Un état de la question» στο: *A. Fol* (εκδ.), Thace and the Aegean, Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology, Sofia-Yampol 25-29 September 2000, v. II-, Sofia 2002, σ. 513-522.

Psôma 2002β: *Psôma S.*, «Le tresor de Gazôros (CH IX 61) et les monnaies aux légends ΒΕΡΓ, ΒΕΡΓΑΙΟΥ», BCH 126/1 (2002) 205-229.

Schönert-Geiss 1979: *Schönert-Geiss E.*, «Zur Geschichte Maroneias von den Anfängen bis zur 4. Jh.v.u.Z.», Klio 61/2 (1979) 437-451.

Schönert-Geiss 1982: *Schönert-Geiss E.*, «Maroneia und seine Beziehungen zum Hinterland» στο: Actes du 9ème Congrès International de Numismatique, Berne, September 1979, Louvain-la-Neuve/Luxembourg 1982, v. I, σ. 177-186.

Schönert-Geiss 1985: *Schönert-Geiss E.*, «Maroneia und die Thraker. Wechselbeziehungen zw. Polis und Hinterland», Eirene 22 (1985) 39-53.

Schönert-Geiss 1987: *Schönert-Geiss E.*, Die Münzprägung von Maroneia, Griechisches Münzwerk, Berlin 1987.

Schönert-Geiss 1993: *Schönert-Geiss E.*, «Die Münzstätte Kypsela in Thrakien im 4.Jh.v.u.Z.» στο: Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8-13 September 1991,v. I, Louvain-la-Neuve 1993, σ. 165-168.

Tačeva 1992: *Tačeva M.*, «On the problems of the coinages of Alexander I, Sparadokos and the so-called Thracian-Macedonian Tribes», Historia 12 (1992) 58-74.

Taneva 2000: *Taneva V.*, «Les monnaies de Pistiros» στο: *Domaradzka L. – Bouzek J. – Rostropowicz J.* (εκδ.), Pistiros et Thasos, structures économiques dans la péninsule balkanique aux VIIe-IIe siècles avant J.-C., Opole 2000, σ. 47-53.

Tekin (υπό έκδοση): *Tekin O.*, «Excavation coins from Ainos» στο: Proceedings of the 10th International Congress of Thracology, Komotini-Alexandroupoli 18-23 October 2005 (υπό έκδοση).

Topulov 1994: *Topalov S.*, The Odrysian kingdom from the 5th to the mid-4th c.B.C. Contributions to the Study of its Coinage and History, Sofia 1994.

Topalov 2005: *Topalov S.*, Urban bronze coins of small denomination from the Propontis area with images of a conical vessel with two handles, dynastic symbol of the coinage of the early Odrysian kings of the 5th-4th centuries B.C., Sofia 2005.

Touchais 1979: *Touchais G.*, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1978», BCH 103/2 (1979) 527-615.

Veligianni 1995: *Veligianni Chr.*, «Abdera, Maroneia, Ainos und der Odrysenstaat», Τεχμήρια Α (1995) 136-172.

Wartenberg 1992: *Wartenberg U.*, NC 152 (1992) reviews, σ. 195-198.

Youroukova 1976: *Youroukova Y.*, Coins of the ancient Thracians, BAR Supplementary Series 4, 1976.

Εικ. 1. Χάρτης της Θράκης, της Ανατολικής και της Κεντρικής Μακεδονίας

Εικ. 2. Πεντάλοφος. Αργυρό διώβολο Σπαραδόκου (2:1)

Εικ. 3. Μαρώνεια. Χάλκινο νόμισμα Σεύθου Γ΄ (2:1)

Εικ. 4. Μαρώνεια. Χάλκινο νόμισμα Αδαίου (2:1)

Εικ. 5. Μαρώνεια. Χάλκινο νόμισμα Αδαίου (2:1)

α β

Εικ. 6. Μαρώνεια. Χάλκινο νόμισμα Αδαίου (2:1)

α β

Εικ. 7. Χερσόνησος της Μολυβωτής. Χάλκινο νόμισμα Αμάδοκου Α΄ (2:1)

Εικ. 8. Χερσόνησος της Μολυβωτής. Χάλκινο νόμισμα με δίωτο αγγείο στον εμπροσθότυπο και τα γράμματα ΑΔ (2:1)

α β

Εικ. 9. Κεντρική Μακεδονία. Χάλκινο νόμισμα Κετριπόριος (2:1)

ΓΕΡΑΚΙΝΑΣ Κ. ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ

ΤΟ ΘΕΜΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΩΣ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ. ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ

ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ[1]

Η θεματική διοίκηση είναι η ριζικότερη μεταβολή που επιβλήθηκε τον 7ο αι. στο διοικητικό σύστημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και απετέλεσε «την σπονδυλική στήλη του μεσαιωνικού βυζαντινού κράτους» κατά τον G. Ostrogorsky[2]. Με τον όρο «θέμα» δηλωνόταν αρχικά το πρωτόκολλο καταγραφής, ο κατάλογος ενός στρατιωτικού σώματος, και έπειτα το ίδιο το στρατιωτικό σώμα. Το όνομά του προερχόταν από την περιφέρεια από όπου κατάγονταν οι στρατιώτες που το αποτελούσαν[3]. Αρχικά τα θέματα ως στρατιωτικές μονάδες βρίσκονταν σε διαρκή κίνηση καλύπτοντας τις αμυντικές ανάγκες της αυτοκρατορίας[4]. Στη συνέχεια όμως η στρατιωτική μονάδα έδωσε το όνομά της στην περιφέρεια, στρατιωτική και διοικητική, στην οποία εξετείνετο η δικαιοδοσία του στρατηγού του θέματος[5]. Έτσι το βυζαντινό κράτος στα τέλη του 8ου αι. παρουσιάζεται διαιρεμένο σε μόνιμες στρατιωτικές διοικήσεις-θέματα, που είναι συγχρόνως και διοικητικά μορφώματα υπό την ενιαία διοίκηση του στρατηγού[6].

Το πρώτο θέμα που δημιουργήθηκε στον ευρωπαϊκό χώρο ήταν το θέμα Θράκης περί τα τέλη του 7ου αι. και συγκεκριμένα μεταξύ 680-687[7]. Τα όρια του θέματος δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Το βόρειο όριό του εντοπίζεται σε μια παράλληλη νοητή γραμμή, μήκους 60 περίπου χιλιομέτρων νότια του Δούναβη. Στα νότια οριοθετείται από την παραλία του

1. Αναλυτικά για τα θέματα του ευρύτερου χώρου της Θράκης βλ. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 163-246.

2. *G. Ostrogorsky*, Ιστορία I, σ. 172.

3. *Δ. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 146· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 353.

4. *I. Karayannopoulos*, Contribution, σ. 472· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 35-36.

5. *F. Dölger*, Die Abteilung, σ. 197-198· *Δ. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 146· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 353.

6. *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 38.

7. *P. Lemerle*, Philippes, σ. 120-121· *A. Stavridou-Zafraka*, Slav Invasions, σ. 168· *της ιδίας*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 391, για τα όρια της Θράκης γενικά βλ. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, «Τα όρια της Θράκης σύμφωνα με τις αρχαίες Ελληνικές και Λατινικές πηγές», Θρακικά 12 (1999-2000) 15-22.

βορείου Αιγαίου και της Προποντίδας και ανατολικά από τον Εύξεινο Πόντο με εξαίρεση την περιοχή της Κωνσταντινούπολης που ανήκε στην ευθύνη του αυτοκράτορα. Ως προς το δυτικό όριο οι απόψεις των μελετητών διίστανται και από άλλους θεωρείται ο Νέστος[8], ενώ από άλλους ο Στρυμόνας[9]. Το 688 ιδρύθηκε στο δυτικό μέρος του θέματος η κλεισούρα Στρυμόνος για αμυντικούς λόγους, απόκρουση των επιδρομών των Βουλγάρων και των Σλάβων[10].

Στα τέλη του 8ου αι., το 789-802, δημιουργήθηκε το θέμα Μακεδονίας στην περιοχή του θέματος Θράκης, μεταξύ Έβρου και Στρυμόνος[11]. Για πρώτη φορά γίνεται μνεία του θέματος Μακεδονίας το 802, οπότε μαρτυρείται ο Λέων *μονοστράτηγος Θράκης και Μακεδονίας*[12]. Πρόκειται για προσωρινή συνένωση των δύο θεμάτων που υποδηλώνει όμως ότι προηγήθηκε η δημιουργία του θέματος Μακεδονίας. Η συνένωση αυτή κράτησε ως το 813, οπότε και έχουμε ξεχωριστή διοίκηση των δύο θεμάτων[13]. Στις αρχές του 9ου αι., μεταξύ 789-809, ανυψώθηκε και η κλεισούρα Στρυμόνος σε τάξη θέματος[14]. Το θέμα Μακεδονίας, που μας ενδιαφέρει, εκτεινόταν αρχικά από τον Στρυμόνα ως την περιοχή ανατολικά του Έβρου, ενώ στη συνέχεια, με τη δημιουργία του θέματος Στρυμόνος, το δυτικό του όριο μετακινήθηκε στον Νέστο και είχε πρωτεύουσα την Αδριανούπολη[15].

8. *P. Lemerle*, Philippes, σ. 125· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 11.

9. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 30· *A. Stavridou-Zafraka*, Slav Invasions, σ. 175· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 85-86.

10. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 396-398· *A. Stavridou-Zafraka*, Slav Invasions, σ. 171 κ.ε.· *της ιδίας*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 312-315, για τις κλεισούρες βλ. *P. Lemerle*, Philippes, σ. 125· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, «Κλεισούρες και κλεισουραρχίες», Βυζαντιακά 5 (1989) 181-202.

11. Ο όρος Μακεδονία δεν έχει γεωγραφική αλλά στρατιωτική και διοικητική σημασία. *Δ. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 214 σημ. 4. Για την ονομασία του θέματος αναλυτικά βλ. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 88-93, όπου παρουσιάζεται και η ενδιαφέρουσα άποψη που ανάγει την ονομασία του θέματος στην εποχή του Φιλίππου και του Μ. Αλεξάνδρου, οπότε είχε επιβληθεί στην περιοχή η ονομασία αυτή. Βλ. και *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 389· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 122 κ.ε.· *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Μακεδονία, σ. 47-48· *A. Stavridou-Zafraka*, Slav Invasions, σ. 172· *της ιδίας*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 316-317· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 12.

12. *Θεοφάνης*, 475.22, πρβ. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 156.56: *Λέων πατρίκιος Θρακῶν καὶ Μακεδόνων ἀρχηγὸς ὢν Ἀποστύπτην ἐκάλουν.*

13. *Θεοφάνης*, 501.1· *Ζωναράς* III, 301.31· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 123· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 12.

14. Για την ίδρυση του θέματος Στρυμόνος μεταξύ 789-809 βλ.: *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 399-400· *Δ. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 214· *Γ. Θεοχαρίδη*, Μακεδονία, σ. 233 κ.ε.· *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Μακεδονία, σ. 49· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 27· *Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 316-317. Την ίδρυση του θέματος πριν τα μέσα του 9ου αι. υποστηρίζει ο *P. Lemerle*, Philippes, σ. 126-127· πρβ. *V. Laurent*, «La Macédoine orientale à l'époque byzantine», REB 6 (1948) 74-85, και ειδικά σ. 77.

15. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 388, 394 κ.ε.· *Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 315, 319. Ειδικά για το ανατολικό όριο πρέπει να επισημάνουμε ότι εκτεινόταν και πέρα από τον Έβρο ποταμό και περιλάμβανε και τις πόλεις Ραιδεστό, Πάνιον, Μυριόφυτον, Κύζικο, σύμφωνα με μαρτυρία του Μιχ. Ατταλειάτη (*Μιχ. Ατταλειάτης*, 89.22-90.4· πρβ. *Ιωάνν.*

Την ύπαρξη του θέματος Μακεδονίας μαρτυρεί μια σειρά από μολυβδόβουλλα στρατηγών του από τον 8ο-9ο ως τον 12ο αι.[16]. Μνεία του θέματος Μακεδονίας γίνεται και στις αφηγηματικές ιστορικές πηγές, όπου αναφέρονται επίσης στρατηγοί του[17]. Πιο συχνά γίνεται αναφορά στις πηγές για *Μακεδόνες στρατηγούς*, χωρίς να αναφέρονται ονόματα, για *Μακεδόνες, Μακεδονικά στρατεύματα, Μακεδονία*[18].

Παράλληλα με την ύπαρξη ξεχωριστού θέματος Μακεδονίας στις πηγές γίνεται αναφορά και σε θέμα Θράκης και Μακεδονίας. Εκτός από τη συνένωση των δύο θεμάτων του 813, που ήδη αναφέραμε και χαρακτηρίσαμε προσωρινή, τον 11ο, και πιο συγκεκριμένα το δεύτερο μισό του 11ου αι. και τον 12ο αι., υπάρχουν πιο συχνές αναφορές στο ενωμένο αυτό θέμα[19]. Ο Στ. Κυριακίδης θεωρεί ως αρχαιότερη μνεία του ενωμένου θέματος το χρυσόβουλλο του 1074[20]. Υπάρχει όμως και αρχαιότερη μνεία του 10ου αι.[21] Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι οι αφηγηματικές πηγές δεν είναι πολύ σαφείς ως προς τη διάκριση των θεμάτων Θράκης και Μακεδονίας από το ενωμένο αυτό θέμα. Ίσως πρόκειται για συνένωση στρατιωτικών μόνο μονάδων και όχι θεμάτων, μέχρι τουλάχιστον την εποχή που έχουμε σαφή ένδειξη ένωσης[22]. Και τότε όμως έχουμε μολυβδόβουλλα πολιτικών μόνο αξιωματούχων, γεγονός από το οποίο μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για διοικητική συνένωση των θεμάτων[23].

Ξεχωριστό θέμα από το τέλος του 11ου αι. απετέλεσε και η περιοχή του Βολερού[24]. Αρχικά η περιοχή ανήκε στο θέμα Θράκης. Με την ίδρυση όμως

Ζωναράς, σ. 674). Οι πόλεις που περιλαμβάνονταν στο θέμα Μακεδονίας προσδιορίζονται με μεγαλύτερη ακρίβεια από το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ του 1198 όπου απαριθμούνται οι πόλεις που ανήκαν σε αυτό (T.T. I, σ. 480-484).

16. *A. D. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 85· *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 111, 729· *V. Laurent*, Sceaux, σ. 314, 350· *του ιδίου*, Bulles, σ. 595, 600· *G. Zakos*, Lead Seals II, αρ. 135, 78, 229· βλ. και προσωπογραφίες.

17. *F. Trinchera*, Syllabus, αρ. 3 (Συμβατίκιος), *Θεοφάνης*, 501.1 (Ιωάνν. Απλάκης)· *Συν. Θεοφάνη*, 423.14 (Βάρδας Φωκάς), 401.18 (Μωρολέων), 480.13 (Μαριανός Αργυρός)· *Συν. Συμεών Μαγίστρου*, 655.19 (Τζάτζης).

18. Ενδεικτικά αναφέρω *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 226.14, 439.81 κ.ε.· *Μιχ. Ατταλειάτης*, 22.8· *Μιχ. Ψελλός* II, 16.102.1 κ.ε. Αναλυτικά για το θέμα Μακεδονίας κατά τους 10ο-12ο αι. βλ. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 186-195.

19. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 196-199, βλ. και προσωπογραφίες.

20. MM, V, σ. 136.3, πρόκειται για το χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα του Οκτωβρίου 1074. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 431.

21. *G. Zakos*, Lead Seals II, σ. 404 αρ. 894.

22. *H. Ahrweiller*, Recherches, σ. 30.

23. *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 97· βλ. και *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 162· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 429· *Δ. Ζακυθηνού*, Διαίρεσις II, σ. 51· *H. Ahrweiller*, Recherches, σ. 83 σημ. 5, 84-85 όπου υποστηρίζει ότι το θέμα Μακεδονίας και Θράκης απετέλεσε ενιαία στρατιωτική-διοικητική ενότητα και όχι απλά δικαστική οικονομική.

24. Το Βολερόν θεωρείται περιοχή και όχι πόλη και ταυτίζεται με τη σημερινή Δ. Θράκη,

του θέματος Μακεδονίας (789-802) απετέλεσε τμήμα αυτού. Στη συνέχεια με τη δημιουργία του θέματος Στρυμόνος (789-809) υπήχθη σε αυτό ως τούρμα του με κάποια όμως αυτοτέλεια. Αυτό ήταν ήδη συντελεσμένο το 831-839, όταν στη Χριστούπολη διέμενε ο καίσαρας Αλέξιος Μουσελέ[25]. Ξεχωριστό θέμα ίσως απετέλεσε επί Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου (976-1025), όταν ο αυτοκράτορας έμενε σε αυτή την περιοχή και συντόνιζε τον πόλεμο εναντίον των Βουλγάρων[26]. Μνεία του ξεχωριστού θέματος Βολερού γίνεται σε έγγραφα του τέλους του 11ου-12ου αι.[27]. Παράλληλα όμως, από το 1037, η περιοχή του Βολερού αποτελεί ενιαία δικαστική-οικονομική ενότητα με τα θέματα Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης μια και υπάρχει αναφορά κριτή της διοικητικής ενότητας Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης[28]. Αυτό το γεγονός μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα θέματα αυτά βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία ενός κριτή, αποτελούσαν όμως καθ' εαυτά ενότητες σαφώς καθορισμένες με κάποια αυτοτέλεια έστω και προσωρινή[29]. Υπάρχουν εξάλλου δύο έγγραφα της μονής Ιβήρων του τέλους του 11ου αι., στα οποία αναφέρεται *ἐν τῇ διοικήσει Βολεροῦ καὶ Στρυμόνος τοῦ Θέματος Στρυμόνος καὶ Ζαβλατείας*[30] και *Ἐν τῇ διοικής(ει) Βολερ(οῦ) (καὶ) Στρυμό(νος) κάστρο(ν) Χρυσαπ(ό)λ(εως) ἀρχ(ον)τ(ία) Λυ(κο)σχείμ(α)τ(ος)*[31]. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η δικαστική-οικονομική ενότητα δεν συνέπιπτε αναγκαστικά και με τη θεματική[32].

Μια σειρά εγγράφων των μονών του Αγίου Όρους, υπομνήματα και πρακτικά οικονομικών-δικαστικών υπαλλήλων της κεντρικής εξουσίας που ασκούσαν δημοσιονομικό έλεγχο στη διοικητική αυτή ενότητα, χρυσόβουλλα αυτοκρατόρων στα οποία αναφέρονται αξιωματούχοι της διοικητικής ενότητας Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης επιβεβαιώνουν την ύπαρξη της τριμερούς αυτής διοικήσεως[33]. Τα όριά της εύκολα μπορούν να τοποθετηθούν

εκτεινόταν από τον Νέστο ως τα στενά των Κορπίλλων και είχε πρωτεύουσα τη Μοσυνόπολη. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 219-225· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 200-201· βλ. και *V. Laurent*, «La Macédoine oriental à l'époque byzantine», REB 6 (1948) 78-79.

25. *Στ. Κυριακίδη*, Παπίκιον, σ. 402-403.

26. *Στ. Κυριακίδη*, Παπίκιον, σ. 428-429· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 160· *Θ. Παπαζώτου*, Βολερόν, σ. 233.

27. *P. Gautier*, Pacourianos, 37.288, 289 κ.ε.· *F. Dölger*, Reg., αρ. 1000· *Χ. Κτενά*, Κειμήλιαρχεία, σ. 110· JGR, τ. 3, XIX αρ. LXV, LXVI· A. Doch., 2.40.

28. A. Doch., 1.35. Βλ. και *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 314· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 159 σημ. 5· *Θ. Παπαζώτου*, Βολερόν, σ. 233· *Γ. Σμυρνάκη*, Άγιον Όρος, σ. 565.

29. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 324· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 162· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 98-99.

30. *F. Dölger*, Schatz, σ. 182 αρ. 65.

31. A. Iv., II 30.2.

32. *F. Dölger*, Beiträge, σ. 70 κ.ε.· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 162· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 98-99.

33. A. Iv., I 27.2-3, 29.1-3, 98, 32.21-22, II 31.46-47, 61, 32.21-22, 41, 33.5, 34, 33, 35.1, 50-51, 37.3-6, 40.6-7, 52.6-7, 27-28· A. Lavra, I 33.5, 74-79, 36.5-8, 13-16, 39.1-3, 42.31, 46.37, 43, 47.1.30-

με βάση το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ του 1198, όπου αναφέρονται τα άλλα θέματα που την περιβάλλουν, καθώς και με βάση την Partitio Romaniae, το έγγραφο διανομής της βυζαντινής αυτοκρατορίας μεταξύ των σταυροφόρων το 1204. Έτσι το θέμα Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης δυτικά εκτεινόταν ως τον Αξιό ποταμό, βορειοδυτικά μέχρι τα νότια αντερείσματα του όρους Βόρρα, που το χώριζε από το θέμα Μογλενών, τη σημερινή περιοχή Αριδαίας, και βορειοανατολικά έφθανε ως τη Στρούμιτζα, τη σημερινή Στρώμνιτσα. Πιο βόρεια και ανατολικά, στην περιοχή μεταξύ Νέστου και Στρυμόνος, τα όριά του εκτείνονταν ως το Μελένικο, το οποίο περιλαμβανόταν σε αυτό και μέχρι τα όρια του θέματος Φιλιππουπόλεως, Βερόης, Μόρρας και Αχριδούς. Τέλος, τα βορειοανατολικά όριά του έφθαναν ως τη διοίκηση Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου[34]. Νοτιοανατολικά το θέμα οριοθετούνταν από τα στενά των Κορπίλλων, μια και η περιοχή δυτικά των στενών είχε αποδοθεί στον Βονιφάτιο Μομφερατικό[35].

Τον 11ο αι. και η περιοχή Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου φαίνεται ότι απετέλεσε ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια. Ο Στ. Κυριακίδης υποθέτει ότι λόγοι κυρίως δυναστικής πολιτικής επέβαλαν τη διάσπαση του θέματος Μακεδονίας και τη δημιουργία της διοίκησης Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου. Η Αδριανούπολη ήταν πατρίδα και έδρα μεγάλων στρατιωτικών και πολιτικών οικογενειών που δημιουργούσαν προβλήματα στην κεντρική εξουσία (επανάσταση του Λέοντα Τορνίκιου, του Νικηφόρου Βρυέννιου)[36]. Ο Δ. Ζακυθηνός, αντίθετα, υποστηρίζει ότι λόγοι αμυντικοί επέβαλαν αυτή τη διάσπαση, καθώς στα χρόνια του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (1042-1055) εντάθηκαν οι επιδρομές των Πετσενέγων, Ούζων, Κουμάνων, Ούγγρων[37]. Ούτε ο χρόνος της δημιουργίας της διοικήσεως Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου είναι γνωστός. Στα τέλη του 10ου αι. αναφέρεται δούκας Αδριανουπόλεως[38], όμως θα ήταν παρακινδυνευμένο να δεχθούμε την εποχή αυτή ως

31, 50.2, 52.11-12, 28, 56.6-7, 10, 35, 46, 106, 58.28· A. Dion., 1.15-16· A. Esph., 4.1-2, 5.1-3· A. Ch., 13.48-141· A. Pant., 3.1-4· *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 109· *του ιδίου*, Sceaux, 112, 31· JGR, τ. 3 XVII αρ. XXXIX· *G. Zakos*, Lead Seals II αρ. 594 σ. 197, αρ. 820 σ. 378, αρ. 964 σ. 427· *F. Dölger*, Reg., αρ. 1000, 1217· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 313 κ.ε., 468 κ.ε.· *Θ. Παπαζώτου*, Βολερόν, σ. 233 κ.ε.· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 204-217.

34. T.T., σ. 269· *A. Carile*, Partitio, σ. 218-220· *T. Tafel*, Via Egnatia II, σ. 33 όπου ορίζει τα ανατολικά όρια του θέματος στη δυτική όχθη του Έβρου· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 332-334· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 180· *Δ. Ζακυθηνού*, Διαίρεσις 21, σ. 180, 22 σ. 160· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 215-217.

35. Ο *T. Tafel*, Via Egnatia II, σ. 33, υποστηρίζει ότι τα ανατολικά όρια του θέματος έφθαναν ως τη δυτική όχθη του Έβρου.

36. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 432.

37. *Δ. Ζακυθηνού*, Διαίρεσις II, σ. 58.

38. Tact. Esc. 263.34.

χρόνο διαίρεσης του θέματος[39]. Το 1048 αναφέρεται δούκας Αδριανουπόλεως ο Κωνσταντίνος Αρριανίτης, όμως και ο Στ. Κυριακίδης έχει τη γνώμη ότι χρησιμοποιείται το όνομα της πρωτεύουσας του θέματος αντί για το θέμα[40], αλλά και ο Δ. Ζακυθηνός αποκλείει τη διαίρεση του θέματος αυτή την εποχή[41]. Στα τέλη του 11ου αι., το 1077, αναφέρεται από τον Μιχ. Ατταλειάτη ανώνυμος δούκας Αδριανουπόλεως[42]. Πέντε μολυβδόβουλλα[43] που χρονολογούνται τον 11ο αι. και ανήκουν σε αξιωματούχους της Αδριανουπόλεως ενισχύουν την άποψη ότι μέσα στον 11ο αι. η διαίρεση είχε συντελεστεί. Το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ του 1198 υπέρ των Βενετών αναφέρει καθαρά *Provincia Adrianupoleos et Didimotichi*[44]. Ως όριά του με το θέμα Φιλιππουπόλης μπορούμε να θεωρήσουμε το Νεούτζικον, με το θέμα Θράκης και Μακεδονίας την επίσκεψη Βουλγαρόφυγου, και νότια όριά του πάλι το θέμα Θράκης και Μακεδονίας[45].

Στο βόρειο τμήμα του θέματος Μακεδονίας ιδρύθηκε το θέμα Φιλιππουπόλεως. Δεν μας είναι γνωστός ο χρόνος ιδρύσεώς του. Ο Στ. Κυριακίδης, συμφωνεί με αυτόν και ο Δ. Ζακυθηνός, προτείνει ως χρόνο ίδρυσής του την εποχή του Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) και συγκεκριμένα το 971[46]. Η πρώτη μνεία του θέματος γίνεται σε δύο μολυβδόβουλλα του 10ου αι.[47] Στην εποχή του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου (976-1025) υπάρχει μνεία τριών στρατηγών του θέματος, Λέοντα Μελισσηνού, Θεοδωροκάνου, Νικηφόρου Ξιφία[48].

39. Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 430· Χρ. Κυριαζόπουλου, Θράκη, σ. 232.

40. Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 430.

41. Δ. Ζακυθηνού, Διαίρεσις II, σ. 57-58.

42. Μιχ. Ατταλειάτης, 242.22 κ.ε.

43. Κ. Κωνσταντόπουλου, Διορθώσεις, σ. 221· *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 86. Σε αυτό το μολυβδόβουλλο αναφέρεται ο πατρίκιος Στέφανος ως πραίτωρ Μακεδονίας και Αδριανουπόλεως. Ο Χρ. Κυριαζόπουλος υποστηρίζει ότι ο Στέφανος άσκησε τα καθήκοντά του διαδοχικά και στα δύο θέματα. Χρ. Κυριαζόπουλου, Θράκη, σ. 233· *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 114. Σε μολυβδόβουλλο αυτής της συλλογής αναφέρεται ο Νικόλαος εκπρόσωπος Αδριανουπόλεως και Φιλιππουπόλεως. Ίσως πρόκειται για προσωρινό ή τυχαίο γεγονός κατά τον Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 439· *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 86-87· Κ. Κωνσταντόπουλου, Διορθώσεις, σ. 220· του ιδίου, Μολυβδόβουλλα, σ. 11 αρ. 65· *V. Laurent*, Bulletin, σ. 790.

44. T.T., τ. I, σ. 269.

45. Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 434.

46. Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 425· Δ. Ζακυθηνού, Διαίρεσις II, σ. 60. Ο V. Laurent προτείνει ως χρόνο ίδρυσης τις αρχές του 11ου αι. μετά την κατάλυση του βουλγαρικού κράτους από τον Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο, *V. Laurent*, Document, σ. 129-130· Χρ. Κυριαζόπουλου, Θράκη, σ. 234-235.

47. *G. Zakos*, Lead seals II, σ. 138 αρ. 206 που ανήκει στο α΄ μισό του 10ου αι.· *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 115· βλ. *V. Laurent*, Bulletin, σ. 636· Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 425· Χρ. Κυριαζόπουλου, Θράκη, σ. 235 σημ. 1022.

48. Ιωάνν. Σκυλίτζης, 330.15 κ.ε., 334.79 κ.ε., 345.38 κ.ε. βλ. προσωπογραφίες.

Στον 11ο αι. ανήκουν και τρία μολυβδόβουλλα[49]. Συχνές αναφορές του θέματος Φιλιππουπόλεως υπάρχουν και στο Τυπικό της μονής Πετριτζονιτίσσης του τέλους του 11ου αι.[50], στην Άννα Κομνηνή[51] και στον Νικήτα Χωνιάτη[52]. Στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ του 1198 αναφέρεται για πρώτη φορά η τεταμερής διοικητική ενότητα Φιλιππουπόλεως, Βερόης, Μόρρας, Αχριδούς[53]. Η Βερόη είναι η βορειότερη περιοχή του θέματος, η Μόρρα βρίσκεται μεταξύ Φιλιππουπόλεως και Τριαδίτσας (σημερινή Σόφια)[54]. Η Αχριδώς ήταν η ορεινή περιοχή της Ροδόπης, νότια της Μόρρας, μεταξύ Μελενίκου και Τζεπαίνης[55].

ΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

Το θέμα με την έννοια της στρατιωτικής μονάδας αποτελούνταν από ντόπιους στρατιώτες μιας γεωγραφικής περιφέρειας, οι οποίοι διέθεταν κτήματα που μετά τον 10ο αι. κατοχυρώθηκαν σε αυτούς με δικαίωμα κληρονομιάς στον πρωτότοκο γιο της οικογένειας και την υποχρέωση να υπηρετούν στον στρατό[56]. Επικεφαλής των θεμάτων αρχικά ήταν ο στρατηγός, ο οποίος συγκέντρωνε στα χέρια του τη στρατιωτική και την πολιτική εξουσία και εξαρτιόταν μόνο από τον αυτοκράτορα[57]. Παράλληλα με τον θεματικό στρατό υπήρχαν και τα τάγματα της ανακτορικής φρουράς που αποτελούνταν από μισθοφόρους βυζαντινούς ή ξένους και έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη. Το δεύτερο μισό του 10ου αι. τα τάγματα αυτά των μισθοφόρων διοικούνταν από δούκες ή κατεπάνω και ήταν εγκαταστημένα σε συνοριακές περιοχές όπου

49. *V. Laurent*, Document, σ. 129 αρ. 239, όπου αναφέρεται κριτής του θέματος· *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 114 όπου αναφέρεται το θέμα Φιλιππουπόλεως ενωμένο με το θέμα Αδριανουπόλεως· *V. Laurent*, Document, σ. 129 αρ. 240, όπου αναφέρεται το θέμα Φιλιππουπόλεως ενωμένο με την περιοχή Μόρρας.

50. *P. Gautier*, Pacourianos, 33.230 κ.ε., 35.262 κ.ε., 59.657 κ.ε. κ.α.

51. Αλεξιάς ΙΙ, 88.26, 155.4, ΙΙΙ 178.5, 180.18.

52. *Νικ. Χωνιάτης*, 402.29 κ.ε., 436.68 κ.ε. όπου αναφέρεται στην αποστασία του δούκα Φιλιππουπόλεως Κωνσταντίνου. Ο ίδιος συγγραφέας μνημονεύει τη Φιλιππούπολη ως επαρχία 296.76, 318.23, 509.23, 518.19, πρβ. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Γ΄, σ. 321· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 238.

53. Τ.Τ. Ι 269. *Α. Σαββίδη*, Μελετήματα Βυζαντινής, Μεσαιωνικής και Ισλαμικής Ιστορίας, Φάρσαλα 1997, σ. 158.

54. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 239· πρβ. *Δ. Ζακυθηνού* , Διαίρεσις ΙΙ, σ. 61· ο *Στ. Κυριακίδης*, Βυζ. Μελέται, σ. 311 με βάση τα χωρία του Ιωάνν. Καντακουζηνού τοποθετεί τη Μόρρα δυτικά του Διδυμοτείχου και νότια του Έβρου στην περιοχή του Άρδα, βλ. και *Άμαντος*, «Μητρόπολις Μορραχριδών», Ελληνικά 10 (1937) 52.

55. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 448-450· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 239-240.

56. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 449· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 10-24· *Ν. Οικονομίδη*, ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 168.

57. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 333, 334, 357.

υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη για στρατιωτική κάλυψη[58].

Ο στρατηγός για τις πολιτικές, οικονομικές και δικαστικές υποθέσεις χρησιμοποιούσε πολιτικούς υπαλλήλους: τον πρωτονοτάριο, άρχοντα της πολιτικής διοίκησης, τον χαρτουλάριο, για τις στρατιωτικές και τον πραίτορα ή κριτή για τις δικαστικές υποθέσεις. Ο πρωτονοτάριος και ο κριτής αρχικά ήταν συνεργάτες του στρατηγού. Βαθμηδόν όμως απέκτησαν ανεξαρτησία, ειδικά οι κριτές, οι οποίοι έπαψαν να αναφέρονται στον στρατηγό[59]. Από τα τέλη του 10ου αι. εμφανίζονται στις πηγές εκτός από τους στρατηγούς των μεγάλων θεμάτων και δούκες ή κατεπάνω σε κάποια από τα θέματα αυτά[60], αλλά πιο συχνά αναφέρονται στρατηγοί που είναι διοικητές φρουρίων, πόλεων ή οχυρών τοποθεσιών[61]. Οι περιοχές αυτές απετέλεσαν προσωρινές ανεξάρτητες στρατιωτικές και διοικητικές μονάδες με στρατιωτικό χαρακτήρα, γι' αυτό και η αναφορά στρατηγού που διοικεί τέτοια διοικητική μονάδα δε σημαίνει αναγκαστικά και ύπαρξη θέματος[62]. Η τοποθέτηση στρατηγού σε τέτοιες περιοχές, που επιβλήθηκε για αμυντικούς λόγους και για να περιοριστεί η δύναμη των στρατηγών των μεγάλων θεμάτων που αντιστρατεύονταν ορισμένες φορές την κεντρική εξουσία, αλλά και ο κατακερματισμός των μεγάλων θεμάτων είχαν ως αποτέλεσμα να μειωθεί η σημασία του αξιώματος του στρατηγού και να αναβαθμιστεί το αξίωμα του δομεστίκου των σχολών, του δούκα και του κατεπάνω και να αναφέρεται στα έγγραφα τέλος ο στρατηγός μετά από αυτούς[63]. Παρόλα αυτά όμως δε φαίνεται ακόμη να υποκαθιστούν τον στρατηγό στα στρατιωτικά και πολιτικά του καθήκοντα[64]. Στις πηγές αναφέρεται και ο όρος *μονοστράτηγος* ή *μονότατος στρατηγός*. Πρόκειται για ένα υψηλά ιστάμενο πρόσωπο στην ιεραρχία, που συγκέντρωνε στα χέρια του την εξουσία ευρύτερων περιοχών από το θέμα κατά εντολή του αυτοκράτορα[65].

Ο όρος *δούκας* στην πρωτοβυζαντινή περίοδο σήμαινε τον επικεφαλής μιας συνοριακής φρουράς, που αποτελούνταν από ξένους ή βυζαντινούς μισθοφόρους και βρισκόταν υπό τις διαταγές του στρατηγού[66]. Ο όρος αρχικά

58. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 53-54· *Ν. Οικονομίδη*, ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 166.

59. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 539 και σημ. 4· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 37, 43, 47, 67 κ.ε.· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 332.

60. *N. Oikonomidès*, Listes, σ. 344, 345, 354 κ.ε.

61. *Κεκαυμένου*, Στρατηγικόν, 170.8· *Μιχ. Ατταλειάτης*, 35.8, 67.15, 118.23, 121.15· *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 298.17, 354.75· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 42.

62. *N. Σβορώνου*, ΙΕΕ, τ. Θ΄, σ. 52· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 357· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 79· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 159.

63. A. Lavra 33.198.76, 36.210.28, 38.218.45, 48.258.29, 43· *F. Dölger*, Schatz., αρ. 3.304.43.

64. *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 81-82· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 160.

65. Συμεών Μάγιστρος, 665· *Ιωάν. Ζωναράς* III, 301 κ.α.· *V. Laurent*, Document, αρ. 665· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 49.

66. *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Κράτος, σ. 345· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 53-54.

δε συναντιέται συχνά. Από τον 10ο όμως και ειδικά από τον 11ο αι. εμφανίζεται συχνότερα. Τιμητικός τίτλος στην αρχή έλαβε στη συνέχεια διοικητική σημασία και χρησιμοποιήθηκε παράλληλα με τον τίτλο του κατεπάνω, τον οποίο και τελικά εκτόπισε[67]. Ο *κατεπάνω* είναι νεότερο αξίωμα και δεύτερο στην ιεραρχία μετά τον δούκα[68]. Όσον αφορά τις διοικητικές δικαιοδοσίες των τριών αρχόντων, δουκών, κατεπάνω και στρατηγών, πρέπει να πούμε ότι κατά τον 11ο αι. οι δούκες ήταν διοικητές νεότερων ευρύτερων διοικητικών ενοτήτων, π.χ. θέμα Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης, ενώ οι στρατηγοί, οι οποίοι διοικούν μικρές διοικητικές περιφέρειες ή κάστρα ή πόλεις ασκούσαν τα καθήκοντά τους στα θέματά τους μόνο[69]. Εξάλλου οι στρατηγοί αυτοί ήταν πια επικεφαλής μόνιμου στρατού ταγμάτων, και όχι θεματικού στρατού, με αποστολή την υπεράσπιση των περιοχών που κινδύνευαν, ενώ οι δούκες ή οι κατεπάνω είχαν τη διοίκηση της ευρύτερης περιοχής που ανήκαν οι πόλεις ή περιοχές που διοικούσαν οι στρατηγοί, είχαν τη γενική διοίκηση του στρατού και τη γενική αρχηγία σε περίπτωση επιχειρήσεων. Βοηθούνταν από τους πραίτορες ή κριτές, των οποίων η θέση στη διοίκηση σταδιακά ισχυροποιείται[70]. Από τα μέσα του 11ου αι. παύουν να μνημονεύονται στις πηγές στρατηγοί, με εξαίρεση τον στρατηγό Ανατολικών που συναντάμε τελευταίο[71]. Έτσι, όταν συναντάμε στις πηγές δούκα ή κατεπάνω μιας περιοχής είναι σχεδόν βέβαιο ότι πρόκειται για θέμα, χωρίς να συμβαίνει το ίδιο και όταν γίνεται αναφορά σε στρατηγό.

Από τον 11ο αι. οι δούκες παύουν να διοικούν μεγάλες στρατιωτικές μονάδες και αρχίζουν να έχουν και πολιτικές, δικαστικές και οικονομικές αρμοδιότητες στις διοικητικές ενότητες τις οποίες διοικούν. Τον 12ο αι. οι δούκες τίθενται επικεφαλής μεγάλων διοικητικών ενοτήτων, που προέρχονται από τη συνένωση των μικρών διοικητικών μονάδων και έχουν στρατιωτική, μάλλον αστυνομική, δικαιοδοσία μαζί με την πολιτική και φορολογική ευθύνη της περιοχής τους. Συχνά μάλιστα τους ανατίθενται αρμοδιότητες *ἀναγραφέως, ἀπογραφέως, πράκτορος ή φορολόγου*[72]. Οι κατεπάνω παύουν να υφίστανται

67. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 540-542· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 52 κ.ε.

68. Τους όρους θεωρούν ταυτόσημους οι *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 65· *N. Oikonomidès*, Documents et études sur les invasions de Byzance, V.R., London 1976, XII, σ. 73· *M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 81 σημ. 4. Ο *T. Wasiliewski*, «Les listes de duc, de catepan et de pronoetes dans l'empire byzantin de IXe jusque au XIIe s.», Actes de XII Congrès international d'études byzantines II, Beograd 1964, σ. 237 κ.ε., υποστηρίζει ότι ο τίτλος είναι ταυτόσημος μεταξύ 1060 και 1086, βλ. και *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 160.

69. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 542.

70. *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 82-83, 96 κ.ε.

71. *Μιχ. Ατταλειάτης*, 213.5 κ.ε.· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 160.

72. M.M IV 317, 318, 320, 324-325, 329· M.B. VI 642· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 161-162.

ως στρατιωτικοί διοικητές και ο τίτλος τους χαρακτηρίζει οικονομικούς υπαλλήλους που μνημονεύονται μαζί με τον *πραίτορα* και τον *λογαριαστή*[73].

Ο θεσμός των πραιτόρων, που είχαν στα χέρια τους την πολιτική εξουσία του θέματος, χάνει σταδιακά τη σημασία του στο τέλος του 11ου αι. με εξαίρεση τις δυτικές επαρχίες. Έτσι, στο θέμα Θράκης και Μακεδονίας ο πραίτορας κρατά τις πολιτικές, δικαστικές και φορολογικές του δικαιοδοσίες[74].

Οι σπαθάριοι και οι πρωτοσπαθάριοι ανήκουν στις *ἀξίες διὰ βραβείων*, καθώς απονέμονταν από τον αυτοκράτορα με ειδική τελετή και επίδοση τιμητικού διακριτικού· στον σπαθάριο π.χ. απονέμονταν ένα χρυσό σπαθί[75]. Αποτελούσαν μέρος της αυτοκρατορικής φρουράς[76].

ΘΕΜΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΛΥΚΑΣΤΟΣ. Υπήρξε στρατηγός του θέματος Μακεδονίας σύμφωνα με ένα μολυβδόβουλλο που χρονολογείται τον 9ο ή τον 10ο αι. και φέρει την επιγραφή: *[Κύριε βοήθει] τῷ σῷ δούλῳ Λυκάστ(ῳ) (βασιλικῷ πρωτο)σπαθ(αρίῳ) στρατηγέτη Μα[κ]εδονί[ας]*[77]. Ο Λύκαστος αναφέρεται ως στρατηγός της Μακεδονίας και σε μολυβδόβουλλο που ανήκει στα τέλη του 9ου αι. - αρχές του 11ου αι.[78] Την ίδια εποχή αναφέρεται και στρατηγός του θέματος Στρυμόνος με το όνομα Λύκαστος[79]. Τα δύο μολυβδόβουλλα έχουν τον ίδιο τύπο και πιθανότατα ανήκουν στην ίδια εποχή[80].

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΛΑΚΗΣ. Ήταν στρατηγός του θέματος Μακεδονίας το 813 και είχε τον τίτλο του πατρικίου[81]. Με αυτό το αξίωμα πήρε μέρος στον πόλεμο των Βυζαντινών εναντίον των Βουλγάρων του Κρούμου, οι οποίοι έκαναν επιδρομές στη Θράκη[82].

ΤΖΑΤΖΗΣ, στρατηγός. Ήταν στρατηγός του θέματος της Μακεδονίας. Ο

73. *JGR* I.428· *L. Petit*, Typikon du Monastère de la Kosmosotira prés d'Henos, Bulletin d'Institute Archéologique Russe 13, σ. 90.34-35· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 162· βλ. και *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 67, για τους κατεπάνω και τα κατεπανίκια του 12ου-13ου αι.

74. *Ν. Σβορώνου*, ΙΕΕ, τ. Θ΄, σ. 57-58· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 163.

75. *Ν. Οικονομίδη*, ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 155-156· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 329, 343.

76. *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113, II, σ. 99, 105· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 329.

77. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 111.

78. *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 85 κ.ε.· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 437, που το χρονολογεί τον 8ο ή 9ο αι.

79. *V. Laurent*, Sceaux, σ. 350· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 353.

80. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 353-354, για τους πρωτοσπαθάριους βλ. *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113.

81. *Θεοφάνης*, 501.1· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 389· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36 κ.ε.

82. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Β, σ. 208.

συνεχιστής του Συμεών μαγίστρου κάνει μνεία του στρατηγού αναφερόμενος στον Βασίλειο τον Μακεδόνα τον μετέπειτα αυτοκράτορα: *Γέγονεν δέ οὗτος ὁ Βασίλειος ἐκ Μακεδονίας, ἐκ χωρίων Ἀδριανουπόλεως καὶ προσεκολήθη τῷ στρατηγῷ τῆς Μακεδονίας τῷ Τζάτζῃ ἐκδουλεύειν*[83].

ΣΕΡΓΙΟΣ, στρατηγός. Ήταν στρατηγός του θέματος της Μακεδονίας. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που χρονολογείται τον 8ο-9ο αι. και φέρει την επιγραφή: *Θεοτόκε βοήθει Σε[ργίῳ] [σ]τρατ(ηγ)ῷ Μακ[ε]δονί[ας]*[84].

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, βασιλικός σπαθάριος και στρατηγός. Ήταν στρατηγός του θέματος Μακεδονίας και είχε τον τίτλο του βασιλικού σπαθαρίου. Μας είναι γνωστός από μολυβδόβουλλο που χρονολογείται τον 8ο-9ο αι. και φέρει την επιγραφή: *Θεοτόκε βοήθει Γρηγορίῳ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Μακεδονίας*[85].

ΣΕΡΓΙΟΣ, βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός. Ήταν στρατηγός του θέματος Μακεδονίας και είχε τον τίτλο του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο του 8ου-9ου αι. και φέρει την επιγραφή: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Σεργ[ίῳ] β(ασιλικῷ) πρωτοσπαθ(αρίῳ) [καὶ σ]τρατηγ(ῷ) Μα[κ]εδον(ίας)*[86].

ΛΕΩΝ, άρχων Μακεδονίας. Αναφέρεται ως άρχων Μακεδονίας *Λέων ἄρχων Μακεδονίας* σε μολυβδόβουλλο το οποίο δημοσίευσε ο V. Laurent, χωρίς όμως να περιγράψει και να χρονολογήσει[87].

ΣΥΜΒΑΤΙΚΙΟΣ. Στη λατινική μετάφραση εγγράφου του 892 για τη μονή Monte Cassino αναφέρεται: *Ego Simbaticio imperialis protospatharius et stratigo Macedonie, Thracie, Cephalinie atque Longibardie*[88]. Ίσως πρόκειται για στρατηγό, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με τη διοίκηση στρατευμάτων των περιοχών που απαριθμούνται ή πρόκειται για απλή απαρίθμηση των περιοχών στις οποίες άσκησε διαδοχικά διοίκηση ο Συμβατίκιος[89].

ΔΑΥΙΔ, βασιλικός σπαθάριος και πρωτονοτάριος. Είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που χρονολογείται στα τέλη του 9ου αι., όπου αναφέρεται

83. *Συν. Συμεών Μαγίστρου*, 55.19· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 394-395, για το αξίωμα του στρατηγού βλ. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36 κ.ε.

84. *V. Laurent*, Sceaux, σ. 314· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 338· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36 κ.ε.

85. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 111· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 437.

86. *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 85· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 437, για πρωτοσπαθάριους βλ. *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113, για τους στρατηγούς βλ. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36 κ.ε.

87. *V. Laurent*, Bulles, σ. 595 και 600· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 438.

88. *T. Trinchera*, Syllabus αρ. 3· *J. Gay*, Italie, σ. 146· πρβλ. *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχαμή, σ. 50 σημ. 54.

89. *Δ. Ζακυθηνού*, Διαίρεσις II, σ. 52· *N. Oikonomidès*, Listes, σ. 351· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36 κ.ε., 2· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 180.

ως πρωτονοτάριος του θέματος Μακεδονίας με τον τίτλο του βασιλικού σπαθαρίου: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Δαυΐδ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ Μακεδονίας*[90].

ΜΩΡΟΛΕΩΝ, στρατηγός. Ήταν στρατηγός του θέματος Μακεδονίας το 923. Ο Συνεχιστής του Θεοφάνους αναφερόμενος στην πολιορκία της Αδριανουπόλεως από τον Συμεών των Βουλγάρων και την παράδοση των υπερασπιστών της λόγω πείνας τον παρουσιάζει: *...τοῦ δὲ πατρικίου τοῦ οὕτως ἐπονομαζομένου Μωρολέοντος ἢ μᾶλλον εἰπεῖν οἰκειότερον Θημολέοντος, Ἀδριανουπόλεως στρατηγοῦντος κρατίστου τὰ πολεμικὰ καὶ περιδεξίου τυγχάνοντος, ὃς πλείστας ἀνδραγαθίας ἐπεδείξατο*[91]. Τον Μωρολέοντα βρίσκουμε αρχηγό των ναυτικών δυνάμεων μαζί με τον Κραμβέα σε μια εκστρατεία των Βυζαντινών εναντίον των Αράβων που έκαναν επιδρομές στην Καλαβρία, ενώ ο Μαρίνος Αργυρός ήταν αρχηγός των πεζικών δυνάμεων[92].

ΑΒΕΣΣΑΛΩΜ, πρωτοσπαθάριος. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο του πρώτου μισού του 10ου αι. όπου αναγράφεται: *Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἀβεσσαλ(ώ)μ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Μακεδονίας*[93]. Όπως φαίνεται από το μολυβδόβουλλο είχε το αξίωμα του στρατηγού του θέματος Μακεδονίας και τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου[94].

ΒΑΡΔΑΣ ΦΩΚΑΣ. Ήταν γιος του στρατηγού των Θρακησίων Νικηφόρου Φωκά, εγγονός του μαγίστρου Βάρδα Φωκά και αδελφός του Λέοντα Βάρδα. Είχε τρεις γιους, τον Νικηφόρο, τον μετέπειτα αυτοκράτορα, τον Λέοντα τον κουροπαλάτη και τον Κωνσταντίνο[95]. Το 941 επί Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (920-944) κατά την επιδρομή των Ρώσων του Ιγώρ εναντίον του Βυζαντίου προΐστατο του στρατού των Μακεδόνων[96]. Την ίδια πληροφορία έχουμε και από τον βίο του αγίου Βασιλείου του νέου, αγιολογικό κείμενο που αναφέρεται στην ίδια επιδρομή των Ρώσων: *Τότε παρεγένοντο ἐξ ἀνατολῶν ὁ δομέστικος Πανθήρ... εἶτα καὶ ὁ Φωκᾶς πατρίκιος μετὰ πλείστου φωσάτου*

90. *G. Zakos*, Lead seals II αρ. 135· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 43.

91. *Συν. Θεοφάνη*, 404.18, πρβ. Κεδρηνός ΙΙ, 302.21· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 395, ο οποίος σχολιάζει ότι οι πηγές μερικές φορές αναφέρουν το όνομα της πρωτεύουσας αντί το όνομα του θέματος, βλ. και σ. 485 αρ. 27.

92. *Συν. Θεοφάνη*, 453.20· *Ιωανν. Σκυλίτζης*, 266.48· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Β΄, σ. 356.

93. *G. Zakos*, Lead seals II αρ. 78.

94. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36 κ.ε.· *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *R. Guilland*, Recherches, σ. 112-113.

95. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 178.41, 45 όπου αναφέρεται ότι ο Νικηφόρος διέπραξε πολλάς αριστείας στα αξιώματα που κατείχε και πέθανε σε βαθειά γηρατειά· βλ. σχετικά *R. Guilland*, Etudes, σ. 25-26· *του ιδίου*, Recherches, σ. 439.

96. *Συν. Θεοφάνη*, 423.14 κ.ε. και ειδικά 424.16, 20· *Συν. Γεωργίου Μοναχού*, 915 κ.ε.· *Ψευδοσυμεών*, 747 κ.ε.· *Δ. Ζακυθηνού*, Διαίρεσις ΙΙ, σ. 52· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Β΄, σ. 368· *R. Guilland*, Recherches, σ. 442-444.

Μακεδόνων[97]. Φαίνεται ότι την εποχή αυτή είχε τον τίτλο του πατρικίου και το αξίωμα του στρατηγού: *πατρίκιος ἀπό στρατηγῶν Φωκᾶς*[98]. Με την άνοδο στον θρόνο του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (913-959) ως μονοκράτορος, το 944, ο Βάρδας Φωκάς τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα με τον τίτλο του μαγίστρου και έγινε δομέστικος των σχολών της ανατολής[99]. Την ίδια εποχή ο Βάρδας Φωκάς συνέχισε τις επιχειρήσεις των βυζαντινών εναντίον των Αράβων όμως αντιμετώπισε ισχυρή αντίσταση[100]. Όταν ο γιος του Νικηφόρος έγινε αυτοκράτορας του απένειμε τον τίτλο του καίσαρα, αν και αντιτάχθηκε στην άνοδό του στον αυτοκρατορικό θρόνο και τον γάμο του με την αυτοκράτειρα Θεοφανώ[101]. Ο Βάρδας Φωκάς, ο σφετεριστής του αυτοκρατορικού θρόνου, ήταν εγγονός του από τον άλλο του γιο τον Λέοντα[102].

ΜΑΡΙΑΝΟΣ ΑΡΓΥΡΟΣ. Ήταν γιος του Λέοντος Αργυρού[103] και μοναχός με το όνομα Απαμπάς[104]. Πήρε μέρος στην εκθρόνιση του Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (920-944) από τους γιους του Στέφανο και Κωνσταντίνο. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος που ανέλαβε την εξουσία του απένειμε τον τίτλο του πατρικίου και του κόμητος του στάβλου, *συμβούλοις οὖν οὗτος πρὸς τοῦτο χρησάμενος τῷ τε ἀπό μοναχῶν Ἀργυρῷ*[105], και πιο κάτω *τὸν δὲ ἐκ τοῦ γένους τῶν Ἀργυρῶν Μαριανὸν τά μοναχικὰ ἀποδύσας πατρίκιον καί κόμητα τοῦ στάβλου πεποίηκε*[106]. Το 955 είχε τον τίτλο του ανθυπάτου, πατρικίου και του στρατηγού της Καλαβρίας και Λογγιβαρδίας. Με αυτό το αξίωμα και ακολουθούμενος από τον στόλο υπό τον στρατηγό Μωρολέοντα και τον Κράμβη αποβιβάστηκε στην Ιταλία, κατέστειλε την επανάσταση των Λογγοβαρδών στη Νάπολη και το Σαλέρνο και πολέμησε τους Άραβες της Σικελίας[107]. Το 959 πρέπει να ονομάστηκε κατεπάνω της Δύσεως και μονοστράτηγος του θέματος Μακεδονίας, τίτλο τον οποίο κατείχε το 960, όταν αντιμετώπισε νικηφόρα μια επιδρομή Ούγγρων στη Θράκη, ...*τοῦ Μαριανοῦ*

97. *H. Gregoire*, «Saint Theodore le stratelate et les Russes d'Igor», Byz. 13 (1938) 292-293.

98. *Συν. Θεοφάνη*, 424.15-16, πρβ. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 229.3· *R. Guilland*, Titres XII, σ. 84.

99. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 338.36-37· *Συν. Θεοφάνη*, 436.5-8, 459.14-15· *R. Guilland*, Etudes, σ. 32· *του ιδίου*, Recherches, σ. 434, 443· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 55-56.

100. *M. Canard*, Byz.-Arab II, 1.305-306· *R. Guilland*, Études, σ. 32· *Δ. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 255-256· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Β΄, σ. 370.

101. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 261.71-72· *R. Guilland*, Études, σ. 33· *του ιδίου*, Recherches, σ. 431, 444· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 55-56.

102. *R. Guilland*, Titres, XII, σ. 84.

103. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 235.62.

104. *J. Vannier*, Argyroi, σ. 30 σημ. 2.

105. *Συν. Θεοφάνη*, 435.17-18.

106. *Συν. Θεοφάνη*, 436.11-12· *J. Vannier*, Argyroi, σ. 30.

107. *Συν. Θεοφάνη*, 453.20 κ.ε.· *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 266.51 κ.ε.· *Δ. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 396· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Β΄, σ. 386· *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία Β2, σ. 81· *J. Vannier*, Argyroi, σ. 30 όπου υποστηρίζει ότι υπάρχει μνεία για αξίωμα στρατηγού Θράκης και Μακεδονίας· για τα αξιώματα, *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36, 52 κ.ε.

Ἀργυροῦ μονοστρατηγοῦντος ἐν τῷ θέματι Μακεδονίας καὶ Θράκης καὶ κατεπάνω ὄντος τῆς Δύσεως[108]. Μετά τον θάνατο του Ρωμανού Β΄ (959-963) ονομάστηκε από τον παρακοιμώμενο Ιωσήφ Βρίγγα, ο οποίος ουσιαστικά ασκούσε την εξουσία στην Κωνσταντινούπολη, δομέστικος των σχολών της Δύσης, αλλά σκοτώθηκε από ένα τοίβλο που του έριξε μια γυναίκα κατά τη στάση που έφερε στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης τον Νικηφόρο Φωκά[109].

ΜΙΧΑΗΛ, πρωτοσπαθάριος. Υπήρξε κριτής του θέματος Μακεδονίας στα τέλη του 10ου αι. και είχε τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που φέρει την επιγραφή: *[Κύριε, βοήθει] τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὴλ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ κριτῇ Μακεδονίας*[110].

ΦΩΤΕΙΝΟΣ, βασιλικός πρωτοσπαθάριος. Ήταν στρατηγός του θέματος Μακεδονίας και έφερε τον τίτλο του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που φέρει την επιγραφή: *κ(ύριε) βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλ(ῳ) Φωτινῷ β(ασιλικῷ) πρωτοσπαθ(αρίῳ) καὶ στρατιγ(ῷ) τῶν Μακεδόν(ων)*[111]. Χρονολογείται από τον 9ο ως τον 11ο αιώνα.

ΑΕΤΙΟΣ, πατρίκιος βασιλικός πρωτοσπαθάριος. Ήταν στρατηγός του θέματος Μακεδονίας και είχε τα αξιώματα του πατρικίου και του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο, το οποίο δημοσίευσε ο G. Schlumberger και το χρονολογεί από τον 9ο ως τον 11ο αι. Το μολυβδόβουλλο φέρει την επιγραφή *Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ῳ) Ἀετί[ῳ] πατρικ(ίῳ) β(ασιλικῷ) πρωτοσπαθαρ(ίῳ) στρατηγ(ῷ) Μακεδ(ονίας)*[112].

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, πατρίκιος βασιλικός πρωτοσπαθάριος. Ήταν στρατηγός του θέματος Μακεδονίας και είχε το αξίωμα του πατρικίου και του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου[113]. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που δημοσίευσε πρώτα ο Mordtmann και έφερε την επιγραφή: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορ(ίῳ) πατρικ(ίῳ) β(ασιλικῷ) πρωτοσπαθ(αρίῳ) καὶ στρατηγ(ῷ) Μακε-*

108. *Συν. Θεοφάνη*, 480.13· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 395· *Α. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 287, για τις επιδρομές των Ούγγρων βλ. και *H. Grégoire - P. Orgels*, «L'Invasion hogroise dans la "vie de Saint Basil le Jeune"», Byz. 24 (1954) 147 κ.ε.· *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, τ. Α΄, σ. 555· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 57.

109. *Συν. Θεοφάνη*, 438.13-15· *J. Vannier*, Argyroi, σ. 31. Είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον Μαριανό δομέστικο των σχολών που αναφέρεται σε σφραγίδα *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 44-45, αρ. 19· *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 360· *J. Vannier*, Argyroi, σ. 31.

110. *G. Zakos*, Lead seals II, αρ. 229· *R. Guilland*, Recherches, σ. 112-113· *E. Stein*, Introduction, σ. 144.

111. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 111· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 437· *L. Brehier*, Les institutions, σ. 127· *E. Stein*, Introduction, σ. 44· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 28 και σημ. 9, πρβ. σ. 36-37· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113.

112. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 729· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36-37 για τους πρωτοσπαθάριους· *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113.

113. *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 36-37· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113.

δον(ίας)[114]. Ο G. Schlumberger το ανάγει στην εποχή των Κομνηνών[115], ενώ ο Στ. Κυριακίδης το χρονολογεί από τον 9ο ως τις αρχές του 11ου αι.[116].

ΙΩΑΝΝΗΣ, βασιλικός πρωτοσπαθάριος. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο, που φέρει την επιγραφή: *Ἰω[άν]νῃ β(ασιλικῷ) [πρωτοσπα]θα[ρίῳ] καὶ [πρωτονο]ταρίῳ Μ[ακ]εδο[νίας].* Το μολυβδόβουλλο χρονολογείται από τον 9ο ως τον 11ο αι., οπότε και πρέπει να είχε το αξίωμα του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου και πρωτονοταρίου του θέματος Μακεδονίας[117].

ΧΑΣΑΝΗΣ ΒΕΣΤΑΡΧΗΣ. Μας είναι γνωστός από τέσσερις επιστολές του Μιχαήλ Ψελλού, που απευθύνονται *τῷ βεστάρχῃ καὶ κριτῇ Μακεδονίας τῷ Χασάνῃ.* Οι τρεις από αυτές[118] αναφέρουν και το όνομα του κριτή στον οποίο απευθύνονται. Για την τέταρτη επιστολή, η οποία απευθύνεται: *τῷ κριτῇ Μακεδόνων* απλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται μάλλον για το ίδιο πρόσωπο από τη σειρά των επιστολών[119]. Ο Χασάνης άσκησε τα καθήκοντά του στο θέμα Μακεδονίας την εποχή που ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν παραδυναστεύων του αυτοκράτορα Μιχαήλ Βοτανειάτη (1071-1078)[120].

ΘΕΜΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ, βασιλικός πρωτοσπαθάριος. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο των μέσων του 10ου αι. που φέρει την επιγραφή: *Ἅγιε Στέφανε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Στεφάνῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ Θράκης καὶ Μακεδονίας*[121].

ΛΕΩΝ, μονοστράτηγος Θράκης και Μακεδονίας. Ήταν αδελφός του πατρικίου Αετίου και μονοστράτηγος των θεμάτων Θράκης και Μακεδονίας σε μια προσωρινή μάλλον συνένωση των δύο θεμάτων που έγινε το 813 σύμφωνα με αναφορά του Θεοφάνη: *Τούτῳ τῷ ἔτει Ἀέτιος πατρίκιος... τὸ κράτος εἰς τὸν ἴδιον ἀδελφὸν μετενέγκας ἔσπευδεν, ὃν καὶ προεβάλετο μονοστράτηγον εἰς τὴν Θράκην καὶ Μακεδονίαν*[122].

ΛΕΩΝ, πατρίκιος Αποστύπτης. Ήταν στρατηγός του θέματος Θράκης και

114. *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 85· *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 111.

115. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 111.

116. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 437.

117. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 111· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 437, πρβ. *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 43· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113.

118. MB, τ. 5, σ. 272, αρ. 38, 39 και σ. 439 αρ. 172.

119. MB, τ. 5, σ. 281, αρ. 50· *Δ. Ζακυθηνού*, Διαίρεσις II, σ. 51.

120. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 83 σημ. 5.

121. *G. Zakos*, Lead Seals, σ. 404 αρ. 894. Για τους πρωτοσπαθάριους βλ. *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113.

122. *Θεοφάνης*, 475.22, για τους μονοστρατήγους βλ. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 389· *R. Guilland*, Recherches, τ. I, σ. 382· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 57.

Μακεδονίας το 880. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης αναφέρει: *Λέων πατρίκιος ὁ τῶν Θρακῶν καὶ Μακεδόνων ἀρχηγέτης*[123], ενώ ο συνεχιστής του Θεοφάνη τον ονομάζει: *ὁ τῶν Θρακῶν καὶ Μακεδόνων στρατηγὸς ὃν Ἀποστύππην ἐκάλουν*[124]. Φαίνεται ότι άσκησε τα καθήκοντα του στρατηγού όταν η συνένωση των θεμάτων Θράκης και Μακεδονίας είχε επέλθει και είχε τον τίτλο του πατρικίου[125]. Πήρε μέρος στην εκστρατεία στην Ιταλία επί Βασιλείου Α΄ (867-886). Υπό τη διοίκηση του ιδίου και του πρωτοβεστιαρίτη Προκοπίου τα στρατεύματα της Κ. Ιταλίας απελευθέρωσαν πολλές περιοχές που είχαν στην κατοχή τους οι Άραβες. Μάλωσε όμως με τον Προκόπιο και έγινε αιτία να ηττηθεί ο στρατός των Βυζαντινών και να σκοτωθεί ο Προκόπιος. Για να εξευμενίσει τον αυτοκράτορα κατέλαβε τον Τάραντα, αλλά ο αυτοκράτορας τον τιμώρησε με εξορία στο «Κοτυάειον», όπου είχε κτήματα, για την άδικη σφαγή του Προκοπίου[126]. Ίσως καταγόταν από το φρούριο Στούπιον, *ὁ ἀπὸ Στουπείου*[127], και ίσως ήταν βουλγαρικής καταγωγής[128].

ΑΝΤΙΟΧΟΣ, στρατηγός. Ήταν αρχηγός των Μακεδόνων στον πόλεμο εναντίον των Νορμανδών επί Αλεξίου Α΄ (1081-1118), όταν τα στρατεύματα του Αλεξίου ενώθηκαν με τα στρατεύματα του Γρηγορίου Πακουριανού[129]. Είχε εξαιρετική θέση γιατί ο Αλέξιος τον επέλεξε ως αρχηγό όταν οργάνωνε την άμυνά του *...ἡγεμόνας τῶν λογάδων ἐπιστήσας ἄνδρας γενναιοτάτους*[130]. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει και άλλον Αντίοχο που χαρακτηρίζει: *ἀνὴρ δὲ οὗτος τῶν εὐγενῶν καὶ δραστηριότητι γνώμης τῶν πολλῶν διαφέρων*[131] ο οποίος πήρε μέρος στη μάχη των Χοιρινων με τον Αλέξιο Α΄ και ο οποίος του ανέθεσε την κατασκευή γέφυρας στον Έβρο για την αντιμετώπιση των Πετσενέγων[132].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΛΗΡΟΣ. Υπήρξε πρωτοπρόεδρος και κατεπάνω (;) του θέματος Θράκης και Μακεδονίας τον 11ο αι. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο, το οποίο εξέδωκε ο Κ. Κωνσταντόπουλος και το χρονολογεί στον 11ο αι.[133] Το μολυβδόβουλλο αυτό φέρει την επιγραφή: *Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δού(λῳ) Κων(σταντίνῳ) πρωτοπροέδρῳ καὶ κ[ατεπάνῳ] Μα-*

123. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 156.56.

124. *Συν. Θεοφάνη*, 305.6.

125. Βλ. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 30.

126. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 156.65-157.87· *Συν. Θεοφάνη*, 305.18-307.1· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Β΄, σ. 298-299· *R. Guilland*, Recherches, τ. Ι, σ. 279, τ. ΙΙ σ. 173.

127. *J. Gay*, Italie, σ. 217.

128. *R. Guilland*, Recherches, τ. ΙΙ σ. 173.

129. Αλεξιάς, Ι, 191.1.

130. Αλεξιάς, Ι, 198.17.

131. Αλεξιάς Ι, 398.10.

132. Αλεξιάς Ι, 398.11.

133. *Κ. Κωνσταντόπουλου*, Μολυβδόβουλλα, σ. 13 αρ. 73. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 48-49 και σημ. 23.

κεδονίας τ(ῷ) Σκληρῷ. Ο εκδότης το γράμμα Κ, αρχικό του αξιώματος συμπληρώνει *Κ(ατεπάνω)* ..., όμως ο V. Laurent το συμπληρώνει *Κ(ριτῆ)*[134] λαμβάνοντας υπόψη και ένα δεύτερο μολυβδόβουλλο, που εξέδωκε ο Κ. Κωνσταντόπουλος πάλι, και φέρει την επιγραφή: *Μ(ήτηρ) Θ(εο)ῦ Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κων(σταντίνῳ) βεστάρχῃ καὶ κριτῇ Θράκης καὶ Μακεδονί(ας) τῷ Σκληρῷ* και το χρονολογεί στον 10ο-11ο αι.[135] Ο G. Schlumberger θεωρεί ότι το δεύτερο μολυβδόβουλλο είναι μεταγενέστερο του πρώτου και μάλιστα μεταγενέστερο του 1060, ημερομηνία κατά την οποία ο Κωνσταντίνος Σκληρός έφερε τον τίτλο του πρωτοπροέδρου[136]. Είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Κωνσταντίνο Σκληρό, στον οποίο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) απηύθυνε ένα πρόσταγμα το 1082, και έφερε τον τίτλο τον πρωτοασηκρήτη και κριτή Θράκης και Μακεδονίας ... *τοῦ κατὰ τὴν κη΄ μηνὸς αὐγούστου ἰνδ. ε΄ προ... ψεγ... πρωτασεκρέτις καὶ κριτοῦ Θράκης καὶ Μακεδονίας καὶ ἐξισοτοῦ... τοῦ σκληροῦ...*[137]. Αυτό το πρόσταγμα επίσης διορθώνει ο V. Laurent *...τοῦ κατὰ τὴν κη΄ μηνὸς αὐγούστου ἰνδ. ε΄ προ[ενεχθ](έντος) μὲν [διὰ] πρωτασεκρέτ(ου) καὶ κριτοῦ Θράκης καὶ Μακεδονίας καὶ ἐξισοτοῦ Κων(σταντίν)ου τοῦ Σκληροῦ...*[138]. Είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον Κωνσταντίνο Σκληρό του 12ου αιώνα[139].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ, μάγιστρος. Ήταν κριτής του βήλου του θέματος Θράκης και Μακεδονίας και είχε το αξίωμα του μαγίστρου. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο, το οποίο δημοσίευσε ο G. Schlumberger και χρονολογεί στον 11ο αι.[140]. Το μολυβδόβουλλο φέρει την επιγραφή: *[Θεοτόκε βοήθει] Νικολάῳ μαγίστρῳ κριτὶ τοῦ βήλου Θράκης καὶ Μακεδονίας*.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΟΥΝΑΡΑΣ. Ήταν κριτής του θέματος Μακεδονίας και Θράκης. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο το οποίο δημοσίευσε ο G. Schlumberger και χρονολογεί στον 11ο αι.[141]. Ο Στ. Κυριακίδης το τοποθετεί στον 11ο ή 12ο αι., καθώς βρίσκει μεγάλη ομοιότητα με τα νομίσματα του Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081)[142]. Το μολυβδόβουλλο φέρει την επι-

134. *V. Laurent*, Bulletin II, σ. 792· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 438, πρβλ. *W. Seibt*, Skleroi, σ. 91 αρ. 21β, σ. 92 αρ. 21α.

135. *Κ. Κωνσταντόπουλου*, Βυζαντιακά Μολυβδόβουλλα, σ. 159· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 441.

136. *Ch. Diehl*, Proèdre, σ. 114.

137. *JGR* III, σ. 348-349· *V. Laurent*, Bulletin II, σ. 793.

138. *V. Laurent*, Bulletin II, σ. 792-793.

139. *V. Laurent*, Bulletin II, σ. 793· *Ch. Diehl*, Proèdre, σ. 116-117.

140. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 162· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 75· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 89.

141. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 162· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 75· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 89.

142. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 440· *J. Sabatier*, Descriptions, πίν. LI αρ. 17· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 75· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 89.

γραφή: *Μ(ήτη)ρ θ(εο)ῦ Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Νικολάῳ κριτῇ Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας τῷ Ζουναρᾷ.*

ΜΕΡΜΕΝΤΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ. Ήταν πραίτωρας του θέματος Θράκης και Μακεδονίας και είχε το αξίωμα του πατρικίου. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που εξέδωκε ο G. Schlumberger και φέρει την επιγραφή: *[...πα]τρικ(ίῳ) πραίτωρι Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας τῷ Μερμεντοπούλῳ.* Χρονολογείται στον 11ο αι.[143].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ, πρωτοσπαθάριος. Ήταν κριτής του βήλου του θέματος Θράκης και Μακεδονίας και είχε το αξίωμα του πρωτοσπαθάριου. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο το οποίο δημοσίευσε πρώτος ο Mordtmann και στη συνέχεια ο G. Schlumberger και έχει την επιγραφή: *†[Κύριε βοήθει] Νικο[λάῳ] πρωτοσπα]θαρί(ῳ) [καὶ κ]ριτ(ῇ) τ[οῦ βήλου] Θρᾴκ(ης) [καὶ Μα]κεδο[νίας]...ῳ*[144].

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ, ασηκρήτις. Υπήρξε κριτής του θέματος Θράκης και Μακεδονίας στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα και είχε το αξίωμα του ασηκρήτη. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που φέρει την επιγραφή: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Χρ(ι)στοφόρῳ ἀσηκρῆτις καὶ κριτῇ Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας*[145]

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΛΦΕΟΣ, μάγιστρος. Ήταν κριτής του βήλου του θέματος Θράκης και Μακεδονίας και είχε τα αξιώματα του μαγίστρου και του βέστη. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που δημοσίευσε ο G. Schlumberger και φέρει την επιγραφή: *Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Κων(σταντίνῳ) μαγίστρῳ βέστῃ καὶ κριτ(ῇ) τοῦ βήλ(ου) Θρᾴκ(ης) καὶ Μακεδονίας τῷ Ἀλφέῳ*[146]. Ο Κ. Κωνσταντόπουλος διορθώνει το επώνυμο του αξιωματούχου σε *Αλωπώ*[147]. Ένα ακόμη παρόμοιο μολυβδόβουλλο δημοσίευσε επίσης ο G. Schlumberger, όπου το επώνυμο του είναι Αλωπός και το χρονολογεί στην εποχή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118)[148].

ΜΙΧΑΗΛ ΜΟΝΟΧΑΡΙΤΗΣ. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο του β΄ μισού του 11ου αι. το οποίο φέρει την επιγραφή: *[+] Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)], τῷ [σῷ δούλῳ] Μιχαή[λ (πρωτο)]σπαθ(αρίῳ) κ(αὶ) [κρ-][ι]τῇ [ἐπὶ] τοῦ*

143. G. Schlumberger, Sigillographie, σ. 163· V. Laurent, Mélanges, σ. 438· Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 441.

144. D. A. Mordtmann, Μολυβδόβουλλα, σ. 87· G. Schlumberger, Sigillographie, σ. 163· L. Bréhier, Institutions, σ. 127· e. Stein, Introduction, σ. 144· H. Ahrweiler, Recherches, σ. 75· Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παραχαμή, σ. 89.

145. G. Zakos, Lead Seals II, σ. 428-429 αρ. 968.

146. G. Schlumberger, Sigillographie, σ. 163· H. Ahrweiler, Recherches, σ. 75· Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παραχαμή, σ. 89.

147. Κ. Κωνσταντόπουλου, Αλωπός, σ. 99-101· Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 441.

148. D. A. Mordtmann, Μολυβδόβουλλα, σ. 87· G. Schlumberger, Sigillographie, σ. 163.

[ίππο]δρ(όμου) Θρά[κ(ης καὶ)] Μακε[δ(ονίας) τ]ῷ Μον(ο)[χ]αρίτ(η)[149].

ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΣΚΛΗΡΟΣ. Ο Ανδρόνικος Σκληρός μας είναι γνωστός από μια προσθήκη στον χρυσόβουλλο λόγο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) που περιλαμβάνεται στα πρακτικά της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους[150]. Στο πρακτικό αναφέρεται: *Ὁ δὲ σε[βα]στὸ(ς) Ἀνδρό(νικος) ... ἀ τὸν τ(ῆς) ... δ΄ (...) ...Π [ἀ]φείλετο τ(ὴν) μο[νὴν] τὸ τοιοῦτ(ον) προ(ά)στ(ειον) ...*[151] και συμπληρώνεται από τον προηγούμενο εκδότη: *Ὁ δὲ σεβαστὸς Ἀνδρόνικος ὁ Σκληρὸς τὴν τῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας διέπων ἀρχὴν ἀφείλετό τε ἐκ τῆς μονῆς τὸ τοιοῦτον προάστειον...*[152]. Οι εκδότες των πρακτικών τον θεωρούν διαφορετικό πρόσωπο από τον Ανδρόνικο κριτή Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης που άσκησε τα καθήκοντά του το 1044 και πριν το 1049/50[153]. Ο Ανδρόνικος Σκληρός άσκησε τα καθήκοντά του το 1103 και είχε το αξίωμα του σεβαστού[154].

ΘΕΜΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΠΕΤΡΟΣ. Υπήρξε στρατηγός του θέματος Φιλιππουπόλεως σύμφωνα με ένα μολυβδόβουλλο που χρονολογείται τον 10ο αι. και φέρει την επιγραφή: *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κωνστα(ντίνῳ) β(ασιλικῷ) πρωτοσπαθ(αρίῳ) καὶ στρατηγ(ῷ) Φηλιποπ(όλεως) ὁ Πέτρος*[155]

ΛΕΩΝ ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΣ. Ο Λέων Μελισσηνός το 966-7 κατείχε την δουκικήν ἀρχήν τον δούκα Μελισσηνόν αναφέρει ο Ιωάννης Σκυλίτζης[156]. Κατά την εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων το 986 κατείχε τον τίτλο του μαγίστρου σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, ο οποίος αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος (976-1025) τὸν μάγιστρον Λέοντα τὸν Μελισσηνὸν κατόπιν εἶασε τὰς δυσχωρίας φυλάττειν προστάξας, αὐτὸς δὲ τὰς μεταξὺ Τριαδίτσης, ἥτις πάλαι Σαρδικὴ ἐπωνόμασται[157]. Ενώ βρισκόταν σε

149. V. Laurent, Documenti, σ. 130-131 αρ. 241.
150. A. Lavra I, αρ. 56.
151. A. Lavra I, αρ. 56.6-7.
152. A. Lavra I, αρ. 296· Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 488· G. Ostrogorsky, Féodalité, σ. 38· P. Lemerle, Documents, σ. 112· E. Seibt, Skleroi, σ. 97-98.
153. Βλ. προσωπογραφίες στο θέμα Βολερού.
154. E. Stiernon, Sébuste et gambros, σ. 228· E. Seibt, Skleroi, σ. 98, για άλλους Ανδρόνικους σκληρούς βλ. Κ. Κωνσταντόπουλου, ΔΕΝΑ 9 (1906) 142 αρ. 688· E. Seibt, Skleroi, σ. 97-99.
155. G. Schlumberger, Sigillographie, σ. 115 τοποθετεί τη σφραγίδα τον 9ο αι.· βλ. και N. A. Mouchmov, Sceaux inédits du moyen âge trouvées en Bulgarie, Bulletin de Institut Archéologique bulgare, τ. 5 (1928-1929) 240, 248 (βουλγαρικά με γαλλική μετάφραση)· V. Laurent, Bulletin, σ. 636, τοποθετεί τη σφραγίδα τον 10ο-11ο αι.· Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 425.
156. Ιωάνν. Σκυλίτζης, 329.83.
157. Ιωάνν. Σκυλίτζης, 330.15-18· Ι. Καραγιαννόπουλου, Ιστορία Β΄, σ. 438 σημ. 742 όπου τὰς δυσχωρίας ταυτίζει με την πύλη Τραϊανού· βλ. και Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 423· R.

αυτή τη θέση ο δομέστικος των σχολών της δύσης Στέφανος ή Κοντοστέφανος τον διέβαλε στον αυτοκράτορα διότι υπέβλεπε την εξουσία του και έγινε αίτιος να υποστεί ο στρατός των βυζαντινών μεγάλη πανωλεθρία από τα στρατεύματα του Σαμουήλ, ενώ ο Μελισσηνός βρισκόταν αμετακίνητος στη θέση που του όρισαν[158]. Πήρε μέρος στην επανάσταση του Βάρδα Φωκά το 987 και ήταν ο μόνος από τους συνενόχους που δεν υπέστη καμία τιμωρία[159].

ΘΕΟΔΩΡΟΚΑΝΟΣ, πατρίκιος. Σε μια εκστρατεία του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου (976-1025) το 1001 στη Βουλγαρία ο αυτοκράτορας του ανέθεσε τη φρούρηση της Φιλιππούπολης. Τότε είχε τον τίτλο του πατρικίου και το αξίωμα του στρατηγού[160]. Το 1002 περίπου ένα στράτευμα υπό τον πατρίκιο Θεοδωροκάνο και τον πρωτοσπαθάριο Νικηφόρο Ξιφία επιτέθηκε στα κάστρα πέρα από τον Αίμο[161]. Είναι πιθανό μετά την επιστροφή από την εκστρατεία αυτή να αντικαταστάθηκε από τον Νικηφόρο Ξιφία στη θέση του στρατηγού της Φιλιππούπολης λόγω της μεγάλης του ηλικίας[162].

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΞΙΦΙΑΣ. Υπήρξε στρατηγός του θέματος Φιλιππουπόλεως. Ήταν γιος του Αλεξίου Ξιφία, κατεπάνω στο Μπάρι της Ιταλίας το 1008[163]. Το 1002 πήρε μέρος σε μια εκστρατεία των Βυζαντινών εναντίον των Βουλγάρων υπό τον πατρίκιο Θεοδωροκάνο, τον στρατηγό του θέματος Φιλιππουπόλεως[164]. Σε αυτή την εκστρατεία, που είχε τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου, κατέλαβαν πολλές οχυρές πόλεις των Βουλγάρων πέρα από τον Αίμο, τη μικρή και τη μεγάλη Περσθλάβα και την Πλίσκοβα[165]. Το 1003 διαδέχτηκε τον Θεοδωροκάνο, που αποχώρησε λόγω γήρατος, στη θέση του στρατηγού της Φιλιππούπολης: *ἐν δὲ Φιλιππουπόλει τὸν πρωτοσπαθάριον Νικηφόρον τὸν Ξιφίαν στρατηγὸν ἔταξε τοῦ Θεοδωροκάνου διὰ τὸ γήρας παραιτησαμένου*[166]. Το 1014 ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος καταδιώκοντας τους Βουλγάρους εγκλωβίστηκε από τα στρατεύματα του τσάρου Σαμουήλ στο στενό πέρασμα στη θέση Κλειδί κοντά στο φρούριο Μελένικο. Τότε ο στρατηγός της Φιλιππούπολης Νικηφόρος Ξιφίας με μια κυκλωτική κίνηση κατάφερε κτύπημα

Guilland, Recherches, τ. I, σ. 448.

158. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 331.27-51.

159. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 335.71 κ.ε., ειδικά 338.34 κ.ε.· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Β΄, σ. 440-441.

160. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 343.80· *R. Guilland*, Titres XII, σ. 96· *G. Schlumberger*, Εποποιία, σ. 214-215. Ο *Στ. Κυριακίδης*, Βυζ. Μελέται, σ. 489 προτείνει το 998(;)-1001.

161. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 343.83-89· *R. Guilland*, Recherches, τ. II, σ. 107.

162. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 345.38-40.

163. *J. Gay*, Italie, σ. 367, 399· *G. Schlumberger*, Εποποιία, τ. Β΄, σ. 606, σημ. 1 και σ. 635.

164. Βλ. πιο πάνω Θεοδωροκάνος.

165. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 343.83-344.89· *R. Guilland*, Recherches, τ. II, σ. 107.

166. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 345.38-39· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 424· *V. Tapkova-Zaimova*, «L'administration byzantine au Bas - Danube», Etudes Balkaniques 3 (1973) 103.

κατά των Βουλγάρων τους οποίους και νίκησαν[167]. Αυτή την εποχή πρέπει να πήρε τον τίτλο του πατρικίου, γιατί το 1016, όταν ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος (976-1025) ανέθεσε σε αυτόν και τον Κωνσταντίνο Διογένη, στρατηγό του θέματος Θεσσαλονίκης, να θέσουν στην κυριαρχία τους την περιοχή των Μογλενών, ο Ιωάννης Σκυλίτζης τον αναφέρει με τον τίτλο του πατρικίου *τὸν πατρίκιον Νικηφόρον τὸν Ξιφίαν ... μετὰ δυνάμεως ἐκπέμπει εἰς τὴν χώραν τῶν Μογλένων*[168]. Η εκστρατεία αυτή στέφθηκε με επιτυχία[169], όπως και οι εκστρατείες εναντίον της Τριαδίτσας[170], των Σερβίων και Σωσκού[171]. Ακολούθησε μια περίοδος σιωπής των ιστορικών πηγών γύρω από το πρόσωπο του Νικηφόρου Ξιφία, ίσως επειδή δεν ανέλαβε ένα ανώτερο αξίωμα. Τον συναντάμε ξανά με τον τίτλο του πατρικίου το 1020 ή 1022, όταν πήρε μέρος μαζί με τον Νικηφόρο Φωκά και τα στρατεύματα της Καππαδοκίας στη στρατιωτική επιχείρηση του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου εναντίον του άρχοντα της Αβασγίας, Γεωργίου, στην Αρμενία. Σε αυτή την εκστρατεία ο Νικηφόρος Ξιφίας εξαπατήθηκε από τον Νικηφόρο Φωκά, φυλακίστηκε και κλείστηκε σε μοναστήρι[172]. Ενώ βρισκόταν στη μονή Στουδίου ανεκλήθη από την εξορία επί Ρωμανού Αργυρού[173]. Γίνεται αναφορά και για κάποιον Νικηφόρο Ξιφία, ο οποίος παντρεύτηκε την κόρη του Στεφάνου Ίβηρος ή Ιβηρίτζη στα πρώτα χρόνια του 11ου αι.[174]. Η οικογένεια των Ξιφίων φαίνεται ότι ήταν συνδεμένη με οικογένειες ιβηρικής καταγωγής[175].

ΛΕΩΝ, ὁριάριος. Πρόκειται για τον υπεύθυνο των αποθηκών της πόλης. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 10ου αι. και φέρει την επιγραφή: *Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, Λέ(ω)ν ὁριάρις* (sic) *Φ(ι)λ(ιππ)ο<υ>πόλε(ω)ς*[176].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΤΗΣ. Αναφέρεται ως δούκας Φιλιππουπόλεως περί το 1094-1096, ο οποίος ανέλαβε να κρατήσει φυλακισμένο στην ακρόπολη της πόλης τον Γαβρά, όταν αυτός κατηγορήθηκε άδικα από τον κύκλο του αυτοκράτορα, για να μειώσουν τη δύναμή του, ότι έκλεψε τον ιερό *ἦλον*. Αναφέρει η Άννα Κομνηνή: *...αὐτοῦ μέν οὖν* (του Γαβρά) *καταψηφισάμενος παραδίδωσι πρὸς τὸν δούκα Φιλιππουπόλεως Γεώργιον Μεσοποταμίτη, ὥστε*

167. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 348.9 κ.ε.· *G. Schlumberger*, Εποποιία, τ. Β΄, σ. 405 κ.ε.
168. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 348.9 κ.ε. και ειδικά 352.24· *R. Guilland*, Titres XII, σ. 97.
169. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 352.23 κ.ε.
170. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 354.84-85· *G. Schlumberger*, Εποποιία, τ. Β΄, σ. 437-438.
171. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 364.77-78.
172. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 366.31 κ.ε.· *G. Schlumberger*, Εποποιία, τ. Β΄, σ. 606 κ.ε.
173. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 376.75-77.
174. ΜΒ τ. Ε΄, σ. 200.
175. ΜΒ τ. Ε΄, σ. 197-203· *R. Guilland*, Titres XII, σ. 98.
176. *G. Zakos*, Lead Seals II, σ. 138 αρ. 206.

ἔμφρουρον τοῦτον τηρεῖν δεσμώτην ἐν ἀκροπόλει[177].

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ. Είχε τον τίτλο του εκπροσώπου των θεμάτων Φιλιππουπόλεως και Μόρρας. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που χρονολογείται στον 11ο αι. και φέρει την επιγραφή: + *Κύριε βοήθει ... [ἐ]κπροσ<ώ>π(ου) Μώρ(ας καὶ) Φ<ι>λιπουπόλ(εως) (τῷ) ΟΡΤΕΙ*[178]. Ο W. Seibt πρότεινε μια άλλη ανάγνωση της σφραγίδας *ἐ/κπρ(ο)σ(ώ)π(ου) Μώ(ρας) (καὶ) Φιλιπουπόλ(εως) [τ(ῷ) ΡΤΕ...*[179].

ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ. Ήταν δούκας Φιλιππουπόλεως[180].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, δούκας Φιλιππουπόλεως. Ήταν δούκας της Φιλιππουπόλεως το 1193 επί Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195), του οποίου και ήταν εξάδελφος[181]. Γεννήθηκε περίπου το 1170 και ήταν γιος του Ισαακίου Αγγέλου Δούκα[182]. Ως στρατηγός στη Φιλιππούπολη το 1192/3[183], νέος και ορμητικός, κατόρθωσε με τη δράση του να περιστείλει τις επιδρομές των Βουλγάρων των αδελφών Πέτρου και Ασάν που εκτείνονταν ως τη Βερόη και Φιλιππούπολη. Επηρμένος όμως από τις επιτυχίες του προσπάθησε να καταλάβει τον αυτοκρατορικό θρόνο, αλλά προδόθηκε από τους συνεργάτες του, συνελήφθη και τυφλώθηκε[184].

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΙΑΝΙΤΗΣ. Ήταν δούκας της Αδριανούπολης το 1048, γεγονός που υποδηλώνει ύπαρξη ξεχωριστής διοίκησης Αδριανουπόλεως και Διδυμοτείχου[185]. Μας είναι γνωστός από τη στρατιωτική του δράση εναντίον των Πετσενέγων, κατά την οποία χρησιμοποίησε ως έδρα την Αδριανούπολη. Έτσι στα 1048, όταν οι Πετσενέγες (800.000) με τον αρχηγό τους Τυράχ πέρα-

177. Αλεξιάς ΙΙ, 155.4· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 426, 489· *Du Cange*, Alexias 559.

178. *V. Laurent*, Document, αρ. 240, σ. 129· *W. Seibt*, Beiträge, σ. 226, 228· βλ. *I. Jordanov*, SBS 4 (1995) 136 αρ. 37. Βλ. για εκπροσώπους *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 41-42.

179. *W. Seibt*, Beiträge, σ. 226.

180. Βλ. διοίκηση Αδριανουπόλεως.

181. *Νικ. Χωνιάτης*, 436.68 κ.ε.· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 546· *Κ. Βάρζου*, Κομνηνοί, σ. 848.

182. Αυτή τη χρονολογία γέννησής του υποστηρίζει ο *Κ. Βάρζος*, Κομνηνοί, σ. 848, δεχόμενος ότι πρέπει να ήταν 23 περίπου ετών το 1193, όταν ήταν αρχηγός στρατιάς στη Φιλιππούπολη. Για τον Ισαάκιο Άγγελο Δούκα βλ. *Κ. Βάρζου*, Κομνηνοί, αρ. 96.

183. Για τη χρονολόγηση βλ. *G. Zakos - A. Veglery*, Lead Seals, σ. 1554 αρ. 2743 που ορίζουν το 1194· πρβ. *των ιδίων*, σ. 1550 αρ. 2740 και *D. Polemis*, Doukai, σ. 107· *Κ. Βάρζου*, Κομνηνοί, σ. 848.

184. *Νικ. Χωνιάτης*, 435.49 κ.ε.· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 427· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 53-54, υπάρχει και σφραγίδα του *G. Zakos - A. Veglery*, Lead Seals, σ. 1553 αρ. 2743, για την αποστασία βλ. και *Κ. Βάρζου*, Κομνηνοί, σ. 849 και για την προσωπογραφία Ισαακίου Αγγέλου *του ιδίου*, αρ. 183.

185. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 430.

σαν τον Δούναβη και έφθασαν ως τη Θράκη, ο Κωνσταντίνος Αριανίτης κατά εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (1042-1055) οργάνωσε την αντεπίθεση: *τῷ δουκὶ Ἀδριανουπόλεως γράφει (ἦν δὲ Κωνσταντῖνος μάγιστρος ὁ Ἀρμανίτης) τὰς μακεδονικὰς εἰλιφότι δυνάμεις...*[186]. Την εποχή αυτή, όπως φαίνεται, ήταν δούκας του θέματος Αδριανουπόλεως και είχε το αξίωμα του μαγίστρου[187]. Στην επόμενη επιδρομή των Πετσενέγων, που έφθασαν ως τη Φιλιππούπολη και τη Λοβιτζό, ο Κωνσταντίνος Αριανίτης τους καταδίωξε[188] με τις *Μακεδονικὰς δυνάμεις*. Το 1049 ως *ὁ τῆς δύσεως ἄρχων Κωνσταντῖνος μάγιστρος ὁ Ἀριανίτης* με στρατό που συγκέντρωσε στην Αδριανούπολη αντιμετώπισε, χωρίς όμως επιτυχία, τους Πετσενέγες που επέδραμαν ως το φρούριο Αυλή, κοντά στην Αδριανούπολη[189]. Ένα χρόνο μετά (1050) σκοτώθηκε σε μάχη που δόθηκε κοντά στην Αδριανούπολη εναντίον των Πετσενέγων κατά τη διάρκεια καινούργιας επιδρομής τους[190].

ΣΤΕΦΑΝΟΣ. πατρίκιος. Ήταν πραίτωρας του θέματος Μακεδονίας και Αδριανουπόλεως[191]. Είχε τα αξιώματα του πατρικίου, του πραιποσίτου και του βέστη. Μας είναι γνωστός από μολυβδόβουλλο που δημοσίευσε ο Mordtmann και φέρει την επιγραφή: *Κ(ύριε) β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δού(λῳ) Στεφάνῳ π(α-τ)ρι(κίῳ) πραιποσίτῳ βέστῃ καὶ πραίτωρι Μακεδονίας καὶ Ἀδριανουπόλεως*[192]. Ο Mordtmann το τοποθετεί στην εποχή του Ισαακίου Α΄ Κομνηνού (1057-1059), ενώ ο Κ. Κωνσταντόπουλος γενικά στον 11ο αι.[193]. Ίσως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με τον Στέφανο, ο οποίος κατά την αποστασία του Μανιάκη (1043) κλήθηκε εναντίον του[194]. Αξιοσημείωτο είναι το ότι το μολυβδόβουλλο αυτό φέρει το όνομα και της πρωτεύουσας του θέματος, Αδριανούπολις, και το όνομα του θέματος, όπως και στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Αριανίτη[195] (δούκας Αδριανουπόλεως και άρχοντας των Μακεδονικών δυνάμεων). Θεωρούμε, ότι είναι λίγο πρώιμο να κάνουμε λόγο για ξεχωριστή διοίκηση Αδριανουπόλεως.

186. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 458.48-49· *Δ. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 501· *N. Bănescu*, Duchés, σ. 56· *R. Guilland*, Titres, σ. 3-4, 7, 8.

187. *Ch. Diehl*, Proèdre, σ. 107· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 60-61, 63, 67 για το αξίωμα του μαγίστρου γενικά.

188. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 461.32-41.

189. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 466.76-467.2· *N. Bănescu*, A propos de Kekaumenos, σ. 136-137· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 393.

190. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 470.89-90· *Μιχ. Ατταλειάτης*, 33.14-34.16· *G. Buckler*, «The author of Strategikon», Byz. 13/1 (1938) 139-140.

191. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 67 κ.ε.· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 83, 89 και σημ. 275.

192. *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 86.

193. *Κ. Κωνσταντόπουλου*, Διορθώσεις, σ. 221· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 439.

194. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 28.81-86· *Κ. Κωνσταντόπουλου*, Διορθώσεις, σ. 222.

195. Βλ. προσωπογραφίες πιο πάνω.

ΣΥΜΕΩΝ, λογαριαστής. Ήταν πρόεδρος και κατεπάνω Αδριανουπόλεως[196]. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο το οποίο φέρει την επιγραφή: *Κ(ύρι)ε βοήθε[ι] Συμεών προέδρῳ καὶ κατεπάνω Ἀδρ[ι]ανουπόλε(ως) τῷ Λογαριαστῇ*[197]. Χρονολογείται στον 11ο αι.[198] Ο Mordtmann υποθέτει ότι δεν είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Συμεών βέστη και κατεπάνω Παριστρίου[199]. Νεότεροι όμως ερευνητές ταυτίζουν τον Συμεών κατεπάνω Αδριανουπόλεως με αυτόν του Παριστρίου[200].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ, εκπροσώπου Αδριανουπόλεως και Φιλιππουπόλεως. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που δημοσίευσε ο G. Schlumberger και φέρει την επιγραφή: *Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Νικολά(ῳ) ἐκπρ(ο)σ(ώ)π(ου) Ἀδρ(ιανουπόλεως) καὶ Φιλιπ(πουπόλεως)*[201]. Το μολυβδόβουλλο χρονολογείται στον 11ο αι. περίπου. Ο Νικόλαος παρουσιάζεται εκπρόσωπος δύο θεμάτων, τη συνένωση των οποίων ο Στ. Κυριακίδης θεωρεί γεγονός τυχαίο και προσωρινό[202].

ΚΑΤΑΚΑΛΩΝ ΤΑΡΧΑΝΕΙΩΤΗΣ. Ήταν κατεπάνω της Αδριανούπολης στα 1077[203]. Ήταν γιος του Ιωσήφ Ταρχανειώτη, δούκα Αντιοχείας το 1072 περίπου[204]. Αυτή την εποχή ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναφέρει τον Κατακαλών Ταρχανειώτη να έχει το αξίωμα του μαγίστρου. *Ὁ δὲ βασιλεὺς Μιχαὴλ τὸν Ἰσαάκιον, ἅρτι τοῦ δουκὸς Ἀντιοχείας τοῦ πρώτου προέδρου Ἰωσὴφ Ταρχανειώτου ... παρὰ τοῦ ἐκείνου υἱέως μαγίστρου Κατακαλών*[205]. Στην επανάσταση του Νικηφόρου Βρυέννιου (1077) κατ' αρχήν ήταν αντίθετος και ζήτησε μάλιστα και τη βοήθεια του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078). *Ἐπεὶ δὲ ἀνθίστατο ταῖς τούτου πράξεσιν ὁ Ταρχανειώτης, ἀνὴρ νέος μέν ἔτι, συνετώτατος δ' εἴπερ τις ἄλλος καὶ φρονιμώτατος*[206]. Τελικά όμως προσ-

196. *C. Diehl*, Proèdre, σ. 108-110, 111-113· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 60 σημ. 8.

197. *Κ. Κωνσταντόπουλου*, Μολυβδόβουλλα, σ. 11 αρ. 65· *V. Laurent*, Bulletin II, σ. 790-791.

198. Ο V. Laurent το θεωρεί μεταγενέστερο του 1060, *V. Laurent*, Bulletin II, σ. 790· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 440 και σημ. 5.

199. *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 144· *J. Ebersolt*, Sceaux byzantines, σ. 255 αρ. 204, αρ. 310, σ. 218.

200. *N. Bănescu*, Duchés, σ. 70 κ.ε., όπου παρουσιάζεται και όλη η καριέρα του, *I. Iordanov - V. Tapkova-Zaimova*, Quelques nouvelles données sur l'administration au Bas Danube, Paris 1988, σ. 124.

201. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 114.

202. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 439 για τον τίτλο του εκπροσώπου βλ. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 39 κ.ε. και ειδικά σ. 41 και σημ. 6.

203. *Συν. Σκυλίτζης*, 173.1, 219· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 430-431· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 65.

204. *Ιωάνν. Σκυλίτζης*, 201.18-23· *Κ. Άμαντου*, Ταρχανειώται, σ. 435-436· *D. I. Polemis*, Doukai, σ. 183.

205. *Νικ. Βρυέννιος*, 201.23-202.1.

206. *Νικ. Βρυέννιος*, 223.21-24· *Μιχ. Ατταλειάτης*, 242.21.

χώρησε στην παράταξη του Ιωάννη Βρυέννιου, αδελφού και συμμάχου του Νικηφόρου Βρυέννιου, και αρραβώνιασε μάλιστα την αδελφή του με τον γιο του Ιωάννη[207]. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης απαριθμώντας τις δυνάμεις που είχε συγκεντρώσει ο Ιωάννης Βρυέννιος για τον αδελφό του κάνει λόγο για τον κατεπάνω της Αδριανούπολης που δεν είναι άλλος από τον Κατακαλών Ταρχανειώτη: *σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ τὸν κατεπάνω τῆς αὐτῆς πόλεως, συγγενείᾳ τούτου καὶ συμφυλέτην ὑπάρχοντα*[208]. Στη συνέχεια στη μάχη στο φρούριο Καλαβρή, όπου κρίθηκε η τύχη της στάσης, πήρε μέρος ως αρχηγός 3.000 Μακεδόνων και Θρακών στρατιωτών στο αριστερό μέρος της παράταξης[209]. Τον συναντάμε ξανά το 1095 ως υπερέχοντα της Αδριανούπολης που μαζί με τον Νικηφόρο Βρυέννιο ανέλαβαν την άμυνα της πόλης κατά των Κουμάνων[210].

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, πρωτοσπαθάριος. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που δημοσίευσε ο G. Schlumberger και φέρει την επιγραφή: *[Β]ασίλ[ειος) πρωτο]σπαθ(άριος) καὶ [ἐ]κπροσ[ώπ](ου) [Ἀ]δριανου[π]όλεως*[211]. Είχε το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου και του εκπροσώπου[212]. Ο εκδότης χρονολογεί το μολυβδόβουλλο στην εποχή των Κομνηνών, ενώ ο Στ. Κυριακίδης το τοποθετεί στον 11ο ή 12ο αι.[213]

ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ (;). Ήταν πραίτωρας Αδριανουπόλεως και είχε το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου επί του κοιτώνος και του κριτή επί του ιπποδρόμου. Πρόκειται για μια χαρακτηριστική περίπτωση ενός αξιωματούχου, ο οποίος έμενε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ παράλληλα ήταν κριτής και στην επαρχία[214]. Μάς είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο που φέρει την επιγραφή: *+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Νικήτα πρωτοσπαθαρ(ίῳ) ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος κριτῇ ἐπὶ τοῦ Ἱπποδρόμ(ου) καὶ πραίτωρι Ἀδριανουπόλε(ως)*[215]. Με επιφύλαξη αποδίδεται το μολυβδόβουλλο αυτό στον ιστορικό Νικήτα Χωνιάτη, ο οποίος το 1189 αναφέρεται και ως κριτής του βήλου και προκαθήμενος επί του κοιτώνος[216]. Την ίδια εποχή (1189) ο Νικήτας Χωνιάτης ήταν δούκας και απο-

207. *Νικ. Βρυέννιος*, 225.3-9.

208. *Μιχ. Ατταλειάτης*, 242.23-243.1· πρβ. *Νικ. Βρυέννιος*, 223.18-225.9 κ.ε.· *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 705· *V. Laurent*, Bulletin II, σ. 790· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 60· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 77.

209. *Νικ. Βρυέννιος*, 269.15, 273.11

210. Αλεξιάς II, 194.1-14, 195.30-198.22.

211. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 114.

212. Για τον τίτλο «εκπροσώπου» βλ. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 52 κ.ε.· για πρωτοσπαθάριος βλ. *E. Stein*, Introduction, σ. 144· *R. Guilland*, Recherches I, σ. 112-113.

213. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 144· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 439.

214. Βλ. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 67 κ.ε. και ειδικά σ. 78 και σημ. 3.

215. *D. A. Mordtmann*, Μολυβδόβουλλα, σ. 86-87· *Κ. Κωνσταντόπουλου*, Διορθώσεις, σ. 220· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 440· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 78.

216. *Κ. Κωνσταντόπουλου*, Διορθώσεις, σ. 220-221· βλ. και *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 111.

γραφέας του θέματος Φιλιππουπόλεως. *Καὶ ἡμεῖς οἱ ταῦτα γράφοντες πλείστοις ἀνιαροῖς προσεπλάκημεν, τὴν τοῦ θέματος Φιλιππουπόλεως ὑπεζωσμένοι τηνικαῦτα καὶ ἀρχὴν καὶ ἀπογραφήν*[217].

ΘΕΜΑ ΒΟΛΕΡΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΜΑΤΗΡΟΣ. Μας είναι γνωστός μόνο από ένα υπόμνημα του ιδίου το 1037 (Σεπτέβριο ινδ. σ΄) για κτήματα της μονής Δοχειαρίου, όπου υπογράφει: *+ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΠΑΘΑ(ΡΟ)ΚΑΝΔ(Ι)Δ(Α)Τ(ΟΣ), ΑΣΗΚΡΗΤ(ΙΣ), Β(ΑΣΙΛΙΚΟΣ) ΝΟΤ(Α)Ρ(ΙΟΣ) ΤΟΥ ΕΦΟ(ΡΟΥ) (ΚΑΙ) ΚΡΙΤ(ΗΣ) ΒΟΛΕΡΟΥ ΣΤΡΥ(ΜΟΝΟΣ) ΚΑΙ ΘΕ(ΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ) Ο ΚΑΜΑΤ(Η)Ρ(ΟΣ)*[218]. Στο υπόμνημα υπάρχει προσαρτημένο μολυβδόβουλλο με την επιγραφή: *Κων(σταντῖνος) σπαθ(α)ρωκανδ(ι)δ(ᾶτος) ἀσηκρίτ(ης) β(ασιλικὸς) ν(ο)τάρι(ος) (καὶ) κρητὶς Βολερ(οῦ) Στρ(υ)μόν(ος) (καὶ) Θεσσαλονή(κης) ὁ Κ(α)μ(α)τ(η)ρ(ός)*[219].

Ο Κωνσταντίνος Καματηρός, ο οποίος έφερε τους τίτλους του σπαθαροκανδιδάτου, του ασηκρήτη και του βασιλικού νοταρίου και ασκούσε και τα καθήκοντα του κριτή του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης, όπως φαίνεται από την παραπάνω πράξη, δεν μας είναι γνωστός από αλλού[220].

ΙΩΑΝΝΗΣ, ασηκρήτις, βασιλικός νοτάριος. Υπήρξε κριτής του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης. Η δράση του τοποθετείται στο πρώτο μισό του 11ου αι. όπως φαίνεται:

α) Από πρακτικό της μονής Ιβήρων που χρονολογείται στο 1042: *ἔγκλησιν ἐποίει-//σαν πρὸ<ς> τ(ῶν) πανεύφημ(ων) σπαθ(αρο)κανδ(ι)δ(ᾶ)τ(ον) Ἰωάνιν καὶ κριτ(ὴν) Βολερ(οῦ), Στρυμό(νος) (καὶ) Θεσσαλον(ίκης)*[221]. Το ίδιο πρακτικό φέρει και μολυβδόβουλλο: *[+] Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Ἰω(άννῃ) σπαθ(α)ρ(ο)κ(αν)δ(ι)δ(άτῳ) κρι[τ(ῇ)] Βολερ(οῦ) Στ[ρ]υμ(ό)ν(ος) (καὶ) Θεσ(σ)αλον(ί)κ(ης)*[222].

β) Από πρακτικό της μονής Αγίου Παντελεήμονος του Αγίου Όρους του 1044, όπου αναφέρεται ως *Ἰωάννης ἀσηκρῆτ(ις) βασιλικὸς νοτ(ά)ρι(ος), (καὶ) ἀναγραφ(εὺς) Βολερού, Στρυ(μόνος) (καὶ) Θεσσαλονί(κης) ὁ τοῦ ἀπὸ εἰδ(ικῶν)*

217. *Νικ. Χωνιάτης*, 402.49-51.

218. A. Doch, αρ. 1.35· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 314· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 159-160 και σημ. αρ. 5, 165· *Θ. Παπαζώτου*, Βολερό, σ. 233.

219. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 109· *N. Oikonomidès*, Collection, σ. 83-84· βλ. και *Γ. Σμυρνάκη*, Άγιον Όρος, σ. 565· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 165.

220. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 67 κ.ε. για την οικογένεια των Καματηρών βλ. *V. Laurent*, Un sceau inedit du protonotaire Basile Kamateros, Byz. 6 (1931) 253-271· *του ιδίου*, Mélanges, σ. 441, Bulles IV, σ. 56, αρ. 710· *G. Stadtmuler*, «Zur Geschichte der Familiae Kamateros», BZ 34 (1934) 352-358· *V. S. Sandrovskaya*, «Grigorij Kamatiri ego pecat v sobrauii gosudarstvenuogo Ermitata», VV 16 (1959) 173-182, όπου όμως δεν αναφέρεται κανένας Κων/νος Καματηρός.

221. A. Iv. I, αρ. 27.3· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 314· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 160-161· *του ιδίου*, Documents, σ. 111

222. A. Iv. I, σ. 243· *F. Dölger*, Schatz, σ. 329 αρ. 3.

και υπογράφει κατά τον ίδιο τρόπο[223].

Υπάρχει ακόμη και ένα μολυβδόβουλλο, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 11ου αι., με την επιγραφή: *Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ ἀσηκρῆτις καὶ ἀναγραφεῖ Βολερού, Στρυμῶνος καὶ Θε(σσ)αλονίκης*, και το οποίο ίσως μπορεί να αποδοθεί στον ίδιο αξιωματούχο[224].

Ως παλιότερος κριτής και αναγραφέας του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης αναφέρεται και στα πρακτικά: α) του αναγραφέα Ανδρόνικου της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους του 1047 *πρόσταξιν διερευνώμενος τὰ τῆς ἀναγραφῆς Ἰωάννου ἀσηκρῆτ(ις) καὶ γεγονότ(ος) ἀναγραφ(έως) τῶν αὐτῶν θεμάτων* (= Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκη)[225], β) στο πρακτικό του κριτή Λέοντα (1059 ή 1074) *καὶ τὰ προσόντα τούτοις ἔγγραφα δικαστῶν ἐπαρχεωτ(ῶν), ... τοῦ τε σπαθ(α)ρ(ο)κανδιδ(ά)τ(ου) Ἰω(άννου) (καὶ) ἀσηκ(ρῆ)τ(ις)*[226], γ) στο πρακτικό του Νικηφόρου Βοτανειάτη δούκα της Θεσσαλονίκης του 1061: *Ἐνεφάνισαν γ(ὰρ) ἡμῖν [ὑπ]ομνήματα τοῦ τε ἀσηκ(ρῆ)τ(ις), βα(σιλικοῦ) νοτ(α)ρ(ίου) (καὶ) ἀναγραφέ(ως) Βολερού, Στρυμό(νος) (καὶ) Θε(σσαλονίκης) τοῦ ἀπό εἰδικ(ῶν)*[227], δ) στο πρακτικό του αναγραφέως Ιωάννη Καταφλώρων (1079) *ἔρευναν ποιούμεν(ος) τῶν π(αρὰ) τ(ῶν) πρὸ ἡμῶ(ν) πρακτ(ό)ρ(ων) πράξεων, λέγω δὴ Ἰω(άννου) ἀσηκ(ρή)τ(ου) καὶ γεγονότ(ος) κρι-τ(οῦ) καὶ ἀναγρα(φέως) Βολερ(οῦ), Στρυμ(όνος) καὶ Θεσσαλον(ίκης)*[228].

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι ο Ιωάννης ασηκρήτις ήταν κριτής στο θέμα Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης το 1042-1044[229].

Ο Ιωάννης ασηκρήτις ίσως είναι διαφορετικό πρόσωπο από αυτόν που συνέταξε ένα πρακτικό σχετικά με τα όρια του Αγίου Δημητρίου Φούσκουλη στην Κασσάνδρα (1069): *Ἰωάννης ἀσηκρῆτις βασιλικὸς νοτάριος καὶ ἀναγραφεὺς φαληροῦ στρύμονος...* και ο Στ. Κυριακίδης προτείνει η λέξη *φαληροῦ* να διορθωθεί σε *Βολεροῦ*[230].

ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, πρωτοσπαθάριος. Υπήρξε κριτής και αναγραφέας του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης έπειτα από τον Ιωάννη, μετά το 1044 και πριν το 1049/50 σύμφωνα με τα σχόλια των εκδοτών των πρα-

223. A. Pant, αρ. 3.1-4.33· *F. Dölger*, Schatz, σ. 177-179 αρ. 64· *L. Bréhier*, Institutions, σ. 267· *P. Lemerle*, Documents, σ. 100-111· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 84.

224. *G. Zakos*, Lead Seals II, σ. 427 αρ. 964.

225. A. Iv. I, αρ. 29.2.

226. A. Iv. II, αρ. 32.21· βλ. και σημειώσεις σ. 83-84· *L. Bréhier*, Les institutions, σ. 234· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 71 κ.ε.

227. A. Iv. II, αρ. 33.5.

228. A. Lavra I, αρ. 39.2· *P. Lemerle*, Documents, σ. 109-111, όπου και χρονολογεί το έγγραφο στα 1064. Σε παλιότερες εκδόσεις δίδεται στον Ιωάννη το πατρώνυμο Ασβεστάς, βλ. *P. Lemerle*, Philippes, σ. 161· *του ιδίου*, Documents, σ. 112.

229. A. Lavra I, σ. 221.

230. JGR III, XVI, αρ. XXXIX· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 316 αρ. 8.

κτικών της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους[231]. Ο Ανδρόνικος παρουσιάζεται να συντάσσει πρακτικό (1047), στο οποίο καταγράφονται οι κτήσεις της μονής Ιβήρων: +Ἀνδρόν(ικος) [πρωτοσπαθάριος], κρι[τὴς (καὶ)] ἀνα[γραφεὺς] Βολεροῦ Στρυμ[όνος καὶ Θεσσαλονίκης] και υπογράφει: ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ (ΠΡΩΤΟ)ΣΠΑΘΑ[ΡΙΟΣ] (ΚΑΙ) ΚΡΙΤ(ΗΣ)+[232]. Ο ίδιος Ανδρόνικος εμφανίζεται και σε δύο ακόμη πρακτικά ως παλαιότερος κριτής του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης: α) στο πρακτικό του κριτού Λέοντος της μονής Ιβήρων (1059 ή 1074) τοῦ (πρωτοσπα)θ(α)ρ(ίου) Ἀνδρονίκου (καὶ) κριτοῦ Βολεροῦ, Στρυμόνο(ς) (καὶ) Θεσσαλονίκ(ης) χρηματίσαντο(ς)[233], β) στο πρακτικό του αναγραφέως Ιωάννη Καταφλώρων της μονής Λαύρας (1079) πρό(σ) δέ καὶ Ἀνδρονί(κου) (πρωτοσπα)θ(αρίου) καὶ κριτοῦ χρημ(α)τίσαντ(ος)[234]. Ο Στίλπων Κυριακίδης υποθέτει[235] ότι ο Ανδρόνικος αυτός είναι το ίδιο πρόσωπο: α) με αυτόν του μολυβδόβουλλου που είναι προσαρτημένο σε αφιερωτικό του μοναχού Σάββα προς την Ιερά μονή της Λαύρας του Αγίου Όρους και βρίσκεται στα πρακτικά της μονής Ζωγράφου και χρονολογείται το 1023 ή 1038: ΚΥ(ΡΙΕ) ΒΟΗΘΕΙ ΤΩ ΣΩ ΔΟΥΛΩ ΑΝΔΡΟΝ(ΙΚΩ) (ΠΡΟΤ)ΟΣΠΑΘ(ΑΡΙΩ) ΚΡΙΤΑ ΒΟΛΕΡΟ(Υ) ΣΤΡΥΜΟΝ(ΟΣ) ΚΑΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚ(ΗΣ)[236] και β) με αυτό του μολυβδόβουλλου που βρίσκεται στο Εθνικό Νομισματικό Μουσείο και δημοσιεύθηκε πρώτα από τον G. Schlumberger[237] και έπειτα από τον Κ. Κωνσταντόπουλο[238] και φέρει την επιγραφή: Κ(ύρι)ε β[ο]ήθει τῷ σῷ δούλῳ [Ἀ]νδρον(ίκῳ) α΄ σπαθ(αρίῳ) κριτῇ Βολεροῦ, Στρυμό(νος) καὶ Θεσσαλονίκ(ης) και χρονολογείται στον 11ο-12ο αι. Μ' αυτό το δεδομένο πιθανά ο Ανδρόνικος να ήταν κριτής και αναγραφέας του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης το 1023. Ακολούθησαν το 1037 ο Κωνσταντίνος Καματηρός, το 1042 ο σπαθαροκανδιδάτος Ιωάννης ασηκρήτις και μετά το 1044 ξαναέγινε κριτής και αναγραφέας ο ίδιος.

Ο Ανδρόνικος πρωτοσπαθάριος ως πρώην κριτής αναφέρεται επίσης και σε πρακτικό του Στεφάνου μητροπολίτη Σερρών του 1071 της μονής Ιβήρων: θεασάμ(εν)ος (καὶ) τοῦ παρ' αὐτῶν ὑποδειχθέντο(ς) ἐγγράφ(ου) ἰσοκοδίκου τοῦ γεγονότος παρὰ Ἀνδρονίκου (πρωτοσπα)θ(α)ρ(ίου) (καὶ) ἐξισωτοῦ[239].

231. A. Lavra I, σ. 221 για κριτής βλ. H. Ahrweiler, Recherches, σ. 67 κ.ε.
232. A. Iv. I, αρ. 29, 1, 98, για πρωτοσπαθάριο βλ. R. Guilland, Recherches II, σ. 99, 105.
233. A. Iv. II, αρ. 32.21.
234. A. Lavra I, αρ. 39.2.
235. Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 351.
236. A. Zogr., αρ. 2. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή, σ. 88 σημ. 273 υποστηρίζει ότι ο Ανδρόνικος, που αναφέρεται στο μολυβδόβουλλο δεν έχει καμιά σχέση με αυτόν του εγγράφου βλ. και P. Lemerle, Documents, σ. 112.
237. G. Schlumberger, Sceaux, σ. 112, αρ. 31.
238. Κ. Κωνσταντόπουλου, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα, σ. 152, αρ. 11.
239. A. Iv. II, αρ. 40.6-7.

Υπάρχει ακόμη μια σειρά εγγράφων, όπου γίνεται μνεία του κριτού Ανδρόνικου και ανήκουν σε μεταγενέστερη εποχή:

α) πρακτικό του Γρηγορίου Ξηρίτη του 1085, όπου αναφέρεται ότι είχε εκδόσει ισοκωδικό[240],

β) χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού για τη μονή της Λαύρας του Αγίου Όρους (Νοέμβριος 1089) και αναφέρεται ως προηγούμενος κριτής[241],

γ) πρακτικό του σεβαστού Ιωάννη Κομνηνού για κτήματα της μονής Ιβήρων (Ιανουάριος 1104), όπου αναφέρεται χωρίς κανένα τίτλο: *καὶ οὗτοι προσκομίζειν τόν τε περιορισμ(όν) τοῦ Ἀνδρονίκου (καὶ) λοιπὰ δικαιώματ(α)*[242].

δ) χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού για κτήματα της μονής της Λαύρας του Αγίου Όρους (Ιούλιος 1104), όπου φέρει τον τίτλο του σεβαστού *ὡς ὁ σεβαστὸς Ἀνδρό(νικος) ἔλεγεν* και πιο κάτω *...τὰ παρὰ Ἀνδρονί(κου) αὐτοῖς ἐπικείμενα...*[243]. Πρόκειται μάλλον για δύο διαφορετικά πρόσωπα. Ο δεύτερος Ανδρόνικος ταυτίζεται μ' αυτόν που ήταν αναγραφέας το 1044 ως το 1049/50[244],

ε) χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του 1109[245].

Οι εκδότες των πρακτικών της μονής δεν πιστεύουν ότι οι αναγραφείς με το όνομα Ανδρόνικος είναι το ίδιο πρόσωπο, αλλά πρόκειται για δύο αναγραφείς με το ίδιο όνομα, ο οποίοι έδρασαν στην περιοχή· ο πρώτος από το 1044 ως το 1049/50 και ο δεύτερος μετά το 1044 και πριν το 1104[246].

ΛΕΩΝ, ὑπατος (ἡ δισύπατος). Διαδέχθηκε τον Ανδρόνικο ως αναγραφέας του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης. Ως ύπατος, κριτής του βήλου Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης αναφέρεται: α) στο πρακτικό του Κωνσταντίνου Φούσκουλη της μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους του 1056: *Ὥστε καὶ εἰς Λέοντ(α) τὸν περίβλεπτον ὕπατ(ον) κριτ(ὴν) τοῦ βίλου τοῦ ἱπποδρ(όμου) Βολερ(οῦ), Στρυ(μόνος) καὶ Θε(σσαλονίκης)*[247], β) στο πρακτικό του κριτού Λέοντος υπάτου για κτήματα της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους του 1057, όπου ο Στ. Κυριακίδης διορθώνει τη λέξη Κολοβού σε Βολερού: *Λέων ὕπατος κριτὴς τοῦ βήλου Κολοβού (;)* (γρ. Βολεροῦ) *Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης*[248]. Σ' αυτό είναι και προσαρτημένο μολυβδόβουλλο του υπάτου και

240. A. Lavra I, αρ. 47.1, 30-31.
241. A. Lavra I, αρ. 50.3.
242. A. Iv. II, αρ. 52.45.
243. A. Lavra I, αρ. 56.6-7, 10, 106.
244. A. Lavra I, σ. 290 σημειώσεις βλ. και προσωπογραφίες πιο πάνω.
245. A. Lavra I, αρ. 58.28.
246. A. Lavra I, σ. 290-291 σημειώσεις.
247. A. Dion., αρ. 1.15-16 για το αξίωμα του κριτή του βήλου και του Ιπποδρόμου βλ. L. Bréhier, Institutions, σ. 227.
248. Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 314 αρ. 3 (κατάλογος Σιγάλα, αρ. 45)· P. Lemerle, Philippes, σ. 160-161.

κριτού[249]. Πρόκειται πιθανά για το ίδιο πρόσωπο με τον Λέοντα Θυλακά, πρακτικό του οποίου του 1056 αναφέρεται σε κτήματα της μονής Ιβήρων ...*πρό(σ) σὲ Λέοντα τὸν ἐνδοξότ(α)τον ὕπατ(ον) κριτ(ὴν) τοῦ βήλ(ου) Βολε-ρ(οῦ), Στρυμόν(ος) (καὶ) Θεσσαλονί(κης)*... και υπογράφει + *ΛΕΩΝ ΥΠΑΤΟ(Σ) ΚΡΙΤΗΣ ΤΟΥ ΒΗΛ(ΟΥ) ΒΟΛΕΡΟΥ, ΣΤΡΥΜΟΝΟΣ, (ΚΑΙ) ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*+[250]. Τον ίδιο Λέοντα Θυλακά συναντάμε και σε πρακτικό του Θεοδώρου Δαλασσηνού, δούκα Θεσσαλονίκης, (Φεβρουάριος 1063), όπου αναφέρεται ως προηγούμενος κριτής: ...*πρό(ς) τὸν τηνικαῦτα κριτὴν Βολεροῦ Στρυμόνο(ς) (καὶ) Θεσσαλονίκης τὸν [ὕ]πατον Λέοντα τὸν Θυλακᾶν*[251]. Από τα έγγραφα προκύπτει ότι ο Λέων ύπατος ήταν κριτής Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης περί το 1056.

Ο Λέων κριτής του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης μας είναι γνωστός και από τρία άλλα έγγραφα: α) από πρακτικό του Ιωάννη Καταφλώρων του Ιουλίου του 1079, όπου αναφέρεται: ...*καὶ μέχρι τοῦ δισυπ(ά)-του Λέ(ον)τ(ος) ὡς κἀκείνου κατὰ τ(ὴν) παρελθοῦ(σαν) γ(ην) (ἰδικτιῶνα)*[252]. Οι εκδότες των πρακτικών της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους υποθέτουν ότι ο Λέων είχε το αξίωμα του δισυπάτου το 1049-50[253], β) πρακτικό του πρωτοσπαθάριου Νικολάου του Μαρτίου του 1078 ... *παρὰ τοῦ δισυπάτ(ου) κ(υρο)ῦ Λέοντο(ς) κριτ(οῦ) τ(οῦ) βήλ(ου) καὶ δικαστοῦ χρηματίσαντ(ος)*...[254]. Οι εκδότες των πρακτικών της μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους θεωρούν ότι το 1060 είχε το αξίωμα του δισυπάτου ο Λέων[255]. Τέλος, σύμφωνα με ένα πρακτικό του ιδίου που χρονολογείται στα 1059 ή 1074 και περιλαμβάνεται στα πρακτικά της μονής Ιβήρων εμφανίζεται με τα αξιώματα του ανθυπάτου, πατρικίου και κριτή ευρύτερης περιοχής: + *ΛΕΩΝ ΠΑΤΡΙΚΙΟ(Σ), ΑΝΘΥΠ(Α)-Τ(ΟΣ), ΚΡΙΤ(Η)Σ ΤΟΥ ΒΗ(ΛΟΥ) ΝΟΤ(Α)Ρ(ΙΟΣ) ΤΟΥ ΚΡΑ(ΤΑΙΟΥ) (ΚΑΙ) ΑΓΙΟΥ ΗΜΩ(Ν) ΒΑ(ΣΙΛΕΩΣ) (ΚΑΙ) ΑΝΑΓΡΑ(ΦΕΥΣ) ΤΗΣ ΔΥ(ΣΕΩΣ)* +[256]. Οι εκδότες των πρακτικών της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους χρονολογούν το έγγραφο στα 1059[257].

Από τα παραπάνω μπορούμε να θεωρήσουμε ως πιθανές χρονολογίες που είχε το αξίωμα του υπάτου το 1056 και του ανθυπάτου και πατρικίου το 1059. Δυσκολία έχει η χρονολογία που έφερε το αξίωμα του δισυπάτου και

249. Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 351 αρ. 4· V. Laurent, Bulletin I, σ. 624-625, II σ. 794 για κριτή του βήλου βλ. N. Oikonomidès, Evolution, σ. 148-149.

250. A. Iv. II, αρ. 31.46-47, 61 και σημειώσεις σ. 83.

251. A. Iv. II, αρ. 37.5.

252. A. Lavra I, αρ. 39.3.

253. A. Lavra I, αρ. 39 σημειώσεις σ. 221.

254. A. Esph., αρ. 4.4.

255. A. Esph., αρ. 4 σημειώσεις σ. 51.

256. A. Iv. II, αρ. 32.41 βλ. και H. Ahrweiler, Recherches, σ. 76.

257. A. Iv. II, αρ. 32, σ. 83· P. Lemerle, Documents, σ. 112-112 πρβ. σ. και σημ. 203.

καθορίζεται μεν από το έγγραφο στην τρίτη ινδικτιώνα (= 1064-5), αλλά δεν μπορεί να υφίσταται, διότι αυτή την εποχή υπήρχαν δύο άλλοι κριτές με αυτό το αξίωμα. Γι' αυτό τον λόγο και προτείνονται δύο χρονολογίες 1049/50 ή 1060 και ίσως δύο διαφορετικά πρόσωπα[258].

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, πρωτοσπαθάριος. Ήταν κριτής του Ιπποδρόμου του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης στα μέσα του 11ου αι. Είχε τα αξιώματα του πρωτοσπαθαρίου και του υπάτου[259]. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο, το οποίο φέρει την επιγραφή: *Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Βασιλείῳ πρωτοσπαθαρίῳ, ὑπάτῳ, κριτῇ τοῦ ἱπποδρόμου, Βολεροῦ, Στρυμ(ῶ)νος καὶ Θεσσαλονίκης*[260].

ΝΙΚΗΤΑΣ, πατρίκιος, κριτής Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης. Υπήρξε πατρίκιος και κριτής του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης πριν από τον Φεβρουάριο του 1062, όπως φαίνεται από ένα πρακτικό του Νικολάου Σερβλία του 1062 της μονής Ιβήρων, όπου αναφέρεται ως παλιός διοικητικός υπάλληλος: *τοῦ πρός τοῦ π(ατ)ρι(κίου) κυ(ροῦ) Νικ(ήτ)α ἀπολυθ(έν)το(ς) ὑπομνήμ(α)το(ς)*[261]. Επίσης ως πρώην κριτής του ίδιου θέματος αναφέρεται και σε χρυσόβουλλο του Νικηφόρου Βοτανειάτη του 1081 της μονής Λαύρας: *παρὰ τοῦ π(ατ)ρικίου Νικήτ(α) (καὶ) γεγονότο(ς) κριτοῦ Βολεροῦ Στριμόνο(ς) (καὶ) Θεσσαλονίκ(ης)*[262].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΕΡΒΛΙΑΣ. Ο Νικόλαος Σερβλίας υπήρξε κριτής Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο του 1062 μετά τον Νικήτα[263] και έφερε το αξίωμα του υπάτου, όπως φαίνεται από υπόμνημα της μονής Ιβήρων του 1062, όπου υπογράφει: *+ ΝΙΚΟ(ΛΑΟΣ) ΥΠΑΤΟ(Σ), ΚΡΙΤΗΣ ΤΟΥ ΙΠΠΟΔΡ(ΟΜΟΥ), ΤΟΥ ΒΗΛ(ΟΥ), ΒΟΛΕΡΟΥ, ΣΤΡΥΜΟΝ(ΟΣ) ΚΑΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Ο ΣΕΡΒΛΙΑΣ+++*[264]. Ο ίδιος Νικόλαος Σερβλίας συνέταξε και πρακτικό για την οριοθέτηση κτημάτων της μονής Ιβήρων τον Αύγουστο του 1062: ...Νι-

258. A. Lavra I, αρ. 39, σ. 221· A. Esph., αρ. 4, σ. 51· *R. Guilland*, Recherches II, σ. 50, 73, 79, 80.

259. Για το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου βλ. *R. Guilland*, Recherches I, σ. 99, 109-110.

260. *G. Zakos*, Lead Seals, σ. 427 αρ. 964· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 157. Το ίδιο όνομα αλλά διαφορετικά αξιώματα φέρουν τα μολυβδόβουλλα: *G. Zakos*, Lead Seals II, αρ. 960, 961, 963, 965, 967 σ. 426-428.

261. A. Iv. I, αρ. 34.9.

262. A. Lavra I, αρ. 41, 32-33· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 160 και σημ. 4, όπου ταυτίζει αυτόν τον Νικήτα με τον Νικόλαο πατρίκιο κριτή Βολερού Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης του καταλόγου Σιγάλα αρ. 44 που αναφέρει ο Στ. *Κυριακίδης*, Βυζ. Μελέται, σ. 315 αρ. 6. Θεωρεί λανθασμένη την ανάγνωση του Σιγάλα και διορθώνει το Νικόλαος σε Νικήτας και το Νικηφόρος ο Τορνίκης σε Νικηφόρος Βοτανειάτης· βλ. *του ιδίου* και σ. 161· βλ. επίσης σημειώσεις A. Lavra I, σ. 221, 228· A. Iv. II, σ. 91.

263. A. Lavra I, σ. 221· *R. Guilland*, Recherches II, σ. 50.

264. A. Iv. II, αρ. 34.33 για κριτής του βήλου και του Ιπποδρόμου βλ. *L. Bréhier*, Institutions, σ. 227.

κόλαος ὁ περίδοξος ὕπατος] κρι[τὴς τοῦ Ἱπποδρόμου τοῦ] βήλου, Βολεροῦ, Στρυ[μόνος καὶ Θεσσαλονίκης, ὁ Σερβλίας...][265] και υπογράφει όπως και στο προηγούμενο υπόμνημα. Υπάρχει επίσης και σφραγίδα η οποία φέρει την επιγραφή: *Σφραγὶς Νικολάου κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου τοῦ Σερβλίοι*[266].

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ Λ., πρωτοβεστάρχης. Μας είναι γνωστός μόνο από ένα πρακτικό του πρωτοσπαθαρίου Νικολάου για κτήματα της μονής Εσφιγμένου του έτους 1078, όπου αναφέρεται ως κριτής του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης και πρωτοβεστάρχης: *ἐνεχειρίσθ(η) ἐμοῦ [Ν]ικολάῳ (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) καὶ ἀν(θρώπ)ῳ τοῦ λαμπροτάτου (πρωτο)βε[στ]-//τάρχου κριτοῦ τοῦ βήλ(ου) [Βολεροῦ Στρυ]μόν(ος κ[αὶ] Θεσσ[αλονί]κ(ης) κ(υρο)ῦ Χριστοφόρου τοῦ Λ[...]δ()*[267].

ΝΙΚΗΤΑΣ ΞΙΦΙΛΙΝΟΣ. Ο μάγιστρος Νικήτας Ξιφιλίνος υπήρξε κριτής και αναγραφέας του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης. Υπάρχει μια σειρά εγγράφων, στα οποία γίνεται αναφορά στο πρόσωπό του[268]:

α) Πιττάκιον του 1074 προς τον Ξιφιλίνο αναγραφέα Βολερού για τα κτήματα της μονής Δοχειαρίου του Αγίου Όρους στο Περιγαρδίκειο και Σατούβλιο[269].

β) Ο Χ. Κτενάς αναφέρει: *Πρᾶξιν τοῦ κριτοῦ καὶ ἀναγραφέως Βολεροῦ Ξιφιλίνου, ἐκδοθεῖσαν τῇ 25ῃ Μαρτίου τῆς β΄ ἰνδ., δι' ἧς ἐξασφαλίζει τῇ μονῇ τὰ ἐν Σάτουβλα ἢ Ἄτουβλα καὶ Περιγαρδικεία κτήματα αὐτῆς.* Το έγγραφο αυτό ίσως είναι το ίδιο με το προηγούμενο έγγραφο[270].

γ) Δύο αντίγραφα πιττακίων που εκδόθηκαν πριν από το 1105 από τον κριτή Βολερού Kenphilinus (γρ. Ξιφιλίνου)[271].

δ) Δύο βασιλικά πιττάκια του 1118, Φεβρουάριος, και 25 Μαρτίου ινδ. 11, προς τον κριτήν Θεσσαλονίκης Ξιφλίνου για τα κτήματα της ίδιας μονής[272].

Για τα έγγραφα αυτά ο Στ. Κυριακίδης διατυπώνει την άποψη ότι το πιττάκιον του 1074 είναι ένα από τα επόμενα του 1105 ή 1118. Και γι' αυτά τα τελευταία ακόμη υποθέτει ότι ίσως έχουν αντιγραφεί. Οι κάποιες διαφορές

265. A. Iv. II, αρ. 35.40, 51.

266. *V. Laurent*, Sceaux II, αρ. 842 για άλλα μέλη της οικογένειας Σερβλία βλ. *F. Dölger*, Schatz, σ. 160.

267. A. Esph., αρ. 4.1-2 και σημειώσεις σ. 51.

268. A. Lavra I, σημειώσεις σ. 266· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 165-166· *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 83 και σημ. 5.

269. *F. Dölger*, Reg 1000.

270. *Χ. Κτενά*, Κειμηλιαρχεία, σ. 110.

271. JGR 3, 19 αρ. 65, 66· βλ. και *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 316 και σημ. 1.

272. JGR 3, 19, αρ. 75, 76· *F. Dölger*, Reg., αρ. 1276, 1277.

που έχουν προκύπτουν από κακή ανάγνωση ή αντιγραφή[273].

ε) Χρυσόβουλλον του Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081) της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους (Μάρτιος 1081): *κἂν γὰρ τὸ γεγονό(ς) ἔγγραφον τῷ τοῖς μοναχοῖς ἀντιδικήσαντι Θεοδώρῳ τότε παρὰ τοῦ π(ατ)ρικίου Νικήτ(α) (καὶ) γεγονότο(ς) κριτοῦ Βολερού, Στρυμόνο(ς) (καὶ) Θεσσαλονίκ(ης)...*[274].

στ) Πιττάκιον του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και πρόσταξη της Άννας Δαλασηνής για κτήματα της μονής Δοχειαρίου του Αγίου Όρους (25 Μαρτίου 1089) όπου υπογράφει: *Ο ΚΡΙΤ(ΗΣ) (ΚΑΙ) ΑΝΑΓΡΑ(ΦΕΥΣ) ΤΟΥ ΒΟΛ(Ε)Ρ(ΟΥ) Ο ΞΙΦΙΛΙΝΟ(Σ)+*[275].

ζ) Χρυσόβουλλον του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού για κτήματα της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους (Νοέμβριος 1089) *πρὸ(ς) τὸν μάγιστρ(ον) Νικήτ(αν) κριτ(ὴν) καὶ ἀναγραφ(έα) Βο[λ]ερ(οῦ) [Στρ]υμόνο(ς) (καὶ) Θεσσαλονί(κης) τὸ(ν) Ξιφιλ(ῖ)ν(ον)*[276].

η) Χρυσόβουλλον του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού για κτήματα της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους (Φεβρουάριος 1094). Στο έγγραφο αυτό αναφέρεται ως πρώην κριτής του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης: *τῷ τηνικ(αῦ)τ(α) κριτ(ῇ) Βολερ(οῦ) Στρυμό(νος) (καὶ) Θεσσαλον(ίκης) τῷ Ξιφι(λί)ν(ῳ)* και πιο κάτω *οἱ δ[ια]-ληφ[θέν]τ(ες) πράκ[τ(ο)ρ(ες)] ὅ τε μάγιστρο(ς) Νικήτ(ας) ὁ Ξιφι(λῖ)ν(ος)*[277].

θ) Πρακτικό του αναγραφέως Ευθυμίου της μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους (Αύγουστος 1095) *τῶν πρὸ ἡμῶν γεγονότ(ων) ἀναγραφέων τῶν αὐτῶν θεμάτ(ων), ἤγουν τοῦ τε μαγίστρου Νι(κή)τ(α) τοῦ Ξιφιλίνου*[278]. Και στο έγγραφο αυτό αναφέρεται ως πρώην αναγραφέας.

Ως πρώην κριτής του θέματος Βολερού Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης αναφέρεται και σε ένα παραδοτήριο γράμμα του Δημητρίου Απελμενέ (Μάρτιος 1300): *...παρὰ τοῦ Ξιφιλίνου ἐκείνου...*[279].

Το θέμα της ταύτισης του κριτή Νικήτα Ξιφιλίνου είναι αρκετά σύνθετο. Οι εκδότες των πρακτικών της μονής Λαύρας θεωρούν ότι ο Νικήτας Ξιφιλίνος των τελευταίων τεσσάρων εγγράφων είναι το ίδιο πρόσωπο, τον διαχωρίζουν δε από τον Νικήτα Ξιφιλίνο τον λογαριαστή του σημειώματος του Δούκα της Θεσσαλονίκης Ιωάννου Κοντοστέφανου (Νοέμβριος 1162)[280], όπου

273. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 316-317· βλ. και *P. Lemerle*, Philippes, σ. 165-167.

274. A. Lavra I, αρ. 42.31.

275. A. Doch., αρ. 2.40 οι εκδότες των πρακτικών της μονής Λαύρας το χρονολογούν στα 1090. Βλ. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 316-317, που το χρονολογεί στα 1105 ή 1118 βλ. και *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 717 αρ. 5.

276. A. Lavra I, αρ. 50.1-2· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 84.

277. A. Lavra I, αρ. 52, 11.28.

278. A. Esph., αρ. 5.2-3.

279. A. Xen., αρ. 3.22.

280. A. Lavra I, αρ. 64.59, 62 και σ. 266.

φαίνεται ότι συνέταξε πρακτικό παλιότερα (1118) και από τον κοιαίστορα Νικήτα Ξιφιλίνο των αρχών του 12ου αι. (μετά το 1098)[281]. Επίσης τον διαχωρίζουν και από τον πατρίκιο Νικήτα του χρυσόβουλλου του Νικηφόρου Βοτανειάτη για τα κτήματα της μονής της Λαύρας του 1081, ο οποίος ήταν διοικητικός υπάλληλος πριν από το 1062[282]. Αντίθετα, ο Στ. Κυριακίδης πίστευε ότι ο πατρίκιος Νικήτας του χρυσόβουλλου του Νικηφόρου Βοτανειάτη του 1081 καθώς και ο μάγιστρος Νικήτας Ξιφιλίνος των άλλων εγγράφων είναι το ίδιο πρόσωπο[283]. Από τα έγγραφα αυτά δε φαίνεται ότι άσκησε τα καθήκοντά του το 1088-9 και μέχρι το 1094, οπότε ανέλαβε ο Γρηγόριος Ξηρός[284]. Ο Ν. Οικονομίδης, εκδότης των πρακτικών της μονής Δοχειαρίου του Αγίου Όρους, υποστηρίζει ότι ο Ξιφιλίνος ήταν μάγιστρος και κοιαίστωρ στα 1085 και ξαναέγινε στα 1098[285].

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΗΡΟΣ. Ήταν μοναχός και αναγραφέας του θέματος Βολερού Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης. Στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους (Φεβρουάριος 1094) αναφέρεται: *γέγονε πάλ(ιν) προ(σ)τάξει αὐτ(ῆς) παρὰ τοῦ πανυπερτίμου ὑπερτίμου δικ(αι)οφύλ(ακος) (καὶ) ἀναγραφέ(ως) Βολερο(ῦ), Στρυμό(νος) καὶ Θεσσαλον(ίκης) τοῦ Ξηροῦ ἀναμέτρησ(ις)*[286] και πιο κάτω: *ὅ τε μάγιστρο(ς) Νικήτα(ς) ὁ Ξιφ(λῖ)ν(ος) πρότ(ε)ρ(ον) (καὶ) μετ' αὐτ(όν) ὁ ὑπέρτιμο(ς) ὁ Ξηρό(ς)*[287]. Ως πρώην αναγραφέας αυτού του θέματος αναφέρεται στο πρακτικό του αναγραφέως Ευθυμίου της μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους του 1095: *τὰς πράξεις τῶν πρὸ ἡμῶν γεγονότ(ων) ἀναγραφέων τῶν αὐτῶν θεμάτ(ων), ἤγουν τοῦ μαγίστρου Νι(κή)τ(α) τοῦ Ξιφιλίνου καὶ τοῦ μοναχοῦ κυροῦ Γρηγορίου καὶ ὑπερτ(ί)μ(ου) τοῦ Ξηροῦ*[288]. Τέλος, υπάρχει ένα πρακτικό του Γρηγορίου Ξηρού της μονής Ιβήρων που χρονολογείται μεταξύ 1090-1094 *+ΓΡΗΓΟΡΙΟ(Σ) ΜΟΝΑΧΟΣ ΥΠΕΡΤΙΜΟ(Σ), ΔΙΚΑΙΟΦΥΛΑΞ ΚΑΙ ΑΝΑΓΡΑΦΕΥΣ ΒΟΛΕΡ(ΟΥ), ΣΤΡΥΜΟΝ(ΟΣ) (ΚΑΙ) ΘΕΣΣΑΛΟΝΙ(ΚΗΣ) Ο ΞΗΡΟ(Σ)+*[289]. Φέρει μάλιστα και μολυβδόβουλλο *Γρ(ηγορίῳ) πανυπερτί(μῳ) δικαιοφύλακι ἀναγραφ(εῖ) Ξηρῷ*[290].

281. Διαθήκη Μαρίας Μοναχής, σ. 371· *F. Dölger*, Schatz, σ. 120 αρ. 8· *V. Laurent*, Bulles I, σ. 228, αρ. 555.

282. A. Lavra I, αρ. 41.32-33.

283. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 471.

284. A. Lavra, αρ. 52.28· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 472-473.

285. A. Doch., σημειώσεις σ. 55-56 για την οικογένεια Ξιφιλίνων βλ. *G. Schlumberger*, Sigillographie, σ. 167 αρ. 7, σ. 716-717· *V. Laurent*, Bulles I, σ. 219, αρ. 526, σ. 228 αρ. 555 II σ. 282 αρ. 606, σ. 288 αρ. 635· *του ιδίου*, Document, σ. 162-163 αρ. 313.

286. A. Lavra I, αρ. 52, 16-17· *N. Oikonomidès*, Evolution, σ. 127

287. A. Lavra I, αρ. 52.28.

288. A. Esph., αρ. 5.13.

289. A. Iv., αρ. 45.96· *N. Oikonomidès*, Evolution, σ. 127-128 για υπέρτιμος.

290. *F. Dölger*, Schtz, σ. 120 αρ. 9· *V. Laurent*, Sceaux VI, αρ. 240· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 336.

Όπως φαίνεται από τα έγγραφα που αναφέραμε είχε τους τίτλους του *ὑπερτίμου* ή *πανυπερτίμου*[291]. Ο Γρηγόριος Ξηρός αναφέρεται επίσης και σε πατριαρχικό έγγραφο ως *δικαιοφύλαξ*[292].

Είναι ενδιαφέρον το ότι ήταν μοναχός και αναγραφέας ταυτόχρονα. Άσκησε τα καθήκοντά του το 1094 διαδεχόμενος τον Νικήτα Ξιφιλίνο[293].

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΡΩΤΟΚΟΥΡΟΠΑΛΑΤΗΣ. Μας είναι γνωστός από πρακτικό του ιδίου για κτήματα της μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους του 1095. Σ' αυτό το πρακτικό αναφέρεται: *+Εὐθύμιος (πρωτο)κουροπ(α)λά(τ)ης) πραίτ(ωρ) καὶ ἀναγρα(φεὺς) Βο(λε)ρ(οῦ) Στρυμ(ό)ν(ος) καὶ Θεσσαλονί(κης)*[294] και υπογράφει: *+ΕΥΘΥΜ(ΙΟΣ) ΠΡΟΝΟΙΑ Θ(Ε)Ο(Υ) ΠΡΩΤΟΚΟΥΡΟΠΑΛΑΤ(ΗΣ) ΚΡΙΤ(ΗΣ) ΤΟΥ ΒΗΛ(ΟΥ) ΠΡΑΙΤ(Ω)Ρ (ΚΑΙ) ΑΝΑΓΡΑ(ΦΕΥΣ)Η*[295]. Ο ίδιος Ευθύμιος αναφέρεται και σε χρυσόβουλλο αγνώστου αυτοκράτορα σχετικό με τη διαμάχη των μονών Ζωγράφου και Καρακάλλου για το χωριό Λοτζιάνη: *ἐξ ἐπιτροπῆς πεποιημότος ταύτην τοῦ μεγαλεπιφανεστάτου κουροπαλάτου καὶ τῆ τοῦ βήλου πραίτορος καὶ ἀπογραφέως Βολεροῦ Στρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης κυροῦ Εὐθυμίοι*[296]. Το έγγραφο περιλαμβάνει αποσπάσματα εγγράφων του 11ου αι., στα οποία ανήκει και το παραπάνω απόσπασμα που χρονολογείται στα 1089[297].

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΑΡΩΝΙΤΗΣ. Ήταν πραίτορας και απογραφέας του θέματος Θράκης και Μακεδονίας, Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης το 1102. Ήταν γιος του Μιχαήλ Ταρωνίτη[298] και της Μαρίας Κομνηνής, κόρης του Ιωάννη Κομνηνού και της Μαρίας Δαλασσηνής[299]. Το 1092-1093 περίπου ήταν δούκας Σκοπίων[300].

Στις αρχές του 1095 πήρε μέρος στη σύνοδο των Βλαχερνών και έθεσε τέλος στην υπόθεση του μητροπολίτη Χαλκηδόνας Λέοντα. Σ' αυτή τη σύνοδο είχε τον τίτλο του *πανσέβαστου σεβαστού*[301]. Στην ίδια αυτή σύνοδο πήρε μέρος και κάποιος άλλος Ταρωνίτης Ιωάννης, ο οποίος όμως είχε τον τίτλο του *πρωτοκουροπαλάτη* και *ἐπὶ τῶν δεήσεων*. Αυτός ο δεύτερος Ταρωνίτης

291. *N. Oikonomidès*, Evolution, σ. 127-128.

292. *V. Grumel*, Régestes, αρ. 964· *N. Oikonomidès*, Evolution, σ. 135.

293. A. Lavra I, σημειώσεις σ. 266· A. Esph., σημειώσεις σ. 55. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 472-473· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 167.

294. A. Esph., αρ. 51.1· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 167-168· *R. Guilland*, Titres III, σ. 226-227.

295. A. Esph., αρ. 51.34· βλ. *P. Lemerle*, Philippes, σ. 167 σημ. 3· *L. Bréhier*, Institutions, σ. 228 και *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 76-77.

296. A. Zogr., αρ. 45.96.

297. *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 329-331.

298. *G. Zakos - A. Veglery*, αρ. 2710.

299. Αλεξιάς II, σ. 193.4· *Κ. Βάρζου*, Κομνηνοί, σ. 64, αρ. 11.

300. *G. Zakos - A. Veglery*, σ. 1506 αρ. 2714· *N. Bănescu*, Duchés, σ. 150-151, όπου υποστηρίζει ότι ήταν δούκας Σκοπίων στα πρώτα χρόνια του 12ου αι.

301. PG 127, σ. 972 για τη χρονολόγηση *Α. Γλαβίνα*, Περί σκευών, σ. 179-180.

είναι διαφορετικό πρόσωπο και κατέχει θέση πολύ κατώτερη από του Ιωάννη Ταρωνίτη, αυτός είναι 18ος στη σειρά, ενώ ο Ιωάννης Ταρωνίτης, πανσέβαστος σεβαστός 5ος[302]. Την ίδια χρονιά ανέλαβε κατά προτροπή του Νικηφόρου Μελισσηνού, συζύγου της θείας του Ευδοκίας Κομνηνής[303], να υπερασπίσει την Βέρια της Θράκης που απειλούνταν από τους Κουμάνους[304]. Στα 1102 μνημονεύεται ως *πραίτωρ* και *ἀναγραφεύς* Μακεδονίας, Θράκης, Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης[305].

Κατά την επανάσταση του ξαδέλφου του Γρηγορίου Ταρωνίτη, δούκα της Τραπεζούντας το 1103/4 στάλθηκε από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118) εναντίον του[306]. Μετά την ήττα του Γρηγορίου Ταρωνίτη, τη σύλληψή του και τη μεταφορά του στην Κωνσταντινούπολη, μεσολάβησε στον θείο του αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να μην τυφλωθεί ο Γρηγόριος, αλλά απλώς να διαπομπευθεί[307]. Στην συνέχεια μνεία για κάποιον Ιωάννη Ταρωνίτη γίνεται από την Άννα Κομνηνή, ο οποίος διορίστηκε το 1107 έπαρχος της Κωνσταντινούπολης από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό[308]. Αυτός ο Ιωάννης Ταρωνίτης ίσως είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Ιωάννη Ταρωνίτη πραίτορα και αναγραφέα του θέματος Βολερού, Στρυμόνα και Θεσσαλονίκης[309].

ΜΙΧΑΗΛ ΡΟΔΙΟΣ. Ήταν πρόεδρος και κριτής του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης σύμφωνα με ένα χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (Ιούλιος 1104) για κτήματα της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους. Αναφέρεται λοιπόν στο έγγραφο αυτό: *(καὶ) εἴδη(σις) μὲν τούτ(ων) ἐδ(ό)θ(η) τῇ βασιλ(είᾳ) μου διὰ τοῦ γεγονότο(ς) πρακτ(ικοῦ) π(αρὰ) τοῦ ἀναγραφ(έως) ὡς εἴρητ(αι) πρό(σ)τα(ξις) δὲ ταύτ(ης) πρὸ(ς) τ(ὸν) (πρό)εδρ(ον) (καὶ) τηνικ(αῦ)τ(α) κριτ(ὴν) Βολερ(οῦ), Στρυμ(όνος) καὶ [Θεσσ]αλον(ίκης) κ(α)τεπέμφθη τ(ὸν) Ρόδ(ιον)* και πιο κάτω: *κ(α)τὰ τὴν π(ερί)λ(ηψιν) οὖν τ(ῆς) τοιαύτ(ης) προ(σ)τάξεως παρέδωκε πρὸ(ς) τὸ τ(ῆς) μον(ῆς) μέρο(ς) ὁ πρόεδρ(ος) (καὶ) κρι-*

302. PG 127, 972-973· *K. Βάρζου*, Κομνηνοί, σ. 128 και σημ. 2, σ. 131· *V. Laurent*, Bulles I, σ. 216-217, αρ. 518, II, σ. 299 αρ. 677· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 331· *Δ. Ζακυθηνού*, Διαίρεσις II, σ. 52-53 για το αξίωμα του σεβαστού βλ. *L. Stiernon*, Sébaste et gambros, σ. 228 για τον

303. *K. Βάρζου*, Κομνηνοί, σ. 80 αρ. 13.

304. Αλεξιάς II, 193.4-6.

305. *Παπαδοπούλου-Κεραμέως* ΑΙΣ, σ. 107 αρ. 30· *F. Dölger*, Reg., αρ. 1217· *Στ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 331 αρ. 13· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 167-168· *M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 84, 88 και σημ. 273, 99.

306. Αλεξιάς III, σ. 75.15 κ.ε.· *N. Adontz*, Les Taronites, σ. 27· για τον Γρηγόριο Ταρωνίτη βλ. *του ιδίου*, «L'archevêque Theophylacte et le Taronite», Byz. 11 (1936) 577-588· *Alice Leroy-Molinghen*, «Les lettres de Theophylakte de Bulgarie», Byz. 11 (1936) 589-592.

307. Αλεξιάς III, 76.24-29.

308. Αλεξιάς III, 87.2 και στη συνέχεια 88.3-10 περιγράφει τον χαρακτήρα του, *Alice Leroy-Molinghen*, Taronites, σ. 148-149· *L. Stiernon*, Sébaste et gambros, σ. 230.

309. *N. Adontz*, Les Taronites, σ. 28· *Alice Leroy-Molinghen*, Taronites, σ. 150-153.

τ(ῆς) Βολερ(οῦ). Στρυμ(ό)ν(ος) (καὶ) Θεσσαλον(ίκης) ὁ Ρόδ(ιος)[310].

Πρόκειται προφανώς για το ίδιο πρόσωπο με τον Μιχαήλ Ρόδιο πρωτοανθύπατο και κριτή επί του ιπποδρόμου, ο οποίος διευθέτησε στα 1084 μια διαφορά ανάμεσα στην μονή Λαύρας και τον Αδριανό, αδελφό του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118), όπως φαίνεται από χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού του 1084[311]: *προσταχθεὶς παρὰ τῆς βασιλ(είας) μου πε(ρὶ) τούτ(ων) διακριβώσασθαι ὁ (πρωτο)ανθύπ(α)τ(ος) Μιχαὴλ (καὶ) κριτ(ὴς) ἐπὶ τοῦ ἱππο-δρόμ(ου) ὁ Ρόδιο(ς).* Οι εκδότες των πρακτικών της μονής Λαύρας τον ταυτίζουν και με τον Ρόδιο που αναφέρεται στο πρακτικό του Γρηγορίου Ξηρίτη του 1085[312].

Ο Μιχαήλ αναγραφέας *[τ]ῆς ὅλης Θεσσαλον(ίκης)*, που αναφέρεται στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (Μάιος 1109) και έχει τους τίτλους πανσέβαστος, σεβαστός και λογοθέτης των σεκρέτων, ταυτίζεται με τον σύζυγο της ανεψιάς του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που αναφέρει η Άννα Κομνηνή[313]. Οι εκδότες όμως των πρακτικών της μονής Λαύρας είναι επιφυλακτικοί στο να ταυτίσουν αυτόν τον τελευταίο Μιχαήλ με τον Μιχαήλ Ρόδιο[314].

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΟΝΤΟΣΤΕΦΑΝΟΣ. Αναφέρεται ως κουροπαλάτης και πραίτωρ Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης σε πρακτικό του σεβαστού Ιωάννη Κομνηνού για κτήματα της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους (Ιανουάριος 1104)[315]. Ο Νικηφόρος Κοντοστέφανος πρέπει να είχε αυτό το αξίωμα πριν από το 1101[316], καθώς στο έγγραφο αυτό γίνεται μνεία παλιότερου εγγράφου *τοῦ κουροπαλάτου καὶ τηνικαῦτα πραίτορος Βολεροῦ, Στρυμόνος (καὶ) Θεσσαλονίκης τοῦ Κοντοστεφάνου*[317] και πιο κάτω *(καὶ) ὁ κουροπα-λάτης Νικηφόρ(ος) γεγονὼς πραίτωρ Βολεροῦ, Στρυμόνος (καὶ) Θεσσαλο-νίκης ὁ Κοντοστέφανος διαβεβαιοῦτο*[318]. Ο Νικηφόρος Κοντοστέφανος δεν μας είναι γνωστός από αλλού[319].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΥΚΑΣ. Σε σημείωμα του δούκα της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Κοντοστέφανου της μονής Λαύρας του Αγίου Όρους του 1162 εμφανίζεται ως δούκας και πράκτορας του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης: *τοῦ γεγονότος δουκὸς καὶ πράκτορος Βολεροῦ Στρυμόνος καὶ*

310. A. Lavra I, αρ. 56.34-36, 45-46· *Ch. Diehl*, Proèdre, σ. 108-110.
311. A. Lavra I, αρ. 46.37, 43· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 164-165.
312. A. Lavra I, αρ. 47.1 και σημειώσεις σ. 291· Στ. *Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 473· Θ. *Παπαζώτου*, Βολερόν, σ. 234.
313. A. Lavra I, αρ. 58· Αλεξιάς I, σ. 103.1-4.
314. A. Lavra I, σ. 291, 302.
315. A. Iv. II, αρ. 52.6-7.
316. A. Iv. II, αρ. 52, σ. 225.
317. A. Iv. II, αρ. 52.6-7.
318. A. Iv. II, αρ. 52.27-28.
319. A. Iv. II, σ. 225· Κ. *Βάρζου*, Κομνηνοί I, σ. 295-299.

Θεσσαλονίκης κυροῦ Κωνσταντίνου Δούκα, γενομένην μέν κατά τόν Δεκέμβριον μῆνα τῆς τρίτης καί δεκάτης ἰνδικτιῶνος τοῦ ,ςχχζ΄ ἔτους[320]. Το έτος 1118, που αναφέρεται στο έγγραφο, ίσως να μην είναι το ορθό[321].

ΜΙΧΑΗΛ, μυστογράφος. Μας είναι γνωστός από ένα μολυβδόβουλλο, το οποίο φέρει την επιγραφή: *Κύριε βοήθει Μιχαήλ πρωτοσπαθαρίῳ μυστογράφῳ κριτῇ ἐπί τοῦ ἱπποδρόμου Βολεροῦ, Στρυμ(ῶ)νος καί Θε(σσ)αλονίκης*[322].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

A. Ch. — Actes de Chilandar, ed. *L. Petit* et *B. Korablev*, Actes grecs [Actes de Athos] VV, 17 (1911) Παράρτημα I.

A. Dion. — Actes Dionysiou, éd. dipl. par *N. Oikonomidès*, [Archives de l'Athos IV] Paris 1968.

A. Doch. — Actes de Dochiariou, éd. dipl. par *N. Oikonomidès*, [Archives de l'Athos XIII] Paris 1984.

A. Esph. — Actes Esphigmenou, éd. dipl. par *J. Lefort*, L'Archives de l'Athos VI] Paris 1973.

A. Iv. I — Actes Iviron I. Des origines au milieu du XIe s., éd. dipl. par *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou* avec la collaboration d'*Hélène Metreveli*, [Archives de l'Athos XIV] Paris 1985.

A. Iv. II — Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe s. à 1204, éd. dipl. par *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou*, avec la collaboration de *Vassiliki Kravari* et *Hélène Metreveli*, [Archives de l'Athos XVI] Paris 1990.

A. Kutl. — Actes de Kutlumus, éd. *P. Lemerle* [Archives de l'Athos II] Paris. 1942.

A. Lavra — Actes de Lavra, éd. dipl. par *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, Denise Papachryssanthou*, τ. I-III [Archives de l'Athos V, VIII, X] Paris 1970, 1977, 1979.

A. Pant. — Actes de Saint - Panteleemon, éd. dipl. par *P. Lemerle, G. Dagron, S. Cirkovic* [Archives de l'Athos XII] Paris 1982.

A. Ph. — Actes Philothée, éd. *W. Regel, E. Kurtz, et B. Korablev* [Actes de l'Athos VI] VV 20 (1913) Prilocenie I.

320. A. Lavra I, αρ. 64.60· *G. Zakos - A. Veglery*, Lead Seals, σ. 180 αρ. 2717· πρβ. *V. Laurent*, Bulles II, σ. 172 αρ. 482, σ. 218 αρ. 76 για άλλους ομώνυμους· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 158· *D. Polemis*, Doukai, σ. 76, αρ. 30· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή, σ. 92.

321. A. Lavra I, αρ. 64 σημειώσεις σ. 330.

322. *Zakos*, Lead Seals II, σ. 197, αρ. 594 χρονολογείται από τον 10ο ως τον 13ο αι.· *του ιδίου*, σ. 207, για κριτής βλ. *H. Ahrweiler*, Recherches, σ. 67 κ.ε.

A. Pr.	Actes de Saint Jean - Prodrome sur le mont Menecée, *A. Guillou*, Paris 1955.
A. Xen.	Actes de Xenophon, éd. *Denise Papachrysanthou* [Archives de l'Athos XV] Paris 1986.
A. Zogr.	Actes de Zographou, éd. *W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev* [Actes de l'Athos IV] VV 13 (1907) Παράρτημα I.
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον, Αθήνα 1915 κ.ε.
N. Adontz, Les Taronites	*N. Adontz*, «Les Taronites à Byzance», Byz. 11 (1936) 21-42.
H. Ahrweiler, Byzance et la mer	*H. Ahrweiler*, Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux XIIe-XVe siècles, Paris 1966.
H. Ahrweiler, Études	*H. Ahrweiler*, Études sur les structures administratives et social de Byzance, Variorum Reprints, London 1971.
H. Ahrweiler, Recherches	*H. Ahrweiler*, «Recherches sur l'administration de l'empire Byzantine aux IXe-XIe s.», BCH 84 (Athènes - Paris 1960 (*H. Ahrweiler*, Études VIII).
Αλεξιάς	*Άννα Κομνηνή*, Αλεξιάς, ed. B. Leib S. J. Deuxieme tirage τ. 1-3, Paris 1937-1945.
Κ. Άμαντος, Βολερόν	*Κ. Άμαντος*, «Βολερόν», Ελληνικά 2 (1929) 124-126.
Κ. Άμαντος, Ταρχανειώται	*Κ. Άμαντος*, «Πόθεν το όνομα Ταρχανειώται», Ελληνικά 2 (1929) 435-436.
ΑΘΛΓΘ	Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού, Αθήνα 1934 κ.ε.
C. Asdracha, Les Rhodopes du XIIIe s.	*C. Asdracha*, «Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle. Prosopographie», REB 31 (1973) 277-297.
N. Bănescu, Duchés	*N. Bănescu*, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946.
N. Bănescu, A propos de Kekaumenos	*N. Bănescu*, «A propos de Kekaumenos», Byz 13 (1938) 129-138.
Κ. Βάρζου, Κομνηνοί	*Κ. Βάρζου*, Η γενεαλογία των Κομνηνών, τ. I-II, Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 1981.
Ch. M. Brand, Byzantium	*Ch. M. Brand*, Byzantium Confronts, the West 1180-1204, Harvard University Press, Cambridge - Massachusett 1968.
L. Bréhier, Institutions	*L. Bréhier*, Les Institutions de l'empire byzantin. Le monde Byzantin II (l'évolution de l'humanité 32, bis) Paris 1948.
Bsl	Byzantinoslavica, Πράγα 1929 κ.ε.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, Λειψία - Μόναχο 1892 κ.ε. (αν. εκδ. Νέα Υόρκη 1964 κ.ε.).
Byz	Byzantion, Βρυξέλλες (Παρίσι - Βοστώνη) 1924 κ.ε.

M. Canard, Byz-Arab II	*M. Canard*, Byzance et les Arabes, 3 τομ. (Bruxelles: Institut de philologie et d'histoire orientales, 1950-1968)
A. Carile, Partitio	*A. Carile*, «Partitio Terrarum Imperii Romaniae», Studi Veneziani 7 (1965) 125-305.
Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Μακεδονία	*Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, «Βυζαντινή Μακεδονία», Βυζαντινά 12 (1983) 9-63.
Ch. Diehl, Proèdre	*Ch. Diehl*, La signification du titre du proèdre à Byzance. Mélanges G. Schlumberger, Paris 1924, σ. 105-117.
F. Dölger, Beiträge	*F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzvetwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig - Berlin 1927 (Byz. Archiv no 9) ανατ. Darmstadt 1960.
F. Dölger, Reg.	*F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (corpus der griechischen Urkunden des Mittellalters und der neueren Zeit Reihe A. Aßt I) Teil I-V, Berlin 1924, 1925, 1932 [1977^2 - Dölger - Wirth] 1960.
F. Dölger, Schatz	*F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.
F. Dölger, Die Aßteilung	*F. Dölger*, Die Urkunden des Johannes - Prodromos - Klosters bei Serrai, Sitz. der Bayer. Akad. der Wiss, Philosophisch-Historische Aßteilung 1935, Heft 9, München 1935.
Du Cange, Alexias	*Du Cange*, Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis, Lugduni 1688.
J. Ebersolt, *Sceaux byzantins*	*J. Ebersolt*, Sceaux byzantins du Musée de Constantinople, Paris 1914 (2eme Nomismatique 1914).
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα 1924 κ.ε.
J. Gay, Italie	*J. Gay*, L'Italie Meridional et l'empire byzantin, Paris 1909.
P. Gautier, Pacourianos	*P. Gautier*, «Le Typikon du sébaste Grégoire Pacourianos», REB 34 (1984) 5-145.
Γεωργ. Ακροπολίτης	*Γεωργίου Ακροπολίτου*, Χρονική Συγγραφή, εκδ. A. Heissemberg, Leipzig 1903 (Stuttgart 1978).
Α. Γλαβίνα, Περί σκευών	*Α. Γλαβίνα*, Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972
Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παραχμή	*Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παραχμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη 1985.

V. Grumel, Regestes	*V. Grumel*, Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople I-II, Paris 1936.
R. Guilland, Études	*R. Guilland*, «Études sur l'histoire administrative de Byzance, Le domestique des scholes», REB 8 (1950) 5-63.
R. Guilland, Recherches	*R. Guilland*, Recherches sur les institutions byzantines, I. II, Berlin - Amsterdam 1967.
R. Guilland, Titres	*R. Guilland*, Titres et fonctions de l'empire Byzantin, Variorum Reprints, London 1975.
I.E.E.	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Η΄-Θ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980.
Ιωάνν. Καντακουζηνός	*Ιωάννης Καντακουζηνός*, Ιστορία, εδ. C.B., I-II, 1 Bonnae 1836.
Ιωάνν. Σκυλίτζης	*Ιωάννου Σκυλίτζη*, Σύνοψις ιστοριών, εκδ. I. Thurn, Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, editio princeps, Berolini 1973.
Ζωναράς	*Ιωάννου Ζωναρά*, Επιτομή ιστορικών, εκδ. M. Pinder - Th. Buttner - Woßst, I-III, Bonnae 1841-1847.
JGR	Jus Graecoromanum, εκδ. I. και Π. Ζέπου, Αθήναι 1931, τ. 1-8.
I. Karayannopoulos, Contribution	*I. Karayannopoulos*, «Contribution au problème des thèmes byzantins», L'Hellénisme contemporain 10 (1954) 455 κ.ε.
Ι. Καραγιαννόπουλου, Διοικητικό Σύστημα	*Ι. Καραγιαννόπουλου*, Το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στα Βαλκάνια (4ος-9ος αι.), Αθήνα 1994.
Ι. Καραγιαννόπουλου, Ιστορία	*Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, τ. Β΄ και Γ΄, Θεσσαλονίκη 1990.
Ι. Καραγιαννόπουλου, Κράτος	*Ι. Καραγιαννόπουλου*, Το Βυζαντινό κράτος, Θεσσαλονίκη 1996.
Κεκαυμένου, Στρατηγικόν	*Κεκαυμένου*, Στρατηγικόν, εκδ. B. Wassiliewski - V. Jernsteat, Cecaumeni Strategikon et inerti scriptoris de officiis regiis libellus, Petropoli 1896 (ανατ. Amsterdam 1965).
Χ. Κτενά, Κειμηλιαρχεία	*Χρ. Κτενά*, «Τα κειμηλιαρχεία της εν Αγίω Όρει Άθω ιεράς βασιλικής, πατριαρχικής και σταυροπηγιακής μονής του Δοχειαρίου», ΕΕΒΣ 7 (1930) 104-132.
Χρ. Κυριαζόπουλου, Θράκη	*Χρ. Κυριαζόπουλου*, Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1997.
Στ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται	*Στ. Κυριακίδη*, Βυζαντιναί Μελέται II-V, Θεσσαλονίκη 1937.

τήματα ΙΙ).

G. Schlumberger, Εποποιία — *G. Schlumberger*, Βυζαντινή εποποιία κατά το τέλος της Ι΄ εκατονταετηρίδας, Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος, τ. Γ΄, μτφρ. Ι. Λαμπρίδου, Αθήνα 1905.

G. Schlumberger, Sceaux — *G. Schlumberger*, «Sceaux byzantines inédits», REG 4 (1991) 112 κ.ε.

G. Schlumberger, Sigillographie — *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884.

W. Seibt, Beiträge — *W. Seibt*, «Sigillographische Beiträge zur Bulgarischen geschichte», Dobroudja 12 (1995), Numismatic and sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja, International Symposium, Dobrich 1993.

W. Seibt, Skleroi — *W. Seibt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie [Byzantin-Vindobonesia. Band 9] Wien 1976.

Γ. Σμυρνάκη, Άγιον Όρος — *Γ. Σμυρνάκη*, Άγιον Όρος, Αθήνα 1988.

P. Soustal, Thrakien — *P. Soustal*, Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos) [= Tabula Imperii Byzantini 6] Wien 1991.

A. Stavridou-Zafraka, Slav Invasion — *A. Stavridou-Zafraka*, «Slav Invasion and the theme organisation in the Balkan Peninsula», Βυζαντιακά 12 (1992) 165-192.

Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Βοδηνά — *Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, «Βοδηνά μια βυζαντινή πόλη κάστρο της Μακεδονίας», Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός», (Έδεσσα 4-6 Δεκεμβρίου 1992), Έδεσσα 1995, σ. 165-178.

Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Θέμα Στρυμόνος — *Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, «Τα θέματα του Μακεδονικού χώρου. Το θέμα Στρυμόνος», Διεθνές Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.», (Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992), [= Μακεδονική Βιβλιοθήκη 82], Θεσσαλονίκη 1995, σ. 307-319.

E. Stiernon, Prosopographie — *E. Stiernon*, «Notes de prosopographie et de titulature byzantine», REB 19 (1961) 273-283.

E. Stiernon, Sébaste et gambros — *E. Stiernon*, «Notes de prosopographie et de titulature byzantine. Sébaste et gambros», REB 23 (1965) 222-243.

E. Stein, Introduction — *E. Stein*, «Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines», Traditio 7 (1949-1951) 105-168.

Συν. Γεωργίου Μοναχού — *Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού*, Βίοι νέων βασιλέων, I. Bekker (εκδ.), Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, *Geor-*

	gius Monachus, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Bonn 1838.
Συν. Θεοφάνη	Θεοφάνους Συνεχιστής, εκδ. I. Bekker, Theophanes Continuatus, C.B. Bonnae 1838.
Ν. Σβορώνου, Ι.Ε.Ε. τ. Θ΄	*Ν. Σβορώνου*, Πολιτεία - Κοινωνία - Οικονομία (1071-1204), Ι.Ε.Ε., τ. Θ΄, σ. 50-61, 66-75.
T. Tafel, De via	*T. Tafel*, De via militari Romanorum Egnatia, qua Illiricum, Macedoniam et Thraciam jungebatur Disseretatio geographica, Tubingen 1849 (αν. London 1972).
Tact. Esc.	Escorial Tacticon (N. Oikonomides ed.), στο: Les listes de préséance byzantines des IXè et Xè siècles, Paris 1972, σ. 262-276.
F. Trinchera, Syllabus	*F. Trinchera*, Syllabus graecarum membranarum, Napoli 1865.
T.T.	*G. L. Fr. Tafel - G. M. Thomas*, Urkunden zur alteren Handels - und Stadtsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante von neunten bis zum Augang des funfzehnten Jahrhunderts I-III, Wien 1856-1857 (αν. Amsterdam 1964).
Θεοφάνης	Θεοφάνους Χρονογραφία, εκδ. C. de Boor, Theophanis Chronographia 1-2, Lipsiae 1883, 1885 (αν. Hildesheins 1963).
Γ. Θεοχαρίδη, Μακεδονία	*Γ. Θεοχαρίδη*, Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους (285-1453), Θεσσαλονίκη 1980.
Θρακικά	Θρακικά, Αθήνα 1928 κ.ε.
Θρακική Επετηρίδα	Θρακική Επετηρίδα, Κομοτηνή 1980 κ.ε.
TM	Travaux et Mémoires, Παρίσι 1965 κ.ε.
VV	Vizantijskij Vremennik, Πετρούπολη 1894-1927, τ. 1-25, (νέα σειρά Μόσχα 1947 κ.ε.).
J. Vannier, Argyroi	*J. Vannier*, Familles byzantines: Les Argyroi (IX-XII s.).
G. Zakos, Lead Seals	*G. Zakos*, Byzantine Lead Seals, vol. II, Berne 1984.
G. Zakos - A. Veglery, Lead Seals	*G. Zakos - A. Veglery*, Byzantine Lead Seals, vol. I, part I-III, Basel 1972.
Δ. Ζακυθηνού, Διαίρεσις	*Δ. Α. Ζακυθηνού*, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», ΕΕΒΣ Ι, τ. 17 (1941) 208-274· ΙΙ, τ. 18 (1948) 42-62· ΙΙΙ, τ. 21 (1951) 179-209· IV, τ. 22 (1952) 159-182· V, τ. 25 (1955) 126-157.
Δ. Ζακυθηνού, Ιστορία	*Δ. Ζακυθηνού*, Βυζαντινή Ιστορία 324-1071, Εν Αθήναις 1977.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Χ. ΚΑΖΑΝΤΖΗ

ΚΙΡΚΗ ΕΒΡΟΥ: ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΚΟΜΒΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΕΓΝΑΤΙΑΣ ΟΔΟΥ

Ονομαστό ιστορικό κεφάλαιο αποτελεί η Εγνατία οδός, που κατασκευάσθηκε κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. μετά την κατάκτηση της Ελλάδος από τους Ρωμαίους και ήταν αποτέλεσμα του έντονου ενδιαφέροντος που επέδειξαν για την ανάπτυξη των χερσαίων οδικών δικτύων.

Εισαγωγικά, αξίζουν κάποιες σύντομες αναφορές για τη μεγάλη αυτή οδική αρτηρία. Η Εγνατία οδός ήταν ένα από τα δίκτυα που ένωνε την Ευρώπη με την Ασία και την Αδριατική θάλασσα με τον Εύξεινο Πόντο, ξεκινούσε δε από το Δυρράχιο και μέσω Θεσσαλονίκης, Καβάλας, Κομοτηνής και Αλεξανδρούπολης έφτανε στο αρχαίο Βυζάντιο και, όπως σημειώνεται, ο ρόλος της υπήρξε πολύ σημαντικός για την ανάπτυξη της περιοχής, αφού εξυπηρετούσε τόσο τη μεταφορά των στρατευμάτων όσο και των εμπορευμάτων, ενώ συνετέλεσε αποφασιστικά στην επικοινωνία και στις πολιτιστικές ανταλλαγές μεταξύ των πληθυσμών της περιοχής.

Ο Στράβων μάς πληροφορεί ότι το μήκος της από το Δυρράχιο μέχρι τα Κύψελα ήταν 4.458 στάδια (περίπου 800 χλμ.) τα δε υλικά κατασκευής της ήταν πέτρα, χαλίκι, άμμος και χώμα ανάλογα με την εδαφική σύσταση του χώρου διέλευσης.

Η Εγνατία οδός, όσον αφορά την περιοχή της Θράκης, περνούσε από την Αμφίπολη και τους Φιλίππους, την αρχαία Τόπειρο, την Ξάνθεια, την Αναστασιούπολη, τον Πολύανθο, τη Μαξιμιανούπολη, τη βόρεια πλευρά του φρουρίου της Κομοτηνής, την Αρίσβη, τη Ζώνη, την Τραϊανούπολη, τον Δορίσκο, τα Κύψελα και από εκεί στο Βυζάντιο.

Αυτή ήταν η επίσημη διαδρομή με σταθμούς διανυκτέρευσης και ανεφοδιασμού κάθε δέκα μίλια, με φυλάκια και περιπολίες προστασίας του δρόμου. Η ίδια αυτή διαδρομή χρησιμοποιήθηκε και κατά τους βυζαντινούς χρόνους καθώς και τους χρόνους της Τουρκοκρατίας[1].

Πέραν όμως αυτής υπήρχε και μια δευτερεύουσα διαδρομή, η Παραεγνατία, που αξίζει να καταγραφεί ως ιστορικό στοιχείο της περιοχής.

1. *Ορεινή Θράκη (φύση - ιστορία - πολιτισμός)*, έκδοση Δ΄ Σώματος Στρατού 2003, σ. 103.

Σε γραπτό ανέκδοτο κείμενο ο εκ Κίρκης καταγόμενος Δημοσθένης Αρίκας αναφέρει ότι: *...στην περιοχή Κίρκης υπήρχαν ακόμη μέχρι το 1922 υπολείμματα (λιθόστρωτα κ.λπ.) της Εγνατίας οδού από τη Ρωμαϊκή εποχή, με επιδιορθωτικές προσθήκες σε μερικά σημεία που έγιναν την εποχή της Τουρκοκρατίας. Τα υπολείμματα αυτά ξηλώθηκαν από Τάγμα Μηχανικού κατά την ανακατασκευή του δρόμου στα 1922-1923.*

Την Εγνατία οδό ανακατασκεύασε ο ελληνικός στρατός, για στρατηγικούς λόγους, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και αμέσως μετά την Επανάσταση Πλαστήρα στα 1922, προκειμένου να οργανώσει την άμυνα για την καθήλωση των Τουρκικών στρατευμάτων του Κεμάλ πέρα από τον ποταμό Έβρο.

Ανεξίτηλα ίχνη της Εγνατίας σώζονται ακόμα στη δυτική πλευρά του χωριού Κίρκη (Πλάκα), όπου ο δρόμος είχε σαν κατάστρωμα συμπαγή πλατύ βράχο που βάθαινε σιγά-σιγά από φθορά με το βάδισμα των ζώων των καραβανιών. Όταν το βάθος δυσκόλευε το βάδισμα τα ζώα δημιουργούσαν νέο πέρασμα, και πάλι νέο, σε σημείο ώστε να έχει σχηματιστεί ένα σύνολο βαθιών μονοπατιών, σαν τις διακλαδώσεις των γραμμών στους σιδηροδρομικούς σταθμούς. Σήμερα τα βαθειά και στενά αυτά μονοπάτια πάνω στον βράχο έχουν χάσει το βάθος τους από την πολύχρονη φυσική διάβρωση, αλλά είναι ακόμη χαρακτηριστικά[2].

Λέγεται ότι η Παραεγνατία ως δρόμος-μονοπάτι λειτουργούσε χάρη συντόμευσης των αποστάσεων ή και αποφυγής των πειρατών από την κανονική παραθαλάσσια διέλευση της Εγνατίας. Αυτή, η Παραεγνατία, μετά την Κομοτηνή διέσχιζε δασώδη σημεία και, μετά από ημερήσια πεζοπορία των ταξιδευτών με στάση ή και διανυκτέρευση στην Κίρκη, συνέχιζε προς Φέρρες και εκείθε προς Κωνσταντινούπολη.

Εδώ αξίζει να σημειώσουμε την παρατήρηση του ερευνητή-ιστορικού Σ. Κιοτσέκογλου που δίνει μια πρωτάκουστη εξήγηση για την πορεία των διερχομένων: *Από το ομώνυμο χωριό περνούσε δρόμος που ένωνε την Τραϊανούπολη και την Κομοτηνή, παρακλάδι της Εγνατίας, πιθανότατα και αρχαιότερός της. Ο δύσβατος και ανηφορικός δρόμος από Κομοτηνή προς Κίρκη και το ότι ήταν αδύνατο να διανυθεί η απόσταση Κομοτηνή - Τραϊανούπολη σε μια μέρα, έδινε τη δυνατότητα στο ομαλό εκτεταμένο οροπέδιο της Κίρκης «να ξεκουράζει» σε χάνι ή στην ύπαιθρο τους ταξιδιώτες και να τους ξεδιψά στο συνεχούς ροής ποτάμι της περιοχής*[3].

Δηλαδή, όχι μόνο η συντόμευση της απόστασης αλλά και τα νερά του

2. *Δημοσθένη Αρίκα*, Κίρκη, Ανέκδοτο κείμενο, Αθήνα 1985, σ. 7.

3. *Στ. Κιοτσέκογλου*, Μια υδατόβρεκτη Κικονική νεκρόπολη στη γη του Ορφέα, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 38.

ποταμού ήταν στοιχείο επιλογής αυτού του μονοπατιού και μάλιστα φήμες αναφέρουν ότι ένα σημείο διέλευσης ήταν κάτω από τη σημερινή σιδηροδρομική γέφυρα των Κάτω Μεταλλείων και ένα άλλο ήταν στην περιοχή Γαλαρίες του Μπέη-Μπουνάρ.

Είναι χαρακτηριστική η βραχώδης τοποθεσία Πλάκα στη δυτική είσοδο του χωριού, όπου στη δεξιά πλευρά είναι σχηματισμένες αυλακώσεις, σημάδια των αλόγων που περνούσαν το μονοπάτι και έφθειραν το βράχο με τα πέταλά τους από τις συνεχείς διελεύσεις όπως προανέφερα. Αυτές οι αυλακώσεις διασώζονται μέχρι σήμερα και είναι εμφανέστατες, ενώ λέγεται ότι στη βάση του βράχου κάτω από τον πλάτανο η πηγή *Πηγαδούδι* είναι ρωμαϊκής κατασκευής.

Από αυτό το παρακλάδι της Εγνατίας Οδού (Παραεγνατία) διενεργούνταν και οι χρηματαποστολές της τουρκικής εξουσίας που κατευθύνονταν προς το Σουλτάνο. Στην περιοχή της Κίρκης, επειδή περικλείεται από βουνά και για να έχουν ασφάλεια, οι χρηματοκομιστές έβαζαν στα μουλάρια μεγάλα κουδούνια για να ακούγονται μακριά. Έδιναν μ' αυτόν τον τρόπο εντολή ότι σ' αυτό τον χώρο απαγορευόταν να κυκλοφορούν άνθρωποι, γιατί όποιον συναντούσαν απροειδοποίητα τον σκότωναν. Ο Θαλής Μανατός από την Αλεξανδρούπολη διηγείται ότι στις ψηλές κορφές χτυπούσαν οι Τούρκοι μεγάλα τύμπανα και μέχρι εκεί που ακούγονταν αυτά απαγορευόταν να κυκλοφορούν άνθρωποι. Λέγεται ότι υπήρχαν τουρκικά φυλάκια στο ύψωμα, όπου σήμερα είναι τοποθετημένοι οι τηλεοπτικοί αναμεταδότες στον δρόμο προς Συκορράχη και στα βουνά απέναντι από τα Κάτω Μεταλλεία.

Ο σταθμός της Παραεγνατίας του χωριού της Κίρκης, ως ενδιάμεσος κόμβος μεταξύ Κομοτηνής Φερρών, επί Τουρκοκρατίας διέθετε Χάνι εξυπηρέτησης των ταξιδιωτών και αποτελούσε αριθμητικά το τεσσαρακοστό (40ό) Χάνι από τα Ιωάννινα μέχρι την Κωνσταντινούπολη, επονομαζόμενο τουρκιστί Κιρκ-Χαν, όπως αναφέρεται σε σχετική μελέτη της ερευνήτριας-φιλολόγου Θέμιδας Χατζηγεωργίου. Αργότερα από Ηπειρώτες διερχόμενους χτίσθηκαν και άλλα αρκετά χάνια προσφοράς υπηρεσιών και συναλλαγών που με τον καιρό αποτέλεσαν ζωτικό οικισμό, ώστε στη συνέχεια να εξελιχθεί σε κοινότητα με την ονομασία Κίρκη (ή Κιρκάς παλαιότερα)[4].

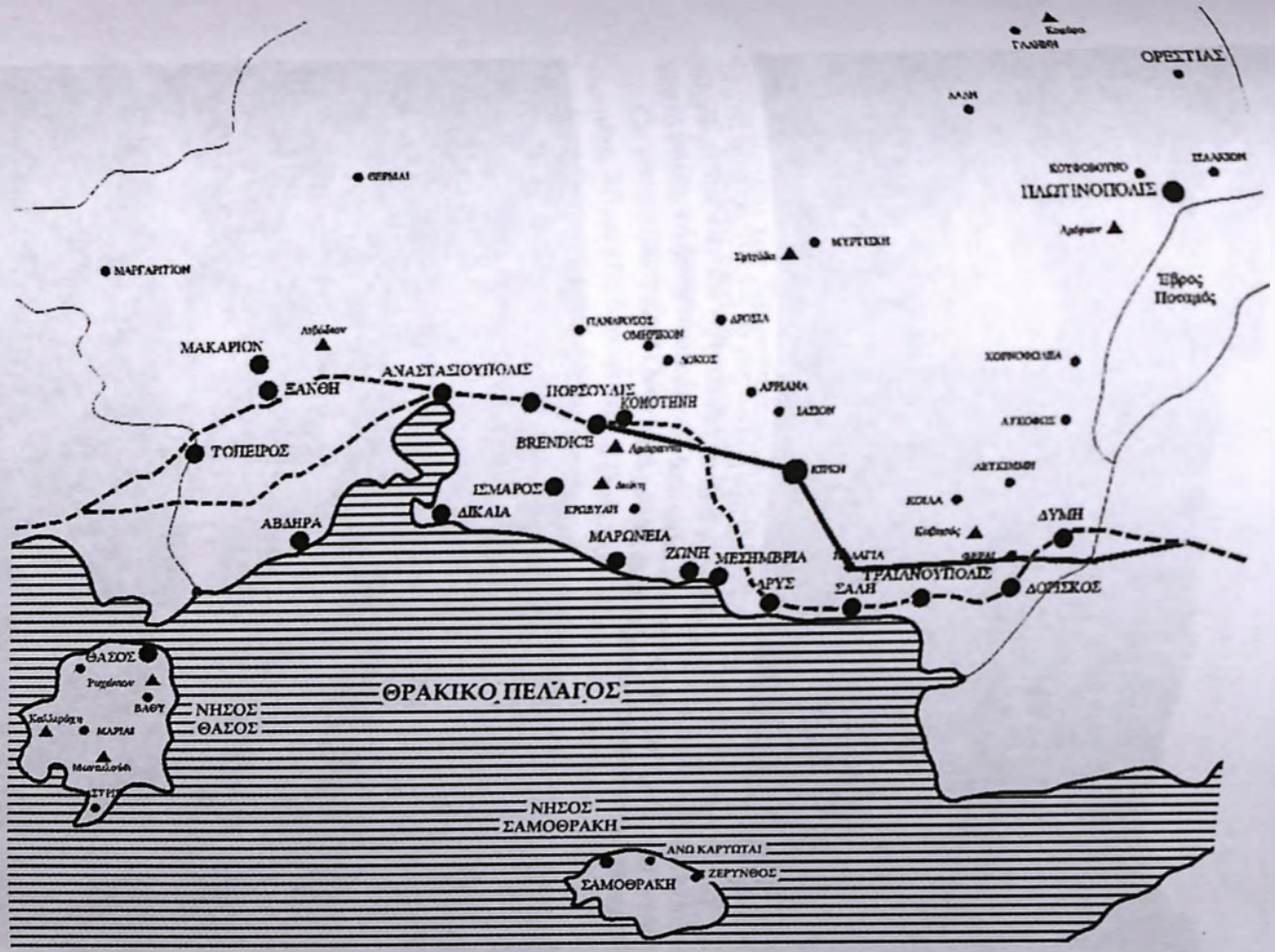
Λέγεται ὅτι ἀπὸ Ἠπείρου μέχρι Κων/πόλεως ὑπῆρχον τεσσαράκοντα πέντε χάνια, ἕκαστον ἀποστάσεως πορείας μιᾶς ἡμέρας ἀπό τοῦ ἄλλου, σωζόμενα μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς τουρκοκρατίας ἐν δ' ἐξ αὐτῶν, τὸ τουρκιστὶ ὀνομαζομενον Κίρκ-Χὰν (= τεσσαρακοστὸν χάνι) ὀνομάζεται σήμερον Κίρκη, ἀναπτυχθὲν εἰς χωρίον, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα.

4. *Θέμιδα Χατζηγεωργίου*, Η Αποδημία των Ηπειρωτών, Λαογραφική Μελέτη, Αθήνα 1958, σ. 61-62.

Αξίζει, λοιπόν, η Κίρκη Έβρου να καταγραφεί ως ιστορικός κόμβος της Παραεγνατίας οδού, με επιπλέον έρευνες, αφού μέχρι σήμερα ελάχιστα στοιχεία έχουν σημειωθεί.

Επιπρόσθετα ας αναφέρουμε και τις φήμες για κρυμμένους θησαυρούς· μύθος ή αλήθεια; Ποιος να ξέρει άραγε; Αξέχαστες είναι οι ιστορίες των κρυμμένων θησαυρών άλλοτε με τα 12 καζάνια λίρες, άλλοτε με τα 12 μουλάρια χρυσό και άλλοτε με τον αμύθητο θησαυρό του Μπέη. Άλλοι τις εξηγούν ως λεία των ληστών από τις χρηματαποστολές της Παραιεγνατίας, που την έκρυψαν σε δυσεύρετα, δασώδη ή βραχώδη σημεία και άλλοι τις συνδέουν με κρύπτη των θησαυρών των Μπέηδων στην περιοχή. Πολλές και ατέλειωτες είναι οι εξερευνήσεις από επιτήδειους χρυσοθήρες που, ημέρες και νύχτες, ερευνούν τον χώρο, κυρίως γύρω από τη διέλευση της Παραιεγνατίας. Έχουν γίνει πολλές εκσκαφές σε σημεία που θεωρήθηκαν σημάδια, σε βράχους, σε πηγές, σε βρύσες, σε ρίζες μεγάλων δένδρων κ.λπ. Όπως φημολογείται μαζί με τον κρυμμένο θησαυρό είναι και η χρυσή ζυγαριά που ζύγιζε τον χρυσό. Έτσι η Παραεγνατία μάς προσφέρει και ωραίες παραμυθένιες «χρυσές» ιστορίες για κυνηγούς του κρυμμένου θησαυρού, που θα ταίριαζαν μάλλον σε ιστορίες Western[5].

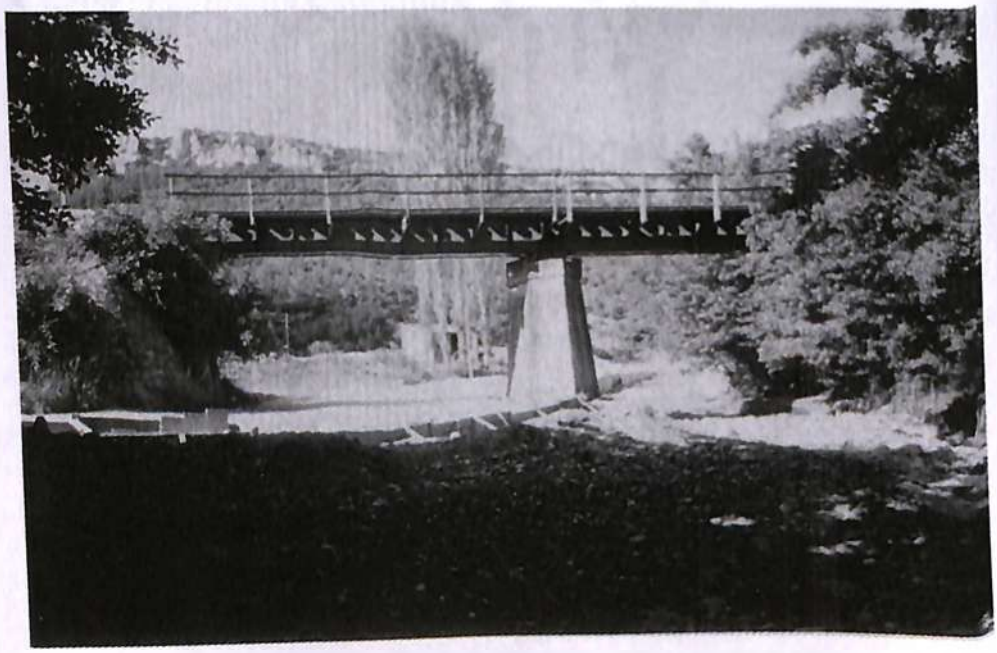
5. *Αλέξανδρου Χ. Καζαντζή*, Κίρκη - Έβρου (Η μάγισσα ή η μαγεία της φύσης), Κομοτηνή 2008, σ. 27-28.

Χάρτης 1. Με τη συνεχόμενη γραμμή σημειώνεται η Παραεγνατία, και με τη διακεκομμένη η Ρωμαϊκή οδός Εγνατία

Εικ. 1. Το μονοπάτι της Παραεγνατίας πάνω στα βράχια και δεξιά του βράχου Πλάκα, στη δυτική είσοδο του χωριού. Σχηματίστηκε από τα πέταλα των αλόγων και τις συχνές διελεύσεις τους. Στη βάση του βράχου και κάτω από τον πλάτανο υπάρχει η πηγή (Πηγαδούδι) ρωμαϊκής κατασκευής όπως λέγεται (Φωτ.: Αρχείο Α. Καζαντζή)

Εικ. 2. Κάτω από τη γέφυρα των Κάτω Μεταλλείων περνούσε παλιά το μονοπάτι της Παραεγνατίας (Φωτ.: Αρχείο Α. Καζαντζή)

ΣΤΑΘΗ Ν. ΚΕΚΡΙΔΗ

Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Στις 27 Νοεμβρίου 1919 στη γαλλική πόλη Neuilly υπογράφηκε η συνθήκη ειρήνης μεταξύ της Entente και της Βουλγαρίας, βάσει της οποίας η τελευταία όφειλε να απελευθερώσει τη Δυτική Θράκη, που κατείχε από το 1913, και η οποία θα παραχωρούνταν στην Ελλάδα[1]. Σε εφαρμογή της συμφωνίας αυτής, και της επικυρωτικής του San Remo (Απρίλιος 1920), τα ελληνικά στρατεύματα, αποτελούμενα κυρίως από δύο μεραρχίες (Σερρών υπό τον Παμίκο Ζυμβρακάκη και Ξάνθης, αρχικά υπό τον Λεοναρδόπουλο και στη συνέχεια υπό τον Κωνσταντίνο Μαζαράκη-Αινιάν), ξεκίνησαν προς κατάληψη της Δυτικής Θράκης, που ως τότε κατείχαν τα γαλλικά στρατεύματα υπό τον στρατηγό Charpy[2].

Οι ανωμαλίες της ελληνικής πολιτικής ζωής και η επαπειλούμενη σύγκρουση, λόγω της διχοστασίας βενιζελικών και αντιβενιζελικών-βασιλοφρόνων, στάθηκε η κύρια αιτία, ώστε μερίδα του ελληνικού Τύπου να μη δώσει στην ενσωμάτωση, αρχικά της Δυτικής Θράκης και στη συνέχεια της Ανατολικής, τον χαρμόσυνο τόνο που άρμοζε σ' ένα τόσο σημαντικό εθνικό γεγονός. Με προσκτήσεις νέων εδαφών μεγάλωνε η Ελλάδα, σημαντικό μέρος του αλύτρωτου ελληνισμού επανερχόταν στη μητρική αγκάλη αλλά μεγάλη μερίδα του Τύπου συνέχιζε να προσεγγίζει και να ερμηνεύει τα γεγονότα με τη διχαστική συλλογιστική. Τα διάφορα ρεπορτάζ, οι ειδήσεις, τα άρθρα και τα σχόλια γύρω από την ενσωμάτωση της Θράκης, την εγκατάσταση των ελληνικών αρχών, την άψογη στάση των ελληνικών στρατευμάτων, αλλά και τις αντι-

1. Οι σύμμαχοι προχώρησαν στην παραχώρηση παρά τις παλινδρομήσεις της αμερικάνικης εξωτερικής πολιτικής, η οποία ενώ στην αρχή συμφώνησε με την παραχώρηση, στη συνέχεια άλλαξε θέσεις, μετά την πίεση που άσκησαν στους Αμερικανούς πληρεξουσίους στο Παρίσι Βούλγαροι πράκτορες και Αμερικανοί μισσιονάριοι. Στην αποκάλυψη αυτή είχε προβεί η αμερικανική εφημερίδα «Christian Messanger.» Τις κατέστησε γνωστές στην Ελλάδα η «Μακεδονία», 30/1/1920.

2. Για την επικρατούσα τότε κατάσταση βλ. Στ. Ιωαννίδη, «Ξάνθη, 1919-1920· Διασυμμαχική κατοχή», Θρακικά Χρονικά 33 (1977) 19-68· πρβλ. ενδεικτικά και Γ. Τουρλίδη, Η μεγάλη ιδέα του Ελληνισμού (1184 π.Χ.-1984 μ.Χ) και τα ελευθέρια της Θράκης (1919-1920), ανάτυπο από τον 4ο τόμο των «Θρακικών», Αθήναι 1984 και Δ. Βακά, Μεγάλη Ελλάς, Ελευθέριος Βενιζέλος - Πολεμικός ηγέτης, Αθήνα 1965.

δράσεις Τούρκων και Βουλγάρων, που φιλοξενήθηκαν στις στήλες του Τύπου της εποχής εκείνης, έδειχναν ότι επρόκειτο για ένα σημαντικό ζήτημα επικαιρότητας με εθνικές διαστάσεις, αλλά επί του οποίου οι εκτιμήσεις διέφεραν. Άλλοι θεωρούσαν την κατάληψη της Δυτικής Θράκης ως προοίμιο της κατάληψης και της Ανατολικής με την Κωνσταντινούπολη· επομένως ως υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας με όργανο τον Βενιζέλο ή τον Βασιλιά. Άλλοι υποστήριζαν ότι επρόκειτο για συμμαχική δωρεά, όχι για ελληνική πολιτική και στρατιωτική κατάκτηση, επομένως δεν ήταν ώρα για θριαμβολογίες αλλά για εθνική αυτογνωσία και περίσκεψη.

Η ελληνική κοινωνία παράλληλα είχε την εποχή εκείνη κι άλλα ζητήματα τρέχουσας επικαιρότητας, που διεκδικούσαν το ενδιαφέρον της, όπως λ.χ. η ταχεία και απρόσκοπτη εφαρμογή του αγροτικού νόμου, που είχε ψηφίσει η κυβέρνηση Βενιζέλου και προέβλεπε την κατάργηση των τσιφλικιών και τη διανομή τους στους αγρότες. Πολυάνθρωπα μάλιστα συλλαλητήρια οργανώνονταν στην Αττικοβοιωτία (επέμεναν στη μη εξαίρεση από τον νόμο των κτημάτων Καμπά και Μπακαλόπουλου), στα Τρίκαλα, στην Καρδίτσα και σε άλλες θεσσαλικές πόλεις.

Την προέλαση των ελληνικών στρατευμάτων παρακολουθούσαν εκ του σύνεγγυς αρκετοί πολεμικοί ανταποκριτές του ελληνικού και ξένου Τύπου. Ο Ferryman της «Morning Post», ο Raymond της «Havas», ο Περδικίδης της «Exchange», ο Μοσχόπουλος του γραφείου Τύπου του ελληνικού υπουργείου των Εξωτερικών, ο Δημ. Σβολόπουλος[3] της «Νέας Ελλάδος», ο Π. Οικονόμου του «Εμπρός» (Διευθυντής ο Ευάγ. Λαχανοκάρδης, υπεύθυνος συντάκτης ο Παύλος Καλαποθάκης), ο Α. Κονιτόπουλος της «Πατρίδος», ο Πέτρος Λεβαντής της «Μακεδονίας» Θεσσαλονίκης, ο Αρίστος Χασιρτζόγλου της «Νέας Αλήθειας» Θεσσαλονίκης κ.ά. Όλοι αυτοί, και πολλοί άλλοι μαζί τους, υπηρέτησαν σε δυσχείμερες εποχές την έγκυρη πληροφόρηση και την αλήθεια με πνεύμα αυτοθυσίας.

Στην Αθήνα όμως ο συμπολιτευόμενος τον Βενιζέλο Τύπος έδινε διαστάσεις θριάμβου και περιέβαλε τα γεγονότα με την αχλύ του θρύλου. Ο αντιπολιτευόμενος, χωρίς να αποσιωπά τις θετικές εξελίξεις, τις υποβάθμιζε και τις απέδιδε στο «δαιμόνιο της φυλής»! Ο μικρότερης εμβέλειας αθηναϊκός Τύπος έδινε έμφαση σε αλλότρια ζητήματα. Ο «Ριζοσπάστης» επέχαιρε για την προέλαση των Μπολσεβίκων στην Ασία, η «Ένωσις» καλούσε όσους παραπλανήθηκαν από τον Βενιζελισμό να ταχθούν στο πλευρό του λαού, η «Πολιτεία» υποστήριζε ότι ο Βενιζέλος επιβλήθηκε «διά των ξένων λογχών», η

3. Ο διακεκριμένος αυτός δημοσιογράφος και συγγραφέας (αργότερα –1939– διευθυντής της ελληνικής ραδιοφωνίας) εξέδωσε το 1922 στην Κωνσταντινούπολη ένα πόνημά του με τίτλο «Η Θράκη υπό την ελληνικήν διοίκησιν», στο οποίο κατέγραψε, ως αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυς, αυθεντικά ιστορικά στοιχεία.

«Εφημερίς του Χρηματιστηρίου» σχολίαζε το σηροτροφικό ζήτημα!

Ο ρόλος των κυβερνώντων, και ιδιαίτερα του Βενιζέλου, υποβαθμιζόταν, αν δεν εκμηδενιζόταν. Γι' αυτό η φιλοβενιζελική «Ακρόπολις» (Διευθυντής Θ. Ν. Συναδινός), στο κύριο άρθρο της 19ης Μαΐου με τίτλο «Θράκη» καταφερόταν εναντίον όλων εκείνων που αποσιωπούσαν τους θριάμβους και *αντί να αναγνωρίσουν τα επιτελεσθέντα μεγαλουργήματα, ευρίσκουν και πάλιν νέαν ακάθαρτον επιχειρηματολογίαν και σιελίζουν με αυτήν το φως και την αλήθειαν. Διαπίστωνε με πικρία ότι πράγματι ο αντιπολιτευόμενος τύπος δεν εύρε δυο λέξεις δια να χαιρετίσει την απελευθέρωσιν της Θράκης.* Και προσέθετε ότι *μια Θράκη ελευθερωμένη, αποτελούσα έναν οργανισμόν και ένα σώμα, δεν είναι προδοσία κατά της Ελλάδος, δεν είναι πώλησις αυτής εις τους ξένους, δεν είναι παράδοσις αυτής εις τους στρατούς άλλων Δυνάμεων. Είναι υπερηφάνεια, και ζωή και εθνική κολυμβήθρα, και αναγέννησις και σταθμός προόδου, ευτυχίας και μεγαλείου διά το Κράτος μας. Η Θράκη είναι θρύλος και παράδοσις και θρησκεία και πίστις διά τους κληρονόμους της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής παρουσίας, βεβαρυμένης με δουλείας και χρέη και υποθήκας, και αποδιδομένης ήδη ελευθέρας εις τους δικαιούχους αυτής και νομίμους κυρίους. Η Θράκη διά την Ελλάδα δεν είναι Βενιζέλος, κύριοι αντιπολιτευόμενοι, είναι και θα είναι –παρά την θέλησίν σας έστω– μόνον Ελλάς».*

Η αθηναϊκή αυτή εφημερίδα, παρά την πρόσφατη απώλεια του ιδρυτή της Βλάση Γαβριηλίδη (κηδεύτηκε στις 13 Απριλίου 1920 από τον Άγιο Γεώργιο Καρύτση), παρακολουθούσε από κοντά τις εξελίξεις και ενημέρωνε τους αναγνώστες της. Εκτός από την πλούσια ειδησεογραφία της, που κάλυπτε όλες τις πτυχές του ζητήματος, με σχόλια και άρθρα της εγκωμίαζε την ενσωμάτωση της Δυτικής Θράκης. Στις 14 Μαΐου δημοσίευσε το ανακοινωθέν του στρατιωτικού γραφείου Τύπου, που είχε ως εξής: *Η Μεραρχία Σερρών ηγουμένου του αντιστρατήγου κ. Ε. Ζυμβρακάκη εισήλθε μετά μεγάλης τάξεως και επιβλητικότητος εις Γκιουμουλτζίναν* (τα βυζαντινά Κουμουτζηνά) *γενομένη ενθουσιωδέστατα δεκτή υπό του πληθυσμού. Παρίσταντο οι πρόεδροι όλων των κοινοτήτων μηδέ των Βουλγάρων εξαιρουμένων. Πλήρης ησυχία και τάξις επικρατεί. Οι σιδηρόδρομοι κυκλοφορούν ελευθέρως*[4]. Ο δήμαρχος Αθηναίων απηύθυνε συγχαρητήριο τηλεγράφημα προς τα ελληνικά στρατεύματα: *Ο λαός των Αθηνών κατεχόμενος υπό βαθυτάτης συγκινήσεως παρακολουθεί νοερώς τα φίλτατα τέκνα της πατρίδος τους ηρωικούς οπλίτας του*

4. Είναι χαρακτηριστικό το τηλεγράφημα, που απέστειλε στον Βενιζέλο ο διοικητής της μεραρχίας Σερρών υποστράτηγος Παμ. Ζυμβρακάκης: *Προς Υμάς, τον δημιουργόν της Μεγάλης Ελλάδος, άμα τη εισόδω της μεραρχίας Σερρών εις Γκιουμουλτζίναν όπου εγένετο ενθουσιώδως δεκτή, εκ μέρους απάντων των κατοίκων απευθύνω τον ενθουσιώδη χαιρετισμόν και τα θερμά συγχαρητήρια των αξιωματικών και οπλιτών.* Βλ. «Ακρόπολις», 17/5/1920.

Ελληνικού Στρατού προελαύνοντας υπό την αρχηγίαν ενδόξων αρχηγού και διοικητών επί του ιερού εδάφους το οποίον σκιρτά υπό τα βήματα και την λάμψιν των λογχών των απογόνων των Βουλγαροκτόνων και Τουρκομάχων τους οποίους επί τόσους αιώνας ανέμενε να φέρωσι την ελευθερίαν εκεί εις τους τόπους των ηρωικωτέρων και ενδοξοτέρων του Ελληνισμού αναμνήσεων[5].

Με πρωτοσέλιδες ανταποκρίσεις και πολύστηλα ρεπορτάζ έδινε τις πραγματικές διαστάσεις στα συμβάντα. Οι τίτλοι της καθόριζαν το στίγμα των εθνικών επιτυχιών: *Η προέλασις του στρατού μας εις Θράκην. Γκιουμουλτζίνα και Δεδεαγάτς*[6] *κατελήφθησαν. Ακράτητος ενθουσιασμός και πλήρης τάξις.* Στο ίδιο φύλλο η «Ακρόπολις» δημοσίευσε τηλεγράφημα του ανταποκριτή της στη Θεσσαλονίκη, περιλάμβανε και το ανακοινωθέν του Γενικού Στρατηγείου Εθνικής Αμύνης, το οποίο ιχνογραφούσε τον μέγα ενθουσιασμό που επικρατούσε στη συμπρωτεύουσα: *Από πρωίας σήμερον ήρχισεν η προέλασις του στρατού μας εκ του τριγώνου της Ξάνθης προς κατάληψιν της Γκιουμουλτζίνας, ήτις ήδη θα έχη συντελεσθή.* Το αυτό επίσημο ανακοινωθέν του Στρατηγείου γνωστοποιούσε και την ταυτόχρονη κατάληψη του Δεδεαγάτς, γύρω στις 6 το πρωί, με απόβαση των στρατευμάτων μας. Συνέχιζε δε το τηλεγράφημα ότι *εις το στρατόν μας έγινε ενθουσιώδης υποδοχή εκ μέρους των Ελλήνων και Τούρκων κατοίκων. Οι Γάλλοι παρέσχον μεγάλας ευκολίας εις τον στρατόν μας κατά την απόβασιν και κατά την κατάληψιν της πόλεως. Επί τη επισήμω αναγγελία του ευφροσύνου γεγονότος συνεκροτήθη ογκώδης διαδήλωσις υπό του ενθουσιώντος λαού ενταύθα (Θεσσαλονίκη). Η πόλις πανηγυρίζει. Οι κώδωνες όλων των ναών σημαίνουν χαρμοσύνως.*

Η «Ακρόπολις» πάλι, με τρίστηλο ρεπορτάζ (15/5), ενημέρωνε για *την προέλασιν του στρατού μας εις Θράκην. Γκιουμουλτζίνα και Δεδέαγατς κατελήφθησαν. Ακράτητος ενθουσιασμός και πλήρης τάξις. Οι ελληνικοί πληθυσμοί εορτάζουσι μετ' απεριγράπτου χαράς την τελικήν αυτών απελευθέρωσιν και οριστικήν ένωσιν μετά της μητρός Ελλάδος.* Επιπρόσθετα γνωστοποιούσε ότι ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος, μόλις πληροφορήθηκε την προέλαση του ελληνικού στρατού στη Θράκη, συνεχάρη τηλεφωνικώς τον προελαύνοντα από διάφορα σημεία ελληνικό στρατό και βρισκόταν σε πολύωρη τηλεφωνική επικοινωνία με τους αρχηγούς του στρατού. Ο Βενιζέλος ζητούσε συνεχώς πληροφορίες για την κατάληψη της Γκιουμουλτζίνας και έδινε τις δέουσες οδηγίες, είχε δε συνεργασία με τον αρχιστράτηγο και τον υφυπουργό Στρατιωτικών Γρίβα σχετικά με την προέλαση και τα αναφυόμενα προβλήματα.

5. «Ακρόπολις», 17/5/1920.

6. Λίγο αργότερα ονομάσθηκε Αλεξανδρούπολη προς τιμή του βασιλιά Αλεξάνδρου που αποβιβάσθηκε στην πόλη το απόγευμα της 8ης Ιουλίου με το θωρηκτό «Αβέρωφ». Την επόμενη, με ειδική αμαξοστοιχία, επισκέφθηκε και την Γκιουμουλτζίνα.

Η ίδια εφημερίδα, στην προσπάθειά της να δώσει σφαιρική θεώρηση στα τεκταινόμενα, δημοσίευσε και αποσπάσματα από τα πρακτικά του Κοινοβουλίου, κυρίως της 18ης Μαΐου[7], όταν, εν μέσω παρατεταμένων χειροκροτημάτων και ζητωκραυγών υπέρ του στρατού και του Έθνους, ο Βενιζέλος ανήγγειλε την κατάληψη της Δυτικής Θράκης και την στρατοπέδευση των ελληνικών στρατευμάτων στο προάστειο της Αδριανουπόλεως Καραγάτς (Ορεστιάδα). Ο Έλληνας πρωθυπουργός είπε επί λέξει τα εξής: *Λαμβάνω την τιμήν να ανακοινώσω εις την Βουλήν, ότι ο εθνικός στρατός προελάσας εκ Ξάνθης κατέλαβεν ολόκληρον την Θράκην και τμήματα αυτού ευρίσκονται ήδη κατηυλισμένα εις εν εκ των προαστείων της Αδριανουπόλεως, το Καραγάτς.* (Νέαι ζητωκραυγαί και χειροκροτήματα παρατεταμένα). *Η κατάληψις της Δ. Θράκης εγένετο εν απολύτω τάξει, χωρίς να σημειωθή κανέν απολύτως λυπηρόν επεισόδιον. Είμαι δε βέβαιος, ότι μετά της αυτής ομαλότητος θέλει γίνη ευχερώς και η περαιτέρω προέλασις και εις την Α. Θράκην μέχρι των ορίων, τα οποία μας επιδίκασεν η συνθήκη. Την στιγμήν αυτήν θεωρώ καθήκον από του βήματος να εκφράσω εις μεν τον Γάλλον στρατηγόν Σαρπύ και τους συνεργάτας του τας ευχαριστίας της Κυβερνήσεως, διότι συνετέλεσαν κατά τοιούτον επιτυχή τρόπον εις την τόσον επιτυχή διεξαγωγήν του έργου του ανατιθεμένου εις τον Ελληνικόν στρατόν* (παταγώδη χειροκροτήματα και ενθουσιώδεις ζητωκραυγαί υπέρ της Γαλλίας) *εις δε τους διοικητάς των Σωμάτων, αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατιώτας του εθνικού στρατού τα συγχαρητήρια της Κυβερνήσεως* (παρατεταμένα χειροκροτήματα).

Στην αντιβενιζελική «Καθημερινή»[8] κυριαρχούσαν ειδήσεις για αθρόες συλλήψεις *επί εξυβρίσει του κ. Βενιζέλου*, για αλλεπάλληλες ιδρύσεις συλλόγων της αντιπολιτεύσεως, που προκάλεσε η έκκληση της ίδιας της εφημερίδας, ενώ δημοσίευε τα επίσημα ανακοινωθέντα στην τέταρτη σελίδα της. Στις 15 Μαΐου, σε δίστηλο τηλεγράφημα, ανήγγειλε ότι *ήρχισε χθες η προέλασις του ελληνικού στρατού εις Θράκην. Κατελήφθη η Γκιουμουλτζίνα και το Δεδέαγατς. Αρχηγός του αποβιβασθέντος εις Δεδέαγατς στρατού είναι ο υποστράτηγος κ. Μαζαράκης και του εισελθόντος εις Γκιουμουλτζίναν ο υποστράτηγος κ. Παμίκος Ζυμβρακάκης.* Στην ίδια στήλη φιλοξενούσε το κείμενο της ημερησίας διαταγής του σωματάρχη Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη, που άρχιζε: *Η Θράκη επανέρχεται εις την μητέρα Ελλάδα.* Σε άλλη στήλη φιλοξενούσε τηλεγράφημα από το Παρίσι σύμφωνα με το οποίο ο Τζάφερ Ταγιάρ προετοίμαζε αντίσταση κατά των Ελλήνων. Και την επόμενη (15/5) *η προέλασις εις την Θράκην. Ασήμαντος συμπλοκή με κομιτατζήδες και Βουλγάρους στρα-*

7. Πρβλ. και «Μακεδονία» Θεσσαλονίκης, φ. 2974/19-5-1920.

8. Συντονιζόταν μαζί της, ως προς τον αντιβενιζελισμό, και η εφημερίδα «Νέα Ημέρα», που είχε πρωτοεκδοθεί στην Τεργέστη αλλά ξανακυκλοφορούσε στις 17 Μαΐου 1920.

τιώτας. *Δεν υπάρχουν φόβοι σοβαρωτέρων συρράξεων.* Η προέλαση βέβαια δεν ήταν τόσο απρόσκοπτη και ήρεμη, όσο ήθελε να την παρουσιάζει η ελληνική πλευρά. Ομάδες κομιτατζήδων (Τούρκων και Βουλγάρων), υπό την καθοδήγηση του Τούρκου συνταγματάρχη και συνεργάτη του Κεμάλ Τζαφέρ Ταγιάρ, επιδίδονταν σε ένοπλες επιθέσεις και υπήρχαν συνεχή επεισόδια, που ενισχύονταν από τη Σόφια και την Κωνσταντινούπολη. Ορισμένες βουλγαρικές εφημερίδες, όπως π.χ. η «Ούτρο» και η «Προμπούδα» (12/7/20) δημοσίευαν ειδήσεις περί συνεχών πολεμικών αποτυχιών των Ελλήνων, περί επαναστατικού κινήματος στη Δυτική Θράκη, περί επικειμένης ανακαταλήψεως της Γκιουμουλτζίνας, περί διακοπής των συγκοινωνιών Θεσσαλονίκης-Δεδέαγατς. Οι ανυπόστατες αυτές πληροφορίες αποτελούσαν μάλλον ευσεβείς πόθους της βουλγαρικής πλευράς[9], αφού τίποτε απ' αυτά δεν είχε συμβεί. Κατά την προέλαση των Ελλήνων είχαν κυκλοφορήσει (περιοχή Καραμπανιόλ) τουρκοβουλγαρικές προκηρύξεις με τις οποίες καλούνταν οι Τούρκοι και οι Βούλγαροι της περιοχής να επαναστατήσουν υπό την ηγεσία και καθοδήγηση του κομιτάτου. *Η Θράκη ούτε υπήρξεν, ούτε θα γίνη ελληνική. Η Θράκη θα διοικηθή από τα ιδικά της τέκνα. Εμπρός ήρωες της Θράκης. Ήγγικεν η ημέρα κατά την οποίαν πρέπει να δείξητε εις τον κόσμον όλον ότι είσθε άξια τέκνα των αξίων πατέρων σας. Έφθασεν η στιγμή κατά την οποίαν πρέπει να δώσητε διδακτικά μαθήματα εις την συχαμένην αυτήν Ελλάδα. Αρπάξατε τα όπλα σας. Εμπρός εις τα βουνά. Ζήτω η ανεξάρτητος Θράκη! Ζήτω η επανάστασις κατά της Ελλάδος!*

Στις 15 Μαΐου ο στρατός συνέχιζε την προέλασή του και την κατάληψη όλης της θρακικής υπαίθρου. Κατελήφθησαν τότε το Σουφλί και το Διδυμότειχο. Η προέλαση υπήρξε ειρηνική πλην ενός επεισοδίου κοντά στο Κίρτζαλι (επί του Άρδα ποταμού, 70 χλμ. περίπου στα βόρεια της Κομοτηνής), όπου στρατιωτικά τμήματα συγκρούσθηκαν με κομιτατζήδες αναμεμειγμένους με τακτικούς στρατιώτες. Συνελήφθη ένας Βούλγαρος στρατιώτης με όλον τον οπλισμό του. Όπως πληροφορούσαν και τα ξένα φύλλα, π.χ. η ιταλική «Εποχα», η κατάληψη της Δυτικής Θράκης είχε προκαλέσει μεγίστη απογοήτευση στον βουλγαρικό λαό, διότι χανόταν κάθε ελπίδα εξόδου προς το Αιγαίο, ενώ οι Βούλγαροι επήλυδες επέστρεφαν στα βουλγαρικά εδάφη προκαλώντας δυσάρεστα συναισθήματα[10]. Οι βουλγαρικές αρχές αγωνίζονταν απεγνωσμένα

9. Τη βουλγαρική εκδοχή για την απελευθέρωση της Θράκης βλ. στου *St. Trifonov*, «Le sort des Bulgares en Thrace (1919-1925)», στον τόμο: Απελευθερωτικοί αγώνες του βουλγαρικού πληθυσμού στη Μακεδονία και Θράκη και η συρρίκνωσή του μετά το συνέδριο του Βερολίνου, σ. 195-229, Σόφια 1981 (βουλγ.).

10. Σύμφωνα με δημοσίευμα της «Πατρίδος», 14/5/1920, η Βουλγαρία είχε ειδοποιηθεί από τους συμμάχους για την κατάληψη της Θράκης υπό της Ελλάδος. Η Σόφια όμως εξόπλιζε ομάδες χωρικών για να προβάλουν αντίσταση, ενώ τα επίσημα κοινοτικά όργανα Βουλγάρων και Τούρκων είχαν δηλώσει αναγνώριση του ελληνικού καθεστώτος και νομιμοφροσύνη. Σ' αυτό συ-

για να εξυπηρετήσουν τους παλιννοστούντες, δεν μπορούσαν όμως να ανταποκριθούν και η δυσαρέσκεια επιτεινόταν. Τα συλλαλητήρια και οι διαμαρτυρίες διαδέχονταν η μια την άλλη. Ο εθνικός ποιητής της Βουλγαρίας Ivan Vazov εκφωνούσε φλογερούς πατριωτικούς λόγους κατά της προσαρτήσεως της Θράκης στην Ελλάδα, υποστηρίζοντας ότι *η βουλγαρική κυβέρνηση έχει καθήκον να δηλώσει προς τους συμμάχους ότι ο βουλγαρικός λαός δεν θα ζήσει σύμφωνα προς τα προγράμματα και τις θελήσεις του Βενιζέλου.* Στη «Μακεδονία»[11] Θεσσαλονίκης δημοσιευόταν αγόρευση του Βουλγάρου πρωθυπουργού Αλ. Σταμπολίνσκι, σύμφωνα με την οποία η Βουλγαρία δέχθηκε να αποχωρήσει από τη Θράκη υπό την προϋπόθεση ότι η περιοχή αυτή θα αποτελούσε «αυτόνομο κράτος» υπό την επιτήρηση των Γάλλων και η Βουλγαρία θα διατηρούσε την έξοδο προς το Αιγαίο. Στη γραμμή αυτή είχε συντονισθεί και η βουλγαρική προπαγάνδα που την εξέφραζε ο Βούλγαρος πρώην κυβερνητικός επίτροπος στην Κομοτηνή Γκρεκώφ αλλά και ο Τζαφέρ Ταγιάρ. Δυστυχώς και γαλλικές εφημερίδες, όπως η Journal des Débats (Εφημερίδα των Συζητήσεων), είχαν υιοθετήσει τις απόψεις αυτές και υποστήριζαν με πάθος την παραπάνω λύση[12].

Οι πρωτοσέλιδες πληροφορίες της (12 Μαΐου 1920) διαπίστωναν μεγάλους κινδύνους από την προετοιμαζόμενη αντίσταση των Βουλγάρων υπό τον στρατηγό Πρωτογίνωφ και τον αρχικομιτατζή Νάτσεφ. Στις 14 Ιουλίου όμως ο Τζάφερ Ταγιάρ συνελήφθη από Έλληνες στρατιώτες κοντά στο χωριό Αμουζλή (βορείως των 40 Εκκλησιών) και κατασχέθηκε το πλούσιο ταμείο του. Έτσι έσβησε άδοξα η προσπάθεια για την παρεμπόδιση εφαρμογής της συνθήκης του Neuilly, η οποία κατά τον Restelhueber *πλήγωνε την βουλγαρική υπερηφάνεια*[13].

Οι εφημερίδες βέβαια δεν χαρακτηρίζονται μόνο απ' αυτά που γράφουν, αλλά ίσως περισσότερο απ' αυτά που αποσιωπούν. Στα φύλλα της «Καθημερινής» εκείνης της περιόδου δεν υπήρξε κανένα άρθρο που να σχολιάζει ενθουσιαστικά τα τεκταινόμενα και να εκφράζει εθνική ικανοποίηση για την ενσωμάτωση της Δυτικής Θράκης. Αντίθετα στις 17 Μαΐου σε πρωτοσέλιδο άρθρο του με τίτλο «Νέοι αγώνες» ο Ίων Δραγούμης καταφερόταν εναντίον της βενιζελικής τυραννίας υποστηρίζοντας ότι εσωτερικώς λυμαίνεται το κράτος μία ολιγαρχία τυράννων, σατραπίσκων και ντερεμπέηδων, χρησιμοποιούντων

νέβαλε και η αποτυχία ενός συλλαλητηρίου που αποπειράθηκαν να οργανώσουν οι Βούλγαροι εθνικιστές στην Γκιουμουλτζίνα, αλλά απέτυχαν, με αποτέλεσμα ο επικεφαλής τους Νεντίμ Νεϊμπίκ να διαφύγει στο Κίρτζαλι· βλ. «Πατρίς», 12/5/1920.

11. Βλ. δημοσίευμα 17/4/1920.

12. Ειδικότερα φιλοβουλγαρικά ήσαν τα δημοσιεύματα του Γάλλου δημοσιογράφου κόμητα Μπεγκουέν, φίλου του Γκρεκώφ· για τις βουλγαρικές διεκδικήσεις επί της Δυτικής Θράκης βλ. Στ. Κυριακίδη, Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι, εν Αθήναις 1919.

13. Ιστορία των βαλκανικών λαών, Αθήνα 1995, σ. 356· πρβλ. στο ίδιο και σ. 339.

προς επιβολήν των χωροφύλακας, πραιτωριανούς, μπράβους και χαφιέδες, στρατιωτικούς και άλλους ιδιώνυμους ανόμους νόμους. Στο ίδιο φύλλο, στην τέταρτη σελίδα, υπάρχοιν τα σχετικά τηλεγραφήματα: *Συνεπληρώθη η κατάληψις της Θράκης. Άκρα τάξις βασιλεύει απ' άκρου εις άκρον. Η υποδοχή του ελληνικού στρατού εις Γκιουμουλτζίναν*, όπου καταγράφονται και ορισμένες λεπτομέρειες από την υποδοχή των στρατευμάτων. *Αρμένιοι, Ισραηλίται και Τούρκοι κρατούσαν ελληνικάς σημαίας και εξεδήλωνον ποικιλοτρόπως την χαράν τους. Οι πολίται άδουσι και χορεύουσι μετά των ελευθερωτών των στρατιωτών.* Ιδιαίτερα μετά τις διαβεβαιώσεις του κυβερνητικού εκπροσώπου Χαρισίου Βαμβακά προς τον Τούρκο διοικητή της Γκιουμουλτζίνας Αρίφ μπέη, ότι η ελληνική διοίκηση έρχεται να εφαρμόσει πρόγραμμα ισοπολιτείας *το οποίον είναι το ιδεώδες της κυβερνήσεως Βενιζέλου*, οι μειονοτικοί αναθάρρησαν και μετείχαν αυθόρμητα στο χαρμόσυνο γεγονός της υποδοχής. Δημοσιευόταν παράλληλα η είδηση για την άφιξη στην Αθήνα του διπλωματικού μας πράκτορα στο Κάιρο Αντ. Σαχτούρη, τον οποίο η κυβέρνηση προόριζε για ύπατο αρμοστή της Ελλάδος στη Θράκη (Δυτική και Ανατολική) με έδρα την Αδριανούπολη. Έγινε δεκτός από τον πρωθυπουργό με τον οποίο είχε μακρά συνομιλία προκειμένου να λάβει οδηγίες για την αποστολή του. Είχε προταθεί και το όνομα του Ανδρ. Μιχαλακόπουλου, πολιτευτή Πατρών και πρώην υπουργού Γεωργίας, ο οποίος τελικά δεν δέχθηκε και η δυσχερής αποστολή ανατέθηκε σε έναν έμπειρο διπλωμάτη.

Στην εθνική χαρά μετείχε και η «Πατρίς» (του Δημ. Λαμπράκη) με πρωτοσέλιδο κύριο άρθρο (15/5) που έφερε τον τίτλο «ΕΛΛΑΣ ασπάσου τα μέτωπα των πιστών σου τέκνων». Στην τέταρτη σελίδα καταχωρούσε ασχολίαστα τα τηλεγραφήματα: *Κατελήφθησαν η Γκιουμουλτζίνα και το Δεδέαγατς.* Η εφημερίδα «Αθήναι» (του Γεωργίου Πωπ), στις 15 Μαΐου, παρατηρούσε ότι *τα χωρία εξ ων διέρχονται τα στρατεύματά μας, πανηγυρίζουν εν εξάλλω ενθουσιασμώ την απελευθέρωσίν τους. Οι κάτοικοι εξέρχονται εις προϋπάντησίν των κρατούντες ελληνικάς σημαίας*, ενώ το «Έθνος» (του Σπ. Νικολόπουλου), στις 14 Μαΐου, *επί του πιεστηρίου*, πληροφορούσε: *Χαράς ευαγγέλια. Η Γκιουμουλτζίνα και το Δεδέαγατς κατελήφθησαν* και το «Εμπρός» (του Δημ. Καλαποθάκη) σημείωνε: *Τελευταία ώρα. Η κατάληψις της Δυτ. Θράκης. Απερίγραπτος ενθουσιασμός Ελλήνων και Τούρκων.* Προσέθετε δε την είδηση ότι ο Τούρκος δήμαρχος του Δεδέαγατς παρουσιάσθηκε στον Χαρ. Βαμβακά και τον συνεχάρη για την κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό.

Η εφημερίδα «Νέα Αστραπή» (ιδρυτής Κ. Γιολδάσης, διευθυντής Α. Σπαντής) αφιέρωνε τα άρθρα και τα σχόλια στην «Βενιζελοτυραννία», οπότε η ενσωμάτωση της Θράκης στην Ελλάδα αντιμετωπιζόταν ως τυπικό γεγονός επικαιρότητος και καταλάμβανε χώρο μονόστηλου, όπου δημοσιευόταν μόνο το επίσημο ανακοινωθέν.

Η εφημερίδα όμως στις στήλες της οποίας μπορεί κανείς να συναντήσει εντονότερο το βιωματικό στοιχείο και να αφουγκρασθεί τους παλμούς της εποχής εκείνης είναι η «Μακεδονία» Θεσσαλονίκης (ιδρυτής-διευθυντής ο Κωνσταντίνος Βελλίδης, αρχισυντάκτης ο Πέτρος Λεβαντής). Με απεσταλμένο στο πεδίο της προελάσεως τον αρχισυντάκτη της Πέτρο Λεβαντή ήταν πλήρως ενήμερη για τις εξελίξεις, τις οποίες με άρθρα και σχόλια ανέλυε, αναδεικνύοντας όχι μόνο την αμερόληπτη και αντικειμενική θεώρηση των γεγονότων αλλά και την εθνική έξαρση που επικρατούσε στις λαϊκές συνειδήσεις. Απομακρυσμένη από το επίκεντρο των πολιτικών συγκρούσεων έδινε πληθώρα ειδήσεων, ασκούσε εποικοδομητική κριτική και ζητούσε, παρά την ασκουμένη λογοκρισία, φρόνιμη και σινετή διαχείριση των κατακτωμένων εδάφων. *Η Δυτική Θράκη είναι σήμερον Ελλάς και πρέπει να εξαλειφθή απ' εκεί κάθε ίχνος βουλγαροκρατίας* επεσήμαινε η εφημερίδα απαιτώντας την κατάργηση των διατάξεων του βουλγαρικού δασμολογίου, ενώ επαινούσε τον ζήλο των σταλέντων εκεί ταχυδρομικών και τηλεγραφικών υπαλλήλων που υπερβαίνοντας τους εαυτούς τους ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις του λαού[14].

Την Παρασκευή 15 Μαΐου 1920 αφιέρωσε ολόκληρη σχεδόν την πρώτη σελίδα της στην κατάληψη της Θράκης, με λεπτομερή πανηγυρική ανταπόκριση και πάλλουσα από εθνική συγκίνηση περιγραφή της εισόδου των ελληνικών στρατευμάτων στην Γκιουμουλτζίνα και της αποθεωτικής υποδοχής. *Η δύναμις της Ελλάδος. Η επιβλητική είσοδος του στρατού εις την Γκιμουλτζίναν... Αμέσως σημαιοστολίσθησαν τα δημόσια καταστήματα, ως και πλείστα ιδιωτικά, οι κώδωνες των εκκλησιών ήχουν επί ημίωρον χαρμοσύνως. Η ανακούφισις υπήρξε μεγάλη, τόσον εκ της ενάρξεως της προελάσεως, όσον και διότι ουδέν εμπόδιον παρενεβλήθη εις τον στρατόν μας, κατά την απόδυσιν της ελληνικής ελευθερίας εις σπουδαία κέντρα της μέχρι χθες Σχλάβας Θράκης.* Χαιρέτιζε την απελευθέρωση της Θράκης με κύριο άρθρο που έφερε τον τίτλο: *Θράκες! Άξιοι και υπεράξιοι της θεάς Ελευθερίας, εισέρχεσθε σκιρτώντες και υπερήφανοι εις τον Ναόν της, όχι πλέον πρόσφυγες, όχι πλέον δούλοι, όχι πλέον θύματα και μάρτυρες, αλλά ΠΟΛΙΤΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ. Χαίρετε εν ελευθερία, Θράκες αδελφοί!* Επί ημέρες η «Μακεδονία» διατήρησε πρωτοσέλιδο θέμα την ενσωμάτωση της Θράκης στην Ελλάδα με συνεχή ειδησεογραφία, συγχαρητήρια τηλεγραφήματα ατόμων, συλλόγων

14. Ο Σαχτούρης μετακάλεσε πενήντα άτομα από την Αλεξάνδρεια για να χρησιμοποιηθούν ως υπάλληλοι στις υπηρεσίες της Θράκης. «Μακεδονία» 5/7/1920· πρβλ. και «Ακρόπολις» 30/6/1920, όπου υπάρχει κατάλογος του προσωπικού της Γενικής Διοικήσεως Θράκης με επικεφαλής τον Γενικό Διοικητή και Ύπατο Αρμοστή τον Υδραίο Αντ. Σαχτούρη (1866-1954), έναν διακεκριμένο διπλωμάτη και πολιτικό, με σπουδές στα νομικά στην Αθήνα, Γενεύη και Παρίσι. Μετέπειτα υπηρέτησε ως πρέσβυς στο Κάιρο και τη Βιέννη. Γύρω από τον Ύπατο Αρμοστή υπήρχε και συμβούλιο Ελλήνων, Οθωμανών, ενός Ισραηλίτη και ενός Αρμενίου.

κ.λπ. Η περιγραφή της εισόδου του ελληνικού στρατού στην Γκιουμουλτζίνα με τρόπο γλαφυρό και ζωντανό διασώζει αυθεντικά τα δρώμενα αλλά αποδίδει και τον εθνικό ενθουσιασμό. *Αληθώς μεγαλειώδης η είσοδος του εθνικού στρατού εις την Γκιμουλτζίναν και αληθώς συγκινητική η γενομένη προς αυτόν υποδοχή. Η πόλις, ξυπνητή με το γλυκοχάραγμα, έφερε τα γιορτερά της. Αι κυανόλευκαι, πυκνοανηρτημέναι, συνεπλέκοντο από το πρωινό γλυκό αγέρι, όλη δ' η πόλις εις τον μακρόθεν θεώμενον αυτήν εφαίνετο κεκαλυμμένη από τα εθνικά χρώματα. Λίαν πρωί οι κώδωνες των ναών ήχουν χαρμοσύνως, κύματα δε κόσμου εξεχύνοντο προς την είσοδον της πόλεως, όπως υποδεχθούν τον ελευθερωτήν στρατόν. Από της 6.30 π.μ. όλαι αι κοινοτικαί αρχαί, ελληνικαί, τουρκικαί, εβραϊκαί, αρμενικαί, μηδέ των βουλγαρικών εξαιρουμένων, εξήλθον προς προϋπάντησιν του ελληνικού στρατού. Η προέλασις, η είσοδος, η κατάληψις! Ουδέποτε προέλασις υπήρξε ωραιότερα. Ουδέποτε είσοδος στρατού εις μίαν πόλιν υπήρξεν επιβλητικωτέρα. Ουδέποτε κατάληψις πόλεως συνετελέσθη τόσον γοργά, τόσον κανονικά, τόσον προνοητικά.* Σε άλλο σημείο θα εικονογραφήσει με ζωντανά χρώματα την παρέλαση των ελληνικών στρατευμάτων κατά την είσοδό τους στην Κομοτηνή με τη συνοδεία αεροπλάνων που έφταναν μέχρι την Αδριανούπολη. *Υπό βροχήν ανθέων και θύελλαν επευφημιών προχωρεί ο στρατός –ένας στρατός τέλειος. Ηγείται έφιππος ο ηρωικός, αλλά παραστατικός μέραρχος Παμίκος Ζυμπρακάκης, περιστοιχιζόμενος από τους εκλεκτούς αξιωματικούς του επιτελείου, εφίππους και ξιφήρεις. Η κανονικότης της παρελάσεως εκπλήσσει. Το παράστημα των ανδρών ενθουσιάζει. Η αμφίεσις και η εξάρτησίς των προκαλεί τον θαυμασμόν των αλλογενών. Η Μεγάλη Ελλάς εν όλη τη μεγαλειώδη επιβλητικότητί της παρήλαυνε ... Η Ελευθέρα Γκιμουλτζίνα δεν θα λησμονήση πότε την σημερινή ημέραν. Από γενεάς εις γενεάν θα μεταδίδη τας συγκινητικάς ώρας, που διήλθεν, με την οριστικήν λύτρωσίν της και την μεγαλειώδη παράστασιν της Μεγάλης Πατρίδος*[15].

Ο ανταποκριτής της «Μακεδονίας» απέδιδε την πραγματικότητα. Τα γραπτά του δεν φανερώνουν διάθεση αποκρύψεως δυσάρεστων ειδήσεων ούτε καμία δόση υπερβολής ή εθνικής μεγαλαυχίας. Το κείμενο εξάλλου της προκηρύξεως του Έλληνα κυβερνητικού επιτρόπου Χαρίσιου Βαμβακά διαπνεόταν από το αυτό πνεύμα και απέδιδε με τρόπο εναργή και πειστικό τις φιλικές διαθέσεις των ελληνικών στρατευμάτων. *Ο ελληνικός στρατός δεν έρχεται ως εχθρός ουδενός, αλλά ως φίλος και προστάτης πάντων των κατοίκων, ανεξαρτήτως καταγωγής, φυλής και θρησκεύματος. Έρχεται ίνα εξασφάλιση*

15. Πρβλ. εκτενείς περιγραφές με τον αυτό ενθουσιασμό στις εφημερίδες «Αθήναι», 15/5/1920 και «Φως», 16/5/1920. Βλ. *Μ. Κούκκου*, «Ο ελληνικός τύπος του 1920 για την απελευθέρωση της Θράκης», Θρακικά Χρονικά 37 (1982) 157.

την τιμήν, ζωήν και περιουσίαν όλων των κατοίκων... Ο ελληνικός στρατός δεν είναι ξένος προς τους κατοίκους της Θράκης, οίτινες κατά το παρελθόν είχον την ευκαιρίαν να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν την φιλικήν και εκπολιτιστικήν αποστολήν του. Ό,τι οι άλλοι ήρπασαν αυτός το απέδωκε. Τα τεμένη τα μετατραπέντα βία υπό άλλων εις εκκλησίας, τα απέδωκεν αμέσως εις την θρησκείαν του Μωάμεθ...» Βαμβακάς[16]. Στις 16 Μαΐου εκδόθηκε από τον αντιστράτηγο Εμμ. Ζυμβρακάκη ανακοινωθέν καταλήψεως του Καραγάτς, στο οποίο τονιζόταν ότι *διά της καταλήψεως ταύτης συμπληρούται η κατάληψις ολοκλήρου της Δυτ. Θράκης, άκρα δε τάξις βασιλεύει απ' άκρου εις άκρον αυτής.*

Ομοίως και δυο άλλες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης ενημέρωναν με εγκυρότητα και αξιοπιστία μεταδίδοντας στους αναγνώστες τους το ενθουσιαστικό πνεύμα των επιτυχιών: το «Φως» και η «Νέα Αλήθεια». Το «Φως», στις 13/5, δημοσίευε ανταπόκριση του απεσταλμένου του σύμφωνα με την οποία *παρά τας προσπαθείας των Βουλγάρων η Γκιουμουλτζίνα είναι ελληνική όσον και αι Αθήναι. Παντού η ελληνική γλώσσα, παντού Έλληνες, παντού αι ελληνικαί σημαίαι.* Η «Νέα Αλήθεια», σε δεύτερη έκδοση της 17ης Μαΐου, υπό τον τίτλο «Η απελευθέρωσις της Θράκης υπό του στρατού μας», σημείωνε ότι *η χθεσινή ημέρα, η ιστορική 14 Μαΐου, υπήρξε δια την ελληνικήν μας Θράκην, την ωραίαν δυστυχή, την σκλάβαν την πεντάμορφη πέντε ετών δουλείας, πένθους, δακρύων, συμφορών και διωγμών, ημέρα Αναστάσεως, απολυτρώσεως αρχή....*

Παρά την ισχύουσα προληπτική λογοκρισία του Τύπου (η εφημερίδα της Θεσσαλονίκης «Φως» διώχθηκε ποινικά για ορισμένα σχόλια «επί της στάσεως της μεγάλης Συμμάχου ημών Γαλλίας») οι εφημερίδες της εποχής εκείνης πληροφορούσαν με επάρκεια την ελληνική κοινή γνώμη. Ίσως ορισμένες, όπως παραπάνω σημειώθηκε, δεν απέδωσαν τον επιβαλλόμενο πανηγυρικό χαρακτήρα στις ανακοινώσεις τόσο σημαντικών για την υπόσταση της Ελλάδος γεγονότων. Η προσθήκη των νέων εδαφών καταδείκνυε την ορθότητα των επιλογών της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που επιβραβευόταν από τη συμμαχία. Ατυχώς οι διχαστικές νοοτροπίες, που είχαν καλλιεργηθεί στις συνειδήσεις των πολιτών, εκφράζονταν και από μερίδα του Τύπου, ώστε να μην επιτρέπουν στο σύνολό του την υπέρβαση των διαχωριστικών γραμμών. Υπό τις συνθήκες αυτές αδυνατούσε να καταγράψει με μεγαλοψυχία τα γεγονότα, αποδίδοντας τον απαιτούμενο θριαμβευτικό τόνο. Για μια ακόμη φορά η πληροφόρηση ήταν επαρκής αλλά η αλήθεια ελλιπής.

16. «Μακεδονία», 17/5/1920.

Στάθη Ν. Κεκρίδη

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κ. Βακαλόπουλου, Ιστορία του βόρειου ελληνισμού. Θράκη. Θεσσαλονίκη ^{4}1996.

Π. Βαμβακά, Περί την απελευθέρωσιν της Δυτικής Θράκης. Αθήναι 1986.

Κ. Γεραγά, Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922. Αθήναι 1925.

Κ. Δαβίσκα, Ιστορία Θράκης. Θεσσαλονίκη 1986.

Κ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Η απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης. Από το Αρ-
χείο του Χαρίσιου Βαμβακά. Αθήναι 1975.

N. Petsalis-Diomidiss, Greece at the Paris Conference (1919). Thessaloniki 1978.

Δ. Σβολόπουλου, Η Θράκη υπό την ελληνικήν διοίκησιν. Κωνσταντινούπολις 1922.

Λ. Τσαΐλα, «Αναμνήσεις από την απελευθέρωση της Κομοτηνής την 14ην Μαΐου
1920», Θρακικά 1 (1978) 221-231.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ν. ΚΟΡΟΜΒΟΚΗ

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΠΙΕΡΡΑΚΟΣ «ΙΣΟΤΙΜΟΣ ΥΙΟΣ» ΤΟΥ ΝΕΣΤΟΡΑ ΤΣΑΝΑΚΛΗ

Σκοπός της παρούσας δημοσίευσης είναι να αναδείξει άγνωστες πτυχές από τη ζωή και τη δράση του Νικόλαου Δ. Πιερράκου, που ανέλαβε να διευθύνει τις επιχειρήσεις του Νέστορα Τσανακλή καταγράφοντας μια ιδιαίτερη πορεία για τον παροικιακό ελληνισμό του Καΐρου, γεγονός που αποδεικνύεται και από το πλήθος των εγγράφων του Ιστορικού Αρχείου της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου (Ι.Α.Ε.Κ.Κ.)[1].

Βιογραφικά στοιχεία

Ο Νικόλαος Πιερράκος, γιος του Δημητρίου και της Σταυρούλας, γεννήθηκε το 1892 στο Βαχό του τέως δήμου Καρυουπόλεως του Νομού Λακωνίας[2]. Είχε και τέσσερις αδελφές, δύο από τις οποίες παντρεύτηκαν συζύγους από την οικογένεια των Μαυρομιχαλέων. Μετά το πέρας των εγκύκλιων σπουδών του έκανε την εγγραφή του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, χωρίς να ολοκληρώσει τις σπουδές του, αφού άλλαξε στη συνέχεια επαγγελματικό προσανατολισμό και στράφηκε προς τα Νομικά σπουδάζοντας στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Τις σπουδές του συμπλήρωσε στο Leipzig

1. Το Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου ταξινομήθηκε από ομάδα προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών, στην οποία και συμμετείχα, υπό την επίβλεψη της επιστημονικής διευθύντριας του Αρχείου κυρίας Ματούλας Τομαρά-Σιδέρη, Αναπληρώτριας Καθηγήτριας του Παντείου Πανεπιστημίου. Η συμμετοχή μου σε αυτή την ομάδα μου έδωσε τη δυνατότητα να εξοικειωθώ με τη διαδικασία της έρευνας. Ταξινομώντας και καταγράφοντας το σπάνιο αυτό πρωτογενές υλικό είχα την τύχη να έρθω σε επαφή με κατάστιχα και ιστορικά έγγραφα που καταδεικνύουν την ύπαρξη ενός πολύ δραστήριου πυρήνα Ελλήνων, «με μια ανθηρή παροικία, που προσδίδει έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα στις ηγετικές φυσιογνωμίες του». Η ιστορική μνήμη που αναδεικνύεται μέσα από τις πηγές για τα εκπαιδευτήρια, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τις γενναίες δωρεές των ομογενών, το Εμπορικό Επιμελητήριο αλλά και τις δραστηριότητες διπλωματών, προέδρων κοινοτήτων κ.ά. είναι το ζητούμενο για τους λιγοστούς Έλληνες που έχουν απομείνει και πασχίζουν γι' αυτό. Σήμερα το ογκωδέστατο και σπάνιο αυτό αρχείο είναι ταξινομημένο σε ειδικό χώρο και περιμένει τους ερευνητές για να αποκαλύψει άγνωστες πτυχές του εκεί παροικιακού ελληνισμού. Εφημ. Ελευθερία, Ημερήσια εφημερίδα της Μεσσηνίας, αρ. φύλ. 9.028, 30 Απριλίου 2006, σ. 16.

2. Γενικόν Μητρώον Αρρένων της Κοινότητος Βαχού του τέως Δήμου Καρυουπόλεως, εν Σπάρτη, τύποις «ΗΟΥΣ» Μιχ. Παπαγιαννόπουλου, 1916, ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Λακωνίας.

της Γερμανίας, ενώ παράλληλα αρθρογραφούσε και σε εφημερίδες της εποχής. Υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία και έλαβε μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους. Πήρε μέρος στη μάχη του Κιλκίς (1913) και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη μάχη του Σκρα (1918)[3].

Στα 1919 πέτυχε στις εξετάσεις του Υπουργείου των Εξωτερικών και ξεκίνησε τη διπλωματική του σταδιοδρομία. Στην επετηρίδα του εν λόγω Υπουργείου σημειώνονται οι ακόλουθες μεταβολές: «Ακόλουθος Β΄ τάξεως στις 26 Φεβρουαρίου 1919. Μετετέθη εις Βερολίνον 10 Ιανουαρίου 1920. Προήχθη εις Ακόλουθον Α΄ τάξεως εν τη αυτή θέσει 2 Μαΐου 1920. Προήχθη εις Γραμματέα Διευθύνοντα το εν Σουλινά Υποπροξενείον 1 Αυγούστου 1920. Προήχθη εις Υποπρόξενον επί βαθμώ Γραμματέως β΄ τάξεως 23 Μαρτίου 1922. Κατετάγη εν τω βαθμώ Γραμματέως β΄ τάξεως της αρχαιότητός του λογισθείσης από 2 Οκτωβρίου 1921 (Β.Δ. 25 Ιανουαρίου 1923)»[4].

Κατά την παραμονή του στο Βερολίνο γνωρίστηκε με την Ευαγγελινή Ζαχαρία Τσανακλή, θετή κόρη-ανιψιά του Καϊρινού μεγαλοεπιχειρηματία Νέστορα Τσανακλή, την οποία και νυμφεύθηκε στα 1922. Όταν ο Νέστορας Τσανακλής αρρώστησε βαριά και έχασε ένα σημαντικό μέρος από την περιουσία του, μη έχοντας πια εμπιστοσύνη στους συνεργάτες του, άσκησε πιέσεις στον Ν. Πιερράκο να εγκαταλείψει τη διπλωματία και να ασχοληθεί με τις επιχειρήσεις που είχε δημιουργήσει στην Αίγυπτο.

Στην ιδιόγραφη διαθήκη του που συντάχθηκε την 1η Μαρτίου 1927 μεταξύ άλλων αναφέρει: «Εγκαθιστώ γενικόν κληρονόμον μου την ανεψιάν μου Ευαγγελινήν Ν. Πιερράκου, κόρην του μακαρίτου Ζαχαρία και τα τέκνα της ή τους κληρονόμους της. Κληροδοτώ εις τον γαμβρόν μου και ισότιμον υιόν μου Νικόλαον Πιερράκον το όνομά μου το οποίον επιθυμώ να διατηρήση είτε ονομάζων Νέστορα Τσανακλήν ένα από τα παιδιά του, είτε προσλαμβάνων αυτό ο ίδιος, εύχομαι δε να διατηρήση αυτό αλώβητον, όπως και εγώ το διετήρησα...»[5].

Πράγματι ο Νικόλαος Πιερράκος με τη σύζυγό του Ευαγγελινή σεβόμενοι την επιθυμία του Νέστορα Τσανακλή εγκαταστάθηκαν μαζί του στο Κάιρο, όπου ο Νικόλαος έγινε διευθύνων σύμβουλος των επιχειρήσεών του. Η Ευαγγελινή λειτούργησε υποστηρικτικά στον επιχειρησιακό τομέα της οικογένειάς της. Άτομο μορφωμένο και συγκροτημένο ανέπτυξε κοινωνική δραστηριότητα που εστιάζεται στα φιλόπτωχα σωματεία της κοινότητας. Στα 1934, δύο χρόνια μετά το θάνατο του Νέστορα Τσανακλή, ο Νικόλαος και η Ευαγγελινή

3. Προφορική μαρτυρία του Νέστορα Πιερράκου, γιου του Νικολάου, στις 19-4-2007.

4. Επετηρίς του επί των Εξωτερικών Υπουργείου του εν Ελλάδι Διπλωματικού Σώματος και των ξένων Προξενικών Αρχών, εν Αθήναις, Ιούλιος 1923, σ. 205.

5. *Ματούλας Τομαρά-Σιδέρη*, Ευεργετισμός και προσωπικότητα, τομ. Β΄, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002, σ. 143-144.

απέκτησαν έναν γιο. Προκειμένου να ικανοποιήσουν την επιθυμία του Ν. Τσανακλή, ως προς τη διαχρονική διατήρηση του ονόματος, ονόμασαν το μοναχοπαίδι τους Νέστορα. Η ανατροφή και η μόρφωση του παιδιού τους ήταν η βασική τους προτεραιότητα. Ο Νέστορας φοίτησε στο «Victoria College» στην Αλεξάνδρεια εσώκλειστος, συνέχισε τις σπουδές του πάνω στα οικονομικά στο Cambridge University της Βρετανίας και έκανε το M.B.A. του στο Harvard University των Ηνωμένων Πολιτειών. Ασχολήθηκε με τις οικογενειακές επιχειρήσεις κάνοντας παράλληλα και επιχειρηματικά ανοίγματα στη γειτονική Λιβύη. Ωστόσο, οι ιστορικές συγκυρίες και οι βλέψεις δύο στρατιωτικών, του Νάσερ στην Αίγυπτο και του Καντάφι στη Λιβύη, τον οδήγησαν στην οριστική εγκατάλειψη της Αφρικής και στη μόνιμη εγκατάστασή του στην Ελλάδα, όπου και διαμένει από το 1970[6].

Η επιχείρηση των καπνών

Ο Νέστορας Τσανακλής, γιος μικροαστικής οικογένειας, γεννήθηκε στην Κομοτηνή της Θράκης στα 1841. Ήρθε στην Αίγυπτο το 1856 και εγκαταστάθηκε στο Σουέζ. Στα 1859 γύρισε στην Κομοτηνή, όπου αγόρασε μια ποσότητα καπνών και μαζί με εργάτες, από αυτούς που ήξεραν να δουλεύουν τον καπνό, επέστρεψε στην Αίγυπτο και ίδρυσε στο Σουέζ το πρώτο εργαστήριο χειροποίητων τσιγάρων[7]. Στο Σουέζ στα 1864 άνοιξε ένα μικρό κατάστημα πουλώντας καπνό και τσιγαρόχαρτα. Στα 1869 μετακινήθηκε στο Κάιρο, όπου κατασκεύαζε και εμπορευόταν έτοιμα τσιγάρα, ενώ άρχισε να εξάγει και μικρές ποσότητες στην Αγγλία και στις Ινδίες, όπου ήταν περιζήτητα μεταξύ των Άγγλων στρατιωτικών[8]. Στα 1885 το καπνεργοστάσιο του Τσανακλή απασχολούσε πάνω από 80 εργάτες. Η βιομηχανική και εμπορική απογείωση του Νέστορα Τσανακλή σημειώθηκε στα 1906, όταν ίδρυσε καινούργιο εργοστάσιο στη Σούμπρα στο οποίο απασχολούσε περισσότερους από 400 εργάτες. Η επιχείρηση αυτή είχε κερδίσει την προτίμηση του αγοραστικού κοινού της Αιγύπτου. Ταυτόχρονα όμως είχε δραστηριοποιηθεί και σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη, αφού οι εξαγωγές των τσιγάρων είχαν προορισμό την Αγγλία, το Βέλγιο, τη Γερμανία, την Αυστρο-Ουγγαρία, την Ολλανδία, τη Σουηδία-Νορβηγία, την Ελβετία κ.α.[9].

Ο Νικόλαος Δ. Πιερράκος ανέλαβε τη διεύθυνση της καπνοβιομηχανίας

6. Προφορική μαρτυρία του Νέστορα Πιερράκου στις 19-4-2007.

7. *Γεωργίου Αντωνιάδη*, «Νέστορας Τσανακλής», Θρακική Επετηρίδα 6 (1985-1986) 149, 152.

8. *Μανώλη Γιαλουράκη*, Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου, δεύτερη έκδοση, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 499-500.

9. *Ματούλας Τομαρά-Σιδέρη*, Ευεργετισμός και προσωπικότητα, ό.π., σ. 131-132.

Τσανακλή από το 1927, όταν εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Κάιρο. Πιστός στην ποιότητα των χαρμανιών καπνού του πεθερού του χρησιμοποιούσε κατά 80% ελληνικά θρακικά καπνά και 20% αιγυπτιακά ποικιλίας Oriental. Λίγο αργότερα έκαναν την εμφάνισή τους στην αιγυπτιακή αγορά νέες ποικιλίες καπνού και νέες σχετικές επιχειρήσεις οι οποίες άρχισαν σταδιακά να κερδίζουν έδαφος. Οι προτιμήσεις των αγοραστών σε καπνά άλλων ποικιλιών, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως Virginia και Maryland, οδήγησαν σταδιακά στην πτώση της παραγωγής των τσιγάρων της καπνοβιομηχανίας Τσανακλή. Στα 1933 ο Νικόλαος Δ. Πιερράκος άρχισε τη συνεργασία με την ελληνική εταιρεία ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ ΑΒΕΣ, η οποία με την επωνυμία Nestor Gianaklis έγινε μία από τις μεγαλύτερες φίρμες στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή[10]. Στα 1935 η επιχείρηση Τσανακλή πέρασε στα χέρια της εταιρίας ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ.

Σε σχετικό προσύμφωνο του έτους 1935 αναφέρεται: *Μεταξύ της Ανωνύμου Εταιρίας βιομηχανίας καπνών και σιγαρέτων Nestor Gianaclis-Foreign Limited εφεξής εν τω παρόντι συμφώνω δηλουμένης απλώς, η εκχωρήτρια, εδρευούσης εν Λονδίνω και εν Καΐρω εκπροσωπουμένης δε ενταύθα υπό του υπογεγραμμένου διευθύνοντος συμβούλου αυτής Νικολάου Πιερράκου πολίτου Έλληνος διαμένοντος εν Καΐρω, προσωρινώς δε εν Βερολίνω αφ' ενός, της Ομορρύθμου Ελληνικής Εμπορικής Εταιρίας Αδελφοί Παπαστράτου, εδρευούσης εν Αθήναις, εφεξής εν τω παρόντι δηλουμένης απλώς, η εκδοχεύς, νομίμως εκπροσωπουμένης ενταύθα υπό του εκ των διαχειριστών εταίρων αυτής Ιωάννου Παπαστράτου πολίτου Έλληνος κατοίκου Αθηνών και διαμένοντος προσωρινώς ενταύθα.*

Συνεφωνήθησαν τα ακόλουθα:

Άρθρον 1ον

Η Ανώνυμος Εταιρία Nestor Gianaclis (Foreign) Ltd. προσφέρει υπό τας κατωτέρω εν άρθρω 2ω ρητάς αιρέσεις εις την εκδοχέα εταιρίαν Αδελφοί Παπαστράτου την μεταβίβασιν της κυριότητος ως και του δικαιώματος εκμεταλλεύσεως των ονομασιών Nestor Gianaclis, Nestor και Gianaclis και των διαφόρων σημάτων άτινα χρησιμοποιούνται εις την σιγαρεττοβιομηχανίαν σιγαρέττων Gianaclis εν Γερμανία και Ελβετία, αντί τιμήματος δια μεν την Γερμανίαν Λιρών Αγγλίας δεκατριών χιλιάδων (13.000) διά δε την Ελβετίαν Λιρών Αγγλίας χιλίων πεντακοσίων (1.500)...[11].

10. 75 Χρόνια 1931-2006 ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ, (συγγραφή κειμένων Νίκος Μέλιος - Ευαγγελία Μπαφούνη), Αθήνα 2006, σ. 67.

11. 75 Χρόνια ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ, ό.π., σ. 71.

Η επιχείρηση της οινοποιίας

Μετά την ολοκλήρωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας των καπνών και τσιγάρων ο Νέστωρ Τσανακλής στράφηκε στην αμπελοκαλλιέργεια. Στις ερημικές εκτάσεις που τις διέσχιζε η διώρυγα της Νουμπαρίας στην περιοχή Αμπου-Ματαμίρ της Μπεχέρας, ΒΔ του Δέλτα του Νείλου φύτεψε στο 4.000 φεδδανίων[12] κτήμα του αμπέλια δημιουργώντας έναν απέραντο αμπελώνα. Η μεγάλη παραγωγή σταφυλιών είχε σαν αποτέλεσμα και τη δημιουργία μεγάλων εγκαταστάσεων για την παραγωγή πολλών τύπων κρασιού[13]. Ο Νικόλαος Πιερράκος συνέχισε το έργο του Τσανακλή στην αμπελοκαλλιέργεια. Στον ποιητή Κώστα Ουράνη, που τον επισκέφθηκε στα 1932, έλεγε: *εδώ ευδοκίμησαν δεκαοκτώ διάφορα είδη σταφυλιών και πολύ σύντομα η παραγωγή σε κρασί θα φτάσει το ένα εκατομμύριο φιάλες το χρόνο*[14].

Το 1935 ο Ν. Πιερράκος κάλεσε αμπελουργούς από την Κρήτη και ανέπτυξε τον αμπελώνα που σε έκταση έφτασε τα 20.000 φεδδάνια. Το κτήμα περιελάμβανε επίσης 10.000 φεδδάνια οπωροφόρα και 200 φεδδάνια ελιές.

Στο κτήμα που κληρονόμησε ανακαίνισε και επέκτεινε έναν οικίσκο που προϋπήρχε και εξυπηρετούσε διοικητικές ανάγκες, μετατρέποντάς τον σε πύργο που ονομάζεται «Μποργκ Τσιανακλής»[15]. Η ιδέα για την ανακαίνιση και τη διακόσμησή του ήταν του πεζογράφου Ν. Νικολαΐδη[16]. Στα νεότερα χρόνια (1958-1971), όταν ο Ν. Πιερράκος ήταν πρόεδρος της Κοινότητας Καΐρου, φιλοξενήθηκαν εκεί πολλοί επίσημοι Έλληνες «προσκεκλημένοι» του. Ο γιος του Νέστορας θυμάται[17]: *ήρθε στο κτήμα ο Μακάριος με το σώμα της αιγυπτιακής αστυνομίας που είχε βάλει ο Νάσερ να τον προστατεύει. Ήρθαν μέλη της Βασιλικής οικογένειας της Ελλάδος, εκπρόσωποι του Ελληνικού Κοινοβουλίου, όπως ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης κ.ά.*

Κοντά στο κτήμα αυτό δημιουργήθηκαν αργότερα και πρότυπα χωριά με άφθονο νερό και καλές συνθήκες. Η αιγυπτιακή κυβέρνηση με αφορμή αυτό το τεράστιο κτήμα άρχισε να κατασκευάζει την ερημική οδό Καΐρου-Αλεξανδρείας και επί προεδρίας Νάσερ δημιούργησε στην ευρύτερη περιοχή τον νομό Ταχρίρ[18].

12. Ένα φεδδάνιον = 4.200,833 τ.μ., Σύγχρονη Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Ι, σ. 481.

13. *Μανώλη Γιαλουράκη*, Η Αίγυπτος των Ελλήνων, ό.π., σ. 443-444· *Ματούλας Τομαρά-Σιδέρη*, Ευεργετισμός και προσωπικότητα, ό.π., σ. 134.

14. *Κώστα Ουράνη*, «Νέστωρ Τσανακλής. Ένας πρόγονος και ένας πρωτοπόρος», Λεύκωμα Μακεδονίας-Θράκης 1932 «Θρακική Στοά», σ. 206.

15. *Ι. Μ. Χατζηφώτη*, Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεώτερου ελληνισμού (19ος-20ος), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 363.

16. *Μανώλη Γιαλουράκη*, Η Αίγυπτος των Ελλήνων, ό.π., σ. 446.

17. Προφορική μαρτυρία του Νέστορα Πιερράκου στις 19-4-2007.

18. *Ευθύμιου Θ. Σουλογιάννη*, «Πελοποννήσιοι απόδημοι στην Αίγυπτο», Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980, τόμ. τρίτος, εν

Το κτήμα και η οινοποιία εθνικοποιήθηκε επί Νάσερ, εξακολουθεί όμως να φέρει το όνομα του Τσανακλή, όπως και τα κτηματά του και η περιοχή του Ραμλιού που φέρει και αυτή το όνομα Τσανακλής[19].

Ο Νικόλαος Πιερράκος Πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου

Ο Νικόλαος Δ. Πιερράκος συνέχισε και την κοινοτική δραστηριότητα του πεθερού του[20]. Στις 22 Ιουνίου 1958, διαδεχόμενος τον Γεώργιο Ροϊλό, ανέλαβε την προεδρία της Ελληνικής Κοινότητας του Καΐρου[21]. Την εποχή αυτή όμως είχε αρχίσει η συρρίκνωση της ελληνικής ομογένειας με τα επεισόδια του Μαύρου Σαββάτου (26 Ιανουαρίου 1952), όταν η «Οργάνωση των Ελευθέρων Αξιωματικών», υπό την καθοδήγηση του συνταγματάρχη Γκαμάλ Αμπντ Ελ Νάσερ (1918-1970), δικτυωμένη στα λαϊκά κοινωνικά στρώματα οργάνωσε δυναμικές εξεγέρσεις εναντίον βρετανικών στόχων. Οι επεμβάσεις του βρετανικού στρατού για την αποκατάσταση της τάξης όξυναν την κατάσταση και υποδαύλισαν τα αντι-ιμπεριαλιστικά αισθήματα των Αιγυπτίων και το μίσος τους προς τους ξένους. Εκείνη την ημέρα πολλοί ξένοι, ανάμεσά τους και Έλληνες, σκοτώθηκαν και πολλές ξένες περιουσίες καταστράφηκαν. Με την εθνικοποίηση της διώρυγας του Σουέζ (26 Ιουλίου 1956) και τη βρετανο-γαλλο-ισραηλινή επίθεση στην Αίγυπτο οι Έλληνες αιφνιδιάστηκαν και άρχισαν να καταστρώνουν σχέδια για την ενδεχόμενη απέλασή τους. Οι κρατικοποιήσεις των μέσων επικοινωνίας, των τραπεζών, των ασφαλιστικών εταιρειών, της βαριάς και μεσαίας βιομηχανίας και κυρίως του εξαγωγικού εμπορίου το 1961-1962 ήταν η αρχή της μαζικής εξόδου των Ελλήνων μαζί με άλλους ξένους που έλαβε χώρα μεταξύ των ετών 1961 και 1967[22].

Αθήναις 1981-1982, σ. 349-350.

19. *Ι. Μ.* Χατζηφώτη, Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεώτερου ελληνισμού (19ος-20ος), ό.π., σ. 362-363.

20. Ο Νέστορας Τσανακλής υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου (1904), την οποία υπηρέτησε από τη θέση του αντιπροέδρου επί προεδρίας Αλέξανδρου Ρόστοβιτσς (1904-1907). Το 1908 εκλέχτηκε πρόεδρος για τη διετία 1908-1910 με αντιπροέδρους τους Πάρι Μπελλένη και Κωνστ. Αχιλλόπουλο. Επανεκλέχτηκε πρόεδρος για το χρονικό διάστημα 1912-1913 με αντιπροέδρους τους Γ. Σπετσερόπουλο και Δ. Κάσδαγλη, για το διάστημα 1914-1915 με αντιπροέδρους τους Γ. Σπετσερόπουλο και Ν. Α. Πίστη και το διάστημα 1916-1920 με αντιπροέδρους τους Γ. Σπετσερόπουλο και Ν. Α. Πίστη. Λεύκωμα «Ένας Ελληνικός Αιώνας στο Κάιρο 1904-2004», Ελληνική Κοινότητα Καΐρου 2005, σ. 121-122

21. Σπύρου Κώττη, Η Αίγυπτος των Ελλήνων που αγαπήσαμε, εκδ. Ταξιδευτής, Αθήνα 2004, σ. 73.

22. Φλωρέσκας Καρανάσου, «Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από τον Μοχάμετ Αλι στο Νάσερ», στο: Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα του Richard Clogg, μετάφραση Μαρίνα Φράγκου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 101-102. Προφορική Μαρτυρία του Νέστορα Πιερράκου αναφέρει ότι οι εντολές που δεχόταν η κοινότητα και ο πρόεδρος από την Ελληνική κυβέρνηση και ειδικότερα από τον Ε. Αβέρωφ ήταν να παραμείνουν οι Έλληνες στην Αίγυπτο για να

Ο Νικόλαος Πιερράκος υιοθέτησε την τακτική των συμπτύξεων κλείνοντας στα 1959 την Ξενάκειο Επαγγελματική Σχολή, που ιδρύθηκε από τον Ναξιώτη Κωνσταντίνο Μιχ. Ξενάκη και λειτουργούσε ως δημοτικό αρρεναγωγείο. Επί προεδρίας του συγχωνεύθηκαν στην κοινότητα Καΐρου η κοινότητα Χελουάν, που διατηρούσε τον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα και ένα μικρό σχολείο και η κοινότητα Ηλιουπόλεως με την εκκλησία της Παναγίας και τις Μελαχροινείους Σχολές (δημοτικό και γυμνάσιο). Την Ξενάκειο Επαγγελματική Σχολή τη μετέφερε στην Ηλιούπολη και τη στέγασε στις Μελαχροινείους Σχολές προσθέτοντας τμήματα μηχανών ψύξης και κλιματισμού, τηλεόρασης και ραδιοτεχνίας, κάνοντας έτσι πραγματικότητα το τεχνικό γυμνάσιο και τεχνικό λύκειο. Πήρε τα παιδιά από το Αχιλλοπούλειο Παρθεναγωγείο, που είχε ιδρύσει ο Ευάγγελος Αχιλλόπουλος από την Τσαγκαράδα του Πηλίου στα 1905, και εκείνα των Μελαχροινείων και τα στέγασε στο Σπετσεροπούλειο Ορφανοτροφείο, που είχε κτισθεί με δωρεά των αδελφών Γεωργίου και Δημητρίου Σπετσερόπουλου από την Τρίπολη της Αρκαδίας. Επί προεδρίας του, στα 1961, ιδρύθηκε το Γηροκομείο «Άγιος Παντελεήμων» που στεγάστηκε σε μία πτέρυγα του Νοσοκομείου. Ίδρυσε μαθητικό οικοτροφείο για παιδιά του εσωτερικού και των άλλων χωρών της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής[23].

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, όταν τα μέλη της κοινότητας άρχισαν να αποχωρούν από την Αίγυπτο, μερικά από τα κτίρια που στέγαζαν ελληνικά σχολεία πουλήθηκαν στους Κόπτες ή σε άλλα ιδρύματα, όπως το Αμερικάνικο Πανεπιστήμιο του Καΐρου, το οποίο αγόρασε την Αχιλλοπούλειο Σχολή Θηλέων, που βρισκόταν στην περιοχή Μπαμπ Ελ-Λούκ[24].

Είναι καταφανές, λοιπόν, ότι εν μέσω των αναταραχών ο Ν. Πιερράκος φρόντισε να κάνει ουσιαστικές αλλαγές. Άλλωστε η δικαίωση των επιλογών του και η αναγνώριση της προσωπικότητας και του έργου του ήρθαν μέσα από τις δεκατρείς (1958-1971) συνεχόμενες επανεκλογές του στο αξίωμα του προέδρου της Ελληνικής Κοινότητας, απ' όπου και αποχώρησε παραιτούμενος και μαζί του σύσσωμη η κοινοτική επιτροπή, στις 6 Μαΐου 1971.

Ο Ν. Πιερράκος ήταν άνθρωπος πολύ μορφωμένος, δεκτικός στην κριτική, δυναμικός αλλά με συντηρητικό πολιτικό προσανατολισμό. Προσπάθησε να περισώσει το ελληνικό στοιχείο και να το προσαρμόσει σε ένα βιώσιμο μοντέλο με βάση τις πολιτικές ανακατατάξεις που συνέπεσαν με την περίοδο της προεδρίας του. Από τη θέση αυτή έδρασε με αυταπάρνηση για το κοινό

αποφευχθεί προσφυγικό κύμα προς την Ελλάδα. Άξιο αναφοράς είναι ότι ο αριθμός των Ελλήνων στην Αίγυπτο εκείνη την περίοδο είναι περί τους 200.000.

23. *Μανώλη Γιαλουράκη*, Η Αίγυπτος των Ελλήνων, ό.π., σσ. 327-328· *Ματούλας Τομαρά-Σιδέρη*, Ευεργετισμός και προσωπικότητα, τόμ. Α, σ. 17, 25, 45.

24. *Φλωρέσκας Καρανάσου*, Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από τον Μοχάμετ Άλι στο Νάσερ, ό.π., σ. 108.

καλό αλλά και από την θέση του επιχειρηματία στήριζε το ελληνικό στοιχείο. Αγάπησε την Αίγυπτο και τη θεωρούσε δεύτερη πατρίδα του, γι' αυτό και δεν την εγκατέλειψε ποτέ. Πέθανε το 1972 από την επάρατο νόσο στην Αθήνα, όντας επίτιμος πρόεδρος της Κοινότητας. Η σωρός του, σύμφωνα με επιθυμία του, μεταφέρθηκε για ενταφιασμό στο Κάιρο. Τον Νικόλαο Πιερράκο διαδέχθηκε στην προεδρία της Κοινότητας ο Κωνσταντίνος Λαζαρίδης[25].

Η Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου τον συμπεριέλαβε μαζί με τη σύζυγό του Ευαγγελινή και το γιο τους Νέστορα στον κατάλογο των Μεγάλων Ευεργετών της[26].

25. Προφορική μαρτυρία του Νέστορα Πιερράκου στις 19-4-2007.
26. Λεύκωμα «Ένας Ελληνικός Αιώνας στο Κάιρο 1904-2004», ό.π., σ. 107.

Νικόλαος Δ. Πιερράκος. Μεγάλος ευεργέτης της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου (πίνακας στην αίθουσα συσκέψεων της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου)

ΜΟΣΧΟΥ ΚΟΥΚΟΥ

Ο ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΩΣΣΙΔΗΣ ΩΣ ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ*

Αν εμείς οι άνθρωποι είμαστε αυτοί που είμαστε, τούτο ασφαλώς οφείλεται, πέρα από τις επιδράσεις του οικογενειακού μας περιβάλλοντος και από εκείνες που άσκησε επάνω μας η όποια παιδεία μας, και στις επιρροές που άσκησαν στη διαμόρφωση του είναι μας ορισμένες προσωπικότητες. Τούτο σε μεγαλύτερο βαθμό διαπιστώνεται στη ζωή και την πορεία συλλογικών οργάνων, συλλόγων και οργανισμών, όπως ο Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, ο οποίος με τη σειρά του ασκεί τη δική του επίδραση στα πολιτιστικά δρώμενα της Θράκης. Γι' αυτό θα πρέπει η ζωή και η δράση τέτοιων προσωπικοτήτων να παρουσιάζεται και να μνημονεύεται ενίοτε, αφενός μεν για να τιμάται η μνήμη τους και αφετέρου για να γίνεται η ζωή και η δράση τους παράδειγμα για μίμηση στους επιγενόμενους.

Αισθάνομαι, λοιπόν, ξεχωριστή τιμή ευρισκόμενος απόψε μπροστά σας, κι ευχαριστώ γι' αυτό το Διοικητικό Συμβούλιο του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής και τον Πρόεδρό του πατέρα Δημήτριο Βασιλειάδη για την πρότασή του να μου δώσουν την ευκαιρία για να θυμίσω μερικές πτυχές από τη δραστηριότητα του αξέχαστου και αγαπημένου φίλου και παλιού προέδρου του Ομίλου, του Αντώνη Ρωσσίδη, τον οποίο απόψε η κοινωνία της Κομοτηνής θυμάται και τιμά. Ευχαριστώ και τον φίλο Κώστα Καρκατσέλλη, φίλο και σύντροφο του τιμώμενου απόψε Αντώνη. Μου έδωσε πολλές πληροφορίες για τις κοινές επιδιώξεις και τα όνειρα με τα οποία ξεκίνησαν τη δράση τους στον Όμιλο. Αν δεν ήταν δυνατό η εκδήλωση αυτή να γίνει ζώντος του τιμωμένου, ίσως γιατί ο αλησμόνητος φίλος μας δεν αγαπούσε καθόλου την προβολή για τα όσα έκανε, η αναφορά στο πρόσωπό του και το έργο του ήταν αναγκαία έστω και οκτώ χρόνια μετά την αναχώρησή του από τη ζωή. Η εκδήλωση αυτή τιμά περισσότερο τον οργανωτή της, τον Όμιλο, θυμίζοντας τον παλιό του πρόεδρο που στα χέρια του μεγάλωσε και ανδρώθηκε.

Δέχτηκα λοιπόν με χαρά μου να είμαι μέσα στην ομάδα των ομιλητών

* Ομιλία στην εκδήλωση προς τιμή του Αντώνη Ρωσσίδη που οργανώθηκε από τον Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής, στις 22 Δεκεμβρίου 1997.

για να παρουσιάσω ένα μέρος από τις δραστηριότητες της πολυεπίπεδης προσωπικότητάς του, τον αγώνα του για την τόνωση της θρακικής μας αυτογνωσίας σε εποχές που λίγα πράγματα γίνονταν στη Θράκη και λιγότερα μελετούνταν και λέγονταν γι' αυτήν. Σήμερα, και με τους εμφανείς κυρίως, αλλά και τους αφανείς και υφέρποντες, κινδύνους που είναι ιδιαίτερα αισθητοί στον ακριτικό μας χώρο, πολλοί είναι αυτοί που μιλούν και γράφουν στα διάφορα τηλεοπτικά μέσα και έντυπα για τη Θράκη, θεωρώντας ότι η Θράκη είναι στην επικαιρότητα και πουλάει. Λίγοι διακρίνονται για το υψηλό αίσθημα ευθύνης, πολλοί μιλούν ανεύθυνα.

Ο Αντώνης Ρωσσίδης ήταν από τους πρώτους που θέλησε και προσπάθησε να μάθει ο ελληνισμός της Θράκης την ιστορία του και να συνειδητοποιήσει την πολιτιστική του ταυτότητα. Γεννήθηκε το 1920, χρονιά της απελευθέρωσης της περιοχής μας, σε μια πόλη της Ανατολικής Θράκης, τη Ραιδεστό, και με καταγωγή από την Καλλίπολη της Θρακικής Χερσονήσου με τις πανάρχαιες ελληνικές μνήμες. Οι μνήμες του χώρου και των ιστορικών γεγονότων της χρονιάς της γέννησής του έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του και στην αγάπη του προς τα θρακικά θέματα.

Από νωρίς εκδηλώθηκε το ενδιαφέρον του γι' αυτά τα θέματα και για τα κοινά, για τα προβλήματα δηλαδή του περιβάλλοντός του. Έφηβος ακόμα αρχίζει ν' αρθρογραφεί προπολεμικά στις τοπικές εφημερίδες της Κομοτηνής. Ο ίδιος μου ανέφερε με περηφάνεια μα και με νοσταλγία τη συνεργασία του με την εφημερίδα *Πρόοδος*, πριν από το 1940, που εξέδιδε τότε ο Αθανάσιος Παριανός, ο αείμνηστος βιβλιοπώλης και πρόεδρος του συλλόγου *Ορθοδοξία*.

Στη μεταπολεμική εποχή, όταν σιγά σιγά κατασιγάζουν τα πάθη από τον πόλεμο, την κατοχή και τις πολεμικές επιχειρήσεις που επακολούθησαν, ο Αντώνης ανήκει στον κύκλο των διανοουμένων αυτής της πόλης, ο οποίοι προβληματίζονται για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των Κομοτηναίων.

Το 1959 υπηρετεί στην Κομοτηνή ως γυμνασιάρχης ο Μαρίνος Ξηρέας που είχε υπηρετήσει εδώ και προπολεμικά. Είχε ήδη γίνει γνωστός για τα δημοσιεύματά του εκείνα που αφορούσαν το μεγάλο τέκνο της Θράκης, τον Γεώργιο Βιζυηνό. Ο Ξηρέας τώρα σκέφτεται να δημιουργήσει έναν πυρήνα προοδευτικών Κομοτηναίων με τον οποίο να ξεκινήσει μια προσπάθεια για να γνωρίσουν οι Θρακιώτες τον τόπο τους και ιδιαίτερα τον αρχαιολογικό τους πλούτο. Στον πυρήνα αυτόν ανήκουν ο Αντώνης Ρωσσίδης, ο Γιώργος Αντωνιάδης, ο Χαράλαμπος Κατσιμίγας, ο Νικόλαος Παπανικολάου και άλλοι. Αυτοί οι ανήσυχοι Κομοτηναίοι θα αποτελέσουν μαζί με αρκετούς άλλους συμπολίτες τους και τα πρώτα μέλη του νεοϊδρυμένου στις 25 Ιουνίου 1959 πολιτιστικού συλλόγου που θα φέρει το όνομα: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής. Τόσο ο Μαρίνος Ξηρέας όσο και ο διάδοχός του στην προεδρία Γεώρ-

γιος Μαμέλης είναι εξαίρετοι φιλόλογοι και λαμπροί εκπαιδευτικοί. Έδωσαν μεγάλη σημασία στη συγκέντρωση των αρχαιοτήτων, που ήταν τότε εγκαταλειμένες στη θρακική γη, και στην πραγματοποίηση ομιλιών προς το θρακικό κοινό, στις οποίες διακρινόταν ιδίως ο γλαφυρότατος Μαμέλης.

Όταν ο Ξηρέας και ο Μαμέλης αποχώρησαν από την Κομοτηνή το βάρος της εκπροσώπησης του Ομίλου έπεσε στους ώμους του Αντώνη. Είχε ήδη διατελέσει γενικός γραμματέας και ταμίας στα τρία πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, και από όλα τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου κρίθηκε ο καταλληλότερος για τη θέση του προέδρου. Έτσι, έπεσε σε αυτόν ο κλήρος να ηγηθεί στο μοναδικό αυτό σωματείο, το οποίο άρχισε να παίζει πρωταρχικό ρόλο στα πολιτιστικά πράγματα όχι μόνο της Κομοτηνής αλλά και του ευρύτερου θρακικού χώρου. Κάνω μια παρένθεση εδώ για να πω ότι διετέλεσε πρόεδρος σε έξι περιόδους και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου σε άλλες ένδεκα περιόδους, ήταν δηλαδή στη Διοίκηση του Ομίλου για δεκαεπτά χρόνια, ρεκόρ που ξεπέρασε μόνο ο τωρινός πρόεδρός του.

Μετά τη Γενική Συνέλευση στις 7.2.1962 το νέο Διοικητικό Συμβούλιο, υπό την προεδρία του Αντώνη, συνέρχεται και παίρνει αποφάσεις για τις δραστηριότητες του Συλλόγου. Ο μελετητής των αρχείων του αντιλαμβάνεται το νέο πνεύμα που πνέει από το πρώτο πρακτικό της νέας Διοίκησης. Είναι το πρακτικό αριθ. 29 της 16 Φεβρουαρίου 1962 γραμμένο διά χειρός του Κώστα Καρκατσέλλη. Και το νέο πνεύμα αφορά το άνοιγμα προς το ευρύτερο θρακικό κοινό με ποικιλία εκδηλώσεων, ώστε να ευαισθητοποιηθεί η κοινωνία της Θράκης στην ιστορική γνώση γύρω από την περιοχή μας. Προγραμματίζονται έτσι εκδηλώσεις που θα συνεχιστούν για χρόνια πολλά και πολλές απ' αυτές θ' αποτελέσουν καθοριστικό στοιχείο της ταυτότητας του Ομίλου. Ήταν δε τόσο πολλές οι εκδηλώσεις που προγραμματίστηκαν σ' αυτή τη συνεδρίαση, ώστε, όπως θυμάται ο Κ. Καρκατσέλλης, στο τέλος κάποιοι διερωτήθηκαν: και τώρα πώς θα πραγματοποιήσουμε αυτά που προγραμματίζουμε;

Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζουν:

– Η οργάνωση μορφωτικών εκδρομών και απογευματινών αρχαιολογικών περιπάτων.

– Η πραγματοποίηση ειδικής εκδήλωσης για τη συμμετοχή των Θρακών στον αγώνα του 1821.

– Η ειδική εκδήλωση κάθε χρόνο στις 13 και 14 Μαΐου, επέτειο της απελευθέρωσης της Θράκης, το περίφημο «Θρακικό Λαϊκό Πανηγύρι».

Για τους απογευματινούς αρχαιολογικούς περιπάτους, που καθιερώθηκαν επί της προεδρίας του Αντώνη, θέλω να θυμίσω ότι με αυτούς γνώρισαν τα μέλη του Ομίλου, και πάρα πολλοί άλλοι Κομοτηναίοι, τον άγνωστο αρχαιολογικό πλούτο που είναι ο αψευδής μάρτυρας της ελληνικότητας της

περιοχής μας: από τα τείχη της Αναστασιούπολης και της Γρατινής μέχρι τις αρχαιότητες της Μαρώνειας και τα χωράφια του Σώστη και των Υφαντών, όπου ήταν θαμμένα τα κατάλοιπα της Μοσυνούπολης και όπου από τότε ο τοπικός αγροφύλακας άρχισε να τα περιφρουρεί για να τα δείξει αργότερα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Γιατί κι αυτό πρέπει να ειπωθεί, δεν είχε ακόμα ιδρυθεί στη Θράκη η Αρχαιολογική Υπηρεσία, και ο πρώτος Έφορος αρχαιοτήτων που αργότερα διορίστηκε, ο Ανδρέας Βαβρίτσας, μέσω του Αντώνη και του Ομίλου ήρθε σε επαφή με τον κόσμο της Θράκης. Και κάτι ακόμα. Το τείχος της Κομοτηνής, που μέχρι τότε ήταν πηγή πρώτης ύλης σε πέτρες για τα σπίτια των περιοίκων, άρχισε πια να γνωρίζει το ενδιαφέρον των Κομοτηναίων για τη διατήρησή του ως μέρους της ιστορίας της πόλης τους. Από τις ξεναγήσεις εκείνες, που έκανε κυρίως ο καθηγητής Κώστας Τρεμόπουλος, βγήκε το υλικό για την πρώτη έκδοση, το πρώτο βιβλίο του Ομίλου, με τον τίτλο «Η Κομοτηνή και οι αρχαιότητες της περιοχής της».

Για να γνωρίσουν οι Κομοτηναίοι καλύτερα τη νεότερή μας ιστορία σε σχέση με τον χώρο της Θράκης, ο Αντώνης Ρωσσίδης και οι συνάδελφοί του στο Διοικητικό Συμβούλιο, οργανώνουν τον επόμενο χρόνο έκθεση για τους Θρακιώτες αγωνιστές του 1821. Πρώτη φορά τότε αναφέρθηκαν ονόματα αγωνιστών από τη Θράκη, όπως του Κωνσταντίνου Ξενοκράτη από το Σαμάκοβο της Ανατολικής Θράκης, ενός από τους λίγους επιζήσαντες ιερολοχίτες. Η φωτογραφία του, καθώς και οι φωτογραφίες με τη στολή του και τα όπλα του, πλουτίζουν τώρα το αρχείο του Ομίλου.

Λίγα και για το Θρακικό Λαϊκό Πανηγύρι. Πρόταση του Ομίλου, προεδρεύοντος του Ρωσσίδη, ήταν να οργανωθεί το βράδυ της παραμονής της 14ης Μαΐου, με συμμετοχή συγκροτημάτων από τη Βόρεια Ελλάδα. Και επειδή η τότε Δημοτική Αρχή έδειξε αδυναμία ν' αναλάβει ένα τόσο βαρύ έργο, η Διοίκηση του Ομίλου με τον νεανικό ενθουσιασμό που την κατείχε ανέλαβε το βάρος της οργάνωσής του. Οικονομικά μέσα; Πενιχρότατα. Χάρη, κυρίως, στην οικονομική ενίσχυση όλων των φορέων της Κομοτηνής, —θυμάμαι ότι και ο Διδασκαλικός Σύλλογος που ως μόνο έσοδο είχε τις εισφορές των μελών του έδινε κάθε χρόνο τη δική του συνεισφορά—, και στο ειδικό λαχείο που είχε εκδόσει ο Όμιλος και που βρήκε ανταπόκριση από όλους τους Κομοτηναίους αντιμετωπίζονταν τότε τα έξοδα αυτής της εκδήλωσης. Έτσι, το Θρακικό Λαϊκό Πανηγύρι επέτυχε απόλυτα και αποτελεί μέχρι σήμερα το κορυφαίο πολιτιστικό γεγονός για την πόλη της Κομοτηνής, όπως έχει επεκταθεί και καθιερωθεί με την ονομασία «ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ». Για πρώτη φορά παρουσιάστηκε τότε από τα χωριά μας η μουσικοχορευτική τους παράδοση, καθώς και η μουσικοχορευτική παράδοση του Σουφλίου με τα συγκροτήματα του Κώστα Βογιατζή, στον οποίο ο Αντώνης είχε ξεχωριστή αδυναμία.

Κάνω μια παρένθεση πάλι για να σας αναφέρω τη σύνθεση του Διοι-

κητικού Συμβουλίου που με πρόεδρο τον Αντώνη έφερε αυτό το νέο ήθος στα πολιτιστικά πράγματα της Κομοτηνής:

Πρόεδρος:	Αντώνης Ρωσσίδης
Αντιπρόεδρος:	Νικόλαος Αντωνιάδης
Γ. Γραμματέας:	Κώστας Καρκατσέλλης
Ταμίας:	Χρήστος Χατζημιχάλης
Μέλη:	Ελένη Αντωνιάδου
	Αριστέα Γρηγορίου
	Απόστολος Μουζιόπουλος

Παράλληλα, τότε άρχισε και η συλλογή φωτογραφιών από την εποχή της απελευθέρωσης της Θράκης, τις οποίες πρόσφεραν πολλοί Κομοτηναίοι, όπως ο αείμνηστος Κωνσταντίνος Αντωνιάδης που είχε χρηματίσει πρώτος αρχηγός των προσκόπων της Κομοτηνής, και η οικογένεια Δώδου, στο σπίτι της οποίας έμενε το 1919-20 ο Γάλλος κυβερνήτης της Θράκης στρατηγός Σαρπύ. Η προσφορά των φωτογραφιών και του άλλου ιστορικού υλικού είναι μια ακόμα μαρτυρία για την εμπιστοσύνη που έτρεφαν οι Κομοτηναίοι από τότε προς την ηγεσία του Ομίλου.

Οι παραπάνω ενέργειες, και άλλες ακόμα, όπως η παρουσίαση αρχαίου δράματος από ειδικούς θιάσους —του Λίνου Καρζή κ.ά.—, η προβολή της εορτής της Ημέρας της Μπάμπως (Γυναικοκρατία) στη Στρύμη, η δημιουργία χορωδίας και ύστερα και παιδικής μαντολινάτας που έγιναν με την πρωτοβουλία και τη διεύθυνση του Γιάννη Ματζίρη, η συγκρότηση χορευτικού συγκροτήματος, το οποίο από τότε εξακολουθεί ανελλιπώς να εκπροσωπεί τον Όμιλο αλλά και την Κομοτηνή σε όλη την Ελλάδα και στο εξωτερικό —και που στα πρώτα χρόνια οι πρόβες του γίνονταν στην αυλή του σπιτιού του Αντώνη κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό—, όλα αυτά και άλλα πολλά ήταν απόρροια του νέου πνεύματος του Διοικητικού Συμβουλίου και των σκοπών του να γνωρίσει στους Κομοτηναίους, στους Θρακιώτες και στο Πανελλήνιο, τη Θράκη ως ιστορική πραγματικότητα. Και σε αυτές τις ενέργειες πρωταρχικό ρόλο έπαιζε ο Αντώνης Ρωσσίδης. Πρωταρχικό ρόλο χωρίς όμως να επιζητά τη δημοσιότητα και την προβολή για τον εαυτό του. Γι' αυτό και δεν εκφώνησε ποτέ είτε πανηγυρικό είτε άλλο λόγο σε εκδηλώσεις του Ομίλου, αν και ως πρόεδρος ή μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου είχε αυτή τη δυνατότητα.

Όμως, δε δίσταζε, όταν ήταν ανάγκη, να πει δημόσια τη γνώμη του και να υπεραμυνθεί του κύρους του Ομίλου, αν και αυτό μπορούσε να έχει δυσμενείς γι' αυτόν συνέπειες. Όπως κάποτε, σε επίσκεψη του Διοικητικού Συμβουλίου σε Νομάρχη της περιόδου της Δικτατορίας, όταν αυτός επρότεινε

στον Όμιλο να προβεί σε εκδηλώσεις καθαρά πολιτικές και υποστήριξης της τότε Κυβέρνησης, ο Αντώνης απάντησε ότι ο Σύλλογός μας δεν ανακατεύεται στην πολιτική, γιατί είναι ένα καθαρά πολιτιστικό Σωματείο. Σε τέτοιου είδους παρεμβάσεις ο φίλος μας στάθηκε συνεπής και ανυποχώρητος. Και τούτο γιατί έβλεπε τον Μορφωτικό Όμιλο ως ένα μέσον με το οποίο θα εξυπηρετούνταν η πολιτιστική άνοδος της Κομοτηνής και η διατήρηση της ιστορικής μνήμης της Θράκης.

Εδώ κυρίες και κύριοι θα μου επιτρέψετε να τονίσω ιδιαίτερα τη συμβολή του αλησμόνητου φίλου μας, ακριβώς σε αυτό τον τομέα, στην αγάπη που έδειχνε για τα θρακικά θέματα και μάλιστα γύρω από την ιστορία του τόπου μας και την προβολή αυτής της ιστορίας με μελέτες και δημοσιεύματα.

Ο Αντώνης, νομίζω, πως ανήκε στην κατηγορία των τοπικών ιστορικών ερευνητών, των ερασιτεχνικά μεν ιστοριοδιφούντων, οι οποίοι, όμως, προσφέρουν σπουδαία υπηρεσία κινούμενοι στη δραστηριότητά τους, όχι από το πάθος της αυτοπροβολής, αλλά από αγάπη για τον τόπο τους. Πασχίζουν να φέρουν στο φως γεγονότα και στοιχεία της τοπικής ιστορίας τα οποία η επίσημη ιστοριογραφία δεν τα έχει καταγράψει. Επιτυχαίνουν έτσι ένα διπλό σκοπό: εξασφαλίζουν πηγές για τη γραφή της επίσημης ιστορίας, και γνωρίζοντας στο τοπικό κοινό την ιστορία της περιοχής του τονώνουν την αυτοσυνειδησία του.

Αυτά τα θρακικού ενδιαφέροντος θέματα τον απασχολούσαν και τα συζητούσε στον κύκλο του, άσκησε δε έτσι μεγάλη επίδραση και στη δική μου διάθεση ν' ασχοληθώ με θέματα ιστορίας της Θράκης.

Η πρώτη ευκαιρία δόθηκε όταν την άνοιξη του 1969 το Διοικητικό Συμβούλιο του Ομίλου πήρε την απόφαση να καθιερωθούν οι πνευματικές συνεστιάσεις κάθε Πέμπτη βράδυ στο εντευκτήριο της οδού Κούλογλου. Νομίζω, και σήμερα ακόμα, πως με τις διάφορες εκδηλώσεις σε κείνο το εντευκτήριο ενισχύθηκαν πολύ οι δεσμοί μεταξύ των μελών του Ομίλου. Για την πρώτη συγκέντρωση που θα γινόταν στις 20 Μαρτίου ο Αντώνης επρότεινε να μιλήσω εγώ με θέμα «Η συμβολή των Θρακών στην Επανάσταση του 1821». Και το έκανε αυτό για να βοηθήσει και να προβάλει έναν νεότερό του, παρόλο που ο ίδιος είχε πάρα πολλές γνώσεις πάνω σ' αυτό το θέμα. Έτσι ξεκινά και η δική μου ενασχόληση με τη Θράκη και το '21. Συνέπεια εκείνης της προσπάθειας ήταν να δημιουργήσει ο Όμιλος σχετικό αρχείο με τους Θράκες ήρωες του '21. Οι περισσότερες φωτογραφίες που πάρθηκαν τότε από το Εθνολογικό Μουσείο της Αθήνας φέρουν επεξηγηματικά κείμενα από το χέρι του Αντώνη.

Το ότι ο αξέχαστος φίλος μας ήταν κάτοχος σε βάθος του θέματος του αγώνος του 1821 το απέδειξε με τις δημοσιεύσεις σχετικών εργασιών του, όπως αυτή που δημοσιεύτηκε στον 39ο τόμο του Αρχείου της Εταιρείας Θρακικών Μελετών με τίτλο: «Ο Θρακικός Ελληνισμός στον απελευθερωτικό

αγώνα του 1821». Έχει εκεί κεφάλαια για το ξεκίνημα του Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, τον Μητροπολίτη Μαρωνείας Κωνστάντιο, τον εθνεγέρτη της Ροδόπης όπως τον αποκαλεί, και τη συμμετοχή του στην επανάσταση της Χαλκιδικής, τον Αντώνιο Βισβίζη, τον Αδριανουπολίτη Καραγιώργη, τον Αινίτη Γιάννη Καραβέλα και πολλούς άλλους. Το ίδιο θέμα είχαν και μια σειρά από 100 περίπου δημοσιεύματά του στην εφημερίδα *Πατρίδα*, από τον Νοέμβριο του 1978 μέχρι τον Μάρτιο του 1979. Παραθέτει εκεί όλα όσα υπάρχουν στην ελληνική βιβλιογραφία για τους Θράκες στον αγώνα του '21 και έχοντας πλήρη γνώση όλων των σχετικών κειμένων, χάρη και στην πλούσια βιβλιοθήκη του, διορθώνει και λάθη ακόμα των ιστορικών μας που αδικούν κατάφωρα τον θρακικό ελληνισμό.

Εκεί όμως που ο Αντώνης συνέβαλε αποφασιστικά στη γνώση της ιστορίας της περιοχής μας ήταν οι πληροφορίες του για την απελευθέρωση της Κομοτηνής και γενικότερα της Θράκης. Πλήρη άγνοια είχαμε οι Θρακιώτες για το πώς έγινε ελληνική η Θράκη το 1920. Πολύ πριν δημοσιευτούν τα σχετικά έργα της πρόσφατα χαμένης Καλλιόπης Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, από το αρχείο του παππού της Χαρισίου Βαμβακά, ο Αντώνης Ρωσσίδης και ο Κώστας Καρκατσέλλης είχαν κάνει τις πρώτες προσπάθειες για τη συγκέντρωση και δημοσίευση του σχετικού υλικού. Οι άφθονες φωτογραφίες της εποχής εκείνης, που υπάρχουν πια στο αρχείο του Ομίλου και που είναι στη διάθεση των ερευνητών, φανερώνουν την εμπιστοσύνη του κοινού σ' αυτό το πολιτιστικό σωματείο και σε κείνους που το διοίκησαν και το διοικούν και σήμερα.

Έτσι, με τη δική του ενθάρρυνση πραγματοποίησα κι εγώ έρευνες σε εφημερίδες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης του 1920, ζητώντας πληροφορίες για το πώς ακριβώς έγινε η απελευθέρωση της Θράκης. Πολλές από αυτές τις πληροφορίες δημοσιεύτηκαν τότε στην εφημερίδα *Ελευθέρα Γνώμη* του Κώστα Καρκατσέλλη κι αργότερα πήραν τη μορφή αυτοτελούς εργασίας που δημοσιεύτηκε στα *Θρακικά Χρονικά* της Ξάνθης. Και πάλι πίσω από αυτή την εργασία βρισκόταν η ενθάρρυνση του Αντώνη, ο οποίος μάλιστα είχε διατυπώσει και τον εξής αφορισμό: «Πρέπει να βρούμε κατάλληλους ανθρώπους για τη συγκέντρωση ιστορικού υλικού που αφορά τον τόπο μας, αλλά, αν θέλουμε να γίνει καλή δουλειά, πρέπει να πληρώσουμε ικανοποιητικά τον ερευνητή».

Ήταν αυτό απόρροια του ρεαλιστικού του πνεύματος, με το οποίο είχε αντιμετωπίσει με τόση επιτυχία τις πάμπολλες ανάγκες του Ομίλου και κυρίως για τις γιορτές των Ελευθερίων της Θράκης.

Κι όμως ο ρεαλιστής Αντώνης, που πολλοί τον χαρακτήριζαν επικούρειο, ως προς τη φιλοσοφική ενατένιση της ζωής ήταν σε ορισμένα θέματα πολύ ιδεαλιστής και ιδιαίτερα στην αγάπη του προς τη Θράκη. Η οποία Θράκη

ήταν γι' αυτόν ο μεγαλύτερος έρωτάς του μετά την οικογένειά του. Απέραντες ήταν οι γνώσεις του στα θρακικά θέματα. Από την αρχαία Θράκη με τους πανάρχαιους κατοίκους, την κλασική εποχή, το Βυζάντιο, την Τουρκοκρατία και το '21, καθώς και τη μεταγενέστερη εποχή μέχρι το 1912-13 και το 1920.

Και τις γνώσεις του αυτές τις απόκτησε από την πλούσια στα θέματα της Θράκης βιβλιοθήκης του —ό,τι βιβλίο έβλεπε πως είχε, έστω και έμμεσα, αναφορά για τη Θράκη, το αγόραζε— και από τη συναναστροφή του με ανθρώπους επώνυμους και ανώνυμους που είχαν παίξει κάποιο ρόλο στην τοπική ιστορία.

Αρχαιολόγοι και αρχαιοφύλακες, φιλόλογοι και δάσκαλοι, φωτογράφοι, μουσικοί, χωρικοί με ερευνητικό πνεύμα και όσοι άλλοι είχαν σχέση και μεράκι με την ιστορία του τόπου έβρισκαν κοντά του τον σύμβουλο και τον συμπαραστάτη. Και τις γνώσεις που αποκτούσε έτσι ο φίλος μας δεν τις κρατούσε για τον εαυτό του. Είναι γνωστό ότι όποιος αναλάμβανε να εκφωνήσει τον πανηγυρικό για τον εορτασμό της 14ης Μαΐου ή να γράψει σχετική εργασία στον αείμνηστο Αντώνη προσέφευγε για να βρει βοηθήματα και να ενημερωθεί σχετικά.

Και όταν την άνοιξη του 1971 το Γυμνάσιο Θηλέων Κομοτηνής εξέδωσε δύο λευκώματα με εργασίες μαθητριών του για την 25η Μαρτίου και την 14η Μαΐου, αποφασιστική ήταν η βοήθειά του για τη συγκέντρωση του υλικού.

Ο ίδιος ο Αντώνης δημοσίευσε στον πρώτο τόμο της *Θρακικής Επετηρίδας* την εργασία του «Το χρονικό απελευθερώσεως της Δυτικής Θράκης», το οποίο θεωρώ πολύτιμο βοήθημα για όσους θέλουν να μάθουν την τοπική μας ιστορία. Στο έργο αυτό ο συγγραφέας του δεν μάς δίνει μόνο τα γεγονότα της απελευθέρωσης της Θράκης το 1920, αλλά εισχωρεί βαθύτερα εξετάζοντας και τα παρασκήνια των γεγονότων. Αποδείχνεται ακόμα και στοχαστής του ιστορικού γίγνεσθαι όταν, αναφερόμενος στο έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Χαρισίου Βαμβακά, γράφει: «Τα μεγάλα και δύσκολα έργα οφείλονται συνήθως στις ιδιοφυΐες. Επιτελούνται μόνον όταν τα αναλαμβάνουν εκλεκτοί του πνεύματος άνθρωποι... Ο σπουδαίος, ο άυλος συντελεστής της νίκης είναι ο νους που κατευθύνει. Μάς έχουν συνηθίσει να υμνούμε τα κατορθώματα στα πεδία των μαχών... και συνήθως μάς αποσιωπούν ή θέτουν σε δεύτερη μοίρα τον κατευθυντήριο νου που προνοεί, συλλαμβάνει ιδέες, καταστρώνει σχέδια, οργανώνει, καθοδηγεί και ελέγχει τις ενέργειες. Σε κάθε περιφανή νίκη υπάρχουν δύο στοιχεία που ξεχωρίζουν σαφώς μεταξύ τους. Το ένα προϋπάρχει και το άλλο έπεται. Το επόμενον όμως συγχέεται με το αποτέλεσμα και καταλαμβάνει την κυρία εντύπωση. Ξεχνιέται το πρώτο. Αναφέρονται τα γεγονότα επιφανειακά και δεν γίνεται ανάλυση και διείσδυση σε βάθος. Η απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης και η παραχώρησίς της

στην Ελλάδα... υπήρξε... ο καιρός σκληρών αγώνων σε υψηλότερες σφαίρες όπου ο νους η διανοητικότητα έπαιξε τον πρωτεύοντα, το βαρύνοντα ρόλον».

Πέρα όμως από τα γεγονότα της απελευθέρωσης της Θράκης ο Αντώνης μελέτησε και άλλες εποχές της θρακικής ιστορίας, όπως για παράδειγμα την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα τον οποίο ο ίδιος επρότεινε να ονομάζεται Αντιβουλγαρικός Μακεδονοθρακικός Αγώνας.

Σχετική είναι η εργασία του που δημοσιεύτηκε στον Ε΄ τόμο της *Θρακικής Επετηρίδας*. Εκεί, και σε 55 σελίδες, ο φίλος μας περιγράφει πώς αναζήτησε μέσα στους ανώνυμους Κομοτηναίους και βρήκε ανθρώπους οι οποίοι είχαν πάρει μέρος στον μεγάλο εκείνον αγώνα. Ονόματα όπως του Λεωνίδα Χ"Ιωάννου, του Θεόδωρου Αμπατζόπουλου, του Ιωάννη Χ"Γιάννη, ήρθαν ξανά στο φως ως ιστορικές πηγές. Έγινε έτσι ο φίλος μας ένας ερευνητής από αυτούς που τόσο έχει ανάγκη ο τόπος μας.

Τελευταία χρονικά είναι η εργασία του με τίτλο «Θράκη - Θράκες και Γραικοί». Δημοσιεύτηκε στον 6ο τόμο της *Θρακικής Επετηρίδας*. Εκεί στηριζόμενος σε κείμενα αρχαίων και νεότερων, ξένων κυρίως, συγγραφέων αποδεικνύει ότι η λέξη «Γραικοί» προήλθε από τη λέξη «Θράκες». Χρησιμοποιεί ακόμα και γλωσσολογικά επιχειρήματα, όπως την αντιστοιχία του φθόγγου θ του ελληνικού αλφαβήτου με το g του λατινικού που είναι παρόμοια και σαν σύμβολα, βρίσκονται και στην ίδια σχεδόν θέση του αλφαβήτου και αποδίδουν τον ίδιο φθόγγο της ινδοευρωπαϊκής γλώσσας. Βγάζει έτσι το συμπέρασμα (αναφέρω τη δική του φράση): *Η αιγαιακή ή πελασγική Θράκη του λεγόμενου παρατρωϊκού πολιτισμού... με τα ιερά της στη Σαμοθράκη, το Παγγαίο, τη Ροδόπη και αλλού, έδωσε στη χώρα μας τα φώτα της και τ' όνομά της*. Ίσως θα πρέπει εδώ να θυμίσω πως και ο ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο θαλερός κ. Αγαπητός Τσοπανάκης, έχει καταλήξει στο συμπέρασμα: *ότι οι λέξεις «Θράκη», «Τροία» και «Ετρουρία» (Τοσκάνη) είναι η ίδια και η αυτή λέξη* (Εφημερίδα *Καθημερινή* 1.2.1998).

Όλες αυτές τις γνώσεις του ο τιμώμενος απόψε φίλος μας τις χρησιμοποίησε για να προβάλει τα δίκαια της Θράκης της τόσο αδικημένης από την επίσημη ελληνική ιστορία. Γι' αυτό και σε μια συνέντευξή του στην εφημερίδα *Χρόνος*, τον Ιούνιο του 1977, ζητά να ιδρυθεί το συντομότερο *Θρακολογικό Ινστιτούτο* που θα μελετά και θα προετοιμάζει την ελληνική άποψη για τα θέματα της Θράκης και που αποτελεί και σήμερα αίτημα του καιρού μας και των Θρακών. Η ίδρυση πριν πέντε χρόνια του τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας στο Θρακικό μας, το Δημοκρίτειο, Πανεπιστήμιο θεραπεύει ως ένα βαθμό την ανάγκη για τη γνώση της ιστορίας μας που ο ίδιος επισήμαινε, δεν πρόλαβε όμως να χαρεί. Είμαι όμως σίγουρος πως η ψυχή του, εκεί που βρίσκεται χαίρεται σήμερα για την εκπλήρωση αυτού του πανθρακικού ονείρου.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗ

ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ

Η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Χώρα της Σαμοθράκης αποτελεί τον καθεδρικό ναό του νησιού, του οποίου η ανοικοδόμηση άρχισε το 1867 και ολοκληρώθηκε το 1925 με την κατασκευή του κωδωνοστασίου. Στη θέση του καθεδρικού ναού προϋπήρχε μία μικρή εκκλησία που ονομαζόταν «Παναγούδα»[1]. Ανάμεσα στα κειμήλια που διατηρούνται σήμερα στην εκκλησία της πρωτεύουσας του νησιού περιλαμβάνεται και μία συλλογή 31 παλαιών λειτουργικών βιβλίων του 17ου και 19ου αιώνα[2]. Η συλλογή αυτή δεν καταλογραφήθηκε ως τώρα και παραμένει άγνωστη στους ειδικούς.

Τα παλαιότυπα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου αποτελούν κυρίως εκδόσεις μεταγενέστερες του 1820. Το γεγονός αυτό σχετίζεται, ίσως, με τις καταστροφές, τις οποίες προξένησαν οι οθωμανοί στρατιώτες που αποβιβάστηκαν στη Σαμοθράκη, την 1η Σεπτεμβρίου 1821, μετά την άρνηση των κατοίκων του νησιού να καταβάλουν τους κρατικούς φόρους. Πέρα από τη σφαγή και τον εξανδραποδισμό των νησιωτών οι οθωμανοί στρατιώτες, όπως γράφει ο Ίων Δραγούμης, *εισορμήσαντες εις την εκκλησίαν ελόγχισαν εικόνας, κατασυνέτριψαν στασίδια, έκαυσαν ή έσχισαν βιβλία και ήρπησαν δισκοπότηρα και ιερά άμφια και παν το πολύτιμον. Ευαγγελιόν τι διά της λόγχης διαμπερές ετρύπησεν η αγρία μανία στρατιώτου*[3].

1. *Α. Μαλτέζου*, «Η Εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εις την Χώραν Σαμοθράκης», στο: *Α. Δ. Ρούσσα* (εκδ.), Οι άγιοι ένδοξοι Πέντε Νεομάρτυρες εκ Σαμοθράκης και εν Μάκρη Έβρου αθλήσαντες Εμμανουήλ, Γεώργιος, Μιχαήλ, Θεόδωρος και Γεώργιος. Αι δύο ακολουθίαι, Αλεξανδρούπολη 1997, σ. 11-12.

2. Μετά την πρόσφατη ανακαίνιση του ναού τα βιβλία τοποθετήθηκαν σε προσθήκες και εκτίθενται στο εξής στο γυναικωνίτη. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον εφημέριο της Χώρας και αρχιερατικό επίτροπο Σαμοθράκης αρχιμανδρίτη π. Ματθαίο Λενούδια, ο οποίος μου επέτρεψε πρόθυμα να μελετήσω τα βιβλία.

3. Το συγκεκριμένο απόσπασμα προέρχεται από ένα κείμενο του Ίωνος Δραγούμη, το οποίο γράφτηκε στο Δεδεαγάτς (σημ. Αλεξανδρούπολη), στις 15 Ιουλίου 1906, φέρει τον τίτλο «Το κίνημα και η καταστροφή της Σαμοθράκης κατά το 1821» και καταγράφει, σύμφωνα με τον συγγραφέα του, την προφορική παράδοση για τα γεγονότα. Το κείμενο αυτό βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και δημοσιεύεται στο *Σ. Ν. - Παπαγεωργίου*, Σαμοθράκη. Ιστορία του νησιού από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως το 1914, Αθήνα 1982, σ. 233-236. Ο Δραγούμης περιγράφει λίγο διαφορετικά τις καταστροφές των εκκλησιαστικών κειμηλίων από τους οθω-

Στα παλαιά βιβλία του καθεδρικού ναού της Σαμοθράκης περιλαμβανόταν αρχικά και το *διά τουρκικής λόγχης διαπερασθέν κατά το 1821* Ευαγγέλιο. Το Ευαγγέλιο αυτό εντόπισε ο Ί. Δραγούμης, το 1906, ανάμεσα στα βιβλία του σαμοθρακίτη λογίου Νικολάου Β. Φαρδύ, από τα οποία το απέσπασε και το παρέδωσε στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία. Από τότε εκτίθεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο[4]. Ένα άλλο παλαιό βιβλίο του ναού, το Μηναίο του Απριλίου (Βενετία 1864), δόθηκε στη Μητρόπολη Αλεξανδρουπόλεως, Τραϊανουπόλεως και Σαμοθράκης, το 1996, για την επανέκδοση της ακολουθίας των Πέντε Μαρτύρων, διότι μαζί με το Μηναίο ήταν δεμένο και ένα χειρόγραφο της ακολουθίας αυτής[5].

Τα 2/3 της συλλογής των παλαιοτύπων της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου αντιπροσωπεύουν δύο σειρές Μηναίων, μία των ετών 1815-1820 και μία των ετών 1864-1875. Από την παλαιότερη σειρά απουσιάζουν τα Μηναία του Ιουνίου και του Σεπτεμβρίου, ενώ από τη νεότερη σειρά μόνο το Μηναίο του Απριλίου που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, βρίσκεται σήμερα στη Μητρόπολη.

Το μεγαλύτερο μέρος των βιβλίων φέρουν τη σημείωση *εδέθη ή επεσκευάσθη υπό Χρ. Ν. Ρηγοπούλου κατά Σεπτέμβριον του 1900.* Ο Χρήστος Ν. Ρηγόπουλος αποτελεί γνωστό πρόσωπο του νησιού στο μεταίχμιο από τον 19ο στον 20ό αιώνα. Ήταν γραμματέας της δημογεροντίας της Σαμοθράκης και δάσκαλος του σχολείου της Χώρας[6]. Στα ίδια έντυπα υπογράφουν, επίσης, διάφοροι ιερείς και ιεροψάλτες, οι οποίοι υπηρέτησαν στην ενορία της πρωτεύουσας του νησιού από τα τέλη του 19ου αιώνα[7].

μανούς στρατιώτες στο έργο του για τη Σαμοθράκη. Ακριβέστερα σημειώνει τα εξής: «Στην εκκλησία μπήκαν, τύφλωσαν τους Άγιους, άρπαξαν ό,τι πολύτιμο είχε, σύντριψαν την Άγια Τράπεζα κ' ένας με τη λόγχη του τρύπησε το Ευαγγέλιο πέρα πέρα». Βλ. Ι. *Δραγούμη* (Ίδας), Σαμοθράκη. Το νησί, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 28 (1η έκδ. Αθήνα 1909).

4. *Παπαγεωργίου*, ό.π., σ. 80, 82, 236. Βλ. επίσης *Α. Μαλτέζου*, Πέντε Μάρτυρες εκ Σαμοθράκης, Σαμοθράκη 1998, σ. 4, 21.

5. *Ρούσσα*, ό.π., σ. 10.

6. Την ίδια σημείωση φέρει και το Μηναίο του Απριλίου, το οποίο είναι δεμένο μαζί με το χειρόγραφο της ακολουθίας των Πέντε Μαρτύρων· βλ. *Μαλτέζου*, ό.π., σ. 15. Ο Χρήστος Ν. Ρηγόπουλος προσθέτει στα 4 από τα 5 «επεσκευασθέντα» βιβλία και το όνομα των προσώπων, τα οποία πραγματοποίησαν το προηγούμενο δέσιμο του εντύπου. Συγκεκριμένα πρόκειται για τους π. Παπανικολάου, Σ. Αναγνώστη και τον ίδιο τον Ρηγόπουλο.

7. Ακριβέστερα σημειώνουν τα ονόματα τους οι εξής: Ο π. Γ. Π. Εμμανουήλ, ο Σ. Βαϊκούζης, ο Δ. Βασιλείου, ο Β. Μανιώτης, ο Ν. Παπανικολάου, ο Ι. Παπαραζής, ο Π. Συκάς και Δ. Χάϊλας. Στα παλαιότυπα με αριθμό 14 και 31 υπάρχουν αντίστοιχα και οι σημειώσεις *Το παρόν αφιερώθη αρά του...* και *Άνθιμος Ιεροδιάκονος/καθήλοσας.*

Α.Α.	ΤΙΤΛΟΣ	ΕΚΔΟΤΗΣ. ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ	ΤΟΜ.	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΧΡΟΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ
1	*Θείον και ιερόν Ευαγγέλιον*		1	Βενετία	Ανδρέας ο Ιουλιανός		1681	L XVII (5). 173
2*	*Θείον και ιερόν Ευαγγέλιον*		1	Βενετία	Ανδρέας ο Ιουλιανός		17ος αι.	
3	*Μηναίον του Οκτωβρίου*		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1815	Η 1815. 64
4	*Μηναίον του Μαΐου*		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1817	Η 1817. 67
5	*Μηναίον του Δεκεμβρίου*		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1819	Γ-Μ (1). 1173
6	*Μηναίον του Ιαννουαρίου* (sic)		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1820	Γ-Μ (1). 1244
7	*Μηναίον του Φεβρουαρίου*		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1820	Γ-Μ (1). 1245
8	*Μηναίον του Μαρτίου*		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1820	Γ-Μ (1). 1246
9	*Μηναίον του Απρίλλιος* (sic)		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1820	Γ-Μ (1). 1247
10	*Μηναίον του Ιουλίου*		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1820	Γ-Μ (1). 1250
11	*Μηναίον του Αυγούστου*		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1820	Γ-Μ (1). 1251
12	*Μηναίον του Νοέμβριος* (sic)		1	Βενετία	Ν. Γλυκύς		1820	Γ-Μ (1). 1254
13	*Εορτολόγιον το Μέγα*	Ι. και Σ. Βελούδης	1	Βενετία	Άγιος Γεώργιος	2	1854	K. A 1582
14	*Τριώδιον κατανυκτικόν*		1	Βενετία	Ο Φοίνιξ		1856	Γ-Μ (3). 10799
15	*Ψαλτήριον Δαυίδ του Προφήτου και Βασιλέως μετά των ωδών*		1	Βενετία	Ο Φοίνιξ		1859	L-Z. A 290
16	*Μηναίον του Ιανουαρίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
17	*Μηναίον του Φεβρουαρίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
18	*Μηναίον του Μαρτίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
19	*Μηναίον του Μαΐου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
20	*Μηναίον του Ιουλίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
21	*Μηναίον του Σεπτεμβρίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
22	*Μηναίον του Οκτωβρίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
23	*Μηναίον του Νοεμβρίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
24	*Μηναίον του Δεκεμβρίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	3	1864	
25	*Θείον και ιερόν Ευαγγέλιον*		1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	4	1872	
26	*Μηναίον του Αυγούστου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	5	1873	
27	*Πεντηκοστάριον χαρμόσυνον*	Β. Κουτλουμουσιανός - Σ. Ζερβός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	4	1873	
28	*Μηναίον του Ιουνίου*	Β. Κουτλουμουσιανός	1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	7	1875	
29	*Τριώδιον κατανυκτικόν*		1	Βενετία	Ο Φοίνιξ	4	1876	
30	*Συλλογή εκκλησιαστικών λόγων.* τ. Α΄-Δ΄	Β. Δ. Καλλίφρων	1	Κωνσταντινούπολη	Ανατολικός Αστήρ		1886	
31**	Τυπικόν		1				19ος αι.	

Πίνακας
Κατάλογος των παλαιοτύπων του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σαμοθράκης

* Το παλαιότυπο αυτό δεν διατηρείται ολόκληρο –μόνο οι σελίδες 11-12 και 15-242– και παρουσιάζει μερικές διαφορές από το προηγούμενο στα γράμματα των επικεφαλίδων (κεφαλαία-μικρά) και στους αριθμούς των σελίδων (αραβικοί-ελληνικοί)· πρόκειται μάλλον για άλλη έκδοση του ίδιου Ευαγγελίου.

** Η βιβλιογραφική ταύτιση του έργου αυτού είναι αδύνατη, διότι δεν σώζεται η σελίδα του τίτλου.

L XVII (5): *É. Legrand*, Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septiéme siécle, τ. V, Παρίσι 1903. **Γ-Μ (1)-(3)**: *Δ. Σ. Γκίνη - Β. Γ. Μέξα*, Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει (Μετά πίνακος των εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης), (Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 11), τ. Α΄, 1800-1839, Αθήνα 1939 - τ. Γ΄, Περιέχων τα έντυπα των ετών 1856-1863, τας προσθήκας των ετών 1800-1855 και το ευρετήριο των κυρίων ονομάτων, Αθήνα 1957. **L-Z**: *E. Leyton-Zévιου*, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες», Ο Ερανιστής 3 (1965) 110-124. **Κ**: *Ο. Κατσιαρδή*, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις», Ο Ερανιστής 13 (1976) 130-145. **Η**: *Φ. Ηλιού*, Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία ~ Φυλλάδια, τ. Α΄, 1801-1818, Αθήνα 1997.

ΑΡΧΙΜ. ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 4ο ΩΣ ΤΟΝ 9ο ΑΙΩΝΑ

Ο Διοκλητιανός (284-305) επέφερε ριζικές μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση του ρωμαϊκού κράτους και ο Μέγας Κωνσταντίνος (324-337) συμπλήρωσε και τελειοποίησε το μεταρρυθμιστικό έργο του προκατόχου του, με αποτέλεσμα να προκύψει ένα νέο σύστημα που αποτέλεσε τη βάση της βυζαντινής διοίκησης[1].

Η παλαιά διοικητική διαίρεση του κράτους σε μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες που διοικούνταν είτε από τη σύγκλητο είτε από αυτοκρατορικούς επιτρόπους καταργήθηκε[2]. Η αυτοκρατορία διαιρέθηκε τώρα από τον Διοκλητιανό σε εκατό *επαρχίες* (provinciae), οι οποίες υπήχθησαν σε δώδεκα *διοικήσεις* (dioceses). Ο Μέγας Κωνσταντίνος αύξησε τον αριθμό των επαρχιών σε εκατόν είκοσι. Οι διοικήσεις κατά τα τέλη του 4ου αι. αυξήθηκαν σε δεκατέσσερις[3]. Οι διοικήσεις αυτές εντάχθηκαν σε μεγάλες διοικητικές περιφέρειες, τις *επαρχότητες* ή *υπαρχίες* (praefecturae praetorio), οι οποίες αρχικά δεν ήταν σταθερά προσδιορισμένες ούτε στον αριθμό ούτε στην έκταση, αλλά κατά τα τέλη του 4ου αι. κατέληξαν να είναι οι εξής τέσσερις:

α. Η υπαρχία της Γαλατίας (praefectura praetorio Galliarum ή per Gallias)· περιλάμβανε τη Βρετανία, Γαλατία, Ισπανία και τη ΒΔ Αφρική (Διοικήσεις Hispaniae, Brittaniae, Viennensis, Galliae)[4].

β. Η υπαρχία Ιλλυρικού, Ιταλίας και Αφρικής (praefectura praetorio Illyrici, Italiae et Africae)· περιλάμβανε την Αφρική, Ιταλία και το ΒΔ τμήμα του Ιλλυρικού, δηλαδή Δαλματία και Νορικόν (Διοικήσεις Italiae, Africae)[5].

γ. Η υπαρχία του Ιλλυρικού (praefectura praetorio per Illyricum)· περιλάμβανε τη Δακία και τη Μακεδονία, στην οποία περιεχόταν και όλος ο

1. *G. Ostrogorsky*, Ιστορία I.91.

2. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία I.610.

3. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία I.344-345 (κάνει λόγο για 15 διοικήσεις)· *G. Ostrogorsky*, Ιστορία I.277 σημ. 44.

4. Not. Dign., Occ. III.2-4· πρβ. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία I.345· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 322.

5. Not. Dign. Occ. II.5-8 και 28-34· πρβ. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία I.345· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 322.

ελλαδικός χώρος ως την Κρήτη[6] (Διοικήσεις Δακίας και Μακεδονίας)[7]. Η επαρχία Αχαΐας (Achaia) ετάχθη υπό ανθύπατο και υπήχθη απ' ευθείας στον αυτοκράτορα[8].

δ. Η αχανής υπαρχία της Ανατολής (praefectura praetorio per Orientem)· περιλάμβανε τη Θράκη, τις ασιατικές επαρχίες του κράτους, τη Συρία και την Παλαιστίνη (Διοικήσεις: Oriens, Pontica, Asiana, Thracia)[9]. Κατά τους Ι. Καραγιαννόπουλο[10] και G. Ostrogorsky[11] περιλάμβανε και τη διοίκηση Αιγύπτου.

Επικεφαλής κάθε επαρχότητας ήταν ένας *έπαρχος* ή *ύπαρχος πραιτωρίων* (praefectus praetorio). Επικεφαλής κάθε διοικήσεως τοποθετήθηκε ο *βικάριος* (vicarius), ενώ επικεφαλής κάθε επαρχίας (provinciae) ένας κυβερνήτης που αναφέρεται στις πηγές με διάφορα ονόματα (consulator, corrector, rector, iudex ή praesides)[12]. Ο praefectus praetorio ήταν ο πανίσχυρος εκπρόσωπος του αυτοκράτορα και εξαρτώνταν απευθείας από αυτόν. Αρχικά ήταν μια καθαρά στρατιωτική αρχή. Επί Διοκλητιανού συνδύαζε στρατιωτικές και πολιτικές αρμοδιότητες, ενώ με τον Μ. Κωνσταντίνο μετατράπηκε σε καθαρά πολιτικό αξίωμα[13]. Τέτοια ήταν η δικαιοδοσία του ανωτάτου αυτού αξιωματούχου, ώστε ο E. Stein ονόμασε την πρωτοβυζαντινή περίοδο «εποχή του επαρχικού καθεστώτος»[14]. Ο τελευταίος έπαρχος πραιτωρίων της Ανατολής μνημονεύεται το 680, ενώ η επαρχότητα του Ιλλυρικού, έστω και ακρωτηριασμένη, επέζησε πιθανότατα ως τα τέλη του 8ου αιώνα[15].

6. Not. Dign., Or III.4-10 και 11-13· ο *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Διοικητικό σύστημα, σ. 5, γράφει: «Κατά τους χρόνους της τελικής συντάξεως της Notitia Dignitatum (περί το 425) οι διοικήσεις Δακίας και Μακεδονίας αποσπώνται από την επαρχότητα Ιταλίας, Αφρικής και Ιλλυρικού και επομένως από το δυτικό τμήμα του κράτους και συναποτελούν μια νέα Επαρχότητα του (Α) Ιλλυρικού υπαγομένη τώρα στο ανατολικό τμήμα του κράτους»· πρβ. *P. Lemerle*, Philippes 80-81· *G. Ostrogorsky*, Geschichte[3], σ. 45· *E. Stein*, Geschichte, σ. 353, και *A. Jones*, LRE I. 126.

7. Not. Dign., Or. III.5-6.

8. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία Ι.345· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Κράτος, σ. 323.

9. Not. Dign., Or. II.2-12, 13-46 και 47-58· πρβ. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία Ι.345.

10. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Ι.611· του ιδίου, Κράτος, σ. 322.

11. *G. Ostrogorsky*, Ιστορία Ι.93.

12. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία Ι.345· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Ι.611· του ιδίου, Κράτος, σ. 322.

13. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Ι.611· *H. Schiller*, Geschichte II.51· *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία Ι.345· *G. Ostrogorsky*, Ιστορία Ι.94 [όμως, στη σελ. 93 συναντούμε τη διατύπωση: «Τέλος ο Κωνσταντίνος διαίρεσε την αυτοκρατορία σε "επαρχότητες" (praefecturae)»· ο *Δ. Ζακυθηνός*, Ιστορία, σ. 39, πιστεύει ότι ο θεσμός των praefecti praetorio ανακαινίσθηκε μεταξύ των ετών 318 και 321.

14. *E. Stein*, Introduction, σ. 145· βλ. και *L. Brèhier*, Institutions, σ. 101.

15. Ο *Δ. Ζακυθηνός*, Ιστορία, σ. 39, διατυπώνει την άποψη ότι ο θεσμός του επάρχου παύει να υφίσταται το 680· Η *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία Ι.346, αναφέρει ότι ο τελευταίος έπαρχος πραιτωρίων της Ανατολής μνημονεύεται το 680· για τον θεσμό του υπάρχου του Ιλλυρικού

Η παραδοσιακή γεωγραφική περιοχή της Θράκης εντάχθηκε από τον Διοκλητιανό στο διοικητικό σύστημα τη ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ως εξής: Το δυτικώς του Νέστου τμήμα της υπήχθη στην επαρχότητα Ιλλυρικού και διανεμήθηκε στις διοικήσεις Δακίας και Μακεδονίας. Η υπόλοιπη και μεγαλύτερη περιοχή της Θράκης αποτέλεσε τη διοίκηση Θράκης. Κατείχε τη ΒΔ πλευρά της τεράστιας επαρχότητας της Ανατολής. Ήταν το μοναδικό της τμήμα που βρισκόταν στον ευρωπαϊκό χώρο.

Η διοίκηση Θράκης διαιρέθηκε από τον Διοκλητιανό (284-305) στις ακόλουθες επαρχίες:

α. Επαρχία Θράκης (Thracia), μεταξύ Αίμου και Ροδόπης, με πρωτεύουσα τη Φιλιππούπολη[16].

β. Επαρχία Ροδόπης (Rhodopa), μεταξύ του κάτω Νέστου και του κάτω Έβρου, με πρωτεύουσα την Τραϊανούπολη.

γ. Επαρχία Ευρώπης, μεταξύ Προποντίδας και Μαύρης Θάλασσας, με πρωτεύουσα την Ηράκλεια (αρχαία Πέρινθος).

δ. Επαρχία Αιμιμόντου (Haemimontus), μεταξύ της επαρχίας Θράκης και της επαρχίας Ευρώπης, με πρωτεύουσα την Αδριανούπολη.

ε. Επαρχία Μυσίας ΙΙ (Moesia Secunda) ή Κάτω Μυσίας (Moesia Inferior) που συνόρευε προς Νότον με τις επαρχίες Θράκης και Αιμιμόντου, προς Βορράν με τον Δούναβη, ανατολικά με τον Εύξεινο Πόντο και βορειοανατολικά με την επαρχία Σκυθίας. Είχε πρωτεύουσα τη Μαρκιανούπολη.

στ. Επαρχία Μικράς Σκυθίας, μεταξύ Δουνάβεως, Ευξείνου Πόντου και Μυσίας ΙΙ[17], με πρωτεύουσα την Τόμιν (σημερινή Κωστάντζα)[18]. Φαίνεται

γράφει (346 σημ. 3) ότι εξέλιπε επί Ηρακλείου (610-641)· όμως ο *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Διοικητικό σύστημα, σ. 15, υποστηρίζει ότι η κατάργηση της επαρχότητας του Ιλλυρικού (per Illyricum) επισυνέβη είτε στον 7ο αι. είτε στα τέλη του 8ου αι. και ότι πάντως, έστω και ακρωτηριασμένη, η επαρχότητα αυτή επέζησε μέχρι την τελευταία δεκαετία του 8ου αι. (σ. 20) ή και πιθανότατα καταργήθηκε μεταξύ των ετών 796-811 (σ. 31). Τελευταία μνεία του υπάρχου του Ιλλυρικού θεωρείται η αναφορά σε επιστολή του Θεοδώρου Στουδίτη που έφθασε ως εξόριστος στη Θεσσαλονίκη το 797 [Θεόδ. Στουδ. Επιστ. 3.106].

16. *Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου*, Θέμ., 84.16: Ἐπαρχία δὲ Θράκης ὑφ' ἡγεμόνα ἐτέτακτο καὶ ὑπὸ τῶν λεγόμενων κονσιλάριων, τουτέστι βουλευτήν. Ταῦρος γὰρ ἀνθύπατος ἐκράτει τῆς Θράκης ἐπὶ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου· Βλ. επίσης *Κ. Μ. Αποστολίδου*, Θράκη, σ. 241 κ.ε.

17. Not. Dign. Or. I.71-73, 112-116, II.52-58, XXVI 1-15, XL 45-49· Lat. Ver. IV· Lat. Pol. Sil VI (Seeck 5.3f., 7, 56f., 91, 248, 258)· Ιεροκλ. Συνέκδ. 636.9· E. Gerland, Corpus I.40· πρβ. P. Soustal, Thraklen, σ. 48 63· *A. H. M. Jones*, LRE III.381, 386· *T. D. Barnes*, Empire, σ. 209 κ.ε., 224· *J. B. Bury*, Eastern Empire, σ. 395-800, I.XV-XIX· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Ι. 609-613· *Α. Αδαμαντίου*, Γεωγρ. περιπέτειαι, σ. 380-381· βλ. και χάρτες: Ι. Καραγιαννόπουλου, Χάρται Ι, 9· E. Stein, Histoire I, χάρτες ετών 390 και 454· Van der Meer, Atlas, σ. 41· A. H. M. Jones, LRE, χάρτης ΙΙ· Δ. Ζακυθηνού, Ιστορία, χάρτης σ. 48.

18. Th. Mommsen, Verzeichniss der römischen Provinzen aufgesetzt um 297, σ. 489: «Diocesis Tracae habet provincias numero VI, Europa, Rodope, Tracia, Emossamus, Scitia, Misia inferiori»· πρβ. Σ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 363 σημ. 3· Α. Καψή, Ελληνισμός, σ. 118· βλ. και Π. Γεωργαντζή, Μητρόπολις, σ. 90.

όμως ότι η διοικητική αυτή διαίρεση της Θράκης πρέπει να προϋπήρχε του Διοκλητιανού και αυτός απλώς την υιοθέτησε[19].

Ο Μέγας Κωνσταντίνος δεν μετέβαλε τη διοικητική διάρθρωση της Θράκης, που είχε επιβάλει ο Διοκλητιανός[20]. Την ίδια διοικητική οργάνωση επιβεβαιώνει και ο ιστορικός Αμμιανός Μαρκελλίνος[21]. Την συμμαρτυρούν επίσης η Notitia Imperii, η οποία, κατά τον Bingham[22], συντάχθηκε κατά τα τέλη του 4ου αι. και η Notitia Dignitatum[23] που ανήκει στο α΄ τέταρτο του 5ου αι.[24]. Το ίδιο διοικητικό σύστημα κατά τις μαρτυρίες του Ιεροκλή[25] και του Προκοπίου[26] ίσχυε και κατά την εποχή του Ιουστινιανού (527-565). Η διοικητική αυτή διαίρεση της διοικήσεως Θράκης καθώς και τα όριά της διατηρούνται ως τα τέλη του 7ου αι. περίπου[27].

Κατά τα τέλη του 7ου αι. εφαρμόζεται στη Θράκη ο θεσμός των θεμάτων. Η αναδιοργάνωση της επαρχιακής διοικήσεως του Βυζαντίου συνδέεται στενά με τον θεματικό θεσμό. Όπως εύστοχα παρατήρησε ο G. Ostrogorsky το σύστημα των θεμάτων απετέλεσε «τη σπονδυλική στήλη του μεσαιωνικού βυζαντινού κράτους»[28].

Ο όρος «θέμα» με τη σημασία μιας μεγάλης στρατιωτικής μονάδας αντίστοιχης με το «μέρος»[29] μαρτυρείται ήδη από τον Θεοφάνη για το έτος 610/611, κατά την εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-641)[30].

19. Σε επιστολή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Κλαυδίου του Γοτθικού, που έστειλε στον διάδοχό του Αυρηλιανό (270-275 μ.Χ.) αναφέρονται επαρχίες της Θράκης *Gothi oppugnandi sunt. Gothi a Thraciis amovendi; eorum enim plerique Haemimontum, Europamque vexant qui te pugnante fugerunt.* (Hist. Aug. 1.17.2).

20. Itin. Hier. 593· Σ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται, σ. 363· Α. Καψή, Ελληνισμός, σ. 120· Γερμανού, Κατάλογοι, 37.

21. Amm. Marc., 27.4.12-13: *Thracia ... quam Philippopolis ... post hanc Aemimontus Hadrianopolim habet, dein Mysia ubi Marcianopolis est ...juxtaque Scythia, in qua celebriora sunt ... Tomi ... Europa ... quam Heracleam ... Rhodopa huic adnexa Maximianopolim habet et Maroneam et Aenum.*

22. J. Bingham, Antiquities I.342

23. Not. Dign. 3.

24. Ι. Καραγιαννόπουλου, Πηγαί, σ. 111.

25. Ιεροκλ. Συνέκδ. 631.4α-637.15.

26. Προκοπίου, Περί κτισμάτων IV.14.

27. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλου, Χάρται I.12 και 28, όπου και οι σχετικές παραπομπές· του ιδίου, Χάρται II.2.

28. G. Ostrogorsky, Ιστορία I.172· Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ιστορία II_2.301.

29. Το μέρος ήταν μεγάλη στρατιωτική μονάδα έξι ως εννέα χιλιάδων ανδρών· *Μαυρικίου, Στρατηγικόν* I.3 (86.12 κ.ε.): *Ὁ δέ γε μεράρχης ἐστὶν ὁ τοῦ μέρους τὴν ἀρχὴν ἐμπεπιστευμένος ... καὶ μέρος ἐστὶ τὸ ἐκ τριῶν μοιρῶν συγκείμενον ἄθροισμα·* του ιδίου, I.4 (88.14 κ.ε.): *Τὰς δὲ μοίρας ταύτας τρία μέρη γενέσθαι ἴσα καὶ ἐπιστῆσαι αὐτοῖς μεράρχας, τοὺς λεγομένους στρατηλάτας, ...·* βλ. Ι. Καραγιαννόπουλου, Ιστορία I.627-628· του ιδίου, Κράτος, σ. 348.

30. Θεοφ. 300.4 κ.ε.· βλ. σχετική συζήτηση N. Oikonomidès, Mentions, σ. 1 κ.ε.· J. Haldon, Recruitement, σ. 30 κ.ε.· Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, «Μνεία "θεμάτων"», Βυζαντιακά 15 (1995) 223-245.

Από τα τέλη του 6ου αι. τα βυζαντινά στρατεύματα προέρχονταν από επιστρατευόμενους ντόπιους. Οι μεγάλες μονάδες (θέματα) έπαιρναν, αρχικά τουλάχιστον, το όνομά τους από την περιφέρεια απ' όπου καταγόταν το κύριο μέρος των στρατιωτών που τις αποτελούσαν, όπως π.χ. το θέμα των Αρμενιακών, ή από την κατηγορία των στρατιωτών που αποτέλεσαν τον αρχικό τους πυρήνα, π.χ. το θέμα του Οψικίου. Αργότερα του δόθηκαν και ονόματα γεωγραφικά[31].

Καθόλη τη διάρκεια του 7ου αι. τα θέματα βρίσκονται σε διαρκή κίνηση για να αποκρούσουν τους Πέρσες και έπειτα τους Άραβες. Όταν λοιπόν τον 7ο αι. στις πηγές μνημονεύονται θέματα ή αξιωματούχοι θεμάτων εννοούνται κινητές στρατιωτικές μονάδες με τους επικεφαλής τους αξιωματικούς[32].

Το τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη της θεματικής διοίκησης. Την εποχή αυτή οι Βυζαντινοί αποκρούουν μπροστά στην Κωνσταντινούπολη την πρώτη μεγάλη αραβική επίθεση (674-678) και απωθούν τους Άραβες πέρα από τα όρια της Μ. Ασίας. Τα θέματα τότε αναλαμβάνουν στατική πια αποστολή, να υπερασπίζονται δηλαδή περιοχές που περικλείονταν στον τομέα ευθύνης του καθενός[33].

Σιγά-σιγά το όνομα των θεμάτων (= μεγάλων στρατιωτικών σωμάτων) μεταφέρεται από τη στρατιωτική μονάδα στην περιφέρεια της οποίας την προάσπιση έχει αυτή (δηλ. η μονάδα) αναλάβει[34]. Έτσι, το βυζαντινό κράτος διαιρέθηκε σε στρατιωτικές διοικήσεις ανεξάρτητες η μία από την άλλη, που διέφεραν όμως στην έκταση και στην αριθμητική δύναμη των στρατευμάτων τους.

Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα το κράτος από το τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. να εμφανίζεται διηρημένο σε μόνιμες στρατιωτικές διοικήσεις-θέματα, που είναι συγχρόνως στρατιωτικά και διοικητικά μορφώματα υπό την ενιαία διοίκηση του στρατηγού[35]. Ο στρατηγός ήταν απευθείας υπεύθυνος απέναντι στον αυτοκράτορα[36]. Είχε απεριόριστη σχεδόν εξουσία στο θέμα και απ' αυτόν εξαρτώνται και οι τυχόν ξένοι λαοί που κατοικούν στην περιοχή του και ζουν αυτοδιοικούμενοι ή με επικεφαλής δικό τους «δούκα» ή «κατεπάνω» ή «άρχοντα». Κατά τον Ν. Οικονομίδη ο στρατηγός έχει στη διάθεσή του ένα σχετικά μικρό τμήμα μόνιμων μισθοφόρων με τους οποίους επιβάλλει την τάξη, προστατεύει τους κατοίκους και φροντίζει να γίνουν δη-

31. Ι. Καραγιαννόπουλου, Κράτος, σ. 353.
32. Βλ. J. Karayannopoulos, Contribution, σ. 472· του ιδίου, Themenordnung, σ. 35· Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παραχμή, σ. 35-36.
33. Ι. Καραγιαννόπουλου, Κράτος, σ. 353· του ιδίου, Themenordnung, σ. 71· Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παραχμή, σ. 37.
34. F. Dölger, Ableitung, σ. 197-198.
35. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παραχμή, σ. 38.
36. Ν. Σβορώνου, Βυζ. επαρχία, σ. 63-64.

μόσια έργα για τα οποία πρέπει να απαιτηθούν αγγαρείες από τους χωρικούς. Διορίζεται συνήθως για τρία ή τέσσερα χρόνια, πληρώνεται πλουσιοπάροχα και υπόκειται σε πολλούς περιορισμούς που αποσκοπούν στο να του απαγορεύσουν να εκμεταλλευθεί τη θέση του για προσωπικά οφέλη[37].

Τα θέματα, όπως προελέχθη, είναι δεμένα με την πρωτοβυζαντινή παράδοση, στην οποία και έχουν τις ρίζες τους. Οι πηγές π.χ. του 9ου και 10ου αι. διακρίνουν τα θέματα της «Ἀνατολῆς» από τα θέματα της «Δύσεως». Η διάκριση όμως αυτή δεν γίνεται με βάση την Κωνσταντινούπολη, όπως θα περίμενε κανείς· στην «Ἀνατολή» περιλαμβάνονται τα θέματα της Θράκης και Μακεδονίας· είναι λοιπόν σαφές πως η διάκριση αυτή βασίζεται σε παραδοσιακά κριτήρια· Ανατολή είναι η περιοχή που υπαγόταν κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στην υπαρχία Ανατολής (praefectura praetorio per Orientem), στην οποία περιλαμβάνεται και η διοίκηση της Θράκης. Δύση είναι η περιοχή της υπαρχίας του Ιλλυρικού. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή οι ανατολικοί στρατηγοί έχουν ανώτερη θέση στην ιεραρχία από τους δυτικούς. Η διάκριση αυτή έχει σημαντικές επιπτώσεις στην πραγματική ζωή· είναι γνωστό π.χ. ότι τα στρατεύματα της Θράκης και της Μακεδονίας συνήθως εκστρατεύουν μαζί με τα θέματα της Μικράς Ασίας[38].

Πότε όμως έγινε αυτή η μεταβολή; Οι πηγές δεν το αναφέρουν. Η πρώτη ασφαλής μαρτυρία για τη χρησιμοποίηση του όρου «θέμα» με τη σημασία της στρατιωτικο-διοικητικής περιφέρειας ανάγεται στην εποχή του Κωνσταντίνου Ε΄ (740-775)[39]. Όμως ενωρίτερα ακόμη, από την εποχή της βασιλείας του Λέοντος Γ΄ (717-740) σώζονται χρονολογημένες σφραγίδες κομμερκιαρίων με ονομασίες θεμάτων[40]. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι ο Λέων Γ΄ προσπάθησε να εναρμονίσει στον πολιτικό τομέα το παλιό με το νέο διοικητικό σύστημα. Έτσι η αρχή του διαχωρισμού της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία που εφήρμοσε ο Διοκλητιανός παραχώρησε τη θέση της στη συγκέντρωση και των δύο εξουσιών στο ίδιο πρόσωπο[41]. Λαμβάνοντας επιπλέον

37. *Ν. Οικονομίδη*, ΙΕΕ Η΄, σ. 168· κατά τη *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 115 κ.ε., οι μόνιμες στρατιωτικές μονάδες των θεμάτων τον 9ο-10ο αι. εκφράζονται με τους όρους *ταξάτοι* ή *ταξεῶται*, ενώ από τα μέσα του 10ου αι. με τον όρο *τάγματα*.

38. Κλητ. Φιλοθ. 105.7, 8, 10· Κων. Πορφ., Περί βασ. τάξ. 696-697· βλ. και *Ν. Οικονομίδη*, ΙΕΕ Η΄, σ. 169.

39. *Θεοφάνης* 445.3 κ.ε.· *F. Dölger*, Ableitung, σ. 191 σημ. 1 και 192· *J. Karayannopoulos*, Contribution, σ. 470· *του ιδίου*, Themenordnung, σ. 34-35.

40. Βλ. *G. Zacos - A. Veglery*, Lead seals, σφραγ. αρ. 222 (του έτους 717/718): *[γενικῶν] κομμερ[κια]ρίων ἀποθ[ήκ]ης Κολωνία[ς] [καὶ] ἁπάντων τῶ[ν] ἐπαρχιῶν τ[οῦ φι]λοχρίστου Ἀ[ρμ]ενιακ[οῦ]*· αρ. 254: *[τῶν β]ασιλικῶν κομμερκίων στρατιγίας Ἑλλάδος ινδ. Ζ΄* (= 738/739)· αρ. 261 (έτ. 741/742): *τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τῆς στρατιγίας τῶν Θρακισίων*· αρ. 263 (έτ. 745/746): *[τῶν] β[ασιλ]ικῶν [κομμ]ερκί[ων ἐπα]ρχιῶν [του θεο]φυλάκ[του βασιλικοῦ Ὀψ[ικίου]*· πρβ. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία ΙΙ1.286.

41. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία ΙΙ1.286.

υπόψη το γεγονός ότι ο Λέων Γ΄ διέσπασε τις μεγάλες στατικές στρατιωτικές διοικήσεις και δημιούργησε νέες μικρότερες θα μπορούσαμε δικαιολογημένα να πιστέψουμε ότι η διπλή μεταβολή του σχηματισμού των θεμάτων ως διοικητικών-στρατιωτικών μορφωμάτων υπό την ηγεσία του στρατηγού, ο οποίος συγκέντρωνε όλες τις εξουσίες στην περιοχή ευθύνης του τμήματός του και ως εκ τούτου είχε επιτελείο που το συγκροτούσαν τόσο στρατιωτικοί όσο και πολιτικοί υπάλληλοι, και η διαίρεσή τους σε μικρότερα θέματα άρχισε επί της βασιλεία τους[42].

Η συνένωση των δύο εξουσιών, πολιτικής και στρατιωτικής, στο πρόσωπο του στρατηγού συντελεί στην κατάπαυση των αντιθέσεων, που απέβαιναν συχνά σε βάρος της καλής διοίκησης και άμυνας των επαρχιών[43].

Με την εφαρμογή του θεματικού θεσμού εμφανίζεται στα τέλη του 7ου αι. το θέμα Θράκης στη θέση της διοικήσεως Θράκης[44]. Πρόκειται για το πρώτο θέμα —μεγάλη στρατιωτική μονάδα, που οργανώνεται στον ευρωπαϊκό χώρο[45], το οποίο κατά τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο δημιουργήθηκε κατά την εποχή του Κωνσταντίνου Δ΄ (668-685) για να αντιμετωπισθούν οι Βούλγαροι που είχαν περάσει τον Δούναβη, δηλαδή περίπου το 680: *Τὸ τοίνυν Θέμα Θράκης ἄρτι τὴν θέσιν καὶ τὴν ὀνομασίαν ἔλαχε θέματος ἀφ' οὗ τὸ τῶν Βουλγάρων γένος τὸν Ἴστρον ποταμὸν διεπέρασεν*[46] και πιο κάτω: *Ἐγένετο δὲ ἡ τῶν βαρβάρων περαίωσις ἐπὶ τὸν Ἴστρον ποταμὸν εἰς τὰ τέλη τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου, ὅτε καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν φανερὸν ἐγένετο*[47]. Το θέμα αναφέρεται για πρώτη φορά σε επιστολή (iussio) του Ιουστινιανού Β΄ προς τον πάπα Κόνωνα της 17ης Φεβρουαρίου του 687[48]. Για τον λόγο αυτό η ίδρυση του θέματος Θράκης χρονολογείται από τους ερευνητές μεταξύ 680-687[49].

42. J. *Karayannopoulos*, Themenordnung, σ. 34 κ.ε.· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 38.

43. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία Ι.619.

44. *Κων. Πορφ.*, Θέμ. 84.80: *τῶν βαρβάρων ἐκπορθησάντων τὰς πόλεις, εἰς μικρὰ τμήματα διηρέθη ἡ τῆς Θράκης ἀρχή* για τον θεσμό των θεμάτων βλ. *J. Karayannopoulos*, Themenordnung· *H. Ahrweiler*, Recherches· *N. Οικονομίδης*, ΙΕΕ Η΄, σ. 167-171· *του ιδίου*, «Les premiers mentions des thèmes dans le chronique de Théophane», ZRVI 16 (1975) 1-8· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 35 κ.ε.· *της ίδιας*, «Γύρω από την πρώτη μνεία "θεμάτων" στο Θεοφάνη», Βυζαντιακά 15 (1995) 223-245.

45. *G. Ostrogorsky*, Postanak, σ. 64.

46. *Κων. Πορφ.*, Θεμ. 84.5 κ.ε.

47. *Κων. Πορφ.*, Θεμ. 84.29 κ.ε.

48. Mansi XI.737-8: *deinceps militandes incolas sancti palatii, nec non et ex collegiis popularibus, tam ab a deo conservando obsequio, quamque ab Orientali, Thraciano, similiter ab Armeniano, etiam ab exercitu Italiano, deinde ex Caravisianis et Septensianis seu de Sardinia atque de Africa exercitu*· πρβ. *P. Lemerle*, Philippes, σ. 120-121· *G. Ostrogorsky*, Postanak, σ. 65· *A. Stavridou-Zafraka*, Slav Invasions, σ. 168· *της ίδιας*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 391· ο *R. J. Lillie*, Thrakien, σ. 18 κ.ε. υποστήριξε ότι δεν πρόκειται για το θέμα Θράκης αλλά για το θέμα Θρακησίων.

49. *Κων. Πορφ.*, Θεμ. 1.25. βλ. *A. Pertusi*, De Them. 156 κ.ε.· *H. Antoniadis-Bibicou*, Histoire

Οι πηγές δεν επιτρέπουν τον σαφή προσδιορισμό των ορίων ευθύνης του θέματος. Κατά τον N. Οικονομίδη το «θρακῶον θέμα» είχε ως δυτικό του όριο τον Στρυμόνα και τη νοητή του προέκταση ως τον Δούναβη, ως νότιο όριο το Αιγαίο και την Προποντίδα (με εξαίρεση την περιοχή της Κωνσταντινουπόλεως), ανατολικό τον Εύξεινο Πόντο· το βόρειο σύνορό του εκτείνεται σε μια γραμμή εξήντα περίπου χιλιομέτρων νοτίως του Δούναβη και παράλληλα με αυτόν. Βορείως του θέματος Θράκης βρίσκονται εγκατεστημένοι οι βουλγαρικοί πληθυσμοί σε μια μεγάλη έκταση εκατέρωθεν του Δουνάβεως[50]. Οι περισσότεροι ιστορικοί θεωρούν τον Νέστο ως το δυτικό σύνορο του θέματος[51] ή τον Στρυμόνα[52].

Αντίθετα ο P. Koledarov[53], τον οποίο ακολουθεί και ο P. Soustal[54], περιορίζει το θέμα στην ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης, σε περιοχή αντίστοιχη προς την επαρχία Ευρώπης. Υποθέτουν και οι δύο ερευνητές ότι έδρα του στρατηγού ήταν η Ηράκλεια (αρχαία Πέρινθος) της Προποντίδας, όπου και η έδρα του μητροπολίτη Ευρώπης[55]. Μια τόσο περιορισμένη έκταση όμως δικαιοδοσίας του θέματος την εποχή της ίδρυσής του δεν φαίνεται πιθανή.

Πριν από την ίδρυση του θέματος Θράκης και λίγο μετά η όλη περιοχή, όπου και η πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, βρισκόταν υπό τη στρατιωτική ευθύνη του αυτοκράτορα, αν οι λόγοι του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου ανταποκρίνονται προς την πραγματικότητα[56].

Στα Πρακτικά της Συνόδου του 680/81 εμφανίζεται μεταξύ των κοσμικών

maritime, σ. 70· *N. Oikonomides*, Listes, σ. 349· *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία Ι.287· *της ιδίας*, Μακεδονία, σ. 47· *P. Koledarov*, Obrazuvane, σ. 235· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, Παρακμή, σ. 47-48 και σημ. 39.

50. *N. Οικονομίδη*, ΙΕΕ Η΄, χάρτης σ. 171.

51. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 11· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 125· *Σ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 312: «Προς δυσμάς φαίνεται ότι εκτείνεται και πέραν του Νέστου μέχρι των προαστείων της Χριστουπόλεως».

52. *N. Οικονομίδης*, ΙΕΕ Η΄, σ. 171· *A. Stavridou-Zafraka*, Slav Invasions, σ. 175· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 30.

53. *P. Koledarov*, Imeto, σ. 64 κ.ε.

54. *P. Soustal*, Thrakien, σ. 49· Περιορισμένη θεωρεί την έκταση του θέματος και ο *R. J. Lilie*, Thrakien, σ. 39 (χάρτης).

55. Προφανώς επειδή η Πέρινθος ήταν πρωτεύουσα της Θράκης επί Ρωμαιοκρατίας· βλ. *Α. Αβραμέα*, Θράκη, σ. 137.

56. *Κων. Πορφ.*, θέμ. 84.23 κ.ε.: *Τὸ δὲ τῆς Θράκης θέμα ὑπὸ τὸν βασιλέα Κωνσταντινουπόλεως ἐτέτακτο καὶ εἰς ὑπουργείαν αὐτοῦ ἐχρημάτιζε καὶ οὐδέπω τις στρατηγὸς ἦν ἐν αὐτῷ. Ἀφ' οὗ δὲ τὸ θεομίσητον τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἐπεραιώθη εἰς τὸν Ἴστρον ποταμόν, τότε καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς ἠναγκάσθη διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Βουλγάρων εἰς θέματος τάξιν ἀγαγεῖν αὐτὸ καὶ στρατηγὸν ἐν αὐτῷ χειροτονῆσαι. Και πιο κάτω 85.39: Ἀρχὴν οὖν τῆς Εὐρώπης τὴν βασίλιδα τῶν πόλεων καὶ τοῦ κόσμου παντὸς τὴν νέαν Ρώμην ἐγὼ τίθημι· διὰ τοῦτο καὶ τὸ περὶ αὐτὴν θέμα, τὸ καλούμενον Θράκη, τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ μέρεσι θεμάτων πρῶτον τεθείκαμεν, ὡς καὶ αὐτῆς τῆς πόλεως τῆς πάλαι Βυζαντίδος καλουμένης ἐν τῇ τῶν Θρακῶν ἱδρυθείσης χώρᾳ.*

αξιωματούχων και ο *Θεόδωρος ὁ ἐνδοξότατος ἀπὸ ὑπάτων πατρίκιος, κόμης τοῦ βασιλικοῦ ὀψικίου καὶ ὑποστράτηγος Θράκης*[57]. Πιθανόν μέχρι την ανάθεση του θέματος σε ιδιαίτερο στρατηγό, ο Θεόδωρος ως κόμης του Οψικίου και πρώτος στην ιεραρχία στρατιωτικός αξιωματούχος την εποχή αυτή ανέλαβε προσωρινά την ευθύνη του θέματος ως «υποστράτηγος Θράκης»[58].

Λίγο αργότερα, πιθανότατα κατά το 688, ιδρύεται η κλεισούρα Στρυμόνος, στη δυτική περιοχή του θέματος Θράκης, σε καίρια στρατηγική θέση, για την απόκρουση των επιδρομών των Βουλγάρων και Σλάβων προς Νότον[59]. Ακόμη δυτικότερα εκτείνεται, περιορισμένη πια σχεδόν μέσα στα όρια της Macedonia Prima, η παλαιά επαρχότητα του Ιλλυρικού[60].

Τουλάχιστον ως το 789 η κλεισούρα Στρυμόνος και η περιοχή μεταξύ Στρυμόνος και Νέστου υπαγόταν στη δικαιοδοσία του στρατηγού της Θράκης[61].

Κατά τα τέλη του 8ου αι. συμβαίνει μια σημαντική μεταβολή. Το μεταξύ Έβρου και Στρυμόνος τμήμα του θέματος Θράκης αποσπάται από αυτό και σχηματίζεται εκεί μια νέα στρατιωτικο-διοικητική περιφέρεια, το θέμα Μακεδονίας. Η Μακεδονία μνημονεύεται για πρώτη φορά ως θέμα το 802. Το νέο θέμα πρέπει να δημιουργήθηκε μεταξύ 789-802[62], διότι το 802 μαρτυρείται ο Λέων *μονοστράτηγος Θράκης καὶ Μακεδονίας*[63]. Πρόκειται για προσωρινή συνένωση των στρατιωτικών δυνάμεων των θεμάτων Θράκης και Μακεδονίας υπό έναν στρατηγό για λόγους στρατιωτικούς. Ως το 813 τα δύο θέματα

57. *Mansi* XI 209 κ.ε.

58. Βλ. συζήτηση του όλου θέματος από τον *R. J. Lilie*, Thrakien, σ. 30-35. Κατά τον T. E Gregory, O. D. λ. Thrace: «δεν διευκρινίζεται αν ο Θεόδωρος ήταν επικεφαλής των δύο θεμάτων, Οψικίου και Θράκης ή αν η περιοχή της Θράκης ήταν ενωμένη με το γειτονικό Οψίκιον».

59. Πρβ. *P. Lemerle*, Philippes, σ. 125· *του ιδίου*, Receuils II.154 σημ. 250· *Σ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 396-398· *G. Ostrogorsky*, Geschichte, σ. 111· *του ιδίου*, Postanak, σ. 64 κ.ε.· *A. Stavridou-Zafraka*, Slav Invasions, σ. 171 κ.ε.· *της ιδίας*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 313-315· για τις κλεισούρες βλ. *J. Ferluga*, «Nize vojno-administrative jedinice tematskog uredjenja», ZRVI 2 (1953) 78-79· *Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, «Οι βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουραρχίες», Βυζαντιακά 9 (1989) 181-202.

60. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 10-11.

61. *A. Stavridou-Zafraka*, Slav invasions, σ. 175· *της ιδίας*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 314-316· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 122-125· *Σ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 388· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 11-12.

62. Θεοφ. 475.22· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 122 κ.ε.· *Σ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 389, 395· *G. Ostrogorsky*, Ιστορία II.65· *P. Koledarov*, Obrazuvane, σ. 238 κ.ε.· *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Μακεδονία, σ. 47-48· *A. Stavridou-Zafraka*, Slav Invasions, σ. 172· *της ιδίας*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 316-317· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 12· Οι πληροφορίες Αράβων γεωγράφων ότι και η Κωνσταντινούπολη με τα περίχωρα της αποτέλεσε τον 9ο αι. ξεχωριστό θέμα (πρβ. *Gelzer*, Themenverfassung, σ. 86 κ.ε.· *J. B. Bury*, Eastern Empire, σ. 224) φαίνεται να οφείλεται σε πλάνη· πρβ. *H. Grégoire*, Taila-Tablam, σ. 388 κ.ε.

63. Θεοφ. 475.22· Πρβ. και *Ιω. Σκυλίτζης* 156.56: *Λέων πατρίκιος ὁ Θρακῶν καὶ Μακεδόνων ἀρχηγός, ὃν Ἀποστύππην ἐκάλουν.*

πρέπει να είχαν τεθεί και πάλι κάτω από χωριστή διοίκηση, διότι τότε μαρτυρείται ο Ιωάννης Απλάκης, «στρατηγός Μακεδονίας»[64].

Κατά το χρονικό διάστημα του πρώτου μισού του 9ου αι. η κλεισούρα Στρυμόνος ανυψώνεται σε τάξη θέματος. Ο ακριβής χρόνος δημιουργίας του θέματος Στρυμόνος δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί. Δημιουργήθηκε μεταξύ των ετών 789-809[65] ή, κατ' άλλη άποψη, το ενωρίτερο λίγο πριν από τα μέσα του 9ου αι. και πάντως μετά τα έτη 831-838, ίσως –σύμφωνα με τον Lemerle– κατά το διάστημα 842-850[66]. Πρώτη ασφαλής μαρτυρία του θέματος γίνεται στο Κλητορολόγιο του Φιλοθέου (899)[67].

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι η στρατιωτικο-διοικητική διαίρεση της γεωγραφικής περιοχής της Θράκης κατά τον 9ο αι. έχει ως εξής:

Θέμα Θράκης (ιδρύθηκε 680-687) (μεταξύ Ευξείνου Πόντου και Προποντίδας με πρωτεύουσα την Αρχαδιούπολη· εκτεινόταν αρχικά ως τον Στρυμόνα).

Θέμα Μακεδονίας (ιδρύθηκε 789-802) (αποσπάσθηκε από το θέμα Θράκης. Εκτεινόταν, αρχικά από τον Έβρο ως τον Στρυμόνα και είχε πρωτεύουσα την Αδριανούπολη).

Θέμα Στρυμόνος (ιδρύθηκε 789-809 ή 842-850) (μεταξύ Νέστου και Στρυμόνος).

64. Θεοφ. 501.1· *Ιω. Ζωναρά* III.301.3 κ.ε.· *P. Lemerle*, Philippes, σ. 123· *Σ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 389· βλ. *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Διοικητικό σύστημα, σ. 12. Κατά τον *Ι. Καραγιαννόπουλο*, Ιστορία II.28 και χάρτης II.7: Το θέμα Μακεδονίας κείται στη δυτική Θράκη μεταξύ του Νέστου και του Έβρου και σε μια στενή λωρίδα της ανατολικής όχθης του Έβρου· ο *Σ. Κυριακίδης*, Βυζ. Μελέται, σ. 391-396 και 3ος χάρτης, και η *Αικ. Ασδραχά*, Thrace, σ. 224 (χάρτης), θεωρούν το θέμα Θράκης ως μικρότερο, ανατολικά της Ραιδεστού και του Παμφύλιου και περί τα 15 χλμ. ανατολικότερα της Ανδριανουπόλεως· ο *P. Soustal*, Thrakien, σ. 49, πιστεύει ότι το Θέμα Μακεδονίας περιελάμβανε και την παλαιά επαρχία Αιμιμόντου.

65. *Σ. Κυριακίδη*, Βυζ. Μελέται, σ. 399-400· Συμφωνεί και ο *Ι Καραγιαννόπουλος*, Διοικητικό σύστημα, σ. 27· *Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Θέμα Στρυμόνος, σ. 316-317· Υπερβολική και αναπόδεικτη η άποψη του *S. Runciman*, Βυζαντινός πολιτισμός, σ. 100: «Το θέμα Μακεδονίας περιορίσθηκε από τις βουλγαρικές επιδρομές στην περιοχή γύρω από την Αδριανούπολη».

66. *P. Lemerle*, Philippes, σ. 126-127· ο *ίδιος*, Invasions, σ. 308, είναι λιγότερο κατηγορηματικός: «thème du Strymon: IXe siècle».

67. *Κλητ. Φιλοθέου* 101.25, 105.17, 139.13· βλ. και *Δ. Ζακυθηνού*, Ιστορία, σ. 214: «(Το Θέμα Στρυμόνος) ιδρύθη κατά τινας μεταξύ των ετών 842 και 850, *βέβαιον όμως είναι μετ' ασφαλείας* μαρτυρείται τῳ 899»· βλ. σχετικώς και *Κων. Πορφ.*, Θέμ. 166-7· *N. Oikonomides*, Listes, σ. 352· *Γ. Θεοχαρίδης*, Μακεδονία, σ. 233 κ.ε.· *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Μακεδονία, σ. 49.

ΑΡΧΙΜ. ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΠΑΥΛΙΚΙΑΝΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Οι συνεχείς επιδρομές ξένων φύλων και η εγκατάσταση Σλάβων και Βουλγάρων στη Θράκη δημιούργησαν ποικίλα προβλήματα στην περιοχή. Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ενίσχυσαν τη Θράκη για λόγους δημογραφικούς, στρατιωτικούς και πολιτικούς μεταφέροντας σ' αυτήν πληθυσμούς από τη Συρία, την Κύπρο, την Αρμενία. Οι μετοικεσίες αυτές είχαν ως συνέπεια τη μεταβολή όχι μόνο της πληθυσμιακής σύνθεσης του χώρου αλλά και της θρησκευτικής. Το 751 ο Κωνσταντίνος Ε΄ ο Κοπρώνυμος μετέφερε από τις περιοχές της Θεοδοσιουπόλεως και της Μελιτηνής της Μικρής Αρμενίας τους εκεί αιρετικούς Παυλικιανούς[1], Σύρους και Αρμενίους στη Θράκη, προκειμένου να επανδρώσει τα οχυρά τα οποία την ίδια εποχή έχτιζε στην περιοχή εξαιτίας του φόβου των επιδρομών των Βουλγάρων: *Κωνσταντῖνος ἤρξε δομεῖσθαι τὰ ἐπὶ Θράκης πολίσματα, ἐν οἷς οἰκίζει Σύρους καὶ Ἀρμενίους, οὓς ἔκ τε Μελιτηναίων πόλεως καὶ Θεοδοσιουπόλεως ὡς μετανάστας πεποίηκε, τὰ εἰς τὴν χρείαν αὐτοῖς ἀνήκοντα φιλοτίμως δωρησάμενος*[2].

Ο Παυλικιανισμός ήταν θρησκευτική αίρεση που δημιουργήθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, από κάποιον Κωνσταντίνο που έδρασε κατά την εποχή του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄ (641-668)[3] στην πόλη Κίβοσα[4] της Μικρής Αρμενίας, ήταν Αρμένιος στην καταγωγή[5] και αυτοεπικλήθηκε Σιλουανός από

1. Για την αίρεση των Παυλικιανών βλ. «Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, texte critique et traduction» par Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, TM 4 (1970), και ειδικά Φωτίου, Διήγησις 120-183, και *Πέτρου Σικελιώτου*, Έλεγχος 7-67. Εξέταση των πηγών και εκτενή επισκόπηση της διδασκαλίας και δράσης των Παυλικιανών βλ. *P. Lemerle*, «L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure après les sources grecques», TM 5 (1973) 1-144· βλ. επίσης *S. Runciman*, The Medieval Manichee, A Study of the Christian Dualist Heresy, Cambridge 1947· *Ι. Αναστασίου*, Παυλικιανοί· *Π. Παπαχριστοδούλου*, «Οι Παυλικιάνοι της Θράκης», ΑΘΛΓΘ 22 (1957) 12-16· *Α. Σαμοθράκη*, «Παυλικιανοί», ΑΘΛΓΘ 28 (1963) 417· *N. Garsoian*, «Byzantine Heresy. A Reinterpretation», DOP 25 (1971) 87-113. *Αικ. Χριστοφιλοπούλου*, Ιστορία ΙΙΙ.213-215.

2. *Νικηφόρος* 73. 1-5· πρβ. *Ιω. Σκυλίτζης* 389.58 κ.ε.· *Π. Παπαχριστοδούλου*, Οι Παυλικιάνοι, σ. 12· *Ι. Αναστασίου*, Παυλικιανοί, σ. 33· *Α. Σαμοθράκη*, Παυλικιανοί, σ. 417· *P. Charanis*, Studies, σ. 199· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία ΙΙΙ. 91.

3. *Ι. Αναστασίου*, Παυλικιανοί, σ. 31 κ.ε.· *Α. Σαμοθράκη*, Παυλικιανοί, σ. 417.

4. *Φωτίου*, Διήγησις 43.17· *Ι. Αναστασίου*, Παυλικιανοί, σ. 34.

5. *Φωτίου*, Διήγησις 41.16.

το όνομα του ακολούθου του Αποστόλου Παύλου. Ο Κωνσταντίνος ασπαζόταν διδασκαλίες με μανιχαϊκό και γνωστικό χαρακτήρα[6], τις οποίες διαμόρφωσε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να προσαρμόζονται στο Ευαγγέλιο, διαστρέφοντας έτσι τη διδασκαλία της Καινής Διαθήκης[7]. Οι οπαδοί της αίρεσης αυτής, οι Παυλικιανοί, πληθύνθηκαν με τον καιρό και εξαπλώθηκαν στη νοτιοανατολική Μ. Ασία, στην περιοχή της Βόρειας Συρίας και της Αρμενίας, απ' όπου και οι βυζαντινοί αυτοκράτορες τους μετοίκιζαν κατά καιρούς στη Θράκη.

Η μέθοδος της ενίσχυσης των βορείων συνόρων με τη μεταφορά αιρετικών συνεχίσθηκε και κατά την εποχή του Λέοντος Δ΄ (775-780), ο οποίος το 777 αποίκησε στη Θράκη Ιακωβίτες, μονοφυσίτες Σύρους[8]. Το ίδιο συνέβη και κατά την εποχή του Νικηφόρου Α΄ (802-811)[9].

Κατά τον 10ο αι. οι Παυλικιανοί αυξήθηκαν υπερβολικά. Διενεργούσαν ευρύτατο προσηλυτισμό και για τον λόγο αυτό ο πατριάρχης Αντιοχείας Θεόδωρος *ἀξίωσιν ἔθετο πρὸς τὸν Ἰωάννην* (ενν. τον αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή) *τοὺς Μανιχαίους ἐκ τῆς ἑῴας μετοικίσαι πρὸς τὰ ἑσπέρια, πολλοὺς τῇ αὐτῶν μυσαρᾷ αἱρέσει διαφθείροντας*[10]. Όντως ο Τσιμισκής εγκατέστησε τους Παυλικιανούς αυτούς περί το 974/5[11] στη Φιλιππούπολη: *Ἰωάννης ὁ Τζιμισκῆς πολέμῳ νικήσας, ἐξανδραποδισάμενος ἐκ τῆς Ἀσίας ... εἰς τὴν Θράκην μετήνεγκε. Καὶ τὰ περὶ τὴν Φιλιππούπολιν αὐλίζεσθαι κατηνάγκασεν, ἅμα μὲν τῶν ἐρυμνοτάτων πόλεων καὶ φρουρίων, ἃ κατεῖχον τυραννιῶντες, ἀπαγαγών, ἅμα δὲ καὶ φύλακας ἐπιστήσας ἀσφαλεστάτους τῶν σκυθικῶν ἐκείνων διεκδρομῶν, ἃς ὑποσύχνως ὑπὸ βαρβάρων τὰπὶ Θράκης ἐπεπόνθει χωρία*[12]. Με τη μετοίκηση αυτή ο Τσιμισκής αφ' ενός μεν ανέκοπτε την προσηλυτιστική δράση των Παυλικιανών και τους απομάκρυνε από τη γειτνίαση με τους Άραβες διακόπτοντας έτσι τη συνεργασία τους και αφ' ετέρου κάλυπτε τη δοκιμασμένη από τους Βουλγάρους περιοχή με τους αιρετικούς αυτούς που ήταν ικανοί πολεμιστές (*κατὰ γε τὰ ὅπλα ἀξιομάχους δυνάμεις*)[13] και αντιπαρατάχθηκαν αποτελεσματικά στους από Βορρά επιδρομείς (*ἀπὸ τῶν*

6. *Φωτίου, Διήγησις* 139.27, 141.16, 143.3· *Πέτρου Σικελιώτου, Έλεγχος* 43.13 κ.ε.

7. *Ι. Αναστασίου, Παυλικιανοί*, σ. 33.

8. *Π. Παπαχριστοδούλου, Παυλικιάνοι*, σ. 12· *P. Charanis, Studies*, σ. 199.

9. *Π. Παπαχριστοδούλου, Παυλικιάνοι*, σ. 12· για τις διώξεις των Παυλικιανών επί Μιχαήλ Α΄, διαδόχου του Νικηφόρου Α΄, βλ. *Θ. Κουρέ, Διώξεις*, σ. 203-215· για τις διώξεις τους επί Θεοδώρας —τρεις δεκαετίες— βλ. *Ι. Καραγιαννόπουλου, Ιστορία* II.257.

10. *Ιω. Ζωναράς* III.521.15 κ.ε.

11. Ο *S. Runciman*, The Medieval Manichee, σ. 34, γράφει ότι η μεταφορά έγινε το 975· ο *E. Gibbon*, History, σ. 121 σημ. 30, υποστηρίζει ότι η μεταφορά έλαβε χώρα το 973· ο *Π. Παπαχριστοδούλου, Παυλικιάνοι*, σ. 12, θεωρεί ως έτος μετοίκησης το 971.

12. *Αλεξιάς* III.179.24 κ.ε.· πρβ. *Ιω. Σκυλίτζης* 286.62 κ.ε.· *Ιω. Ζωναράς* III.522.2 κ.ε.

13. *Αλεξιάς* III.180.22 κ.ε.

πλειόνων καταδρομῶν ἀνέπνευσε τὰ τῶν πόλεων)[14].

Οι Παυλικιανοί που εγκαταστάθηκαν στη Φιλιππούπολη συνάντησαν εκεί τους απογόνους των ομοθρήσκων τους, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί εκεί πριν από δύο αιώνες από τον Κωνσταντίνο Ε΄, και όσους άλλους εκείνοι είχαν μεταστρέψει στην αίρεσή τους με την προσηλυτιστική τους δραστηριότητα[15]. Στην περιοχή βρίσκονταν και Σύροι Ιακωβίτες μονοφυσίτες[16] καθώς και οι Βογόμιλοι[17], οι οποίοι εμφανίσθηκαν στη Θράκη κατά την εποχή του Πέτρου της Βουλγαρίας (927-969) και των οποίων η διδασκαλία προέρχεται από επίδραση των Παυλικιανών και Μεσσαλιανών, με σημαντικές διαφορές από τους πρώτους[18]. Η ραγδαία εξάπλωση της θρησκευτικής αίρεσης των Βογομίλων ήταν απότοκος της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης που επικρατούσε στη Βουλγαρία μετά τον θάνατο του Συμεών και λόγω των μακροχρόνιων πολέμων. Κάτω από το ένδυμα της αίρεσης κρύβονταν οι αυξανόμενες κοινωνικές αντιθέσεις[19].

Παρόλο που αρχικά οι Παυλικιανοί αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμοι στο Βυζάντιο, σιγά-σιγά άρχισαν να μην πειθαρχούν σ' αυτό. Κυριάρχησαν σ' ολόκληρη την περιοχή της Φιλιππουπόλεως και κακομεταχειρίζονταν τους ορθοδόξους: *ἐτυράννουν καὶ τὰ τούτων διήρπαζον*[20]. Συνεργάσθηκαν μάλιστα και με τους Πετσενέγους και τους Κουμάνους. Η πρώτη κοινή ενέργεια των Παυλικιανών με τους δύο αυτούς λαούς κατά του Βυζαντίου έλαβε χώρα κατά την εποχή του Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081), οπότε επαναστάτησαν και κυρίευσαν τη Σερδική (σημ. Σοφία). Ο μετέπειτα αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, στρατηγός τότε ακόμη, τους νίκησε, αλλά για άγνωστους λόγους άφησε αργότερα ελεύθερους τους πρωταγωνιστές Λέκα από τη Φιλιππούπολη και Δομβρομηρό από τη Μεσημβρία προσφέροντάς τους δώρα και υψηλές θέσεις[21].

Αργότερα ως αυτοκράτορας ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) στις επιχειρήσεις του κατά των Νορμανδών στο Δυρράχιο χρησιμοποίησε και δύο-

14. Αλεξιάς III.180.24· πρβ. *F. Chalandon*, Essai, σ. 103.

15. *Ι. Αναστασίου*, Παυλικιανοί, σ. 108.

16. Αλεξιάς III.181.1 κ.ε.· *D. Obolensky*, The Bogomils, A Study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948, σ. 147.

17. Οι κυριότερες πηγές για τους Βογόμιλους είναι: α) Κοσμά ιερέως, Λόγος κατά της αιρέσεως των Βογομίλων (10ος αι.), έκδ. H. Ch. Puech-Vaillant, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre, Travaux pupliés par l'Institut des Études Slaves 21, Paris 1945 και β) Θεοφύλακτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (933-956), Επιστολή προς τον Βούλγαρον ηγεμόνα Πέτρον (927-969), έκδ. I. Dujcev, L'epistola, σ. 283-315.

18. *Ι. Αναστασίου*, Παυλικιανοί, σ. 107.

19. Βλ. *D. Obolensky*, The Bogomils, σ. 103-104· *Ι. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία II.364-365.

20. Αλεξιάς III.180.28.

21. *M. Ατταλειάτης* 302.1 κ.ε.· βλ. *D. Obolensky*, The Bogomils, σ. 189· βλ. και *M. Spinka*, A History of Christianity in the Balkans (American Society of Church History), Chicago 1933, σ. 94.

μισι περίπου χιλιάδες Παυλικιανών[22], οι οποίοι μετά την πρώτη αποτυχία του βυζαντινού στρατού εγκατέλειψαν το στράτευμα σε μια ιδιαίτερα δύσκολη στιγμή και με τους στρατηγούς τους Ξαντά και Κουλέοντα γύρισαν στην πατρίδα τους τη Φιλιππούπολη (1082)[23]. Μετά την οριστική ήττα των Νορμανδών ο Αλέξιος θέλησε να τιμωρήσει τους Παυλικιανούς. Γνωρίζοντας όμως το *φιλοκίνδυνον τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων καὶ περὶ τοὺς πολέμους καὶ τὰς μάχας ἀκάθεκτον*[24], επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη ζήτησε με τέχνασμα να τους συναντήσει στη Μοσυνόπολη[25]. Δήμευσε τις περιουσίες τους, εξόρισε τους πρωταίτιους της λιποταξίας σε νησιά και τους υπόλοιπους τους ελευθέρωσε, αφού προσπάθησε να τους μεταστρέψει στην Ορθοδοξία (1083 - αρχές 1084)[26].

Η τακτική αυτή του αυτοκράτορα προκάλεσε την αντίδραση των Παυλικιανών. Πολλοί από αυτούς –υπό την αρχηγία κάποιου Τραυλού που είχε μεταστραφεί στην Ορθοδοξία και βρισκόταν στην υπηρεσία των ανακτόρων στην Κωνσταντινούπολη απ' όπου και δραπέτευσε– εγκαταστάθηκαν στη Βελιάτοβα, οχυρή τοποθεσία βορείως της Φιλιππουπόλεως[27], και έκαναν επιδρομές στην κοιλάδα του Έβρου και ως τη Φιλιππούπολη. Συμμάχησαν μάλιστα με τους νοτίως του Δούναβη Πετσενέγους και τους ντόπιους ηγεμονίσκους της Δρίστρας, της Βιτζίνας (κοντά στη Βάρνα) και της Γκλαβινίτζας[28] και από κοινού διενεργούσαν επιδρομές στη Θράκη[29]. Μετά την αποτυχία του βυζαντινού στρατού να τους εξουδετερώσει και τον θάνατο των στρατηγών Βρανά και Πακουριανού σε πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον του ο Αλέξιος αποφάσισε να μεταβεί ο ίδιος στη Φιλιππούπολη (1114), για να επιχειρήσει την ειρηνική μεταστροφή των Παυλικιανών στην Ορθοδοξία *ἀποστολικὴν ἀντὶ στρατηγικῆς ἀναδεξάμενος ἀγωνίαν*[30]. Ο αυτοκράτορας ήταν δεινός στις θεολογικές συζητήσεις[31]. Είχε μαζί του τον σοφό μητροπολίτη Νικαίας Ευστράτιο –ο οποίος όμως διολίσθησε σε αίρεση: *ὄλισθον πέπονθεν ἐν Φιλιππουπόλει*–[32], τον μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως και τον γαμβρό του Νικηφόρο Βρυέννιο, σύζυγο της κόρης του Άννας Κομνηνής[33].

22. Αλεξιάς II.14.14 κ.ε.
23. Αλεξιάς II.14.16· πρβ. *I. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία III.30.
24. Αλεξιάς II.44.15.
25. Αλεξιάς II.43.26. κ.ε., 44.19 κ.ε.
26. Αλεξιάς II.45.6-23· πρβ. *I. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία III.39.
27. Αλεξιάς II.49.16 κ.ε.· *C. Jireček*, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, σ. 209.
28. Αλεξιάς II.49.19 κ.ε.· βλ. *I. Καραγιαννόπουλου*, Ιστορία III.47, σημ. 157.
29. Αλεξιάς II.50.1· πρβ. *F. Chalandon*, Essai, σ. 107 κ.ε.
30. Αλεξιάς III.181.19 κ.ε.
31. *F. Chalandon*, Essai, σ. 51.
32. *P. Ioannou*, «Eustrate de Nicée. Trois pièces inédites de son procès (1117)», REB 10 (1952) 28.1.
33. Αλεξιάς III.182.3 κ.ε.

Με πολύ ζήλο ο Αλέξιος αφοσιώθηκε στο έργο της διδασκαλίας της ορθόδοξης πίστης στους αιρετικούς Παυλικιανούς που πρόβαλλαν σθεναρά τα επιχειρήματά τους *καὶ ὑπὲρ τοὺς Μακκαβαίους ἐκείνους τῆς ἰδίας ἀντεχομένους θρησκείας*[34]. Μέσα στον καύσωνα, συχνά νηστικός, από την ανατολή του ηλίου και ως αργά το βράδυ ο αυτοκράτορας έλεγχε τις κακοδοξίες τους, με αποτέλεσμα πολλοί να μεταστραφούν στην Ορθοδοξία και να βαπτισθούν: *καὶ τούτων οἱ πειθόμενοι τοῦ θείου μετέσχον βαπτίσματος*[35]. Υποχρεώθηκε όμως να διακόψει τον διάλογο με τους Παυλικιανούς και να οδηγήσει τον στρατό του στη Βιδύνη, προκειμένου να καταδιώξει τους Κουμάνους που είχαν περάσει τον Δούναβη. Όταν εκπλήρωσε την αποστολή του, επέστρεψε στη Φιλιππούπολη για να συνεχίσει τις συζητήσεις με τους αιρετικούς. Στη δεύτερη αυτή φάση διαλέχθηκε μόνο με τρεις αρχηγούς των Παυλικιανών, τον Κουλέοντα, τον Κούσινο και τον Φώλο. Και οι τρεις ήταν ικανοί συζητητές και με ευκολία διέστρεφαν τη σημασία των ευαγγελικών λόγων[36]. Επειδή δεν πείθονταν και υπήρχε φόβος να τορπιλίσουν την προσπάθειά του, τούς έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, όπου τους έθεσε σε περιορισμό. Ο ίδιος συνέχισε το έργο του με επιτυχία[37]. Συνολικά και κατά τις δύο φάσεις του διαλόγου ο Αλέξιος μετέστρεψε στην Ορθοδοξία *εἰς μυρίας καὶ χιλιάδας ἀνδρῶν πολυαριθμήτων*[38]. Στο τέλος ο αυτοκράτορας παραχώρησε τιμές και δωρεές στους Παυλικιανούς που μεταστράφηκαν. Έχτισε επίσης και μια πόλη κοντά στη Φιλιππούπολη, την Αλεξιούπολη ή Νεόκαστρο[39], όπου εγκατέστησε μεγάλο αριθμό Παυλικιανών, ιδίως όσους ασχολούνταν με τη γεωργία, αφού τους χορήγησε και σπίτια και τους απάλλαξε από τη φορολογία. Στη συνέχεια επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και προσπάθησε να μεταστρέψει στην Ορθοδοξία τους τρεις αρχηγούς των Παυλικιανών που είχε θέσει υπό περιορισμό. Μόνο τον Κούσινο κατόρθωσε να μεταπείσει *ὡς συνετώτερον καὶ δυνάμενον παρακολουθῆσαι λόγοις ἀληθείας*[40]. Τον Κουλέοντα και τον Φώλο που δεν μεταπείσθηκαν τους φυλάκισε και προσφέροντάς τους όλα τα απαραίτητα *μόναις ταῖς ἑαυτῶν κακοπραγίαις ἀφῆκεν ἀποθανεῖν*[41]. Στη Φιλιππούπολη παρέμειναν βέβαια και αιρετικοί που δεν είχαν μετανοήσει. Θα πρέπει επίσης να δεχθούμε ότι και πολλοί από τους Παυλικιανούς που μεταστράφηκαν στην Ορθοδοξία αργότερα επανήλθαν στην αίρεση[42].

34. Αλεξιάς III.182.14.
35. Αλεξιάς III.182.18.
36. Αλεξιάς III.183.16 κ.ε.· *Ι. Αναστασίου, Παυλικιανοί*, σ. 118.
37. Βλ. και *Ζωναράς* 753.17 κ.ε.
38. Αλεξιάς III.184.14.
39. Αλεξιάς III.184.25 κ.ε.
40. Αλεξιάς III.185.15 κ.ε.
41. Αλεξιάς III.185.17-26.
42. *Ι. Αναστασίου, Παυλικιανοί*, σ. 121.

Δύο είναι τα κίνητρα του ζήλου που επέδειξε ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στο ζήτημα των Παυλικιανών. Το πρώτο είναι η προσήλωσή του στην Ορθοδοξία[43]. Θεωρούσε τον εαυτό του περιβεβλημένο με θεία αποστολή[44]. Η κόρη του άλλωστε, η Άννα Κομνηνή, τον αποκαλεί *τρισκαιδέκατον ἀπόστολον*[45]. Το δεύτερο κίνητρό του ήταν πολιτικό. Οι Παυλικιανοί, αν παρέμεναν στην αίρεση, θα αποτελούσαν ένα μόνιμο πρόβλημα για το Βυζάντιο. Θα προσχωρούσαν –όπως το είχαν ήδη κάνει– σε συμμαχίες με τους βόρειους επιδρομείς σε βάρος του κράτους. Εκτός από αυτό ο κίνδυνος να προσελκύσουν και άλλους στην πίστη τους με όλες τις δυσάρεστες εθνικές συνέπειες, ήταν άμεσος. Η μεταστροφή τους όμως στην Ορθοδοξία παρείχε στην αυτοκρατορία ικανούς πολεμιστές, προσηλωμένους σ' αυτήν, που θα αγωνίζονταν για την ασφάλειά της. Για την εποχή τουλάχιστον των Κομνηνών ο στόχος στου Αλεξίου Α΄ Κομνηνού φαίνεται ότι επιτεύχθηκε.

Κατά την Τέταρτη Σταυροφορία οι Παυλικιανοί της Φιλιππουπόλεως τήρησαν προδοτική στάση. Κάλεσαν τον Βούλγαρο Ιωαννίτζη και του πρότειναν να του παραδώσουν την πόλη[46], όπως και έγινε. Ο Ιωαννίτζης, όταν κατέλαβε την πόλη, σκότωσε πρώτο τον αρχιεπίσκοπό της[47] και στη συνέχεια όλους τους προκρίτους. Κατόπιν κατέστρεψε ολόκληρη την πόλη και μετέφερε τον πληθυσμό της στα βόρεια, στην περιοχή του Δούναβη[48].

Οι Παυλικιανοί μεταφέρθηκαν στη Θράκη για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο Βυζάντιο. Δεν θα ήταν όμως υπερβολή αν λέγαμε –με βάση όσα προαναφέρθηκαν– ότι μάλλον έβλαψαν την αυτοκρατορία παρά την ωφέλησαν. Η πολιτική της μεταφοράς τους από τη Μ. Ασία, αν κριθεί από τα αποτελέσματά της, δεν θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ως απόλυτα επιτυχής.

43. *Ι. Αναστασίου*, Παυλικιανοί, σ. 119.
44. *F. Chalandon*, Essai, σ. 52.
45. Αλεξιάς III.181.21.
46. *G. Villehardouin*, La conquête II.210 (§ 399).
47. *G. Villehardouin*, La conquête II.212 (§ 401).
48. Γεώργ. Ακροπολίτης I.23.

ΑΡΧΙΜ. ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΩΣ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ

Μια αναδρομή στην ιστορία της μέσα από τις πηγές[1]

Η Αδριανούπολη βρίσκεται στο μέσον μιας μεγάλης πεδιάδας κοντά στη συμβολή των τριών μεγάλων ποταμών της Θράκης, Έβρου, Άρδα και Τούντζα. Απέχει πέντε χιλιόμετρα από το σημείο όπου ο Άρδας εκβάλλει στον Έβρο, τον μεγαλύτερο ποταμό της Θράκης. Η αρχαία πόλη ήταν χτισμένη σε μια επίπεδη έκταση που κλίνει ελαφρά προς τον Νότο και περιβάλλεται από τον Βορρά, τη Δύση και τον Νότο από τον Τούντζα ποταμό, ο οποίος περίπου δύο χιλιόμετρα νοτιοανατολικά εκβάλλει στον Έβρο. Από πλευράς συγκοινωνιακής είναι σταυροδρόμι οδικών διασταυρώσεων από την Κεντρική Ευρώπη, τον Δούναβη, τα παράλια του Αιγαίου, την Προποντίδα και τον Εύξεινο Πόντο. Βρίσκεται βορειοδυτικά της Κωνσταντινουπόλεως, σε απόσταση 230 περίπου χιλιομέτρων σε ευθεία γραμμή από αυτήν[2]. Η απόσταση μεταξύ των δύο πόλεων καλυπτόταν από έναν ταχύ οδοιπόρο σε τρεις μέρες[3]. Ο ποταμός Έβρος συνέδεε την Ανδριανούπολη με τη θάλασσα του Αιγαίου αλλά και με τη θρακική ενδοχώρα[4].

Η παράδοση ανάγει την ίδρυση της πόλης στον Ορέστη, γιο του Αγαμέμνονα, ο οποίος προσπαθώντας να αποφύγει τις Ειρινύες που τον καταδίωκαν για τον φόνο της μητέρας του Κλυταιμνήστρας έφθασε μετά από πολλές περιπλανήσεις σ' αυτό το μέρος της Θράκης, όπου, αφού λούσθηκε, πειθαρχώντας σε σχετικό χρησμό, στα νέρα της συμβολής των τριών ποταμών, θεραπεύθηκε από τη νόσο που τον βασάνιζε, την καταδίωξη δηλαδή των Ερινύων. Σε ανάμνηση της θεραπείας του έχτισε στο σημείο εκείνο πόλη την οποία από το όνομά του ονόμασε Ορεστιάδα ή Ορέστεια. Η παράδοση αυτή διατηρήθηκε ζωηρή διαμέσου των αιώνων και οι συγγραφείς των αρχαίων

1. Για τη σύντομη αυτή αναδρομή στην ιστορία της Αδριανουπόλεως στηριζόμαστε σχεδόν αποκλειστικά στις αρχαίες ελληνικές, λατινικές και βυζαντινές πηγές. Στη νεότερη βιβλιογραφία αναφερόμαστε σε εξαιρετικές περιπτώσεις.

2. *Αχ. Σαμοθράκη*, «Λεξικόν γεωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης», ΑΘΛΓΘ 28 (1963) 23· *Γ. Λαμπουσιάδη*, «Μελέται περί Αδριανουπόλεως», Θρακικά Α΄ (1928) 282.

3. *Μιχαήλ Ατταλειάτη*, Ιστορία, I. Bekker, CB, Bonnae 1853, 243.21: *τριῶν γὰρ ἡμερῶν οὐ πόρω τῆς Πόλεως ἡ Ἀνδριανούπολις ἀπέχει διάστημα.* – *Θεοφάνους Συνεχιστής*, I. Bekker, CB, Bonnae 1838, 387.22: *Αὕτη τρίτης ἡμέρας παρὰ ἀνδρὸς εὐπετοῦς ἐν διόδῳ Φιλιππουπόλεως σταδιάζεται.*

4. *Λέοντος Διακόνου*, Ιστορία, C.B. Hasii, Bonnae 1828, 126.24: *καὶ σίτου πλῆθος ἐς τὴν Ἀδριανοῦ πόλιν διὰ τῶν σιτηγῶν πλοίων κομίζειν.*

αλλά και των μέσων χρόνων τη θεωρούν ως αληθινή. Συχνά, μάλιστα, χρησιμοποιούν εναλλάξ τα ονόματα *Ἀδριανούπολις* και *Ὀρεστιάς*[5]. Αλλά και νεότεροι συγγραφείς ονομάζουν την Αδριανούπολη Ορεστιάδα και αποδίδουν την ίδρυσή της στον Ορέστη ή στον γιο του Πενθίλο[6], ο οποίος ήλθε στη Θράκη μετά τον θάνατο του πατέρα του, εξήντα χρόνια ύστερα από τον Τρωικό πόλεμο[7].

Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Πόπλιος Αίλιος Αδριανός (117-138 μ.Χ.) όταν επισκέφθηκε το 127 μ.Χ. την πόλη, την ανοικοδόμησε, την περιέβαλε με ισχυρά τείχη και της έδωσε το όνομά του: *Ἀδριανούπολις, Ἀδριανοῦ πόλις, Ἀδριανοῦ* καθώς και *Αἰλία*: *Ἀδριανὸς δὲ Καῖσαρ εὐκτίστοις οἰκήμασιν αὐτὴν μεγαλύνας πόλιν Ἀδριανοῦ μετακέκληκεν*[8]. Λέγεται μάλιστα πως και αυτός έπασχε από ανίατη ασθένεια κι όταν λούσθηκε στα νερά της συμβολής των τριών ποταμών θεραπεύθηκε.

Σύμφωνα με άλλη εκδοχή στη θέση της Ορεστιάδας υπήρχε αρχαιότατη πόλη με το όνομα Ουσκουδάμα. Η ονομασία είναι σύνθετη από τις λέξεις Ούσκου και δάμα. Η δεύτερη απ' αυτές προφανές σχετίζεται με την ελληνική λέξη *δόμος* (= οίκος) (πρβλ. τη σανσκριτική λεξη damas και τη λατινική domus). Η πρώτη θυμίζει τον ποταμό Οίσκο (σημερ. Ισκέρ) που βρίσκεται στη σημερινή Βουλγαρία και εκβάλλει στον Δούναβη[9]. Στο σημείο της εκβολής βρέθηκαν ερείπια και επιγραφές που αναφέρονται στην Colonia Ulpia Oescus (πρβλ. και το φρούριο Βάσκου στη Ροδόπη, το οποίο επισκεύασε ο Ιουστινιανός και το οποίο αναφέρει ο Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων* IV, 11). Δεν αποκλείεται ακόμη το όνομα Ουσκουδάμα (πιθανόν *Νερόπυργος*) να υπονοεί τη θέση της πόλης κοντά στους τρεις ποταμούς που προαναφέρθηκαν[10].

Η πρώιμη ιστορία της πόλης είναι συνυφασμένη με την ιστορία των Οδρυσών Θρακών, στον πυρήνα της χώρας των οποίων βρισκόταν η Αδριανούπολη. Συχνά σε αρχαίες και βυζαντινές πηγές συναντούμε χαρακτηρισμούς της πόλης και των περιχώρων της, όπως: *Ἐν Ὀδρυσοῖς ἐφοίτα πρὸς τὴν πάλαι μὲν Ὀρεστιάδα καλουμένην, νῦν δὲ Ἀδριανούπολιν*[11], *ἐν Ὀδρυσοῖς περὶ Ἀδριανούπολιν, τῶν Ὀδρυσῶν .... ἐξ Ὀρέστου ... Ὀρεστιάδα ...*

5. Στράβων, Πλίνιος, Στέφ. Βυζάντιος, Θεοφάνους Συνεχιστής, Λέων Διάκονος, Ιω. Ζωναράς, Μαλάλας, Ιω. Τζέτζης, Κων. Πορφυρογέννητος, Εφραίμ., Άννα Κομνηνή, Νικ. Γρηγοράς, Ιω. Καντακουζηνός, Νικ. Χωνιάτης, Λαόν Χαλκοκονδύλης.

6. Histoire critique de l'établissement des colonies Grecques, τόμ. 11, σ. 450-453.

7. *Στράβωνος*, Γεωγραφικά XIII, 582.

8. *Θεοφάνους Συνεχιστής* 387.21-22· πρβλ. *Λέων Διάκονος* 130.13-14.

9. *Γ. Λαμπουσιάδη*, Μελέται, σ. 283.

10. *D. Detschew*, Die thrakischen Sprachreste, ÖAW Schriften d. BalkanKommission ling. Abt. 14, Wien 1957, σ. 349· *E. Oberhummer*, Hadrianopolis 9, RE VII 2 (1912) 2174 κ.ε.

11. *Νικηφόρου Βρυέννιου*, Ὕλη Ἱστορίας, P. Gautier (CFHB 9), Bruxelles 1975, 217.25-26.

Ἀδριανούπολιν»[12], *«Adrianopolim ... Odrisum sive Orestiam et quandoque Uscodoniam*[13].

Οι βασιλείς των Οδρυσών είχαν ανέκαθεν συνεχή εμπορική επικοινωνία με τους Έλληνες της νότιας Ελλάδας που από τον 8ο ήδη αιώνα αποίκισαν τα παράλια του Αιγαίου, της Προποντίδας και του Ευξείνου Πόντου. Η σύναψη, εξάλλου, γάμων μεταξύ Θρακών και Νοτίων Ελλήνων δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο[14]. Ο Αθηναίος Θεμιστοκλής, για παράδειγμα, είχε θρακιώτισσα μητέρα[15], ο Κίμων και ο Θουκυδίδης ήταν απόγονοι του Μιλτιάδη και της Ηγησιπύλης, κόρης του βασιλιά της Θράκης Ολόρου[16]. Οι πρόγονοι του Θουκυδίδη Φιλαΐδες, από τη φυλή των Δολόγκων, κατοικούσαν στη θρακική χερσόνησο της Καλλιπόλεως[17]. Ο Αθηναίος στρατηγός και πολιτικός Ιφικράτης (α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.) παντρεύτηκε την κόρη του βασιλιά της Θράκης Κότυος Α΄[18], ο στρατηγός Κόνων παντρεύτηκε με Θρακιώτισσα[19], ενώ ο βασιλιάς της Θράκης Κερσοβλέπτης πήρε γυναίκα Αθηναία[20]. Οι γάμοι αυτοί πλήθυναν στα ελληνιστικά χρόνια.

Το ελληνικό φρόνημα των Θρακών το μαρτυρεί και το γεγονός ότι ο στρατηγός της Θράκης Μέμνων ενίσχυσε με πέντε χιλιάδες Θράκες ιππείς τον ολιγάριθμο στρατό του Μ. Αλεξάνδρου στην Ασία[21].

Ελληνικές επιγραφές, συντρίμματα αγαλμάτων και αναγλύφων, νομίσματα και άλλα ευρήματα τέχνης μαρτυρούν την πολύ πρώιμη γενίκευση της χρήσης της ελληνικής γλώσσας στο σύνολο του γεωγραφικού χώρου της Θράκης. Ήδη από το 46 μ.Χ., οπότε οι Ρωμαίοι ολοκλήρωσαν την υποταγή της Θράκης και ίδρυσαν τη ρωμαϊκή επαρχία Θράκης, οι θρακικές πόλεις έκοβαν με την έγκριση της Ρώμης, νομίσματα που είχαν ελληνικούς χαρακτήρες[22].

Το 72 π.Χ. κατέκτησαν την Αδριανούπολη οι Ρωμαίοι με τον στρατηγό Μάρκο Τερέντιο Λούκουλλο[23].

Μέσα στο πλαίσιο της διοικητικής μεταρρυθμίσεως του Διοκλητιανού (284-305), την οποία δεν μετέβαλε ο Μ. Κωνσταντίνος, η Αδριανούπολη απο-

12. *H. Delehaye*, Mélanges d'hagiographie grecque et latine (Subs. Hag. 42), Brüssel 1966, σ. 130.
13. Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbodalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere di A. Pertusi, Roma 1981, σ. 89 κ.ε.
14. *Δ. Κ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 76 κ.ε., 99 κ.ε., 118 κ.ε.
15. *Πλουτάρχου*, Θεμιστοκλής Ι· Αθήναιος XIII. 756c· *Cornelius Nepos*, Themistokles 1.
16. *Ηρόδοτος* V1.39.2· Πλούταρχος, Κίμων 4.
17. Βλ. *Detschew*, TSp, 148.
18. *Αθήναιος* IV. 131· *Cornelius Nepos*, Iphicrates 3.
19. *Αθήναιος* XIII. 577α.
20. *A. Hock*, Die Söhne des Kersebleptes von Thrakien, Hermes 33 (1898) 626-637.
21. *Διόδωρος Σικελιώτης* 17.62 κ.ε.
22. *Γ. Λαμπουσιάδη*, Μελέται, σ. 286.
23. Iordanis Romana et Getica, Th. Mommsen, Berlin 1882, 221 (S.28)· *Titus Livius*, Periochae 97.

τέλεσε την πρωτεύουσα της επαρχίας Αιμιμόντου (Haemimontus), η οποία είναι ενταγμένη στη διοίκηση Θράκης, η οποία με τη σειρά της περιλαμβάνεται μέσα στην αχανή επαρχότητα (υπαρχία) της Ανατολής (praefectura praetorio per Orientem)[24]. Η διοικητική αυτή διαίρεση της Θράκης φαίνεται πως διατηρήθηκε ως τα τέλη του 7ου αιώνα περίπου[25].

Στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. στην Αδριανούπολη έλαβαν χώρα διωγμοί κατά των Χριστιανών. Τότε μαρτύρησαν οι άγιοι Μάξιμος, Θεόδοτος, Ασκληπιόδοτος[26], Φίλιππος, Ερμής και Σεβήρος[27]. Από την Αδριανούπολη επίσης προέρχονται οι άγιοι Σαράντα Μάρτυρες που υπέστησαν μαζί με τον διάκονο Αμμούν μαρτυρικό θάνατο στη Βερόη της Θράκης επί αυτοκράτορος Λικινίου (307-324), την εποχή που διοικητής της πόλης ήταν ο Βαύδος[28]. Το 312 κοντά στην Αδριανούπολη και στη θέση Campus Martinensis (μεταξύ Χαυσάς και Μπαμπά-Εσκή) συγκρούσθηκε ο Μαξιμίνος με τον Λικίνιο. Ο Μαξιμίνος νικήθηκε και ο Λικίνιος κατέστη κύριος της Ανατολής. Στην ίδια θέση, δώδεκα χρόνια αργότερα, στις 3 Ιουλίου του 324, ο Μ. Κωνσταντίνος νίκησε κατά κράτος τον Λικίνιο και έγινε μονοκράτορας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας[29], που εκτεινόταν από τη Βόρεια Βρετανία ως τη Συρία και από τον Δούναβη ως την Άνω Αίγυπτο.

Οι πρώτοι γνωστοί επίσκοποι της Αδριανουπόλεως είναι ο Ευτρόπιος (περίπου μέχρι το 330)[30] και ο διάδοχός του Λούκιος, ο οποίος λόγω της αυστηρής του στάσης κατά του αρειανισμού εξορίσθηκε και πέθανε, μάλλον το 351, εξόριστος[31]. Το 376 ο αυτοκράτορας Βάλης (364-378) επέτρεψε σε Γότθους, που τους ωθούσαν από τον Βορρά οι Ούννοι, να εγκατασταθούν στη Θράκη, σε περιοχή νοτίως του Δούναβη. Δημιουργούσαν όμως συνεχώς προβλήματα στο κράτος, τα οποία επεκτάθηκαν τον χειμώνα του 376/377 στην επαρχία Αιμιμόντου. Οι Γότθοι πολιόρκησαν την Αδριανούπολη. Στις 9 Αυγούστου του 378 στις πεδιάδες της Αδριανουπόλεως, 15 περίπου χιλμ. από την πόλη, συγκρούσθηκε ο βυζαντινός στρατός με τους Γότθους. Οι Βυζαντι-

24. Notitia Dignitatum, O. Seeck, Notitia Dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula Provinciarum, Berlin 1876, Or. II. 2-12, 13-46, 47-58· Historia Augusta, Vita Aureliani, Fr. Paschond, r. V, 1ere partie, Paris 1966, I. 17.2· Ammianus Marcellinus, Res gestae, Collection des Universités de France, 27.4.12-13.

25. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες, Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 76.

26. Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt I-II, B. Latysev, Petrograd 1911-1912, I 108· Menologium Basilianum, PG 117, 24β.

27. *H. Delehaye - P. Peeters*, Acta Sanctorum Oct. VIII (20 Okt.) 861, IX (22 Okt.) 550-553.

28. *H. Delehaye*, Saints de Thrace et de Mésie, Analecta Bollandiana 31 (1912) 193 κ.ε., 207.

29. *J. Moreau - V. Velkov*, Anonymi Valesiani, Lipsiae 1968, σ. 21.

30. *Θεοδώρητος*, L. Parmentier, 2 Aufl. bearb. von F. Scheridweiler (GCS 44), Berlin 1954, σ. 130.

31. *Θεοδώρητος* 130· *V. Laurent*, Echos d'Orient 38 (1939) 1-34.

νοί νικήθηκαν. Ο αρειανός αυτοκράτορας Βάλης σκοτώθηκε[32]. Η Αδριανούπολη δεν κυριεύθηκε από τους Γότθους χάρη στα ισχυρά της τείχη και τη γενναιοψυχία των κατοίκων της. Ο Μ. Θεοδόσιος (379-395) ακολούθησε με τους Γότθους την πολιτική της ειρηνικής συμβιώσεως. Τους απώθησε στον Βορρά και τους επέτρεψε να εγκατασταθούν στη Δακία και σε περιοχές μεταξύ του Δούναβη και της οροσειράς του Αίμου. Εκείνοι από την πλευρά τους ανέλαβαν την υποχρέωση να προσφέρουν στην αυτοκρατορία τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες[33]. Αμέσως μετά τον θάνατο του Μ. Θεοδοσίου οι Βησιγότθοι με αρχηγό τον Αλάριχο, ενισχυμένοι και από νέες γερμανικές μάζες, λεηλάτησαν τη Θράκη και έφθασαν ως την Κωνσταντινούπολη. Η Αδριανούπολη διέφυγε τον κίνδυνο[34].

Το 400 μαρτυρείται στην πόλη ένα εργοστάσιο όπλων (Fabrica scutaria et armorum, Hadrianopoli Haemimonti)[35].

Κατά τα έτη 443 και 447 εισέβαλαν στη Θράκη και τη λεηλάτησαν οι Ούννοι με αρχηγό τον διαβόητο Αττίλα. Η Αδριανούπολη διέφυγε και πάλι την καταστροφή. Μπροστά στον κίνδυνο ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β΄ (408-450) αποφάσισε το 448 να συνάψει συνθήκη με τον Αττίλα, ικανοποιώντας τις οικονομικές του διεκδικήσεις. Όταν όμως το 453 πέθανε ξαφνικά ο Αττίλας, ο απειράριθμος στρατός του σκόρπισε στην Κεντρική Ευρώπη[36].

Επίσκοποι Αδριανουπόλεως μαρτυρούνται στις εξής Συνόδους: του 394 (επίσκοπος Άμμων), 431 (επίσκοπος Άμμων), 451 (Γρηγόριος)[37], 459 (Γρηγόριος), 536 (Λογγίνος Ορεστιάδος), 553 (Ιωάννης)[38], 787 (Μανουήλ), 869/870 (Κοσμάς), 879 (Φίλιππος)[39], 1030 (Αγαπητός)[40], 1054 (Ευσέβιος)[41], 1072 (Πανθέριος [Παρθένιος;])[42], 1082 (Νικηφόρος, Νικόλαος)[43], 1156-1157 και

32. Ammianus Marcellinus 41.12.1c κ.ε., 13.12 κ.ε.· Σωκράτους Σχολαστικού, Εκκλησιαστική Ιστορία, PG 67, 560c κ.ε.· Ζώσιμος, L. Mendelssohn, Lipsiae 1887, Δ. 24 (179.7 κ.ε.)· *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 60.

33. Ζώσιμος Δ. 34 (189.7-8, 24)· Ιορδάνη, Getica XXIV. 146 (96. 10 κ.ε.)· βλ. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 60.

34. Claudius in Rufinum II. 36 κ.ε.

35. Notitia Dignitatum or. XI 32 (S. 32).

36. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 56.

37. E. Honigman, The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, The Robber – Synod and the Council of Chalcedon, Byzantion 16 (1942-44) 62.

38. *E. Chrysos*, Die Bischofslisten des V. Ökumenischen Konzils (553), Bonn 1966, σ. 18, 28.

39. *J. Mansi*, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Florenz 1769 ff. (Graz 1960-1962) III 38e, 852c.

40. *G. Ficker*, Erlasse des Patriarchen von Konstaninopel Alexios Studites, Kiel 1911, σ. 20.

41. *J. Mansi* VII 917 α, β.

42. *N. Oikonomides*, «Un décret synodal inédit du Patriache Jean VIII. Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques», REB 18 (1960) 57.

43. *Th. Uspenskij*, «Deloproizvodstvo po obvinenéju Joanna Itala v eresi», IRAIK 2 (1897) 30, 42, 62.

1166-1167 (Λέων)[44].

Από τα τέλη του 4ου αιώνα κι ως τον Ιουστινιανό (527) ο μητροπολίτης Αδριανουπόλεως (της επαρχίας Αιμιμόντου) μνημονεύεται 27ος στην *κλῆσιν τῶν μητροπολιτῶν* του Οικουμενικού Πατριαρχείου (από το 451 –σύνοδος της Χαλκηδόνας– αναφέρεται ως 29ος)[45].

Το 551 οι Σλάβοι νίκησαν κοντά στην Ανδριανούπολη τον βυζαντινό στρατό υπό τον Ιωάννη Φαγά[46]. Το 587 πολιόρκησαν την πόλη Άβαροι· νικήθηκαν όμως από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα[47]. Στις αρχές του 7ου αιώνα η Αδριανούπολη ήταν βάση των βυζαντινών στρατευμάτων στον αγώνα κατά των Αβάρων και των Σλάβων[48].

Με την εφαρμογή του θεματικού θεσμού στη Θράκη η Αδριανούπολη αποτέλεσε την πρωτεύουσα του θέματος Μακεδονίας (ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 789-802)[49].

Από τον Ιουστινιανό (527) κι ως τα τέλη του 8ου αιώνα η μητρόπολη Αδριανουπόλεως είναι 31η στον κατάλογο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και περιλαμβάνει τις επισκοπές Σωζοπόλεως, Πλωτινουπόλεως, Αναστασιουπόλεως και Τζωίδων[50]. (Στις αρχές του 9ου αιώνα η επισκοπή Αναστασιουπόλεως υπάγεται αντί της μητροπόλεως Αδριανούπολεως στη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως)[51].

Τον Σεπτέμβριο του 813 ο ηγεμόνας των Βουλγάρων Κρούμος κυρίευσε ύστερα από μακρά πολιορκία την Αδριανούπολη. Η λαμπρή πόλη και πρωτεύουσα του θέματος της Μακεδονίας λεηλατήθηκε άγρια[52]. Οι κάτοικοι της κατεστραμμένης πόλης μεταφέρθηκαν στη Βουλγαρία βορείως του Δούναβη, στη σημερινή Βεσσαραβία, όπου σχημάτισαν χωριστή παροικία με το όνομα «Μακεδονία». Μαζί τους και ο μητροπολίτης της πόλης Μανουήλ, τον οποίο οι Βούλγαροι κακοποίησαν και σκότωσαν[53]. Ανάμεσά τους και οι γο-

44. PG 140, 180c, 237b.

45. *E. Gerland*, Corpus Notitiarum Episcopatuum Ecclesiae Orientalis Graecae, I. Band: Die Genesis der notitia episcopatuum, Constantimopoli 1931, σ. 8-9.

46. Procopii Caesariensis opera omnia I-II, De bellis libri VIII· *J. Haury*, Leipzig 1905 (Nachdruck Leipzig 1963), VII 40, 36 (S. 482).

47. *Photius*, Bibliothéque, I-VIII, ed. *R. Henry*, Paris 1959-1977, σ. 1-84.

48. *Θεοφύλακτου Σιμοκάττη*, Οικουμενική Ιστορία, C. De Boor, Stuttgart 1972, σ. 53, 103 κ.ε., 292.

49. *Θεοφάνη*, Χρονογραφία, C. de Boor, Lipsiae 1883, 1885 (ανατ. Hildesheim 1963), σ. 457 22· για το πρόβλημα της ονομασίας «Μακεδονία» που δόθηκε σ' ένα θρακικό γεωγραφικό χώρο βλ. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 88 κ.ε.

50. *J. Darrouzés*, Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, Not. 1, σ. 203-213.

51. *J. Darrouzés*, Notitiae, Not. 4, σ. 247-261 και Not. 5, σ. 263-266.

52. *Θεοφάνη*, 503, 21 κ.ε.

53. Theophylacti Bulgariae Archipiscopi Martyrium Quindecim Martyrum, PG 126, 192α· *Θεοφάνους Συνεχιστής*, ed. I. Bekker, Bonn 183, 764 κ.ε.· *E. Follieri – I. Dujcev*, «Un'acolutia

νείς του μετέπειτα αυτοκράτορα Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνος, που καταγόταν από χωριό της Αδριανουπόλεως, αλλά και ο ίδιος ο μελλοντικός αυτοκράτορας και ιδρυτής της μακεδονικής δυναστείας, βρέφος τότε[54]. Ο Ιωάννης Ζωναράς εξιστορεί με τρόπο γλαφυρό τα θαυμαστά γεγονότα που συνδέονται με τον ιδρυτή της μακεδονικής δυναστείας[55]. Οι εξόριστοι Αδριανουπολίτες έμειναν στην περιοχή του Δούναβη ως το 837, οπότε και κατόρθωσαν να επιστρέψουν στην πατρίδα με πλοία που έστειλε για τον σκοπό αυτό ο αυτοκράτορας Θεόφιλος (829-842)[56].

Γύρω στο 830 αναφέρονται στην Αδριανούπολη οι κομμερκιάριοι Λέων και Χριστόφορος[57].

Από πλευράς εκκλησιαστικής τον 9ο αιώνα στις επισκοπές της μητροπόλεως Αδριανουπόλεως προστέθηκαν εκείνες της Μεσημβρίας και της Αγχιάλου, οι οποίες αργότερα προήχθησαν σε αρχιεπισκοπές[58].

Αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 914, οι Βούλγαροι με τον Συμεών κατέλαβαν την πόλη με προδοσία του διοικητή της Αρμένιου Παγκρατούκα[59]. Σύντομα όμως η πόλη ανακαταλήφθηκε[60]. Το 923 ο Συμεών πολιόρκησε ξανά την Αδριανούπολη που διοικούσε ο πατρίκιος Μωρολέων. Οι υπερασπιστές της παραδόθηκαν λόγω πείνας[61]. Σύντομα όμως η πόλη ανακαταλήφθηκε από τους Βυζαντινούς[62].

Την άνοιξη του 971 η Αδριανούπολη υπήρξε η βάση του πολέμου που διεξήγαγε ο Ιωάννης Τσιμισκής (969-976) κατά των Ρώσων του Σφενδοσλάβου που είχαν καταλάβει τη Βουλγαρία. Όπλα και εφόδια μεταφέρθηκαν μέσω του ποταμού Έβρου με πλοία στην Αδριανούπολη (*σίτου πλῆθος εἰς τὴν τοῦ Ἀδριανοῦ πόλιν διὰ τῶν σιτηγῶν πλοίων κομίζειν*[63]). Λίγο πριν τον θάνατό

inedita perj martyri di Bulgaria dell'anno 813», Byzantion 33 (1963) 71-106.

54. *Θεοφάνους Συνεχιστής* 216. 12 κ.ε.· *Λέοντος Γραμματικού*, Χρονογραφία, I. Bekker, CB, Bonnae 1842, σ. 231 κ.ε.

55. *Ιωάννη Ζωναρά*, Επιτομή Ιστοριών, M. Pinder – Th. Büttner – Wobst, Bonnae 1841-1897, III. 408 κ.ε.

56. *Χρ. Κυριαζόπουλου*, Θράκη, σ. 69.

57. *G. Zacos – A. Veglery*, Byzantine lead seals, I. Basel 1972, Nr. 283· *G. Zacos*, Byzantine lead seals, compiled and edited by J.W. Nesbitt, II. Bern 1984, Nr. 2103.

58. *Σ. Ευστρατιάδη*, «Το αρχαιότερον Τακτικόν της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως», Νέα Σιών 21 (1931) 561-569, 577-600· *Γ. Κονιδάρη*, Αι μητροπόλεις και αρχιεπισκοπαί του Οικονομικού Πατριαρχείου και η «τάξις» αυτών, τ. Ι, Αθήναι 1934, σ. 89-103· *J. Darrouzès*, Notitiae, Not. 3., σ. 229-245.

59. *Θεοφάνους Συνεχιστής* 387.14 κ.ε.· *Ιωάννη Σκυλίτζη*, Σύνοψις Ιστοριών, I. Thurn, Berlin 1973, 206.61 κ.ε.

60. *Θεοφάνους Συνεχιστής* 386.23-387.15· *Ιω. Σκυλίτζης*, 202.64 κ.ε.

61. *Θεοφάνους Συνεχιστής* 404.18 κ.ε.· *Λέων Γραμματικός*, 309.7 κ.ε.

62. *Θεοφάνους Συνεχιστής* 405.7· *Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού*, I. Bekker, CB, Bonnae 1838, 897.13.

63. *Λέων Διάκονος* 126.24.

του ο Τσιμισκής εξομολογήθηκε στον μητροπολίτη Νικόλαο[64]. Στον πύργο της ΒΑ γωνίας του τείχους της πόλης, γνωστό με την ονομασία *πύργος του Τσιμισκή* (σήμερα στεγάζεται εκεί η πυροσβεστική υπηρεσία), σωζόταν ως την εποχή της ανταλλαγής των πληθυσμών (1923) η ακόλουθη επιγραφή του Ιωάννη Τσιμισκή: *Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ φιλοχρίστῳ βασιλεῖ ἡμῶν Ἰωάννῃ.* Ήδη το 1942 η επιγραφή ήταν επιχρισμένη[65].

Την ίδια εποχή στο Τακτικό του Escurial (971/975) αναφέρεται για πρώτη φορά *ὁ δούξ Ἀδριανουπόλεως*[66].

Στις 15 Αυγούστου του 1004, ενώ ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος πολιορκούσε τη Βιδίνη, στις όχθες του Δούναβη στα βορειοδυτικά όρια της Θράκης, ο Σαμουήλ εισέδυσε στο βυζαντινό κράτος και επιτέθηκε αιφνιδιαστικά κατά της Αδριανουπόλεως. Ήταν η ημέρα της γιορτής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στην πόλη πραγματοποιούνταν μεγάλη πανήγυρη (*δημοτελὴς πανήγυρις*) προς τιμή της Παναγίας. Ο Σαμουήλ *λείαν πολλὴν περιποιησάμενος ἐπέστρεψεν εἰς τὰ ἴδια*[67].

Την άνοιξη του 1018 ο Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος δέχθηκε στην Αδριανούπολη από τον αδελφό και τον γιο του Βούλγαρου ηγεμόνα Κρακρά, που στην περιοχή της Τριαδίτσας (σημερ. Σόφιας) κατείχε το οχυρότατο φρούριο Πέρνικο, καθώς και από άλλους επιφανείς Βούλγαρους, την παράδοση του φρουρίου και τριάντα πέντε άλλων κάστρων της περιοχής[68].

Το 1047 ο Αδριανουπολίτης Λέων Τορνίκιος στασίασε διεκδικώντας τον βυζαντινό θρόνο από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ τον Μονομάχο (1042-1055). Προσεταιρίσθηκε στρατηγούς και στρατιώτες και πολλές θρακικές πόλεις και αναγορεύθηκε αυτοκράτορας[69]. Φαίνεται, μάλιστα, πως και μέσα στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε παράταξη Αδριανουπολιτών που τον υποστήριζε: *ἡ Μακεδονικὴ μερὶς καθάπαξ αὐτῷ προσετέθη*[70]. Ο λόγος του Μιχαήλ Ψελλού για τον Τορνίκιο *μακεδονικὴν ἐρυγγάνων μεγαλαυχίαν*[71] μαρτυρεί το υψηλό πολιτιστικό επίπεδο αλλά και την οικονομική ευρωστία της μεγάλης θρακικής πολιτείας, η οποία ενέπνεε καύχηση στους πολίτες της

64. *V. Laurent*, De corpus des sceaux de l'empire byzantine V. L'église, 1-3, Paris 1963-1972, v. 1, σ. 543-546 (Nr. 717-719).

65. *Γ. Κωνσταντινίδη*, «Ολίγα περί Αδριανουπόλεως», Θρακικά 17 (1942) 294. Ο πρόσφυγας Αδριανουπολίτης Αθανάσιος Ραλλούσης μάς επιβεβαίωσε το περιεχόμενο της επιγραφής.

66. Τακτικόν Escurial. Έκδ. N. Oikonomides, Les Listes de préance byzantines des IXe et Xe siecles, Paris 1972, σ. 263.34.

67. *Ιω. Σκυλίτζης* 346.44 κ.ε.

68. *Ιω. Σκυλίτζης* 357.63 κ.ε.· *Ιω. Ζωναράς* III 565.12 κ.ε.

69. *Ιω. Σκυλίτζης* 439.81 κ.ε.· *Μιχ. Ατταλειάτης* 22.8.

70. *Μιχαήλ Ψελλού*, Χρονογραφία, E. Renauld, Paris 1926-1928 (φωτ. ανατ. 1967), II. 14.99.11.

71. *Μιχαήλ Ψελλός* II 14.99.3

για την καταγωγή τους και της οποίας οι ισχυρές οικογένειες είχαν τη δυνατότητα συχνά να διεκδικούν σοβαρά τον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως.

Το 1049 ο μάγιστρος Κωνσταντίνος Αριανίτης, δούκας της Αδριανουπόλεως, νικήθηκε από τους Πετσενέγους στη Διάμπολη και επέστρεψε με βαριές απώλειες. Ένα χρόνο αργότερα (1050) στη *βασιλική λιβάδα* κοντά στην πόλη σκοτώθηκε πολεμώντας ξανά κατά των ίδιων εχθρών. Οι Πετσενέγοι *μετὰ τὴν ἐν Ἀδριανουπόλει μάχην καταφρονήσαντες ὁλοσχερῶς τῶν Ῥωμαίων ἀδεῶς τήν τε Μακεδονίαν καὶ Θράκην ἐδῄουν καὶ ἐπυρπόλουν*[72]. Ακολούθησε όμως τελικά επιτυχής βυζαντινή αντεπίθεση από τον Νικηφόρο Βρυέννιο[73].

Στο τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα μαρτυρείται ο *Συμεών βεστάρχης καὶ κατεπάνω Ἀνδριανουπόλεως καὶ Μεσημβρίας*[74]. Ο ίδιος αυτός Συμεών είναι γνωστός από μολυβδόβουλλο της ίδιας εποχής ως *πρόεδρος καὶ κατεπάνω Ἀνδριανουπόλεως*[75]. Την ίδια εξάλλου εποχή αναφέρονται σε σφραγίδες οι εξής άρχοντες της πόλης: ο Βασίλειος *πρωτοσπαθάριος καὶ ἐκ προσώπου Ἀδριανουπόλεως*[76], ο *Νικόλαος ἐκ προσώπου Ἀδριανουπόλεως καὶ Φιλιππουπόλεως*[77], και ο *Νικήτας, πρωτοσπαθάριος, κριτὴς καὶ πραίτωρ Ἀδριανουπόλεως*[78].

Το 1077 ο δούκας του Δυρραχίου Βρυέννιος, που προερχόταν από τις ισχυρότερες οικογένειες της Αδριανουπόλεως, σταστίασε κατά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078)[79]. Σ' όλη τη διαδρομή του από την Ήπειρο ως τον Έβρο δεν ύψωσε φανερά τη σημαία της αποστασίας. Όταν όμως έφθασε στην Τραϊανούπολη, σημαντική πόλη της Θράκης κοντά στις εκβολές του ποταμού Έβρου, δεν δίστασε, μια και βρισκόταν πλέον σε δικό του περιβάλλον, να περιβληθεί τα βασιλικά διάσημα και να φορέσει τα αυτοκρατορικά ερυθρά πέδιλα. Με την υποστήριξη του αδελφού του Ιωάννη –ο οποίος προλείανε το έδαφος στην πόλη υπέρ του Νικηφόρου (*τὴν Ἀδριανούπολιν ἅπασαν ὑπὲρ αὐτοῦ ποιησάμενος*[80])– και του κατεπάνω της πόλης ήλθε στην Αδριανούπολη και στέφθηκε στην εκκλησία της Θεομήτορος[81]. Λίγο αργότερα οι Πετσενέγοι, επειδή θεώρησαν *τὴν τῶν Μακεδόνων ἀποστασίαν*

72. *Ιω. Σκυλίτζης* 471.23· πρβλ. *Ιω Ζωναράς* III. 644.6 κ.ε.
73. *Μιχ. Ατταλειάτης* 30.5, 33.20 - 35.2, 43.20.
74. *I. Iordanov - V. Tapkova-Zaimova*, Quelques nouvelles données sur l'administration byzantine au Bas Danube, Paris 1988, σ. 124.
75. *Κ. Κωνσταντόπουλου*, «Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα», ΔΕΝΑ 5 (1905) 11, αρ. 65.
76. *G. Schlumberger*, Sigilographie de l'empire byzantin, Paris 1884, σ. 144 κ.ε.
77. *G. Schlumberger*, Sigilographie, σ. 114 κ.ε.
78. *D. Mordmann*, Ο εν Κων/πόλει ελλην. φιλολογ. σύλλογος, Παρ. ΙΓ΄, σ. 86-87.
79. *Μιχ. Ατταλειάτης* 246.21 κ.ε.
80. *Νικ. Βρυέννιος* 223.20.
81. *Μιχ. Ατταλειάτης* 242.22 κ.ε.

ἰδίαν εὐπραγίαν[82], πολιόρκησαν την πόλη. Ο Βρυέννιος πέτυχε με χρηματικές προσφορές την αποχώρησή τους: *οὓς ὁ Βρυέννιος δεξιωσάμενος χρήμασι μεταναστῆναι τῆς πόλεως ἔπεισε*[83]. Το μονόγραμμα του Νικηφόρου Βρυεννίου σώζεται ακόμη στα ερείπια του τείχους της πόλης[84].

Το 1078 οι Πετσενέγοι μαζί με τους Κουμάνους λεηλάτησαν την ύπαιθρο της Αδριανούπολης *φόνον μὲν ἀνδρῶν ποιησάμενοι, ζώων δὲ ἀγέλας ἀπείρους ἐλάσαντες καὶ οὐδὲ ἓν εἶδος παραλιπόντες κακώσεως*[85].

Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118), πριν ακόμα γίνει αυτοκράτορας, εξεστράτευσε, έχοντας ως βάση του την Αδριανούπολη, πέραν της Σερδικής (σημερ. Σόφιας), προκειμένου να προλάβει επιθετικές ενέργειες των Βουλγάρων[86]. Ο ίδιος τον Φεβρουάριο του 1081 ανακηρύχθηκε στην Αδριανούπολη αυτοκράτορας. Κι ενώ *ἅπαντες οἱ κατὰ τὰς κωμιωπόλεις αὐτόμολοι προσερχόμενοι ἐφήμιζον τοῦτον βασιλέα*, οι κάτοικοι της Αδριανούπολης και της γύρω περιοχής –οπαδοί των δύο προηγουμένων στασιαστών Λέοντος Τορνικίου και Νικηφόρου Βρυεννίου– αρχικά ήταν εναντίον του και με το μέρος του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081): *πλὴν τῶν κατὰ τὴν Ὀρεστιάδα· ἐκεῖνοι γὰρ ... τῷ μέρει τοῦ Βοτανειάτου προσέκειντο*[87].

Την άνοιξη του 1086 ο δομέστικος των Σχολών της Ανατολής Τατίκιος έχοντας ως ορμητήριο την Αδριανούπολη έτρεψε σε φυγή τους Πετσενέγους[88].

Το 1094 μνημονεύεται κάποιος *Ἀδριανουπολίτης Νικόλαος* (μητροπολίτης Αδριανουπόλεως;), ο οποίος έλαβε «γραφήν» με αιρετικές θέσεις *παρὰ τοῦ χρηματίσαντος μητροπολίτου Χαλκηδόνος Λέοντος*[89].

Κατά τα έτη 1094/1095 η πόλη είναι το κέντρο των αγώνων κατά των Κουμάνων. Διοικητής της είναι ο Κατακαλών Ταρχανειώτης, αλλά φαίνεται πως αυξημένο κύρος μέσα στην πόλη διαθέτει ο Νικηφόρος Βρυέννιος, γιος του ομώνυμου στασιαστή[90]: *ἐν ἐκείνῳ γὰρ ἡ πᾶσα ἐξουσία τῆς Ἀδριανουπόλεως ἦν*[91]. Την ίδια εποχή έξω από την πόλη –όπου είχαν φθάσει οι Κουμάνοι λεηλατώντας την ύπαιθρο– συνελήφθη αιχμάλωτος ο αρχηγός τους Κωνσταντίνος Διογένης, που ισχυριζόταν πως είναι γιος του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071). Στις μάχες κατά των Κουμάνων διακρί-

82. *Μιχ. Ατταλειάτης* 261.21 κ.ε.

83. *Ιω. Ζωναράς* III. 717.8· βλ. και *Μιχ. Ατταλειάτης* 261 κ.ε.· *Νικ. Βρυέννιος* 281-283.

84. C. Asdracha, «L'apport du témoignage épigraphique à l'histoire médiévale de la Thrace», Byzantinobulgarica 7 (1981) 450.

85. Συνέχεια *Ιωάννου Σκυλίτζη*, *Ε. Τσολάκη*, Θεσσαλονίκη 1968, 175.26 κ.ε.

86. *Νικ. Βρυέννιος* 299.11 κ.ε.

87. *Άννα Κομνηνή*, Αλεξιάς, B. Leib, 95, Paris 1967, I, 84.8. κ.ε.

88. Αλεξιάς II. 83-84· *Νικ. Βρυέννιος* 63.21 κ.ε.

89. *P. Gautier*, «Le synode des Blachernes», REB 18 (1960) 66-67.

90. Αλεξιάς II. 193-197.

91. Αλεξιάς II. 197.27.

θηκε κάποιος νέος ονόματι Μαριανός, ο οποίος *πολλάκις τῶν τῆς Ὀρεστιάδος πυλῶν ἐξερχόμενος μετὰ Κομάνων ἐμάχετο καὶ ... νικητὴς ἀνθυπέστρεφεν*[92]. Ο αυτοκράτορας εξάλλου Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παρέμεινε στην πόλη για πολλές μέρες και διέμεινε στην οικία κάποιου Σιλβέστρου: *περὶ τὴν οἰκίαν τοῦ Σιλβέστρου ἱκανὰς ἐνδιατρίψας ἡμέρας*[93].

Το καλοκαίρι του 1147 έλαβε χώρα στην Αδριανούπολη κάποιο επεισόδιο με τους σταυροφόρους της Δεύτερης Σταυροφορίας. Ένας άρρωστος Γερμανός είχε μεταφερθεί σε μονή της πόλης και πιστεύθηκε πως έπεσε θύμα κλοπής από Βυζαντινούς. Ο Φρειδερίκος της Σουηβίας σε αντίποινα έκαψε το μοναστήρι[94].

Το 1186 ο νικητής των Νορμανδών Αδριανουπολίτης στρατηγός Αλέξιος Βρανάς, που τον έστειλε ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195) για να καταστείλει μια επανάσταση Βουλγάρων, Κουμάνων και Βλάχων, στασίασε στην Αδριανούπολη κατά του αυτοκράτορα και *τὸ ἐρυθρὸν ὑποδύεται πέδιλον*. Σκοτώθηκε όμως σε μάχη μπροστά στην πόλη[95].

Τον Φεβρουάριο του 1187 ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος εξόρμησε από την Αδριανούπολη εναντίον των Βουλγάρων, που με αρχηγούς τον Πέτρο και τον Ασάν είχαν ξεσηκωθεί σε επανάσταση στις βορείως του Αίμου θρακικές περιοχές[96]. Η Αδριανούπολη αποτελεί τη βάση του (*τὴν δ' ἀποσκευὴν πᾶσαν καὶ τὸν ὑπηρετικὸν ὄχλον εἰς Ἀδριανούπολιν ἱκέσθαι διατετάχει*[97]), αλλά και το ασφαλέστατο καταφύγιο των κατοίκων της υπαίθρου (*τῶν δ' ἄλλων εἰς τὴν Ἀδριανοῦ συνδραμόντων ὡς εἰς σῶζον κρυσφήγετον*[98]).

Στις 22 Νοεμβρίου 1189 μπήκε στην πόλη ένα τμήμα σταυροφόρων της Τρίτης Σταυροφορίας υπό τον Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσα. Οι κάτοικοι τρομοκρατημένοι –καθώς η ως τότε συμπεριφορά των σταυροφόρων από τη στιγμή που εισήλθαν στο βυζαντινό έδαφος ήταν ιδιαίτερα εχθρική– είχαν ήδη εγκαταλείψει την πόλη· ένα μέρος τους είχε καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη κι άλλοι μέσα στο ισχυρό οχυρό του Διδυμοτείχου που τους παρείχε περισσότερες δυνατότητες αντιστάσεως[99]. Στις 24 Νοεμβρίου 1189 οι σταυροφόροι κατέλαβαν και το Διδυμότειχο[100]. Κατέσφαξαν τους υπερασπιστές

92. Αλεξιάς ΙΙ. 198.8 κ.ε.

93. Αλεξιάς ΙΙ. 203.11.

94. *Ιωάννη Κίνναμου*, Επιτομή· *A. Meineke*, Bonn (1836) 71· *S. Runciman*, Geschichte der Kreuzzüge II, München 1958, σ. 250 κ.ε.

95. *Νικήτας Χωνιάτης*, J. - L. van Dieten, (CFHB 11/1), Berlin - New York 1975, 378.

96. *Νικ. Χωνιάτης* 369 κ.ε.

97. *Νικ. Χωνιάτης* 396.70.

98. *Νικ. Χωνιάτης* 614.8-10.

99. Historia Peregrinorum, Quellen zur Geschichte des Kreuzzüges Kaizez Friedrich I, Berlin 1928, σ. 146· Itinerarium Peregrinorum, H. Eb, Meyer, Stuttgart 1962, σ. 294.

100. Chronika Regia Coloniensis cum continuationibus in monasterio S. Pantaleonis scriptis

του και αποκόμισαν τεράστια λεία[101]. Μετά την κατάληψη του Διδυμοτείχου οι σταυροφόροι μετέφεραν με ασφάλεια στην Αδριανούπολη τις φρουρές του σώματος ανεφοδιαμού που βρισκόταν στη Φιλιππούπολη[102]. Η Κωνσταντινούπολη απειλούνταν πλέον σοβαρά. Έτσι, στις 14 Φεβρουαρίου του 1190 ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος υπέγραψε στην Αδριανούπολη συνθήκη με την οποία παραχωρούσε στον Φρειδερίκο Β΄ Βαρβαρόσα μεταγωγικά πλοία, ομήρους με ανώτερα αξιώματα και τροφές σε χαμηλές τιμές[103]. Στις αρχές Μαρτίου του 1190 οι σταυροφόροι εκκένωσαν την πόλη[104].

Από πλευράς εκκλησιαστικής, καθ' όλη τη διάρκεια του 10ου, 11ου και 12ου αιώνα η μητρόπολη Αδριανουπόλεως φέρεται με ένδεκα επισκοπές. Παύουν να υφίστανται οι επισκοπές Πλωτινουπόλεως (υπάγεται πλέον, ως Διδυμοτείχου στη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως) και Νίκαιας, ενώ δημιουργούνται οι επισκοπές Αγαθουπόλεως, Τραποβιζύης, Καράβου, Βουκέλλου, Σκοπέλου και Βρύσεως[105].

Η Αδριανούπολη αναφέρεται ως μία διοικητική ενότητα με το Διδυμότειχο (provincia Adrianupleos et Didimotichi) στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203) του Νοεμβρίου του 1198, με το οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτορας χορηγούσε προνόμια στους Βενετούς[106].

Το καλοκαίρι του 1203 ο Αλέξιος Γ΄ παρέμεινε στην πόλη προσπαθώντας απ' εδώ να επιστρέψει στον θρόνο του, τον οποίο εν τω μεταξύ είχε καταλάβει με τη βοήθεια των σταυροφόρων της Τετάρτης Σταυροφορίας ο προηγούμενος αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος με συναυτοκράτορα τον γιο του Αλέξιο Δ΄ Άγγελο (1203-1204). Δεν φαίνεται όμως οι κάτοικοι της πόλης να τίμησαν ιδιαίτερα τον αξιοθρήνητο αυτοκράτορα, καθώς *τοῖς δὲ πολλοῖς καὶ ὄνομα χλευαζόμενον ἡ βασίλειος ἐκεῖσε συνελογίζετο ἄφιξις*[107].

Το 1204, λίγο πριν ή αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως

aliisque historiae Coloniensis monumentis, G. Waitz, Hannover 1880, σ. 146-147· Ansbert, Quellen zur Geschichte des Kreuzzüges Kaiser Friedrich I., A. Ghroust, Berlin 1928, σ. 53-54.

101. Historia Peregrinorum 146.

102. *Νικ. Χωνιάτης* 411.75 κ.ε.

103. F. Dölger, Regesten der Kaiseur Kunden des oströmischen Reiches, München - Berlin 1960, 1603· K. Zimmert, «Der Friede zu Adrianopel», BZ 11 (1902) 303 κ.ε.· *του ίδιου*, «Der Deutsche – Byzantinische Konflikt», BZ 12 (1903) 42 κ.ε.

104. Historia Peregrinorum 146 κ.ε.

105. *Γ. Ράλλη - Κ. Ποτλή*, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων, Αθήνησι 1852-59, σ. 474-486· G. Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum, Berolini 1866, Not. II. 95-100· H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum, München 1900, σ. 550-559· J. Darrouzés, Notitiae, Not, 7, σ. 270-288 και Not. 11, σ. 341-346.

106. G. Tafel - G. Thomas, Urkunden zur älteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante von neunten bis zum Ausgang des Fünfzehnten Jahrhunderts, I, Teil (814-1205). Wien 1856 (avar. Amsterdam 1964) σ. 269.

107. *Νικ. Χωνιάτης* 578.

από τους σταυροφόρους της Τετάρτης Σταυροφορίας, η Αδριανούπολη αναφέρεται στη λεγόμενη Partitio Romaniae, ένα πίνακα, δηλαδή, διανομής των εδάφων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ των σταυροφόρων (civitas Adrianopoli cum omnibus, que sub ipsa)[108].

Στις 13 Απριλίου του 1204 η Κωνσταντινούπολη αλώθηκε από τους σταυροφόρους της Τετάρτης Σταυροφορίας. Για τέσσερα μερόνυχτα οι σταυροφόροι λεηλατούσαν τη Βασιλεύουσα[109]. Συλήθηκαν ναοί, αφαιρέθηκαν άγια λείψανα[110], *ἀνδρῶν οἰμωγαί, γυναικῶν ὀλολυγαί, ἔλκυσμοί, ἀνδραποδισμοί, διασπασμοί καὶ βιασμοὶ σωμάτων συναφῶν πρότερον*[111]. Ο ίδιος ο Φράγκος ιστορικός Βιλλεαρδουίνος εξεγέρθηκε στην ωμότητα των συμπατριωτών του, που με τα εγκλήματά τους, όπως έγραφε, θα επισύρουν την οργή του θεού[112].

Το καλοκαίρι του 1204 ο αδελφός του λατίνου «αυτοκράτορα» της Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουίνου της Φλάνδρας Ερρίκος ήλθε στην «πολύ ωραία και πλούσια» –όπως τη χαρακτηρίζει ο Βιλλεαρδουίνος– πρωτεύουσα της Θράκης, για να ζητήσει από τους κατοίκους της την παράδοσή της. Οι Αδριανουπολίτες, όπως ισχυρίζεται ο Φράγκος ιστορικός, τον δέχθηκαν με μεγάλη χαρά και δήλωσαν πίστη στον αυτοκράτορα. Παρέμεινε, μάλιστα, στην πόλη μέχρι την άφιξη του ίδιου του Βαλδουίνου[113]. Λίγο αργότερα πολιόρκησε την πόλη ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός[114], ο οποίος έλυσε σύντομα την πολιορκία και πήγε στο Διδυμότειχο όπου βρισκόταν η γυναίκα του[115].

Οι Λατίνοι όμως συμπεριφέρθηκαν με υπεροψία στους κατοίκους της Αδριανούπολης. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 1205 η αριστοκρατία της πόλης εξεγέρθηκε κατά της λατινικής κυριαρχίας. Συνεργάσθηκε μάλιστα με τον τσάρο των Βουλγάρων Καλογιάννη (ή Ιωαννίτζη), νεότερο αδελφό του Πέτρου και του Ασάν Α΄. Πρώτα στο Διδυμότειχο και κατόπιν στην Αδριανούπολη και στη συνέχεια και σε πολλές άλλες θρακικές πόλεις οι λατινικές δυνάμεις κατοχής σφάχτηκαν ή αναγκάσθηκαν να αποχωρήσουν. Στις 29 Μαρτίου του 1205 ο Βαλδουίνος πολιόρκησε την Αδριανούπολη που φρουρούνταν πολύ καλά από τους Έλληνες[116]. Στις 5 Απριλίου του 1205 ήλθε σε βοήθεια των Αδριανουπολιτών ο Καλογιάννης με στρατό που τον αποτελού-

108. *Tafel - Thomas*, Urkunden I, σ. 480 κ.ε.· *A. Carile*, «Partitio Terrarum Imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 (1965) (Firenze 1966) 218.

109. *G. Villehardouin*, La conquête de Contantinople, E. Faral, 1 (1199-1203) και 2 (1203-1207), Paris 1961, §250.

110. *Νικ. Χωνιάτης* 573.93 κ.ε.

111. *Νικ. Χωνιάτης* 574.45 κ.ε.

112. *G. Villehardouin* §250.

113. *G. Villehardouin* §269.

114. *G. Villehardouin* §281.

115. *G. Villehardouin* §287.

116. *G. Villehardouin* §350.

σαν Βούλγαροι, Βλάχοι και Κουμάνοι[117]. Στις 14 Απριλίου 1205 οι Λατίνοι συγκρούσθηκαν με τον ενωμένο στράτο των Ελλήνων και του Καλογιάννη. Ο λατινικός στρατός των ιπποτών αφανίσθηκε κυριολεκτικά. Ο ίδιος ο «αυτοκράτορας» Βαλδουίνος αιχμαλωτίσθηκε. Η ντόπια βυζαντινή αριστοκρατία ανέλαβε στην πόλη την εξουσία[118]. Στην ύπαιθρο όμως της ευρύτερης περιοχής φαίνεται πως κυριαρχούσε ο Ιωαννίτζης[119]. Ο Γοδεφρείγος Βιλλεαρδουίνος μάλιστα ισχυρίζεται πως οι Έλληνες της Ανατολικής Θράκης τόσο πολύ φοβήθηκαν από τη σφαγή των Φράγκων, στην οποία πρωτοστάτησαν οι Βλαχοβούλγαροι του Καλογιάννη, που πολλοί, το καλοκαίρι του 1205, κατέφυγαν στις οχυρές πόλεις της Αδριανουπόλεως και του Διδυμοτείχου[120].

Η συνεργασία όμως Ελλήνων και Βουλγάρων δεν διήρκησε για πολύ. Έτσι, στα τέλη Φεβρουαρίου του 1206 ο Ιωαννίτζης, αφού λεηλάτησε την ύπαιθρο της Ανατολικής Θράκης, στράφηκε προς την Αδριανούπολη. Δεν κατόρθωσε όμως να την καταλάβει. Στην πόλη φαίνεται πως δημιουργήθηκε έντονη ανησυχία[121]. Τότε απεσταλμένοι των Αδριανουπολιτών ήλθαν στον τοποτηρητή του θρόνου Ερρίκο (και από τις 20 Αυγούστου 1206 «αυτοκράτορα»), αδελφό του Βαλδουίνου, και ζήτησαν τη βοήθειά του[122]. Στις 28 Ιουνίου 1206 ο Ερρίκος καταδιώκοντας τον Καλογιάννη έφθασε στην Αδριανούπολη –«το πιο όμορφο λιμάνι του κόσμου» κατά τον Φράγκο ιστορικό– και έγινε δεκτός με μεγάλη χαρά[123]. Οι Λατίνοι σε συμφωνία με τους άρχοντες της πόλης ανέλαβαν την προστασία της. Διοικητής της ορίσθηκε ο Θεόδωρος Βρανάς, ενώ ο Ερρίκος συνέχισε στη Θράκη, κι ως τα τέλη του Νοεμβρίου, τον αγώνα κατά του Ιωαννίτζη[124].

Τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1207 ο Καλογιάννης πολιόρκησε εκ νέου την Αδριανούπολη. Παρά τις συνεχείς επιθέσεις και τις φοβερές πολιορκητικές του μηχανές οι Έλληνες αντιστάθηκαν επιτυχώς και δεν είχαν σημαντικές απώλειες[125]. Τον Μάιο όμως του ίδιου έτους οι Κουμάνοι εγκατέλειψαν τον Ιωαννίτζη, ο οποίος ευθύς αμέσως έλυσε την πολιορκία της πόλης, γεγο-

117. *G. Villehardouin* §352.

118. *Νικ. Χωνιάτης* 598 κ.ε.· *Robert de Clari*, La conquete de Constantinople, ed. Ph. Lauer, Paris 1924, σ. 98, 105 κ.ε.

119. *G. Villehardouin* §387.

120. *G. Villehardouin* §391, 422.

121. *G. Villehardouin* §424.

122. *Νικ. Χωνιάτης* 613· *G. Villehardouin* §427, 428.

123. *Νικ. Χωνιάτης* 622· *G. Villehardouin* §432.

124. *Henri de Valenciennes*, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, ed. J. Longnon, Paris 1948, σ. 29, 50· *Νικ. Χωνιάτης* 629· *G. Villehardouin* §443.

125. *G. Villehardouin* §461, 472, 473.

νός που από τους Έλληνες θεωρήθηκε μεγάλο θαύμα[126]. Ο Καλογιάννης σκοτώθηκε τον Οκτώβριο του 1207 στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης και έτσι εξέλιπε για την ώρα ο βουλγαρικός κίνδυνος.

Το 1210 φέρεται εγκατεστημένος στην Αδριανούπολη λατίνος αρχιεπίσκοπος[127], ο οποίος το 1213 κλήθηκε από τον πάπα στη Ρώμη σε μια σύνοδο[128].

Το 1222 στον αυτοκρατορικό θρόνο της Νίκαιας ανήλθε ο Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης (1222-1254), ο μεγαλύτερος πολιτικός της περιόδου της Νίκαιας. Ύστερα από έκκληση του πληθυσμού της Αδριανουπόλεως που στο μεταξύ είχε αποτινάξει γι' άλλη μια φορά τη λατινική κυριαρχία, ο Βατάτζης έστειλε στρατεύματα που μπήκαν στην πόλη χωρίς αντίσταση[129]. Τον ίδιο χρόνο όμως η πόλη έπεσε στα χέρια του Θεοδώρου Αγγέλου Δούκα Κομνηνού του κράτους της Ηπείρου[130]. Στις 9 Μαρτίου του 1230 ο Θεόδωρος νικήθηκε από τους Βουλγάρους κοντά στην Κλοκότνιτσα, στον Έβρο ποταμό, και ο στρατός του κυριολεκτικά εξολοθρεύθηκε. Η Αδριανούπολη και η ευρύτερη περιοχή της έπεσαν στα χέρια του Ιβάν Ασάν Β΄ της Βουλγαρίας, γιου του Ασάν Α΄.

Το 1255 και 1256 η Αδριανούπολη αποτέλεσε ορμητήριο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη κατά των Βουλγάρων[131].

Από το 1250 κι ως το 1265 μητροπολίτης Αδριανουπόλεως ήταν ο μετέπειτα πατριάρχης Γερμανός Γ΄ Γαβράς Μαρκούτζας[132].

Στις 25 Ιουλίου 1261 ο βυζαντινός στρατός της αυτοκρατορίας της Νίκαιας ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη κι έτσι τελείωσε η λατινική κυριαρχία στη Θράκη. Στις 15 Αυγούστου ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος μπήκε θριαμβευτικά στην Κωνσταντινούπολη και τον Σεπτέμβριο ο πατριάρχης τέλεσε στην Αγία Σοφία τη βασιλική στέψη[133].

Το 1267/68 ο Ανδρόνικος Ταρχανειώτης ανέλαβε τη διοίκηση της περιο-

126. *G. Villehardouin* §474, 475.

127. Provinciale Romanum, in: *M. Tangl*, Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200-1500, Innsbruck 1894, σ. 29.

128. *Th. Haluscynskyj*, Acta Innocentii pp III (1198-1216), Città del Vaticano 1944, σ. 443 (Nr. 206).

129. *G. Ostrogorsky*, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, μτφρ. Ι. Παναγοπούλου - επιστημ. εποπτ. Ε. Κ. Χρυσού, Αθήνα 1993, τόμ. Γ΄, σ. 113.

130. *Γεωργίου Ακροπολίτη*, Χρονική συγγραφή I-II, ed. A. Heisenberg, Leipzig 1903, 40.20-21· *D. M. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, σ. 103 κ.ε.

131. *Γεώργιος Ακροπολίτης* 123 κ.ε.

132. *Γεωργίου Παχυμέρη*, Συγγραφικαί Ιστορίαι I-II, I. Bekker, Bonn 1835, I.102.9, IV, 266.19, IV.278.21· *Γεωργίου Σφραντζή*, Χρονικόν 1041-1477, In anexa Pseudo - Phrantzes: Macarie Melissenos, Chronica 1258-1481, V. Grecu (Script. Byz. 5), Bukarest 1966, 168.3-4· Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, E. Trapp - H. V. Beyer κ.α. Fasz. 1-10, Wien 1976-1990, 7, Nr. 17091.

133. *G. Ostrogorsky*, Γ΄, σ. 131-132.

χής της Αδριανουπόλεως και ως τον Αίμο (*τὰ κατὰ τὴν Ὀρεστιάδα τε καὶ τὰ ἐνδότερα τοῦ Αἵμου*[134]).

Ο 14ος αιώνας υπήρξε για το Βυζάντιο περίοδος παρακμής. Τα σύνορά του συρρικνώθηκαν, ο στρατός και η διοίκηση προοδευτικά αποδυναμώθηκαν. Ολόκληρη σχεδόν η Μ. Ασία είχε υποταγεί στους Τούρκους. Ορισμένες πόλεις μόνο και μερικά λιμάνια στον Πόντο και στο Αιγαίο παρέμειναν ακόμη ελεύθερα. Στη δυτική Μ. Ασία σχηματίσθηκαν διάφορα τουρκικά εμιράτα, ενώ η Βιθυνία περιήλθε στην εξουσία του Οσμάν, του ιδρυτή της οθωμανικής δυναστείας, η οποία επρόκειτο να συνενώσει υπό την ηγεσία της τα ποικιλώνυμα τουρκικά φύλα και να υποτάξει τελικά το Βυζάντιο. Έτσι, καθώς η τουρκική απειλή είχε ενταθεί, με ευχαρίστηση δέχθηκε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) την προσφορά 6.500 ανδρών της καταλανικής Μεγάλης Εταιρείας του Ρογήρου de Flor να πολεμήσουν ως μισθοφόροι τους Τούρκους. Οι Καταλανοί σημείωσαν κάποιες νίκες κατά των Τούρκων. Η καθυστέρηση όμως καταβολής του μισθού τους τούς εξαγρίωσε και από το 1304 ως το 1307 επιδόθηκαν σε λεηλασία των πεδινών περιοχών της Θράκης. Το 1307, μάλιστα, πολιόρκησαν την Αδριανούπολη και στη συνέχεια αποχώρησαν από τη Θράκη[135].

Δύο εμφύλιοι πόλεμοι ήλθαν να επιδεινώσουν την ήδη δύσκολη κατάσταση για το Βυζάντιο. Και οι δύο είχαν ως θέατρο επιχειρήσεων τη Θράκη και τη Μακεδονία. Ο πρώτος (1321-1328), λιγότερο οδυνηρός, έγινε μεταξύ του Ανδρονίκου Β΄ και του εγγονού του Ανδρονίκου Γ΄ (1328-1341) των Παλαιολόγων[136].

Το Πάσχα του 1321 ο Ανδρόνικος Γ΄ εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και εγκαταστάθηκε στην Αδριανούπολη, όπου οι φίλοι του είχαν συγκεντρώσει στρατό. Από εκεί εξήγγειλε φορολογικές ελαφρύνσεις στον λαό και έδωσε υπερβολικές υποσχέσεις. Λέγεται μάλιστα πως απάλλαξε τη Θράκη ολοκληρωτικά από τη φορολογία[137], πράγμα που προσείλκυσε με το μέρος του τον πληθυσμό της. Με έδρα την Αδριανούπολη ο Ανδρόνικος Γ΄ αγωνίσθηκε κατά των Βουλγάρων και των Τατάρων[138]. Στις 24 Μαΐου 1328 εισέβαλε στην Κωνσταντινούπολη και κατέλαβε αμάχητι την εξουσία, αφού εξανάγκασε σε παραίτηση τον παππού του.

Το 1331 οι βούλγαροι βογιάροι ανέβασαν στον θρόνο τον Ιβάν Αλέ-

134. *Γεώργιος Παχυμέρης* IV, 322.9-10.

135. *G. Ostrogorsky*, Γ΄, σ. 183-185.

136. *G. Ostrogorsky*, Γ΄, σ. 191-193.

137. *Νικηφόρου Γρηγορά*, Ρωμαϊκή Ιστορία I-III, J. Schopen - I. Bekker, Bonn 1829-1855, I. 319.14.

138. *Ιωάννη Καντακουζηνού*, Ιστορία I-III, J. Schopen, Bonn 1828-1832, I. 169.12 κ.ε., I 188.2 κ.ε.

ξανδρο (1331-1371). Την ίδια χρονιά στη Σερβία οι αριστοκράτες παρέδωσαν την εξουσία στον Στέφανο Δούσαν (1331-1355). Οι δύο Σλάβοι ηγεμόνες συμφώνησαν διαρκή ειρήνη. Ο Ιβάν-Αλέξανδρος ευθύς αμέσως κήρυξε τον πόλεμο κατά του Βυζαντίου. Το 1331 ή το 1332 λεηλάτησε την ύπαιθρο της Θράκης και έφθασε μέχρι έξω από την Αδριανούπολη[139].

Το 1335 ο μοναχός Γρηγόριος Σιναΐτης έφθασε στην Αδριανούπολη απλέοντας τον Έβρο ποταμό, για να πάει στην Παρώρεια[140].

Μεταξύ φθινοπώρου του 1338 και άνοιξης του 1339 έγινε στην Αδριανούπολη ο γάμος της Μαρίας-Ειρήνης, κόρης του Ανδρονίκου Γ΄, με τον Μιχαήλ Ασάν, γιο του Ιβάν-Αλεξάνδρου. Γιορτάσθηκε μάλιστα στους *τῆς Κομνηνῆς προσαγορευομένους λειμῶνας*, στις όχθες του Τούντζα ποταμού[141].

Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος υπήρξε μακρόχρονος και καταστροφικός και ορισμένες φορές έλαβε τις διαστάσεις ενός κοινωνικού πολέμου. Παράλληλα, την ίδια εποχή, έλαβε χώρα μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας η μεγάλη διαμάχη η οποία επρόκειτο τελικά να τελειώσει με τη νίκη των ησυχαστών. Στη διάρκεια του εμφυλίου αυτού πολέμου εμφανίσθηκαν στο έδαφος της Θράκης τουρκικά στρατεύματα που δεν επρόκειτο πλέον να φύγουν. Πραγματικός αρχηγός της επαναστατικής αυτής κινήσεως ήταν ο Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός. Αφορμή του δεύτερου αυτού εμφυλίου πολέμου στάθηκε εν ολίγοις το παρακάτω γεγονός:

Ο Ανδρόνικος Γ΄ πέθανε χωρίς να έχει αφήσει εστεμμένο διάδοχο. Ο γιος του, Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1341-1391), ήταν εννέα μόλις χρόνων και δεν είχε ανακηρυχθεί αυτοκράτορας. Καθήκοντα αντιβασιλέως, χωρίς όμως να λάβει και τον τίτλο, ανέλαβε ο Ιωάννης Καντακουζηνός, φίλος του Ανδρονίκου. Συγχρόνως, όμως, ήθελε να ανακηρυχθεί αντιβασιλέας ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ΄ Καλέκας. Ο μέγας δουξ Αλέξιος Απόκαυκος, φίλος κι αυτός του Ανδρόνικου Γ΄, αρχικά πίεζε τον Καντακουζηνό να αυτοανακηρυχθεί αυτοκράτορας. Τον Ιούνιο του 1341 ο Καντακουζηνός πήγε στη Θράκη, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους Τούρκους που λεηλατούσαν τα θρακικά παράλια και τους Βουλγάρους που απειλούσαν με πόλεμο. Γρήγορα πέτυχε να αποκαταστήσει την ειρήνη με στρατό που είχε δημιουργήσει με δικά του χρήματα. Κατά τη διάρκεια της απουσίας του ο Απόκαυκος και ο πατριάρχης ανακήρυξαν επίσημη αντιβασιλεία μαζί με τη βασιλομήτορα Άννα. Στη συνέχεια αφαίρεσαν από τον Καντακουζηνό τα αξιώματά του και ξεσή-

139. *Νικηφ. Γρηγοράς* I.458.4 κ.ε.

140. *I. Pomjalovskij*, Zitie ize vo svjntych otca nasevo Grigorija Sinaita po rukopisi Moskovskoj Sinodaluo», Biblioteki 35 (1896) 1. Abh. I-VI, 39.

141. *Ιω. Καντακουζηνός* II. 508.21 κ.ε.

κωσαν τον λαό εναντίον του. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός βρισκόταν εκείνο τον καιρό στο Διδυμότειχο. Εκεί κατέφυγαν σαρανταδύο ευγενείς φίλοι του από την Κωνσταντινούπολη. Μαζί του βρίσκονταν και οι αρχηγοί του στρατού. Στις 26 Οκτωβρίου του 1341 ο Καντακουζηνός ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας. Υπήρχαν πλέον δύο εξουσίες· μία στη Βασιλεύουσα και μία στο Διδυμότειχο. Έτσι, άρχισε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος. Ο Καντακουζηνός επικράτησε κυρίως με τα στρατεύματα των συμμάχων του Τούρκων και Σέρβων. Οι Τούρκοι λεηλάτησαν κατ' επανάληψη τη Θράκη. Συχνά, φυσικά, δρούσαν αυτόνομα[142].

Τον ίδιο χρόνο (1341) ξέσπασε στην Αδριανούπολη επανάσταση κατά της τοπικής αριστοκρατίας. Οι οπαδοί του Καντακουζηνού εξολοθρεύθηκαν. Ο «δήμος» της πόλης κάλεσε κατά του Καντακουζηνού τον Ιβάν-Αλέξανδρο. Τον χειμώνα του 1342 ο Καντακουζηνός προσπάθησε μάταια να καταλάβει την Αδριανούπολη. Δυσκολεύθηκε όμως να αναπλεύσει τον Έβρο που σε πολλά σημεία είχε παγώσει[143]. Κατά τα έτη 1343 και 1344 μέσα στην Αδριανούπολη συγκρούσθηκαν κατ' επανάληψη οπαδοί του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και του Ιωάννη Καντακουζηνού, ο οποίος έδρευε στο Διδυμότειχο και είχε σύμμαχό του τον Ομούρ πασά[144]. Το 1344 ο Καντακουζηνός επιχείρησε για άλλη μια φορά να καταλάβει την Αδριανούπολη· υπερίσχυσαν όμως οι οπαδοί των Παλαιολόγων.

Στις 11 Ιουνίου 1345 δολοφονήθηκε ο Αλέξιος Απόκαυκος. Πιθανότατα τότε η Αδριανούπολη έπεσε στα χέρια του Καντακουζηνού, ο οποίος στις 21 Μαΐου 1346 στέφθηκε στην πόλη αυτοκράτορας από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Λάζαρο, ώστε να νομιμοποιήσει την αναγόρευση του Διδυμοτείχου[145].

Στις 2 Φεβρουαρίου 1347 απομακρύνθηκε ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας και στις 3 Φεβρουαρίου 1347 ο Καντακουζηνός μπήκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου αναγνωρίσθηκε αυτοκράτορας. Από το 1350 ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Στις 13 Μαΐου ο Ιωάννης Καντακουζηνός στέφθηκε ξανά αυτοκράτορας από τον νέο πατριάρχη Ισίδωρο, προκειμένου να αποκτήσει πλήρη νομιμότητα. Το ίδιο έτος ο μεγαλύτερος γιος του, Ματθαίος, παρέλαβε την Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο και τη γύρω περιοχή[146].

142. *G. Ostrogorsky*, Γ΄, σ. 205-211.
143. *Νικηφ. Γρηγοράς* II. 620.21 κ.ε., II.621.5 κ.ε.
144. *Ιω. Καντακουζηνός* III. 349.12 κ.ε.
145. *Νικηφ. Γρηγοράς* II. 762.7 κ.ε· *Ιω. Καντακουζηνός* III. 564.10 κ.ε.
146. *Νικηφ. Γρηγοράς* II. 798.18 κ.ε.· *Ιω. Καντακουζηνός* IV. 29.1 κ.ε., IV. 47.2 κ.ε.

Ο μητροπολίτης Αδριανούπολεως Ιωσήφ υπέγραψε τον Τόμο του 1347[147], ίσως και του 1351[148]. Έφερε τον τίτλο *ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος Αἱμιμόντου*[149].

Το 1352 ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος ήλθε στη Θράκη και εισήλθε στο Διδυμότειχο. Ο «δήμος» της Αδριανουπόλεως συμμάχησε μαζί του και το φθινόπωρο του ιδίου έτους ο Ματθαίος Καντακουζηνός πολιορκήθηκε στην *ἀκρόπολιν ἄκραν* από τους Παλαιολόγους, ώσπου ελευθερώθηκε από τον πατέρα του Ιωάννη Στ΄ με τη βοήθεια τουρκικών στρατευμάτων[150].

Τον Νοέμβριο του 1354 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος, για να διεκδικήσει την εξουσία που του ανήκε. Ο Καντακουζηνός εξαναγκάσθηκε να παραιτηθεί και να γίνει μοναχός. Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος είχε πια τελειώσει. Όμως οι Οθωμανοί Τούρκοι είχαν ήδη κατορθώσει –και εξαιτίας του πολέμου αυτού– να δημιουργήσουν μόνιμες εγκαταστάσεις στη Θράκη. Η εξαντλημένη αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση να προβάλει αντίσταση. Η Θράκη που είχε χάσει στον εμφύλιο πόλεμο και τις τελευταίες ζωτικές της δυνάμεις βρισκόταν πλέον στη διάθεση του εχθρού[151].

Η εκκλησιαστική κατάσταση της Αδριανουπόλεως κατά τον τελευταίο αιώνα του ελεύθερου βίου της, απ' ό,τι φαίνεται στους εκκλησιαστικούς καταλόγους του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δεν υπέστη ουσιαστικές μεταβολές. Μόνον που προβιβάστηκε από την 40ή στη 12η θέση[152].

Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς η Αδριανούπολη έπεσε στα χέρια των Τούρκων. Πιθανότατα αυτό να συνέβη στα 1368-1369, εποχή του μητροπολίτη Πολυκάρπου[153]. Ο σουλτάνος Μουράτ Α΄ (1362-1389) μετέφερε την έδρα του στα Βαλκάνια και εγκαταστάθηκε πρώτα στο Διδυμότειχο και ακολούθως –ίσως το1373– στην Αδριανούπολη[154]. Από το 1421 ως το 1451 η Αδριανούπολη ήταν έδρα του Μουράτ Β΄ που πέθανε εδώ. Ο διάδοχός του Μωάμεθ Β΄ (1451-1481) έχοντας την Αδριανούπολη ως βάση του εκπόρθησε στις 29 Μαΐου του 1453 την Κωνσταντινούπολη[155].

Η απώλεια της Αδριανούπολης, που για χίλια χρόνια υπήρξε ο προμα-

147. *J. Meyendorff*, «Le Tome synodal de 1347», ZRVI 8, 9 (1963) 225.

148. *E. Honigmann*, «Die Unterschriften des Tomos des Jahres 1351», BZ 47 (1954) 107.

149. *J. Darrouzés*, Notitiae, σ. 448, 481.

150. *Νικηφ. Γρηγοράς* II. 804.13 κ.ε.· *Ιω. Καντακουζηνός* IV. 238-250.

151. *G. Ostrogorsky*, Γ΄, σ. 227-228.

152. *J. Darrouzés*, Notitae. Not. 17 (394), Not. 18 (406), Not. 19 (412).

153. Για τις απόψεις σχετικά με τη χρονολογία κατάληψης της πόλης από τους Τούρκους βλ. *Irène Beldiceanu-Steinherr*, «La conquête d'Andrianople par Turcs: La pénétration Turque en Thrace et la valeur des chroniques Ottomanes», Travaux et Memoires, 1, σ. 439-461.

154. *Λαόνικου Χαλκοκονδύλη*, Ἀποδείξεις ἱστοριῶν, II, E. Darkó, Budapest 1922-1927, I. 27-30, I. 163.5.

155. Γεώργιος Σφραντζής 128.1 κ.ε., 144.8 κ.ε., 188.25 κ.ε., 254.12.

χώνας του Βυζαντινού Κράτους στη Βαλκανική, προμήνυε την οριστική πτώση της αυτοκρατορίας. Οι ελληνικοί πληθυσμοί της πόλης και της περιοχής της σύρθηκαν κατά μάζες στην αιχμαλωσία στη Μ. Ασία κι όσοι έμειναν υποχρεώθηκαν να καταβάλλουν υπέρογκους φόρους. Τούρκοι έποικοι εγκαταστάθηκαν στις θρακικές περιοχές που καταλήφθηκαν. Η λαϊκή μούσα θρήνησε την άλωση της Αδριανουπόλεως με τους παρακάτω στίχους που θεωρούνται οι αρχαιότεροι των ιστορικών δημοτικών μας τραγουδιών:

Τ' αηδόνια της Ανατολής και τα πουλιά της Δύσης
κλαίγουν αργά, κλαίγουν ταχιά, κλαίγουν το μεσημέρι,
κλαίγουν την Αντριανόπολη την πολυκουρσεμένη,
οπού την κουρσέψανε τις τρεις γιορτές του χρόνου·
του Χριστουγέννου για κερί, και του Βαγιού για βάγια,
και της Λαμπρής την Κυριακή για το Χριστός ανέστη[156].

156. *Ν. Γ. Πολίτη*, Δημοτικά τραγούδια, εκδ. Διόνυσος, Αθήνα 1975, σ. 3.

ΦΑΝΗ ΜΑΛΚΙΔΗ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΣΥΜΦΩΝΟ ΤΟΥ 1968 ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μετά την ελλαδοτουρκική κρίση του Νοεμβρίου του 1967, λόγω της Κύπρου με τις ενέργειες της δικτατορίας και των συνεργατών τους στο νησί και την απόσυρση της μεραρχίας, οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας προχώρησαν στις αρχές του 1968 στην εξομάλυνση των μειονοτικών προβλημάτων και δυσχερειών. Στις 22 Φεβρουαρίου 1968 οι υπουργοί εξωτερικών Ελλάδας και Τουρκίας Π. Πιπινέλης και Ihsan Caglayangil, σε συνάντησή τους στο Veve της Ελβετίας, συμφώνησαν να ορίσουν από έναν αντιπρόσωπο που θα εξέταζε τα εκκρεμή θέματα στις σχέσεις των δύο κρατών και ειδικότερα στα μειονοτικά, με σκοπό να υποβάλουν, προτάσεις για τα αναγκαία μέτρα[1]. Το μορφωτικό πρωτόκολλο αποτέλεσε τη συνέχιση της ελληνοτουρκικής προσέγγισης που είχε ξεκινήσει με τη μορφωτική συμφωνία του 1951 και την κοινή ένταξη στο ΝΑΤΟ το 1952.

Το ελληνοτουρκικό κλίμα φιλίας

Η στρατιωτική κυβέρνηση της Αθήνας έδινε προτεραιότητα και μεγάλη σημασία στην ελληνοτουρκική φιλία, αφού οι δύο χώρες με τεράστια γεωπολιτική και γεωστρατηγική αξία κρατούσαν σημαντική θέση στο αμερικανικό και νατοϊκό στρατηγικό σύστημα. Οι δύο γειτονικές χώρες θα έπρεπε να έχουν τις καλύτερες δυνατές σχέσεις, εξυπηρετώντας αυτά τα συμφέροντα.

Η στρατιωτική κυβέρνηση στην Ελλάδα έκανε το παν για να ανταποκριθεί έναντι του ΝΑΤΟ, όταν η Τουρκία διασφάλιζε τόσο τη θέση της στη βορειοατλαντική συμμαχία, αλλά παράλληλα λάμβανε βοήθεια από την ΕΣΣΔ ύψους 200 εκατομμυρίων δολαρίων[2].

Η κυβέρνηση των συνταγματαρχών είχε σαφείς επιδιώξεις στην εξωτερική της πολιτική που ταυτιζόταν με τα νατοϊκά συμφέροντα, τα οποία λάμβαναν σοβαρά υπόψη στην Αθήνα όπως και τα τουρκικά. Ο επικεφαλής της εξωτερικής πολιτικής της χούντας στο χρονικό διάστημα 1967-1970, ο πρώην πρωθυπουργός Π. Πιπινέλης, αναφέρει για τις προτεραιότητες που είχε το στρατιωτικό καθεστώς:

1. Άρθρο 1 έκθεση Βιέννης.
2. Κώστα Μάρδα, Η Ελλάδα στα δίχτυα των βάσεων. Από το δόγμα στον Α. Παπανδρέου, Αθήνα 1989, σ.165.

Αι διακοινοτικαί συνομιλίαι εν Κύπρω μεταξύ Κληρίδη και Ντεκτάς διεκόπησαν ως επισήμως εδηλώθη, προσωρινώς. Εκ της συνεκτιμήσεως όμως ορισμένων αντιδράσεων δύναται να συναχθή ότι προσέκρουσαν και πάλιν εις την αδιαλλαξίαν της τουρκικής μειονότητος.

Παντώς είναι λυπηρόν, ότι το πείσμα ωρισμένων αδιάλλακτων παραγόντων των Τουρκοκυπρίων δηλητηριάζει τας σχέσεις μας με την σύμμαχον γείτονα, μίαν χώραν της οποίας τα γενικώτερα εθνικά της συμφέροντα την φέρουν αναποτρέπτως προς ημάς.

Η Ελλάδα κατανοεί γιατί η Τουρκία απολαμβάνη πάντα προνομιακής οικονομικής και στρατιωτικής υποστηρίξεως, μόνον η Ελλάς είναι ειλικρινής σύμμαχος διότι είναι η μόνη χώρα με την οποίαν δεν χωρίζουν άξιοι λόγου παράγοντες[3].

Ο Π. Πιπινέλης, που προωθούσε την ελληνοτουρική προσέγγιση αφού πίστευε ότι έτσι θα λυθούν τα διμερή προβλήματα που απασχολούσαν και το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο αλλά και την πορεία της Ελλάδας, τόνιζε τα εξής:

Υπάρχουν στον κόσμο διεθνείς κίνδυνοι από τη γρήγορη ανάπτυξη των όπλων, υπάρχει παγκόσμιο άγχος, η κατάπτωσις εν τέλει πάσης ιδεολογικής πειθαρχίας σαφώς αισθητή τόσον εις την Δύσιν όσο και εις την Ανατολήν, μεταδίδει εις ψυχάς εκατομμυρίων ανθρώπων το άγχος του αγνώστου, το οποίον εκφράζεται υπό την μορφήν αχαλινώτου και ανευθύνου νευρώσεως.

Υφίσταται πρόβλημα αποκατάστασης της ομαλότητάς στις διεθνείς σχέσεις. Τα μικρά κράτη μπορούν να συμβάλουν στην ομαλότητα αυτήν πρώτιστα με την αποκατάσταση της εσωτερικής ομαλότητάς τους. Γιατί είναι προφανές και η σύγχρονος ιστορία, το έχει αποδείξει πλέον ότι ακαταστασία επί εσωτερικών θεμάτων ενός έθνους συχνά εξελίσσεται εις διεθνήν σύρραξιν. Τα μικρά κράτη μπορούν να συμβάλουν στη διεθνή ομαλότητα και τη σταθερότητα της ειρήνης με τη μείωση της εντάσεως εις την περιοχήν της γης η οποία τα περιβάλλει.

Η Επανάσταση αποκατέστησε την εσωτερική τάξη, ύστερα εργαζόταν για τη βαλκανική συνεργασία. Η πολιτική της ύφεσης στα Βαλκάνια, όπως διευκρίνιζε δεν είναι ποσώς ασυμβίβαστος με την πολιτικήν της αδιαταρράκτου και απολύτου εμπιστοσύνης εις τας βασικάς γραμμάς και επιδιώξεις της Ατλαντικής Συμμαχίας της οποίας εννοούμεν να ακολουθούμεν εις το γράμμα και εις το πνεύμα και τέλος η Ελλάδα έσωσε την ενότητα του ΝΑΤΟ με την ανάκληση του ελληνικού στρατού από την Κύπρο, γιατί η περαιτέρω παρουσία του συνίστα ανωμαλίαν τόσον από απόψεως καλής γειτονίας όσον και από πλευράς μιας ορθολογιστικής κατανομής των ελληνικών στρατιωτι-

3. *Π. Πιπινέλη*, Περιοδικό Θέσεις και Ιδέαι, τ. 11/1969, σ. 78-79.

κών δυνάμεων. Με την πράξη της αυτή, η Ελλάδα έδειξε τον σωστόν δρόμο[4].

Οι ηγέτες της στρατιωτικού πραξικοπήματος προωθούσαν και αυτοί με δηλώσεις και πράξεις τους την ελληνοτουρκική προσέγγιση. Ο Γ. Παπαδόπουλος, μόλις έφτασε στην Κύπρο για επίσημη επίσκεψη (9-12 Αυγούστου 1967), δήλωσε:

Πως την Ελλάδαν και την Τουρκίαν συνδέει η ανάγκη της από κοινού αντιμετωπίσεως κοινού κινδύνου και έναντι του πρωταρχικού αυτού συμφέροντος άπασαι αι υφιστάμεναι διαφοραί είναι κατ' ουσίαν δευτερευούσης σημασίας[5].

Αμέσως μετά την απόσυρση του ελληνικού στρατού από την Κύπρο θεμελιώθηκε ξανά σε στέρεες βάσεις το ελληνοτουρκικό κλίμα φιλίας, που κατέληξε στην υπογραφή του ελληνοτουρκικού μορφωτικού συμφώνου.

Σε συνέντευξή του ο Γ. Παπαδόπουλος, στην τουρκική εφημερίδα *Millet* (=Έθνος) 21/6/1968, τρεις μόνο εβδομάδες μετά την έναρξη των διακοινοτικών συνομιλιών στην Κύπρο και μεσούσης της νέας περιόδου ακμής της ελλαδοτουρκικής φιλίας, απαντώντας σε ερώτηση αν η ένωση αποτελούσε ακόμη αίτημα της Ελλάδας είπε τα εξής:

Δυνατόν πάντοτε να υπάρχουν διαφοραί μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Αλλά εάν πιστεύουμε εις την φιλίαν των δύνανται να διευθετήσουν τας διαφοράς των. Εάν το αντικείμενον της αντιδικίας μεταξύ δύο ανδρών, πιστευόντων εις την φιλίαν των, είναι μία γυναίκα, δύνανται να γίνουν επί τι διάστημα από κοινού φίλοι με αυτήν την γυναίκα, αλλά ουδείς εξ αυτών θα εκθέση αυτήν την φιλίαν. Διότι η φιλία των είναι περισσότερον σημαίνουσα. Και διότι διά της φιλίας των προφυλάσσουν αυτήν την γυναίκα από του να καταστρέψη την φιλία των και δεν την οδηγούν εις τα χαρέμια των[6].

Ο Π. Πιπινέλης στη συνάντηση που είχε στη Ζυρίχη (13/3/1968) με τον Γλαύκο Κληρίδη, υπεύθυνο από την πλευρά των ελληνοκυπρίων για τις διακοινοτικές συνομιλίες δήλωσε για το ίδιο θέμα ότι κατά την διάρκεια της κρίσης στο χωριό Κοφίνου, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την απόσυρση του ελληνικού στρατού από την Κύπρο, ανάφερε τα εξής:

Ο ελληνικός στρατός βρέθηκε στην ανάγκη να μετακινηθεί στον Έβρο και να αφήσει ακάλυπτα τα ελληνικά σύνορα από την Αδριατική μέχρι τον Έβρο μια απόσταση κάπου χιλίων χιλιομέτρων. Όλη αυτή η περιοχή καλυπτόταν μονάχα από μια δύναμη δύο διμοιριών 50 ανδρών περίπου.

Η επέκταση των ελληνικών συνόρων μέχρι την Κωνσταντινούπολη και η

4. *Π. Πιπινέλη*, «Σκέψεις διά την κρίσιν της Δύσεως», Εφημερίδα Ελεύθερος Κόσμος 26/7/1970.

5. *Ανδρέα Παπανδρέου*, Η δημοκρατία στο απόσπασμα, Αθήνα 1974, σ. 343.

6. *Μιλτιάδη Χριστοδούλου*, Η πορεία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων και η Κύπρος, Λευκωσία 1995, σ. 266.

επ' αόριστον παραμονή των ελληνικών δυνάμεων στην τουρκική Θράκη θα άφηνε ακάλυπτα τα ελληνικά σύνορα προς την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία και εξέθετε το έθνος σε τεράστιους κινδύνους.

Η Ελλάδα με πληθυσμό της τάξεως των 8 εκατομμυρίων δεν είναι σε θέση να υπερασπισθεί τα βόρεια σύνορά της αν δεν διατηρεί σχέσεις καλής γειτονίας με την Τουρκία, γιατί ακόμα και αν υπό τις πλέον ευοίωνες προβλέψεις οι ελληνικές δυνάμεις κατάφερναν να φθάσουν ως την Κωνσταντινούπολη και να την καταλάβουν οι τουρκικές ένοπλες δυνάμεις θα αποσύροντο στη Μικρά Ασία, τούτο θα είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση των ελληνικών συνόρων και την επ' αόριστον παραμονή των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στην τουρκική Θράκη.

Σε περίπτωση σύρραξης έλεγε στον Γ. Κληρίδη ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών *μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας η Κύπρος θα υφίστατο μεγάλες καταστροφές από επιδρομές της τουρκικής αεροπορίας, τις οποίες οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις δεν θα ήταν σε θέση να εμποδίσουν γιατί δεν διαθέτουν τις κατάλληλες βάσεις.*

Ο Π. Πιπινέλης συμπλήρωνε πως *ο ίδιος είχε τονίσει στις κυβερνήσεις της Τουρκίας, των ΗΠΑ και της Βρετανίας, καθώς και στις κυβερνήσεις των συμμάχων τους, ότι παρά την ανάκληση των ελληνικών δυνάμεων από την Κύπρο, καμιά ελληνική κυβέρνηση δεν θα εγκατέλειπε την Κύπρο, αφήνοντάς την στην τύχη της σε περίπτωση τουρκικής επέμβασης και ότι αν κάτι τέτοιο συνέβαινε, τότε ο πόλεμος μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ήταν αναπόφευκτος.*

Πίστευε όμως ότι *ο πόλεμος με την Τουρκία θα έμενε ακατάληκτος και πιθανότατα θα ήταν ολέθριος, ότι η ελληνοτουρκική στρατιωτική ανάφλεξη στην περιοχή θα αποδυνάμωνε το ΝΑΤΟ, θα κατέστρεφε οποιαδήποτε ευκαιρία βοηθείας που η αμερικανική κυβέρνηση μπορούσε να παράσχει μελλοντικά στην κυβέρνηση και ότι εκ τούτου ήταν ζωτικό να καταπιούμε την εθνική μας υπερηφάνεια και πάση θυσία να προσέλθουμε σε συμβιβασμό με την Τουρκία, οσοδήποτε εξευτελιστικός και αν ήταν.*

Ένας πόλεμος μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, όχι μόνο θα μπορούσε, όπως και κάθε πόλεμος, να έχει δυσμενείς εξελίξεις, αλλά ακόμη και αν απέβαινε πρόσκαιρα υπέρ της Ελλάδος δε θα έλυε το ζήτημα. Δε θα έλυε το Κυπριακό ούτε τη γενικότερη ελληνοτουρκική αντιδικία, θα διαιώνιζε απλώς την εχθρότητα και θα μας ανάγκαζε να ζούμε μέσα σε ένα χαράκωμα και να εξοπλιζόμαστε για να αντιμετωπίσουμε την τουρκική επιθετικότητα. Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις δεν είναι επιδεκτικές από αγωγή άλλη από την ειρηνική συνεργασία[7].

7. *Γλαύκου Κληρίδη*, Η κατάθεσή μου, Λευκωσία 1989-1991, τ. 2, σ. 261-263.

Η έκθεση Βιέννης

Με την ελληνική κυβέρνηση να προωθεί την ελληνοτουρκική προσέγγιση σε όλα τα πεδία, το ζήτημα της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, αποτέλεσε σύντομα το κύριο αντικείμενο των διμερών συνομιλιών και επαφών.

Αντιπρόσωποι των δύο χωρών ορίστηκαν ο Ιωάννης Τζούνης, πληρεξούσιος υπουργός των εξωτερικών της Ελλάδας και ο Adnan Bulak, γενικός διευθυντής του τουρκικού Υπουργείου Εξωτερικών, οι οποίοι συναντήθηκαν στην Αθήνα από 11 έως 24 Μαρτίου 1968, στην Άγκυρα από 15 έως 27 Απριλίου 1968 και τη Βιέννη από τις 20 μέχρι 31 Μαΐου του ίδιου έτους.

Οι δύο υψηλόβαθμοι διπλωμάτες εντόπισαν τα υπάρχοντα προβλήματα μεταξύ των δύο χωρών στο πεδίο των μειονοτήτων και δεσμεύθηκαν να διατυπώσουν προτάσεις για την επίλυση τους και να αναφέρουν τα ζητήματα που απαιτούσαν μια βαθύτερη μελέτη (άρθρο 3 της έκθεσης).

Προκειμένου να διευκολύνουν την ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των δύο υπουργών εξωτερικών γι' αυτά τα ζητήματα, προχώρησαν στην εξέταση των διμερών θεμάτων και ειδικότερα του θέματος των μειονοτήτων, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι *οι δύο κυβερνήσεις απέβλεπταν κυρίως στην αποκατάσταση του κλίματος καλής θελήσεως και αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο χωρών*, γιατί αποτελούσε κοινή εκτίμηση και απεικόνιζε την πεποίθηση των δύο κυβερνήσεων ότι *η διεθνής κατάσταση αλλά και τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των δύο κρατών απαιτούσαν ειλικρινή συνεργασία* (άρθρο 4, παρ. 2 έκθεση Βιέννης).

Υπογραμμίστηκε η αναγκαιότητα σύγκλισης της μεικτής επιτροπής που προβλεπόταν από τη μορφωτική συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας της 20ης Απριλίου 1951 (άρθρο 16) και συμφωνήθηκε ότι *η χρήση της μειονοτικής γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία θα πρέπει να επιτρέπεται χωρίς περιορισμούς και στα προγράμματα των σχολείων να βρίσκεται σε ίση θέση με την επίσημη γλώσσα της χώρας* (άρθρο 6).

Ακόμη, οι αντιπρόσωποι της Ελλάδας και της Τουρκίας διαπίστωσαν σοβαρές ελλείψεις σχολικών βιβλίων της μειονοτικής γλώσσας και στις δύο μειονότητες και πρότειναν το θέμα να αποτελέσει *αντικείμενο των εργασιών της μεικτής μορφωτικής επιτροπής για το μόνιμο διακανονισμό του προβλήματος* (άρθρο 8).

Για το διδακτικό προσωπικό των σχολείων της μειονότητας που είχε απαλλαγεί των καθηκόντων του, κατά τη διετία 1967-1968, οι δύο αντιπρόσωποι πρότειναν *όπως τούτο επανενταχθεί αμοιβαίως και κατά το μέτρο του δυνατού* (άρθρο 9).

Οι Ι. Τζούνης και Adnan Bulak συμφώνησαν να απαγορευθεί στα μειο-

νοτικά σχολεία η χρήση επιγραφών και η οργάνωση εκδηλώσεων που θα μπορούσαν να προσβάλουν *τη θρησκευτική ή εθνικιστική συνείδηση, του ελληνικού και του τουρκικού λαού* (άρθρο 10).

Σύμφωνα με τις προτάσεις που διατυπώθηκαν στην έκθεση της Βιέννης από τους δύο αντιπροσώπους και εγκρίθηκαν από τους Υπουργούς των Εξωτερικών των δύο χωρών στη συνάντηση τους στο Λονδίνο, την 27η Ιουνίου 1968, συνήλθε η μεικτή επιτροπή που προβλεπόταν από την ελληνοτουρκική συμφωνία της 20 Απριλίου 1951 διαδοχικά στην Άγκυρα, από 21 Οκτωβρίου μέχρι 9 Νοεμβρίου 1968, και την Αθήνα, από 11 Νοεμβρίου μέχρι 20 Δεκεμβρίου 1968.

Στις συσκέψεις η μεικτή επιτροπή υιοθέτησε όλες τις προτάσεις και τις συστάσεις της έκθεσης της Βιέννης και συνέταξε πρωτόκολλο για την υλοποίηση τους. Έτσι με το ελληνοτουρκικό πρωτόκολλο που υπογράφτηκε στην Αθήνα:

α) αναγνωρίζεται το μέχρι σήμερον ισχύσαν εις την πράξιν καθεστώς, δυνάμει του οποίου ορισμένα μαθήματα διδάσκονται εις την ελληνικήν (Ιστορία, Γεωγραφία, Πατριδογνωσία και Ελληνική Γλώσσα) πάντα δε τα λοιπά εις την τουρκική γλώσσα.

β) Επιβεβαιούται η αρχή της απολύτου ελευθερίας της χρήσεως της τουρκικής γλώσσης εντός των μειονοτικών σχολείων (άρθρο 1, παρ. α. και β.).

Για το εποπτικό υλικό η επιτροπή συνιστά η χρήση του να είναι *κατόπιν ελέγχου απεριορίστως ελεύθερα* (άρθρο 3), διατύπωση που εξηγείται παρακάτω ότι τα δύο μέρη θα υποβάλουν διά της διπλωματικής οδού για έγκριση στις αρχές της άλλης χώρας κατάλογο με δείγματα του εποπτικού υλικού και σε διάστημα ενός μηνός εγκρίνεται ή απορρίπτεται το εποπτικό υλικό. Σε περίπωση που η απάντηση είναι θετική το εποπτικό υλικό αποστέλλεται στις προξενικές αρχές της χώρας από τις οποίες παραδίδεται στις αρμόδιες υπηρεσίες για διανομή (άρθρο 4). Ανάλογη διαδιακασία τηρείται και για τα σχολικά εγχειρίδια των μαθημάτων εκείνων που διδάσκονται στη μειονοτική γλώσσα (άρθρο 15).

Η επιτροπή υπογράμμισε τη σπουδαιότητα της παραγράφου 10 της έκθεσης της Βιέννης, η οποία αναφέρεται στην αρχή *του σεβασμού της θρησκευτικής, φυλετικής ή εθνικής συνείδησης του ελληνικού και του τουρκικού λαού, γι' αυτό και συνιστά το διδακτικό προσωπικό των μειονοτικών σχολείων να μη προβαίνει σε παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να ταπεινώσουν του μαθητές, επειδή αυτοί ανήκουν σε άλλη θρησκεία*[8] *(άρθρο 18 παρ. ε.).*

Η μεικτή ελληνοτουρκική επιτροπή πρότεινε στα δύο μέρη να συνεχίζουν

8. *Ναθαναήλ Παναγιωτίδη*, Το μειονοτικό εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας, Αλεξανδρούπολη 1996, σ. 29.

να εφαρμόζουν και στο μέλλον το υφιστάμενο καθεστώς, όσον αφορά τη χρήση της μειονοτικής και της επισήμου γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία. Ειδικότερα πρότεινε να συνεχίζουν να διδάσκονται στην επίσημη γλώσσα του κράτους τα μαθήματα που έως τότε διδάσκονταν στη γλώσσα αυτή, η διδασκαλία όλων των άλλων μαθημάτων χωρίς εξαίρεση να γίνεται στη μειονοτική γλώσσα, να επιτρέπεται η χρήση της μειονοτικής γλώσσας τόσο από τους διδάσκοντες όσο και από τους μαθητές και μαθήτριες και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στα διαλείμματα, τις σχολικές δραστηριότητες, τα συμβούλια των διδασκόντων.

Μέχρι την υπογραφή του πρωτοκόλλου δεν είχε αποφασισθεί ούτε είχε γίνει ποτέ επίσημη αναφορά στο είδος των μαθημάτων που θα διδάσκονταν στην ελληνική και τη μειονοτική γλώσσα.

Η πρώτη γραπτή αναφορά στα μαθήματα που θα διδάσκονται στην ελληνική και τουρκική γλώσσα και όχι μειονοτική γλώσσα γίνεται σε έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, με ημερομηνία 18 Ιανουαρίου 1969, το οποίο υπογράφει ο Π. Πιπινέλης και απευθύνεται προς την *Γενική Επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών σχολείων*. Με το σχετικό έγγραφο αναγνωρίζεται ότι στην ελληνική γλώσσα θα διδάσκονται τα έως εκείνη τη στιγμή διδασκόμενα μαθήματα Ιστορία, Γεωγραφία, Πατριδογνωσία και Ελληνική γλώσσα, ενώ όλα τα άλλα μαθήματα θα διδάσκονται στην τουρκική γλώσσα. Μία ακόμη περίπτωση απ' όπου διαπιστώνεται ότι η εκπαίδευση των μουσουλμανικών μειονοτήτων στη Θράκη ανήκει στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εξωτερικών και όχι του Υπουργείου Παιδείας.

Με το ελληνοτουρκικό πρωτόκολλο καθιερώνεται και τυπικά στους μουσουλμάνους της Θράκης η τουρκική γλώσσα, που είχε εισαχθεί μετά τη απέλαση των *παλαιότουρκων* ή *παλαιομουσουλμάνων*[9] και την ελληνοτουρκική συμφωνία του 1951.

Με τη συμφωνία του 1968, βάσει της οποίας η τουρκική γλώσσα αναγνωρίσθηκε και τυπικά πλέον ως η επίσημη γλώσσα των μειονοτήτων, το Ν.Δ. 3065/54 (ΦΕΚ 239/9-10-54) και η Υπ. Απόφαση 149251/4-6-58 (ΦΕΚ 162/4-6-58) που ρυθμίζουν τα θέματα μειονοτικής εκπαίδευσης δε στηρίζονται σε διατάξεις διακρατικών συμφωνιών και έτσι η τουρκική εισάγεται ως η μόνη μειονοτική γλώσσα, παρά το γεγονός ότι η μητρική γλώσσα των Πομάκων και των Αθίγγανων δεν είναι η τουρκική.

Σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάννης τα παιδιά της μειονότητας στα σχολεία διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα (άρθρο 40, συνθήκη Λωζάννης),

9. Κωστή Τσιούμη, «Η στάση της ελληνικής κυβέρνησης στο ζήτημα της διδασκαλίας της λατινικής γραφής στα μουσουλμανικά σχολεία κατά την τελευταία κυβερνητική θητεία του Βενιζέλου (1928-1932)», Θρακική Επετηρίδα 10 (1995-1998) 111-117.

αλλά στο γενικό κλίμα της εποχής το πρωτόκολλο θα αποτελέσει ένα ακόμη βήμα εκτουρκισμού των μειονοτικών και εμφάνισης των θρησκευτικών μειονοτήτων, με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ως ενιαία εθνική μειονότητα.

Με το υπ. αριθμ. 4282-93/18-1-1969 έγγραφο του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (Δ΄ Πολιτική Διεύθυνση), με το οποίο δίνονται οδηγίες εφαρμογής του ελληνοτουρκικού πρωτοκόλλου της 20/12/1968, τονίζεται ότι *επιβεβαιούται η αρχή της απολύτου ελευθερίας της χρήσεως της τουρκικής γλώσσας εντός των μειονοτικών σχολείων.*

Οι συνέπειες του ελληνοτουρκικού μορφωτικού πρωτοκόλλου

Η εκπαίδευση των μειονοτήτων με τον τουρκοκεντρικό χαρακτήρα της, απόρροια των ελληνοτουρκικών πολιτικών, έθεσε, παρά την αντίδραση μιας μεγάλης μερίδας μουσουλμάνων, τα θεμέλια για τη σταδιακή μετατροπή της μειονότητας από θρησκευτική σε εθνική[10].

Με βάση τη συνθήκη της Λωζάνης (άρθρα 40-45) οι μουσουλμανικές μειονότητες της ελλαδικής Θράκης έχουν το δικαίωμα να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα και τη θρησκεία τους στα σχολεία τους. Η εμμονή να τονισθεί ο θρησκευτικός χαρακτήρας της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης υπενθυμίζουμε ότι οφείλεται στο μέλος της τουρκικής αντιπροσωπείας στη Συνθήκη της Λωζάννης Ali Riza Nour Bey, ο οποίος τόνιζε ότι *υπάρχουν μόνο θρησκευτικές μειονότητες, όχι φυλετικές. Γι' αυτό και η τουρκική αντιπροσωπεία δεν παραδέχεται τις αρχές περί προστασίας φυλετικών ή γλωσσικών μειονοτήτων*[11].

Αυτό έγινε κυρίως για να μην υπάρξει ανακίνηση του κουρδικού προβλήματος στην Τουρκία, αλλά ταυτόχρονα εξυπηρετούσε και τους μακροπρόθεσμους στόχους της τουρκικής πολιτικής στη Θράκη.

Η καθιέρωση της τουρκικής γλώσσας, ως μοναδικής για την ανομοιογενή μουσουλμανική μειονότητα, έρχεται σε ευρεία αντίθεση με τη συνθήκη, με αποτέλεσμα οι Πομάκοι, οι Αθίγγανοι, να υποστούν έναν εκτουρκισμό. Η παραβίαση, δηλαδή, της συνθήκης από τη μεριά της Ελλάδας με την καθιέρωση της τουρκικής γλώσσας ως μόνης μειονοτικής και η διδασκαλία των περισσοτέρων μαθημάτων του δημοτικού στην τουρκική, η μη επαρκής λειτουργία γυμνασίων και λυκείων και η κατ' επέκταση φυγή των μουσουλμάνων στην Τουρκία συνετέλεσαν ώστε η εκπαίδευση που παρέχεται σήμερα στη

10. *Ναθαναήλ Παναγιωτίδη*, ό.π., σ. 33.

11. *Νεοκλή Σαρρή*, «Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης και η πολιτική της Τουρκίας», *Ελλοπία* 6, σ. 23-25.

μειονότητα να παρουσιάζει τουρκοκεντρικό χαρακτήρα.

Το αναλυτικό πρόγραμμα και τα διδακτικά βιβλία παίρνουν και επίσημα τουρκοκεντρικό χαρακτήρα και προσανατολισμό και δεν λαμβάνουν υπόψη τους όρους της διγλωσσικής κοινωνικοποιήσης των παιδιών της μειονότητας, έτσι ώστε όσα θέλουν να ενταχθούν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Οι Πομάκοι και οι Αθίγγανοι θεωρούν πολύ φυσιολογικό να συνεχίσουν την περιθωριακή τους ζωή και οι τουρκογενείς που έχουν τους οικονομικούς πόρους και τις πολιτικές ενδεχομένως γνωριμίες να στέλνουν τα παιδιά τους στην Τουρκία[12].

Στους Πομάκους υπήρχε μια επιθυμία να ενσωματωθούν στους τουρκόφωνους μουσουλμάνους, όχι μόνο λόγω της μειοψηφίας τους μέσα στην ανομοιογενή μουσουλμανική μειονότητα, αλλά λόγω του φυλετικού τους ονόματος που ήταν για αυτούς υποτιμητικό, αφού οι γύρω λαοί (Τούρκοι, Έλληνες, Βούλγαροι) το χρησιμοποίησαν υποδηλώνοντας για πολλά χρόνια την ταπεινή τους προέλευση.

Με την αντικατάσταση του αραβικού από το λατινικό αλφάβητο, και ιδιαίτερα στα ιερά μουσουλμανικά βιβλία, έχουμε σαφή υποχώρηση του θρησκευτικού ιδεολογικού μηχανισμού και απαρχή για εκπαίδευση της μειονότητας με τουρκοκεντρικά χαρακτηριστικά, μετατρέποντας τις μειονότητες από θρησκευτικές σε εθνικές. Σ' αυτό συνέβαλε και το πολιτικοκοινωνικό κλίμα στα ορεινά της Θράκης που χαρακτηρίζεται από την ασφυκτική καταπίεση του πληθυσμού από τους μηχανισμούς της Τουρκίας. Η ελευθερία έκφρασης τελεί υπό διωγμό και οι Πομάκοι μόνο κατ' ιδίαν και υπό προϋποθέσεις εκμυστηρεύονται αυτά που ποτέ δε θα τολμούσαν να διατυπώσουν δημοσίως. Όσοι επιδίωξαν να εκφράσουν απόψεις αντίθετες με αυτές των κύκλων της Άγκυρας κατηγορήθηκαν ως προδότες και άπιστοι και περιθωριοποιούνται κοινωνικά και οικονομικά. Ειδικά οι Πομάκοι δάσκαλοι που αντιστάθηκαν στις κεμαλικές μεθοδεύσεις και πράττουν και σήμερα το ίδιο έχουν δεχθεί ψυχολογική πίεση, ακόμη και σωματική, που είχε ως αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν τα σχολεία.

Χαρακτηριστικά, μετά την υπογραφή του ελληνοτουρκικού μορφωτικού πρωτοκόλλου ανακοινώθηκε στους δασκάλους ότι στο εξής στα μειονοτικά σχολεία θα διδάσκεται η τουρκική γλώσσα αντί αραβικής και τα παιδιά θα μαθαίνουν τη λατινική γραφή και αλφάβητο και όχι το αραβικό. Δύο δάσκαλοι είπαν ότι δεν το δέχονται, την επόμενη μέρα το τουρκικό προξενείο της Κομοτηνής τα ήξερε όλα και σε 5 μέρες οι συγκεκριμένοι δάσκαλοι έγιναν πιο θερμοί συμπαραστάτες αυτής της υπόθεσης, έγιναν οι πιο φανατικοί υπο-

12. *Ibrahim Onsunoglu*, «Κριτική στη μειονοτική εκπαίδευση. Η ματιά του μειονοτικού», Σύγχρονα Θέματα 63 (1997) 61-64.

στηρικτές της τουρκικής κουλτούρας μέσα στη μειονότητα.

Ο εκτουρκισμός των Πομάκων και των Αθίγγανων τους στέρησε τη δυνατότητα να αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως διαφορετικό από τους άλλους και να αντιληφθούν ότι είναι ένας καταπιεσμένος πληθυσμός[13].

Το ίδιο χαρακτηριστικό είναι και το περιστατικό που αναφέρει χριστιανός, δάσκαλος για πολλά χρόνια στις περιοχές των Πομάκων, σχετικά με βιβλίο που είχε γράψει για τον συγκεκριμένο πληθυσμό. Ο Γ. Παπούλιας, διευθυντής πολιτικών υποθέσεων του Υπουργείου Βόρειας Ελλάδας στο διάστημα 1970-1972, ματαίωσε την έκδοση του βιβλίου *Πομάκοι. Οι μουσουλμάνοι της Ροδόπης, Ιστορία, καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, λαογραφικά*, του δασκάλου Π. Θεοχάριδη *για να μην προκληθούν αντιδράσεις από την πλευρά της Τουρκίας, αφού εκεί γραφόταν ότι οι Πομάκοι δεν είναι Τούρκοι*. Τελικά η συγκεκριμένη έκδοση είδε το φως της δημοσιότητας το 1994[14].

Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι (Ρωμά) της ελληνικής Θράκης αποτελούν και αυτοί ιδιόμορφη περίπτωση μέσα στον χώρο των μειονοτήτων, αφού μετά το 1923 υπάχθηκαν νομικά στα όρια μιας ομόθρησκης μειονότητας, διαφορετικής δε σχετικά με τη γλώσσα και τα άλλα χαρακτηριστικά καταγωγής τους. Το πρωτόκολλο με την επίσημα παρεχόμενη μειονοτική –τουρκόφωνη εκπαίδευση λειτούργησε για τους τσιγγανόφωνους ως θεσμός επιβολής μιας γλώσσας ξένης και προς την γλωσσική τους παράδοση, αλλά και προς αυτήν του κράτους στο οποίο διαβιούν[15].

Μια άλλη άμεση επίπτωση του ελληνοτουρκικού πρωτοκόλλου στη Θράκη, εκτός από την αναγκαστική εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας από όλες τις μειονότητες, ήταν το γεγονός ότι η χούντα, πιεζόμενη από την Τουρκία και από τους νατοϊκούς κύκλους, προέβη σε μαζικό διορισμό δασκάλων από την Τουρκία, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στην Τουρκία, εξέφραζαν την εθνικιστική τάση και επιδοτούνταν από το προξενείο, τονίζοντας έτσι ηθικά και ψυχολογικά τους κύκλους της μειονότητας, που είδαν να αναβαθμίζεται ο τουρκικός ρόλος ως κηδεμόνας της μειονότητας της Θράκης. Οι δάσκαλοι αυτοί, οι οποίοι αποκαλούνταν *προσοντούχοι*, εξέφραζαν την εθνικιστική κεμαλική τάση και είχαν επιδότηση μισθού από το τουρκικό προξενείο της Κομοτηνής.

Το μεγάλο πλήγμα εναντίον των *παλαιομουσουλμάνων* διδασκάλων προήλθε από την αναβάθμιση των *προσοντούχων*, των αποφοίτων δηλαδή των τουρκικών διδασκαλείων. Η δικτατορία είχε ήδη απολύσει τους ιδεολογικά προσκείμενους στην αριστερά και κεντροαριστερά *παλαιομουσουλμάνους* και

13. *Αντώνη Λιάπη*, Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων, Κομοτηνή 1995, σ. 19.

14. *Πέτρου Θεοχαρίδη*, Πομάκοι. Οι μουσουλμάνοι της Ροδόπης, Ιστορία, καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, λαογραφικά, Ξάνθη 1994, σ. 10.

15. *Αντώνη Λιάπη*, Γλωσσάριο της Ρωμανί, Κομοτηνή 1998, σ. 7.

προσοντούχους δασκάλους και τους είχε αντικαταστήσει με εθνικόφρονες.

Το χουντικό καθεστώς πιεζόμενο από την Τουρκία αναγκάστηκε με βάση τη συμφωνία της Βιέννης να διορίσει στις θέσεις των απολυθέντων *δι έλλειψην νομιμοφροσύνης* υπεράριθμους προσοντούχους δασκάλους, αφού οι αντικαταστάτες των απολυθέντων παρέμειναν και αυτοί στις θέσεις τους, τονώνοντας ηθικά και ψυχολογικά τους προσοντούχους και τους εθνικιστικούς κύκλους της Άγκυρας.

Αποκαλυπτική είναι η περικοπή των οδηγιών για την *Εφαρμογή συμφωνίας Βιέννης περί μειονοτικών θεμάτων* που δίνονται από τη χούντα: *Η παράγραφος 9 αφορά το απολυθέν εκατέρωθεν ή απαλλαγέν των καθηκόντων του διδακτικό προσωπικό κατά την διάρκειαν της διετίας 1967-1968. Η συμφωνία προβλέπει την «αμοιβαίαν επανένταξιν» του προσωπικού τούτου κατά το «μέτρον του δυνατού». Η παράγραφος αυτή δέον όπως ερμηνευθή εντός του γενικότερου πλαισίου των προθέσεων των δύο Κυβερνήσεων αι οποίαι είναι κατ' εξοχήν πολιτικαί. Ως εκ τούτου τυχόν τυπικά ή νομικά κωλύματα δέον να εξευρεθή τρόπος να παρακαμφθούν χάριν της πολιτικής σκοπιμότητας.*

Ως προς την ουσία διευκρινίζομεν ότι υφίσταται προφορική συννενόησις με τους Τούρκους ότι, όσοι Μουσουλμάνοι διδάσκαλοι απελύθησαν διά λόγους ελλείψεως νομιμοφροσύνης δεν πρόκειται να επαναπροσληφθούν, αλλ' ότι ούτοι θα αντικατασταθούν δι' έτερων προσοντούχων διδασκάλων. Διά του όρου «αντικατασταθούν» νοείται ότι νέοι διδάσκαλοι θα διορισθούν εις τα αυτά σχολεία εις τα οποία υπηρετούν και οι απολυθέντες.

Τούτο δεν συνεπάγεται βεβαίως και υποχρέωσιν απομακρύνσεως των νομιμόφρονων διδασκάλων οίτινες διωρίσθησαν ήδη εις αντικατάστασιν των απολυθέντων κατά τη διάρκειαν της τελευταίας διετίας. Οι μέλλοντες να διορισθούν δυνάμει της συμφωνίας προσοντούχοι διδάσκαλοι θα ηδύνατο π.χ. να προσληφθούν ως υπεράριθμοι. Όσον αφορά τέλος τους διδασκάλους οι οποίοι απελύθησαν διά πειθαρχικά παραπτώματα δυνάμει κανονικών αποφάσεων των οικείων συμβουλίων δέον να εξευρεθή εύσχημος τρόπος επαναδιορισμού των». (Π. Πιπινέλης, Υπουργός Εξωτερικών, Βλ. αριθμ. ΔΤ 44-178/6-1968 εγκύκλιος του Υπουργείου Εξωτερικών, Δ΄ Πολιτική διεύθυνση[16].

Ο διορισμός εθνικιστών δασκάλων από την Τουρκία, εκ των οποίων αρκετοί, όπως αποκαλύφθηκε αργότερα, ήταν αξιωματικοί του τουρκικού στρατού, τόνωσε τους εθνικιστικούς κύκλους της μειονότητας, αφού είδαν να αναβαθμίζεται ο τουρκικός ρόλος στη Θράκη. Όταν όμως εκ μέρους του Σωματείου των προσοντούχων υποβλήθηκε εκ νέου αίτηση τροποποίησης του άρθρου 4 του καταστατικού κατ' εφαρμογήν του άρθρου 41 του ΝΔ 795/71

16. Ναθαναήλ Παναγιωτίδη, ό.π., σ. 61.

αυτή απορρίφθηκε (Απόφαση 191/1972 Εφετείου Θράκης), διότι η νέα διατύπωση του άρθρου αυτού, σύμφωνα με την οποία *τα υποψήφια μέλη δέον να ώσιν Έλληνες υπήκοοι, μη ανταλλάξιμοι τουρκικής εθνικότητας*, κρίθηκε από το Εφετείο Θράκης ότι ερχόταν σε αντίθεση με τις διατάξεις του ΝΔ 795/71 και του Αστικού Κώδικα. Ένα φαινόμενο στο οποίο μπορούν να δοθούν πολλές εξηγήσεις.

Παρά την απόρριψη της αίτησης, το Σωματείο συνέχισε να λειτουργεί με το αρχικό καταστατικό, στα άρθρα του οποίου υπήρχαν οι φράσεις *τουρκικά σχολεία, τούρκοι δάσκαλοι τούρκοι μαθητές* (άρθρα 1,2,4, και 15). Παράλληλα και πολλοί δημόσιοι φορείς, όπως το Υπουργείο Παιδείας, συνέχιζαν στα πλαίσια της συγκεκριμένης πολιτικής να αποστέλλουν διάφορες επιστολές, τηλεγραφήματα, δέματα προς τα τουρκικά σχολεία π.χ., Δερρείου, Σιδηροχωρίου κ.ά[17].

Τέλος, η επίσκεψη τον Σεπτέμβριο του 1973 του Τούρκου πρέσβη Kamuran Gurun στη Θράκη, αποδείχθηκε αποφασιστική για την επιβολή της λατινικής γραφής στους Πομάκους και την περαιτέρω τουρκοποίησή τους μαζί με τους Αθίγγανους, παρά τις αντιδράσεις των δύο αυτών συνιστωσών της μουσουλμανικής μειονότητας.

Η ίδρυση της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης

Η χούντα, κινούμενη στο κλίμα του ελληνοτουρικού μορφωτικού συμφώνου, θα ιδρύσει το 1968 την Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης (ΕΠΑΘ). Το σχετικό Β.Δ. (31/10-10-1968) ανέφερε: *ιδρύεται παιδαγωγική ακαδημία ενός τμήματος με έδραν την πόλιν της Θεσσαλονίκης και τίτλον «Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία» προς μόρφωσιν και επιμόρφωσιν ημεδαπών μουσουλμάνων διδασκάλων.*

Η ίδρυση της ΕΠΑΘ και ο διορισμός των αποφοίτων της στα μειονοτικά σχολεία αποσκοπούσε στην αναβάθμιση της μειονοτικής εκπαίδευσης με τη σταδιακή αντικατάσταση κατά κύριο λόγο των *προσοντούχων* που στερούνταν ελληνικής παιδείας και κατά δεύτερο λόγο των αποφοίτων των ιεροσπουδαστηρίων, των οποίων η κατάρτιση είχε χαρακτήρα θεολογικό.

Οι απόφοιτοι της ΕΠΑΘ διορίζονται σε θέσεις διδακτικού προσωπικού στα μειονοτικά δημοτικά σχολεία, όπου τους ανατίθεται η διδασκαλία των μαθημάτων που διδάσκονται στη μειονοτική γλώσσα. Η φοίτηση είναι διετής, αλλά χρειάζεται και ένα προκαταρκτικό έτος σε πολλές περιπτώσεις. Στην προκαταρκτική τάξη εγγράφονται μετά από εξετάσεις στην ιστορία, τα μαθη-

17. Μαρτυρία του ταχυδρομικού και μέλος του διοικητικού συμβουλίου, του Συλλόγου Εργαζομένων στα Ελληνικά Ταχυδρομεία Α. Δανογλίδη, Ιούλιος 1999.

ματικά και την έκθεση, οι κάτοχοι ενδιεκτικού Β΄ τάξης Λυκείου με διαγωγή *Κοσμιωτάτη*.

Σύμφωνα με άρθρο του ΝΔ 1109/72 στην ΕΠΑΘ είναι δυνατόν να οργανώνεται κάθε χρόνο ταχύρρυθμη εκπαίδευση για τους μειονοτικούς δασκάλους. Η σχολή διαθέτει οικοτροφείο, φοιτητική εστία, υπάρχει δωρεάν διαμονή και εξ' ολοκλήρου συντηρείται από το ελληνικό δημόσιο. Το 1990 με το ΦΕΚ 182/24-12-1990, τ. Α΄, (άρθρο 8 πράξη νομοθετικού περιεχομένου περί μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών), ιδρύθηκε ιερατικό μουσουλμανικό τμήμα για την εκπαίδευση των θρησκευτικών λειτουργών (ιμάμηδων).

Οι νεωτεριστές δάσκαλοι και ηγέτες των μειονοτήτων υποδέχτηκαν με προπηλακισμούς και ύβρεις τους απόφοιτους της ΕΠΑΘ. Τους αποκαλούσαν προδότες και έστρεφαν την κοινή γνώμη εναντίον τους, μέχρι σημείου να πείθουν τους γονείς να μην στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Οι άνθρωποι όμως του προξενείου είδαν προοπτικά ότι οι απόφοιτοι της ΕΠΑΘ, οι *ΕΠΑΘίτες*, όπως ονομάζονται, θα κυριαρχούσαν στην μειονότητα και έτσι τους πλησίασαν και τους έκαναν όργανα της εθνικιστικής τους πολιτικής. Και αυτό γιατί μετά από μερικά χρόνια εμπειρίας στα μειονοτικά σχολεία οι απόφοιτοι της ΕΠΑΘ υπέκυψαν σε εκβιασμούς, αφού τα παιδιά τους δεν θα μπορούσαν να σπουδάσουν στην Τουρκία, ενώ παράλληλα διαπίστωσαν και αυτοί την απουσία της ελλαδικής πολιτείας από τη Θράκη, ιδιαίτερα όταν ερχόταν σε σύγκρουση με τον τουρκικό μηχανισμό εξουσίας στην περιοχή και ιδιαίτερα με το προξενείο.

Σχόλια-συμπεράσματα

Από την εποχή που η Τουρκία πάλευε να επιβάλει τον κεμαλισμό στη Θράκη και να συντρίψει την πάλαι ποτέ θρησκευόμενη μειονότητα μέσα από τις νέες γενιές, η μειονοτική εκπαίδευση δεν έπαψε να αποτελεί ένα δυναμικό πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Όπως και σε άλλα πεδία έτσι και στον χώρο αυτό, μέσω του μορφωτικού πρωτοκόλλου του 1968, η Άγκυρα κατόρθωσε να έχει τον απόλυτο έλεγχο της ιδεολογίας που παρέχεται στους μουσουλμάνους. Με μισθοδοτούμενους εκπαιδευτικούς από το προξενείο, με δασκάλους εκπαιδευμένους στην Τουρκία, με ευνοϊκές διατάξεις για την εισαγωγή των μουσουλμανοπαίδων ως ομογενών Τούρκων στα τουρκικά πανεπιστήμια και με πλήθος άλλων μέτρων η υπόθεση της παιδείας κατά το τουρκόφωνο μέρος της έχει πάρει έναν δρόμο χωρίς επιστροφή.

Η ΕΠΑΘ, λόγω της γενικής διάλυσης στην οποία περιέπεσε τα τελευταία χρόνια η μειονοτική πολιτική που ακολουθεί η Ελλάδα, δεν μπορεί να επιτελέσει με τρόπο αποτελεσματικό το έργο της. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να

καταργηθεί και να ενταχθεί στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Ο αμφιλεγόμενος χαρακτήρας της μειονοτικής εκπαίδευσης είναι και η αιτία της κακοδαιμονίας από την οποία μαστίζεται. Περιέχει στοιχεία τόσο της δημόσιας όσο και ιδιωτικής εκπαίδευσης. Και αυτή είναι η ιδιομορφία που δίνει τη δυνατότητα στην Τουρκία, επικαλούμενη τη Συνθήκη της Λωζάνης και τις Μορφωτικές Συμφωνίες, να παρεμβαίνει και να επιδιώκει τη διοχέτευση στα μειονοτικά σχολεία της αναχρονιστικής και κυρίαρχα ρατσιστικής παιδείας που παρέχεται στην Τουρκία. Η παιδεία των μουσουλμάνων δεν περιορίζεται με την επίλυση των ασφαλιστικών και μισθολογικών προβλημάτων των δασκάλων, την εισαγωγή στα ελληνικά πανεπιστήμια και τα βιβλία, αν δεν απεμπλακεί η μειονοτική παιδεία από τον τουρκικό κλοιό, αν οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι εκπαιδευτικοί δεν καθορίσουν το ιδεολογικό πλαίσιο της παρεχόμενης παιδείας.

Είναι πολύ χαρακτηριστική η περίπτωση του *εθνικού ποιητή* της μειονότητας Ali Riza Saracoglu, ποιήματα[18] του οποίου διάβαζαν οι μουσουλμάνοι μαθητές στη Θράκη, στα οποία η τουρκική φυλή παρουσιάζεται ως πεντακάθαρη σε αντίθεση με άλλες φυλές και ο γενναίος Τούρκος είναι πλασμένος από γρανίτη, σε αντίθεση με τον δειλό Έλληνα.

Το ενδιαφέρον της Τουρκίας για τη μειονοτική εκπαίδευση στη Θράκη αντανακλάται και από τα λόγια της Isik Sadik, συζύγου του πρώην βουλευτή Ahmet Sadik, όπου μιλώντας στο Αϊδίνιο τον Ιούνιο του 1998 είπε ότι *η δυτική Θράκη είναι η μοναδική περιοχή των Βαλκανίων όπου δεν υπάρχει ούτε ένα σχολείο του Φετουλάχ Γκιουλέν*. Ο Fetillah Gulen είναι μεγαλοεπιχειρηματίας με θρησκευτικό προσωπείο και έχει ιδρύσει εκατοντάδες τουρκικά σχολεία ακόμα και πανεπιστημιακές σχολές σε πολλές χώρες, εξυπηρετώντας την κεμαλικού προσανατολισμού ισλαμική παιδεία. Αντανακλάται έτσι η διάθεσή της να διεθνοποιήσει και το ζήτημα της μειονοτικής εκπαίδευσης, με διάφορους τρόπους, είτε μέσω παρεμβάσεων σε διεθνείς οργανισμούς[19] είτε με εκθέσεις ενώσεων προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είτε με άμεσες δικές της επεμβάσεις μέσω του τουρκικού προξενείου.

Σήμερα, η τουρκική προπαγάνδα έχει εισχωρήσει βαθιά στη μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης, με απώτερο σκοπό τη διαμόρφωση τουρκικής εθνικής συνείδησης στα παιδιά των μουσουλμάνων.

Η αποδοχή από το ελληνικό κράτος της ταύτισης του θρησκευτικού χαρακτήρα της μειονότητας με την τουρκική γλώσσα οδήγησε στην ενιαία αντιμετώπιση των μειονοτήτων, με αποτέλεσμα η τουρκική γλώσσα να θεωρείται σήμερα η μητρική γλώσσα όλων των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών. Πα-

18. *Γιάννη Μαγκριώτη, Ο επεκτατισμός στην τουρκική ποίηση, Αθήνα 1991, σ. 23.*
19. *Εφημερίδα Αντιφωνητής 7/1/1999.*

ράλληλα όμως συνέβαλλε στη θρησκειοποίηση της κοινωνικής ζωής και ιδιαίτερα της εκπαίδευσης, αφού για τη διατήρηση και τη νομιμοποίηση της γλώσσας στις συνειδήσεις των ατόμων η θρησκεία αποτελεί τον μοναδικό ενοποιητικό παράγοντα[20].

Έτσι η γλώσσα που αναδεικνύεται από τον τουρκοκεντρικό χαρακτήρα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, μαζί με τη θρησκεία, αποτελούν καθοριστικά χαρακτηριστικά της μουσουλμανικής μειονότητας. Η επικράτηση της τουρκικής γλώσσας και η καθιέρωσή της ως μητρικής γλώσσας στην εκπαίδευση, όπως καθιερώθηκε και τυπικά από το μορφωτικό πρωτόκολλο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το 1968, ενίσχυσε τη θρησκευτική ιδιαιτερότητα των μουσουλμάνων μετατρέποντάς την στην πραγματικότητα σε συμπαγή πολιτισμική ιδιαιτερότητα. Η εκπαίδευση των μελών της μειονότητας είναι σχεδιασμένη στη βάση της διγλωσσίας και σε κάποιους χώρους και της τριγλωσσίας και της τετραγλωσσίας. Ως μητρική γλώσσα ισχύει η τουρκική, πομακική, η ρωμανί, ως επίσημη γλώσσα η ελληνική. Στην Ελλάδα η μητρική γλώσσα, όπως αυτή καθιερώθηκε, δηλαδή η τουρκική, διδάσκεται εντατικά στα δημοτικά σχολεία και εγκατελείπεται στη μέση εκπαίδευση.

Χαρακτηριστικά είναι τα γεγονότα: το 1981 τουρκόφωνος μουσουλμάνος δάσκαλος δήλωνε σε επιστολή του ότι συναντούσε εμπόδια στις ορεινές περιοχές της Ξάνθης, όπου κατοικούνται από Πομάκους, διότι οι μαθητές του αγνοούσαν την τουρκική· οι προτροπές προς τους Πομάκους ήταν να μη μιλούν σε ξένους και να μην απαντούν σε ύποπτες ερωτήσεις[21], να μην επηρεάζονται από τα δημοσιεύματα των ελληνικών εφημερίδων[22] και να μην παίρνουν στα σοβαρά τα περί Πομάκων[23].

Το 1990 σε δικαστήριο της Κομοτηνής αναβλήθηκε η δίκη πομάκισσας γιατί αυτή δεν γνώριζε τουρκικά, όπως η παρουσία του διερμηνέα υποδήλωνε, ενώ σε διάφορα συμβόλαια, έχει καταχωρηθεί η φράση ότι οι συμβαλλόμενοι δεν γνωρίζουν άλλη γλώσσα πλην της πομακικής.

Η συμμετοχή των μουσουλμάνων μαθητών στις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης είναι από εξαιρετικά χαμηλή έως ανύπαρκτη. Αποτέλεσμα της χαμηλής συμμετοχής είναι η εγκατάλειψη της εκπαίδευσης ή η μετανάστευση στο εκπαιδευτικό σύστημα της Τουρκίας. Το γεγονός αυτό επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και πολλές φορές καθοριστικά την περαιτέρω συμμετοχή των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας στα κοινωνικά αγαθά του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκουν, γεννιούνται και μεγαλώνουν, αν η

20. *Ελένης Κανακίδου*, Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, Αθήνα 1995, σ. 60.

21. *Μουφτή Ξάνθης*, Mustafa Hilmi Εφημερίδα Akin 28/11/1986.

22. *Βουλευτή Νομού Ροδόπης* Mehmet Mufti Oglu, Εφημερίδα Ileri 26/11/1986.

23. *Μουφτή Ξάνθης*, Mustafa Hilmi, Εφημερίδα Gercek - 22/7/1988.

εκπαίδευση θεωρηθεί κοινωνικό αγαθό που ρυθμίζει τη συμμετοχή και στους άλλους κοινωνικούς τομείς. Το εκπαιδευτικό σύστημα παρουσιάζεται ιδιαί-τερα φτωχό με αποτέλεσμα να μην προσφέρονται στους μαθητές εναλλακτικές λύσεις επιλογής στα πλαίσια της Εθνικής παιδείας[24].

Ο στόχος της τουρκικής πολιτικής είναι η επικράτηση μιας λογικής[25] *συγκυριαρχίας* Ελλάδας και Τουρκίας στη Θράκη και στο πεδίο της μειο-νοτικής εκπαίδευσης. Και προς αυτήν την κατεύθυνση συνέβαλε και το ελληνο-τουρκικό μορφωτικό πρωτόκολλο του 1968.

24. Ελένης Κανακίδου, ό.π., σ. 101-102.

25. Χρήστου Χατζηπέμου, «Η τουρκική προπαγάνδα στη Θράκη» στο: Πρακτικά Ημερίδας Θράκη και Θρακικός Ελληνισμός, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 63-79.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Η έκθεση Βιέννης

1. Την 22αν Φεβρουαρίου 1968 οι Υπουργοί των Εξωτερικών της Ελλάδος και της Τουρκίας απεφάσισαν όπως έκαστος διορίση έναν αντιπρόσωπον, οίτινες θα είχον αποστολήν να εξετάσουν τα εκκρεμούντα διμερή ζητήματα και ειδικώτερα τα μειονοτικά ζητήματα επί τω τέλει, όπως προβώσιν εις προτάσεις προς τα Κυβερνήσεις των επί ληπτέων μέτρων εν προκειμένω.

2. Κατόπιν της αποφάσεως ταύτης οι κ. Ι. Τζούνης, Πληρεξούσιος Υπουργός των Εξωτερικών εις το Υπουργείον Εξωτερικών της Ελλάδος και ο Adnan Bulak, Γενικός Διευθυντής εις το Τουρκικόν Υπουργείον Εξωτερικών, διωρίσθησαν ως αντιπρόσωποι και συνηντήθησαν αλληλοδιαδόχως εν Αθήναις, Άγκυρα και Βιέννη την 11-24 Μαρτίου, την 15-27 Απριλίου και την 20-31 Μαΐου 1968 αντιστοίχως, ίνα ετοιμάσωσιν ad referendum, την παρούσαν έκθεσιν, η οποία θα υποβληθή εις τους δύο Υπουργούς των Εξωτερικών, προς μελέτην.

3. Ίνα διευκολύνωσι μίαν ανταλλαγήν απόψεων μεταξύ των δύο Υπουργών οι δύο Αντιπρόσωποι επεδίωξαν:

α) Να εντοπίσουν τα υπάρχοντα προβλήματα.

β) Να διατυπώσουν προτάσεις διά να τεθούν εκποδών ωρισμένα προβλήματα.

γ) Να αναφέρουν τα ζητήματα, άτινα χρήζωσι μιας βαθυτέρας μελέτης.

Τούτο πράττοντες οι δύο αντιπρόσωποι είχον πλήρη επίγνωσιν του γεγονότος, ότι οι δύο Υπουργοί είχον θέσει ως σκοπόν των να επιδιώξουν διά των καταλληλοτέρων μέσων την εξομάλυνσιν των παρουσών δυσχερειών και την κατ' αυτόν τον τρόπον εξυγίανσιν των σχέσεων μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας.

4. Κατά την διάρκειαν των συνομιλιών των οι δύο αντιπρόσωποι έλαβον κυρίως υπ' όψιν των τας ακολούθους σκέψεις:

α) Διά του γράμματος και του πνεύματος της Συνθήκης της Λωζάνης, αι δύο Κυβερνήσεις συνομολόγησαν συγκεκριμένας υποχρεώσεις έναντι των μειονοτήτων, ελληνικής και τουρκικής των εγκατεστημένων επί των αντιστοίχων εδαφών των. Η εν τω συνόλω και καλόπιστος εφαρμογή των υποχρεώσεων αυτών τυγχάνει ουσιώδης διά την διατήρησιν των καλλιτέρων σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, βασιζομένων επί της αμοιβαίας εμπιστοσύνης.

β) Αποφασίζουσαι να χωρήσουν εις την εξέτασιν των διμερών ζητημάτων και ειδικώτερον του ζητήματος των μειονοτήτων, αι δύο Κυβερνήσεις απέβλεπον ιδίως εις την αποκατάστασιν του κλίματος καλής συνεννοήσεως και αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο χωρών. Η απόφασις αυτή εστη-

ρίζετο επίσης επί μιας κοινής εκτιμήσεως της διεθνούς καταστάσεως και αντεκατόπτριζε την πεποίθησιν των δύο Κυβερνήσεων, ότι τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της Ελλάδος και της Τουρκίας εξαρτώνται από μιαν εγκάρδιαν συνεννόησιν και μίαν καρποφόραν συνεργασίαν μεταξύ των δύο χωρών εφ' όλων των πεδίων.

γ) Η Συνθήκη της Λωζάνης εδημιούργησεν επίσης μια ισορροπίαν μεταξύ της Ελλάδος και της Τουρκίας επί μειονοτικών θεμάτων. Αι δύο Κυβερνήσεις έχουσι πλήρη επίγνωσιν της αναγκαιότητας να διαφυλάξουν και ν' αποκαταστήσουν το πνεύμα αυτής της ισορροπίας διά μίας αυστηράς εφαρμογής των διατάξεων της Συνθήκης ταύτης, των σχετικών προς τας δύο μειονότητας, λαμβανομένης υπ' όψιν της προβλεπομένης εν προκειμένω αμοιβαιότητος.

5. Οι δύο αντιπρόσωποι ησχολήθησαν όλως ιδιαιτέρως με ζητήματα της μειονοτικής εκπαιδεύσεως εις τας δύο χώρας. Υπογράμμισαν την ανάγκην της επειγούσης συγκλήσεως και την σπουδαιότητα της καλής λειτουργίας της Μικτής επιτροπής, της προβλεπομένης υπό της Μορφωτικής Συμφωνίας της υπογραφείσης μεταξύ της Ελλάδος και της Τουρκίας την 20ην Απριλίου 1951.

6. Οι δύο αντιπρόσωποι αναφερόμενοι εις τας εν προκειμένω ρητάς διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάνης συνεφώνησαν επί της κεφαλαιώδους σπουδαιότητος, την οποίαν ενέχει διά τας δύο μειονότητας η διαδισκαλία της γλώσσης των εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς, εν ίση μοίρα προς εκείνην (την διδασκαλίαν) της επισήμου γλώσσης της χώρας.

7. Συνεφώνησαν, όπως διατυπώσουν τας ακολούθους προτάσεις:

Η χρήσις της μειονοτικής γλώσσης εν ταις σχολαίς της μειονότητας, θα έδει να επιτρέπηται άνευ περιορισμών.

Η χρήσις οπτικού εκπαιδευτικού υλικού συντεταγμένου εν τη μειονοτική γλώσση θα έδει να επιτρέπηται άνευ περιορισμού εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς. Ο σχηματισμός εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς βιβλιοθηκών αποτελουμένων εκ βιβλίων εν τη μειονοτική γλώσση, εγκεκριμένων υπό των αρμοδίων αρχών των δύο χωρών, θα έδει να επιτρέπηται και η χρήσις των βιβλιοθηκών αυτών υπό των μαθητών και του διδακτικού σώματος θα έδει ωσαύτως να είναι ελεύθερα.

Η χρήσις σχολικών βιβλίων εν τη μειονοτική γλώσση επί τω τέλει της διδασκαλίας των εν γλώσση ταύτη παραδιδομένων μαθημάτων θα έδει να επιτρέπηται. Ουχ' ήττον τα βιβλία ταύτα θα έδει να επιθεωρώνται και να εγκρίνονται προηγουμένως υπό των αρμοδίων αρχών, ίνα εξασφαλισθή, ότι δεν περιέχουσι ύλην επιβλαβή διά τας σχέσεις των δύο χωρών.

8. Οι δύο αντιπρόσωποι διεπίστωσαν, ότι αι μειονοτικαί σχολαί υποφέρουσιν αυτήν την στιγμήν, αμφοτέρωθεν εις όλα τα επίπεδα της διδασκαλίας

από μίαν σοβαρωτάτην έλλειψην σχολικών βιβλίων συντεταγμένων εις την μειονοτικήν γλώσσαν. Προς πλήρωσιν της ελλείψεως αυτής οι δύο αντιπρόσωποι προτείνουν ως μέτρα επειγούσης φύσεως:

α) Όπως επιτραπή εκ νέου η χρήσις των βιβλίων, άτινα είχον εγκριθή κατά το παρελθόν.

β) Όπως, εν η περιπτώση σχολικά βιβλία ή χειρόγραφα σχολικών βιβλίων, υπεβλήθησαν ήδη προς έγκρισιν εις τα αρμοδίας αρχάς η περί της πρόκειται έγκρισις χορηγηθή.

γ) Όπως ο τρόπος διακανονισμού επί μονίμου βάσεως του ζητήματος τούτο αποτελέση εν εκ των αντικειμένων των εργασιών της Μικτής Μορφωτικής Επιτροπής.

9. Επί του θέματος του διδακτικού προσωπικού των μειονοτικών σχολών όπερ απηλλάγη των καθηκόντων του εκατέρωθεν, κατά την διάρκειαν των ετών 1967 και 1968, οι δύο αντιπρόσωποι προτείνουν όπως τούτο επανενταχθή αμοιβαίως και κατά το μέτρον του δυνατού.

10. Οι αντιπρόσωποι συνεφώνησαν επίσης επί της ανάγκης, όπως απαγορευθή, εν τω εσωτερικώ των μειονοτικών σχολών η χρήσις επιγραφών ή η οργάνωσις δραστηριοτήτων δυναμένων να προσβάλλωσιν την θρησκευτικήν εθνικήν ή εθνικιστικήν (NATIONALE) συνείδησιν του ελληνικού και του τουρκικού λαού.

11. Συνεφωνήθη ωσαύτως, ότι οι γονείς και οι κηδεμόνες μειονοτικών μαθητών θα έδει να δύνανται να επικοινωνούν ελευθέρως μετά της Διευθύνσεως και του Διδακτικού σώματος των σχολών, εις τας οποίας φοιτώσιν οι υπό την φροντίδα των, μαθηταί.

Διά την ακρίβειαν της υπογραφής.

Ι. Α. Τζούνης

Πληρεξούσιος Υπουργός

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ ΤΗΣ 20-12-1968

Συνεδριάσεις της Ελληνοτουρκικής Μορφωτικής Επιτροπής εν Αγκύρα και Αθήναις

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Συμφώνως προς τας προτάσεις τας περιλαμβανομένας εν τη εκθέσει των αντιπροσώπων της Ελληνικής και της Τουρκικής Κυβερνήσεως, και εγκριθείσας υπό των Υπουργών εξωτερικών των δύο χωρών κατά την εν Λονδίνω συνάντησιν αυτών τη 27 Ιουνίου 1968, η υπό της Ελληνοτουρκικής Μορφωτικής συμφωνίας της 20ης Απριλίου 1951 προβλεπομένη Μικτή Επι-

τροπή συνήλθε διαδοχικώς εν Αγκύρα από της 21ης Οκτωβρίου μέχρι της 9ης Νοεμβρίου 1968, και εν Αθήναις από της 11ης μέχρι της 20ης Δεκεμβρίου 1968.

Κατά τας εργασίας αυτής η επιτροπή εξέφρασεν την εκτίμησιν αυτής διά τας αμφοτέρωθεν μέχρι σήμερον καταβληθείσας προσπαθείας επί τω τέλει εξασφαλίσεως εις τας δύο μειονότητας των συνθηκών και των μέσων καλυτέρας και συγχρονισμένης εκπαιδεύσεως.

Εν τω πνεύματι των εν τη εκθέσει των δύο αντιπροσώπων καθοριζομένων αρχών η επιτροπή εκφράζει την ελπίδα ότι εν όψει του ιδιαιτέρου χαρακτήρος της μειονοτικής εκπαιδεύσεως, αι κατωτέρω διατυπούμεναι συστάσεις θέλουσιν αμφοτέρωθεν εφαρμοσθή εν πνεύματι καλής θελήσεως.

Η επιτροπή υπογραμμίζει εξ άλλου την σπουδαιότητα ην ενέχει διά τα δύο Μέρη η εκ του σύνεγγυς παρακουλούθησις της εφαρμογής των κατωτέρω συστάσεων, και συνομολογεί ότι εκάτερον των Μερών θα είχε πάντοτε την ευχέρειαν όπως εισηγηθή διά των καταλλήλων μέσων αναθεωρήσεις των συστάσεων καθ' όσον αφορά εις τα λεπτομερείας της εφαρμογής αυτών.

Εκφράζει την πεποίθησιν οι αι συστάσεις αύται δεν είναι φύσεως ευνοούσης μίαν μειονότητα επί ζημία της ετέρας, και υπογραμμίζει την σημασίαν του κατά την εφαρμογήν αυτών σεβασμού της αρχής της αμοιβαιότητος.

Η Επιτροπή υιοθέτησε τας ακολούθους συστάσεις:

I. Μειονοτική γλώσσα

1. Η Επιτροπή συνιστά όπως το υφιστάμενων καθεστώς εν τω θέματι της χρήσεως εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς της μειονοτικαίς σχολαίς της μειονοτικής και της επισήμου γλώσσης, εξακολουθήση εφαρμοζόμενων εν τω μέλλοντι ως και κατά το παρελθόν. Ειδικότερον:

α) Τα μέχρι σήμερον εις την επίσημον γλώσσαν διδασκόμενα μαθήματα θα διδάσκωνται και εν τω μέλλοντι εις την αυτήν γλώσσαν.

β) Η διδασκαλίαν πάντων των άλλων μαθημάτων θα γίνεται εις την μειονοτικήν γλώσσαν άνευ εξαιρέσεως.

γ) Εν σχέσει προς τας προηγουμένας διατάξεις, η Επιτροπή συνιστά την διά της διπλωματικής οδού ανταλλαγήν καταλόγων των εν ταις αντιστοίχοις μειονοτικαίς σχολαίς εις την επίσημον και μειονοτικήν γλώσσαν διδασκομένων μαθημάτων. Εις τους καταλόγους τούτους θα εμφαίνηται ο εν εκάστη τάξει των μειονοτικών σχολών των διαφόρων βαθμών αριθμός ωρών των μαθημάτων.

2. Υπό την επιφύλαξιν των διατάξεων του εδάφιου (α) της παραγράφου (1), η υπό των μαθητών και των διδασκόντων εν ταις σχολαίς χρήσις της

μειονοτικής γλώσσης θα επιτρέπηται άνευ περιορισμού εις πάσαν άλλην περίπτωσιν ως εις τας διαλείμματα, σχολικάς δραστηριότητας, διαλέξεις, συμβούλια διδασκόντων.

II. Εποπτικόν υλικόν

3. Συμφώνως τη ήδη εν Βιέννη μεταξύ των αντιπροσώπων των δύο χωρών συναφθείση συμφωνία, (έκθεσις Βιέννης, κεφάλαιον II παράγραφος 7), η Επιτροπή συνιστά όπως η χρήσις του εις την μειονοτικήν γλώσσαν εποπτικού υλικού είναι κατόπιν ελέγχου απεριορίστως ελεύθερα εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς κατά την διδασκαλίαν των εις την γλώσσαν ταύτην διδασκομένων μαθημάτων.

4. Η Επιτροπή συνιστά την ακόλουθον διαδικασίαν διά την αποστολήν, τον έλεγχον, και την εις τας σχολάς διανομήν του υπό των δύο Μερών χορηγουμένου εποπτικού υλικού:

α) Τα δύο Μέρη θα υποβάλλωσιν διά της διπλωματικής οδού εις την έγκρισιν των εκατέρωθεν αρμοδίων αρχών τον κατάλογον και δύο δείγματα του εποπτικού υλικού. Τα δύο Μέρη θα δύνανται ταυτοχρόνως να διατυπώσιν ευχάς όσον αφορά εις την διανομήν του υλικού τούτου. Η σχετική απόφασις των αρχών δέον να ανακοινωθή εις το ενδιαφερόμενον Μέρος εντός προθεσμίας ενός μηνός από της λήψεως του καταλόγου και των δειγμάτων.

β) Τα δύο Μέρη θα αποστέλλωσιν εις τας οικείας Προξενικάς αυτών Αρχάς το εν τοις εγκριθείσι καταλόγοις εμφαινόμενον υλικόν.

γ) Τα Προξενεία θα παραδίδωσιν εις τας αρμοδίας Αρχάς προς διανομήν το περί ου πρόκειται υλικόν. Αι ρηθείσαι Αρχαί υποχρεούνται να προβαίνωσιν εις την διανομήν του υλικού προς πάσας τας μειονοτικάς σχολάς άνευ οιασδήποτε εξαιρέσεως.

δ) Ο συμφώνως προς τον κατάλογον έλεγχος και η εις τας σχολάς παράδοσις του φέροντος την σφραγίδαν του ελέγχου υλικού θα συντελώνται υπό των αρμοδίων Αρχών εντός ενός, το βραδύτερον μηνός και ο πίναξ διανομής θα αποστέληται εις το ενδιαφερόμενον Μέρος.

5. Αι εν τη προηγουμένη παραγράφω αναφερόμεναι προθεσμίαι θα ισχύσωσι επ' αμοιβαιότι.

III. Σχολικαί βιβλιοθήκαι

6. Συμφώνως τη έκθεσει των αντιπροσώπων των δύο Κυβερνήσεων η επιτροπή συνιστά όπως επιτραπή η κατάρτισις βιβλιοθηκών τάξεων και βιβλιοθηκών σχολείων και ενθαρρυνθή ο εμπλουτισμός των ήδη εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς υφιστάμενων βιβλιοθηκών.

7. Επί τω τέλει εξασφαλίσεως της βάσει της αμοιβαιότητος καλής εφαρμογής της συστάσεως ταύτης τα δύο Μέρη θα συμορφωθώσι προς την ακόλουθον διαδικασίαν:

α) Οι κατάλογοι και εν αντίτυπον των διά τας περί ων πρόκειται βιβλιοθήκας προτεινομένων βιβλίων δέον να υποβάλλωνται εις την έγκρισιν των αντιστοίχων αρμοδίων αρχών υπό των Διευθυντών των μειονοτικών σχολών ή εν απουσία αυτών, υπό των αναπληρωτών αυτών.

β) Εντός ενός, το βραδύτερον, μηνός, αι Αρχαί, αυταί οφείλουσι να ανακοινώσωσιν εγγράφως τας αποφάσεις αυτών εις τους Διευθυντάς των σχολών ή τους αναπληρωτάς αυτών.

8) Πλήρης κατάλογος πάντων των βιβλίων των ήδη υφισταμένων Βιβλιοθηκών σχολών και τάξεων θα υποβληθή υπό των Διευθυντών των μειονοτικών σχολών εις την έγκρισιν των αρμοδίων αρχών.

Αι Αρχαί αύται θα προβώσιν εις την κατά τρόπον κατάλληλον και πρακτικόν εξέτασιν των βιβλίων και θα ανακοινώσωσιν το ταχύτερον, εγγράφως τας αποφάσεις αυτών εις τους Διευθυντάς των σχολών. Εν πάση περιπτώσει η εξέτασις αύτη δεν θα κωλύη την ελευθέραν εις τας Βιβλιοθήκας ταύτας προσέλευσιν των διδασκόντων και των μαθητών.

9. Τα δύο Μέρη δύνανται να προβαίνωσιν εις δωρεάς βιβλίων προς τας οικείας μειονοτικάς σχολάς μέσω των Προξενείων των. Τα Προξενεία θα παραδίδωσι τα βιβλία ταύτα εις τας αρμοδίας Αρχάς επί τω τέλει εγκρίσεως και διανομής, συντελεστές εντός διμήνου προθεσμίας. Τα δύο Μέρη δύνανται να δηλώσωσι διά της διπλωματικής οδού τας επιθυμίας των καθ' όσον αφοράν εις την διανομήν των βιβλίων τούτων. Ο πίναξ διανομής θα διαβιβάζηται εις το ενδιαφερόμενον μέρος αμέσως μετά την διανομήν των βιβλίων εις τας μειονοτικάς σχολάς.

10. Η εις τας Βιβλιοθήκας προσέλευσις θα είναι ελεύθερα διά τους διδάσκοντας και τους μαθητάς.

IV. Σχολικά Εγχειρίδια

11. Η Επιτροπή διαπιστεί μεθ' ικανοποιήσεως ότι τα δύο Μέρη συνεμορφώθησαν ήδη εν ευρεί μέτρω προς τας προτάσεις της εκθέσεως της Βιέννης σχετικώς προς τα επειγόντως ληφθέντα μέτρα προς εξεύρεσιν προσωρινής λύσεως του ζητήματος των σχολικών βιβλίων.

Κατά την μεταγενεστέραν εφαρμογήν των επειγόντων μέτρων, τα δύο Μέρη θα καταβάλλωσιν επιμέλειαν όπως μη δυσχερανθή η εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς διδασκαλία.

Προς συμπλήρωσιν της εφαρμογής των προτάσεων τούτων η επιτροπή συνιστά τα ακόλουθα:

12. α) Αι δύο Αντιπροσωπείαι υπέβαλον εις την επιτροπήν τους συνημμένους καταλόγους εγχειριδίων. Δύο αντίτυπα των εν τοις καταλόγοις εμφαινομένων εγχειριδίων δέον να παραδοθώσι το ταχύτερον διά της διπλωματικής οδού. Οι κατάλογοι ούτοι περιλαμβάνουσι την κατηγορίαν των σχολών, τας τάξεις και τα μαθήματα δι' α προορίζονται τα εγχειρίδια.

β) Τα δύο Μέρη οφείλουσι να ανακοινώσωσιν αντιστοίχως τας αποφάσεις αυτών μέχρι τέλους Φεβρουαρίου 1969. Εντός της αυτής προθεσμίας τα δύο Μέρη δύνανται να προτείνωσι τροποποιήσεις εν τοις εγχειριδίοις ων τα σημερινά κείμενα δεν θεωρούνται αποδεκτά.

γ) Το σύμφωνον προς τας προταθείσας τροποποιήσεις κείμενον των εγχειριδίων τούτων δέον να παραδοθή διά της διπλωματικής οδού ες το ενδιαφερόμενον Μέρος μέχρι τέλους Μαΐου1969, και η οριστική έγκρισις των εγχειριδίων τούτων δέον να δοθή μέχρι τέλους του σχολικού έτους 1968-1969.

δ) Τυπικαί κατά την διαδικασίαν τάυτην ελλείψεις θα είναι εκατέρωθεν ανεκταί, τοιαύται δ' ελλείψεις δέον όπως μη παρακωλύωσι την ταχείαν περαίωσιν των διατυπώσεων.

13. Χάριν της καλής λειτουργίας της διδασκαλίας εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς, τα δύο Μέρη οφείλουσι να μη απαγορεύσωσι, μέχρι της, κατά την προηγούμενην παράγραφον, οριστικής εγκρίσεως, την χρήσιν των ήδη εγκεκριμένων ή ανεκτών εγχειριδίων.

14. Εις ην περίπτωσιν χειρόγραφα εγχειριδίων έχουσιν υποβληθή εις την έγκρισιν των αρμοδίων Αρχών, η έγκρισις αύτη θα χορηγηθή εντός δεκαημέρου από της υπογραφής του παρόντος πρωτοκόλλου. Άμα τη εκτυπώσει των περί ων πρόκειται χειρογράφων, τα βιβλία θέλουσιν υποβληθή υπό οριστικήν αυτών μορφήν εις τας αρμοδίας Αρχάς προς έλεγχον του περιεχομένου αυτών, και χορήγησις της αδείας χρησιμοποιησεώς των. Ο έλεγχος οφείλει να περαιωθή και η άδεια να χορηγηθή εντός προθεσμίας είκοσιν ημερών, από της υποβολής των περί ων πρόκειται βιβλίων. Η άδεια θέλει ανακοινωθή εγγράφως εις τους Διευθυντάς των ενδιαφερομένων μειονοτικών σχολών, και το ενδιαφερόμενο Μέρος θέλει ενημερωθή σχετικώς.

Εις περίπτωσιν καθ' ήν τα ενδιαφερόμενα Μέρη θέλουσι προτείνει την προσωρινήν χρησιμοποίησιν εγχειριδίων τινών διά διδακτικήν ύλην τα δι' ην οριστικά εγχειρίδια τελούσιν υπό εκτύπωσιν, τα δύο Μέρη θέλουσι διευκολύνει τας διά την έγκρισην των προσωρινών εγχειριδίων απαιτουμένας διατυπώσεις. Χορηγηθείσης της αδείας ταύτης τούτο θέλει ανακοινωθή εις τους Διευθυντάς των Σχολών εντός προθεσμίας 20 ημερών από της παραδόσεως των εγχειριδίων τούτων, και το ενδιαφερόμενον Μέρος θέλει σχετικώς ενημερωθή.

15. Τα δύο Μέρη θα δύνανται, οσάκις ήθελον κρίνει τούτο αναγκαίον, να προτείνωσι νέα εγχειρίδια (χειρόγραφα ή έντυπα) διά διδακτέαν ύλην διδασκομένην εις την μειονοτικήν γλώσσαν. Προς τον σκοπόν τούτον, και συμ-

φώνως προς την υπό του Πρωτοκόλλου της Βιέννης δοθείσαν αυτή εντολήν, η Επιτροπή συνιστά, την ακόλουθον διαδικασίαν διά την υπό των ενδιαφερομένων μερών αποστολήν, τον έλεγχον και την διανομήν των εις μειονοτικήν γλώσσαν εγχειριδίων (χειρογράφων ή εντύπων), των προοριζομένων διά χρήσιν εις τας μειονοτικάς σχολάς:

α) Τα εγχειρίδια ή τα χειρόγραφα των εγχειριδίων θα υποβάλλωνται διά της διπλωματικής οδού εις τας αρμοδίας Αρχάς μέχρι της 30ης Σεπτεμβρίου εκάστου έτους. Τα χειρόγραφα θα συνοδεύωνται υπό των τυχόν εν αυτοίς περιλαμβανομένων εικόνων.

β) Τα εγχειρίδια και τα χειρόγραφα ουδέν δέον να περιλαμβάνωσι το δυνάμενον να παραβλάψη τας μεταξύ των δύο χωρών σχέσεις. Αι αρμόδιαι Αρχαί θα δύνανται να διαγράφωσιν παν ό,τι εις τα κείμενα των χειρογράφων ή τας εικόνας θα αντέκειτο προς την αρχήν ταύτην.

γ) Η εξέτασις των κειμένων δέον να περαιωθή, και το αποτέλεσμα να ανακοινωθή εις το ενδιαφερόμενον Μέρος μέχρι τέλους Φεβρουαρίου του επομένου έτους. Τα σημεία ων ζητείται η αφαίρεσις θα εμφαίνωνται εν τη ανακοινώσει ταύτη.

δ) Τα δύο Μέρη θα είναι ελεύθερα όπως αποβαίνωσιν εις την εν τη ιδία Χώρα εκτύπωσιν των είς την γλώσσαν αυτών συντεταγμένων χειρογράφων.

ε) Δύο αντίτυπα των εκτυπωθέντων θα αποστέλλωνται διά της διπλωματικής οδού προς οριστικήν έγκρισιν μέχρι τέλος του μηνός Ιουλίου του αυτόθι έτους.

στ) Η οριστική έγκρισι δέον να ανακοινούται μέχρι της 1ης Σεπτεμβρίου.

ζ) Τα εγκριθέντα βιβλία αποστέλλωνται μέσω των οικείων Προξενείων εις τας αρμοδίας αρχάς, άτινες αφού επιθέσωσιν επ' αυτών την σφραγίδαν του ελέγχου, ωφείλουσι να θέτωσι ταύτα εις την διάθεσιν πασών των μειονοτικών σχολών μέχρι της 15ης Σεπτεμβρίου. Το ενδιαφερόμενο Μέρος θα ενημερούται περί τούτο εγγράφως. Αι προθεσμίαι αυταί θα ισχύωσι επ' αμοιβαιότητι.

16. Η εν τη προηγουμένη παραγράφω καθοριζόμενη διαδικασία θα είναι δυνατόν να αναθεωρηθή, αιτήσει εκατέρου των μερών, επί τω τέλει όπως καταστή πλέον αποτελεσματική, υπό το φως της εκ της πρακτικής αυτής εφαρμογής πείρας.

17. Τα ενδιαφερόμενα Μέρη θα έχωσι το δικαίωμα να προτείνωσι μεταγενεστέρως τροποποιήσεις και διορθώσεις εις τα ήδη εγκριθέντα κείμενα των εγχειριδίων. Πάντως η αρχή της καλής λειτουργίας της παιδείας δέον να είναι σεβαστή.

V. Σεβασμός της θρησκευτικής φυλετικής και εθνικής συνειδήσεως

18. Η Επιτροπή υπογραμμίζει την σπουδαιότητα της εν παραγράφω 10 της Εκθέσεως της Βιέννης τιθεμένης αρχής περί του σεβασμού της θρησκευτικής, φυλετικής ή εθνικής συνειδήσεως του ελληνικού και του τουρκικού λαού, και συνιστά:

α) Όπως επιγραφαί, εικόνες, προσωπογραφίαι κ.λπ. εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς είναι τοιαύται ώστε να ενισχύσωσι τους δεσμούς φιλίας μεταξύ των δύο χωρών.

β) Όπως ληφθώσιν αμφοτέρωθεν τα κατάλληλα μέτρα προς άρσιν των παραβλαπτόντων την εφαρμογήν της αρχής ταύτης στοιχείων.

γ) Όπως εξαιρέσει του μορφωτικού χαρακτήρος διακοσμητικού υλικού, η μόνιμος διακόσμησις των σχολικών κτιρίων περιορίζηται εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς της Δυτικής Θράκης εις την προσωπογραφίαν του Αρχηγού του Ελληνικού Κράτους και εν ταις μειονοτιακαίς σχολαίς της Κωνσταντινουπόλεως εις την προσωπογραφίαν του Ατατούρκ. (Οίκοθεν νοείται ότι επ' ευκαιρία των εθνικών εορτών της Χώρας εν η εδρεύει η σχολή, ή επ' ευκαιρία άλλων έκτακτων περιστάσεων, αι μειονοτικαί σχολαί θα είναι δυνατόν να διακοσμώνται καταλλήλως, καταβαλλόμενης επιμελείας όπως αποφεύγηται πάσα εν τη διακοσμήσει υπερβολή).

δ) Όπως απαγορεύηται η οργάνωσις δραστηριοτήτων ασυμβίβαστων προς την ανωτέρω τιθεμένην αρχήν.

ε) Όπως απαγορεύηται εις τους διδάσκοντας εν ταις μειονοτικαίς σχολαίς να προβαίνωσιν εις παρατηρήσεις δυναμένας να ταπεινώσωσι τους μαθητάς λόγω του ότι ανήκουσιν εις ωρισμένον έθνος ή θρησκείαν.

στ) Όπως αποφεύγηται αμφοτέρωθεν πάσα δραστηριότης δυναμένη να αγάγη τους μειονοτικούς μαθητάς εις αλλαξοπιστίαν.

Αι δύο Αντιπροσωπείαι είναι εξουσιοδοτημέναι όπως δηλώσωσιν ότι αι Κυβερνήσεις αυτών αποδέχονται πάσας τας ανωτέρω συστάσεις, αίτινες συνεπώς τίθενται εν ισχύι από της χρονολογίας της υπογραφής του παρόντος Πρωτοκόλλου.

Η σύνθεσις της Ελληνικής Αντιπροσωπείας είναι η ακόλουθος:

κ. Ιωάννης Κιτσαράς, μέλος του ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (πρόεδρος της Επιτροπής και Αρχηγός της Ελληνικής Αντιπροσωπείας)

κ. Πέτρος Μολυβιάτης, Τμηματάρχης Υποθέσεων Τουρκίας παρά τω Β. Υπουργείο Εξωτερικών

κ. Ευθύμιος Καλογερέας, Γενικός επιθεωρητής των Ξένων και μειονοτικών Σχολείων

κ. Νικόλαος Κεφαλίδης, Μορφωτικός ακόλουθος παρά τω εν Κωνσταντινουπόλει Β. Γενικώ Προξενείο της Ελλάδος

κ. Χρήστος Κάρρος, Επιθεωρητής Μειονοτικών Σχολείων
κ. Βασίλειος Πτσίκαρης, Γραμματεύς Πρεσβείας

Η σύνθεσις της Τουρκικής Αντιπροσωπείας είναι η ακόλουθος:
κ. Μ. Σιτκή Μπιλμέν, Βοηθός Υφυπουργός παρά τω Υπουργείω Εθνικής Παιδείας (πρόεδρος της Τουρκικής Αντιπροσωπείας)
κ. Τεφήκ Ουναιντίν, Βοηθός Γενικός Διευθυντής του τμήματος Κύπρου και Ελλάδος του Υπουργείου Εξωτερικών
κ. Ασάφ Οζμέν, Βοηθός Γενικός Διευθυντής της Γενικής Διευθύνσεως Εξωτερικών Σχέσεων του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας
κ. Ομέρ Ερσούν, Πρώτος Γραμματέας της εν Αθήναις Τουρκικής Πρεσβείας
Εγένετο εν Αθήναις τη 20η Δεκεμβρίου 1968

Διά την Ελληνικήν αντιπροσωπείαν	Διά την Τουρκικήν αντιπροσωπείαν
Ιωάννης Κιτσάρας	Σιτκή Μπιλμέν
(υπογραφή)	(υπογραφή)

Πηγή: Υπουργείο Εξωτερικών: Οι ελληνοτουρκικές μορφωτικές συμφωνίες του 1968 (Έκθεση Βιέννης και Μορφωτικό πρωτόκολλο). Αθήνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρεάδης Κωνσταντίνος, Η Μουσουλμανική μειονότης της Δυτικής Θράκης. Θεσσαλονίκη 1956.
Βαρβούνης Μανώλης, Συμβολή στη λαογραφική μελέτη των Πομάκων και του παραδοσιακού πολιτισμού της Θράκης, Κομοτηνή 1996.
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Νομική Σχολή, Πράξεις που υπογράφηκαν στη Λωζάννη, Αθήνα - Κομοτηνή 1993.
Διβάνη Λένα, Ελλάδα και μειονότητες, Αθήνα 1995.
Ηλιάδης Μάνος, Οι Τουρκικές Μυστικές Υπηρεσίες και η ΜΙΤ, Αθήνα 1998.
Θεοχαρίδης Πέτρος, Πομάκοι. Οι μουσουλμάνοι της Ροδόπης. Ιστορία, καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, λαογραφικά, Ξάνθη 1994.
Κανακίδου Ελένη και Παπαγιάννη Βάσω, Διαπολιτισμική αγωγή, Αθήνα 1994.
Κανακίδου Ελένη, Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, Αθήνα 1995.
Κληρίδης Γλαύκος, Η κατάθεσή μου, Λευκωσία 1989-1991.
Κοτζαγεώργη Ξανθή και Παναγιωτοπούλου Άννα, Νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Θράκης. Βιβλιογραφικός οδηγός, Θεσσαλονίκη 1993.
Λιάπης Αντώνης, Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων, Κομοτηνή 1995.
Λιάπης Αντώνης, Γλωσσάριο της Ρωμανί, Κομοτηνή 1998.
Μαγκριώτης Γιάννης, Ο επεκτατισμός στην τουρκική ποίηση, Αθήνα 1991.

Μαλχίδης Φάνης, Για την Αναγέννηση της Θράκης, Αλεξανδρούπολη 1998.
Μάρδας Κώστας, Η Ελλάδα στα δίχτυα των βάσεων. Από το δόγμα Τρούμαν στον Α. Παπανδρέου, Αθήνα 1989.
Παναγιωτίδης Ναθαναήλ, Μουσουλμανική μειονότητα και ενθική συνείδηση, Αλεξανδρούπολη 1995.
Παναγιωτίδης Ναθαναήλ, Το μειονοτικό σύστημα της Ελλάδας, Αλεξανδρούπολη 1996.
Παπανδρέου Ανδρέας, Η Δημοκρατία στο απόσπασμα, Αθήνα 1974.
Ροδάκης Περικλής, Οι Θράκες μουσουλμάνοι, Αθήνα 1991.
Σαρρής Νεοκλής, «Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης και η πολιτική της Τουρκίας», Ελλοπία 6, σ. 23-25.
Τσαρδανίδης Χαράλαμπος, Βιβλιογραφικός οδηγός για την Τουρκία, 1923-1990, Αθήνα 1993.
Τσιούμης Κωστής, Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης (1923-1940), Θεσσαλονίκη 1994.
Τσιουμής Κωστής, «Η στάση της ελληνικής κυβέρνησης στο ζήτημα της διδασκαλίας της λατινικής γραφής στα μουσουλμανικά σχολεία κατά την τελευταία κυβερνητική θητεία του Βενιζέλου 1928-1932», Θρακική Επετηρίδα 10 (1995-1998) 111-117.
Χατζηπέμου Χρήστος, «Η τουρκική προπαγάνδα στη Θράκη» στο: Πρακτικά Ημερίδας Θράκη και Θρακικός Ελληνισμός, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 63-79.
Χιδίρογλου Παύλος, Η Θράκη υπό το φως της εθνικής ιδέας των Τούρκων 1985-1991, Αθήνα 1992.
Χιδίρογλου Παύλος, Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τουρκικής διπλωματικής συμπεριφοράς έναντι της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1995.
Χριστοδούλου Μιλτιάδης, Η πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων και η Κύπρος, Λευκωσία 1995.
Ψυρούκης Νίκος, Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, τ. Α΄-Δ΄, Αθήνα 1990.
Aydinli Ahmet, Bati Trakya faciasinin icyuzu, (Η τραγική όψη του δράματος της Δυτικής Θράκης), Istanbul 1971.
Ataov T., NATO and Turkey, Ankara 1970.
Bahcheli D., Greek-Turkish Relations since 1955, London 1990.
Gianaris Nikos, Greece and Turkey, New York 1988.
Shaw S. and Shaw E., History of Ottoman Empire and modern Turkey, 1977.
Zurcher Ernest, Turkey, a modern history, London - New York 1994.
Hamdi Omer, «Πόσο δύσκολο να' σαι Πομάκος σήμερα», Άρδην 12 (1998) 36-37.
Onsunoglu Ibrahim, «Κριτική στη μειονοτική εκπαίδευση, Η ματιά του μειονοτικού», Σύγχρονα Θέματα 63 (1997) 61-64.

ΠΡΩΤ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

Ο ΑΠΟ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΩΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ*

Ἔχουν γραφεῖ πολλά γιά τόν μακαριστό ἀρχιεπίσκοπο Χρύσανθο[1] καί δέν μένουν στόν βίο καί τή δράση του βασικά σημεῖα ἀκάλυπτα καί ἀδιευκρίνιστα. Εἶναι δύσκολο, ἔτσι, στόν ὁμιλητή, πού συμβαίνει νά εἶναι καί ἱστορικός ἐρευνητής, νά πρωτοτυπήσει σέ μιά νέα ἀναφορά στόν Μεγάλον αὐτόν Ἱεράρχη. Ἡ μόνη ἐπιλογή πού μένει εἶναι ὁ φωτισμός κάποιων στιγμῶν τῆς ἱστορικῆς παρουσίας του, ὥστε νά φανεῖ ἡ μεγαλωσύνη τοῦ Ἀνδρός, μέσα στήν προοπτική τῆς ἐκκλησιαστικῆς του διακονίας. Πρέπει δέ νά ληφθεῖ ὑπόψιν ὅτι ὁ Χρύσανθος ὑπῆρξε πολυσύνθετη μέν καί πολύπλευρη προσωπικότητα, ἀλλά ἐξίσου ἐνιαία καί ἀδιάτμητη. Πάντα ζοῦσε καί ἐνεργοῦσε ὡς ἕνας ἀδιαίρετος ἄνθρωπος. Ἄρα ἡ διάκριση τομέων δραστηριότητος στή ζωή του μόνο συμβατική μπορεῖ νά εἶναι. Καί ἡ ἐθνική δραστηριότητά του, λοιπόν, εἶναι συνάμα ἐκκλησιαστική, καί ἡ ἐκκλησιαστική του πράξη βαθύτατα ἐθνική, στά ὅρια τῆς ἐθναρχικῆς ταυτότητος τῶν Ἱεραρχῶν τοῦ Γένους, πού δέν γνωρίζει χωρισμό ἐθνικῆς-πολιτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητος, ἀλλά τίς βιώνει ὡς δύο ὄψεις τῆς ἴδιας πραγματικότητος. Ἔπρεπε νά

* Ἡ παροῦσα ὁμιλία ἐκφωνήθηκε σέ ἐκδήλωση πού ὀργανώθηκε στήν Κομοτηνή, στίς 26 Σεπτεμβρίου 1999, στή μνήμη τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσάνθου, ἀπό τήν Ἱερά Μητρόπολη Μαρωνείας καί Κομοτηνῆς, τόν Μορφωτικό Ὅμιλο Κομοτηνῆς καί τόν Μορφωτικό Σύλλογο Ποντίων Κομοτηνῆς καί Περιφερείας «Ὁ Εὔξεινος Πόντος». Στήν ἐκδήλωση παρευρέθηκε καί χαιρέτησε ὁ μακαριστός Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν κυρός Χριστόδουλος.

1. Βασικές μελέτες γι' αὐτόν καί πού λαμβάνονται ὑπόψη ἐδῶ, εἶναι: Δεξίωσις τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Χρυσάνθου, Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. ΙΕ΄ (1940) (Προσφώνησις Προέδρου, Καθηγ. Μαρίνου Γερουλάνου - Χαιρετισμός Δημητρίου Μπαλάνου - Ἀντιφώνησις Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου). *Παύλου Ἀποστολίδου*, ἀρχ/του, Ὁ Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρύσανθος Φιλιππίδης (1913-1923), Θεσσαλονίκη 1996· *Ἠλία Βενέζη*, Ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οἱ χρόνοι τῆς δουλείας, Ἀθήνα χ.χρ.· *Γερασίμου Ἰ. Κονιδάρη*, Σταθμοί ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι ἀπό τοῦ Καποδιστρίου μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1971· *Ἰωάννου Χρ. Κωνσταντινίδου*, «Χρύσανθος», ΘΗΕ 12 (1968) 397-401 (βιβλ.)· *Ὀδυσσέως Λαμψίδη*, «Γ. Σκληρός καί μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρύσανθος Φιλιππίδης», Τά Ἱστορικά τεῦχ. 23 / Δεκ. 1995, σ. 351· *Παναγ. Γ. Στάμου*, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί Πάσης Ἑλλάδος Χρύσανθος ὁ ἀπό Τραπεζοῦντος (1881-1949), Ἀθῆναι 1994· *Γεωργίου Ν. Τασούδη*, Βιογραφικαί ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπό Τραπεζοῦντος, Ἀθῆναι 1970· *τοῦ ἰδίου*, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρύσανθος ὁ ἀπό Τραπεζοῦντος. Ἡ ἐθνική καί ἐκκλησιαστική δρᾶσίς του (1926-1949), Ἀθῆναι 1972· *Δημοσθ. Κούκουνα*, Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, Ἀθήνα 1991· *τοῦ ἰδίου*, Ἄρθρα καί Μελέται Χρυσάνθου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν τοῦ ἀπό Τραπεζοῦντος 1911-1949, Ἀθῆναι 1977· Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι, Ἀφιέρωμα εἰς τόν Πόντον, ἀρ. φ. 1466-1467, Ἰαν.-Μάρτ. 1993, σ. 4-9.

προχωρήσει ἐπικίνδυνα ἡ εὐρωπαϊκή μεταλλαγή μας, ὥστε νά καταστεῖ δυνατή ἡ διάκριση τῶν δύο αὐτῶν ὄψεων τοῦ ἐθνικοῦ μας βίου, σέ σημεῖο μάλιστα πού νά ζητεῖται ἀπό τούς δυτικίζοντες ἔμμονα ὁ χωρισμός τους. Δέν θά ἀποφευχθοῦν, ἔτσι, οἱ μεταξύ τῶν ὁμιλητῶν ἐπικαλύψεις, πού θά σημαίνουν ὅμως τή σύγκλισή μας στήν ἑνότητα τῆς παρουσιαζόμενης ἐδῶ μεγάλης προσωπικότητος.

1. Ὁ ἀπό Τραπεζοῦντος Ἀρχιεπίσκοπος Χρύσανθος ἀνήκει στή χορεία τῶν Μεγάλων Ἱεραρχῶν μας, πού ἐνσάρκωσαν τήν παράδοση καί τίς ἀρετές τῶν Ἡγετῶν τοῦ Γένους καί τήν πιστότητα σ' αὐτό μέχρις αὐτοθυσίας. Οἱ ἔμφυτες ἱκανότητές του καί ἡ πλούσια σέ περιεχόμενο καί ἔκταση παιδεία του, μαζί μέ τό ἀκραιφνῶς ἑλληνορθόδοξο φρόνημά του καί τήν ἀδιάπτωτη συνείδηση τοῦ χρέους του πρός τό Ἔθνος καί τήν ἱστορία του, ἦσαν οἱ προϋποθέσεις τῆς ποιμαντικῆς του παρουσίας. Ἡ φοίτησή του στήν Ἱ. Θεολογική Σχολή τῆς Χάλκης (1897-1903), τό ἀνώτατο πνευματικό φυτώριο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἀπό τό 1844, διαμόρφωσε τό ἐκκλησιαστικό φρόνημά του, ἡ δέ θήτευσή του σέ ἐπιτελικές θέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου (ἀρχειοφύλαξ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Διευθυντής καί Ἀρχισυντάκτης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας) ὅπλισαν τό πνευματικό του ὁπλοστάσιο, γιά νά διεξαγάγει ἀργότερα τούς *ὑπέρ Πίστεως καί Πατρίδος* ἀγῶνες του.

Ἡ ὑπερεπάρκεια τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσόντων του ἀπεκαλύφθη κατά τή μαρτυρική θητεία του στόν Ἀρχιερατικό Θρόνο τῆς Τραπεζοῦντος[2], πού συνέπεσε μέ τήν τελευταία ὡς τότε φάση τῆς ἐνδόξου τρισχιλιετοῦς μεγαλουργίας τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού ἔκλεισε τραγικά μέ τή βίαιη ἐκρίζωσή του. Ἡ ἱστορική συγκυρία συνέτεινε, ὥστε νά ἀναδειχθεῖ ὁ Χρύσανθος σέ μεγάλο Ἡγέτη. *Ἀνεδείχθη ὁ ἀντάξιος προστάτης* (τοῦ Λαοῦ του) *καί ὁδηγός καί ἐμψυχωτής, συντελῶν οὕτω, ὅπως ἐπιδείξῃ ὁ τοῦ Πόντου Ἑλληνισμός διά τελευταίαν φοράν τά ὑπέροχα ἀκραιφνῆ ἑλληνικά καί ὄντως χριστιανικά αὐτοῦ προτερήματα* (Μ. Γερουλάνος)[3]. Δίκαιος καί ἀμερόληπτος πρός ὅλους ὁ ἄξιος Ἱεράρχης συγκέντρωνε τόν σεβασμό καί τήν ἐκτίμηση ὅλων τῶν συμβιούντων στόν Πόντο λαῶν (Ἑλλήνων, Μουσουλμάνων, Ἀρμενίων), διότι ὡς *καλός Ποιμήν* (Ἰω. 10,11) περιέβαλε ὅλους μέ τό πατρικό ἐνδιαφέρον του. Ἀκόμη καί οἱ ἐπίσημες τουρκικές ἀρχές τοῦ ἐξέφραζαν εἰλικρινῆ αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης[4], διότι προστάτευσε τό 1916 τόν τουρκικό

2. Γιά τά ἱστορικά θέματα καί τήν δράση τοῦ Χρυσάνθου στήν Τραπεζοῦντα βλ. τό βιβλίο τοῦ ἀρχιμ. *Παύλου Ἀποστολίδου*, ὅ.π.

3. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Πρακτικά, ὅ.π., σ. 57.

4. Αὐτό φανερώνει τό ἀκόλουθο γράμμα τοῦ ἀρχιστρατήγου Βελήπ πασᾶ, γραμμένο καί ὑπογεγραμμένο στά ἑλληνικά:

Σεβασμιώτατε! Εἶναι ἡμῖν τελείως ἀλησμονητος ἡ ὅλη πατρική καί πρόφρων μέριμνα καί προστασία τῆς Υ.Σ. ἀπέναντι τοῦ ὀθωμανικοῦ στοιχείου κατά τήν ἀποχώρησιν τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων καί εἴσοδον τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων εἰς Τραπεζοῦντα. Δέν δια-

πληθυσμό ἀπό ἐνδεχόμενα ἀντίποινα τῶν Ἀρμενίων, πού εἶχαν ἐνταχθεῖ στόν ρωσικό στρατό καί ζητοῦσαν ἐκδίκηση γιά τίς σφαγές τοῦ 1915. Ἐξίσου ἐγγυήθηκε τή νομιμοφροσύνη τῶν Ἑλλήνων ἔναντι τοῦ πανίσχυρου βαλῆ Τζεμάλ-Ἀζμῆ Βέη, γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ τάξη καί ἡ ἠρεμία.

Ὁ ἱκανώτατος Ἱεράρχης διακρίθηκε στήν ὀργάνωση τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ἐκήρυττε, ἐμψυχώνοντας καί νουθετώντας τόν λαό, ἐμπνέοντάς τον μέ τά ἰδανικά τοῦ Γένους καί διακρατώντας τον μέσα στό πνεῦμα τῶν Πατέρων καί Προγόνων του, γιά νά διασφαλίζεται ἡ πνευματική συνέχειά του. Ὀργάνωσε, ἐπίσης, τήν παιδεία, προεδρεύοντας στό περίφημο *Φροντιστήριο* (ἀπό τό 1682) τό *καύχημα τῶν Τραπεζουντίων*. Ἀρθρογραφοῦσε, στήν ἴδια κατεύθυνση, στό περιοδικό *Κομνηνοί*, πού αὐτός ἵδρυσε, μή παύοντας νά τροφοδοτεῖ ἐκκλησιαστικά καί ἐθνικά τό ποίμνιό του. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔδειξε γιά τή Νεολαία (ἵδρυσε τήν *Ἐθνική Ἕνωση τῶν Νέων ἐν Τραπεζοῦντι καί ἐν Ριζαίῳ*), ἀναπτύσσοντας παράλληλα θαυμαστή κοινωνική μέριμνα γιά τούς ἀναξιοπαθοῦντες λόγω τῶν δυσμενῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, προστατεύοντας τόν λαό ἀπό τά ἄτακτα στίφη τῶν Τσετῶν, τόν πανικό καί τήν ἀναστάτωση, ἀλλά καί ἀπό τίς ἐπιβουλές τῶν Πανσλαβιστῶν, πού σχεδίαζαν τήν ὑπαγωγή τῆς Ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος στό Πατριαρχεῖο τῆς Ρωσίας[5]. Οἱ ποικιλότροπες ἐκφράσεις τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ λαοῦ[6] πρός τόν πανάξιο Ἱεράρχη ἦταν ἡ μεγαλύτερη καταξίωση τῶν ποιμαντικῶν ἀγώνων του. Ἦταν καθολική ἡ ἀναγνώριση τῆς γενναιότητας καί εὐψυχίας του, ὥστε νά ὀνομάζεται *Ὁ πρίγκηψ τῆς Ἐκκλησίας*, χαρακτηρισμός, πού ἐξέφραζε τή λατρεία τοῦ ποιμνίου στό πρόσωπό του. Ἡ ἀνάλωσή του δέ στή διακονία τοῦ ποιμνίου του δέν θά σταματήσει καί μετά τήν ἀναγκαστική ἀποχώρησή του γιά τήν κυρίως Ἑλλάδα, διότι θά συνεχίσει νά ζεῖ καί νά ἀγωνίζεται μαζί του, ὡς πρόσφυγας

φεύγει ἡμᾶς ποσῶς ὅτι πρό παντός, κατά τό διάστημα τό μεσολαβῆσαν μεταξύ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων καί τῆς εἰσόδου τῶν ἐχθρικῶν, ἡ ἀποσόβησις παντός ἐκτρόπου καί ἡ πλήρης ἐξασφάλισις τοῦ ὀθωμανικοῦ στοιχείου ὀφείλεται εἰς τήν σοφήν καί λελογισμένην πολιτείαν τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιότητος. Ἀλλά καί μετά τήν εἴσοδον τοῦ ἐχθροῦ μέχρι σήμερον ἡ πολιτεία Ὑμῶν, ὁδηγουμένη ὑπό σοφῆς περί τό κυβερνᾶν τέχνης καί δή ἐν χαλεπαῖς περιστάσεσι, προσελκύει τόν θαυμασμόν ἅμα καί τάς διαπύρους ἡμῶν εὐχαριστίας... Σᾶς παρακαλῶ Σεβασμιώτατε, καί εἶμαι περί τούτου ἀκραδάντως πεπεισμένος, τήν αὐτήν ἐγνωσμένην Ὑμῶν σύνεσιν καί λελογισμένην πολιτείαν νά ἐπιδείξετε καί κατά τήν περίστασιν ταύτην, καθ' ἥν, ἀποχωρούντων τῶν ἐχθρικῶν στρατευμάτων προσεχῶς, πρός τῆς εἰσόδου τῶν ἡμετέρων, ἐνδέχεται νά δημιουργηθῇ κατάστασις ἔκρυθμος ἐμβάλλουσα εἰς κίνδυνον τήν ζωήν τῶν κατοίκων. Τό ἔργον σας, ὅπερ ὁμολογῶ ὅτι θαυμάζω, τελειοῦται ὄντως ἐν τῇ ἀποσοβήσει παντός κινδύνου κατά τό μεσοδιάστημα τοῦτο. Ἡ ἐπιτυχία θ' ἀποτελέσῃ τήν κορωνίδα τοῦ ἔργου Σας... Ἐπί τούτοις ἐκφράζων ἅπαξ ἔτι τάς εὐχαριστίας ἡμῶν τάς διαπύρους, διατελῶ...

Ὁ διοικητής τῆς ΙΙΙ ὀθωμανικῆς στρατιᾶς
Βεχήπ πασᾶς

Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, Πρακτικά, ὅ.π., σ. 63.

5. Βλ. *ἀρχιμ. Π. Ἀποστολίδου*, ὅ.π., σ. 69 κ.ἑ.

6. Ὅ.π., σ. 176 κ.ἑ.

μέσα σέ πρόσφυγες, μέ ἀδιατάρακτη τή στροφή τῆς μνήμης στόν Πόντο, τήν Παναγία Σουμελᾶ, τήν Τραπεζοῦντα!

2. Ἡ ἀναγνώριση ὅμως τοῦ αὐθεντικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματός του καί τῆς ἀγάπης του γιά τήν Ἐκκλησία φαίνεται καί ἀπό τίς λεπτές καί ὑπεύθυνες ἀποστολές πού τοῦ ἀνέθεσε κατά καιρούς ἡ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἐμπιστευόμενη τή σοφία καί ἱκανότητά του[7]· 1912: ἔξαρχος στή Βενετία γιά τή διασφάλιση τῆς περιουσίας τῆς ἐκεῖ Κοινότητος. Τό σπουδαῖο Ὑπόμνημά του χρησιμοποιήθηκε τό 1947 στίς οἰκονομικές διαπραγματεύσεις μέ τήν Ἰταλία· 1918: συμμετέχει ἀποστολῆς στό Παρίσι-Λονδίνο καί Σάν-Ρέμο τῆς Ἰταλίας ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ· 1920: ἀποστολή στήν Τιφλίδα τοῦ Καυκάσου γιά τή στερέωση τῆς ἐπανιδρυθείσης Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας καί διεξαγωγή διαπραγματεύσεων γιά συνεννόηση μέ τούς Ἀρμενίους καί ἵδρυση ἑλληνοαρμενικῆς ὁμοσπονδίας Πόντου καί Ἀρμενίας· 1921: ἔλαβε μέρος στήν ὑπό τόν Δ. Γούναρη ἑλληνική ἀποστολή στό Λονδίνο, λόγω τῆς ὁποίας καταδικάσθηκε ἐρήμην εἰς θάνατον καί ἀναγκάσθηκε (1922) νά ἐγκαταλείψει τήν ἕδρα του καί νά ἐγκατασταθεῖ στήν Ἀθήνα· 1926: διορίζεται ἀποκρισιάριος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος· 1926-1927: στέλνεται στά Τίρανα ὡς Ἔξαρχος γιά τή διευθέτηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος τῆς Ἀλβανίας· 1928: στό Ἅγιον Ὄρος· 1929: στό Βελιγράδι-Βουκουρέστι-Βαρσοβία γιά τή διαφώτιση τῶν ἐκεῖ Αὐτοκέφαλων Ἐκκλησιῶν ὡς πρός τήν ἀθέτηση τῶν συμφωνηθέντων στά Τίρανα· 1930: καί πάλι στόν Ἅγιον Ὄρος (Μονή Βατοπεδίου) ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στήν Προκαταρκτική Ἐπιτροπή τῆς ἑτοιμαζομένης Πανορθοδόξου Προσυνόδου· 1931: ἀποστολή στή Συρία, ὅπου μέ τούς ἐκπροσώπους τῶν Πατριαρχείων Ἀλεξανδρείας καί Ἱεροσολύμων ἐπέτυχε τή διευθέτηση τοῦ πατριαρχικοῦ ζητήματος Ἀντιοχείας. Ταυτόχρονα ἐμερίμνησε γιά τή χειμαζόμενη ὑπό τήν ἰταλική κατοχή Ἐκκλησία τῆς Δωδεκανήσου καί τήν ἐμπερίστατη Κυπριακή Ἐκκλησία μετά τό κίνημα τοῦ 1931· 1935: πάλι στό Ἅγιον Ὄρος, γιά τή διευθέτηση τοῦ ζητήματος τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου. Τή γενική ἐκτίμηση αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν του ἐξέφρασε μέ πληρότητα ὁ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος: *Δέν ὑπῆρξε, ἐδήλωσε, παράδειγμα ἀποστολῆς ἐκ τῶν πολλῶν, αἵτινες τῷ ἀνετέθησαν, τήν ὁποίαν νά μή ἔφερεν εἰς πέρας μετ' ἐπιτυχίας!*

3. Τόν Δεκέμβριο τοῦ 1938 ἀνέρχεται στόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο τῶν Ἀθηνῶν. Ἤδη τό 1922, σέ μιά ἐπίσημη ἔκφραση ἀναγνωρίσεως τῆς προσφορᾶς του ἀπό τήν Ἑλλαδική Ἐκκλησία, ἐκλέχθηκε Μητροπολίτης Μαρωνείας, ἀλλά δέν ἀποδέχθηκε τήν ἐκλογή. Τό ζήτημα τῆς ἐκλογῆς του στόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο εἶναι μία ἀπό τίς χαρακτηριστικότερες –καί τραγικότερες συ-

7. Βλ. γι' αὐτές Γ. Τασούδη, ὅ.π. (σημ. 1).

νάμα– φάσεις τῆς νεώτερης ἐκκλησιαστικῆς μας ἱστορίας[8]. Ἡ συλλειτουργία καί συνέργεια ἐκκλησιαστικῶν καί πολιτικῶν παραγόντων στή διαμάχη Χρυσάνθου-Δαμασκηνοῦ εἶναι μία ἀκόμη ἀπόδειξη τῆς ἀναπόφευκτης διαπλοκῆς καί ἀλληλοπεριχώρησης τῶν δύο αὐτῶν ὄψεων τοῦ ἐθνικοῦ μας βίου, πού μόνο στά ὅρια τῆς συναλληλίας καί τοῦ σεβασμοῦ πρός τήν ἐνιαία ἐθνική παράδοσή μας εἶναι δυνατόν νά λειτουργοῦν ἁρμονικά καί συμπληρωματικά ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ Ἔθνους.

Ἡ ἀνάμειξη τοῦ ἀγγλικοῦ παράγοντος στήν ἐκλογή τοῦ Χρυσάνθου συνιστᾶ μία παραδοξότητα, λόγω τοῦ καθεστῶτος Μεταξᾶ, πού κατανοεῖται ὅμως, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψει ὁ φόβος τῶν Ἄγγλων γιά μία ἀνεπιθύμητη ἀπό αὐτούς ἐκλογή του στήν Κύπρο. Κατά τήν κριτική ἔκθεση τοῦ Ἠλία Βενέζη, *δύο μεγάλοι ἄνδρες τῆς Ἐκκλησίας* (Χρύσανθος καί Δαμασκηνός) *βρέθηκαν στίς δύο ὄχθες ἀγεφύρωτου γκρεμοῦ, κατάντικρυ ὁ ἕνας στόν ἄλλον. Τίποτα δέν ἦταν ἱκανό νά τούς συμφιλιώσῃ. Τούς χώριζε ὁ θρόνος τῆς Ἑλλάδος*[9]. Πέρα ἀπό τίς παραταξιακές-πολιτικές θεωρήσεις τοῦ ζητήματος, πού δέν πρέπει νά λαμβάνονται σοβαρά ὑπ' ὄψη, ἡ δήλωση τοῦ Βενέζη ἐγγίζει περισσότερο τήν πραγματικότητα. Ἡ ἐκλογή ἦταν ζήτημα κύρους καί γιά τούς δύο Ἱεράρχες, πού παρά τή σοφία καί τήν παιδεία τους, ἐνεπλάκησαν ἐκ τῶν πραγμάτων στούς πολιτικούς ἀνταγωνισμούς τῆς ἐποχῆς. Τήν ἐναντίωση τοῦ Χρυσάνθου τό 1920 στήν ἐκλογή τοῦ Μελετίου Μεταξάκη στόν οἰκουμενικό θρόνο[10], τοῦ τήν ἀνταπέδωσαν οἱ βενιζελικοί Ἕλλαδικοί. Ἡ ἀναζήτηση εὐθυνῶν ἐνοχοποιεῖ ἐξ ἴσου καί τίς δύο πλευρές. Ὁ Χρύσανθος, ἀρχικά, δέν ἐξελέγη γιά μία ἀμφισβητούμενη ψῆφο, χωρίς ὅμως νά μπορεῖ νά ψηφίσει τόν ἑαυτό του, ἀφοῦ δέν ἦταν μέλος τῆς Ἱ. Συνόδου, ἐνῶ ὁ ἀντίπαλός του Δαμασκηνός μετέσχε τῆς ψηφοφορίας (5.11.1938) καί ἦταν δυνατόν νά τό πράξει. Γιά τήν ἀκύρωση δέ τῆς ἐκλογῆς του (2.7.1941) ἐνεργοποιήθηκε ἡ δραστηριότητα τῆς Γκεστάπο. Εἶναι ὅμως τεκμαρτή ἡ ἀντικανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του (13.12.1938), ἀφοῦ ἀνετράπη ἡ ἰσχύουσα ἀπό τό 1923 κανονική ἐκκλησιαστική τάξη καί ἐπανῆλθε ἡ Μικρά Σύνοδος (12μελής), ἀντί τῆς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας, ἀλλά καί τό «τριπρόσωπον», θλιβερό κατάλοιπο τῆς *ἀριστίνδην συνόδου* καί τῆς Πολιτειοκρατίας[11]. Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἡ Ἐκκλησία καί τό Ἔθνος βρέθηκαν σέ μία ἀκόμη ἀναβίωση τῆς ἀντιθέσεως Φωτίου-Ἰγνατίου καί σέ μιά νέα ἔξαρση τοῦ μονίμου, πνευματικοῦ δυϊσμοῦ τοῦ Γένους-Ἔθνους μας.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ λόγω τῶν περιστάσεων σύντομη ποιμαντορία τοῦ

8. Βλ. *Γερ. Ι. Κονιδάρη*, Σταθμοί ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς..., ὅ.π., σ. 89-97. Πρβλ. *Δ. Κούκουνα*, ὅ.π., σ. 41 κ.ἑ.

9. *Ἠλία Βενέζη*, Ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ὅ.π., σ. 11.

10. Βλ. *ἀρχιμ. Π. Ἀποστολίδου*, ὅ.π., σ. 126 κ.ἑ.

11. Γιά τό ζήτημα βλ. *Γ. Κονιδάρη*, ὅ.π.

Χρυσάνθου στήν Ἱερά Ἀρχιεπισκοπή Ἀθηνῶν ἐπέτρεψε νά ἀναδειχθοῦν οἱ γνωστές ἀπό τόν Πόντο ἀρετές του. Κύριο μέλημά του ἐξ ἀρχῆς ἦταν ἡ ἐκκλησιαστική εὐταξία, ἡ ἐπιλογή τῶν ἀρίστων καί ἀνεπιλήπτων γιά τήν ἱερωσύνη, ἡ συμπαράσταση στόν λαό γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἰταμῆς Ἰταλικῆς ἐπιθέσεως. Τολμηρή ὑπῆρξε ἡ διαμαρτυρία του *πρός τάς ἀπανταχοῦ τῆς Οἰκουμένης Χριστιανικάς Ἐκκλησίας* γιά τήν προσέλκυση τοῦ παγκοσμίου χριστιανικοῦ ἐνδιαφέροντος ὑπέρ τῆς πάσχουσας Ἑλλάδος. Διοργάνωσε, ἐξ ἄλλου, τήν *Πρόνοιαν τῶν στρατευμένων*, ἐπιστρατεύοντας δύο χιλιάδες συνεργάτες, γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τῶν οἰκογενειῶν τῶν στρατευμένων: συλλογές χρημάτων γιά τήν περίθαλψη τῶν ἀναξιοπαθούντων, ἐπίσκεψη τῶν τραυματιῶν, ἀπό εἰδική ὁμάδα ἱερέων, πού συγκροτήθηκε γιά τήν ποιμαντική αὐτή[12].

Ἀπό ὅλους –καί αὐτούς τούς ἀντιπάλους του– ἐκθειάζεται ἡ θαρραλέα στάση του πρός τούς Γερμανούς εἰσβολεῖς καί ἡ ἑλληνοπρεπής ἀπάντησή του στόν στρατηγό Stumme, μολονότι εἶχε γερμανική παιδεία. Ἀρνήθηκε νά ὁρκίσει τήν κατοχική Κυβέρνηση, πιστός στόν Βασιλέα καί τήν νόμιμη Κυβέρνηση τοῦ Κράτους, λέγοντας ὅτι *ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐλευθερώνει, δέν ὑποδουλώνει*[13]. Μολονότι συστηματικά αὐτά καταχωρίζονται στήν ἐθνική του δράση, στήν οὐσία τους εἶναι συμπεριφορά καθαρά ἐκκλησιαστική, προϊόν τῆς βαθειᾶς καί γνήσιας ἐκκλησιαστικότητας τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Ἀνακαλοῦν στή μνήμη ἀνάλογες συμπεριφορές μεγάλων Πατέρων ἔναντι ἀναξίων ἀρχόντων.

Μείζων σύνοδος στίς 2.7.1941 ἀποκατέστησε τόν βενιζελικό καί φιλοάγγλο Δαμασκηνό, ἐνῶ ὁ Χρύσανθος, μολονότι πιστός στόν Βασιλέα, δέν ἐγκατέλειψε τή Χώρα, λέγοντας ὅτι *ἡ θέσις μου ὡς ἐθνάρχου* (αὐτή ἦταν ἡ συνείδησή του καί ὄντως ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων ἐθνάρχης καί ὄχι ἐξ ὑφαρπαγῆς) *εἶναι νά παραμείνω ἐδῶ, διά νά προστατεύσω τόν ἑλληνικόν λαόν*[14]. Ἔμεινε στήν ἐμπερίστατη χώρα, γιά νά τονώνει μέ ὅλες του τίς δυνάμεις τό φρόνημα τοῦ Λαοῦ, καθιστώντας τή σύντομη αὐτή περίοδο τό λαμπρότερο τμῆμα τῆς ζωῆς καί τῆς δράσεώς του. Ἐθεωρεῖτο ὁ πραγματικός ἀρχηγός τῆς Ἀντιστάσεως καί ἡ Ἑλλάς τόν ἀπεθέωσε[15]. Καί αὐτά ἀπό τό πτωχό διαμέρισμά του στήν Κυψέλη, πού βρισκόταν (ἦταν ἁπλή σύμπτωση;) στήν ὁδό Σουμελᾶ. Ὁ Πόντος τόν ἀκολουθοῦσε παντοῦ καί ἀπάλυνε τή θλίψη του. Ἀρκέσθηκε στήν ὑποβολή μιᾶς ἁπλῆς παραιτήσεως, περνώντας στό ἐρημητήριο αὐτό τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ὥς τόν θάνατό του (28-9-1949). Ἡ κηδεία του ἔγινε δημοσίᾳ δαπάνῃ μέ τιμές πρωθυπουργοῦ ἐν ἐνεργείᾳ.

4. Τά ἔργα ἑνός ἡγετικοῦ προσώπου, ἀλλά καί σύνολη ἡ μαρτυρία του,

12. Γιά τή δράση τοῦ Χρυσάνθου στήν Ἀθήνα βλ. *Παν. Στάμου*, ὅ.π.
13. *Ἥλια Βενέζη*, ὅ.π., σ. 12.
14. *Παν. Στάμου*, ὅ.π., σ. 39.
15. Ὅ.π., σ. 35 κ.ἑ., 44 κ.ἑ.

δέν εἶναι παρά ἔκφραση τοῦ φρονήματός του, τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεώς του. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τόν Ἀρχιεπίσκοπο Χρύσανθο. Αὐτό πού ἐντυπωσιάζει σ' αὐτόν εἶναι ὁ ἰδεολογικός –πνευματικός καλύτερα– ὁπλισμός του. Ὁ μακαρίτης καθηγητής Δημ. Μπαλάνος εἶχε ἐπιχειρήσει παρουσίαση τῶν ἰδεῶν τοῦ Χρυσάνθου κατά τήν ἐπίσημη ὑποδοχή τοῦ τελευταίου στήν Ἀκαδημία τῶν Ἀθηνῶν (10.2.1940)[16]. Κάποιες εἰδικές ἐπισημάνσεις θά ἐπιχειρηθοῦν καί ἐδῶ.

Ἡ διεθνής πολιτική συγκυρία δέν ἔφερε στό φῶς μόνο τό ἐθνικό καί πατρωτικό του φρόνημα, ἀλλά καί τήν ἐκκλησιαστική συνείδησή του. Ἐκυριαρχεῖτο ἀπό μόνιμη ἀγωνία γιά τήν ἀνόρθωση τοῦ Κλήρου, συνιστώντας ἐπιλογή συνετή, κατά τό ἀποστολικό *χεῖρας ταχέως μηδενὶ ἐπιτίθει* (Α΄ Τιμ. 5,22), γιά νά *μή ἐπισσωρεύωνται εἰς τόν κλῆρον πλεῖστοι ἀφυεῖς καί ἀνεύθυνοι εἰς τό κληρικόν ἔργον*. Ὡς προϋποθέσεις τῆς εἰσόδου στήν ἱερωσύνη θεωροῦσε τήν *μόρφωσιν καί ἁγνότητα βίου, διά νά δυνηθοῦν ἐπιτυχῶς νά ἀντεπεξέλθουν κατά πάσης ἀντιθέτου καί ἀντιχριστιανικῆς κοσμοθεωρίας*. Καί αὐτό ἰσχύει, φυσικά, σέ κάθε ἐποχή[17]. Βέβαια, ὡς τέκνο τῆς ἐποχῆς του καί αὐτός, ἐπηρεαζόταν ἰσχυρά ἀπό τό κυρίαρχο πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς δραστηριοποιήσεως τοῦ Κλήρου καί τῆς ἱεραποστολῆς στόν κόσμο, μέ παράλληλη ὑποτίμηση τῶν ἀσκητικῶν τάσεων. Ὁ ἐξαπλούμενος, ἄλλωστε, μαρξιστικός κοινωνισμός, προκαλοῦσε κοινωνιστικές ἐκρήξεις καί στόν συντηρητικό χῶρο ὡς ἀντίδραση.

Ὁ Χρύσανθος, ἔτσι, σέ ἕνα κείμενό του συμπαρατάσσει δεισιδαιμονία καί ἀσκητισμό, θεωρούμενο ὡς φυγή ἐκ τοῦ κόσμου-κοινωνίας[18]. Αὐτό ἦταν τότε καί τό ἰδεολογικό κίνητρο τῶν χριστιανικῶν ἀδελφοτήτων, πού εἶχε ἐξαρθεῖ ἰδιαίτερα στή συνάντηση τοῦ Ἁγίου Ὄρους (1930). Ὁ ἐκ τοῦ ἰδίου, ἄλλωστε, κλίματος καθηγητής Βασίλειος Στεφανίδης, ἀρχιμανδρίτης –δηλαδή μοναχός–, ἔγραφε γιά τόν μοναχισμό: *Ὁ ἀνθρώπινος βίος φύσει ἔχει τόσας ταλαιπωρίας. Διατί ὁ ἄνθρωπος νά προσθέτῃ καὶ ἄλλας διά τῶν ἰδίων αὐτοῦ χειρῶν καί νά τυραννῇ ἑαυτόν; Εἶναι τοῦτο εὐχάριστον εἰς τόν Θεόν;*[19]

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Χρύσανθος, κατά μία πρόσφατη καί εὐστοχότατη γιά τόν Προκάτοχό του κρίση τοῦ Μακαριστοῦ Ἀρχιεπισκόπου μας κ. Χριστο-

16. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Πρακτικά, σ. 66 κ.ἑ.

17. Βλ. ἄρθρο του «Ὁ Κλῆρος», Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια 3 καί 10 Νοεμβρίου καί 8 Δεκεμβρίου 1912. Πρβλ. Γ. Ν. Τασούδη, τόμ. Γ΄, σ. 144 κ.ἑ.

18. ... *Ὁ Χριστιανισμός περιωρίσθη μόνον εἰς νεκρούς τύπους καί κατήντησε δεισιδαιμονία καί ἀσκητισμός. Ἐντεῦθεν αἱ μακραὶ καὶ ἄγονοι ἐκεῖναι θεολογικαὶ συζητήσεις καὶ δὴ καθ' ὃν χρόνον οἱ Τοῦρκοι εὑρίσκοντο εἰς τὰ πρόθυρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως· ἐντεῦθεν ἡ πληθὺς τῶν μοναστηρίων, εἰς τὰ ὁποῖα κατὰ χιλιάδας συνέρρεον κατ' ἔτος μοναχοί, οὐδὲν εἰσφέροντες ἢ παράγοντες.* «Τό θρησκευτικόν αἴσθημα καί ἡ κοινωνία», Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια 13 καί 21.4.1912. Πρβλ. Γ. Τασούδη, τόμ. Γ΄, σ. 104 κ.ἑ. Εἶναι ἔντονα αἰσθητό τό κοραϊκό πνεῦμα.

19. Ἀρχ. Βασ. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, Ἀθῆναι 1959^2, σ. 463.

δούλου, ἦταν *καινοτόμος καί νεωτεριστής κατά τρόπον ἐλεγχόμενον*. Ἔτσι, δέν ἐδίστασε νά ταχθεῖ (τό 1912) ὑπέρ τοῦ δευτέρου γάμου τῶν ἐν χηρεία κληρικῶν, ἀλλά καί τοῦ γάμου τῶν ἐπισκόπων. Ἰδού ὅμως ἡ τεκμηρίωσή του: *Ἄν ἀποδειχθῆ, ὅτι οἱ τότε* (Πενθέκτη Οἰκουμ. Σύνοδος, 691/2) *ὑπάρχοντες ἀπαγορευτικοί λόγοι δέν ὑφίστανται σήμερον, οὐδέ προσγίνεται διά τοῦ γάμου τῶν ἐπισκόπων πρόσκομμα ἤ σκάνδαλον εἰς τάς συνειδήσεις τῶν Χριστιανῶν, τοὐναντίον μάλιστα αἴρονται κατά μέγα μέρος τά ἀπό τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀγαμίας προκύπτοντα σκάνδαλα καί οἱ κλονισμοί τοῦ ἠθικοῦ τῶν ἐπισκόπων γοήτρου, δέν βλέπομεν τόν λόγον, διά τόν ὁποῖον νά κωλύεται ἡ ἐκκλησία, εἴτε δι' οἰκουμενικῆς συνόδου, εἴτε δι' ἀμοιβαίας συνεννοήσεως τῶν ὀρθοδόξων αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν, νά ἀποκαταστήσῃ τήν σήμφωνον καί πρός τούς λόγους τοῦ ἀποστόλου πρᾶξιν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας*[20].

Μολονότι, ἐξ ἄλλου, θιασώτης τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἀναγνωρίζει ὅτι *δέν ἀνταποκρίνεται πρός τάς συγχρόνους καλαισθητικάς ἀνάγκας καί δέν ἱκανοποιεῖ τήν νεωτέραν ἀκουστικήν αἴσθησιν, ἱκανοποιουμένην μόνον ἐκ τῆς ἁρμονίας*. Δέχεται, ἔτσι, ἐναρμόνιση τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καί προτείνει τήν εἰσαγωγή τῆς τετραφωνίας στή λειτουργική πράξη. *Διά τόν σημερινόν ἄνθρωπον μουσική ἄνευ ἁρμονίας* εἶναι τι ἡμιτελές, γράφει. Ἡ ἀνησυχία του ἦταν, μήπως ἡ ἐκκλησιαστική μουσική *πάθῃ ἀπό μαρασμόν, ἀποξενωθῆ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἀνεπτυγμένης κοινωνίας καί ἀντικατασταθῆ ὑπό μουσικῆς ξένης*. Ζητεῖ ὅμως *βαθμηδόν δημιουργίαν γνησίας ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἁρμονίας*. Δέν πρόκειται, συνεπῶς, γιά ἄρνηση τῆς παραδόσεως, ἀλλά γιά προσπάθεια ἀνανεώσεώς της[21].

Κύριο ὅμως μέλημά του, στό ὁποῖο συμπυκνώνονται καί ὅλοι οἱ ἀγῶνες του, εἶναι ὁ πολιτισμός, ἡ πολιστισμική μας συνέχεια, ταυτιζόμενη μέ τήν ἐθνική μας συνέχεια καί διαχρονική συνοχή. Μέ τό περίφημο κριτικό ἄρθρο του «Ἡ μετεμψύχωσις τοῦ ἀρχαίου ἐθνικοῦ εἰς τόν νέον χριστιανικόν Ἑλληνισμόν» (1912)[22] προδιαγράφονται οἱ ἀγῶνες του γιά τό Ἔθνος. Ἔτσι, κατανοεῖται τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν ἐνίσχυση τῆς ἑλληνορθόδοξης παιδείας,

20. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Πρακτικά, σ. 72.

21. Κομνηνοί, ἄρθρο «Συντηρητικότης καί Πρόοδος» (1916) 111-113· Γ. Τασούδη, τ. Γ΄, σ. 230 κ.ἑ.

22. Γ. Τασούδη, τ. Γ΄, σ. 84 κ.ἑ. Ὁ Χρύσανθος κλείνει τό ἄρθρο του ὡς ἑξῆς: *Τήν σπουδήν τῶν κλασσικῶν γραμμάτων καί τήν θρησκευτικήν παίδευσιν πρέπει νά θέτωμεν καί οἱ νεώτεροι Ἕλληνες βάσιν τῆς νεωτέρας ἡμῶν μορφώσεως, χωρίς βεβαίως νά ὀλιγωρῶμεν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ζωῆς καί τῶν φιλολογικῶν αὐτῆς ἐκφάνσεων. Προσαρμόζοντες δέ καί οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς καί καλλιτέχναι τό ἀρχαῖον ἑλληνικόν πνεῦμα πρός τά στοιχεῖα καί τά αἰσθήματα τῆς νέας ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους θά παρασκευάσωσι τό ἔδαφος καί θά καταστῶσι πρόδρομοι μεγάλων συγγραφέων καί καλλιτεχνῶν μελλόντων νά ἀναδείξωσι τήν νεωτέραν ἑλληνικήν γλῶσσαν καί φιλολογίαν pulchram filiam pulchrae matris.* (σ. 85).

τῶν ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων καί τῶν φιλοπτώχων ἀδελφοτήτων, ὅπου δέν προσφέρονταν μόνο τά γράμματα καί ἡ ἠθική διαπαιδαγώγηση, ἀλλά καί ἡ ἐκμάθηση στοιχείων τῆς πολιτιστικῆς παραδόσεως (ὑφαντική τέχνη, κ.τ.ὅ.). Ἐξ ἴσου δέ μεριμνοῦσε γιά τήν τήρηση τῶν λειτουργικῶν ἐθίμων, τῶν τελετῶν καί πανηγύρεων, γνωρίζοντας τήν εὐεργετική τους δυναμική στή λαϊκή συνείδηση.

Πνεῦμα εὐρύτατο καί πατερικό, μποροῦσε νά διαγνώσει μέ ἀκρίβεια τά ρεύματα –τάσεις τῆς ἐποχῆς του καί τήν ἀληθινή πορεία τῶν πραγμάτων. Ἔτσι, προφύλαξε τήν Ἐκκλησία ἀπό ἄκαιρες συγκρούσεις καί ἀνωφελεῖς κρίσεις. Αὐτό συνέβη λ.χ. στήν περίπτωση τοῦ Ἀλεξ. Δελμούζου, πού προκάλεσε μέ κάποιο ἄρθρο του. Ὁ Χρύσανθος ἐκάλυψε τόν Δελμοῦζο, δίνοντας ἄλλο νόημα (χριστιανικό) στά γραφόμενά του[23].

Ἀπέφυγε, ἐπίσης, νά γράψει κατά τῶν δημοτικιστῶν, παρά τήν προτροπή τοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ΄, πείθοντάς τον ὅτι ἡ ἐφημερίδα τοῦ Πατριαρχείου *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια*, πού ἦταν ἡ φωνή τοῦ Φαναρίου, ἔπρεπε *νά ἵσταται ὑπεράνω τοιούτων ἀγώνων*. Ὅπως δέ ὁ ἴδιος ὁ Χρύσανθος σημειώνει: *οὕτως ἀντί νά γράψω κατά τῶν δημοτικιστῶν, ἔγραψα κατά τῶν Νεοτούρκων, ἐπιβουλευομένων διά τῆς ἐπεμβάσεως αὐτῶν εἰς τά σχολικά πράγματα τήν Ἑλληνικήν Γλῶσσαν*[24]. Ὁ μεγάλος αὐτός Ἱεράρχης δέν μποροῦσε μόνο νά ἱεραρχεῖ τά πράγματα-προβλήματα, ἀλλά καί νά διακρίνει τούς πραγματικούς κινδύνους τοῦ Ἔθνους. Γι' αὐτό προέβαινε σέ ἐνέργειες σκανδαλιστικές γιά τούς ἰδεολογικά μονολιθικούς καί πνευματικά δυσκίνητους. Παρόμοια θαρραλέα καί σωτήρια ἐνέργεια ἦταν ἡ (τυπική) συνεργασία του μέ τό σοβιέτ τῆς Τραπεζοῦντος, μετά τήν κατάλυση τῶν ρωσικῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν καί τή σύσταση Διευθυντηρίου σοβιέτ (1917). Συμμετέχει στίς συνεδρίες, γιά νά παρακολουθεῖ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τήν πορεία τῶν πραγμάτων καί νά ἐπηρεάζει ὑπέρ τοῦ λαοῦ, γινόμενος *τοῖς πᾶσι τά πάντα, ἵνα πάντως τινάς σώσῃ* (Α΄ Κορ. 9,22). Ὁ Ὀδυσσέας Λαμψίδης ἔχει ἀνιχνεύσει διεξοδικά τή συνεργασία τοῦ Χρυσάνθου μέ τόν Γεώργιο Σκληρό, σοσιαλιστή κοινωνιολόγο καί διακεκριμένο ἐκπρόσωπο τῆς μαρξιστικῆς σκέψεως[25], ἀποδίδοντας σ' αὐτόν καί τίς κοινωνικές ροπές τοῦ Χρυσάνθου, μολονότι τό ὑπόβαθρο τοῦ Ἀρχιερέως ἦταν καθαρά ἁγιογραφικό καί πατερικό, δηλαδή παραδοσιακό ὀρθόδοξο.

Πάντως ἡ ἀναφορά τοῦ Χρυσάνθου στά σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα (γυναίκα, ἀνεργία, ἀλκοολισμός, ἐργαζόμενο παιδί) τό 1930 στό Ἅγιον

23. Γνωμάτευσις περί τῆς διδασκαλίας τοῦ Δελμούζου (1928). Γ. Τασούδη, τ. Γ΄, σ. 412 κ.ἑ.
24. Βιογραφικαί Ἀναμνήσεις. Γ. Τασούδη, τ. Α΄, σ. 17.
25. Ὀδ. Λαμψίδη, «Γ. Σκληρός καί μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρύσανθος Φιλιππίδης», Τά ἱστορικά, τεῦχ. 23, Δεκέμβριος 1995, σ. 351 κ.ἑ.

Ὅρος ἐντυπωσίασε[26]. Ἐπίσης, τό ἄρθρο του τό 1932 «Ἡ κοινωνική κρίσις καί ἡ Ἐκκλησία»[27], μέ τολμηρότατες θέσεις γιά τό ἀναπτυσσόμενο τότε κομμουνιστικό κίνημα, τό ἀδυσώπητο μορμολύκειο γιά τήν ἀστική τάξη, πού ἐπέμενε νά θεωρεῖ τήν Ἐκκλησία *κωφάλαλη θεραπαινίδα της*. Ὁ Χρύσανθος παρατηρεῖ: *...αἱ ἀστικαί ὀργανώσεις τῶν Ἀθηνῶν ἐζήτησαν παρά τοῦ Μακαριωτάτου* [...] *νά συμπράξῃ ἡ Ἐκκλησία κατά τοῦ κομμουνισμοῦ καί οἱ ἐφημέριοι, ἐκτρεπόμενοι τῆς ὑψηλῆς αὐτῶν κλήσεως, νά καταστῶσι συνεργοί τῆς ἀστυνομίας καί καταδόται τῶν κατ' ἐνορίας κομμουνιστῶν*[28]. Εἶναι δημόσια καί ἐπίσημη καταγγελία γιά καταστάσεις, πού ὁδήγησαν στόν ἐμφύλιο καί τίς φρικαλεότητές του! Ὁ σεβάσμιος Ἱεράρχης, μέ τή φωτεινή του σκέψη καί κρίση, θέλει νά προφυλάξει τήν Ἐκκλησία ἀπό ἄστοχες ἐμπλοκές στίς καιρικές ἰδεολογικές ἀντιπαραθέσεις, πού εἶναι ἔξω ἀπό τή φύση καί ἀποστολή της, καί μάλιστα, ὅταν πρόκειται γιά ἰδεολογίες-τοκετούς ξένων ὠδίνων, πού εἰσήχθησαν σατανικά στή ζωή τοῦ ἔθνους μας καί συνιστοῦν μόνιμο σκόλοπα τῆς ἱστορικῆς του σάρκας. Εἶναι στό σημεῖο αὐτό μεγαλειώδεις οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ σοφοῦ Ἱεράρχου:

Ἡ Ἐκκλησία, ἱσταμένη ὑπεράνω τῶν ἑκάστοτε ἐναλλασσομένων (= προσωρινότητα τῶν ἐγκοσμίων) *οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν συστημάτων, δέν δύναται καί δέν πρέπει νά συνταυτίζηται μέ οἱονδήποτε ἐφήμερον κοινωνικόν σύστημα καί μέ οἱανδήποτε κοινωνικήν τάξιν καί νά ἀγωνίζηται ὑπέρ ἐπικρατήσεως αὐτῶν* [...]. *Ἡ Ἐκκλησία δέν εἶναι Ἐκκλησία μιᾶς μόνον κοινωνικῆς τάξεως, οὐδέ ἑνός μόνου λαοῦ ἤ ἑνός Ἔθνους* (= κατά τοῦ ἐθνικισμοῦ) *ἤ τοῦ Κράτους· ἡ Ἐκκλησία, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀπ' ἀρχῆς σύστασις καί ἡ ἱστορία αὐτῆς, εἶναι ἡ ἀπ' ἀρχῆς καθολική καί ἀποστολική Ἐκκλησία, ἡ ἀπό περάτων ἕως περάτων, καί φιλόστοργος μήτηρ ὅλων τῶν λαῶν καί ὅλων ἀνεξαρτήτως τῶν κοινωνικῶν τάξεων, καί ἐκείνων ἀκόμη, ὅσαι ἐκ πλάνης ἔχουν στραφῆ κατ' αὐτῆς.* Διακηρύσσει, μάλιστα, ὅτι οἱ ἅγιοι Πατέρες *κηρύττουν τόν κομμουνισμόν τῆς ἀγάπης, ὡς θεμελιώδη χριστιανικήν διδασκαλίαν καί ὅτι ἐπί τά ἴχνη τῆς κομμουνιστικῆς πολιτείας τῆς ἀγάπης βαδίζει μέχρι σήμερον ὁ μοναχικός βίος καί δή ὁ κοινοβιακός καί ἰδίᾳ ἐν Ἄθῳ...* Εἶναι εὔλογη, συνεπῶς, ἡ πρακτική πρότασή του: *Συστηματοποιοῦσα ἡ Ἐκκλησία τήν ἀγάπην, ὀφείλει νά συστήσῃ κατά ἐνορίας κέντρα κοινωνικῆς προνοίας καί ἀντιλήψεως καί εὑρέσεως ἐργασίας εἰς τούς ἀέργους*[29]. Ὀρθά κατανοεῖ ὁ Χρύσανθος, ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ σαγήνη τῆς Ἐκκλησίας, γιά νά ἁλιεύσει τούς ἀντιθέτους καί νά κερδίσει τήν ἐμπιστοσύνη τους.

26. *Γ. Τασούδη*, τ. Γ΄, σ. 398 κ.ἑ. («Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀπέναντι τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν καί ἠθικῶν ζητημάτων»).

27. Ὀρθοδοξία 13 (1932). Πρβλ. *Γ. Τασούδη*, τ. Γ΄, σ. 386 κ.ἑ.

28. *Γ. Τασούδη*, ὅ.π., σ. 386.

29. *Τοῦ ἰδίου*, σ. 387 κ.ἑ.

Στό πλαίσιο αὐτό ἐντάσσεται καί ἡ στάση τοῦ Χρυσάνθου ἔναντι τῶν ἀλλοθρήσκων καί ἑτεροδόξων. Ἤδη στόν Πόντο, ὅπως εἴδαμε, περιέθαλπε καί προστάτευε Μουσουλμάνους καί Ἀρμενίους, ἀποδεικνύοντας ἔμπρακτα τό φιλάνθρωπο ἄνοιγμα τῆς Ὀρθοδοξίας στά πανανθρώπινα προβλήματα. Πρός τούς Ἀγγλικανούς ἦταν ἀνοικτός, σύμφωνα καί μέ τήν τότε θέση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου[30]. Στούς Ρωμαιοκαθολικούς Καπουκίνους τῆς Τραπεζοῦντος, ἐπίσης, προσέφερε βοήθεια καί ὑποστήριξη, ὅταν ἡ Μονή των ἠπειλεῖτο ἀπό τόν Βαλή τῆς περιοχῆς μέ ἐπίταξη. Ὅταν ὅμως ἡ πίστη καί τό ἔθνος ἦσαν *τό κινδυνευόμενον καί προκείμενον*, ἡ στάση του γίνεται ἀνυποχώρητα ἑλληνορθόδοξη. Πρόκειται γιά τό θέμα τῆς συνάψεως *κονκορδάτου* μεταξύ ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καί κράτους τοῦ Βατικανοῦ[31], τοῦ νέου δηλαδή Παπικοῦ κράτους, ὅπως διαμορφώθηκε μέ τό καθεστώς Μουσολίνι (1929). Κονκορδάτο σήμαινε –καί σημαίνει– κρατική ἀναγνώριση τοῦ Παπισμοῦ. Ὁ Χρύσανθος εἶχε στή σχέση μέ τόν Παπισμό ἀποσαφηνισμένες ἀπόψεις, πού ὁδηγοῦσαν σέ καθαρή στάση, ἔξω ἀπό κάθε ἔννοια πολιτικῶν ἐλιγμῶν ἤ καί ἀτολμης διγλωσσίας. Ὁριστικό σχίσμα Ἀνατολῆς-Δύσεως θεωροῦσε τό 1204[32]. Στόν ἀπό Τραπεζοῦντος Ἀρχιεπίσκοπό μας, ἄλλωστε, ὀφείλουμε τόν ὅρο *ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή*, ἡ ταυτότητα τῆς ὁποίας καθορίσθηκε ἱστορικά, μέ βάση τήν πνευματική κυρίως διαφοροποίησή της ἀπό τή φραγκοπαπική Δύση[33]. Καί αὐτό δέν τοῦ τό συγχώρησαν οἱ Γερμανοί ἐπιδρομεῖς.

Ὁ Χρύσανθος, ὡς ἁπλός ἀποκρισάριος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, κατόρθωσε νά πείσει τό 1931 τόν Πρωθυπουργό Ἐλ. Βενιζέλο, πολιτικά ἀντίπαλο, νά μήν προχωρήσει στή σύναψη κονκορδάτου. Τό θέμα ὅμως ἐπανῆλθε τό 1936 ἐπί δικτατορίας Ἰ. Μεταξᾶ. Ὁ Χρύσανθος καταθέτει ἐκ νέου τή σοφή ἄποψή του σέ ἕνα σπουδαῖο ὑπόμνημα[34]. Εἶναι ἀδύνατο νά ἀναλύσουμε ἐδῶ τό κείμενό του. Θά παραθέσουμε μόνο κάποιες θέσεις του, πού ἰσχύουν καί σήμερα μέ τίς νέες παπικές ἀπαιτήσεις. Ὡς γνωστόν, τό 1979 συνήψαμε, λόγω Ἑνωμένης Εὐρώπης, γιά πρώτη φορά, διπλωματικές σχέσεις μέ τό Βατικανό, ἀναγνωρίζοντας ὡς ὀρθόδοξο ἔθνος τήν κρατική ὑπόσταση τοῦ Παπισμοῦ. Ὁ μακαρίτης ἀρχιεπίσκοποες Σεραφείμ συνήθιζε νά θέτει τό ρητορικό ἐρώτημα: εἶναι Ἐκκλησία τό Βατικανό; Σήμερα ὅμως ὁ Πάπας, μέ τό ἔμμεσο αἴτημά του νά γίνει δεκτός ὡς ἐκκλησιαστική κεφαλή στήν Ἑλλάδα, ζητεῖ νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ πλήρης ἀναγνώριση τοῦ Παπισμοῦ, τῆς μεγαλύτερης διαστρο-

30. Βλ. *Βασ. Θ. Σταυρίδου*, Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἀθῆναι 1967, σ. 139 κ.ἑ.

31. «Σημείωμα περί Concordat». *Γ. Τασούδη*, τ. Γ΄, σ. 336 κ.ἑ.

32. «Διατί τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον ὠνομάσθη Οἰκουμενικόν». *Γ. Τασούδη*, τ. Γ΄, σ. 435 κ.ἑ.

33. Βλ. *Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου*, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 27 κ.ἑ. Πρβλ. τήν ἐναρκτήρια ὁμιλία τοῦ Ἱεράρχη στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Πρακτικά, ὅ.π., σ. 74 κ.ἑ.).

34. *Γ. Τασούδη*, τ. Γ΄, σ. 336 κ.ἑ. («Σημείωμα περί Concordat»).

φῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν ἱστορία καί τοῦ θλιβερότερου καταλοίπου –μαζί μέ τόν κληρονομικό βασιλικό θεσμό– τοῦ φραγκοτευτονικοῦ Μεσαίωνα[35].

Ὁ μακαριστός Ἀρχιεπίσκοπος ὑποστήριξε μέ σθένος, ὅτι *ἡ σύναψις concordat εἶναι ἐπιζήμιος εἰς τό ἑλληνικόν κράτος καί εἰς τήν ἑλληνικήν ἐκκλησίαν καί ὅτι δέον παντί τρόπῳ νά ἀποφευχθῇ τοῦτο.* Σήμερα κάποιοι θά τον χαρακτήριζαν «φονταμενταλιστή»... Παρά τήν *νόμῳ κρατοῦσαν πολιτείαν* ὁ Χρύσανθος, ὡς ρωμηός-ἕλλην, ἔβλεπε Πολιτεία καί Ἐκκλησία ὡς συνάλληλα μεγέθη καί ἀλληλοπεριχωρούμενα στήν πράξη ὑπέρ τοῦ Ἔθνους. Τά κονκορδάτα, γράφει, εἶναι *μᾶλλον συνθηκολογήσεις πρός τήν παντοδυναμίαν τοῦ Πάπα. Γι' αὐτό ἡ Ἑλλάς οὐδεμίαν ἔχει ἀνάγκην νά συνάψῃ* [...] *concordat, διότι αἱ σχέσεις τῆς Πολιτείας πρός τά διάφορα ἑτερόδοξα θρησκεύματα καί, ἐπομένως, καί πρός τό καθολικόν, ἔχουσιν ὁρισθῆ διά τοῦ συντάγματος καί διά νόμων δημοσίου δικαίου* [...]. *Τό μόνον, ὅπερ ἀπολείπεται νά πράξῃ τό Ἑλληνικόν Κράτος, εἶναι νά ἐφαρμόσῃ μετά σθένους τούς κατά τῶν προπαγανδῶν καί ἐπομένως καί κατά τῆς καθολικῆς προπαγάνδας θεσπισθέντας καί θεσπιθησομένους νόμους*[36].

Γνωρίζοντας δέ καλά τίς μεθόδους τοῦ Παπισμοῦ, δηλώνει: *...Δέν βλέπω πῶς ἡ μικρά Ἑλλάς, δεσμευομένη μέ concordat, θά ἀποτρέψῃ τάς παπικάς αὐθαιρεσίας καί ἐπεμβάσεις τῶν ἰσχυρῶν.* Αὐτά δέ mutatis mutandis ἰσχύουν καί σήμερα. Ἂς θυμηθοῦμε τό Κόσσοβο καί τόν μόνιμο καί σταθερά ἐκδηλούμενο ἀνθελληνισμό τοῦ Βατικανοῦ, ὡς σήμερα. Σημασία δέ ἔχει ὅτι, παρά τίς κατά καιρούς δημιουργούμενες λόγω τῶν οἰκουμενικῶν σχέσεων ἐντυπώσεις, καί οἱ κορυφαῖοι ἐκφραστές τῆς Ὀρθοδοξίας σήμερα δέν ἔχουν ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπό τίς θέσεις τοῦ Χρυσάνθου. Ἔτσι λ.χ. ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Περγάμου κ. Ἰωάννης (Ζηζιούλας), καθηγητής-ἀκαδημαϊκός καί διακεκριμένος ἐκπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἔλεγε σέ σύναξη τῆς Ὀρθοδόξου Νεολαίας τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Περιστερίου: *Στούς Ρωμαιοκαθολικούς ὑπάρχει δυσκολία νά ξεχωρίσει κανείς τήν ἐκκλησία, λόγω τοῦ ὅτι ἡ ἐκκλησία ὑπάρχει ἐκεῖ, ὡς κάτι τό ἀνταγωνιστικό μέ τίς πολιτικές δυνάμεις. Τό κράτος τοῦ Βατικανοῦ ἀνταγωνίζεται ὡς κράτος τά ἄλλα κράτη. Ἔχει τή διπλωματία του, ἔχει τίς διεθνεῖς σχέσεις του. Ἀκόμη περισσότερο ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία μπῆκε στόν πειρασμό νά ταυτιστεῖ μέ πολιτικά κόμματα, τό χριστιανοδημοκρατικό κόμμα, τό ὁποῖο τήν ἐκπροσωποῦσε σέ μεγάλο βαθμό στήν Ἰταλία, ἀλλά καί σέ ἄλλες χῶρες. Δείχνει νά πιστεύει ἡ ἐκκλησία ὅτι μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ μιά ἰδεολογία ἤ καί μέ ἕναν κομματικό μηχανισμό*[37].

35. Πρβλ. *Χρ. Γιανναρᾶ*, Ἀλήθεια καί ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1977, σ. 113 κ.ἑ.
36. Ὅ.π., σ. 337 κ.ἑ.
37. Διάβαση 7 (1997) 6.

Ὁ Μ. Βασίλειος (†379) εἶχε πεῖ γιά τούς πάπες τῆς ἐποχῆς του, καί πρίν ἀκόμη ἀπό τήν ἐκφράγκευσή τους: *Τά ὑπερήφανα ἤθη αὐτῶν, θεραπευόμενα, ὑπεροπτικώτερα γίνεσθαι πέφυκε.* Ὅσο δηλαδή τούς κολακεύεις, τόσο ἀποθρασσύνονται. Γι' αὐτό καί ὁ Χρύσανθος τονίζει, ὅτι *τό concordat θά αὐξήση τάς δυσχερείας καί τάς ἐπεμβάσεις τῶν ξένων* καί, συνεπῶς, θά καταστῆ *ἐπιζήμιο.* Καί μιά προφητική διάγνωσή του, προεκτεινόμενη στήν ἐποχή μας: *Πᾶσα ὑποχώρησις εἰς τό Βατικανόν δέν θά βελτιώση τάς ἀμοιβαίας σχέσεις, οὐδέ θά ἀμβλύνη τήν ὀξύτητα τῆς ἐχθρότητος αὐτοῦ πρός τόν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικόν λαόν· ἀπ' ἐναντίας αἱ ἀπαιτήσεις πρός νέας ὑποχωρήσεις θά ηὔξανον καί ἡ ἐχθρότης θά ἐπετείνετο*[38]. Ἀκουέτωσαν ταῦτα καί οἱ Ἕλληνες πολιτικοί. Καί αὐτό τό λέγω ὄχι ἐπιτιμητικά, ἀλλά παρακλητικά. Πρέπει ὅμως νά διαθέτει κανείς τήν παιδεία καί ἱστορική γνώση τοῦ Μεγάλου Ἀρχιεπισκόπου, γιά νά μπορεῖ νά δεῖ ἔτσι τά πράγματα. Ἡ κοντόφθαλμη οἰκονομιστική πολιτική ὁδηγεῖ σέ μυωπάζουσα στάση καί ἀνάλογες ἐνέργειες.

Μακαριώτατε,

Ὁ μακαριστός Ἀρχιεπίσκοπος ἄφησε βιοτήν καί παρακαταθήκην, πού δέν μποροῦν νά ἀγνοήσουν ποτέ οἱ Ἱεράρχες μας, καί μάλιστα οἱ ἄμεσοι διάδοχοί του. Κατά τόν Παν. Στάμου ἦταν *θαυμαστός ἀνήρ καί σφόδρα μέγας*[39]. Κατά τόν Συνέσιο, ἐπίσκοπο Κυρήνης (†415), *οὐκ ἐπιλείψουσι τῷ Θεῷ στρατιῶται πρέποντες Ἐκκλησίας*[40]. Στρατιώτης πιστός τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε καί ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Χρύσανθος. Ἡ παρουσία σήμερα στόν ἀρχιεπισκοπικό μας θρόνο Ἱεράρχου μέ τήν παιδεία καί τό ἀγωνιστικό σθένος –ὅπως διαπιστώνεται– τοῦ Χρυσάνθου, δείχνει, ὅτι ἡ παραπάνω ἀρχή τοῦ Συνεσίου ἔχει στήν Ἐκκλησία μας μόνιμη ἰσχύ.

38. Ὅ.π., σ. 340, 343.
39. *Π. Στάμου*, ὅ.π., σ. 61.
40. PG 66, 1344.

ΘΑΝΑΣΗ ΜΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΙΖΥΗΝΟΣ ΤΟ 2000

1. Η Ελλάδα πριν από 103 χρόνια....

Ο θάνατος του Γεώργιου Βιζυηνού συμπίπτει με την ήττα του 1897. Η ήττα αυτή έκανε πιότερο φανερή την ανάγκη για μια βαθύτερη αλλαγή στα ελληνικά πράγματα. Η ανάγκη όμως για αλλαγή ήταν στη συνείδηση πολλών φωτεινών πνευμάτων φανερή πολύ πριν το 1897. Συνέχεια θα λέγαμε του βίαια σταματημένου νεοελληνικού διαφωτισμού. Ήδη μετά το 1821, τον αγώνα, τις περιπέτειες, τις συγκρούσεις, τη δημιουργία του πρώτου μικρού νεοελληνικού κράτους, από τότε οι φωνές αγωνίας και αναζήτησης πυκνώνουν. Τις περισσότερες φορές, βέβαια, πνίγονται. Όμως, καθώς πλησιάζουμε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα σ' όλα τα επίπεδα (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό) αχνοφαίνεται το καινούριο, το αναγκαίο *άλλο*.

Στα χρόνια εκείνα έχουμε το πέρασμα στο αναπτυγμένο εμπόριο, την προώθηση των τραπεζικών σχέσεων και τη δημιουργία βιομηχανικών μονάδων. Παράλληλα, στην πολιτική ζωή παρατηρείται μια πόλωση, που εμφανίζεται ανάμεσα στους παλιούς πολιτικούς από τη μια και από την άλλη με το κόμμα αυτών που εκπροσωπούν την αστική τάξη, που δημιουργείται με την οικονομική άνθιση. Από το 1881 τουλάχιστον ο Χαρίλαος Τρικούπης, όντας αρχηγός της δεύτερης αυτής μερίδας, προσπαθεί να διαλύσει το κατεστημένο των παλιών και να προωθήσει τα σχέδιά του για ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό του κράτους. Έχουμε όμως μια άνιση και υπέρμετρη δανειοδότηση από τους ξένους, πράγμα που οδηγεί και στη χρεοκοπία του 1893. Τα προβλήματα στις χαμηλές τάξεις διογκώνονται και άλλοτε φανερώνουν την έλλειψη σωστής εσωτερικής πολιτικής, άλλοτε πάλι τον μεσαιωνικό χαρακτήρα της κοινωνίας μας. Και στον εξωτερικό επίσης τομέα τα πράγματα βρίσκονται σε εξάρτηση από τις προστάτιδες δυνάμεις, κυρίως την Αγγλία, και τα συμφέροντά τους στην περιοχή. Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος (1877-78) έδωσε την ευκαιρία σε πολιτικές ομάδες να επικρίνουν την ελληνική στάση, και παρακινούσαν τον λαό σε εξέγερση των υπόδουλων στην Τουρκία περιοχών. Το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) δεν ευνόησε την Ελλάδα· μόνο με πιέσεις γίνεται προσάρτηση ορισμένων περιοχών στα βόρεια σύνορά μας (Θεσσαλίας-Ηπείρου). Οι πολιτικές ομάδες δε χάνουν ευκαιρία και παρακινούν πάλι τον λαό σε εξεγέρσεις. Η ήττα του 1897 φέρνει στο προσκήνιο όλα τα προβλήματα του ελληνικού κράτους.

Στον πολιτιστικό τομέα, τα γενικά προβλήματα που καθορίζουν την εποχή είναι: αναζήτηση βαθύτερου εθνικού χαρακτήρα, εκτίμηση της παράδοσης και, το σπουδαιότερο, η γλώσσα. Μπορούμε να πούμε μάλιστα ότι η αναζήτηση της εθνικής φυσιογνωμίας μας από το 1821, μετά από πενήντα χρόνια ταλαιπωριών και διαστρεβλώσεων, γύρω στα 1880 βρίσκει την ολοκληρωμένη της έκφραση.

Μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα τοποθετείται η πνευματική παρουσία του Γεώργιου Βιζυηνού. Ο θάνατός του συμπίπτει με μια ήττα, τομή για τα επόμενα εκατό χρόνια. Το ερώτημα είναι: Τι διδαχτήκαμε; Τι άλλαξε; Σε τί μπορεί να μας βοηθήσει σήμερα ο Γ. Βιζυηνός;

2. Από τη Θράκη στην Αθήνα

Το 1873 τον Σεπτέμβρη, παλικάρι εικοσιτεσσάρων χρονών, ο Γεώργιος Βιζυηνός πρωτοέρχεται στην Αθήνα. Είχε ήδη μια περιπετειώδη ζωή: ράφτης στην Κωνσταντινούπολη, σπουδαστής στην Κύπρο και στη Σχολή της Χάλκης, ποιητής με τυπωμένη ποιητική συλλογή. Έζησε στην Πόλη και στη Λευκωσία, σε εκκλησιαστικούς κύκλους, αλλά δεν ήταν μακριά ούτε από την κοσμική ούτε από τη λαϊκή ζωή.

Στα λαογραφικά γραπτά του, όπως «Οι καλόγεροι και η λατρεία του Διονύσου εν Θράκη» (1888) αλλά και η «Πρωτομαγιά» (1884), καθώς και στα διηγήματά του γενικά εμφανίζεται η Θράκη που έζησε ο Βιζυηνός και η Θράκη που θυμόταν. Το τελευταίο δημοσιευμένο διήγημά του «Μοσκώβ Σελήμ» (1895) –που είχε γραφεί νωρίτερα– δείχνει τη Θράκη της συνύπαρξης λαών και πολιτισμών.

Η Θράκη, παρά την πρώιμη τουρκική κατοχή –1360 περίπου– καταφέρνει να ορθοποδήσει οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά. Ο 19ος αιώνας είναι κυριολεκτικά περίοδος αναγέννησης. Μετά το τέλος τους Κριμαϊκού πολέμου (1856) παρατηρείται μια πολιτιστική αναδίπλωση στον χώρο της ενιαίας (ακόμη) Θράκης. Ο Βιζυηνός τα τρυφερά χρόνια της ζωής του, παρά τις προσωπικές του ατυχίες και περιπέτειες, ζει σε δύο ακμαία κέντρα του ελληνισμού: την Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο. Ο περιορισμός του στο *ραφτάδικο* και στο *μοναστήρι* αντίστοιχα ανέδειξε εντονότερα τον πόθο του νεαρού Γ. Βιζυηνού να πετάξει προς τη ζωή και τη μόρφωση. Ορφανός από πέντε χρονών, στους πέντε δρόμους, ζητούσε στηρίγματα για τα πετάγματά του αυτά. Η απουσία του πατέρα (εκτός από την αναζήτηση στηρίγματος στη μητέρα και στον παππού –που όμως δεν τον βοηθούσαν στον δρόμο της μόρφωσης–) υποκαταστάθηκε από την παρουσία αρχικά του κύπριου Γιάγκου Γεωργιάδη, ύστερα του αρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου Β΄, στη συνέχεια των Γ. Χασιώτη και Ηλία Τανταλίδη. Κομβική όμως είναι η παρουσία του

Γεωργίου Ζαρίφη (από το 1873 ως τον θάνατο του Ζαρίφη το 1884). Ό,τι κατάφερε στον επιστημονικό, φιλοσοφικό και λογοτεχνικό τομέα συμπίπτει με τα δώδεκα χρόνια της προστασίας που του πρόσφερε ο Γ. Ζαρίφης. Απ' αυτή την έννοια, ο Γεώργιος Βιζυηνός δεν απογαλακτίστηκε ποτέ, πράγμα που εκφραζόταν και ως μια γενικότερη ανασφάλεια.

*

Είναι πολύ ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε πώς ο Γεώργιος Βιζυηνός παρουσιάζει την Αθήνα και τη ζωή της. Κυρίως σε δύο διηγήματά του, «Μεταξύ Πειραιώς και Νεαπόλεως» (δημοσιευμένο στις 21-28 Αυγούστου 1883) και «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» (στις 1-29 Ιανουαρίου 1884) στο περιοδικό *Εστία* και τα δύο, βρίσκουμε τις εντυπώσεις και τις κρίσεις του Γ. Βιζυηνού για την Αθήνα. Επίσης και στο αγνοημένο «Η Πρωτομαγιά» (δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 1-2 Μαΐου 1884) έχουμε μια χαρακτηριστική σχετική αποστροφή.

Στηριγμένοι στα αποσπάσματα αυτά, θα προσπαθήσουμε να συγκροτήσουμε τη στάση του Βιζυηνού. Να σημειώσουμε ότι ο Θρακιώτης δημιουργός από το 1873 ως το 1883-84 σποραδικά έμεινε στην Αθήνα, ενώ μόνιμα πια εγκαθίσταται σ' αυτήν τέλη Μαρτίου 1884, όταν πεθαίνει ο προστάτης του Γ. Ζαρίφης (17 Μαρτίου 1884).

Δεν έχει γενικά καλή ιδέα για την Αθήνα και τους Αθηναίους. Με μια λεπτή ειρωνεία συχνά μιλά και για τα δύο.

Καθώς βρίσκεται στο ατμόπλοιο Rio Grande, ταξιδεύοντας από τον Πειραιά προς τη Νεάπολη, μετά από μια θαλασσοταραχή, απογευματάκι, ο ποιητής ρεμβάζει τη δύση του ηλίου. Προσωποποιεί τον Ήλιο που δίνει εντολές, πριν αποσυρθεί για λουτρό και δείπνο στα παλάτια του, στις νεφέλες του:

Συ λάβε τους ασκούς σου και δράμε προς την Αίγυπτον. Οι άνθρωποι εκεί έχουν φυτεύσει δένδρα. Τα δένδρα παρεκάλεσαν διά βροχήν. Γνωρίζεις την προς αυτά αδυναμίαν μου· δεν υποφέρω να τα βλέπω διψασμένα. Σύ, πλήρωσον τους λαγήνους σου και πέτα εις τας Αθήνας. Η απρονόητος δημαρχία δεν εφρόντισεν ακόμη να υδροδοτήση επαρκώς την πόλιν· οι ανόητοι κάτοικοι ρίπτουν τας ακαθαρσίας επί των οδών και των οικοπέδων· η ακίνητος ατμοσφαίρα επληρώθη μιασμάτων και κονιορτού· μετ' ολίγον θα γεννηθή ο κοιλιακός τύφος, και οι Αβδηρίται των Αθηνών θα αιτιώνται εμέ και τους περί εμέ διά θανάτους, ων αίτιοί εισιν αυτοί και μόνοι. Πήγαινε! βρέξε και ανάβαλε καν το κακόν χάριν της υπολήψεώς μας!

Τον Οκτώβρη του 1875, αφού για ένα χρόνο ο Βιζυηνός φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας, παίρνει αποδεικτικό σπουδών και γράφεται στο Γκαίτιγκεν/Γοττίγγη της Γερμανίας. Στο διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» περιγράφει τον πρώτο του χειμώνα στη Γερμανία. Ξεκινά τη διήγηση με μια αποστροφή προς τους Αθηναίους:

Τον πρώτον εν Γερμανία χειμώνα μου τον είχον διέλθει «εν πέντε σισύραις εγκεκορδυλημένος », και όμως πάντοτε ριγών και «χουχουλίζων». Και παρακαλώ τον Αθηναίον αναγνώστην μου να μη με περιγελάση διά την εξομολόγησιν. Ας επιφυλάξη το αττικόν άλας όπως αλατίση τας ευφυολογίας του, όταν δοθή και εις αυτόν η ευχάριστος ευκαιρία να ζήση, έστω και επί τινας εβδομάδας, εν θερμοκρασία 32°, λέγω τριάκοντα δύο βαθμών Ρεωμύρου, ουχί «υπέρ», παρακαλώ, αλλ' «υπό» το μηδενικόν (...) να ιδή τα από του μύστακος αυτού κρεμάμενα κρύσταλλα, λαμβάνοντα το σχήμα και τας διαστάσεις, ας έσχον κατά τον προπαρελθόντα χειμώνα εν Αθήναις αι υπό των νεροχυτών και των ακροκεράμων κρεμασθείσα ραβδοκρύσταλλοι, και τότε «ας έλθη να τα πούμεν»!*

Και στην «Πρωτομαγιά», καθώς βρίσκεται σε μια επαρχία της Θράκης, την Ανατολική εννοεί, όπου η πατρίδα του Βιζύη και το μεταλλείο στο Σαμάκοβο, σε μια περιπετειώδη διαδρομή με άμαξα πολύ νωρίς θυμάται την Αθήνα και τους Αθηναίους πάλι:

Μετ' ολίγον ο ήλιος εστόλισε τον ορίζοντα με την μεγαλοπρέπειαν εκείνην του φωτός και των χρωμάτων, περί των οποίων πολλοί μεν ομιλούμεν και γράφομεν εν Αθήναις, ολίγοι όμως ηγέρθημεν τόσον πρωί, ώστε να τα ίδωμεν αληθώς ιδίοις όμμασιν (Έμμεση κριτική προς την επιφανειακή λογοτεχνία της εποχής του;).

Με το ίδιο πειραχτικό πνεύμα, όταν στο λιμάνι του Πειραιά πρόκειται να επιβιβαστεί στο Rio Grande, ο Βιζυηνός, βλέποντας πολλά όμοια κιβώτια να φορτώνονται στο καράβι, παρατηρεί: *Εφαίνετο, ότι Αθηναίος τις Ιακώβ μετά των υιών και θυγατέρων, των νυμφών και των γαμβρών, των εγγονών και των δισεγγόνων του, απήρχετο εις υπερπόντιον παντοτεινήν μετοικεσίαν.* Αργότερα, στην εξέλιξη του διηγήματος πληροφορούμαστε το περίεργο περιεχόμενο των κιβωτίων –στίχοι γραμμένοι σε μεμβράνες από Έλληνα πλούσιο που κατοικεί στην Καλκούτα, τους μεταφέρει μαζί του στα ταξίδια και αναζητεί ακροατές τους!

Στο διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς Ιστορίας», που διαδραματίζεται στη Γερμανία, ο Βιζυηνός συναντά τον Πασχάλη, παλιό συμμαθητή του από το Γυμνάσιο της Πλάκας. Θυμάται τα σχετικά με τις γυμνασιακές σπουδές στην Αθήνα, τα γλέντια, τη ζωή τους τη μαθητική, τη φοιτητική. Την Αθήνα την αποκαλεί: *εις την ανά την Ανατολήν, εστίαν των φώτων, τας κλεινάς Αθήνας*. Προχωρεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και συγκρίσεις για το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα και στη Γερμανία (θα μας απασχολήσει σε άλλο άρθρο).

Έτσι έβλεπε ο Γεώργιος Βιζυηνός, ο ορφανός *Τουρκομερίτης*, την Αθήνα

* Περιτυλιγμένος με πέντε γούνες.

και τους Αθηναίους. Και το κατεστημένο της εποχής βρήκε τρόπο να τον παραμερίσει, να τον βάλει στο περιθώριο και στο τέλος να εξουθενώσει τον Θρακιώτη δημιουργό. Έχει απόλυτα δίκιο ο Ευάγγελος Παπανούτσος –από τους λίγους που μίλησαν για τον *άλλο* Βιζυηνό– σημειώνοντας:

Πραγματικά υπήρξε μεγάλο ατύχημα για την κίνηση των φιλοσοφικών ιδεών στη νέα Ελλάδα το γεγονός ότι ο Γ. Βιζυηνός δεν εσταδιοδρόμησε στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών και για λόγους κυρίως υγείας εγκατέλειψε τις εργασίες του, τις ψυχολογικές και αισθητικές.

Το λογοτεχνικό έργο του Βιζυηνού, τα ποιήματα και τα διηγήματα, παρόλο που είναι λίγα, μπορούν να θεωρηθούν ολοκληρωμένα. Το άλλο έργο του όμως είναι ανολοκλήρωτο· είναι και παραμένει άγνωστο –αυτό το λίγο. Η Αθήνα και η Ελλάδα δεν μπόρεσε να *ανεχθεί* τον Βιζυηνό, που τον θεωρεί *ξένο σώμα*. Παρατηρεί εύστοχα –από τους λίγους γνήσιους μελετητές του– ο Παναγιώτης Μουλλάς: *Και δεν πρόκειται μόνο για τον άνθρωπο Βιζυηνό, τον ανατολίτη που έρχεται από τη Δύση, ξιπάζοντας τους Αθηναίους με τους τρόπους του, με τις αλλόκοτες φορεσιές του και με τις πολυτελείς λονδρέζικες εκδόσεις των ποιημάτων του. Πρόκειται και για το έργο του, θά 'λεγα για την ποιότητα της φωνής του.*

Αυτή η *ποιότητα της φωνής του* ήταν *ξένο σώμα*.

3. *Ο Κωστής Παλαμάς για τον Γ. Βιζυηνό*

Λένε *τα μεγάλα πνεύματα συναντώνται*. Μπορούμε να το πούμε λίγο διαφορετικά: δεν είναι δυνατό ένα πρωτοποριακό πνεύμα να γίνει αποδεκτό παρά από έναν επίσης πρωτοπόρο.

Ο Κωστής Παλαμάς λειτουργώντας ως ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας, σε κείμενά του από το 1892 ως το 1934, αναφέρεται, εκτεταμένα ή συνοπτικά, στο έργο του Βιζυηνού. Να σημειώσουμε ότι είναι ο πρώτος που έβαλε την ποίηση δίπλα στην πεζογραφία του Θρακιώτη δημιουργού. Εντάσσει το σύνολο του βιζυηνού έργου στη γενιά του 1880, της οποίας προεξάρχει ο ίδιος ο Παλαμάς. Με γενναιότητα και σπάνια ψυχραιμία, χωρίς μικρότητες, αναγνωρίζει τη θέση του Βιζυηνού στα νεοελληνικά γράμματα. Έγκαιρα –όχι μετά θάνατον– τονίζει τον ρόλο του και τη συμβολή του. Γι' αυτό και, όταν ο Παλαμάς εκφωνεί τον επικήδειο στον Βιζυηνό, έχει το ηθικό δικαίωμα να τον επαινέσει ανυπόκριτα λέγοντας:

Τους αγώνας της νεωτέρας ελληνικής ποιήσεως δεν λαμπρύνουν Ολυμπιονίκαι, τους διεξάγουν ομολογηταί και μάρτυρες. Αλλ' οι μάρτυρες ούτοι ας χρησιμεύσουν προς ενίσχυσιν της πίστεως των υπηρετούντων την θείαν Τέχνην· οι πίπτοντες ας εξεγείρουν την άμιλλαν των ευγενών εμπνεύσεων.

Και παρακάτω διακηρύσσει στον ίδιο επικήδειο:

Είναι ο Γεώργιος Βιζυηνός εις εκ των κορυφαίων εν τη πρωτοπορία της πολυμελούς φιλολογικής γενεάς, της οποίας το έργον, με νέαν αντίληψιν της ιδέας, με νέαν αντίληψιν της γλώσσης, ήρχισεν από δεκαπενταετίας περίπου και εξακολουθεί τον δρόμον του, αν και τόσον βραδέως και τόσον κοπιωδώς· έργον σημαντικόν, όσον και αν το αγνοούσιν ούτοι, όσον και αν το παραβλέπουν εκείνοι· είναι ο φιλόσοφος και αφελής εν ταυτώ ποιητής των «Αθίδων Αυρών», είναι ο έξοχος συγγραφεύς των εν τη «Εστία» Διηγημάτων, τα οποία, ότε είδαν το φως, αν εδημοσιεύοντο εις κοινωνίαν μάλλον προητοιμασμένην διά να τα υποδεχθή, θα απετέλουν μέγα και αλησμόνητον πνευματικόν γεγονός.

Και καταλήγει με τη μεγαλειώδη φράση:

Δε σε θρηνώ, σε μακαρίζω ποιητά!

Μέσα στο μικρό αυτό, ουσιώδες, και όχι τυπικό, απόσπασμα συμπυκνώνεται η θέση του Παλαμά. Κάτω από συναισθηματικές εκφράσεις της στιγμής υποκρύπτεται λογική ανάλυση και επιστημονική προσέγγιση.

Ο Βιζυηνός χαρακτηρίζεται ως ένας από τους κορυφαίους πρωτοπόρους της γενιάς του 1880. Προσδιορίζεται η πρωτοπορία στη νέα αντίληψη της ιδέας και στη νέα αντίληψη της γλώσσας. Μας κάνει εντύπωση ιδιαίτερα η διατύπωση για τη γλώσσα.

Ο Παλαμάς δε θεωρεί ότι ο Βιζυηνός χάνει επειδή πολλά ποιήματα και πεζά του είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα και όχι στη δημοτική. Αντίθετα τον θεωρεί πρωτοπόρο και στη γλώσσα. Ο Βιζυηνός είχε αναπτυγμένο γλωσσικό αισθητήριο. Και κατ' ουσίαν, αν λάβουμε υπόψη το κείμενό του «Διατί η μηλιά δεν έγινε μηλέα» (δημοσιευμένο στο περιοδικό *Εβδομάς*, έτος Β΄, 1885, αρ. 48, σ. 37α-39α) ο Βιζυηνός πίστευε στη δημοτική γλώσσα. Η σημασία του κειμένου του Παλαμά έγκειται και στη στάση που κράτησαν απέναντι στο έργο του Βιζυηνού οι σύγχρονοί του, οι *πνευματικοί άνθρωποι*. Άλλοι το αγνοούν και άλλοι το παραβλέπουν. Πριν από εκατό χρόνια ο Παλαμάς καθαρά και ξάστερα περιγράφει μια πραγματικότητα που εξακολουθεί γενικά ως τις μέρες μας. Ο ίδιος με τα κείμενά του στάθηκε –όσο μπορούσε– τροχοπέδη και στην άγνοια και στην παραμέληση του βιζυηνού έργου. Κορωνίδα όμως των διαπιστώσεων του Παλαμά, κόλαφος για την προ εκατονταετίας ελληνική κατάσταση, είναι η άποψη ότι η ελληνική κοινωνία δεν ήταν προετοιμασμένη για να υποδεχθεί το έργο του Βιζυηνού.

Συνεπώς, υποστηρίζουμε, ότι μόνο ένας μεγάλος μπορεί να κατανοήσει έναν μεγάλο. Κι αν ο Παλαμάς θεωρείται εθνικός ποιητής, τον ίδιο χαρακτηρισμό οφείλουμε και στον Βιζυηνό. Όπως σημειώνει η Βενετία Αποστολίδου στο σχετικά πρόσφατο βιβλίο της *Ο Κωστής Παλαμάς, ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (εκδ. Θεμέλιο, 1992): *Η παλαμική αντιμετώπιση του Βιζυηνού και η τελική ένταξή του στο πνεύμα του 1880 δείχνει πως η*

περίφημη αυτή αλλαγή δεν υποδηλώνει μια λογοτεχνική μεταβολή αλλά μάλλον μια ιδεολογική στροφή μερίδας διανοουμένων, που με την πάροδο του χρόνου έδωσε ποικίλα λογοτεχνικά προϊόντα.

Αυτό ο ίδιος ο Παλαμάς, στα 1892, δηλώνει ευθαρσώς (στο άρθρο του: «Εις ποιητής»), μιλώντας για τις *Ατθίδες Αύρες*: *Η ποίησις των «Ατθίδων Αυρών» είναι νέα ποίησις... τίποτε δεν περιέχει αφηρημένον και άψυχον. Τα πάντα παρ' αυτή, ιδέαι, νοήματα, αισθήματα, εντυπώσεις, συγκινήσεις, αντιλήψεις του εξωτερικού κόσμου και όνειρα και ρεμβασμοί της ψυχής εκδηλούνται γραφικώς, πλαστικώς, δι' εμψύχων αλληγοριών, δι' ενφυών προσωποποιήσεων· όλα έχουσι μορφήν, κάλλος, αισθήσεις, λαλούσι και πάσχουσι κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν των ανθρώπων. Η ποίησις αύτη είναι προς τούτοις ποίησις κατ' εξοχήν «εθνική».* Εξηγεί πώς και γιατί είναι *ποίηση εθνική* με τις ελληνικές παραδόσεις, τα ιερά σύμβολα του Γένους, με τις γελαστές εικόνες του ελληνικού ουρανού και της φύσης, με τις πίστεις και τις δοξασίες, με τις προλήψεις του λαού.

4. Ο Άγγελος Σικελιανός για τον Γ. Βιζυηνό

Ο Άγγελος Σικελιανός έζησε σύψυχα τη νεοελληνική ιστορία. Καημός του η Ελληνική Ελευθερία, που όπως γράφει στα 1946, σε μια κρίσιμη για την πατρίδα στιγμή, *πριν να' ναι εθνική, πολιτική, οικονομική ή οποιαδήποτε άλλη, είναι Ελευθερία «θρησκευτική» στην πιο πηγαία, την πιο καθολική, την πιο εκτεταμένη του όρου έννοια: ελευθερία ψυχής, ελευθερία νου, ελευθερία αγάπης, δημιουργίας και ζωής. Ελευθερία που γίνεται για ένα ολόκληρο έθνος και για έναν ολόκληρο λαό, ανεπίγνωστα, μια αρχή υπερβατικότητας που ξεπερνά και στεφανώνει όλα τ' άλλα επίπεδα και όλες τις άλλες εκδηλώσεις της ανθρώπινης ζωής.*

Το πώς αντιλαμβάνεται τη *θρησκευτική* ελληνική ελευθερία μπορούμε να το καταλάβουμε μέσα από το κείμενο μιας ομιλίας του Σικελιανού, λίγα χρόνια μετά, για τον Γεώργιο Βιζυηνό. Μετά τον Κωστή Παλαμά είναι ο πρώτος που, στα μέσα του 20ού αιώνα, μας αποκαλύπτει τον Βιζυηνό. Η ματιά του Άγγελου Σικελιανού είναι πάντοτε χρήσιμη, για να βλέπουμε εαυτούς και αλλήλους.

Στα 1949, 20 Μαΐου, μιλά ο Σικελιανός για τον Γ. Βιζυηνό στο θέατρο «Αλίκη», ένα μήνα περίπου μετά το ετήσιο μνημόσυνό του στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών[1]. Ο Σικελιανός, μπροστάρης σ' όλους τους αγώνες, όταν στο

1. Κάτι για τον τάφο του Βιζυηνού χαρακτηριστικό σημειώνεται στο αφιέρωμα του περιοδικού *Ελληνική Δημιουργία* 40 (1 Οκτωβρίου 1949), όταν οι υπεύθυνοι του περιοδικού ήθελαν μια φωτογραφία του τάφου για να τη βάλουν στο αφιέρωμα: *άδικα ωστόσο αναζητούσαν τον τάφο του ποιητή κι όταν ύστερα πια από υπόδειξη του φύλακα τον βρήκαν,*

μνημόσυνο εκείνο παρακαλείται να πει δυο λόγια, σιωπά. Για να μιλήσει για τον Βιζυηνό στρώθηκε στο διάβασμα και στο ψάξιμο. Και μιλά σοφά και υπεύθυνα. Και στο τέλος της ομιλίας υπόσχεται ένα ολόκληρο βιβλίο για τον Βιζυηνό. Δυστυχώς, δεν πρόλαβε να το γράψει. Η υγεία του είναι άσχημη ήδη, σε ένα χρόνο, τον Μάη του 1950 παθαίνει συμφόρηση, το 1951 μάς αφήνει. Όμως και το ένα αυτό και μοναδικό κείμενο είναι αρκετό για να δούμε πώς συντονίζονται στο ίδιο μήκος κύματος ο Άγγελος Σικελιανός και ο Γεώργιος Βιζυηνός.

Αναζητά τις ρίζες και του Βιζυηνού και του έθνους και τις βρίσκει στην απώτερη πνευματική παράδοση της Θράκης, στον Διόνυσο και στον Ορφέα, που επιβιώνουν στα έθιμα της Θράκης. Αυτή η παράδοση της Θράκης σηματοδοτεί την έννοια της ελληνικής ελευθερίας και μάλιστα της *θρησκευτικής*, όπως την προσδιορίζει ο Σικελιανός.

Μάταια οι πιο πολλοί «διανοούμενοι» στις μέρες μας, υποτελείς των συνθηκών, οπού έχουν έργο τους να μας χωρίζουν, επιδιώκουν την ανόρθωσή της με τη στιγμιαία κι εφήμερη ικανοποίηση των παθών τους.

Την απόπειρα για την ανόρθωση αυτή δεν την μπορούμε, βεβαιότατα, όλοι. Η απόπειρα αυτή αποτελεί το θέμα μιας απόλυτα ξεχωριστής αποστολής, κι όπως λέει ο Έγελος, ο ρόλος της πραγματικής πνευματικής προσωπικότητας είναι το ν' αποκαλύπτει τη χαμένη αυτήν ενότητα στους άλλους, ριψοκινδυνεύοντας σε τούτη την αποστολή συχνότατα τη ζωή του κι ως και το ίδιο του το μυαλό. Και τέτοια αληθινή πνευματική προσωπικότητα, απάνω απ' όλους του καιρού του είναι ο ποιητής, ο γεννημένος ποιητής, που δεν υπάρχουνε χωρίσματα μες στην ψυχή του, αλλά που γι' αυτόνε, όπως έλεγαν οι ίδιοι αρχαίοι για τον Ορφέα, είναι «ο πρεσβύτατος μαζί κι ο νεότατος των Λόγων». Πόσο απλό, πόσο κατάδηλο μας είναι αυτό το γεγονός, μες στο με θείαν αφέλεια τραγουδημένο απ' τον Βιζυηνό τραγούδι ετούτο των Θρακών:

Από την Θράκη βρε παιδιά,
από την Πιερία,
εβγήκεν η θρησκεία.
Κι εσύραν αύρες του Θρακιά,
απ' τη χρυσή της δάδα,
μια σπίθα στην Ελλάδα.

είδαν μπροστά τους αυτό το θέαμα· οι λάσπες είχαν σκεπάσει την επιτάφια πλάκα μαζί με τ' όνομα και τους επιτύμβιους στίχους του ποιητή, ο κοχλίας που φυτρώνει γύρω ήταν ποδοπατημένος και τα κάγκελα του τάφου πεσμένα καταγής. Γράφει η Ελληνική Δημιουργία κι άλλα, που δείχνουν τη βεβήλωση του τάφου.

Και παρακάτω ο Σικελιανός παρατηρεί: *Με την ίδια αγνότητα και ενότητα και αφέλεια, με την ίδια αξιολάτρευτη ατεχνία, αλλά και με την ίδια ουσιαστική καθολικότητα και ευθύνη, ο Βιζυηνός προσβλέπει ακέρια την ελληνική πατρίδα.*

Μ' αυτή την έννοια ο Βιζυηνός είναι εθνικός ποιητής. Ο Σικελιανός μάλιστα, εκτός από την προσέγγιση προς την ποίηση και την πεζογραφία του Βιζυηνού, αναφέρεται και στα άλλα έργα του. Όπως είναι φυσικό, εξυμνεί τους «*Καλόγερους*», *όπου μας προσφέρει σε θαυμάσια συνοχή το πνεύμα μιας ουσιαστικής λατρευτικής ενότητας του λαού μας διά μέσου των αιώνων.* Αναφέρεται επίσης στη διατριβή για τον Πλωτίνο, για τις μελέτες Ψυχολογίας και Λογικής, που *είναι δείγματα σημαντικότατα της εξαιρετικής πνευματικής του γυμνασίας.* Η φιλοσοφική αυτή παιδεία του Βιζυηνού τον έφερε κοντά στον Ορφέα, στον Πλάτωνα και στον Πλωτίνο, και ιδιαίτερα στον έρωτα, όπου *Ο έρωτας κατ' αρχήν παρουσιάζεται σα δύναμη τυφλή, αλλά χάρη στην εντεταμένη άσκηση παραχωρεί με τον βαθμιαίο φωτισμό του, έναν αδιάλυτο δεσμό προς ό,τι αυτός ο ίδιος έπλασε, στο σύμπαν, επιδιώκοντας την τελείωσή του.* Η τέλεια ένωση οδηγεί στην απόλυτη διάσπαση, η ζωή και ο θάνατος, πάνω σ' ένα τεντωμένο σκοινί. Όπως ήταν η ζωή, έτσι είναι και το έργο του Γεωργίου Βιζυηνού. Ένα πείραμα με την ύπαρξη, που έσπασε κι απορροφήθηκε στο απόλυτο του θανάτου, κι ανάδυσε την απόλυτη ζωή της τέχνης. Και μέσα από την ανάδυση αυτή από τον Άδη, το εθνικό που καλπάζει κόντρα στη μακαριότητα και στην αδιαφορία των Ελλήνων.

5. Το ψυχιατρικό και εκπαιδευτικό σύστημα

Δείκτες μιας κοινωνίας είναι το επίπεδο της ψυχιατρικής περίθαλψης, του σωφρονιστικού και του εκπαιδευτικού συστήματος. Κατά ένα περίεργο τρόπο οι δείκτες αυτοί συμβαδίζουν, με την έννοια ότι αλληλοεπηρεάζονται και αλληλοκαθορίζονται, καθώς απορρέουν και υπόκεινται στην ίδια πηγή εξουσίας.

Ο Γεώργιος Βιζυηνός στο έργο του *Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας* (1884) συνδέει τη ζωή στο *φρενοκομείον της Πρωσσίας* με *συνήθεις τινάς σκηνάς των ανωτάτων εκπαιδευτηρίων της ελευθέρας ημών Πατρίδος.*

Ο ίδιος συνδεόταν και με τα δύο συστήματα, ψυχιατρικό και εκπαιδευτικό, πολύπλευρα. Οι σπουδές του είχαν σχέση με την ψυχοφυσιολογία, η διδακτορική του διατριβή για *Το παιχνίδι υπό έποψιν ψυχολογικήν και παιδαγωγικήν, βιβλία-εγχειρίδια ψυχολογίας προς χρήσιν των γυμνασίων και διδασκαλείων*, η επιδίωξή του για ακαδημαϊκή σταδιοδρομία, η εισαγωγή του, τέλος, *εις ειδικόν τι θεραπευτικόν κατάστημα*, μάς νομιμοποιούν να αναγνώσουμε το έργο του Βιζυηνού κάτω από τη διπλή αυτή οπτική. Προτού,

λοιπόν, προσεγγίσουμε το έργο του, θα αναφερθούμε στη ζωή του, πώς συνδέεται με το ψυχιατρικό και εκπαιδευτικό σύστημα.

Η Ελένη Ποταμιάνου-Παλλαντίου στο άρθρο της «*Γ. Βιζυηνός: ποιητής, διηγηματογράφος και φιλόσοφος*» (περ. *Διαβάζω*, αρ. 278, Αφιέρωμα στον Γ. Βιζυηνό, 8-1-1982, σ. 52-57) αναφέρεται στις σπουδές του Βιζυηνού: *Ο Βιζυηνός, υπήρξε, κατά τα χρόνια της φοίτησής του στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, μαθητής του W. Wundt, του ιδρυτή του πρώτου εργαστηρίου Πειραματικής Ψυχολογίας το 1879. Μαθητής του Fechner του θεμελιωτή της ψυχοφυσιολογίας, ο Wundt ερεύνησε τις σχέσεις ανάμεσα στα ψυχικά και τα νευροφυσιολογικά γεγονότα σε σχέση με το πρόβλημα της αντίληψης.* Ο Βιζυηνός τοποθετείται στο κέντρο αυτού του προβληματισμού.

Η διδακτορική του διατριβή για το παιχνίδι και οι ψυχολογικές και αισθητικές του μελέτες, όπως επίσης και η διατριβή του για υφηγεσία: *Η φιλοσοφία του Καλού παρά Πλωτίνω*, κινούνται σ' αυτή την προβληματική. Ο Ε. Παπανούτσος στη *Νεοελληνική φιλοσοφία* σημειώνει: *Οι σπουδές του* (Γ. Βιζυηνού) *στη Λειψία, τα χρόνια που άρχιζε εκεί θριαμβευτικά με τον W. Wundt η πειραματική, ψυχολογική έρευνα, τον έφεραν κοντά στο πνεύμα και στις μεθόδους αυτής της εργασίας, που έδιναν τότε την εντύπωση ότι θα ανακαίνιζαν όχι μόνο τα θέματα της ψυχολογίας, αλλά και ολόκληρο το πεδίο της φιλοσοφικής προβληματικής.*

Η Π. Σιδερά-Λύτρα, μάλιστα, στο άρθρο της «Ο Γεώργιος Βιζυηνός φοιτητής στο Πανεπιστήμιο της Γοττίγγης» (στο περ. *Ο Παρατηρητής*, τχ. 23-24, Χειμώνας 1993), ανάμεσα στα άλλα στοιχεία και έγγραφα, δημοσιεύει το σημείωμα του Lotze κατά την προφορική εξέταση του Βιζυηνού για τη διδακτορική διατριβή (1881): *η εξέταση στη Φιλοσοφία άρχισε με τα θέματα της Ψυχολογίας γενικά και στράφηκε προς τη συζήτηση των ειδικών σκοπών και μεθόδων της Ψυχοφυσικής.*

Εκτός όμως από την επιστημονική σχέση, ο Βιζυηνός και στη ζωή του την ίδια έχει σχέση με το νεοελληνικό επίπεδο ψυχιατρικής περίθαλψης, μια και εγκλείστηκε στο Δρομοκαΐτειο στα 1892, απ' όπου βγήκε νεκρός.

Είναι ενδιαφέρον το *εισιτήριό* του, όπως διασώζεται στο Δρομοκαΐτειο. Αντιγράφουμε ένα απόσπασμα:

Ο Γεώργιος Βιζυηνός, άγαμος, ετών 42, εκ Βιζύης της Θράκης, πάσχει εκ γενικής παραλύσεως των φρενοβλαβών μετά κινητικής αταξίας. Συνεπεία της διανοητικής ταύτης καταστάσεως των φρενών του ειρημένου ασθενούς γνωμοδοτούμεν όπως εισαχθή εις ειδικόν τι θεραπευτικόν κατάστημα προς θεραπείαν αυτού τε και δι' ασφάλειαν της κοινωνίας και ησυχίαν και διατήρησιν, ως και της διανοητικής αυτού διαταράξεως (sic). *Δι' ο φρονούμεν ότι η εισαγωγή του εις ειδικόν θεραπευτήριον και θέλει αποβή ωφέλιμος εις αποκατάστασιν της υγείας του.* Το κείμενο αυτό (που πάσχει από συντα-

κτικές ... διαταραχές) υπογράφεται από ειρηνοδίκη, δύο γιατρούς και τον αιτούντα Γ. Νάζο, φίλο του και διευθυντή του Ωδείου όπου εργαζόταν ο Βιζυηνός. Φαντάζει ειρωνεία η φράση *ωφέλιμος εις αποκατάστασιν της υγείας του*, γνωρίζοντας τη λειτουργία των ιδρυμάτων αυτών όχι τότε, αλλά εκατό χρόνια μετά.

Στις 14 Απριλίου 1892 *μπήκε* και *βγήκε* νεκρός στις 15 Απριλίου 1896. Είχε *φωτεινά διαλείμματα* (lucida intervalla), έγραψε κάποια ποιήματα, αλλά δεν ξέρουμε ακριβώς τη ζωή του *μέσα*. Ο Γ. Μουρέλος (στο βιβλίο του *Οι βιολογικές, οι ψυχολογικές και οι κοινωνικές βάσεις των Καλών Τεχνών*, που πρωτοδημοσιεύτηκε στη *Νέα Πορεία*, όπου το διαβάσαμε στα 1969), παρουσιάζοντας την παθολογική τέχνη, μιλά για τον Βαν Γκογκ, Χέλντερλιν, Γ. Χαλεπά. Για τον Βιζυηνό σημειώνει: *Πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση του είδους αυτού είναι η περίπτωση του Γεωργίου Βιζυηνού, που η προσφορά του στα Ελληνικά Γράμματα υπήρξε τόσο σημαντική. Παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με την περίπτωση του Χέλντερλιν. Ενώ μας δίνει το πιο ουσιαστικό μέρος του έργου του στην περίοδο της επωάσεως της αρρώστιας του και πριν αυτή ξεσπάσει τελειωτικά, γνωρίζει ωστόσο και κατά την περίοδο της αρρώστιας του, όπως και ο Χέλντερλιν, μερικές στιγμές δημιουργίας. Αλλά και στη δική του περίπτωση, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στον Βαν Γκογκ, η αρρώστια από τη στιγμή που επικρατεί παίζει ένα ρόλο καταλυτικό.*

Το *εξιτήριο* γράφει: *εκ προϊούσης γενικής παραλύσεως* πεθαίνει ο Βιζυηνός. *Μπήκε* για να γίνει καλά και *βγήκε* νεκρός. Πέρα από τη λειτουργία της ψυχιατρικής περίθαλψης τότε και τώρα, να σημειώσουμε μια σύγχρονη προβληματική, του καθηγητή Κ. Στεφανή, σε εισήγησή του με θέμα «*Ψυχικές διαταραχές και κοινωνικές τάξεις*»: *Η μετανάστευση και τα συναφή κοινωνικά προβλήματα προσφέρουν μια άλλη διάσταση στη σχέση ψυχικών διαταραχών και περιβάλλοντος, που σχετίζεται μεν, αλλά δεν περιορίζεται στο πλαίσιο των ταξικών εξαρτήσεων.*

*

Το διήγημα «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» εκτυλίσσεται στην ξένη, όπου βρίσκεται μετανάστης για σπουδές ο Βιζυηνός, όπως και ο Πασχάλης, ήρωας του έργου. Ήταν συμμαθητές στο Γυμνάσιο της Πλάκας. Ο συγγραφέας παραθέτει σκηνές από τη ζωή τους στην Αθήνα. Ο Πασχάλης –αλλά και ο Βιζυηνός– *ανήκε και αυτός εις την τάξιν των γραμματοδιψών εκείνων νέων της δούλης Ελλάδος, όσοι διά παντοίων μόχθων και στερήσεων εξοικονομήσαντες γλίσχρον τι ποσόν χρημάτων, μεταβαίνουσιν, εν σχετικώς ωρίμω ηλικία, εις την ανά την Ανατολήν, εστίαν των φώτων, τας κλεινάς Αθήνας, όπως εμφορηθώσι των ιερών ναμάτων του πολιτισμού και της παιδείας. Ήτον επομένως ο επιμελέστερος, ο χρηστοηθέστερος μαθητής της τάξεώς μας.* Και στην Αθήνα είναι και οι δυο μετανάστες. Δυσκολίες, έρω-

τες, γλέντια, λίγα ιδιωτικά μαθήματα, για να βγάλουν τα προς το ζην. Και η φοιτητική ζωή, η πολιτικοποίηση: *Αλλά φαίνεται, ότι ο Πασχάλης, ως πτωχός «τουρκομερίτης», είχε διδαχθή εξ απαλών ονύχων να σέβηται τους διδασκάλους του. Και μη τον εκλάβης διά τούτο περιορισμένου νοός άνθρωπον, παρακαλώ. Η χρηστοήθεια δεν είναι ευήθεια. Ο δε Πασχάλης ήτον ο εξυπνότερος, ο πρακτικώτερος όλων ημών. Διότι ενώ ημείς οι άλλοι μετ' ολίγον, ως φοιτηταί, ηρχήσαμεν να σπαταλώμεν τον πολυτιμότατον της ζωής ημών χρόνον ατακτούντες εν ταις πλατείαις και ταις λεωφόροις των Αθηνών, εκφωνούντες πολιτικούς λόγους, φωνασκούντες περί Φάλαγγος και διά τούτο ψυχρολουόμενοι διά πυροσβεστικών αντλιών, δερόμενοι υπό «τραμπούκων», μισθωτών του τότε υπουργείου, και επί τέλους ρεμβάζοντες εν ταις φυλακαίς του Γκαρπολά, ο γνωστικός Πασχάλης, ενώ ήτον ελεύθερος να μείνη δύο έτη εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών, εσπούδαζεν εν Γερμανία, και εσπούδαζεν την επωφελεστέραν τη Ελλάδι επιστήμην, την ορυκτολογίαν και μεταλλευτικήν.* (Αυτό σχετίζεται με το μεταλλείο του Βιζυηνού).

Σε μεταγενέστερο σημείο του διηγήματος πληροφορούμαστε από τον Πασχάλη: *Ήσουν ακόμη εν Αθήναις και δεν εγνώριζες τα της Γερμανίας. Σοι περιέγραφον την προσήνειαν των καθηγητών, την στοργήν των προς τους φοιτητάς, την φιλοξενίαν αυτών προς τους αλλοδαπούς, ιδία την προς τους Έλληνας συμπάθειαν. Ευρίσκεις ότι σοι έγραφον υπερβολάς;*

– *Όχι. Απεναντίας*, απαντά ο Βιζυηνός.

Ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συμπεράνει τη γνώμη του Βιζυηνού για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Βέβαια, διαφαίνεται με ειλικρίνεια και η κατάσταση στη Γερμανία, χωρίς ωραιοποιήσεις. Όταν ο Βιζυηνός, έχει επίμονο βήχα την ώρα του μαθήματος στη Γερμανία *ηναγκάζοντο να μ' εκδιώκωσιν εκ της παραδόσεως διά των συνήθων συγμών και ποδοσυρμάτων.*

(Να υπενθυμίσουμε ότι στο άλλο διήγημά του «Μεταξύ Πειραιώς και Νεαπόλεως», που επίσης διαδραματίζεται εκτός ελληνικού χώρου, η Μάσιγγα, κόρη πλούσιου Έλληνα μετανάστη στην Καλκούτα, σπούδασε τρία χρόνια στην Αθήνα και στη συνέχεια πρόκειται να σπουδάσει στο Παρίσι. Οι συμπτώσεις και οι αναλογίες είναι αξιοπρόσεκτες).

Ο Βιζυηνός γράφει στο *Αι συνέπειαι ....: Από τα εκπαιδευτήριά μας μεταβαίνω, πάλιν, διά φυσικωτάτου των ιδεών συνειρμού, εις το φρενοκομείον.* Ας τον ακολουθήσουμε.

Ο Βιζυηνός μάς μιλά για τις σπουδές του στη Γοττίγγη, τη σχέση του με τον καθηγητή Herr H***, που είχε γράψει το περίφημο *Φυσιολογική παθολογία των νεύρων*, δίνει επιστημονικές πληροφορίες για τη θεραπευτική μέθοδο που σχετίζεται με την ψυχιατρική, παραδόσεις και ασκήσεις στο φρενοκομείο. Κάποτε επισκέπτεται το ευρύτατον και αρχιτεκτονικώς άριστα οικο-

δομημένον φιλανθρωπικόν τούτο ίδρυμα της πρωσσικής κυβερνήσεως. Είχε χωράφια γύρω του που καλλιεργούσαν άρρωστοι, για να ανακτήσουν την προηγούμενη ενεργητικότητά τους. Και εσωτερικές υπηρεσίες εκτελούνταν από τους αβλαβέστερους ασθενείς. Βλέπουμε την εργασιοθεραπεία. Στην εκκλησία που λειτουργούσε μέσα στο ίδρυμα νεωκόροι και ιεροκήρυκας από τους ασθενείς προέρχονταν. Η σκηνή με τον ιεροκήρυκα είναι εξαίσια. Μιλώντας στο *ποίμνιό* του, όταν τον σταματούν με ανόητες παρατηρήσεις, ο ιεροκήρυκας φεύγει και πηγαίνει στο κοτέτσι, όπου συνεχίζει. *Παραβλέπει όλην την ταραχήν των ζώων, αλλά δεν ανέχεται τον ελάχιστον θόρυβον εκ μέρους ανθρώπων.* Τότε ο Βιζυηνός παρατηρεί: *Ο αναγνώστης μου θα απορήση. Εν τούτοις εγώ ήθελον να είπω ότι οι λόγοι ούτοι μ' έκαμαν να κοκκινίσω εξ αισχύνης μέχρι των ακροτελευτίων των ώτων μου. Διότι ανεμνήσθην συνήθεις τινάς σκηνάς των ανωτάτων εκπαιδευτηρίων της ελευθέρας ημών Πατρίδος, σκηνάς εν αις και η «ευγένειά μου» άλλοτε διεδραμάτισε λίαν ενεργόν πρόσωπον.*

Συνεχίζουμε την ξενάγηση στο φρενοκομείο. Έχει βέβαια σιδερόφραχτα παράθυρα, αλλά μέσα ακούγονται χαρούμενες φωνές, τραγούδια, κρότοι από γυμναστικές ασκήσεις στην ύπαιθρο. Το κτήριο ήταν άψογο και ο διευθυντής ρωτά την ασθενή Κλάρα *μετά της συμπαθητικής εκείνης φωνής, μεθ' ης καλούσιν οι γονείς τα ασθενούντα φίλτατά των.* Περιγράφεται η σκηνή με την ασθενή, που έχει κρίση στο τέλος και πληροφορούμαστε ότι στην αίθουσα υπήρχαν γύρω γύρω καουτσούκ, γιατί: *Η δυστυχής κατελαμβάνετο εκ διαλειμμάτων υπό επικινδύνου μανίας, και έπρεπε να προφυλαχθή από πιθανήν αυτοχειρίαν ή και απλά μωλωπίσματα, ως των σφοδρών και τυφλών αυτής συγκρούσεων προς τους τοίχους και τα έπιπλα!* Κλείνει το μέρος αυτό του διηγήματος με θεωρητική αναφορά του επιστήμονα-Βιζυηνού.

1. *Έκλαιον διά την άσπλαχνον της φύσεως απανθρωπίαν, ήτις ωκοδόμησεν εκ θεμελίων ασθενεστάτων τον, όσον θαυμασιώτατον, άλλο τόσον ακροσφαλέστατον μηχανισμόν της των θνητών διανοίας.*

2. *Όταν βλαβή το οικοδόμημα της ανθρωπίνης διανοίας, όταν θραυσθή ελατήριον, ή σταματήση τροχός τις εν τω μηχανισμώ εκείνω του νοός, ον ο ελληνικός λαός τόσον χαρακτηριστικά ωνόμαστε «ρωλόγι», τότε η φύσις εξακολουθεί να εξετάζη: ποία αράχνη έχασε τον δέκατον αυτής πόδα διά να της τον αναπληρώση.*

3. *Το κακόν δεν έχει την ρίζαν του εις την γνωστήν ημίν φύσιν των νεύρων, αλλ' εις τον άγνωστον παράγοντα Ψ., τουτέστι την ψυχήν. Ημείς θεραπεύομεν νεύρα μόνον. Αυτό είναι καταστροφή αισθημάτων και παραστάσεων. – Ας όψεται ο αίτιος!*

Δεν νομίζω ότι είναι παρακινδυνευμένο να θεωρήσουμε το διήγημα αυτό ως μια προσπάθεια «ολικού» λόγου, σύλληψης και έκφρασης της σύνθετης

πραγματικότητας, μέσω του επιστημονικού λόγου και της τέχνης. Ο Βιζυηνός δεν διανοείται τη διάσπαση του ανθρώπου, άρα και του λόγου του. Σε άλλο σημείο του ίδιου διηγήματος, μάλιστα, καθορίζει τη δύναμη και τα όρια της τέχνης: *Διότι το γεγονός ότι και εν τη ασθενεστάτη ταύτη αφηγήσει αναγκάζομαι να χωρίσω τα εν τη φύσει τόσον αχωρίστως συνηνωμένα στοιχεία μουσικής και φυσιογνωμίας, καταδηλοί, νομίζω, τρανότατα την παραστατικήν ατέλειαν οιουδήποτε γραπτού λόγου.*

6. Ο Γ. Βιζυηνός και εμείς

Προσεγγίσαμε το έργο του Βιζυηνού, πλευρές του έργου του, με τις οπτικές γωνίες της εποχής του αλλά και της μετέπειτα εποχής. Προσπαθήσαμε να συνθέσουμε μία «άλλη» προσέγγιση. Ακούσαμε τον Κωστή Παλαμά και τον Άγγελο Σικελιανό, που σηματοδοτούν –χοντρικά– το 1900, αντίστοιχα. Το ερώτημα είναι, τί σηματοδοτεί το 2000; Δηλαδή ποια η σχέση μας με τον Γεώργιο Βιζυηνό σήμερα;

Η κριτική στάση του Βιζυηνού για την ελληνική κοινωνία και ζωή σε διάφορα επίπεδα είναι διαχρονική και, συνεπώς, επίκαιρη.

Είναι ο Βιζυηνός παραμελημένος, εσκεμμένα. Πώς μπορούσαν τότε να τον δεχτούν στην κοινωνία, στη ζωή, στο Πανεπιστήμιο, τη στιγμή που έλεγε όσα έλεγε. Είναι αναμφίβολα πρόοδος αν σήμερα, στο 2000, ως ελληνική κοινωνία δεχτούμε να ακούσουμε τον λόγο του Βιζυηνού, τον συνολικό λόγο κι όχι μόνο τον λογοτεχνικό. Ο Βιζυηνός είναι ζωντανός. Αυτό που μένει είναι να εκδοθούν τα Άπαντά του, να μελετηθούν, να αξιολογηθούν, συνολικά και επιμέρους.

Ένα κομμάτι του μέλλοντός μας είναι στα μπαούλα καταχωνιασμένο. Δεν είναι μόνο ο Βιζυηνός καταχωνιασμένος. Είναι, νομίζω, κάθε δημιουργός που ονομάστηκε επίσημα ή ανεπίσημα εθνικός.

Είναι ο Νεοελληνισμός, όχι δόγμα, σύστημα, διδασκαλία, σχολή, νόμος απαράβατος, αλλά ίσια ίσια ζωή, κίνηση, αντίφαση, αναζήτηση, ταξίδι, θάλασσα ανοιχτή... (Γ. Θεοτοκάς, 1943).

Δημοσιευμένες εργασίες του συγγραφέα για τον Γεώργιο Βιζυηνό

«Ο Κωστής Παλαμάς για το Γεώργιο Βιζυηνό», Θρακικά Χρονικά 42 (1987-1988) 32-36.

«Θρακιώτες Αισθητικοί», Θρακικά Χρονικά 44 (1990) 27-33.

«Γ. Βιζυηνός. Εκατό χρόνια από το θάνατό του», εφημ. Εμπρός, Μάης 1996· Νουμάς, φ. 43, Απρίλης-Μάης 1996· Τα Μετέωρα, φ. 111, 6 Σεπτεμβρίου 1996.

«Προσέγγιση στη ζωή και στο έργο του Γ. Βιζυηνού», Φορτεχνική και Θρακική Προσέγγιση 23 (Μάρτιος 1996) 82-88.

«Η θέση του Γ. Βιζυηνού στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», Θρακική Επετηρίδα 10 (1995-1998) 75-86.

«... μα την ιδέα της τέχνης τη θυμούμαι ...», Εξώπολις 5 (1996) 162-166.

«Ο Βιζυηνός Λαογράφος "Οι Καλόγεροι"», Φορτεχνική και Θρακική Προσέγγιση 24 (Απρίλιος 1996) 78-83 και 25 (Μάιος 1996) 102-108.

Ελάτε να γνωρίσουμε το Γεώργιο Βιζυηνό, βιβλίο έκδοσης Νομαρχίας Ξάνθης, 1996.

«Ο Άγγελος Σικελιανός για το Γεώργιο Βιζυηνό: Το πνεύμα της αυθεντικής ελληνικής ενότητας», Γιατί 253-54 (Ιούλιος-Αύγουστος 1996) 46-48.

«"Πρωτομαγιά", ένα αγνοημένο κείμενο του Γ. Βιζυηνού», Φορτεχνική και Θρακική Προσέγγιση 26 (Ιούνιος 1996) 93-97 και 27-28 (Ιούλιος-Αύγουστος 1996) 115-119.

«Αέναη συναίρεση αντιθέτων στο έργο του Γ. Βιζυηνού και "Το μόνον της ζωής μου ταξίδιον"», εισήγηση σε Ημερίδα Νομαρχίας Ξάνθης, 13-10-1996, στο: Προσέγγιση στο Γεώργιο Βιζυηνό, έκδ. Νομαρχίας Ξάνθης, 1997, σ. 29-37.

Γεώργιος Βιζυηνός, Ο πρωτοπόρος λαογράφος – Οι Καλόγεροι και η λατρεία του Διόνυσου στη Θράκη, έκδ. Θρακικές Λαογραφικές εορτές, 1999.

«Ο Γεώργιος Βιζυηνός, το θέατρο και ο Ερρίκος Ίψεν», Θρακικά 12 (1999-2000) 253-262.

Γεώργιος Βιζυηνός, Ο πρωτοπόρος λαογράφος – Πρωτομαγιά, έκδ. Θρακικές Λαογραφικές εορτές, 2000.

ΘΑΝΑΣΗ ΜΠΡΑΒΟΥ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΕΣ. ΜΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΑΠΟΨΗ ΚΑΙ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ*

Αφορμή για τη συγγραφή τούτου του άρθρου αποτέλεσε η έκπληξη που προκάλεσαν στον γράφοντα οι απόψεις που παρουσιάζονται στο βιβλίο των A. Fol - I. Marazov, μια μονογραφία που απαντά πολύ συχνά στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

Πρώτα-πρώτα, επειδή το εν λόγω βιβλίο διατρέχει μια υφέρπουσα απαξίωση της ελληνικής πολιτισμικής και πολιτιστικής προσφοράς εξαιτίας των, αναμφίβολα πολλών, δάνειων στοιχείων που έλαβε ο ελληνικός κόσμος στο πέρασμα των αιώνων από την –πιο προηγμένη παλιότερα– Ανατολή, κρίνεται σκόπιμο να διευκρινιστεί η θέση του γράφοντα αναφορικά με το ζήτημα όχι τόσο του αριθμού ή της ποιότητας των δάνειων στοιχείων, αλλά της μετέπειτα χρήσης τους και της επιτευγχθείσης νεωτερικότητας και πρωτοτυπίας εκ μέρους των «δανειοληπτών», αποτέλεσμα δημιουργικής αφομοίωσης, επινοητικής γονιμότητας και πηγαίας έμπνευσης που κάθε άλλο παρά είχε να

* Το παρόν πόνημα δε φιλοδοξεί να αποτελέσει εξαντλητική βιβλιοκρισία υπό την έννοια του ενδελεχούς και διεξοδικού σχολιασμού του βιβλίου των *Alexander Fol - Ivan Marazov*, Thrace and the Thracians, London 1977, όπως επιχειρήθηκε να γίνει από τους *D. Popov*, Vekove 7_2 (1978) 94-95 και *I. Panajotov*, Muzei i Pametnici na Kulturata 18_2 (1978) 74-75· κάτι τέτοιο, άλλωστε, ξεπερνά τις δυνατότητες του γράφοντα, για τον οποίο δε θα ήταν δυνατό να αποφανθεί, μιας και το μεγαλύτερο μέρος του εν λόγω βιβλίου αφορά τη νεολιθική και χαλκολιθική εποχή. Ο αναγνώστης δεν πρόκειται να βρει στις γραμμές του διατυπωμένες απόψεις, όπως στις προαναφερθείσες βιβλιοκρισίες, «περί της χρησιμοποιούμενης συνδυαστικής μεθόδου της ανάλυσης που επιτρέπει να διαγραφεί εξολοκλήρου η εικόνα του θρακικού φαινομένου ή περί της αισθητικής και υψηλής επιστημονικής αξίας της γλώσσας με τη βοήθεια της οποίας διαγράφονται νέες κατευθύνσεις για τη σκέψη σε πολλά ζητήματα ή περί της θέσης ότι το υλικό των πηγών είναι στρωματογραφημένο και χρονολογημένο, γεγονός που δίνει τη δυνατότητα να φανερωθεί κατά χρονικές περιόδους η ιδιαιτερότητα της θρακικής ιστορικής πραγματικότητας».

Η ανασκευή της (απαξιωτικής) θέσης περί του κλασικού πολιτισμού και εκείνης της (υστερόβουλης) στάσης των Ελλήνων έναντι των Θρακών αποτελούν το μοναδικό αντικείμενό του. Η άποψη, ωστόσο, του γράφοντα για το πρωτότυπο αυτής της μονογραφίας και για το κατά πόσον η τελευταία φωτίζει τον (ξένο) αναγνώστη για τον ρόλο, τη σημασία και την προσφορά των Θρακών, αφήνεται να φανεί από την ακολουθούσα ανάλυση. Τελικά, αξίζει να αναφερθεί η παρατήρηση πώς είναι δυνατό σε ένα βιβλίο που φερόταν ότι περιείχε τις τελευταίες ανακαλύψεις της Θρακολογίας με το υλικό των πηγών επακριβώς στρωματογραφημένο και χρονολογημένο να μην υπάρχει –στον ικανότατο αριθμό φωτογραφιών ποικίλων ευρημάτων– καμία χρονολογική ένδειξη.

κάνει με πιστή αντιγραφή ή στείρα μίμηση, τακτική ευρέως διαδεδομένη τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν.

Θα αντέβαινε, λοιπόν, στη λογική και θα αντέκειτο στον επιστημονικό λόγο ο ισχυρισμός ότι ένας λαός, έστω και αν θεωρείται περιούσιος, έφτασε σε αξιοζήλευτο επίπεδο δημιουργίας, στηριζόμενος εξαρχής μόνο στις δικές του δυνάμεις και στη δική του έμπνευση, γεγονός που θα ισοδυναμούσε με την παραδοχή ότι μόνος του ανακάλυψε όχι μόνον τον κόσμο, αλλά και την ουσία του. Υπό την έννοια αυτή θα ήταν ήκιστα λογικό να υποστηριχθεί πως οι Έλληνες ό,τι έκαναν το έκαναν από μόνοι τους. Δανείστηκαν, ασφαλώς, στοιχεία –και μάλιστα πολλά– από τους ανατολικούς λαούς. Δε θα μπορούσε, εξάλλου, να γίνει διαφορετικά, εφόσον ο παγκόσμιος πολιτισμός είναι αποτέλεσμα της συνεισφοράς όλων των λαών, οι οποίοι συμβάλλουν κατά τη δυνατότητά τους, δρώντας και παράγοντας σε συγκεκριμένες στιγμές του ιστορικού χρόνου. Τούτου δοθέντος, είναι λογικό ο κάθε λαός, που βρίσκεται σε φάση δημιουργίας, να δανείζεται στοιχεία που αναφέρονται σε διάφορες εκφάνσεις του βίου του, πολιτικού, οικονομικού, κοινωνικού, καλλιτεχνικού και εν γένει πολιτιστικού και πολιτισμικού. Αν κάτι τέτοιο είναι θεμιτό όσο και επιβεβλημένο, όπως άλλωστε έχει αποδείξει η Ιστορία, είναι επαινετέο ωστόσο, όταν αυτός ο «ερανισμός» δεν περιορίζεται στην ενέργεια αυτή καθαυτή, αλλά οδηγεί σε δημιουργία νέων μορφών, σύλληψη καινοτόμων ιδεών ή επινόηση πρωτότυπων ευρημάτων. Ο πρόλογος αυτός κρίθηκε αναγκαίος, εφόσον η θέση που αναφέρεται στο τέλος του θα αποτελέσει το πλαίσιο του παρόντος δοκιμίου, ταυτόχρονα δε και την επιδιωκόμενη απόδειξη.

Από την αρχή ακόμη οι συγγραφείς φροντίζουν να καταστήσουν σαφές ότι η Βουλγαρία –ήδη από τον Μάιο του 1972 που ιδρύθηκε το Ινστιτούτο Θρακολογίας, το πιο καινούργιο, τότε, ίδρυμα της βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών και συγκλήθηκε ύστερα από ένα μήνα το πρώτο παγκόσμιο συνέδριο Θρακολογίας[1] στη Σόφια– αναγνωρίστηκε ως το αδιαμφισβήτητο κέντρο

1. Η έντονη ενασχόληση με τη Θράκη και τους Θράκες οδήγησε το 1976 στην πρόταση περί ορισμού ιδιαίτερου κλάδου της ιστορικής επιστήμης, της Θρακολογίας. Η πρόταση έγινε από τον Jan G. P. Best στην τελευταία συνεδρία του Semaines Philippopolitaines (4-19 Οκτ. 1976) και όριζε ότι «Θρακολογία είναι ο κλάδος της ιστορικής επιστήμης στον οποίο γίνονται διεπιστημονικές έρευνες σε όλα τα πεδία του πολιτισμού των Θρακών από την εθνογένεσή τους μέχρι την εξαφάνισή τους ως εθνικής οντότητας». *Β. Παπούλια*, «Αρχαία Θράκη ως ιστορική ενότητα», Βαλκανικά Σύμμεικτα 2 (1983) 42.

Η πρόταση, όμως, αυτή αντιμετώπισε τις (εύλογες) ελληνικές αντιδράσεις. Η ένσταση στον νεόκοπο όρο απορρέει από την πεποίθηση ότι δεν έχει οντολογικό περιεχόμενο, όσον αφορά την τέχνη τουλάχιστον που αποτελεί πολύ σημαντικό παράγοντα ενός αρχαίου πολιτισμού. Η άποψη συνίσταται στο ότι δεν πρόκειται για μια τέχνη πηγαία με οργανική ενότητα παραστατικής ή αισθητικής έκφρασης, αλλά για μια αρχικά «επαρχιακή», «βαρβαρική» μορφολογικά μικροτεχνία, ενώ στη συνέχεια το όχημα –κατά κύριο λόγο– της εγχώριας καλλιτεχνικής έκφρασης σχεδόν στο σύνολό της αποτέλεσε τόσο η κλασική ελληνική τέχνη όσο και η ελληνιστική ή η

έρευνας αυτού του επιστημονικού πεδίου[2]. Η επιτυχία δε αυτή αποδόθηκε από τη μια μεριά στη νέα, μεταπολεμική, κυβέρνηση –σε αντίθεση με ό,τι γινόταν πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που οι θρακικές σπουδές αντιμετωπίζονταν με συγκαταβατικότητα, μιας και η προσοχή ήταν στραμμένη στην Ελλάδα και τη Ρώμη– και από την άλλη σε μια ολόκληρη γενιά αφοσιωμένων ερευνητών οι οποίοι, ενθαρρυνόμενοι από την τελευταία, «προσπάθησαν να δουν τα θρακικά πράγματα από μια σκοπιά απαλλαγμένη από παλιές ιδέες και προκαταλήψεις»[3]. Ποιες ήταν εκείνες οι παλιές ιδέες και προκαταλήψεις γίνεται φανερό από τα νέα πορίσματα που διατείνονται πως φέρνουν στο φως οι συγγραφείς:

(α) η κατάρρευση της θεωρίας περί ελληνικού θαύματος[4]

(β) η απαλλαγή από τα δεσμά της κλασικής ομορφιάς και η εκτίμηση, ως εκ τούτου, διαφορετικών εκφράσεων τέχνης, γεγονός που οδήγησε στην εκτίμηση της θρακικής ιδιοφυΐας[5]

(γ) η αναμφίβολη διαπίστωση ότι η ελληνική τέχνη δεν υπήρξε τίποτε άλλο παρά αξιόλογη σύνθεση ανατολικών μοτίβων[6]

ελληνορωμαϊκή εκδοχή της. *Γ. Μπακαλάκη*, «Θρακολογία», Βορειοελλαδικά Ι (1980) 6-7.

Τελικά, έγινε αποδεκτή και από την ελληνική πλευρά με μικρές τροποποιήσεις: «Θρακολογία είναι ένας κλάδος της ιστορικής επιστήμης που έχει ως αντικείμενο την ιστορία και τον πολιτισμό απ' όλες τις απόψεις εκείνων των παλαιών λαών που εξαφανίστηκαν (Οδρυσών, Γετών, Μυσών κ.λπ.), οι οποίοι μέσα στην ελληνορωμαϊκή γραπτή παράδοση, καθώς και από αρχαιολογικά ευρήματα, μαρτυρούνται ως Θράκες». *Β. Παπούλια*, «Αρχαία Θράκη», ό.π., σ. 43. Είναι χαρακτηριστικό, ωστόσο, ότι ο *D. Popov* (ό.π.), παρουσιάζοντας τον όρο Θρακολογία, δεν υιοθετεί τον ουδέτερα διατυπωμένο προαναφερθέντα ορισμό, παρά αφήνει να εννοηθεί μια (απαράδεκτη) συνάφεια μεταξύ Θρακών και Βουλγάρων, διατεινόμενος ότι: «είναι ένας νέος όρος προκειμένου να ορίσει τον χαρακτήρα, τη μελέτη της ιστορίας, τον υλικό πολιτισμό, την τέχνη, τη γλώσσα, τον βίο, τη θρησκεία και τη μυθολογία των αρχαίων πληθυσμών στα δικά μας εδάφη».

2. *I. Panajotov*, ό.π.

3. *A. Fol - I. Marazov*, Thrace and the Thracians, ό.π., σ. 7.

4. «Από τον καιρό του *Schliemann*, αυτού που έφερε στο φως την Τροία, η ιδέα για το ελληνικό θαύμα του 5ου αιώνα π.Χ. έχει ανατραπεί, ώστε να μην παίρνεται πλέον σοβαρά υπόψη. Έχει αποδειχτεί ότι ήταν αποτέλεσμα πολύ μεγαλύτερης παράδοσης από ό,τι είχε αρχικά θεωρηθεί, ότι η ελληνική γλώσσα εξελίχτηκε σε μεγάλο βάθος χρόνου και ότι η ελληνική μυθολογία είχε την προϊστορία της, χρονολογούμενη στη δεύτερη χιλιετία π.Χ., στη Μυκηναϊκή περίοδο το αργότερο». *A. Fol - I. Marazov*, ό.π., σ. 11.

5. «Η κλασική ομορφιά δε θεωρείται πλέον η κορύφωση της τελειότητας, όπως συνέβαινε στην προ-αναγεννησιακή εποχή. Έπαψε να αποτελεί το μοναδικό κριτήριο αισθητικής και καλλιτεχνικής έκφρασης, έτσι ώστε να μπορούμε να έχουμε σήμερα μια απροκατάληπτη εικόνα της τέχνης που διαφέρει από εκείνη της Ελλάδας. Τελικά, μπορούμε να εκτιμήσουμε την πραγματική αξία της θρακικής τέχνης. Τα ευρήματα της θρακικής τέχνης που ανασκάψαμε ή ανακαλύψαμε τυχαία έχουν αλλάξει άρδην την άποψή μας για τη θρακική ιδιοφυΐα». *A. Fol - I. Marazov*, ό.π., σ. 60.

6. «Έχει εδραιωθεί πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η ελληνική τέχνη υπήρξε μια αξιοπρόσεκτη σύνθεση θεμάτων και τεχνοτροπιών δανεισμένων από την Ανατολή». *A. Fol - I. Marazov*, ό.π., σ. 11.

(δ) η αδιαμφισβήτητη θρακική προσφορά πολιτιστικών στοιχείων που ενσωματώθηκαν στον ελληνικό κόσμο[7] και

(ε) για να ακουστεί η πραγματική φωνή της Θράκης, ο ερευνητής πρέπει να αφαιρέσει τα σχόλια και να απομακρυνθεί από την ερμηνεία που έδωσαν οι Έλληνες και οι σύγχρονοι στα γραπτά ή τα αρχαιολογικά ευρήματα[8].

Γίνεται, ασφαλώς, αμέσως αντιληπτό ότι εδώ προβάλλει μια διαφορετική εικόνα για το σύνολο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, γιατί θα ήταν άνευ αντικειμένου η πίστη στην αξία του, εφόσον τα ευρέως αποδεκτά ως τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματά του, δηλαδή τα προϊόντα της γλυπτικής και της αρχιτεκτονικής, δεν είναι μοναδικά δημιουργήματα, παρά απλώς μια σύνθεση ανατολικών στοιχείων· επιπλέον, η γλώσσα, η οποία αναντίρρητα θεωρούνταν αναπόσπαστο τμήμα, αλλά και συστατικό στοιχείο του κλασικού πολιτισμού, απαξιώνεται –μόνο και μόνο γιατί απέκτησε βάθος χρόνου– οδηγώντας συνεκδοχικά σε υποβάθμιση το μέγεθος της δημιουργίας στον χώρο της φιλοσοφίας, της ιστορίας ή του θεάτρου, μιας και η συμβολή της στα παραπάνω θεωρούνταν ότι ήταν θεμελιώδης. Τελικά, υποβόσκει η υποψία για μια –μάλλον– ανέντιμη στάση των Ελλήνων (κυρίως) καθώς και των σύγχρονων μελετητών ως προς το μέγεθος της συνεισφοράς των Θρακών στον πολιτισμό γενικότερα και σε εκείνον των Ελλήνων ειδικότερα.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, θα φάνταζε επιβεβλημένο –προτού επιχειρηθεί η ανασκευή των παραπάνω θέσεων– να γίνει λόγος για το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε ο ελληνικός πολιτισμός, καθώς επίσης και για τις τάσεις που καλλιεργήθηκαν μέσα σε αυτό. Ο λόγος, πρωτίστως, για τη σχέση του Έλληνα με το Θείο που χαρακτηριζόταν από μια ιδιάζουσα ελευθερία –μοναδική για τον αρχαίο κόσμο–, η οποία συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση ενός διαφορετικού τρόπου σκέψης απαλλαγμένου από τον φόβο και την πνευματική-ψυχική καταπίεση που γνώρισε η Ανατολή και η οποία του έδωσε τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει τη Δημιουργία «αιρετικά» –προτάσσοντας την κριτική σκέψη, αναζητώντας αιώνιους (φυσικούς) νόμους, δη-

7. «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι δόγματα φιλοσοφικά, θρησκευτικά και πολιτικά, το δόγμα των ορφικών στην αρχαϊκή, προ-κλασική του μορφή, καθώς και στοιχεία κοσμογραφίας των Θρακών αναμείχθηκαν με τα αντίστοιχα ελληνικά σε ποικίλο βαθμό και διάφορες εποχές». *A. Fol - I. Marazov*, ό.π.

8. «Για να ακουστεί η [πραγματική] φωνή της Θράκης, δεν είναι αρκετό να διαβαστούν οι λίγες επιγραφές με τους ελληνικούς χαρακτήρες που είναι χαραγμένες σε πέτρα ή σε δαχτυλίδια, αλλά πρέπει να συγκεντρωθεί και να ερμηνευτεί το σύνολο των γραπτών πηγών, των αρχαιολογικών ευρημάτων και των γλωσσικών δεδομένων. Σε αυτή την περίπτωση υπάρχει πάντα ανακολουθία μεταξύ ιστορικής πραγματικότητας και του τρόπου που αυτή παρουσιάζεται στις πηγές· γι' αυτό, προκειμένου ο ερευνητής να φτάσει στην αλήθεια, πρέπει να αφαιρέσει τα σχόλια και να απομακρυνθεί από την ερμηνεία που έδωσαν οι Έλληνες και οι σύγχρονοι στα γραπτά ή στα αρχαιολογικά ευρήματα». *A. Fol - I. Marazov*, ό.π.

μιουργώντας μοναδικά φαινόμενα, όπως το Θέατρο και η Δημοκρατία– και τελικά, με βάση την πολυδύναμη γλώσσα του, να συλλάβει την έννοια αυτής της ίδιας της Επιστήμης.

Για να μπορέσει, λοιπόν, να δημιουργήσει ο αρχαίος άνθρωπος –το ίδιο, άλλωστε, ισχύει και σήμερα– χρειαζόταν πρώτα-πρώτα ελευθερία, και όχι μόνον ατομική-πολιτική μα και θρησκευτική[9]· γιατί, ακόμη και εάν είχε την πρώτη, αλλά στερούνταν τη δεύτερη, εκείνο που θα εξακολουθούσε να χαρακτηρίζει και να βασανίζει τη σκέψη και την ψυχή του θα ήταν ο φόβος· ένας φόβος που δε θα είχε να κάνει με έναν θεωρούμενο, συνήθως εσφαλμένα, «ανώτερο» –κοινωνικά, οικονομικά ή πολιτικά– συνάνθρωπο ούτε έναν ισχυρότερο συνδιεκδικητή, αλλά υπερφυσικά όντα, τους θεούς, που λογίζονταν κυρίαρχοι του κόσμου και των δυνάμεων-φαινομένων που τρομοκρατούσαν καθημερινά τον ανίσχυρο άνθρωπο. Από την άλλη μεριά, το δεύτερο απαραίτητο συστατικό στοιχείο της περιρρέουσας ατμόσφαιρας μέσα στην οποία αρχίζει να αναπτύσσεται, σαν ένας ζωντανός οργανισμός, ο πολιτισμός είναι η ανάδειξη και η προαγωγή της δυνατότητας του σκέπτεσθαι· γιατί μόνον η σκέψη προκαλεί αμφιβολία, η αμφιβολία οδηγεί στην αμφισβήτηση, η αμφισβήτηση συνεπάγεται την απόρριψη, η απόρριψη προσανατολίζει, αναπότρεπτα, στην έρευνα για την επινόηση ή την ανακάλυψη του καινούργιου, προκειμένου να καλυφθεί το κενό της άρσης, το δε καινούργιο, που ισοδυναμεί με δημιουργία, ταυτίζεται με ένα ακόμη λιθαράκι στο οικοδόμημα του πολιτισμού.

Λαμβανομένων υπόψη των προλεχθέντων είναι θεμιτό να αναφερθεί τι ήταν εκείνο που χαρακτήριζε τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, διαφοροποιώντας τον από τους συγχρόνους του, όχι μόνο σε επίπεδο πολιτικό –με την εμφάνιση της πόλης-κράτους και αρκετά αργότερα της δημοκρατίας–, αλλά και σε θρησκευτικό με την ιδιότυπη σχέση μεταξύ θεού-πιστού, πώς δηλαδή αυτό επηρέασε τη στάση του τελευταίου απέναντι στον κόσμο και πώς συνέβαλε να

9. Η θρησκεία αποτέλεσε έναν παράγοντα αποφασιστικής σημασίας στη διαμόρφωση της πορείας του ανθρώπου στον χρόνο· αυτό δε δεν ίσχυε μόνο στο απώτατο και απώτερο παρελθόν, αλλά ακόμη και σε σχετικά νεότερη εποχή, όπως σε εκείνη της Αναγέννησης. Είναι γνωστή η ανάλυση του *Max Weber* (Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού, Αθήνα 1984 [ιδιαίτερα οι σ. 88-112]) για τη σημασία του «προορισμού» και πώς οι κατευθύνσεις του καλβινισμού διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στις προτεσταντικές χώρες. Η θέση, ωστόσο, του *Richard Tawney* (Η χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του καπιταλισμού, Αθήνα 1979) διαφωνεί με τον δογματικό τρόπο που παρουσιάστηκε από τον Weber η σχέση ανάμεσα στα Θρησκευτικά κινήματα του δεκάτου έκτου και δεκάτου εβδόμου αιώνα και το ξέσπασμα της οικονομικής δραστηριότητας στην Ολλανδία και την Αγγλία. Θεωρεί ότι απαιτεί μεγαλύτερη προσοχή η άποψη τού κατά πόσον η Μεταρρύθμιση ανταποκρινόταν σε κοινωνικές ανάγκες και εκείνη που πρεσβεύει ότι –σε αντιδιαστολή με την πεποίθηση πως η θρησκεία επηρέασε την αντίληψη του ανθρώπου για την κοινωνία– οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές επέδρασαν βαθιά στη θρησκεία.

μεταβληθεί σε σκεπτόμενο άνθρωπο.

Σε όλους τους προηγούμενους και σύγχρονους με τους Έλληνες λαούς υπήρχε μια κλειστή κάστα ανθρώπων, το ιερατείο, που έπαιζαν τον ρόλο μεσολαβητή μεταξύ θεού και ανθρώπου. Το ιερατείο, λοιπόν, διαχειριζόμενο κατά το δοκούν τον αυτονόητο ανθρώπινο φόβο και επαυξάνοντάς τον ως εργαλείο διατήρησης και μεγέθυνσης της ισχύος του, διαμόρφωσε το δόγμα (της κάθε θρησκείας) το οποίο, ταυτιζόμενο με την απόλυτη αλήθεια, δεν άφηνε κανένα περιθώριο για αμφισβήτηση και αλλαγή –παρεκτός εάν αυτό εθεωρείτο απαραίτητο για τα συμφέροντα του ιδίου.

Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ίσχυε στους Έλληνες όπου, αν και υπήρχαν ιερείς για κάθε θεό, δεν υπήρχε θεσμικό πλαίσιο που να ενώνει τους τελευταίους σε μια τάξη με ιδιαίτερα συμφέροντα[10]. Ούτε δόγμα υπήρχε, γιατί η θρησκεία δεν ήταν δημιούργημα ιερέων, αλλά ποιητών: του Ομήρου και του Ησιόδου[11]· ούτε αυτοί έδιναν σημασία για τις ανακολουθίες ή αντιφάσεις που υπήρχαν στις περιγραφές τους αναφορικά με τις λεπτομέρειες της γενεαλογίας των θεών ούτε και οι ακροατές –και αργότερα οι αναγνώστες τους–, γιατί ήξεραν ότι οι μούσες που ενέπνευσαν τους επικούς ποιητές δεν έλεγαν πάντα την αλήθεια. Δεν υπήρχε, επομένως, ανάγκη να αμφισβητήσει κανείς ένα μύθο ή να διαφωνήσει με αυτόν. Δεν υπήρχε δόγμα, δεν υπήρχε απόλυτη αλήθεια· δεν υπήρχε, ως εκ τούτου, αίρεση ούτε και αιρετικοί[12]· υπήρχε μόνο σχετικότητα, άρα ελευθερία· κατά συνέπεια, και εφόσον οι Έλληνες έβλεπαν τη σχέση τους με τον θεό στη βάση της αμοιβαιότητας –προσφέρω θυσίες και τιμή, απαιτώ βοήθεια από αυτόν[13]– δεν υπήρχε η προϋπόθεση για την ανά-

10. Οι μόνοι γνήσιοι θρησκευτικοί λειτουργοί στην αρχαία Ελλάδα ήταν οι μάντεις. Ως ερμηνευτές της θείας βούλησης, οι μάντεις μπορούσαν να έλθουν σε σύγκρουση με την πολιτική εξουσία (Έκτωρ και Πολυδάμας, Αγαμέμνων και Κάλχας στην Ιλιάδα –Τειρεσίας και διάφοροι βασιλείς στην τραγωδία). Εντούτοις, αν και ο μάντης γνωρίζει (γιατί «το πνεύμα του Διός είναι πάντα ανώτερο από εκείνο των ανθρώπων»), η πολιτική εξουσία τελικά αποφασίζει. Στην καθημερινή ζωή ένας λαϊκός μπορούσε και να προκαλέσει και να νικήσει τους ειδικούς στον δικό τους χώρο. Όταν ο δελφικός χρησμός το 480 π.Χ. συμβούλευε τους Αθηναίους «να εμπιστευθούν τα ξύλινα τείχη τους» εναντίον της περσικής απειλής, οι επαγγελματίες ερμηνευτές τον εξέλαβαν ως προειδοποίηση να παραμείνουν εντός των ξύλινων τειχών της Ακρόπολης, ενώ ο Θεμιστοκλής υποστήριξε ότι ο θεός αναφερόταν στον στόλο. Η ερμηνεία του τελευταίου υπερίσχυσε, γιατί η τελική απόφαση δε βρισκόταν στα χέρια των μάντεων, αλλά ήταν υπόθεση της εκκλησίας του δήμου. R. Parker, «Η αρχαία ελληνική θρησκεία», στο: Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, Αθήνα 1996, σ. 379.

11. Ν. Παπαχατζής, «Η θρησκεία κατά την αρχαϊκή εποχή», στο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (στο εξής Ι.Ε.Ε.) 2, Αθήνα 1971, σ. 70· A. Andrewes, Αρχαία ελληνική κοινωνία, Αθήνα 1983, σ. 339-340.

12. R. Parker, «Η αρχαία ελληνική θρησκεία», ό.π., σ. 380.

13. Χαρακτηριστικό στο σημείο αυτό είναι το παράδειγμα (στην Ιλιάδα) του ιερέα του Απόλλωνα, Χρύση, ο οποίος επικαλείται τη βοήθεια του θεού εναντίον των Αχαιών όχι στη βάση κάποιας θρησκευτικής διαφοράς, αλλά μόνον ως αντάλλαγμα στις μέχρι τότε προσφορές του (Α 37-42).

πτυξη του φόβου· πληρούνταν, λοιπόν, οι όροι για την αποδέσμευση των διανοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου, για την εμφάνιση της σκέψης.

Ακριβώς μέσα στο –αδρομερώς προσδιορισμένο– παραπάνω πλαίσιο εντάχθηκαν τα, πολλά είναι αλήθεια, δάνεια από τους ανατολικούς λαούς.

Έτσι, θα ήταν δύσκολος ο διαχωρισμός της εικόνας του κόσμου του Θαλή από τις αιγυπτιακές και σημιτικές ιστορίες περί δημιουργίας του, όπου η αρχική κατάσταση ήταν μια υγρή μάζα την οποία επικάλυψε η γη· το ίδιο θα συνέβαινε και με το σύστημα του Αναξίμανδρου *ή του χρόνου τάξις* που φαίνεται ότι δεν ήταν δικό του δημιούργημα, αλλά προερχόταν μάλλον από τη ζωροαστρική θεωρία[14].

Η Αίγυπτος, επίσης, δίδαξε στους Έλληνες τη χρήση της πέτρας για κίονες και αρχιτεκτονικά κοσμήματα. Οι τελευταίοι δανείστηκαν τον κίονα ως αρχιτεκτονικό στοιχείο, ενώ ταυτόχρονα γνώρισαν εκλεπτυσμένες τεχνικές χειρισμού πολύτιμων και ξένων υλικών, όπως το ελεφαντόδοντο[15].

Από την άλλη μεριά, οι Έλληνες δεν προχώρησαν πέρα από τη μέτρηση αποστάσεων, βαρών και του χρόνου· σε ένα μόνο σημείο προσπάθησαν να προχωρήσουν βαθύτερα με τους Πυθαγόρειους, οι οποίοι εξίσωσαν το ύψος των ήχων με το μήκος των χορδών[16]. Επιπλέον, δεν αναγνώρισαν την απουσία της λογικής στην κίνηση. Μόνον ο Ζήνων πλησίασε, αλλά η απουσία λογικής τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να υπάρχει κίνηση· έτσι, δε γνώριζαν την πραγματική έννοια της κίνησης. Δεν είναι επομένως περίεργο το γεγονός ότι δεν διατύπωσαν κανόνες για την κίνηση, εκτός ίσως από τη διαπίστωση των απλών περιόδων. Από τους τομείς της σύγχρονης φυσικής μόνον η μηχανική και η οπτική απέκτησαν επιστημονική σημασία στην Ελλάδα, με την τελευταία να ασχολείται μόνο με τη γεωμετρία των φωτεινών ακτίνων, ενώ η πρώτη δεν ξεπέρασε τη στατική[17].

Ωστόσο, αν και στην αρχή επηρεαζόμενοι βαθιά επαναλάμβαναν, ουσιαστικά, αυτά που είχαν επινοήσει ή διδάξει άλλοι, δεν άργησαν να τραβήξουν τον δικό τους δρόμο. Έτσι, ο Θαλής –έχοντας, αναμφίβολα, δανειστεί ιδέες και θεωρίες– αυτός πρώτος σχημάτισε ξεκάθαρα την ιδέα –και τόλμησε να το πει– πως η γένεση του κόσμου ήταν κάτι ολότελα διαφορετικό από τη θεογονία, με αποτέλεσμα να θαυμάζουμε στις θεωρίες των Ιώνων φιλοσόφων τη θαρραλέα περιέργεια των ανθρώπων αυτών που τόλμησαν, πρώτοι, να λυ-

14. *M. West*, «Η πρώιμη ελληνική φιλοσοφία», στο: Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, Αθήνα 1996, σ. 164-165.

15. *J. Boardman*, «Η ελληνική τέχνη και αρχιτεκτονική», στο: Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, Αθήνα 1996, σ. 407, 414.

16. *Bruno Snell*, Η ανακάλυψη του πνεύματος, Αθήνα ^{2}1984, σ. 296, 313.

17. *Bruno Snell*, ό.π., σ. 312-313.

τρωθούν από τους μύθους[18] και, παρότι δεν προχώρησαν καθόλου στην απαλοιφή του θεϊκού στοιχείου από τον κόσμο, προτίμησαν να αποπροσωποποιήσουν τους θεούς τους και να τους ταυτίσουν με τις αιώνιες δυνάμεις που διέπουν τη λειτουργία του σύμπαντος[19]· θεώρησαν δε πως οι δυνάμεις αυτές δρουν με απόλυτη συνέπεια, η οποία και μπορεί να παρατηρηθεί στα καθημερινά φαινόμενα, ότι τα πάντα μπορούν επομένως να εξηγηθούν από τη λειτουργία μερικών καθολικών διαδικασιών μέσα σε ένα ενιαίο αρχικό συνεχές και ότι δεν υπάρχει ούτε γένεση προερχόμενη από το τίποτα ούτε φθορά που καταλήγει στο τίποτα, αλλά μόνο μεταβολή της μιας ουσίας στην άλλη[20].

Επιπρόσθετα, ποιος σήμερα ταυτίζει τον κίονα με το αιγυπτιακό τεράστιο και άμορφο πέτρινο οικοδομικό υποστήριγμα και όχι με τα ελληνικά περίτεχνα κομψοτεχνήματα που «στεφανώνονταν» από τα κιονόκρανα δωρικού –και ακόμη περισσότερο– ιωνικού και κορινθιακού ρυθμού; Θα ήταν δύσκολο, πράγματι, να διαφωνήσει κανείς με τη γενική άποψη ότι η μεγαλοφυΐα δε βρίσκεται μόνο στην απόλυτη πρωτοτυπία, αλλά και στην ικανότητα υπέρβασης του προτύπου με την επινόηση καινοφανών δεδομένων που του χαρίζουν επάξια τον τίτλο του μοναδικού.

Στο σημείο αυτό –και αφού προηγήθηκε η ανάλυση που κατέδειξε το πλαίσιο μέσα στο οποίο σφυρηλατήθηκε επί έξι και πλέον αιώνες το γεωμετρικό και αρχαϊκό αμάλγαμα από το οποίο θα προέκυπτε το κλασικό θάμβος– θα έπρεπε, ίσως, να διευκρινιστεί τι είναι τέχνη και πώς εννοείται αυτή στην περίπτωση των Θρακών.

Η τέχνη, πρώτα-πρώτα, αντιστοιχεί στο αίτημα της ανθρώπινης ψυχής που αποσκοπεί στον εξευγενισμό της ανθρώπινης φύσης. Δεν αποτελεί, ωστόσο, την έκφραση μόνον του καλλιτέχνη-δημιουργού, αλλά εξακτινώνεται στο σύνολο της κοινωνίας, έτσι ώστε το κάθε δημιούργημα να έχει λόγο ύπαρξης και συνέχεια στον χρόνο, δικαιώνοντας με αυτό τον τρόπο την άποψη ότι μαζί με τη φιλοσοφία, την επιστήμη και την τεχνολογία αποτελεί μια από τις μείζονες δραστηριότητες με τις οποίες ο άνθρωπος δημιούργησε τον πολιτισμό[21].

Όσον αφορά τώρα το ζητούμενο, γίνεται λόγος –όχι μόνο στο συγκεκριμένο βιβλίο– για κληροδότηση πολυτελών αντικειμένων, όπως διακοσμητικά στολίδια ασπίδων και αλόγων, περικεφαλαίες και επιγονατίδες, επιστήθια και ακριβά σκεύη[22], τα οποία ωστόσο θα ήταν δύσκολο να στοιχειοθετήσουν

18. *M. Κρουαζέ*, Ο πολιτισμός της αρχαίας Ελλάδος, Αθήνα χ.χ., 77-78.
19. *M. West*, «Η πρώιμη ελληνική φιλοσοφία», ό.π., σ. 165.
20. *M. West*, ό.π., σ. 166.
21. Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα 57 (1993, 1996) 112.
22. *I. Venedikov - T. Gerasimov*, Trakijskoto izkustvo (= Η θρακική τέχνη), Σόφια 1973, στο: Βαλκανική βιβλιογραφία 2 (1974 [παράρτημα]), σ. 153.

τον χαρακτήρα πηγαίας τέχνης· θα ήταν μάλλον προτιμότερο να γίνει λόγος για μικροτεχνία και μάλιστα επαρχιακής ή βαρβαρικής μορφής. Εξάλλου, αναφέρεται ότι η τέχνη αυτή ήταν ακατάληπτη και ακατανόητη από τις πλατιές θρακικές μάζες[23]. Θα δικαιολογείτο, λοιπόν, το ερώτημα πώς νοείται θρακικός πολιτισμός δίχως ο λαός να βρίσκεται σε επαφή με αυτήν την –έστω και απλή– μορφή τέχνης.

Επιστρέφοντας στα πορίσματα της επίμαχης μονογραφίας θα στεκόταν, κατά πρώτον, κανείς με αμηχανία μπροστά στον ισχυρισμό ότι, επειδή η (γραπτή) ελληνική ιστορία –σύμφωνα με τα συμπεράσματα νεότερων ερευνών[24]– πηγαίνει πίσω στον 15-14ο αι. π.Χ., οδηγεί στην ανατροπή της ιδέας που είχε ο κόσμος για το ελληνικό θαύμα[25] του 5ου αι., ώστε να στερείται πλέον σοβαρότητας.

Γεννάται, λοιπόν, η απορία γιατί θα έπρεπε η ανακάλυψη αυτή, που προσδίδει βάθος στην ελληνική παράδοση και δικαιολογεί πρώτα-πρώτα την καλλιέργεια της γλώσσας, να αποτελεί ψόγο. Μήπως δεν είναι παραδεκτό ότι όσο πιο μακρόχρονη είναι η (πολιτιστική) παρουσία ενός λαού τόσο ασφαλέστερη μπορεί να αποδειχτεί η πορεία του στο μέλλον και δημιουργικότερη η παρουσία του στον ίδιο χρόνο;

Υπό την έννοια αυτή, θα ήταν, σίγουρα, προκλητικός ο ισχυρισμός ότι συνιστά περιττό έρμα η ελληνική γλώσσα[26], η οποία επινόησε όρους[27] που α-

23. *I. Venedikov - T. Gerasimov*, ό.π.

24. *Α. Θαβώρης*, Ιστορία της ελληνικής γλώσσας (πανεπιστημιακές παραδόσεις), Ιωάννινα 1976, σ. 15-16· *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμέλεια Α.-Φ. Χρηστίδης, Κέντρο ελληνικής γλώσσας 2001, σ. 173, 200-201.

25. Ο Αντρέ Μπονάρ πιστεύει ότι η χρήση του όρου *ελληνικό θαύμα* είναι εσφαλμένη· και αυτό γιατί η έννοια του θαύματος είναι βασικά αντιεπιστημονική και ταυτόχρονα αντιελληνική. Το θαύμα, εξάλλου, δεν εξηγεί τίποτα: αντικαθιστά την εξήγηση με θαυμαστικά. Είναι αλήθεια ότι οι Έλληνες δίνουν την εντύπωση πως ανακάλυψαν την επιστήμη κατά τρόπο θαυματουργό. Αυτό που ανακάλυψαν, ωστόσο, δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η επιστημονική μέθοδος. Χρειάστηκε, βέβαια, η σωρεία των παρατηρήσεων και των γνώσεων που είχαν συγκεντρώσει οι ανατολικοί λαοί και οι Αιγύπτιοι, για να φτάσουν οι Έλληνες οι οποίοι, από τις παρατηρήσεις αυτές πάνω στις ιδιότητες των σχημάτων και την κανονική κίνηση των άστρων, εξήγησαν τα φαινόμενα διατυπώνοντας νόμους. Φυσικά, στην προσπάθεια αυτή δεν υπάρχει τίποτα το θαυματουργό παρά μονάχα ένα καινούργιο βήμα προς την αργή πρόοδο της ανθρωπότητας, στην πορεία της διάρθρωσης του κόσμου με τον άνθρωπο, στην ένωσή τους σε μια γόνιμη σχέση, την Αρμονία. Α. Μπονάρ, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός*, Αθήνα 1985, σ. 35-36.

26. Η αρχαία ελληνική παρουσιάζει το εξαιρετικά σπάνιο γλωσσικό φαινόμενο των γραμματειακών γλωσσών, δηλαδή κάθε λογοτεχνικό και γραμματειακό είδος να γράφεται σε μια ιδιαίτερη «γλώσσα», συνήθως τη διάλεκτο με την οποία πρωτοεμφανίστηκε, αλλά και γενικότερη και με αναμίξεις, κάποτε, διαλέκτων (π.χ. στη γλώσσα του έπους, της τραγωδίας, του Θεόκριτου). *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, ό.π., σ. 547.

27. Τη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και στη δημιουργία των επιστημονικών ορών μπορούμε να την παρακολουθήσουμε μόνο στα ελληνικά, γιατί μόνον εδώ οι έννοιες προκύπτουν οργανικά από τη γλώσσα όπου δημιουργήθηκε η θεωρητική σκέψη αυτόνομα, με αποτέλεσμα να υπάρξει γη-

ποτελούν και σήμερα τη βάση της επιστημονικής σκέψης[28] και που προίκισαν τη φιλοσοφία, την ιστορία και τη ρητορεία οδηγώντας τες σε ανώτερες σφαίρες δυσθεώρητου (λογικού και επιστημονικού) ύψους· κατ' επέκταση δε ότι:

(α) Αποτελεί απαξίωση του ελληνικού θαύματος το θέατρο που δημιουργήθηκε μόνο στην ελληνική γη[29], αν και αυτό που ορίζει το αρχικό πλαίσιό του, δηλαδή ο χορός[30] και οι οργιαστικές τελετές προς τιμήν κάποιου

γενής επιστημονική ορολογία. Στην ελληνική γλώσσα άρχισαν να αναπτύσσονται οι γλωσσικές –οι πνευματικές, δηλαδή– προϋποθέσεις για επιστημονική ορολογία από πολύ νωρίς. Θα ήταν δύσκολο να φανταστεί κανείς λ.χ. πώς θα ήταν δυνατό να δημιουργηθούν επιστήμη και φιλοσοφία στην Ελλάδα, αν δεν υπήρχε στη γλώσσα το οριστικό άρθρο. Πώς θα ήταν δυνατό να εξειδικευτεί το καθολικό, να αναπτυχθεί μια αφηρημένη έννοια από ένα επίθετο ή ένα ρήμα, αν δεν πρόσφερε το οριστικό άρθρο τη δυνατότητα να σχηματιστούν τέτοιες «αφαιρέσεις». Υπό την έννοια αυτή, δε θα ήταν υπερβολή να λεγόταν ότι η ομηρική γλώσσα ήταν περισσότερο αναπτυγμένη από τα κλασικά λατινικά όσον άφορα στη χρήση του οριστικού άρθρου. Έτσι, ο Κικέρων κατέβαλλε προσπάθεια για να αποδώσει και τις πιο άπλες φιλοσοφικές έννοιες, γιατί δεν είχε στη διάθεσή του το άρθρο· αναγκαζόταν, λοιπόν, να σχηματίζει περιφραστικά έννοιες οι όποιες στην ελληνική ήταν σύντομες και φυσικές. *B. Snell*, Η ανακάλυψη του πνεύματος, ό.π., σ. 295-296.

28. «Οι Έλληνες δεν πρόσθεσαν απλώς νέες περιοχές γνώσης (π.χ. επιστήμες, φιλοσοφία) με τη βοήθεια ενός ήδη δοσμένου πνευματικού εξοπλισμού ούτε επέκτειναν παλαιές μεθόδους (π.χ. μια λογική διαδικασία), αλλά δημιούργησαν για πρώτη φορά αυτό που ονομάζουμε σκέψη». *B. Snell*, ό.π., σ. 9.

29. Αυτό, βέβαια, δε δηλώνει τίποτε άλλο παρά την ολότελα διαφορετική αντίδραση των Ελλήνων στις συνθήκες που βίωναν και που ήταν λίγο ως πολύ παρόμοιες με των άλλων λαών της ίδιας περιόδου (περισσότερο στις κοινωνικές-οικονομικές και λιγότερο στις πολιτικές). Το θέατρο δηλαδή δε θα ήταν δυνατό να ιδωθεί ξεκομμένα από το πλαίσιο που «γέννησε» τη Δημοκρατία στην Αθήνα. Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου παράξενο ότι το θέατρο γεννήθηκε τον ίδιο χρόνο που διενεργούνταν οι ζυμώσεις από τις οποίες προέκυψε η Δημοκρατία· γιατί τι άλλο είναι το θέατρο από διάλογος; Έτσι, ενώ όλοι οι λαοί ανεξαιρέτως έχουν να επιδείξουν αξιοζήλευτες ορχηστρικές επιδόσεις, κανένας ωστόσο δεν επινόησε τον ρόλο του υποκριτή που, ιστάμενος ενώπιον του χορού, συνδιαλέχτηκε μαζί του αναλύοντας τα προαιώνια ανθρώπινα προβλήματα-πάθη, προβάλλοντας αναλλοίωτες στον χρόνο ηθικές αξίες. Ανδρώθηκε, λοιπόν, και μεγαλούργησε στην ίδια ακριβώς περίοδο που μεσουράνησε αυτή, δηλαδή τον 5ο αι. π.Χ., και έπαψε να δημιουργεί ισάξια έργα με εκείνα των τριών τραγικών στο τέλος του· έτσι, πιθανώς από το 384 π.Χ. περιλήφθηκε στο γιορταστικό πρόγραμμα των Διονυσίων η διδασκαλία και ενός έργου των μεγάλων τραγικών, αναγνωρίζοντας και το τέλος μιας εξέλιξης η οποία καταδίκαζε σε εξαφάνιση την κατοπινή δημιουργία. Ομολογούνταν, λοιπόν, εμμέσως πλην σαφώς ότι το θέατρο δε μπορούσε να ζήσει δίχως τη δημοκρατία και εφόσον η τελευταία έφτασε στα όριά της, οδηγούμενη σε μια πορεία ανεπίστρεπτης παρακμής, το ίδιο συνέβαινε και με το θέατρο. *A. Lesky*, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη [5]1981, σ. 867.

30. *Γ. Κορδάτου*, Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία, Αθήνα [5]1974, σ. 16-17, όπου παρουσιάζει την άποψη του Συκουτρή (μαθητή του Wilamowitz), καθώς και του Murray περί της καταγωγής του θεάτρου, ότι δηλαδή η τραγωδία και η κωμωδία προέκυψαν από τις διονυσιακές γιορτές που κύριο στοιχείο τους ήταν τα βακχικά χορικά τραγούδια –τα γνωστά με το όνομα διθύραμβος· πρβλ. *P. Levi*, «Το ελληνικό θέατρο», στο: Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, Αθήνα 1996, σ. 223· *A. Lesky*, Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων Ι, Αθήνα 1990, σ. 48-49.

θεού[31], απαντώνται σε όλους τους λαούς[32].

(β) Αποτελεί επιπλέον λόγο μείωσης του ελληνικού θαύματος και η επινόηση της Δημοκρατίας[33], καθώς και η –απόρροια απλής σύνθεσης ανατο-

31. Ο Γ. Κορδάτος παρουσιάζει την άποψη ότι η διαμόρφωση του πρώτου θεάτρου έγινε από τον Πεισίστρατο, εφόσον βέβαια είχε επέλθει συμβιβασμός στα ζητήματα της θρησκείας-λατρείας. Έτσι, ο Πεισίστρατος, «έχοντας οξύτατο πολιτικό κριτήριο και έχοντας καταλάβει πολύ καλά τη δύναμη της προπαγάνδας, επιδίωξε να εκλαϊκεύσει και να συστηματοποιήσει όλες τις πανάρχαιες παραδόσεις που μιλούσαν για μια εποχή ισότητας και δικαιοσύνης και για μεγάλους αρχηγούς-ήρωες, ώστε να μπορέσει να τις χρησιμοποιήσει σαν ιδεολογικό όπλο για την πολιτική του επικράτηση. Χωρίς φυσικά να καταργήσει τις διονυσιακές ιεροτελεστίες, ανάθεσε στον Θέσπη να παραστήσει όχι μόνο μύθους του διονυσιακού κύκλου, αλλά και μύθους από τον επικό και θηβαϊκό κύκλο, με βάση όμως το λειτουργικό τυπικό της διονυσιακής λατρείας». *Γ. Κορδάτου*, Η αρχαία Τραγωδία και Κωμωδία, ό.π., σ. 141-142. Ο αντίλογος, βέβαια, θα μπορούσε να ήταν ότι ακόμη και αν έγινε έτσι, θα ήταν πολύ λίγο πιθανό η (τέτοιου είδους) ενέργεια ενός πολιτικού αρχηγού να επιβληθεί σε βάθος χρόνου και να δημιουργήσει ένα νέο λογοτεχνικό είδος, εάν οι συνθήκες (κοινωνικές-πολιτικές-πολιτιστικές) δεν το επέτρεπαν. Επομένως, θα ήταν ίσως λάθος να αποδοθεί στον άνθρωπο (Πεισίστρατο) και όχι στις συνθήκες οι οποίες ήταν εκείνες που ευνόησαν και προώθησαν το θέατρο.

32. *Γ. Κορδάτου*, ό.π., σ. 34, όπου παρουσιάζει την άποψη των εθνολόγων με την οποία συμφωνούν και οι μαρξιστές ιστορικοί και αναλυτές.

33. Οι κοινωνικές-πολιτικές ζυμώσεις που είχαν ήδη δρομολογηθεί από την περίοδο της Ολιγαρχίας και οδήγησαν στο καθεστώς της Τυραννίας έφεραν τους Αθηναίους μπροστά σε ένα βασανιστικό ερώτημα όσον αφορά τις επιλογές τους στον τρόπο διακυβέρνησης: ποιό πολιτειακό σύστημα θα υιοθετούσαν μετά την πτώση της τυραννίας των Πεισιστρατιδών; Έχοντας ήδη γνωρίσει όλα τα πολιτειακά συστήματα, δηλαδή εκείνο της βασιλείας, αριστοκρατίας, ολιγαρχίας και της πρόσφατης τυραννίας, τα οποία ωστόσο είχαν απορρίψει, αντί να επιστρέψουν σε κάποιο από αυτά –όπως, άλλωστε, γινόταν μέχρι τα σύγχρονα σχεδόν χρόνια απανταχού στον κόσμο– επέλεξαν, με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, μια ρηξικέλευθη πορεία που οδήγησε σε ένα καινοφανές –και τα μάλιστα τιμώμενο σήμερα– πολιτειακό σύστημα, τη Δημοκρατία. Η μελέτη, εξάλλου, των συνθηκών της εποχής θα κατεδείκνυε ότι το πολιτειακό αυτό σύστημα αποτέλεσε ελληνική και μάλιστα αθηναϊκή πρωτοτυπία, γιατί η δημοκρατία ταυτίστηκε με το αθηναϊκό μεγαλείο και την ισχύ της αθηναϊκής συμμαχίας-ηγεμονίας (πρβλ. *S. Hornblower*, «Ελλάδα: Η ιστορία της κλασικής περιόδου», στο: Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος, Αθήνα 1996, σ. 193). Αναλυτικότερα, η υποχρέωση συνεχούς παρουσίας στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου –ως συνέπεια της συμμαχίας του 477 π.Χ.– έφερε στο προσκήνιο την πολυπληθή (κατώτερη) τάξη των θητών οι οποίοι, ως κινητήρια δύναμη του ισχυρότερου όπλου της Αθήνας, του ναυτικού (το οποίο επάνδρωναν), απαίτησαν και κατάφεραν –υπό την καθοδήγηση λαμπρών ηγετών όπως ο Εφιάλτης πρώτα και ο Περικλής κατόπιν– να πάρουν την εξουσία στα χέρια τους. Το κληρωτό των αρχόντων, η άμεση ψηφοφορία για την ανάδειξη των δέκα στρατηγών από το σύνολο του σώματος των πολιτών χωρίς κανένα περιορισμό, η ακώλυτη συμμετοχή όλων των πολιτών (με κλήρωση) στη διαδικασία απονομής δικαιοσύνης (Ηλιαία) και η απόλυτη κυριαρχία της εκκλησίας του Δήμου, δηλαδή του λαού, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονταν ύστερα από διεξοδικό διάλογο και μόνον εφόσον υπήρχε απαρτία –αν και οι κρίσεις της κάποιες φορές δεν την τιμούσαν επιδεικνύοντας αδικαιολόγητη σπουδή και προφανή ανωριμότητα– διασφάλιζαν τη λαϊκή κυριαρχία. Όταν, όμως, το τέλος του πελοποννησιακού πολέμου έφερε την ήττα στην πόλη, αυτό σήμανε την ήττα της δημοκρατίας, μιας και η τελευταία είχε ταυτιστεί με το μεγαλείο της αθηναϊκής ισχύος –δηλαδή τη διατήρηση ισχυρότατου ναυτικού που συνεπαγόταν την κηδεμονία των πολιτικών πραγμάτων από τον λαό που το στελέχωνε– το οποίο είχε εκλείψει ανεπιστρεπτί, μαζί με την κοινωνική ισορροπία πάνω στην οποία στηριζόταν η δημοκρατία. *Γ. Φάσσο*, Η Δημοκρατία στην Ελλάδα, Θεσ-

λικών στοιχείων– αρχιτεκτονική και γλυπτική που έφτασαν σε μοναδική ανάπτυξη στα χρόνια της[34].

Λαμβανομένων υπόψη των προαναφερθέντων, θα φάνταζε περιττή η αναζήτηση της δικαιολογίας του γεγονότος ότι οι Θράκες δεν ανέπτυξαν τη γλώσσα[35] τους μέσω της (δικής τους μάλιστα) γραφής –όπως έκαναν οι Έλληνες.

Τούτου δοθέντος, θα προέκυπταν αβίαστα τέσσερα (4) ερωτήματα:

(α) Γιατί θα έπρεπε ο σύγχρονος ερευνητής να δει τα κείμενα και τα αντικείμενα που φέρνει στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη «πέρα από την ελληνική ερμηνεία»;

(β) Τι το διαφορετικό κομίζουν αυτά, ώστε, θεωρούμενα ως απειλή, να επιβάλλεται η συγκάλυψη ή η διαστροφή τους σε σχέση με την αρχαϊκή, κλασική ή ελληνιστική πολιτιστική παραγωγή;

(γ) Είναι τόσα πολλά[36], ώστε να οδηγήσουν, μέσα από μια –ασαφώς και συγκεχυμένα αναφερόμενη– νέα μέθοδο, σε διαφορετική ερμηνεία της εποχής στην οποία αναφέρονται;

(δ) Σε τελική ανάλυση, μπορούν να στοιχειοθετήσουν μια αλλιώτικη προσφορά των Θρακών στο πολιτιστικό γίγνεσθαι[37], που οι Έλληνες –από το παρελθόν ακόμη– προσπάθησαν να δολιευθούν;

Η απάντηση, ασφαλώς, δίνεται από το πλήθος των ελληνικών και λατινικών πηγών και των αντίστοιχων αρχαιολογικών ευρημάτων, καθώς και την (επιστημονικά τεκμηριωμένη) άποψη εκείνων[38] που δεν είχαν ανάγκη να

σαλονίκη 1971, σ. 13-17· *Ιω. Τουλουμάκου*, Η θεωρητική θεμελίωση της Δημοκρατίας στην κλασσική Ελλάδα, Αθήνα 1979, σ. 31· *J. De Romilly*, Προβλήματα της αρχαίας ελληνικής Δημοκρατίας, Αθήνα 1992, σ. 122-125· *C. Mossé*, Το τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας, Αθήνα 1978, σ. 517, 522, 529-530;· *C. Mossé*, Αθήνα. Η ιστορία μιας Δημοκρατίας, Αθήνα ^{2}1988, σ. 53.

34. *Α. Μπονάρ*, Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, ό.π., σ. 18.

35. *Μ. Αποστολίδη*, «Περί της γλώσσης των Αρχαίων Θρακών», Θρακικά 3 (1932) 182-183 και Θρακικά 4 (1933) 110-111.

36. Για επιγραφές που είχαν θεωρηθεί θρακικές, αλλά τελικά δεν ήταν, βλ. *C. Brixhe - A. Panayotou*, «La Thrace», στο: Langues indo-européennes (επιμ. F. Bader), Παρίσι 1994, σ. 185-186, 188 σημ. 37.

37. Η άποψη πάντως που εκφράζεται από τη βουλγαρική ιστοριογραφία είναι ότι τα –λιγοστά το δίχως άλλο– ευρήματα, κυρίως, μεταλλοτεχνίας και κεραμικής «δίνουν το δικαίωμα στη Θράκη και στους Θράκες να μελετηθούν όχι ως περιφερειακό προϊόν, αλλά ως ζώνη του αρχαίου κόσμου με τη δική της ιδιαιτερότητα και παρουσία». *D. Popov*, ό.π.

38. *W. Schadewaldt*, Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου, Αθήνα 1980, σ. 168. «Αυτή η αίσθηση της φύσης, με το ελεύθερο ανθρώπινο φρόνημα που τη χαρακτήριζε, έδειχνε να ξεπερνά όλες τις εικόνες που είχε δημιουργήσει η παλιά Ανατολή και μας θυμίζει έντονα κάτι που είμαστε εμείς και τώρα. Επαινέθηκε η δύναμη και η οξύτητα της παρατήρησης στις παρομοιώσεις, η μεγάλη τους αλήθεια, η ζωντάνια, η αμεσότητα και η ενάργεια»· *M. West*, «Η πρώιμη ελληνική φιλοσοφία», ό.π., σ. 174. «Αυτό που προκαλεί τον θαυμασμό μας είναι η πνευματική ρώμη και ανεξαρτησία με την οποία οι άνθρωποι αυτοί επιζήτησαν συνεκτικά συστήματα και δεν δίστα-

αναζητήσουν «ιστορικές ρίζες και δικαιώματα»[39]. Είναι, πράγματι, δύσκολο να κατανοήσει κανείς την επιμονή να γίνεται λόγος για θρακική τέχνη[40] –και μάλιστα για την έκφραση της θρακικής μεγαλοφυΐας– όταν δε μαρτυρείται ούτε τελικά υπάρχει το παραμικρό πολιτιστικό[41]-γλωσσικό[42] υπόστρωμα που θα δικαιολογούσε και θα γεννούσε μια τέτοια τέχνη[43]· την ίδια στιγμή δε, ο ελληνικός πολιτισμός με τη γλώσσα[44], την πρωτοτυπία και τη δύναμή

σαν να ακολουθήσουν τη σκέψη τους σε καταπληκτικά συμπεράσματα. Η επαφή με τις ανατολικές κοσμολογίες και θεολογίες ενδέχεται μεν να διευκόλυνε την απελευθέρωση της φαντασίας τους, οπωσδήποτε δε τους έδωσε πολλές ενδιαφέρουσες ιδέες. Αλλά μόνοι τους δίδαξαν οι ίδιοι τον εαυτό τους να σκέφτεται φιλοσοφικά. Η φιλοσοφία, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, είναι δημιούργημα ελληνικό».

39. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας, ό.π. 547.

40. Στους *I. Venedikov - T. Gerasimov* (Η θρακική τέχνη, ό.π., σ. 139, 151, 153, 156), μάλιστα, γίνεται λόγος για ακμή του θρακικού πολιτισμού η οποία τοποθετείται τον 5ο και 4ο αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία η Θράκη φέρεται πως αντιπροσώπευε ένα μέρος του μεγάλου πολιτισμένου κόσμου που ζούσε γύρω από το Αιγαίο πέλαγος (Προφανώς θα υπήρχε δυσκολία να δει κανείς πίσω από αυτές τις φράσεις τον όγκο των θρακικών φυλών που ζούσαν στα ενδότερα και που δεν έπαψαν να χαρακτηρίζονται από τους συγχρόνους τους Έλληνες ως βάρβαροι. Οι συγγραφείς ίσως να εννοούν τους Θράκες εκείνους που ζούσαν στα παράλια· στην περίπτωση αυτή, όμως, θα ήταν επίσης δύσκολο να μιλήσει κανείς για θρακικό πολιτισμό, και μάλιστα για εκείνη ακριβώς την εποχή, όταν τα θρακικά παράλια είναι αναμφισβήτητο ότι είχαν αποικιστεί από τους Έλληνες). Παράλληλα, ενώ παραλείπεται η αναφορά στην λογικά αναμενόμενη ελληνική επιρροή γίνεται λόγος για έντονη αχαιμενική επίδραση στη διάρκεια μάλιστα του 5ου και 4ου αι. π.Χ., την ίδια στιγμή που αναφέρεται η προσπάθεια των θρακικών εργαστηρίων να μιμηθούν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τα ελληνικά προϊόντα· αφήνεται, ωστόσο, να εννοηθεί ότι παρά την ελληνική επίδραση η θρακική τέχνη παρέμεινε ουσιαστικά ανεξάρτητη, μιας και ο χαρακτήρας της παρέμεινε θρακικός. Στα συμπεράσματά τους, εντούτοις, μιλούν για την επιφυλακτική επαφή με τους Έλληνες, τονίζοντας παρόλα αυτά ότι η απαρχή της θρακικής μνημειακής τέχνης τοποθετείται τη στιγμή που έρχονται σε επαφή με την ελληνική τέχνη. Η επιρροή, ωστόσο, των τελευταίων φαίνεται να λαμβάνει χώρα πολύ αργότερα –από το λογικά αναμενόμενο–, εφόσον αναφέρεται η επιδρομή των Κελτών το 278 π.Χ. ως η κύρια αιτία που ανακόπτει ακριβώς τη στιγμή εκείνη την προσπάθεια των Θρακών να γίνουν κι αυτοί ένα με τον πολιτισμένο κόσμο της Μεσογείου.

41. Όπως αναφέρει ο Αιλιανός, οι Θράκες δεν γνώριζαν γραφή και θεωρούσαν μεγάλη ντροπή τη χρήση της, ενώ ο Αριστοτέλης παραδίδει –υπερβολικά ίσως– ότι αδυνατούσαν να μετρήσουν πάνω από το τέσσερα. *Σπ. Σακελλαριάδη*, Πόλεις και θέσμια Θράκης και Ιωνίας εν τη αρχαιότητι, I Θράκη, Αθήναι 1929, σ. 34· *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 20 (σημ. 15)· *Ν. Σοϊλεντάκη*, Ιστορία του θρακικού Ελληνισμού, Αθήνα 1996, σ. 19.

42. Για τη γλωσσική κατάσταση στη Θράκη βλ. *C. Brixhe - A. Panayotou*, «La Thrace», ό.π., σ. 179-203. Για σύνοψη των σχετικών θέσεων για τη γλωσσική κατάσταση στη Θράκη, βλ. *B. Sargent*, Les Indo-européens. Histoire, langues, mythes, Παρίσι 1995, σ. 98 § 68. Για σύνοψη πηγών για τη γλώσσα των Θρακών, βλ. *P. Katičić*, Ancient Languages of the Balkans, Χάγη - Παρίσι 1976, σ. 137 κ.ε. Για νηφάλια μελέτη του θρακικού λεξιλογίου, βλ. *Z. Velkova*, The Thracian Glosses. Contribution to the Study of the Thracian Vocabulary, Amsterdam 1986.

43. Μ. Αποστολίδη, «Υπήρξε θρακική τέχνη;», Θρακικά 16 (1941) 5-25· *Δ. Σαμσάρη*, Ο εξελληνισμός της Θράκης, ό.π., 224-225· *Γ. Μπακαλάκη*, «Θρακολογία», ό.π.

44. *Γ. Μπαμπινιώτη*, Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Αθήνα 1998, σ. 24. Οι Έλληνες, έχοντας πάρει από τους Φοίνικες, γύρω στον 10ο αι. π.Χ., τη συμφωνογραφική γραφή, επινοούν

του[45], καλύπτει τα πάντα. Υπό την έννοια αυτή, νομιμοποιείται η απορία πώς θα ήταν δυνατό μέσα σε μια τέτοια πλημμυρίδα οι –σύμφωνα με τους συγχρόνους τους Έλληνες– άξεστοι[46] Θράκες[47] να δημιουργήσουν τέχνη.

για πρώτη φορά στην ιστορία της γραφής τη δήλωση των φωνηέντων, αυτών δηλαδή που αποτελούν τη βάση της συλλαβής και της γλώσσας γενικότερα. Φτάνουν έτσι στη δημιουργία της πρώτης πραγματικά αλφαβητικής γραφής, του πρώτου αλφαβήτου, όπου κάθε γράμμα δηλώνει και ένα φθόγγο. Η επινόηση αυτή, καθόλου αυτονόητη, κάνει ώστε το αλφάβητο να αναγνωρίζεται διεθνώς ως ελληνική δημιουργία, όσο και αν την πρώτη ύλη δανείστηκαν οι Έλληνες από άλλους· πρβλ. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας, ό.π., 161, 211-212, 216· *Μ. Ανδρόνικου*, Η ελληνική γραφή, στο: ΙΕΕ 2, Αθήνα 1971, 196, 198.

45. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι την Ινδία είχε φτάσει η φήμη του ιπτάμενου ξύλινου περιστεριού κατασκευασμένου από τον φημισμένο μηχανικό Αρχύτα από τον Τάραντα, το οποίο πετούσε όχι κουνώντας τα φτερά, αλλά με την ώθηση του αέρα (αεριωθούμενο), κάνοντας Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς να το συγκαταλέγουν στα θαύματα της αρχαιότητας. Επιπρόσθετα, η ανακοίνωση το 1970 (70 χρόνια μετά την εύρεσή του στα Αντικύθηρα) από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Yale, Derek de Solla Price, ότι είχε βρεθεί ο πρώτος υπολογιστής για τη μέτρηση των κινήσεων των ουράνιων σωμάτων, η κατασκευή του οποίου αποδιδόταν στον ίδιο τον Αρχιμήδη, τον ώθησε να δηλώσει ότι «αυτή η εύρεση απαιτεί από εμάς να επανεξετάσουμε τη στάση μας έναντι της αρχαίας ελληνικής τεχνολογίας. Άνθρωποι που κατασκεύασαν τέτοια [μηχανήματα] μπορούσαν να κατασκευάσουν σχεδόν οτιδήποτε ήθελαν». *P. James - N. Thorpe*, Ancient Inventions, N. Υόρκη 1994, σ. 108, 121-123.

46. Οι Έλληνες τους θεωρούσαν βαρβάρους, γιατί μιλούσαν ακατάληπτα –η παράδοση, ωστόσο, όπως είχε φτάσει μέχρι τα χρόνια του Ομήρου, ήθελε να μην υπάρχει πρόβλημα στη μεταξύ τους συνεννόηση– και επειδή οι Θράκες εξακολουθούσαν να ζουν αρχαιότροπα, για τα ελληνικά δεδομένα βάναυσα και άξεστα, διατηρώντας τον τραχύ και πολεμικό χαρακτήρα τους. *Π. Παπαχριστοδούλου*, «Η Θράκη από τα πολύ παλιά χρόνια», Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού (στο εξής ΑΘΛΓΘ) 32 (1966) 286.

47. Οι εν λόγω συγγραφείς (*A. Fol - I. Marazov*, Thrace and the Thracians, ό.π., σ. 60), αναφερόμενοι κυρίως σε ευρήματα κεραμικής και μεταλλοτεχνίας και θέλοντας να δείξουν το μέγεθος της αξίας και της ποιότητας της θρακικής τέχνης, διατυπώνουν αμέσως το ερώτημα πώς δε θα ήταν δυνατό να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η Θράκη στα τέλη της εποχής του χαλκού-αρχές εκείνης του σιδήρου, σύμφωνα πάντα με τα συγκεκριμένα ευρήματα υψηλής τέχνης, δε συμβάδιζε καλλιτεχνικά με την Ελλάδα, υποβάλλοντας έτσι εμμέσως στον αναγνώστη την εντύπωση ότι κάτι τέτοιο θα έπρεπε να ισχύει και για τις κατοπινές περιόδους. Η μόνη απάντηση, βέβαια, που θα μπορούσε να υπάρξει είναι ότι καμιά αμφισβήτηση του υψηλού πολιτιστικού επιπέδου των Θρακών για τη συγκεκριμένη περίοδο δε θα ήταν δυνατό να προβληθεί, εφόσον ακόμη και η εικόνα που μας παραδίδει ο Όμηρος για τους Θράκες δε διαφέρει καθόλου πολύ από εκείνη των Μυκηναίων. Σύμφωνα με τη Β. Παπούλια, οι σχέσεις Ελλήνων-Θρακών και ο εξελληνισμός των τελευταίων συντελέστηκε σε τρεις φάσεις. Η πρώτη, η οποία αναφέρεται ακριβώς στην προαναφερθείσα περίοδο, χαρακτηρίζεται από αμοιβαία υψηλό πολιτιστικό επίπεδο. Η άποψή της, λοιπόν, είναι ότι, επειδή Θράκες με υψηλό πολιτιστικό επίπεδο δεν μας είναι γνωστοί από την ιστορική εποχή, θα έπρεπε κανείς να υποθέσει πως αυτοί αφομοιώθηκαν από τους Έλληνες, συμμετέχοντας με τα άλλα προελληνικά φύλα στην εθνογένεση των τελευταίων. Από τα στρώματα δε αυτά πρέπει να πήραν οι Έλληνες μια σειρά από στοιχεία που έκτοτε ανήκουν στην ελληνική πολιτιστική παράδοση, αφού βέβαια τα επεξεργάστηκαν και τους έδωσαν ένα νέο περιεχόμενο. *Β. Παπούλια*, Από τον αρχαίο στον νεότερο πολυμερισμό, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 87-88.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Η ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ Ι. Ν. ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΑΒΔΗΡΩΝ (ΜΠΟΛΟΥΣΤΡΑΣ)

Ι. Περί του ναού της Αγ. Παρασκευής Μπολούστρας γενικά και περί του ζωγράφου Μιχαήλ Δημοπούλου

Πριν προβούμε στην εξέταση της οικοδομικής επιγραφής θα παραθέσουμε κάποιες παρατηρήσεις μας περί του ναού της Αγ. Παρασκευής[1] (αυτοψία

1. Ο Γεώργιος Λαμπάκης, ο οποίος επισκέπτεται την Μπουλούστρα και τον ναό της Αγίας Παρασκευής, σημειώνει απλώς: *Μπουλούστρα. Χωρίον τέταρτον τῆς ὥρας τῶν ἐρειπίων τῶν ἀρχαίων Ἀβδήρων ἀπέχον. Φωτογ. ἀπότυπον τοῦ χωρίου ὑπ' ἀριθμ. 3418. Ἐν ταύτῃ ἐτειχέφθημεν τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Α΄. Ἁγία Παρασκευή. 184. - Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας θύρας +1845*, και κατόπιν ασχολείται εν βραχεί με το εσωτερικό του ναού (*Γ. Λαμπάκη*, «Μπουλούστρα», ΔΧΑΕ, Στ^ον, Ἐν Ἀθήναις 1906, σ. 46). Ο Γ. Λαμπάκης επισκέφθηκε τα Άβδηρα στις 20 Αυγούστου του 1902 (βλ. Θράκη-Κωνσταντινούπολη: Το οδοιπορικό του Γεωργίου Λαμπάκη (1902). Κατάλογος Έκθεσης, [ΥΠΠΟ / Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εκδ.], Αθήνα 2007, σ. 17). Πρώτη, εν τούτοις, αναφορά των αρχαίων Αβδήρων και της Μπουλούστρας ποιεί ο Γεώργιος Λαμπάκης και πάλι στο ΔΧΑΕ («Περιηγήσεις Λαμπάκη κατά το έτος 1902/20 Αυγ.»), Ε^ον, Ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 9). Δεν είναι σαφές τι εννοεί ο Λαμπάκης γράφοντας: *ἐπὶ τῆς ὀπισθίας θύρας: +1845*, θεωρώ, ωστόσο, ότι εδώ αναφέρεται μάλλον σε μικρή, λίθινη, ενεπίγραφη, ορθογώνια πλάκα, σήμερα στον αυλόγυρο του ναού –και δη στη δυτική στενή αυλή, έναντι της κυρίας δυτικής πύλης εισόδου– επιχρισμένη (και εμπεπηγμένη σήμερα εντός του δαπέδου), όπου εκατέρωθεν αναγλύφου σταυρού αναγράφονται: ΑΓΙΑ – ΠΑΡΑ[ΣΚΕΥΗ] / 18 – 45 (βλ. Εικ. 3, η θέση της δε σημαίνεται με το γράμμα Γ στο Σχ. 2, παλαιότερα, ωστόσο, η επιγραφή ευρίσκετο κοντά στην κατοικία του ιερέως, μάλλον, δηλαδή, νοτίως του ναού). Την εδώ δημοσιευομένη επιγραφή είτε δεν πρόσεξε –πράγμα απίθανο– είτε, ευρεθείς προφανώς σε αμηχανία τόσο εκ του ύψους όπου βρισκόταν η ενεπίγραφος πλάκα όσο και, κατά συνέπειαν, εκ του δυσξυμβλήτου της επιγραφής, την αποσιωπά. Στην επιγραφή αναφέρεται εν υποσημειώσει και ο *Πέτρος Α. Γεωργαντζῆς*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σ. 222, σημ. 8, κάνοντας λόγο για το έργο του μητροπολίτου Ξάνθης και Περιθεωρίου Ευγενίου (1831-1848): *Ἄνωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ [τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς τὰ Ἄβδηρα] ὑφίσταται εἰσέτι πλάξ ὁμοία τῆς τοῦ Ἁγίου Βλασίου φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν: 18 + 45 Μαρτίου α΄ ἐκτίσθη ἡ Ἐκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκεβῆς...* (δυσανάγνωστος)... Την ελλιπή αυτήν ανάγνωση του Γεωργαντζή επαναλαμβάνει ο *Θανάσης Μουσόπουλος*, Τα Άβδηρα Ξάνθης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, Ξάνθη 1987, σ. 31. Η επιγραφή αυτή ήταν καλυμμένη με ασβεστοκονίαμα από το ήμισυ σχεδόν του ονόματος «Φρενκ(έ)ογλο(υ)» του 8ου στίχου και έως τέλους, εκαλύπτετο επίσης και το καταληκτικό «-ας» του ονόματος «Μπολο(ύ)στρ.–ας»· τη διαπίστωση αυτή έκανα όταν προσέγγισα την επιγραφή με τη βοήθεια υψηλής κλίμακος, προκειμένου να την αναγνώσω, οπότε και προέβην στην καθαίρεση του σοβά και στην πλήρη αποκάλυψή της (19-5-1998). Την επιγραφή αυτή συμπεριέλαβα στην ανακοίνωσή μου: *Ευάγγελου Παπαθανασίου*, «Νεώτερες Θρακικές Επιγραφές», στο: 3ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών: Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αι.), Κομοτηνή 25-30 Μαΐου 1998. Σώμα με τις αναγνώσεις και μεταγραφές των υπό ανακοίνωση επιγραφών –συμπεριλαμ-

19ης Μαΐου 1998), (βλ. κάτοψη του ναού στο Σχ. 2, και όψεις του στις Εικ. 5, 6).

Πάνω από τη μοναδική ανατολική κόγχη υφίσταται πλάκα με κεντρικό τμήμα τετράπλευρο σε υποχώρηση, άγραφο, το οποίο πλαισιώνεται από περιμετρικό περιχείλωμα· στο άνω τμήμα του πλαισίου αυτού υπάρχει γεγλυμμένη η χρονολογία: 1845.

Στο εσωτερικό του ναού το ξύλινο τέμπλο ανήκει στην ομάδα των τέμπλων εκείνων της περιοχής Μητροπόλεως Ξάνθης, που πρέπει να κατασκευάστηκαν κατά τη δεκαετία 1860-1870· ανάλογο είναι αυτό το του ναού του Ακαθίστου Ύμνου Ξάνθης, καθώς και το διαλυθέν, δυστυχώς, μόλις πρό ολίγων ετών (στα 1997) τέμπλο του ναού του Τιμίου Προδρόμου (Παλαιάς Μητροπόλεως) Ξάνθης, όπως επίσης και τα του Αγ. Γεωργίου Κάτω Μαχαλά Ξάνθης και Αγ. Βλασίου, στην ίδια με τον Αγ. Γεώργιο συνοικία της Πα-

βανομένης και αυτής της Αγίας Παρασκευής Μπολούστρας– είχα διανείμει σε όλους τους συνέδρους την ημέρα της ανακοινώσεώς μου. Την οικοδομική επιγραφή των Αβδήρων (Μπολούστρας) συμπεριέλαβα και στο συνθετικότερο έργο μου: Ἧδε κόνις: Νεώτερες θρακῶες ἑλληνικὲς ἐπιγραφές. Συμβολή 1, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 70-71 (και Εικ. 1, 2 και Σχ. 1, στις σελίδες 85, 86). Την ανάγνωσή μου συμπεριέλαβε (με πολλά, ωστόσο, τυπογραφικά λάθη) και ο σεβαστός θρακολόγος *Πέτρος Α. Γεωργαντζής* στο βιβλίο του, Άβδηρα: Αρχαία και Βυζαντινά, Άβδηρα 2006, σ. 383, υποσημ. 11 (και στη σ. 387, η φωτογραφία της επιγραφής). Θερμότατες ευχαριστίες οφείλονται στον εφημέριο του ναού πατέρα Γεώργιο Μαστρογιαννόπουλο χάρη στην ευλογία, ευγένεια και αμέριστη βοήθεια του οποίου έγινε κατορθωτή η παρούσα σπουδή. Τη συνάδελφο κα Δήμητρα Κωτούλα ευχαριστώ για την επί του πεδίου πολύτιμη βοήθειά της. Τη φίλη αρχιτέκτονα κα Μαρία Μίζα και την αρχιτέκτονα κα Μαρία Σαραντίδου ευχαριστώ για την εκπόνηση της κατόψεως του ναού (Σχ. 2). Ο ναός είναι του τύπου της τρίκλιτης μεταβυζαντινής βασιλικής, κτισμένος με πωρόλιθο. Το ισόγειο του προς νότον του ναού κτίσματος πιθανόν να ανήκει στην ίδια εποχή (Σχ. 2Δ). Στην Αγία Παρασκευή υπάρχει και άλλη επιγραφή, επί του κωδωνοστασίου: *Κωδωνοστάσιον / ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ / ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ / Πολούστρα / 1874 / Ο ΚΟΔΟΝΑΣ:* [...] / [συνεχίζεται στο πλάι αριστερά και κάθετα, από κάτω προς τα πάνω] *ΚΑΙ...* [δυσανάγνωστη από το επίπεδο του εδάφους]». Η αρχική μορφή του κωδωνοστασίου περιελάμβανε το ισόγειο του πύργου και δύο μόνον ακόμη ορόφους, έως και το ύψος της επιγραφής, κάτω από το γείσο· ο χαμηλός και σχετικά πλατύς αυτός τύπος του κωδωνοστασίου είναι συνήθης για την εποχή αυτή, 8η δεκαετία του 19ου αι., και απαντάται συχνά σε ηπειρωτικά παραδείγματα (η θέση του κωδωνοστασίου σημαίνεται με το γράμμα Β στο σχέδιο 2 της κάτοψης του ναού, βλ. Εικ. 4 και 5)· οι επί πλέον δύο όροφοι, αταίριαστοι κατασκευαστικά με τους παλαιοτέρους υποκειμένους, συνιστούν νεώτερη προσθήκη, μάλλον του μεσοπολέμου. Ο περίβολος του ναού μπορεί να χρονολογηθεί μετά την ανέγερση του κωδωνοστασίου, ίσως μεταξύ των ετών: 1909-1912 (βλ. Σχ. 2 και Εικ. 6, 7). Στην Μπουλούστρα επίσης έχουμε και άλλες λίθινες μεταβυζαντινές επιγραφές: αυτήν στη βρύση του χωριού (η οποία απεξέσθη, ίσως υπό της πρώτης ή δευτέρας βουλγαρικής κατοχής), σε ένα εκ των έξι πηγαδιών, προ των ερειπίων της αρχαίας πόλεως, και κάποιες αναγραφές ανεγέρσεως οικιών (*Γ. Λαμπάκη*, «Μπουλούστρα», ό.π., σ. 47). Στη βρύση κοντά στην εκκλησία υπήρχε ίσως πλάκα με χρονολογία: 1725, ενώ υφίστατο και δεύτερη βρύση (*Θανάση Μουσοπούλου*, Τα Άβδηρα Ξάνθης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ό.π., σ. 21, 32, 34). Ο ναός της Αγίας Παρασκευής, καθώς και εκείνος του Αγίου Αθανασίου Αβδήρων υπέστησαν βλάβες κατά την α΄ βουλγαρική κατοχή (08/11/1912-13/07/1913, βλ. *Π. Γεωργαντζή*, Συμβολή..., ό.π., σ. 179-180).

λαιάς Πόλεως Ξάνθης, και ακόμη το της Ευαγγελιστρίας Σταυρουπόλεως[2]. Τα στασίδια, συστατικό γνώρισμα του τύπου της μεταβυζαντινής ξυλόστεγης τρίκλιτης βασιλικής καθ' όσον τονίζουν τον δρομικό χαρακτήρα του χώρου, ξηλώθηκαν, δυστυχώς, κατά τα έτη 1978-1979. Το υπερώον (γυναικωνίτης) μαζί με την οροφή αλλοιώθηκαν περί τα 1992-1993· ο γυναικωνίτης έβγαινε ακόμη ανατολικότερα εντός του ναού, έως και τον επόμενο προς ανατολάς κίονα, και ακουμπούσε στον δεύτερο, δηλαδή, από δυσμάς κίονα των κλιτών, όπως αποδεικνύεται και εκ της παρατηρήσεως των κιονοκράνων των κιόνων αυτών που είναι μισά.

Στο τέμπλο παρατηρούμε τις εξής εικόνες, έργα της ανακαινιστικής εποχής του Μητροπολίτου Ξάνθης Ιωακείμ Σγουρού (1891-1910): (α). -IC- -XC-. Επιγραφή επί της εικόνος: *Ἔργον / Μιχαὴλ Δημοπούλου / Ἀδριανουπολίτου / Ζωγράφου – 1904*, και ακόμη: *Δαπάνη τοῦ κ. Κυριάκου Καρκατζάνη συζύγου καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ. Ἀπριλίου 20*, (β). Ο Μέγας Αρχιερεύς, στο παραπέτασμα της Ωραίας Πύλης· επιγραφή κάτω: *τῇ 28ῃ Αὐγούστου 1904 / ἐν Ξάνθῃ*, και παρακάτω: *Ἔργον / Μ. Δημοπούλου / Ἀδριανουπολίτου / 1904*, περιμετρικώς δε το: *ΚΥΡΙΕ ΚΥΡΙΕ ἐπίβλεψον...* (κ.λπ.). Τοιχογραφίες του ιδίου Μιχαήλ Δημοπούλου υπάρχουν στους κάθετους τοίχους του ναού. Στα 1913 οι Βούλγαροι ασβέστωσαν την εκκλησία θέλοντας προφανώς να εξαλείψουν τις ελληνικές επιγραφές επί των τοιχογραφιών. Όταν περί τα 1960 απαιτήθηκε η ανανέωση του ελαιοχρωματισμού στο εσωτερικό της Αγ. Παρασκευής Αβδήρων, οι ελαιοχρωματιστές ξύνοντας τον παλαιό ασβέστη απεκάλυψαν τις τοιχογραφίες.

Ο αδριανουπολίτης ζωγράφος Μ. Δημόπουλος επιμελήθηκε και τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού του Αγ. Δημητρίου Κιμμερίων (πρ. Κογιούνκιοϊ) Ξάνθης[3]. Στη σημερινή του μορφή ο ναός αυτός, του Αγ. Δημητρίου

2. Περί του τέμπλου του Αγίου Γεωργίου Κάτω Μαχαλά (ή «συνοικίας των Καπνεμπόρων») Ξάνθης, βλ. την προαναφερθείσα μονογραφία μας: Ἤδε κόνις..., ό.π., σ. 51-52 (της δεκαετίας του 1860)· εκεί διαλαμβάνω και περί των τέμπλων του Αγίου Βλασίου (σ. 56-57, μεταξύ 1838-1869), του άλλοτε μητροπολιτικού ναού του Τιμίου Προδρόμου (σ. 62-63, 1862/63), του ναού του Ακαθίστου Ὕμνου Ξάνθης (σ. 66, 1862/63), καθώς και περί αυτού του ναού της Ευαγγελιστρίας Σταυρουπόλεως (σ. 69, της δεκαετίας του 1860). Τα ως άνω τέμπλα εμφανίζουν μεγάλες μορφολογικές και υφολογικές ομοιότητες και τα αποδίδω σε εργαστήριο μαρωνιτών, πιθανόν, λεπτουργών. Της ιδίας εποχής, μαρωνιτών επίσης, αλλά ίσως άλλου εργαστηρίου είναι τα τέμπλα της Υπαπαντής Γενισέας (βλ. Ἤδε κόνις..., ό.π., σ. 67, του 1859), Παμμεγίστων Ταξιαρχών Καβακίου Ξάνθης (βλ. Ἤδε κόνις..., ό.π., σ. 47-48, που πιθανολογώ ότι ενδέχεται να ανήκει και στη δεκαετία του 1850), του Αγίου Ιωάννου Μαρωνείας.

3. Περί του ναού του Αγ. Δημητρίου βλ. *Π. Γεωργαντζῆ*, Συμβολή..., ό.π., σ. 168, 179, 180· ο ναός θα πρέπει να υπέστη μερική καταστροφή κατά το 1913 (βλ. *Π. Γεωργαντζῆ*, Συμβολή..., ό.π., σ. 179). Περί των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Δημητρίου Κιμμερίων βλ. το άρθρο του *Γεωργίου Χρ. Τσιγάρα*, «Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Κιμμέρια Ξάνθης», Περί Θράκης 2 (2002) 207-232, και, γενικότερα, στο έργο μας: Ἤδε κόνις..., ό.π., σ. 59 (υποσημ. 129), και σ. 69.

Κιμμερίων υποθέτω πως ανάγεται στην ανακαινιστική δράση του ρέκτου μητροπολίτου Ξάνθης Ιωακείμ Σγουρού (εις αντικατάστασιν ίσως παλαιοτέρου ναού της εποχής του μητροπολίτου Ξάνθης Ευγενίου [1831-1848])[4]. Επιγραφή στα δυτικά, πάνω από τον νάρθηκα: *ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ / 19 – 02*. Στην περιοχή του υπερώου-γυναικωνίτου του Αγ. Δημητρίου, στα δυτικά, υπάρχουν οι εξής επιγραφές: (α) επί του βορείου τοίχου, στην παράσταση ζωφόρου –με κύριο θέμα γιρλάντες κάτω από ρόδακες, εκ των οποίων ροδάκων αυτές οιονεί ανήρτηνται– συναντώνται, διά λευκής βαφής επί καστανού βάθους, τα αρχικά: *Μ. δ.- Μ.Δ. – Μ. Δ.*, τα αρχικά ασφαλώς του ζωγράφου, (β) στην κάτω αριστερή γωνία της επιφανείας, όπου εικονογραφείται ο Ευαγγελιστής Λουκάς (ύπερθεν του υπερώου), η επιγραφή: *Ἔργον / Μ. Δημοπούλου / 8/βρίου 1906*, (γ) έναντι του Λουκά, ο Ματθαίος· σε οριζόντιο κανόνα του μεταξύ των ποδών του ευαγγελιστού σκίμποδος, η επιγραφή: *4/ρίου* [= Απριλίου] */ 1906 / Ἔργον Μ. Δημοπούλου / Ἀδριανουπολίτου*, (δ) ανατολικότερα των Ματθαίου και Λουκά επί της καμάρας, η δυτικού τύπου Ανάστασις· στην κάτω αριστερά γωνία της επιφάνειάς της: *1906 / Μαΐου / 27*. Επί του νοτίου τοίχου του ναού και στην τοιχογραφία του Αγ. Ευσταθίου (δίπλα στο Άγιο Βήμα) και κάτω αριστερά της ζωγραφικής επιφανείας, η επιγραφή: *Ἔργα τῆς ἰδίας / χειρὸς διαγραφὲν / Μιχαὴλ Δημοπούλου / Ἀδριανουπολίτου ζωγράφου*. Πρόκειται εδώ για έναν αντιπρόσωπο του αδριανουπολιτικού αγιογραφικού εργαστηρίου περί του οποίου γνωρίζουμε ελάχιστα και περί του οποίου εργαστηρίου, εάν δεν απατώμαι, δεν υφίσταται οιαδήποτε μελέτη[5]. Ο Μ. Δημόπουλος είναι υπερήφανος για την προέλευσή του εκ του εργαστηρίου αυτού και το τονίζει σε κάθε ευκαιρία, καθ' όσον αυτό, την εποχή εκείνη, των αρχών του 20ού αι., θα έχαιρε μεγάλης φήμης[6]. Οι εργασίες τοιχογράφησης στον Άγ.

4. Η πλειοψηφία των εικόνων του τέμπλου του Αγίου Δημητρίου Κιμμερίων φέρει ως χρονολογία το έτος 1835. Υποθέτω ότι ένα, ή δύο, χρόνια πρίν θα πρέπει να ανηγέρθη ο ναός επί Ευγενίου.

5. Μπορούμε μονάχα να εικάσουμε ότι η ζωγραφική παράδοση στην Αδριανούπολη θα πρέπει να ακολουθούσε, και ενδεχομένως να εμιμείτο, τις εξελίξεις των ζωγραφικών εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης, κατά τον 19ο αι. και τις αρχές του 20ού, όπου και εκεί, όπως και στο ελλαδικό κρατίδιο, διαδίδεται, εντός του 19ου αι., ένα ρεύμα «διόρθωσης» της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής παραδόσεως (βλ. Αθ. Παπά, Μητροπολίτου Ηλιουπόλεως και Θείρων, «Η θρησκευτική ζωγραφική στην Πόλη κατά τον 19ο και 20ό αιώνα», Κληρονομία 28 (Ιούν.-Δεκ. 1996) 263-276). Περί του εργαστηρίου Αδριανουπόλεως βλ. και Αθανασίου Γουρίδη, Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα, Κομοτηνή 2006, σ. 151, 154, 156, όπου και αναφέρονται και Αδριανουπολίτες ζωγράφοι, βλ. σ. 151 κ.ε.

6. Περί της αδριανουπολίτικης ζωγραφικής σχολής διαθέτουμε ολίγες ειδήσεις. Η επιγραφή του 1850 περί της ανακαινίσεως των τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού της Παναγίας της μονής Πετριτζονιτίσσης μάς παραδίδει στην κατάληξή της το όνομα του αγιογράφου: ...ἐν ἔτει μ.Χ. ,αων΄, Αὐγ. ιθ΄, διά χειρὸς Μόσχου Β. Ἀδριανουπολίτου (Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου, «Περὶ τῆς Μονῆς τῆς Πετριτσονιτίσσης», Θρακικά 7 [1936] 81). Στις 20 Μαΐου 2006, παρατήρησα στον ναό των Δώδεκα Αποστόλων στη Δράμα, σε εικόνες του 1833 και 1834, οι οποίες εί-

Δημήτριο Κιμμερίων θα πρέπει να άρχισαν στα 1904 και να ολοκληρώθηκαν το ενωρίτερο προς το τέλος της ανοίξεως του 1906. Πάντως στις 12 Σεπτεμβρίου 1904 ο ναός εγκαινιάζεται, όπως αποδεικνύει η έκδοση χάρτινης εικόνος του Αγ. Δημητρίου, που πραγματοποιήθηκε επ' ευκαιρία των εγκαινίων[7]. Στα 1904, οπότε ο Μ. Δημόπουλος απασχολείται και στην Αγ. Παρασκευή της Μπολούστρας, πιθανώς να διέμενε στην πόλη της Ξάνθης, όπου και θα διατηρούσε εργαστήριο, ως υποδηλοί η επί του παραπετάσματος της Ωραίας Πύλης επιγραφή. Τον Μάιο του 1910 πιθανολογώ πως ο ζωγράφος είχε ήδη εγκατασταθεί οικογενειακώς στη Θεσσαλονίκη, όπως αφήνει να εννοηθεί εικών του Χριστού Παντοκράτορος στον Ι. Ν. του Αγ. Αντωνίου Θεσσαλονίκης φέρουσα σχετικές επιγραφές[8]. Κατά τη διάρκεια των περιοδιών μας στην Ανατολική Μακεδονία είχαμε την τύχη να συναντήσουμε και πάλι τον ζωγράφο μας (27 Μαΐου 2000)· αυτός θα πρέπει να είχε στο μεταξύ, εγκατεστημένος μάλλον στη Θεσσαλονίκη, περιορίσει τις δραστηριότητές του στη δυτικώς του Νέστου περιοχή, λόγω της βουλγαρικής κατοχής της Θράκης. Στα 1914, λοιπόν, τον συναντάμε και πάλι στον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος του χωριού Βοβλίτσιον (σημ. Πύργοι) Ν. Δράμας[9]. Εδώ, επί του πα-

ναι προσφυγικές από την περιοχή Αδριανουπόλεως, φέρουν δε κυριλλικές και ελληνικές αναθηματικές επιγραφές, την υπογραφή του ζωγράφου: *Χείρ Ν(ι)Κ(ο)Λ(άου) Ἀδρ(ιανου)π(ο)λ(ίτου).* Φαίνεται ότι οι πλέον φημισμένες θρακιώτικες αγιογραφικές «σχολές», εκτός Κωνσταντινουπόλεως, ήσαν, κατά τον 19ο αι., αυτή της Αδριανουπόλεως και η του Σαμμακοβίου (Ροδόπης).

7. Στο Εθνολογικό Μουσείο Θράκης (Αλεξανδρούπολη) εκτίθεται ένα αντίτυπο της εικόνος αυτής με την παράσταση του εφίππου Αγ. Δημητρίου και τις επιγραφές: «12 Σεπτεμβρίου 1904», «Εγκαίνια Αγίου Δημητρίου», «Εκκλησία Κουγιούνκοϊ», «Ο Άγιος Δημήτριος». Παραλλαγή της χάρτινης εικόνος, χωρίς την ημερομηνία εγκαινίων και με μόνον τις επιγραφές: *ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ / ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΟΥΓΟΥΝΚΙΟΪ* και *ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ* δημοσιεύει η Ντ. Παπαστράτου, Χάρτινες εικόνες: ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτικά (1655-1899), τ. Ι, Αθήνα 1986, σ. 231 (εικ. 250)· την εικόνα η Παπαστράτου χρονολογεί στο δ΄ τέταρτο του 19ου αι., ενώ δεν κατορθώνει να ταυτίσει το Κουγούνκιοϊ. Πιστεύω πως τη σχεδίαση της εικόνας έκαμε ο Μιχ. Δημόπουλος.

8. (Αυτοψία 16-01-2006:) Στο εσωτερικό του ναού του Αγ. Αντωνίου Θεσσαλονίκης, στον δυτικό τοίχο, ύπερθεν της εισόδου, είναι ανηρτημένη η εικόνα (*ΙC-ΧC - Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ*), σε σχήμα οβάλ, περιβαλλομένη από ορθογώνια κορνίζα. Στο οβάλ πλαίσιο υπάρχει η επιγραφή: *ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ / ΜΙΧ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ.* Στα τριγωνικά τμήματα, τα μεταξύ του οβάλ πλαισίου και της ορθογώνιας κορνίζας, στο μέν κάτω δεξιά τῷ ὁρῶντι υπάρχει η επιγραφή: *ΕΡΓΟΝ Μ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ*, στο δε κάτω αριστερά: *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗ 6Η ΜΑΙΟΥ 1910.* Περιμετρικά δε, επί του ορθογωνίου πλαισίου: [Αριστερά τῷ ὁρῶντι επάνω] * *ΙΔΕΤΕ ΙΔΕΤΕ* [Επάνω] *ΟΤΙ ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΚΑΙ ΟΥΚ ΕΣΤΙ ΘΕΟΣ* [Δεξιά τῷ ὁρῶντι-άνω] *ΠΛΗΝ ΕΜΟΥ ΕΓΩ ΕΠΟΙΗΣΑ**. [Αριστερά τῷ ὁρῶντι κάτω] *ΓΗΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΝ* [Κάτω] *ΕΠ ΑΥΤΗΣ ΕΓΩ ΤΗ ΧΕΙΡΙ ΜΟΥ* [Δεξιά τῷ ὁρῶντι-κάτω] *ΕΣΤΕΡΕΩΣΑ ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟΝ.* Να υποθέσουμε πως η οικογένεια Μ. Δημοπούλου ήταν τότε εγκατεστημένη στην γειτονία του Ιπποδρομίου (Ποδρόμι);

9. Ο ναός ανηγέρθη με πρωτοβουλία του μητροπολίτου Δράμας, μετέπειτα εθνομάρτυρος, Χρυσοστόμου Καλαφάτη, στα 1905, μεσούντος του Μακεδονικού Αγώνος, σύμφωνα με την επί μαρμάρου επιγραφή, στα αριστερά της νοτίας, κυρίας, πύλης εισόδου: *ΕΠΙ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΔΡΑΜΑΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ / ΚΟΙΝΗΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΙ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ / ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΟΥ ΒΟΒΛΙΤΣΙΟΥ ΚΑΙ*

ραπετάσματος της Ωραίας Πύλης με τον Μέγα Αρχιερέα υπάρχει, κάτω δεξιά (τῷ ὁρῶντι), η επιγραφή: *ΕΡΓΟΝ* / [εντός tabulum ansatum] *Μ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ / 1914 / ΕΝ ΓΟΡΝΙΤΣΑ*. Πρόκειται για τη Γκόρνιτσα, σημ. Καλή Βρύση Ν. Δράμας, όπου πιθανώς να είχε εγκατασταθεί για κάποιο μικρό διάστημα ο Δημόπουλος. Λίγο αργότερα όμως επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη, αφού από εκεί τελειώνει την παραγγελία για τις εικόνες του τέμπλου του ναού της Μεταμορφώσεως Βοβλιτσίου. Επί της εικόνος της Μεταμορφώσεως υπάρχει η επιγραφή: *Ἔργον / Μ. Δημοπούλου / 1915 / ἐν Θεσσαλονίκῃ*, ενώ επί των εικόνων, της του Αγ. Γεωργίου και αυτής του Αγ. Νικολάου του ιδίου τέμπλου απαντάται η ιδία ως εξής επιγραφή: *ΕΡΓΟΝ / ΜΙΧΑΗΛ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ / 1914 ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ / ΕΛΛΑΣ*. Φορητές εικόνες του ιδίου, από τα τέλη της α΄ δεκαετίας του 20ού αι. (1908), εντοπίζονται στα Στεφανινά, στον ναό των Αγ. Δημητρίου και Στεφάνου (4 εικόνες)[10], καθώς και στον ναό της Κοιμήσεως στο ίδιο χωριό (1 εικών)[11]. Κάποιες εκ των αποτεθειμένων στον γυναικωνίτη του ναού εικόνων, πιθανόν να προέρχονται από το τέμπλο του μη υφισταμένου πλέον ναού του Αγ. Αθανασίου Μπολούστρας[12].

Το βόρειο κλίτος του ναού της Αγ. Παρασκευής φαίνεται πως ήταν αρχικώς και εκ κατασκευής αφιερωμένο σε κάποιον άλλο άγιο, ως άλλωστε είθιστο. Το καμπαναριό του ναού φέρει αρχιτεκτονικό τύπο και μορφή συνηθισμένη για την εποχή του (8η δεκαετία 19ου αι.). Ο περίβολος του ναού, συστατικό μνημειακό στοιχείο μιας μεταβυζαντινής βασιλικής, ανήκει ίσως στην

ΤΩΝ / ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ / ΩΚΟΔΟΜΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ / ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΕΝΕΚΑΙΝΙΑΣΘΗ / ΤΗ 9Η ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1905, αλλά και με τη μαρτυρία του *Γ. Χατζηκυριακοῦ*, Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν (1905-1906), Θεσσαλονίκη [2] 1962, σ. 125, αυτόπτου μάρτυρος της οικοδομήσεως. Ο ναός αυτός, μνημείον του Μακεδονικού Αγώνος, εκπονηθείς σε σχέδια του αρχιτέκτονος του μητροπολίτου Χρυσοστόμου, του Δημοπούλου –αγνοώ εάν επρόκειτο περί συγγενούς του ομωνύμου ζωγράφου– έμελε να υποστεί καταστροφική και ανώφελη υδροβολή τον Μάρτιο του 2008, δημοσία δαπάνη.

10. Βλ. *Κατάλογοι Εικόνων, Λειτουργικών Αντικειμένων, Παλαιών Βιβλίων: Νομός Θεσσαλονίκης (Δήμος Αρέθουσας: Αρέθουσα, Στεφανινά, Δήμος Αγίου Γεωργίου: Ασπροβάλτα, Βρασνά, Δήμος Ρεντίνας: Άνω Σταυρός, Μικρή Βόλβη, Δήμος Μαδύτου: Απολλωνία, Μόδι, Νέα Μάδυτος)*, (ΥΠΠΟ / Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης [= 9η Ε.Β.Α.], εκδ.), Θεσσαλονίκη 2006, σ. 37 (και πίν. 109 στη σ. 146): *Χριστός ἐνθρονος ως Μέγας Αρχιερεύς* (Η επιγραφή: *1908 ἔργον Μ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ*), σ. 40 (και πίν. 132 στη σ. 151) *Η ἱασις του παραλυτικού* (Η επιγραφή: *Ἔργον / Μ. Δημοπούλου*). Του ιδίου, Μ. Δημοπούλου, είναι, κατά τη γνώμη μας και η εικόνα με τους Αγίους Ευθύμιο, Γρηγόριο τον Παλαμά και Διονύσιο τον εν τῷ Ολύμπῳ (αυτόθι, σ. 40 και πίν. 136 στη σ. 153), και η αντίστοιχη της Συνάξεως των Αρχαγγέλων (αυτόθι, σ. 37 και πίν. 110 στη σ. 146), αμφότερες στον ίδιο ναό των Στεφανινών.

11. Βλ., ό.π., στη σημ. 7, σ. 49 (και πίν. 224 στη σ. 176) Εικών των Αγίων Στεφάνου και Δημητρίου (*Ἔργον / [...] ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ*).

12. Βλ. την αναφορά του ναού του Αγίου Αθανασίου στα 1891, στο χωριό Τσιακάλ Μαχαλεσή και Ινελή Μαχαλεσή, τις δύο συνοικίες, δηλαδή, της Μπολούστρας (βλ. *Θ. Μουσοπούλου*, Τα Άβδηρα Ξάνθης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ό.π., σ. 31, 34).

παραδεδομένη του μορφή (1998) στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αι.

Το ισόγειο, τουλάχιστον, του κτιρίου του κειμένου στα νότια του ναού –οικία ιερέως;– φαίνεται να είναι της ιδίας εποχής με τον ναό (1845), κτισμένο με πωρόλιθο (πέτρα Μάνδρας;).

Μαρμάρινος κηροστάτης υφίσταται πίσω από τον ναό, δίπλα στην κόγχη· παρόμοιων παρατηρήσαμε και στον Άγ. Χαράλαμπο, στην παραλία της Μαρώνειας και έτερον στον ναό του Αγ. Ιωάννη Μαρωνείας· ο των Αβδήρων σώζεται ολόκληρος.

Η εκκλησία της Αγ. Παρασκευής αναφέρεται, εξ όσων γνωρίζουμε, και στα 1879 σε διαθήκη από την Μπολούστρα[13].

Η υπό εξέτασιν οικοδομική επιγραφή ευρίσκεται στη δυτική όψη του Ι. Ν. Αγ. Παρασκευής Αβδήρων, τοποθετημένη ψηλά και στο κέντρο της όψεως αυτής, μεταξύ των παραθύρων του υπερώου, επί τετραγώνου λιθίνης πλακός, διαστάσεων ca. 51,4×51,4 εκ., με τοξοειδή κορύφωση (κεμέρι), εντός τετράγωνης, ιδίων διαστάσεων, υποδοχής στην τοιχοποιία (Σχ. 1, Εικ. 1, 2), έχει δε ως εξής:

1 18 + 45
2 Μαρτήο(υ) α΄ εκτήσθη
3 η εκλισήα τις Αγήα Παρα-
4 σκηβής χορήο(υ) Μπολο(ύ)στρ. - ας
5 Γιάνις Αργ<ί>ρ<ι>ς: Αντώνις
6 Γιοργο(ύ)δις: κε σινδρο-
7 μιτόν: κτιτόρων > Βο(ύ)λ-
8 κο(υ) > προτομάστορα: Φρενκ(έ)ογ - λο(υ)
9 Μιχάλι Β<α>σ<ί>λι - Ζωγιάνι - Ταχτζίς > Τζολάκ(ογλου) Χόξαρι: Μιχάλι / Μαβροτής : Τοτορεί : Φρέν(κεογλου) > Βο(ύ)λ(τζιος) - Βο(ύ)λτζιος [ca.4]

Τα γράμματα αρχικώς βάφονται κόκκινα στις αύλακες των σκαλισμάτων (κάτι που παρατηρήσαμε και για την κτιτορική επιγραφή του Αγ. Βλασίου Ξάνθης-1838), προφανώς από τους ίδιους τους μαστόρους, προκειμένου να δημιουργείται αντίθεση με το λευκό φόντο του μαρμάρου· αργότερα η επιγραφή μπογιατίστηκε με λουλάκι. Σε κάποια μεταγενέστερη εποχή η επιγραφή ελαφρώς σοβατίστηκε και ο σοβάς ασβεστώνεται. Αργότερα το ορατό μέρος της επιγραφής περνιέται με πράσινο χρώμα και τέλος, σχετικά πρόσφατα, η επιγραφή μπογιατίζεται με χρυσαφί χρώμα. Κατά πληροφορίες των εγχωρίων, που δεν γνωρίζω κατά πόσο είναι αξιόπιστες, τα επίθετα Τσολάκογλου και Στογιάννης υφίσταντο στα Άβδηρα. Υπήρχε επίσης το όνομα «Φρένκογλου» προερχόμενο από την Κωνσταντινούπολη. Τα παραδείγματα μεταβυ-

13. Βλ. *Θ. Μουσοπούλου*, ό.π., σ. 28, 31-32 (όπου ο συγγραφεύς αναφέρεται και στην επιγραφή του ναού).

ζαντινών επιγραφών, όπου η χάραξη γραμμάτων –είτε λόγω ελλείψεως χώρου είτε λόγω διάθεσης του χαράκτη να αποθανατίσει το όνομά του– να συνεχίζεται και στο πλαίσιο, και όχι μόνον στο οριζόντιο αλλά και στο κάθετο ή το καμπύλο πλάγιο είναι μάλλον αρκετά σπάνια[14].

ΙΙ. Σχολιασμός της οικοδομικής επιγραφής

1. *Μαρτήο(υ) α΄* (Στίχ. 2): Η ημερομηνία αποπερατώσεως (ως θα ήτο περισσότερο φυσικό) ή η ημερομηνία ενάρξεως του έργου; Η 1η Μαρτίου του 1845 ήταν ημέρα Σάββατο[15], ενώ το Πάσχα του 1845 ήταν στις 27 Απριλίου. Στον ναό του Αγ. Δημητρίου στον Κάτω Μαχαλά της Αίνου, που ανοικοδομείται την ίδια ακριβώς χρονιά (1845), οι εργασίες αρχίζουν τη 2α Απριλίου και περατούνται τη 13η Οκτωβρίου του ιδίου έτους[16], διαρκούν, δηλαδή, περίπου 28 εβδομάδες. Στον ναό του Αγ. Νικολάου Βελβεντού οι εργασίες άρχισαν στις 23 Μαρτίου 1588 και έλαβαν τέλος στις 2 Αυγούστου του ιδίου χρόνου,[17] διαρκούν, δηλαδή, περίπου 20 εβδομάδες. Στον Άη-Θανάση, στο Αϊβάτι, οι εργασίες άρχισαν ίσως την πρωτοσταυρινιά (1η Σεπτ.) του 1802[18].

14. Ένα παρόμοιο παράδειγμα συνιστά η λιθανάγλυφη, ημικυκλική κι εδώ, ενεπίγραφη πλάκα που θα ήταν εντοιχισμένη στο υπέρθυρο τυφλό αψίδωμα της δυτικής πλευράς του ναού του Αγίου Νικολάου Αμπελακιωτίσσης (π. Κοζίτζης) Αιτωλίας (βλ. *Αθανασίου Δ. Παλιούρα*, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία: Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Μνημειακή Τέχνη. Αθήνα 1985, σ. 108, 109, 260, και εικ. 93 στη σ. 109)· η επιγραφή φέρει τη χρονολογία ανακαινισμού του ναού: 16 ή 26 Αυγούστου 1744, με εσώγλυφα στοιχεία· ωστόσο, η προσθήκη επιγραφής στο κάτω πλαίσιο, που συνεχίζεται στο καμπύλο πλάγιο, είναι σαφές εδώ ότι λαμβάνει χώρα με χαρακτά τη φορά αυτή στοιχεία, κάποια στιγμή εκ των υστέρων, από τον εντόπιο λιθοξόο, χρυσοχόο και ταγιαδώρο, Αθανάσιο Χρυσοχόο, ο οποίος, περήφανος για τη δουλειά του, που είχε ολοκληρώσει κάποια χρόνια πρίν, θέλει (και λαμβάνει, ίσως, και την άδεια επ' αυτού) να αποθανατίσει το όνομά του· έτσι η επιγραφή ξεκινά από τη μέση του κάτω πλαισίου: *+ΑΨΜΔ ΕΘ ΑΘ|Α|Ν|Α|C|Ι|ΟC ΧΡ|Υ|C|Ο|ΧΟC ΤΑ*, για να συνεχισθεί στο καμπύλο πλαίσιο: *ΑΝΟΘΕΝ ΕΓΡΑΨΑ* – (η ανάγνωσή μας διαφέρει κατά τι αυτής του Παλιούρα). Ο ίδιος, Αθανάσιος Χρυσοχόος, σκαλίζει ή μάλλον ολοκληρώνει και το σκάλισμα του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ιδίου ναού, «έργου φαιδρού» (κατά την επιγραφή), τέσσερα χρόνια μετά (1748). Βλ. και την επιγραφή του 1760 από το Περιβόλι Γρεβενών: *Αγαθονίκης Δ. Τσιλιπάκου*, «Ο Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου στο Περιβόλι Γρεβενών», Δυτικομακεδονικά Γράμματα 12 (2001) 35-36 (βλ. και την επιγραφή στην εικ. 3, στη σ. 45)· επίσης την επιγραφή της 2ας Ιουν. 1747 στο καθολικό της μονής Κλαδόρμης Φούρκας Κονίτσης, όπου στο κάθετο πλαίσιο της ενεπίγραφης πλάκας συμπληρώνεται το όνομα ενός των ιερομονάχων (*Δημήτρη Καμαρούλια*, Τα μοναστήρια της Ηπείρου, Τόμος Α΄, Αθήνα 1996, σ. 193 και εικ. 128 στη σ. 195).

15. Βλ. και: *Yücel Dağli-Cumhure Üçer*, Tarih Çevirme Kilavuzu, V. Cilt, Ankara 1997, σ. 133, καθώς και *Αρχιμ. Στεφάνου Φωτιάδη*, Διαρκές Ημερολόγιον. Από το έτος 1 μ.Χ. έως το 2514 μ.Χ., Ιωάννινα 1996.

16. *Ἀχ. Θ. Σαμοθράκη*, «Ἡ Αἶνος καὶ αἱ ἐκκλησίαι της», Θρακικά 19 (1944) 21.

17. *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, Συμβολή στὴ μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Λεύκωμα Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 67 [173].

18. Κατάλογοι εικόνων, λειτουργικών αντικειμένων, παλαιών βιβλίων: Νομός Θεσσαλονί-

Από επιγραφή στον Ταξιάρχη Σιατίστης μπορούμε να αντιληφθούμε την τα-
χύτητα, που η πείρα αιώνων είχε προσδώσει σε αυτά τα συνεργεία: *...ἐπωκο-
δομήθη κατὰ τὸ: αψ≫η': ἔτος ἐν μηνὶ Μαρτίου ζ^η: ὁ ἱερὸς οὗτος εὐκτήριος
οἶκος... <ἀρξάμενος οὖν κατὰ τὴν τοῦ αὐτοῦ: ζ^ην: κ(αὶ) ἔληξε κατὰ τὴν: κε^ην:>
...Ἤρξαντο οἱ τοιχουργοὶ· κ(αὶ) ἔληξαν εἰς ἡμέρας: ιη΄:...*[19] Αν εδώ η 1η
Μαρτίου 1845 είναι ημερομηνία έναρξης, τότε θα ξεκίνησαν το Ψυχοσάβ-
βατο, προ της Απόκρεω. Άλλωστε, η εντύπωση που έχει δημιουργηθεί περί
δραστηριοποιήσεως των οικοδομικών συνεργείων μόνον κατά το «καλοκαι-
ρινό» εξάμηνο (Απρίλιος-Οκτώβριος), οφείλεται μάλλον στις πρακτικές και
τα ήθη των ηπειρωτικών, κυρίως, και δυτικομακεδονικών συνεργείων. Αλλού,
όμως, όπως στην Καππαδοκία, συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο και η αποδη-
μία των κτιστών συνετελείτο κατά τη χειμερινή περίοδο[20].

2. *εκτήσθη*: Παραδείγματα χρήσεως του τύπου «εκτίσθη» σε επιγραφές
Shqi-

ης, Δήμος Μυγδονίας [Δριμιός, Ληπή, Μελισσοχώρι], ΥΠΠΟ / Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτή-
των Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 11, και εικ. 7 στη σ. 143 [Δ. Μακροπούλου].

19. *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 218 [545].

20. Βλ. *Μαρίας Β. Ασβεστή*, Επαγγελματικές ασχολίες των ελλήνων της Καππαδοκίας,
Αθήνα 1980, σ. 130 (χωριό *Περεκετλί Μαντέν* [61]: *...οι άντρες μας ήσαν επί το πλείστον χτί-
στες, που δούλειαν στα Άδανα και τη Μερσίνα από τον Οκτώβριο μέχρι το Μάϊο*), σ. 134 (χωριό
Σουλούτζοβα [65]: *...Για να ξήσουν πήγαιναν ως τεχνίτες στην Κιλικία, κυρίως χτίστες και
εργάτες σε καμίνια. Από τα τέλη Οκτωβρίου ως τις 15 Απριλίου «κατεβαίναμε πόστα-πόστα,
είκοσι-είκοσι πρόσωπα μαζί... στα Άδανα και στα γύρω χωριά»*). Γενικώς, ωστόσο, φαίνεται
ότι αυτό που εν τέλει εθεωρείτο αξιομνημόνευτο, δεν ήταν τόσο η ημερομηνία αποπερατώσεως
ενός ναού όσο η ημέρα κατά την οποίαν ετίθετο ο θεμέλιος λίθος και φυσικά και η ημέρα των
εγκαινίων. Ενθυμήσεις με τις ημερομηνίες αυτές, θεμελίωσης (4-9-1844) και εγκαινίων (18-10-
1845), για τον ναό της Κοιμήσεως στο Λιμπόχοβο (σημ. Δίλοφο Ν. Κοζάνης), διέσωσε στο
Ημερολόγιό του και ο παπα-Νικόλας Κουκόλης, βλ. *Γιάννη Τσάρα*, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο
του παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», Μακεδο-
νικά 8 (1968) 265-266. Στον ναό του Αγίου Δημητρίου στους Μαυραναίους σημειώνεται χαρα-
κτηριστικά στην επιγραφή του μαρμάρινου σκαλιστού περιθυρώματος: «...1817 / ΙΟΥΛΙΟΥ / ΑΡ-
ΧΗ -10» (*Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, Γρεβενά [Αρχαιότητες, Κάστρα, Οικισμοί, Μοναστήρια και Εκ-
κλησίες του Νομού Γρεβενών], Θεσσαλονίκη 2006, σ. 185). Στον Άγιο Αθανάσιο, στο Σαλτίκιοϊ
(Λάβαρα) του Έβρου αναγράφεται μεταξύ των άλλων στην πλάκα της Αγίας Τραπέξης:
«...ΕΤΟS: 1834 ΣΕΠΤΕΜΒΡΗΟ(Υ): 24 ΑΡΧΗ ΤΗC ΕΚΛΗCΗAS...» (*Α. Μπρίκα - Κ. Τσουρή*, «Νεό-
τερες ενεπίγραφες πλάκες Αγίας Τράπεζας από εκκλησίες του Έβρου», ΑΔ 51-52 (1996-1997)
Μέρος Α΄ - Μελέτες, σ. 257-259). Οι δύο κτιτορικές επιγραφές από το καθολικό της Μονής Κλα-
δόρμης στη Φούρκα της Επαρχίας Κονίτσης, η μία της 2ας Ιουνίου 1747 και η άλλη της 4ης
Ιουνίου 1747 (βλ. *Δημήτρη Καμαρούλια*, Τα μοναστήρια της Ηπείρου, Α΄, ό.π., σ. 193 και εικ.
128, στη σ. 195), ξεκαθαρίζουν, κατά τη γνώμη μου, απολύτως το τοπίο. Στις κτιτορικές επί
λίθου επιγραφές η ημερομηνία που τίθεται αφορά, συνήθως, την ημερομηνία θεμελειώσεως του
έργου, άρα την αρχή των εργασιών· έτσι κι εδώ η επιγραφή της 2ας Ιουνίου 1747 καταλήγει: *...ι
μάζορι Νικόλα Λάπρο // Μαρτίου 7 / έτος 1747 τέλος Ιουνίου 2*· με ημερομηνία μεταγενέστερη
κατά δύο ημέρες, χρονολογείται η έτερη, πλέον προέχουσα, επιγραφή, στο δυτικό υπέρθυρο.

përisë, Tiranë 1998[21], με παλαιότερο αυτό της επιγραφής υπ' αριθμ. 338, στη σ. 171, του έτους 1724, από τον Άγ. Αθανάσιο της Μοσχόπολης· ακόμη, από τον ναό του Αγ. Αθανασίου στον Άγ. Λαυρέντιο του Πηλίου (έτους 1777, *Γ. Λαμπάκη*, «Περιηγήσεις», ΔΧΑΕ, Δ^ον^, εν Αθήναις 1904, σ. 16: *ΕΤΟΣ ΑΨΟΖ / ΕΚΤΗΣΘΙ Ο ΘΙΟΣ ΝΑΟΣ...*), από το μοναστήρι της Απολλωνίας (έτους 1782, *Th. Popa*, ό.π., σ. 108[152], αναφέρει η επιγραφή και τον μάστορα Νάστο Μάνδρα), από τον Άγ. Νικόλαο Τόποβης («*εκτίστι*», 1788, *Th. Popa*, ό.π., σ. 253 [627]), από τον Άγ. Γεώργιο Νεγάδων (1795, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 198 [516]), από τους Αγ. Αποστόλους στο Σκαμνέλι (1797, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 201[521]), από την Αγ. Παρασκευή Ζαγοράς (1803, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 214[539]), από τους Αγ. Αποστόλους Καζαβιτίου (*ἐν ἔτοι _ αωδ απριλίου 25 / εκτίσθη η παρού / σα εκκλησια τον / Αγιον Αποστόλον...*, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 216[541]), από τον ναό του Αγ. Μηνά στη Γράψη Δροπόλεως (1810, *Th. Popa*, ό.π., σ. 265[675]), από το καθολικό της μονής του Πατροκοσμά στο Κολικόντασι της Μουζακιάς (1814, *Th. Popa*, ό.π., σ. 122 [201]), από τον ναό των Ταξιαρχών των Κοκκινογείων (Κουμπάλιστας) Ν. Δράμας (*...εκτήσθι...*, 1820), από την «Κοσιφοίνισσα» του Παγγαίου (*...ἐκτίσθη ἐκ θεμελίων ἡ ἁγία ἐκκλησία αὕτη...*, 1842, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 247[617]), από τον Άγ. Νικόλαο Κρώμνης (*Ἡ ιερα εἰκλησία ἐκτησθη ἐν ετει 1858...*, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 299[739]).

Επίσης σε επιγραφές κωδωνοστασίων, π.χ.: Ι. Μονής Αγάθωνος (*Το κοδωνοστάσιον τούτο εκτίστη δι' εξόδων...εν έτει 1859...*)[22]· η υπεράνω της θύρας του κωδωνοστασίου του μητροπολιτικού ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών επιγραφή: *Ἐκτίσθη ἐπὶ Νεοφύτου / τού των Σερρῶν Μητρο/πολίτου ... / ἐν ἔτει 1868 Μαΐου 23*[23]· η επί του κωδωνοστασίου Παναγίας Μοσχοπόλεως (1887, *Th. Popa*, ό.π., σ. 209[478]).

Σε επιγραφές κρηνών, όπως, π.χ. από την «Τρανή Βρύση» της Ανδρίτσαινας: *+ 1724 .:./Αυγούστου.: 10/ εκτίστη / η βρισι υπό / τις Χορας* (*Αργύρη Π. Π. Πετρονώτη*, «Ροοκρήνες Αρκαδίας», Όριον: Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Δ. Α. Φατούρο, Τεύχος Β΄, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 294, και εικ. 13 στη σ. 314) ή αυτή από την εσωτερική βρύση της μονής Αγ. Τριάδος Σπαρμού Ολύμπου, στα 1759 (βλ. τον Προσκυνηματικό Οδηγό της μονής συγγραφέντα υπό της εκεί μοναστικής αδελφότητος: Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος Σπαρμού Ολύμπου, χ.τ. 2006, σ. 81-84 [*...ΕΚΤΙ/ΣΘΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΠΗΓΙ...*])· επίσης την επιγραφή της κρήνης από το ψηριτικό μετόχι του Αγ. Αθανασίου στη Σαμοθράκη: *ΕΚΤΙΣΘΗ ΑΥΤΗ / Η ΒΡΥΣΙΣ ΔΑΠΑΝΗ ΤΩΝ ΤΙΜΙΩΝ / ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΩΝ*

21. *Θ. Πόπα*, Επιγραφές εκκλησιών στην Αλβανία, (επιμ.: N. Nepravishta - Κ. Γιακουμή), Ακαδημία Επιστημών - Ινστιτούτο Ιστορίας, Τίρανα 1998.

22. *Θεοκτίστου Αθαν. Λαΐνά*, Ιερά Μονή Αγάθωνος, Αθήνα 1991, σ. 27.

23. *Γ. Λαμπάκη*, «Περιηγήσεις», ΔΧΑΕ Ε^ον^, εν Αθήναις 1905, σ. 43.

ΤΩΝ ΕΚ ΜΑΚΡΗΣ ΠΟΛΕΩΣ / ΤΟΥΤΟΥΝΤΖΗΔΩΝ / ΕΤΟΣ 1784 Μαΐου Ι΄.[24], και αυτήν από την, κατεστραμμένη σήμερα, «Βρύση του Δέλλιου» στον Πολύγυρο (του 1876, βλ. *Γιάννη Αικατερινάρη*, «Η ιστορία και η ταυτότητα ενός τόπου μέσα από τον κατασκευασμένο χώρο του», Μνημείο και Περιβάλλον 2 [1994], σ. 161 [εικ. 5], σ. 178 [σημ. 17])· ακόμη και σε επιγραφές δεξαμενών (Μονή Γωνιάς στο Κολυμβάρι Κισσάμου, 1844, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 252 [634]).

Σε επιγραφές ιδιωτικών οικιών: π.χ., «*εκτήσθει*», από το αρχοντικό Κωνσταντίνου Αλεξίου, στα Γεράνια Σιατίστης (1760, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 165[438]), «*εχτίσθη*», επίσης, από το αρχοντικό Δ. Σβαρτς στα Αμπελάκια (1803, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., 213 [538]), «*εκτήστεκε*», από το αρχοντικό Τσοποτού, στην Πορταριά (1804, *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 215 [540]).

Συναντάται ακόμη και σε επιγραφές που αφορούν σε περιπτώσεις νεκροταφείων, όπως σε αυτό μεταξύ Μακρυνίτσης και Αγ. Ονουφρίου Πηλίου: *.αψξς΄ / Ἐκτήσθοι τὸ παρόν κοιμητήριον διά σηνδρομῆ/ς τῶν ἐνθάδε εὑρισκομένων χριστιανῶν. / Ὁ ἀρχιτέκτων αὐτοῦ Θάνος Θεοδώρου Ζηπανιότης* (βλ. *Ἀ. Σ. Ἀρβανιτοπούλου*, «Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1910», ΠΑΕ 1910, σ. 204, 205).

Το ρήμα χρησιμοποιείται ακόμη και επί αντικειμένων αργυροχοΐας, βλ. *Th. Popa*, ό.π., σ. 65(40): *Το παρον ποτηριον υπαρχι της Παναγιας Νεοκαστρου, εκτισθη με τα / ασπρα τις εκλισιας, ...εν 1780.*

Επίσης: οι πρωτομάστοροι, στις προ των μεταρρυθμίσεων εποχές –Τανζιμάτ (1839) και Χάττι-Χουμαγιούν (1856)– δεν φαίνεται να αισθάνονται καθόλου υποχρεωμένοι να τηρήσουν, ούτε κατά το ελάχιστο, την κάτοψη και τις διαστάσεις του προγενεστέρου ναού. Ένας νέος τύπος, αυτός της μεταβυζαντινής βορειοελλαδικής βασιλικής, σε πολλές παραλλαγές, επιβάλλεται, άλλωστε, και κυριαρχεί. Συνεπώς προκύπτει το ερώτημα κατά πόσον η επιλογή του σπανιότερου τύπου «*Εκτίσθη*» στο κείμενο των κτιτορικών και οικοδομικών επιγραφών, αντί των συνηθεστέρων «*Ανηγέρθη εκ βάθρων*», «*Ετελιώθη*», «*Οικοδομήθη*», είναι, ή όχι, τυχαία. Μήπως η χρήση του «*εκτίσθη*», όταν και όπου εμφανίζεται, σημαίνει την ab novo δημιουργία και κατασκευή, εν αντιθέσει με τη χρήση του τύπου «ανηγέρθη εκ βάθρων», που θα εσήμαινε την ανακαινισμό προϋπάρχουσας κατάστασης;

24. Βλ. *Ε. Α. Παπαθανασίου*, «Μονή Αγίου Αθανασίου Αλωνίων Σαμοθράκης», Μοναστήρια της Εγνατίας Οδού: Πολιτιστικός-Τουριστικός Οδηγός 2, Ηράκλειο Κρήτης 1999, σ. 82· επίσης, *του ιδίου*, «Περί του μονυδρίου Αγίου Αθανασίου Αλωνίων Σαμοθράκης», Περί Θράκης 2 (2002) 123-126, και σχ. 1 στη σ. 146, καθώς και στην προαναφερθείσα μονογραφία του ιδίου: Ἤδε κόνις..., ό.π., σ. 71.

3. *Μπολούστρας* (Στίχ. 4): Και «Μπουλούστρα». Ο *Δημ. Α. Δανδαλίδης*, «Άβδηρα (Σύντομη ιστορία του σημερινού χωριού)», Θρακικά Χρονικά 23-24 (1966) 202-203, μας πληροφορεί (σ. 202): *...Η ονομασία των σημερινών Αβδήρων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπως φαίνεται από διάφορα χειρόγραφα των ετών 1784-1913 ήταν «Πολούστρα», «Πολλούστρα», «Μπολούστρα», «Μπουλούστρα»*[25], *«Βολούστρα», «Βουλούστρα»*[26], *προφανώς παραφθορά και μετάπλαση της λέξεως «Πολύστυλον»*... Καταγράφονται οι ενδιάμεσες μορφές: Polistro (1339), Polisco (1375, 1593), Panisco (1426), Πολιστρο (ca. 1510), Polystylo (ca.1540)[27]. «Μπολούστρα (;)» ονομάζεται και το σημ. Πολύστυλο Καβάλας, ήδη στα 1614, αλλά και στα 1721[28]. Αλλά μάλλον, στην περίπτωση αυτή, θα ήταν καλλίτερα να λέγαμε πως σε «Πολύστυλο» στα νεώτερα χρόνια μετωνομάστηκε η πριν «Μπουλούσκα» ή «Μπουλούτσκα» του σημ. νομού Καβάλας. Περί της αναγωγής του ονόματος «Μπολούστρα» στο αρχικό «Πολύστυλον», το όνομα του μεσαιωνικού, επί των αρχαίων Αβδήρων, πολιχνίου, βλ. *Στίλπωνος Π. Κυριακίδου*, «Μπουλούστρα-Πολύστυλον», Ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Ν. Χατζιδάκιν, Ἀθῆναι 1921, σ. 170-171 (και βιβλιοκρισία: *P. Kretschmer*, Glotta 13 [1924] 257)· επίσης: *Κώστα Γέραγα*, Ἀναμνήσεις ἐκ Θράκης (1920-1922), ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 136. Στα 1602 το σημ. χωριό Άβδηρα αναφέρεται ακόμη ως «Πολλίστιλο» από τον Περιθεωρίου και Ξάνθης Φιλήμονα, που σημειώνει: *...Ἡ παροῦσα βίβλος ὑπάρχι τῆς μ(ητ)ροπόλεως Ξάνθης τοῦ τιμίου Προδρόμου πρὸς (ἣν? ὧν?) ἐπεδώθ(η) εἰς τὸ Πολλίστιλο πάλιν νὰ ἐπιστρέψουν αὐτω εἰς τὴν μ(ητ)ρόπολ(ιν)*·... (βλ. *Jean Darrouzès*, «Obits et Colophons», Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, Τόμος Α΄, Ἀθῆναι 1955, σ. 301, 307· συμπληρώνω σε 1602 την ελλιπή χρονολογία [.αχ-β] διότι τον Περιθεωρίου και Ξάνθης Φιλήμονα τον συναντούμε να συνυπογράφει, στα 1592, πατριαρχικό και συνοδικό έγγραφο του Ιερεμία Β΄ –βλ. *Αντώνη Πάρδου*, «Αρχείο Ι. Μ. Παντοκράτορος [Επιτομές εγγράφων, 1039-1801]. Μέρος Α΄», Αθωνικά Σύμμεικτα 5 (1998) 127[51]). Εν υποσημειώσει παρατίθεται μια επιλεκτική –έως και του 1998- περί Πολυστύλου και Μπολούστρας βιβλιογραφία[29].

25. *Ἀθανασίου Γρ. Γερομιχαλοῦ*, Αἱ ἐπὶ Τουρκοκρατίας Δημογεροντίαι. Ἡ Δημογεροντία Ξάνθης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 99.

26. *Α. Γ. Γερομιχαλοῦ*, ό.π., σ. 126: «Βουλούστρα», ο κάπως «εξευγενισμένος» τύπος του «Μπουλούστρα».

27. *Γιώργου Τόλια*, «Η χαρτογράφηση της Θράκης, 14ος-18ος αι. (Βήματα και προβλήματα της πρώιμης περιφερειακής χαρτογραφίας», στον τόμο: Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις, (Ε.Ι.Ε.), Αθήνα 2000, σ. 120, 121, 122, 128.

28. *Π. Α. Γεωργαντζῆ*, ό.π., σ. 205, 208.

29. Μια επιλεκτική βιβλιογραφία περί Αβδήρων-Πολυστύλου και Μπουλούστρας: *W. Regel*, «Abdera», Mitteilungen des Deutschen Archäeologischen Instituts:Athenische Abteilung 12 (1887) 161-167 [και σε μετάφραση *Π. Α. Πάντου*, «Άβδηρα», Θρακικά Χρονικά 37 (1982) 136-

139]· *Δημ. Δανδαλίδου*, «Άβδηρα», Λεύκωμα Φιλοπροόδου Ενώσεως Ξάνθης (Φ.Ε.Ξ.), Ξάνθη 1958, σ. 78-79· *Κατίνας Βέϊκου-Σεραμέτη*, «Έν' απόγευμα με τις Αβδηρίτισσες (Λαογραφικά)», Λεύκωμα Φ.Ε.Ξ., Ξάνθη 1958, σ. 72-76· *Δημητρίου Δανδαλίδου*, «Η παιδεία εις τα Άβδηρα κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν της Τουρκοκρατίας», Θρακικά Χρονικά 1 (1960) 12-16· *Αντωνίου [Κλαουδάτου], +Μητροπ. Ξάνθης*, «Κώδιξ ιεράς μητροπόλεως της ενορίας Αβδήρων (Μπολούστρας)», Θρακικά Χρονικά 1 (1960) 17-18· *Στεφάνου Ιωαννίδη*, «Τα Άβδηρα (Μια σύντομη ιστορική επισκόπηση)», Θρακικά Χρονικά 1 (1960) 19-23· *Δημητρίου Δανδαλίδου*, «Γιατροσόφια στα Άβδηρα», Θρακικά Χρονικά 2 (1961) 101-102· *Δημητρίου Δανδαλίδου*, «Αρραβώνες στα Άβδηρα», Θρακικά Χρονικά 3 (1961) 158-159· Δημητρίου Δανδαλίδου, «Λαογραφία (Προλήψεις στα Άβδηρα)», Θρακικά Χρονικά 12 (1963) 197-201· *Ράλλη Κοψίδη*, «Οδοιπορικό της περιοχής Αβδήρων», Θρακικά Χρονικά 15 (1964) 171-180· *Δημ. Δανδαλίδη*, «Διορθώσεις στο Οδοιπορικό των Αβδήρων», Θρακικά Χρονικά 15 (1964) 254· *Δημ. Α. Δανδαλίδη*, «Άβδηρα (Σύντομη ιστορία του σημερινού χωριού)», Θρακικά Χρονικά 23-24 (1966) 202-203· *Δημ. Α. Δανδαλίδη*, «Άβδηρα: Κληρονομικόν Δίκαιον», Θρακικά Χρονικά 26 (1967) 56-58· *Πέτρου Α. Γεωργαντζή*, ό.π., σ. 121, 134-136, 153, 222· *Έφης Σχαρλατίδου - Μ. Αναγνωστίδη*, «Η οικογένεια και το αρχοντικό Παμουκτσόγλου στα Άβδηρα», Θρακικά Χρονικά 38 (1983) 207-219· *Θανάση Μουσοπούλου*, Τα Άβδηρα Ξάνθης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, Ξάνθη 1987· *Χ. Μπακιρτζή - Δ. Τριαντάφυλλου*, Θράκη (Πολιτισμικός Οδηγός), Αθήνα 1988, σ. 33· *Γιάννη Κίζη*, «Θράκη», στη σειρά: Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, «Μέλισσα», τ. 8ος: Μακεδονία Β΄ - Θράκη, Αθήνα 1991, σ. 196, 221-222 (Άβδηρα)· *Δημήτρη Δανδαλίδη*, Άβδηρα (Ιστορία και Λαογραφία του σημερινού χωριού), Άβδηρα 1993. Περί του Πολυστύλου βλ.: *W. Regel*, ό.π.· *Στίλπωνος Π. Κυριακίδη*, «Μπουλούστρα-Πολύστυλον», στον τόμο: Αφιέρωμα εις Γ. Ν. Χατζιδάκιν, Αθήναι 1921, σ. 170-171· *Στ. Κυριακίδη*, «Θρακικαί παραδόσεις», Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, Έτος 1922, σ. 249· *Αχιλλέως Θ. Σαμοθράκη*, Λεξικόν γεωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης, Αθήναι 1940, s. l. «Πολύστυλον»· *Π. Α. Πάντου*, «Ιστορική Τοπογραφία του Νομού Ξάνθης», Θρακικά Χρονικά 32 (1975-1976) 3, 6, 12· *Catherine Asdracha*, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: Étude de géographie historique, Athen 1976, σ. 96-98· *C. Asdracha*, «Les Rhodopes au XIVe siècle: Histoire administrative et prosopographie», Revue d'Études Byzantines 34 (1976) 182, 197· *C. Asdracha*, Les Rhodopes au XIVe siècle: Administration et Prosopographie ecclésiastiques, (Sonder-Abdruck aus dem XXIII Bd. Der «Byzantinisch-neugriechischen Jahrbücher», Athen 1979, σ. 54-55· *Κατερίνας Ασδραχά*, «Η περιοχή της Ροδόπης στον 13ο και 14ο αιώνα», Θρακικά Χρονικά 35 (1979) 37-39 (μτφρ. Μ. Σαρλά-Πεντάζου)· *Μαρίας Σαρλά-Πεντάζου*, «Αρχαιολογικές έρευνες στα Άβδηρα», Θρακικά Χρονικά 36 (1980-1981) 58-60· *Χ. Μπακιρτζή*, «Ανασκαφαί Πολυστύλου Αβδήρων», ΠΑΕ 1982, σ. 18-26 (πίν. 9-14)· *Χ. Μπακιρτζή*, «Ανασκαφαί Πολυστύλου Αβδήρων», ΠΑΕ 1983, σ. 13-19 (πίν. Α΄ και πίν. 16-19)· (Γ. Ε. Μυλωνά, επιμ.), Το Έργον (της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το) 1983, Αθήναι 1984, σ. 18-19· *Ν. Ζήκου - Χ. Μπακιρτζή*, «Ανασκαφή Αβδήρων», ΠΑΕ 1984, σ. 12-17 (πίν. 15-17)· *Θ. Κ. Πίτσιου*, «Περιπτώσεις πολλαπλών ταφών του βυζαντινού νεκροταφείου Αβδήρων», Πελοποννησιακά 16 (1985-1986): Φίλιον Δώρημα εις τον Τ. Γριτσόπουλον, σ. 237-240· *Χ. Μπακιρτζή*, «Η αρχαιολογική έρευνα των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων στη Θράκη: Συμπεράσματα και Προοπτικές», στα Πρακτικά του Συμποσίου: Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 176, 177, 179-180 (και βιβλιογραφία στη σημ. 7 της σ. 179)· *Χ. Μπακιρτζή - Δ. Τριαντάφυλλου*, ό.π., σ. 32-33· *An. Agelarakis - Ar. Agelarakis*, «The Paleopathological Evidence at Polystylon, Abdera», First International Symposium for Thracian Studies «Byzantine Thrace-Image and Character»: In Byzantinische Forschungen, Band XIV, Amsterdam 1989, vol. I, σ. 7-26· *Ch. Bakirtzis*, «Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods: Results of archaeological research and the prospects», 1973-87, First International Symposium for Thracian Studies «Byzantine Thrace-Image and Character»: In Byzantinische Forschungen, Band XIV, Amsterdam 1989, vol. I, σ. 41-58· (Χ. Μπακιρτζής), «12η Ε.Β.Α./Πολύστυλον (Άβδηρα)», ΑΔ 37 (1982) Β΄2-Χρονικά, σ. 338-340· (Ν. Ζήκος), «Πολύστυλον (Άβδηρα)», ΑΔ 39 (1984) Β΄2-Χρονικά, σ. 287-288, Πίν. 146β, 147α, β, γ, 148α· (Χ. Μπακιρτζής), «12η Ε.Β.Α./Ν. Ξάνθης», ΑΔ 40 (1985) Β΄2-Χρονικά, σ. 279 (και Πίν. 121α)· (Χ. Μπακιρτζής - Ν. Ζήκος), «Πολύστυλον Α-

4. *Αργ<ί>ρ<ι>ς* (Στίχ. 5): Στο κατάστιχο *ζητείας* του 1720 του πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρά υπάρχει για τη Φιλιππούπολη και η εγγραφή: *ὁ χατζῆ κὺρ Ἀργύρης*...[30] Στα 1879-1880 εκλέγεται πρωτομάστορας του ρουφετίου των δουλγέρηδων Φιλιππουπόλεως ο «μάστωρ Αργύρις»[31].

5. *Γιοργούδις* (Στίχ. 6): Στα 1713 αναφέρεται στη Φιλιππούπολη «άρχων Χατζηγιοργούδης»[32]. Σε επιγραφή (κτιτορική;), που φέρει το έτος 1803, από τον ναό της Παναγίας Μαρωνείας αναγράφεται και το όνομα (ενός εκ των κτιτόρων;): «[Γεω]ργούδης»[33]. «Γεωργούδης» αναφέρεται συχνότατα και στα έγγραφα, τουρκικά και ελληνικά, εκ του Αρχείου Σαμοθράκης της μονής των Ιβήρων, περιόδου 1770-1815.

6. *Βούλκου* (Στίχ. 7-8): Βούλκος. Όνομα σλαβικής ετυμολογίας. Βουλγ. вълк (= λύκος) - βλ. s.l. στο Българско-гръцки Речник, έκδ. της Βουλγαρικής Ακαδημίας των Επιστημών, София ^{4}1998. «Βόλκος» ή «Βουλκάνος» ονομάζεται ο ένας εκ των αδελφών του αγίου Σάββα, αρχιεπισκόπου Σερβίας[34]. Από έγγραφο της μονής Βατοπεδίου, του 1308, ακούμε για κάποιον *Βουλκάνο* στην περιοχή της Ιερισσού (Βλ. *Ἰωακείμ Ἀθ. Παπάγγελου*, Ἡ Σιθωνία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους: Ἱστορία - Μνημεῖα - Τοπογραφία, Μέρος Α΄: Κείμενο, Θεσσαλονίκη 2000 [αδημ. διδ. διατριβή υποβληθείσα στη ΦΛ.Σ του Α.Π.Θ.], σ. 130-131). Χήρα Μαρία, η Βουλκανία, δηλαδή του Βουλ-

βδήρων», ΑΔ 41 (1986), Β΄2-Χρονικά, σ. 186, 189-190 (και Πίν. 135α, β, γ)· (Στ. Δαδάκη), «Πολύστυλον (Άβδηρα)», ΑΔ 46 (1991) Β΄2-Χρονικά, σ. 354-355 (Πίν. 137δ)· *Peter Soustal*, «Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)», στη σειρά: Tabula Imperii Byzantini (Herausg. von H. Hunger), Band 6, Wien 1991, σ. 408-410 (όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία)· (Στ. Δαδάκη), «Άβδηρα-Πολύστυλο», ΑΔ 47 (1992) Β΄2-Χρονικά, σ. 520-521, Πίν. 147α· (Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας-Θράκης, εκδ.), Θράκη, Αθήνα 1994, σ. 158-162 [Χ. Μπακιρτζής]· *Δέσποινας Ευγενίδου*, Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης: Βυζαντινή καστροκτισία, Αθήνα 1997, σ. 54-55· Σοφίας Δουκατά, «Πολύστυλον - Άβδηρα», ΑΔ 52 (1997) Β΄3-Χρονικά, σ. 893-894· *Ντ. Καλλιντζή - Δ. Τερζοπούλου - Ν. Ζήκου - Στ. Δαδάκη*, Άβδηρα/Πολύστυλο: Αρχαιολογικός Οδηγός, (εκδ. Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης/Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Ανατολ. Μακεδ.-Θράκης), Αθήνα 1998, σ. 62-89.

30. *Πηνελόπης Στάθη*, Το ανέκδοτο οδοιπορικό του Χρύσανθου Νοταρά, Αθήνα 1984 (ανάτυπο από τα Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά του Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού-της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. Α΄), σ. 173 και 178, 200 (τρείς αναφορές στο κατάστιχο του ιδίου προφανώς προσώπου, σημαίνοντος τσορμπατζή από τη Φιλιππούπολη).

31. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν τεκτόνων (δουλγερηδων)», ΑΘΛΓΘ Α΄ (1934-35) 110.

32. *Κ. Μ. Αποστολίδου*, «Δύο έγγραφα εκ Φιλιππουπόλεως από των αρχών του 19ου αιώνα», Θρακικά 2 (1929) 355.

33. *Διαμαντή Τριαντάφυλλου*, «Επιτύμβια επιγράμματα νεωτέρων χρόνων από το χώρο της Θράκης», Θρακική Επετηρίδα 2 (1981) 347.

34. Βλ. προχείρως: *Γερασίμου Σμυρνάκη*, Το Άγιον Όρος, Καρυές Αγίου Όρους 1988 (φωτογρ. Ανατύπωση εκδ. 1903), σ. 69. Σλαβονικό, εμφανίζεται σε μεσαιωνικές πηγές, βλ., π.χ., από τον 15ο αι., στο Actes de Lavra IV, (P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou et S. Ćirković, eds.), Texte, Paris 1982, σ. 185.

κάνου, και χήρα Θεοδώρα η Βουλκανία, και οι δύο στην ανατολική Χαλκιδική, στο α΄ τέταρτο του 14ου αι.[35] Στο *Βρέβιον* της Ι. Μ. Εικοσιφοινίσσης συναντάμε 54 αναφορές στο όνομα: Βούλκος / Βούλκω / Βούλκας, που προέρχονται από διάφορες περιοχές (π.χ. Πρησότζιανη [= Προσωτσάνη], Πλέβιτζα, Βισώτζιανη [= Ξηροπόταμος], Χριστούπολις, Στάρτζιστα [= Περιθώριον] κ.ά.), και ανήκουν όλες σε λαϊκούς[36]. Συναντάται επίσης συχνά στα «ονοματολόγια» των οικισμών της Β. Θράκης, τα οποία συνέταξε ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος Νοταράς, κατά την εκεί «ζητεία»ν του, στα 1720[37]. Το αντίστοιχο γυναικείο: «Βούλκω»[38]. Βλ. και *Ευαγγέλλου Ιω. Σαβράμη*, «Χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης Βησσάνης-Ιωαννίου», ΕΕΒΣ 11 (1935) 302: «Βούλκος», εκ των βαπτιστικών ονομάτων των αναγραφομένων σε *Κατάστιχον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μολυβδοσκεπάστου*, του ΙΗ΄ αι., στο οποίο περιέχονται ονόματα παρρησιών προς ανάγνωση στην Αγ. Πρόθεση, όμοια προς τα των Διπτύχων. Επίσης στου *Παναγιώτου Η. Πουλίτσα*, «Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου», ΕΕΒΣ 5 (1928) 95: «Βούλκος» (Παράρτημα: *Ἀλφαβητικὸς κατάλογος ἐνίων τῶν ἐν τοῖς διπτύχοις τῶν ἱερῶν Μονῶν Δριάνου* [επαρχίας Αργυροκάστρου] *καὶ Προφήτου Ἡλιοῦ* [παρά το χωρίον Γεωργουτσάταις] *ἀναγραφομένων ὀνομάτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν*). Βλ. και *G. Millet, J. Pargoire et L. Petit*, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Première Partie, Paris 1904, σ. 29 (86): (Επιγραφή αναθηματική της ανιστορήσεως του νάρθηκος του προσκεκολλημένου στα βόρεια του καθολικού της μονής Βατοπεδίου παρεκκλησίου του Αγ. Δημητρίου-1791) *Ἀνε-*

35. *Jacques Bompaire*, ed., Actes de Xéropotamou, texte, Paris 1964, σ. 133, *18* [1315/1320], σ. 156: στίχ. 22, σ. 158: στίχ. 37, και σ. 164: στίχ. 13 [1320/25].

36. Τις πληροφορίες αυτές εκ του βρεβίου της Μονής Εικοσιφοινίσσης είχε την καλωσύνη να μου κοινοποιήσει, και να μου επιτρέψει να τις χρησιμοποιήσω εδώ, η συνάδελφος Δήμητρα Σαμαρά, η οποία μελετά το σημαντικό αυτό χειρόγραφο και ετοιμάζει τη δημοσίευσή του· τη συνάδελφο ευχαριστώ θερμώς και εκ της θέσεως αυτής. Το χειρόγραφο του βρεβίου φυλάσσεται σήμερα στο Κέντρο Σλαβο-Βυζαντινών Ερευνών «Ivan Dujčev» της Σόφιας (ταξ. αριθμός D 309), και συνετάγη κατά τους 17ο-18ο αι., αντιγράφει, ωστόσο, παλαιότερα βρέβια με ονοματολογικό υλικό πιθανόν εκ του τέλους του 14ου-16ου αι. (βλ. Δ. Σαμαρά, «Το Βρέβιον της Μονής Εικοσιφοινίσσης», Περιλήψεις Ανακοινώσεων της Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης: Η Δράμα και η περιοχή της (Ιστορία και Πολιτισμός), Δράμα 2002, σ. 56-57, καθώς και της ιδίας, «Το Βρέβιον της Μονής Εικοσιφοίνισσας», Πρακτικά της Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης: Η Δράμα και η περιοχή της: Ιστορία και Πολιτισμός, Δράμα 16-19 Μαΐου 2002, Δράμα 2006, σ. 317-360).

37. *Πηνελόπης Στάθη*, Το ανέκδοτο οδοιπορικό του Χρύσανθου Νοταρά, ό.π., σ. 160, 162 και 163 (έξι περιπτώσεις –εκ των οποίων η μία αφορά σε πιθανό ντουλγέρη [σ. 163]– από το Παζαρτζίκι), 165, 169, (και ένδεκα περιπτώσεις στη Φιλιππούπολη:) 175, 176, 177, 179, 180, 181, (κι άλλες δύο από τη Σιλίμνο [Šliven]:) 187. Βλ. και ΑΘΑΛΓΘ 4 (1937-38) 16.

38. Π.χ. από το Εσκί Ζαγαρά (Stara Zagora), στα 1720 (*Πην. Στάθη*, ό.π., 191). Και χωριό «Βούλκοβον», λίγα χιλιόμετρα νοτίως του Περλεπέ (σημ. Prilep) - βλ. Χάρτη Γ. Κοντογόνη, Φ. Χ. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΝ, κλίμ. 1:200.000 (Αθήναι 1910).

στορήθη ὁ νάρθηξ οὗτος διὰ συνδρομῆς μὲν τοῦ προηγουμένου Θεοφίλου | καὶ γέροντος Μακαρίου δι' ἐξόδων τε τῶν τιμίων προσκυνητῶν χριστιανῶν | Πάνου ἱερέος. Δημητρι. Θοδωρε. Μιχαλη Νεικο Στουηλα Γεωριζετζο Θοδωρε Ζλατε. Ρατε Στάντζου. Γεωργι Ιωανου. Βουλκο. Νεσιου Στογιάνι Πεζου | ἐπί ἔτος 1791[39]. Στα τέλη του 18ου αι. αναφέρεται ο Δημήτριος Βούλτσος, έμπορος από την Καστοριά της Μακεδονίας και γαμβρός του Γεωργίου Θεοχάρη, συνεργάτη του Ρήγα Βελεστινλή[40]. Μεταξύ των παραληπτών των επιστολών του μητροπολίτου Ηρακλείας Ιγνατίου (1821-1830) είναι και ο τζορμπατζής Βούλκος Τζαλίκογλου, στη Φιλιππούπολη[41]. Το όνομα απαντάται συχνά στις επιτύμβιες στήλες τις προερχόμενες από την Κυανή Διδυμοτείχου: *Δ. Τριαντάφυλλου*, «Επιτύμβια επιγράμματα νεωτέρων χρόνων από το χώρο της Θράκης», Θρακική Επετηρίδα 2 (1981) 362 (ΒΟΥΛΚΟΥ: 1869), 366 (ΒΟΥΛΚΟΥΣ: 1830, ΒΟΥΛΚΟΥ: 1869, ΒΟΥΛΚΗ: 1877)[42]. Επίσης στην περιοχή της Φιλιππούπολης: «*Βούλκος Αργύρις*» (1845)[43], «*1850 τῇ 23 Ἰουλίου βγαίνει μάστορης του Ντουμᾶ κάλφας Γαβριὴλ Βούλκου διὰ γρόσια 80...*»[44], «*Βούλκου (του)*» (από το Καραταήρ, 1854)[45], «*Γιοβάνη Βούλκου τζομπάνη*»

39. Πρόκειται για τους δεκαέξι δωρητάς της ανιστορίσεως του νάρθηκος του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου, του προσκεκολλημένου στη βόρεια πλευρά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου. Ο *Ιωακείμ Αθ. Παπάγγελος*, «Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες», στον τόμο: Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου: Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη, Τόμος Α΄, Άγιον Όρος 1996, σ. 297, και σημ. 51 στη σ. 343, επαναδημοσιεύει την επιγραφή επί το ορθότερον. Οι ρεαλιστικές προσωπογραφίες των δεκαέξι δωρητών της τοιχογραφήσεως-που, κατά την άποψή μου, θα πρέπει να προέρχονται από πόλη της βορείου ή της βορειοδυτικής Μακεδονίας, ίσως το Μοναστήρι, εξεικονίζονται με τοπικές ενδυμασίες εποχής σε δύο επάλληλες σειρές, στο φραγμένο παλιό διαβατικό της βόρειας πλευράς του νάρθηκος· δίπλα από τον καθένα αναγράφεται και το όνομά του: ο *Βούλκος* ακολουθεί δεύτερος μετά τον ιερέα Πάνο (βλ. *Ιω. Αθ. Παπάγγελου*, ό.π., σ. 298, και σημ. 53 στη σ. 343).

40. *P. Enepekides*, «Wiener Untersuchungsakten aus dem Jahre 1793 einer griechischen angeblichen Spionageaffäre», Ελληνικά 14 (1956) 397.

41. *Πέτρου Α. Γεωργαντζή*, Η Εκκλησία κατά το 1821: Σελίδες Ιστορίας από τον Κώδικα Αλληλογραφίας Ιγνατίου Μητροπολίτου Ηρακλείας (1821-1830), τομ. Α΄, Ξάνθη 2002, σ. 123 (συνολικά 5 επιστολές).

42. Το επώνυμο «Βούλκος» απαντάται σήμερα στην Ξάνθη (βλ. Τηλεφ. Κατάλογο Περιοχής Ξάνθης, έτους 1996) και στον Άγιο Αθανάσιο της Ξάνθης· οι φορείς του επωνύμου αυτού είναι όλοι τους συγγενείς και έλκουν την καταγωγή τους από το Φανάρι, κοντά στη Συληβρία, της Ανατολικής Θράκης· στην Ξάνθη ήρθαν πρόσφυγες στα 1923 (διά Μεγ. Κρανοβουνίου και Ολβίου;). Επίσης επώνυμο «Βούλκος» και στη Μαρώνεια, με καταγωγή, μάλλον, από την Ανατολική Ρωμυλία. Αλλά επώνυμο «Βούλκος» απαντάται και στη Δράμα (Τηλεφ. Κατάλ. Έτους 1996), όπως και στη Θεσσαλονίκη (Τηλεφ. Κατάλ. Έτους 1997). Το επώνυμο «Βούλκος» συναντάται και στο Διδυμότειχο, όπου πρόκειται περί προσφύγων από τη Βουλγαρία.

43. Του δίδει το ρουφέτιον των δουλγέρηδων Φιλιππουπόλεως τρία γρόσσια (*Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., 112).

44. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 117.

45. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», *Θρακικά* 13 (1940) 281. Με τον κώδικα της μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως ασχολήθηκε και ο *Ivan Snegarov*, «Gretski Kodeks na Plovdivskata mitropolja», Sbornik na

(1855)[46], «*Βούλκος Πάλιοι*» (1855)[47], «*Ίσκρος Βούλκου*» (1855)[48], «*Ελισάβετ Βούλκου*» (1856)[49], «*Βούλκον*» (1857)[50], «*Ο Σωτήριος Βούλκου εξώφλησε προς την θείαν του Βελίκη και θείον του Νικόλαον λαβών τα παρ' αυτοίς πράγματα της μητρός του Σλάβας*» (1859)[51], «*Βούλκος Τόνιου γούναρης*» (1859)[52]. «*Βόργος Βούλκου*», στα 1868, από το Άνω Ραΐκοβο του καζά Αχή Τσελεμπή[53].

7. *Βούλκου προτομάστορα* (Στίχ. 8): Συνήθως καλείται «πρωτομάστορας» ο προϊστάμενος της συντεχνίας[54] και *προεστώς* (ή *πρωτομαΐ-*

Bălgarskata Akademia na Naukite, τ. XLI-2, Sofia 1949. Περί της επαρχίας Φιλιππουπόλεως βλ. και το γνωστό έργο: *Τσοικαλᾶς Γεώργιος τοῦ Ζακυνθίου*, Ἱστορικογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, Θεσσαλονίκη: Νέα Πορεία, 1980. (1ier éd. Βιέννη 1851).

46. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου...», ό.π., σ. 282.

47. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως», Θρακικά 15 (1941) 98.

48. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου...», ό.π., σ. 93.

49. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, ό.π., σ. 76.

50. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, ό.π., σ. 60 (βούλγαροι, σημειώνει ο Αποστολίδης).

51. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, ό.π., σ. 61 (βούλγαροι, σημ. ο Αποστολίδης).

52. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», Θρακικά 12 (1939) 159.

53. *Πέτρου Α. Γεωργαντζή*, Εθνικοί και εκκλησιαστικοί αγώνες των Ελλήνων της Ροδόπης (1864-1872), Ξάνθη 1980, σ. 55.

54. Βλ. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 104-105, και *Κωνσταντίνου Γ. Σταλίδη*, Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη ^{2}1999, σ. 35: «...Ο μαθητευόμενος ονομάζεται *τσιράκι*..., ο βοηθός του μαστόρου, αυτός που έχει μάθει την τέχνη, ονομάζεται *κάλφας*..., ο τεχνίτης ονομάζεται *μάστορας* ή *μάιστορας*..., ο προϊστάμενος της συντεχνίας ονομάζεται *πρωτομαΐστωρ (πρωτομάστορας)*». Η περί των εσναφίων βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη· μερικοί κατ' επιλογήν τίτλοι: *Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου*, Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1950· *Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη*, «Μορφὲς ἀπὸ τὴ σωματειακὴ ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Οἱ συντεχνίες - Τὰ ἰσνάφια», στον τόμο: Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικὸς τόμος 1453-1953, Ἀθῆναι 1953 (L'Hellenisme contemporain), σ. 279-303 (όπου και αναφορές σε σωματεία *κοπαδαραίων* ή *δουλγκέρηδων*, στη σ. 281)· *Ν. Ι. Πανταζοπούλου*, «Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», περιοδικό: Γνώσεις, τεύχος 3ο, Ἀθῆναι 1958, σ. 18-19 (;) (και ως ανάτυπο)· *G. Buer*, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», στον τόμο: Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών (15ος-19ος αιώνας), Αθήνα 1979, σ. 575-596· *Μιχαὴλ Ἀ. Καλινόφρη*, Αἱ Συντεχνίαι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, (Ἐκκλ. Ἐκδ. Ἐθνικῆς 150ετηρίδος - Ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, 12), Ἀθῆναι 1973· *Γ. Κ. Σταλίδη*, Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Έδεσσα 1974· *Σπ. Ι. Ασδραχά*, «Οι συντεχνίες στην Τουρκοκρατία: οι οικονομικές λειτουργίες», στον τόμο: Ζητήματα ιστορίας, Αθήνα 1983, σ. 97-115· *Καλλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου*, Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη, 1685-1920, Αθήνα 1985· *Φροίξου Μακρή*, «Συντεχνιακή δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη (17ος-19ος αι.)», Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 15-46· *Γ. Παπαγεωργίου*, Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, Ιωάννινα ^{2}1988. Στη Μανδρίτσα της Θράκης ο πρωτομάστορας κτίστης εκαλείτο «κάλφας» (βλ. *Απο-*

στόλου Α. Μαϊκίδη, Μανδρίτσα, ή κωμόπολις ποῦ ἔσβησε [Σημειώσεις-Ἀναμνήσεις-Παράδοσις], Θεσσαλονίκη 1972, σ. 31)· ένας τέτοιος μανδριτσιώτης κάλφας, ο Αθανάσιος Κάλφας, εξεπόνησε τη μελέτη και ανήγειρε την Αστική Σχολή αλλά και το Παρθεναγωγείον Μανδρίτσας, στο γ΄ τέταρτο του 19ου αι., ο ίδιος δε στην ελεύθερη πια Ελλάδα αναγνωρίσθηκε ως εργολάβος Δημοσίων Έργων, οπότε έκτισε και την εκκλησία της Λιαρίγκαβας (βλ. Α. Α. Μαϊκίδη, ό.π., σ. 38, 100). Πρωτομάστορες στη μεταβυζαντινή εποχή αναφέρονται ήδη –σπανιότατα– από τον 15ο αι.: π.χ., ο αρχιτέκτων Χριστόδουλος (βλ. βεράτιον Μωάμεθ του Πορθητού προς αυτόν στου *Μανουήλ Γεδεών*, Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ τὰ ἱερὰ αὐτῆς προσαρτήματα, Ἀθῆναι 1886, σ. 336)· γνωστοί είναι οι πρωτομάστορες (muratores) των τειχών στη Ρόδο, Μανόλης Κούντης και Αντώνιος του Παπά (1494) (βλ. *Ηλία Κόλλια*, Οι ιππότες της Ρόδου: το Παλάτι και η Πόλη, Αθήνα 1992, σ. 154 –και την εικόνα του μεγάλου μαγίστρου P. d'Aubusson να δίνει οδηγίες στους πρωτομάστορες για την επισκευή της οχύρωσης, από τον κώδικα του Caursin, στη σ. 155). Στη συνέχεια μέσα στο 16ο αι. κάποια, λίγα παραδείγματα –μετρημένα 8 ή 9 παραδείγματα από Βαλκάνια και Μικρασία– για να πυκνώσουν εξαιρετικά οι αναφορές στους επόμενους αιώνες. Ένα από τα πρώτα παραδείγματα είναι και αυτό του «κῦρ Μιχαὴλ» από τη Λήμνο: βλ. *Nicolas Oikonomidès*, Actes de Dionysiou, Paris 1968, έγγρ. υπ' αριθμ. 40 (20), σ. 189, που εμφανίζεται σε γράμμα του Μητροπολίτου Λήμνου Ιωάσαφ, χρονολογούμενο περί τα 1500, μεταξύ άλλων αρχόντων και πρωτογερόντων, ως μάρτυς στη διένεξη Διονυσιατών και Παντοκρατορηνών για τα ποιμενικά δίκαια στη χερσόννησο Φάκο της Λήμνου, ως ο *κῦρ Μιχαὴλ ὁ πρωτομάστορις*· αν και δεν αποκλείεται (α) το προσηγορικό «πρωτομάστορης» να είναι εδώ οικογενειακό επίθετο (βλ. αυτόθι, σ. 188), και (β) να αναφέρεται σε οιαδήποτε άλλη συντεχνία πλην των τεκτόνων. Στον 18ο αι., πλέον, ένα παράδειγμα από τα Βουρλά (1725): *ἐγράψαμεν καὶ τὸν πρωτομάστορην τῶν τουλκέριδων Τζανῆν δωρεὰν πρόθεσιν διὰ νὰ ὑπηρετήσῃ εἰς τὸ μετόχι* (*Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 259). Ας σημειωθεί ότι ήδη από τον 18ο αιώνα έχουμε αναφορές περί επωνύμων *αρχιτεκτόνων* στα μεγάλα κέντρα, κυρίως της Πόλης –ο (βασιλικός) αρχιτέκτων Κωνσταντίνος του καθολικού της Ξηροποτάμου, με καταγωγή από τους Επιβάτες της Ανατ. Θράκης (βλ. *Μιλτιάδη Δ. Πολυβίου*, Το καθολικό της μονής Ξηροποτάμου [Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα], Αθήνα 1999, σ. 47 κ.εξ.)– και της Θεσσαλονίκης, των οποίων η θέση, ή η ένταξη, σε δεδομένη συντεχνία δεν είναι γνωστή, ή σαφής (βλ. *Χαράλαμπου Μπούρα*, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2001, σ. 268, και *Μιλτιάδη Δ. Πολυβίου*, «Το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου», Αρχαιολογία 78 [Μάρτιος 2000] 73-76). Στην περίπτωση φιλόδοξων έργων, όπως αυτό του καθολικού της μονής Ξηροποτάμου (1764, ολοκληρώθηκε), γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στον αρχιτέκτονα, που σχεδιάζει το έργο, και στον πρωτομάστορα, που αναλαμβάνει, εργολαβικά, την εκτέλεσή του (βλ. *Μιλτ. Πολυβίου*, ό.π., 75, και *του ιδίου*, ό.π., σ. 57 κ.εξ., 70 κ.εξ., επίσης *Καισαρίου Δαπόντε*, Κήπος Χαρίτων, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 1997, σ. 219 [Θ΄ 237-328]: *...ὄντας καὶ πρωτομάστορης ἐπὶ ταὐτοῦ σταλμένος / ἀπὸ τὴν Πόλιν παρ' ἐμοῦ, καὶ καλοπληρωμένος, ...*). Έτσι αναφέρεται και ο μαδυτινός Χατσή Ανδρέας Κάλφας ως *αυτοκρατορικός αρχιτέκτων*, ο οποίος υπήρξε και ιδρυτής «Ελληνικής», αλλά και *κοινής σχολής*, στην ιδιαιτέρα του πατρίδα στα 1784, αλλά ήταν και ο αρχιτέκτων και «συνδρομητής» της εκκλησίας στα Δαρδανέλλια (1793), όπως τεκμαίρεται από την αναφορά του ονόματός του στην κτιτορική της επιγραφή (βλ. *Εὐστρατίου Ἰ. Δράκου, Τὰ θρακικά, ἤτοι διάλεξις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν Σηλυβρίας, Γάνου καὶ Χώρας, Μετρῶν καὶ Ἀθύρων, Μυριοφύτου καὶ Περιστάσεως, Καλλιπόλεως καὶ Μαδύτου*, Τεῦχος Πρῶτον, Ἀθήνησι 1892, σ. 121-122, 124). Ως *αυτοκρατορικός αρχιτέκτων* (επί σουλτάν Μετζήτ) αναφέρεται και ο Χατσή Στέφανος Γαϊτανάκης, επίσης μαδυτινός, στην επιγραφή της Γαϊτανακείου σχολής (αρρεναγωγείου) Μαδύτου, την οποίαν αυτός δαπάναις του ανήγειρε (1857), επροικοδότησε και επρόσφερε στην ιδιαιτέρα του πατρίδα (βλ. *Εὐστρ. Ἰ. Δράκου*, ό.π., σ. 122, 124). Και βέβαια, ο διασημότερος όλων, ο «άρχων Κάλφας», ο «ευγενέστατος και καλλιτεχνικώτατος βασιλικός αρχιτέκτων», ο μυτιληνιός Χατζή-Κομνηνός, ο αναστηλωτής του Παναγίου Τάφου (1809-1810), το όνομα του οποίου χαράχθηκε έσωθεν και άνω της εισόδου του κυρίως Τάφου του Σωτήρος, μέσα στο Ιερόν Κουβούκλιον (*Στέργιου Δημητριάδη*, «Ἡ πυρπόλησις τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως κατὰ τὸ 1808», Νέα Σιών, τόμ. ΙΑ΄, τεύχη Ζ΄-Η΄, Ἰούλιος- Αὔγουστος 1910, (Ἱερουσαλὴμ 1910),

στωρ)[55], η δε συνέλευση του ρουφετίου εκαλείτο *λόντζα* (ή *σύνοδος* ή *σύναξις*)[56]. Περί της οργανώσεως των εσναφίων στη Φιλιππούπολη, ιδίως αυτού των αμπατζήδων, του Κανονισμού του τελευταίου, των αρχείων του και περί της συμμετοχής βουλγάρων στις συντεχνίες[57] διαλαμβάνει ο *Κ. Μ. Αποστο-*

αφιερωμένα στην « *Ἑκατονταετηρίδα τοῦ Πανιέρου Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως: 1810-1910*», σ. 278, 290-291, 294). Θρακιώτες, ονομαστούς καλφάδες, αναφέρει ο *Πολύδ. Παπαχριστοδούλου*, «Ἡ θρακικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰώνα», ΑΘΛΓΘ 14 (1947-48) 271-272. Περί των *βασιλικών αρχιτεκτόνων* βλ. και *Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών*, «Καλφάδων Ἀνάστασις», Ἐγκυκλοπαιδικὸν Ἡμερολόγιον Εἰκονογραφημένον (Σταύρου Ν. Ζερβοπούλου), Ἔτος Δεύτερον, Κωνσταντινούπολις 1935, σ. 72-78, καθώς και *του ιδίου*, Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ (1800-1863-1913), ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 421-435. Επίσης βλ. *Βασίλη Κολώνα*, Έλληνες αρχιτέκτονες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (19ος-20ός αιώνας), Αθήνα 2005. Ο πρωτομάστορης στην περίπτωση των δυτικομακεδονικών και ηπειρωτικών μπουλουκιών καλείται και *πρῶτος μάστορας*: βλ. «Σημειώματα: Ἄγνωστα ὀνόματα ζωγράφων, ξυλογλυπτῶν, τεχνιτῶν καὶ ἄλλων ἐξ ἐπιγραφῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν», ΕΕΒΣ 2 (1925) 328: ...36) *Λιοζέτσι Ἰωαννίνων, Ν. Ἁγ. Τριάδος. Ἐν ἔτει 1800 Ἰανουαρίου 8 ἐκτίστη ὁ ναὸς οὗτος τῆς Ἁγίας Τριάδος παρὰ τοῦ ἀρχιερέως ἐπισκόπου Κυρίου Κυρίου Γαβριὴλ Διραχίου· Καὶ οἱ μαστόροι ποῦ τὴν ἔκτισαν αὐτὴν Κονιτσιῶτες ἀπὸ χωρίον Λούπιτσκο καὶ Σέλητζη καὶ ὁ πρῶτος μάστορας Γεώργιος Γιαχνῆ Μῆχος* (Ἱερ. Κ. Γκρέστας)..., αλλά και *αρχιτέκτων*: βλ. *Ν. Ἰ. Γιανναπούλου*, «Αἱ παρὰ τὴν Δημητριάδα βυζαντιναὶ μοναί (Μέρος δεύτερον: τὰ σωζόμενα μνημεῖα), ΕΕΒΣ 2 (1925) 234· «Σημειώματα: Ἄγνωστα ὀνόματα ζωγράφων, ξυλογλυπτῶν, τεχνιτῶν καὶ ἄλλων ἐξ ἐπιγραφῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν», ΕΕΒΣ 2 (1925) 325: ...20). *Δοβίστα Σερρῶν, Ν. Ἁγ. Ἀθανασίου*. Ἐπὶ μαρμάρου ἄνωθεν τῆς εἰσόδου: *Οὗτος ὁ θεῖος καὶ περικαλλὴς ναὸς ... ἀνηγέρθη ... παρὰ ἀρχιτέκτονος Ἀνδρέου τοῦ ἐκ Καστορίᾶς ... ἐνετεῖ σοτιρίῳ ΑΩΕ... (1805). (Ἀ. Βασιλείου)*... Στη Μυτιλήνη ο πρωτομάστορας καλείται μεϊμάρης (βλ. ΑΔ 22 (1967) Β΄2-Χρονικά, σ. 460). Στη Χίο καλείται λογίως και *αρχιμαΐστωρ* (1734, βλ. *Δημητρίου Π. Πασχάλη*, «Χριστιανικὴ Ἄνδρος - ANDROS SACRA», ΔΧΑΕ, περίοδος Β΄, τόμος Β΄, Ἔτος 1925, σ. 31-32, επίσης: *Δ. Π. Πασχάλη*, «Μεσαιωνικαὶ καὶ μεταγενέστεραι ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Ἄνδρου», ΕΕΒΣ 4 (1927) 62 [αριθμ. 39], καθώς και *Δ. Ι. Πολέμη*, «Το τέμπλο του καθολικού της μονής της Αγίας». Πέταλον (Συλλογή ιστορικού υλικού περί της νήσου Άνδρου), Τεύχος Έβδομον, Άνδρος 1999, σ. 330/331).

55. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα», Θρακικὰ 2 (1929) 325.

56. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα...», ό.π., σ. 325.

57. Η αναφορά σε εθνοφυλετικούς προσδιορισμούς, στη μορφή που αυτοί επαγιώθησαν και διαδόθηκαν στα ευρύτερα στρώματα των βαλκανικών πληθυσμών μετά τα μέσα κυρίως του 19ου αι., δεν έχει καμμία σημασία για εποχές πρό του 1850, και, κάποτε, και για μία ακόμη παραπέρα δεκαετία. Για παράδειγμα αναφορές του τύπου: «Εκ των 45 πρωτομαστόρων συντεχνίας των αμπατζήδων 8 μόνον (και ούτοι από του 1760) έχουν βουλγαρικά ονόματα, ή επώνυμα....» (*Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα...», ό.π., σ. 351), έχουν μόνον γλωσσολογική αξία. Παράδειγμα πρώϊμης «αφυπνίσεως» εθνοφυλετικής συνειδήσεως στη δεκαετία του 1850, και μάλιστα από τον ίδιο χώρο των μαστόρων-δουλγκέρηδων, συνιστά η χαμένη σήμερα (και μέχρι τη δεκαετία του 1960 ευρισκόμενη στη θέση της ύπερθεν του παραθύρου της κεντρικής κόγχης) επιγραφή του μαΐστορος, στον ναό του Αγίου Γεωργίου Μυλωβού (σημ. Μεγάλης Γέφυρας): «*Stefan Dunce ... / 1854*». (Την πληροφορία οφείλω στον καθ. Ν. Νικονάνο, τον οποίον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή). Άλλωστε, όπως απέδειξε ο καθ. *Αντ.-Αιμ. Ν. Ταχιάος*, στη μελέτη του: The Bulgarian National Awakening and its Spread into Macedonia, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Thessaloniki 1990, και ειδικότερα στις σ. 17, 20, 27, 46/47 (σημ. 31), 54 (σημ. 57), αν και από τη δεκαετία του 1830-40 αρχίζουν να εμφανίζονται στη Βαλκανική κάποια άτομα με βουλγαρική εθνική συνείδηση, μόλις από τα 1845 και εξής, με κέντρο μάλιστα την Αχρίδα και με ρωσ-

λίδης, «Δύο ἔγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα», Θρακικά 2 (1929) 325-368. Φαίνεται ότι το ρουφέτιον των δουλγκέρηδων δεν ήταν από τα πλέον προβεβλημένα, εκ κοινωνικής απόψεως, ρουφέτια της Φιλιππουπόλεως[58]. Τρεις πρωτομαΐστορες –αγνώστων ρουφετίων– αναφέρονται ως μάρτυρες δικαιοπραξιών στη Φιλιππούπολη το έτος 1850 και άλλοι τέσσερις (πάλι ως μάρτυρες) το έτος 1853[59]. Αναφορά προς τον Πατριάρχη συνυπογράφουν στα 1855 και οι πρωτομάστορες των εσναφίων Φιλιππουπόλεως (όχι όμως των δουλγκέρηδων)[60]. Να υποθέσουμε ότι ο Βούλκος ήταν ο πρωτομάστορας κάποιας συγκεκριμένης συντεχνίας (ρουφετίου) των δουλγκέρηδων (ή κτιστάδων), ίσως και αυτής της ίδιας της συντεχνίας των δουλγκέρηδων της Φιλιππουπόλεως; Πιθανότατα ναι, αν και αυτό δεν είναι πάντοτε απαραίτητο –στην περιοχή της Ηπείρου, τουλάχιστον, συμβαίνει έτσι– δεδομένου ότι πέραν των απαντωμένων επιγραφών, όπου μνημονεύεται ένας πρωτομάστορας[61], υφίστανται και άλλες, όπου μνημονεύονται περισσότεροι

σική υποστήριξη, ξεκινά η διάδοση της «βουλγαρικής ιδέας», στην ίδια δε τη Θεσσαλονίκη μόλις από τα 1865 και εξής. Χαρακτηριστική είναι η εκπεφρασθείσα απογοήτευση των νεοφωτίστων, υπό των ρώσσων πρακτόρων, «αποστόλων» του βουλγαρικού εθνικισμού περί της προόδου της «βουλγαρικής ιδέας», ακόμη και για την 6η δεκαετία του 19ου αι. (1850-1860), και μάλιστα και για τις πλέον δυτικότερες και βορειότερες εκ των περιοχών της βουλγαροφωνίας, όπως για την περιοχή της Αχρίδος, του Γκόστιβαρ και του Τετόβου (βλ. *T. Trajkov*, Bratija Miladinovi: Prepiska, Sofija 1964, σ. 87). Η δε αντίσταση της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού σε παρόμοιες εθνικιστικές καινοτομίες, που αρχικώς ξενίζουν, και η εμμονή του στα πατροπαράδοτα έως και τα 1860, η κατά τους βουλγάρους εθνικιστές «γραικομανία» του, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη έως και τα 1860 για περιοχές μάλιστα νοτιότερες και ανατολικότερες. Σε αυτές συγκαταλέγεται και η ίδια η Φιλιππούπολη και τα χωριά της, περί της οποίας, και επ' αυτού, βλ. εδώ την υποσημείωση 67. Βλ. ακόμη και *Πέτρου Α. Γεωργαντζή*, Εθνικοί και εκκλησιαστικοί αγώνες των Ελλήνων της Ροδόπης (1864-1872), Ξάνθη 1980, σ. 16-20.

58. Περί της κοινωνικής θέσως των επαγγελματιών, δηλαδή των μελών των ρουφετίων, και της συμμετοχής τους στα κοινά στη Φιλιππούπολη και περί της οργανώσεως της κοινωνίας εκεί, καθώς και περί των κοινωνικών εντάσεων που προκάλεσε η κοινωνική αφύπνιση των εσναφίων βλέπε: *Κ. Μ. Αποστολίδου*, «Ο από Σηλυβρίας Φιλιππουπόλεως Μητροπολίτης Παΐσιος», Θρακικά 3 (1932) 7-35. Μόλις στα 1821, Απριλίου 1η, στην εγγυητική κοινή επιστολή προς τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε΄, που απευθύνουν οι άρχοντες και τα ρουφέτια Φιλιππουπόλεως, συναντάμε για πρώτη φορά τις υπογραφές τεσσάρων μαστόρων εκ του ρουφετίου των δουλγέρηδων, το οποίο κατά την τάξιν έρχεται 13ο, εν συνόλω δεκαπέντε ρουφετίων (*Κ. Μ. Αποστολίδου*, «Ο από Σηλυβρίας Φιλιππουπόλεως Μητροπολίτης Παΐσιος», ό.π., 31 και *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 102-103).

59. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου...», Θρακικά 15 (1941) 55, 57.

60. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου...», ό.π., σ. 93.

61. Σημειώνουμε παραδειγματικώς τη μνημόνευση του πρωτομάστορα Παύλου (1835) στην οικοδομική επιγραφή του καθολικού της Μονής της Ρίλας. Στην κτιτορική επιγραφή του παρά τον αρσανά της μονής Καρακάλλου πύργου και του μπαρμπακά του, η οποία ευρίσκεται επί μαρμαρίνης πλακός στο υπέρθυρο της μικρής δυτικής θύρας του πύργου και χρονολογείται στα 1534, μαζί με τους κτίτορες Ιωάννη Πέτρο βοεβόδα Μολδοβλαχίας και Ιωάσαφ μοναχό καθώς και τον καθηγούμενο Γερμανό (επί της ηγουμενίας του οποίου ετελειώθη το έργο) αναγράφεται και ο Συρόπουλος Διονύσιος Χατζής «πρωτομάστορης» (*G. Millet - J. Pargoire - L. Petit*, Re-

(εκτός εάν πρόκειται για πρώην προϊσταμένους της συντεχνίας, που διατηρούν τον τίτλο του «πρωτομάστορα» τιμής ένεκεν –βλ. *Th. Popa*, ό.π., σ. 70 (53): *+ Ἱστέον μέν το οτι πρωτομα/στορες μεν οι κτισαντες τον θει/ον και ἱερον οὗτον ναὸν ὑπήρ/χον ὁ Στέφο Βλλάσσος, ὁ Μή/τρος Ζάπος ὁ Γεωργι[ος] Μπατά/νος, καί ὁ Ἰωάννης Πρέντου / ἡ δέ πληρωμή τοῦ ἔργου ἀν/των γέγονε τάλαντα · ξ* [1833][62]. Η μνημόνευση του πρωτομάστορα Βούλκου δεν σημαίνει κατά τη γνώμη μου και την αναγκαστική φυσική παρουσία αυτού κατά τη διάρκεια των εργασιών. Άλλωστε ο πρωτομάστορας ποτέ δεν έκτιζε ο ίδιος, παρά μόνον επέβλεπε και ίθυνε. Η θητεία του πρωτομάστορα ήταν (στα ρουφέτια των δουλγκέρηδων) ενιαύσιος· πιθανώς, λοιπόν, εδώ να μνημονεύεται το όνομά του –σε γενική, αν και αυτό λίγη σημασία έχει όταν έχουμε να κάνουμε με χαμηλής γραμματοσύνης χαράκτη– ως σημείο αναφοράς του έτους εκείνου (1845).

8. *Φρένκεογλου*: Εννοεί «Φρένγκιογλου». Πιθανότατα το επώνυμο παρήχθη εκ του τουρκικού frenk = φράγγος, frengi = «ευρωπαίος» (και Frengistan = Φραγγιά)[63]· συνεπώς το επώνυμο σημαίνει ότι και το συχνά απαντώμενο επίσης την ίδια εποχή επώνυμο: *Φραγγόπουλος*. Επώνυμα σε -ογλου και -ογλης απαντώνται συχνότατα στη Φιλιππούπολη[64]. Το επώνυμο αυτό φέρει και ο Σμυρνιός δημογέροντας *χατζη Παράσης Φρέγκογλους*, τον οποίον συναντούμε σε *Ἀποδεικτικόν ἐμμάρτυρον καί πωλητικόν γράμμα*, από 5 Οκτωβρίου 1792, με την επιβεβαίωση του μητροπολίτου Σμύρνης Γρηγορίου[65]. Στη μορφή «Frengoglou» [= Φρένκιογλου] το οικογενειακό αυτό συναντάται και στην Κωνσταντινούπολη, το α΄, τουλάχιστον, τέταρτο του 20ού αι. (σύμ-

cueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Première partie, Paris 1904, σ. 106 [332], και *Σμυρνάκη Γερασ.*, Το Ἅγιον Ὄρος, Καρυές Ἁγίου Ὄρους ²1988, σ. 575).

62. Παραδείγματα μνημονεύσεως απλών ηπειρωτών μαστόρων, μεμονωμένων ή μη, έχουμε άπειρα και ας σημειωθούν εδώ μερικά από τα τέλη του 18ου και του πρώτου μισού του 19ου κατά τις καταγραφές του Πουλίτσα: *ο μαστοροκότζις* (1793, Ναός Ζωοδόχου Πηγής Καλεξίου), *1812/ Μαστοροπάνος* (οικία Αθανασίου Βάγια στη Λέκλη), *Παισιος - Μαστορεις / από Πρισογι/ανη 1819* (μονή Κάμενας), *...μαστορις ...γατις γκανη / εξαρχος* (από Πρισόγιαννη, μονή Κάμενας, 1815) (βλ. *Π. Η. Πουλίτσα*, ό.π., 82, 86 και 92 αντίστοιχα). Βλ. και: *Ν. Κ. Μουτσόπουλου*, Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία της Μακεδονίας: Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 202 (Εικ. 665): *Ιουλίου 5 / 1867 – Μαστο / ρο Βόρστου* (Άγιος Γεώργιος Σκλήθρου [Ζέλενιτς]), και σ. 204 (Εικ. 667): *Ἔτο(ς) 1844 / Μαστορομιτσο* (Άγιος Δημήτριος Σκλήθρου).

63. Βλ. *A. D. Alderson - Fahir Iz.* (eds.), The concise Oxford Turkish Dictionary, Oxford ¹²1995, σ. 106 (s.l.).

64. Βλέπε passim στα αναφερόμενα στο παρόν άρθρα του *Κ. Μυρτίλου Αποστολίδου*, στο περιοδικό Θρακικά, καθώς και τις εγγραφές στο κατάστιχο του Χρ. Νοταρά από τη ζητείαν του 1720 στη Φιλιππούπολη και στην περιοχή της (*Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 172-178 και 183-187).

65. *Αντωνίου Πάρδου*, «Αρχείο της Ι. Μ. Παντοκράτορος (Επιτομές εγγράφων, 1039-1801), Μέρος Α΄», Αθωνικά Σύμμεικτα 5 (Ε.Ι.Ε./Κ.Β.Ε.), Αθήνα 1998, σ. 185, 206.

φωνα με τα αρχεία μετανάστευσης της νήσου Ellis)[66].

9. *Ζωγιάνι* (Στίχ. 9): Όνομα και επώνυμο βουλγαρικής καταγωγής[67]. Για το όνομα «Στοΐανος» και τις παραλλαγές του Στοΐανός / Στοΐάνκος / Στογιάνος / Στογιάνης / Στογιανής καταμετρώνται στο *Βρέβιον* της Μονής Εικοσιφοινίσσης 29 αναγραφές, που ανήκουν σε λαϊκούς, εκτός από μία που αναφέρεται σε ιερέα από το Δοξάτο[68]. Το όνομα είναι κοινότατο στην περιοχή

66. Βλ. στην ιστοσελίδα: www.ellisislandrecords.com

67. Ο προσδιορισμός «βουλγαρικής» αφορά μόνον στην ετυμολογία. Εθνικό περιεχόμενο έλαβαν οι προσδιορισμοί αυτοί –και πάντα για την περιοχή Φιλιππουπόλεως– μονάχα από τα τέλη της 6ης δεκαετίας του 19ου αι. και εξής (και αυτό, πάντοτε, μεταξύ κάποιας μικρής αστικοποιημένης-οικονομικώς, κοινωνικώς και ιδεολογικώς-μερίδος) και οπωσδήποτε προσδιορισμοί του είδους (Έλληνες, Βούλγαροι ή εξελληνισμένοι Βούλγαροι) στα 1845, και όσον αφορά σε λαϊκά μάλιστα στρώματα, στα οποία ανήκαν οι δουλγέρηδες, δεν φαίνεται να είχαν καμμία σημασία, ήσαν μάλλον άγνωστοι και επεβλήθησαν εκ των υστέρων. Διαφωνώ λοιπόν με τις σχετικές επισημάνσεις/διαπιστώσεις της *Πην. Στάθη*, Το ανέκδοτο οδοιπορικό του Χρύσανθου Νοταρά, ό.π., σ. 138 (πόσω μάλλον όταν αυτές αναφέρονται στις αρχές του 18ου αι.). Διότι, όπως επισημαίνεται και για την επί της Ροδόπης βορειότερη περιοχή της τότε μητροπόλεως Ξάνθης: *το διασπαστικό εθνικο-εκκλησιαστικό κίνημα των βουλγαριστών στον καζά Αχή Τσελεμπή [με πρωτεύουσα το Πασμακλή, σημ. Smoljan, ο οποίος εκκλησιαστικώς υπήγετο στη μητρόπολη Ξάνθης και Περιθεωρίου, διοικητικώς δε στο σαντζάκι της Φιλιππουπόλεως] άρχισε να εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1863* (*Π. Α. Γεωργαντζή*, Εθνικοί και εκκλησιαστικοί…, ό.π., 22, κεξ.). Προ του 1848 ή και του 1850, δεν φαίνεται να υφίσταται στη λαϊκή βάση, στην περιοχή Φιλιππουπόλεως, εθνικιστική συνείδηση, οι δε Έλληνες λογάριαζαν τους βουλγάρους για ομοφύλους, ως ανήκοντες στην ίδια ορθόδοξο πίστη και στην ίδια εκκλησία· κάθε διάκριση μεταξύ ελλήνων και βουλγάρων αφορούσε καθαρά την γλώσσα και την εν γένει παιδεία (βλ. *Κοσμᾶ Μυρτίλου-Ἀποστολίδου*, Ἡ τῆς Φιλιππουπόλεως ἱστορία, ἐν Ἀθήναις 1959, σ. 256 κ.εξ., καθώς και του *ιδίου*, «Κῶδιξ Νικηφόρου…», Θρακικὰ 16 [1941] 53-54). Περί αυτού βλ. και: *Agop Garabedyan*, «The Codex of the Church of the Virgin in Haskovo as a Source for Greek Cultural Influence and Bulgarian-Greek Relations during Nineteenth Century», Balkan Studies 42 (2001) 21-27 (ιδίως τη σ. 24). Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η αναφορά σε Βουλγάρους, πριν από τα μέσα του 1850, είναι αντιεπιστημονική, δεδομένου ότι τότε, πλην κάποιων αστικοποιημένων ατόμων, εν επαφή, άμεση ή έμμεση, με εξωβαλκανικά κέντρα, ούτε οι ίδιοι, οι χαρακτηριζόμενοι από κάποιους ως «Βούλγαροι», δεν αναγνώριζαν τον εαυτό τους ως «Βούλγαρο». Για τις πρώϊμες κινήσεις του βουλγαρικού εθνικισμού, κατά το β΄ τέταρτο του 19ου αι., σε επίπεδο λογίων, βλ. *Σπυρίδωνος Σφέτα*, «Η εικόνα των Ελλήνων στο έργο του βούλγαρου επαναστάτη και διανοούμενου Georgi Rakovski», ΚΒ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (25, 26, 27 Μαΐου 2000), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 349-372, και *Βαΐτσα Χανή-Μιωσίδου*, «Ο Γκεόργκι Σάβα Ρακόφσκι και η Ελλάδα (1837-1843)», ΚΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (24, 25, 26 Μαΐου 2002), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 264-294. Μόλις στα 1859 εκδηλώνεται ο βουλγαρικός εθνικισμός στη Φιλιππούπολη σε επίπεδο εσναφίων και μάλιστα σε εκείνο των πλέον ευπόρων αστών, το των αμπατζήδων, διασπώντας το και ιδρύοντας νέο, βουλγαρικό (*Svoboda Zapryanova*, «Esnafski organizatsii v Plovdiv prez XVIII i XIX vek (do 1878 g.)» [= Guild Organisations in Plovdiv in 18th and 19th centuries up to 1878], στον τόμο: Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους: Ιστορία, Τέχνη, Κοινωνία (18ος-20ός αιώνας), Θεσσαλονίκη 2000, σ. 511 (Η παντελής έλλειψη ή η αδυναμία χρήσεως της άφθονης, σχετικά, ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας, περί της ιστορίας της Φιλιππουπόλεως και των εν αυτή συντεχνιών, και δη αυτής του Κ. Μ. Αποστολίδου, χαρακτηρίζει το ως άνω άρθρο, καθιστώντας το ήκιστα χρήσιμο).

68. Τις πληροφορίες αυτές είχε την καλωσύνη να μου κοινοποιήσει η συνάδελφος κα

Φιλιππουπόλεως και γενικώς της Βορείου Θράκης, πιθανόν το πλέον κοινό όνομα στις περιοχές αυτές, σύμφωνα και με τα ονοματολόγια που παραθέτει ανά πόλη για το 1720 ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος Νοταράς[69]. Άλλα παραδείγματα: Ληστής *Στογιάννης* (υιός Ζαχαρίου), εκ του ιδίου, μάλιστα, με την Μπουλούκτρκι, καζά, του Γένιτζε-Καρασού (Νέστου), που καταδικάζεται σε θάνατο στα 1726[70]· ένας «Χατζηστογιάννης» είναι ο πρωτομάστορας του ρουφετίου των αμπατζήδων Φιλιππουπόλεως για τα έτη 1760-1765, 1764-1765 και 1765-1767[71], ενώ πρωτομάστορας της ίδιας συντεχνίας για τα έτη 1826-1829 είναι ο «Στογιάνη Θεοδώρου»[72]. «*Παπαφάκας Στογιάννης*», εκ του καζά της Ελασσόνος, στα 1828[73]. Κάποιος *Στογιάννης*, «βουλγαρικής καταγωγής», υπήρξε σύγχρονος του μαρτυρίου των Αγίων Πέντε εκ Σαμοθράκης Νεομαρτύρων, το οποίο έλαβε χώρα στη Μάκρη στα 1836[74]· *Στωγιάνι*, βλ. στου *Millet-Pargoire-Petit*, ό.π., σ. 29(86). Κατά πληροφορίες του συναδέλφου Θανάση Κούγκουλου, που μου μετέφερε προφορικές παραδόσεις, ο κτίστης του κωδωνοστασίου της Αγ. Παρασκευής Νίψας (Ν. Έβρου) –κτίστηκε, κατά την παράδοση, στα 1846– ήταν κάποιος *Στογιάννωφ* ή μάλλον *Στογιάννης*, «βουλγαρικής καταγωγής», ο εγγονός του οποίου, δάσκαλος, ζούσε έως πρίν από κάποια χρόνια στο χωριό Λουτρό (Έβρου). «Σοτο Στογιανη» ονομάζεται ο κατασκευαστής ενός αργυρού δικηροτρίκηρου στην Παναγία στο Σωπίκι[75]. «Βούλγαρος» τζορμπατζής *Στογιάννις* ή *Στογιάννος* αναφέρεται στη Φιλιππούπολη από το α΄ μισό του 19ου αι.[76] Ακόμη: *1852* ...

Δήμητρα Σαμαρά, που μελετά το αδημοσίευτο χειρόγραφο –βλ. και την εδώ υποσημ. 36.

69. *Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 138, 157-164 (όπου, εκ των περίπου 500 παραδιδομένων ανδρωνυμίων στις εγγραφές από την πόλη του Παζαρτζικίου, τα 37, ποσοστό περίπου 8%, είναι τα «Στογιάννης», «Στοΐάννος», «Στογιάννος» ή και «Στογιάννε»), σ. 169, 171, και 175-182, 184 (: πολλαπλές επίσης εγγραφές από τη Φιλιππούπολη), 186-187 (: εννέα εγγραφές από τη Σιλίμνο [Šliven]), 189 (: *ὁ Στογιάννος τσεσμετζῆς* από το *Ἐσκὶ Ζαγαρᾶ*), 190-192 (άλλες εγγραφές από το *Ἐσκὶ Ζαγαρᾶ*), 192-194 (από *Γιάμπολιν*), 196. Περί των παραλλαγών του ονόματος και περαιτέρω επ' αυτού βιβλιογραφία βλ. *Χ. Γ. Πατρινέλη*, «Πρώιμες ιστορικές μαρτυρίες για την Κοζάνη, τη Σιάτιστα και άλλες κοινότητες της Δυτικής Μακεδονίας (1660)», Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 5 (1996) 128, και σημ. 87: ...το *όνομα απαντά όχι μόνο στις σλαβικές χώρες αλλά και μεταξύ Αλβανών, Αρβανιτών στη νότιο Ελλάδα, βλαχικών και ελληνικών πληθυσμών της Ηπείρου και της Μακεδονίας*...

70. *Π. Α. Γεωργαντζή*, ό.π., σ. 134.

71. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα...», ό.π., σ. 352. Βλ. και idem, 358: Χατζηστογιάνη (1765), Χατζηστοιγιάνη (και –γιάννης).

72. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα...», ό.π., σ. 355.

73. *Ἰωάν. Κ. Βασδραβέλλη* (ἐπιμ.), Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας: Α΄. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 515. Βλ. αυτόθι, σ. 524 και «Στογιάνον» εκ Δαούτ Μπαλή (1831-2), και: «Χρήστος Στογιάνος», από Θεσσαλονίκη (1832-33).

74. + *Πρωτοπρεσβυτέρου Γ. Μανωλάκη*, «Ἱστορία τῆς Σαμοθράκης», Θρακικὰ 40 (1966) 197.

75. *Th. Popa*, ό.π., σ. 245 (600).

76. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἑλληνικὰ ἐν Φιλιππουπόλει Σχολεῖα ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ

τῇ Αὐγούστου 31 βγαίνει μάστουρης Ἀντρέας Παυλικιάνους τοῦ Τουμουστζῆ Στουγιὰν κάλφας διὰ γρ. 60[77]· επίσης «Στογιάννος Γεωργίου» (1855, εκ του χωρίου Τουρτμισλή)[78]· και *1858 Ἰουνίου 1, ὁ Στογιάνης Καρσιακαλῆς διὰ μαστοργειὰ γρ. 160*[79]. «Σ(τ)οϊανης», μάστορας, στον ναό της μονής Αγ. Ιωάννου του Βλαδιμήρου, στο Ελμπασάν (1865)[80]. Το όνομα, είτε ως ανδρικό βαφτιστικό –πιθανόν το πλέον σύνηθες– είτε και ως επίθετο, υπήρξε κοινότατο στους πληθυσμούς της περιοχής Φιλιππουπόλεως και γενικώς στους βουλγαροφώνους, ως μαρτυρούν οι καταγραφές του κώδικος της Ιεράς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως των ετών 1850-1861[81]. Το γυναικείο: «Στογιάνω»[82].

10. *Ταχτζίς*: Εδώ μάλλον πρόκειται περί επωνύμου (: Στωγιάννης Ταχτζής), προελθόντος εκ του επαγγελματικής ιδιότητος δηλωτικού «ταχτζής», εκ συγκοπής εκ του «ταχτατζής» (tahtaci)[83], που σημαίνει τον έμπορο/προμηθευτή οικοδομήσιμης ύλης, δηλαδή ξυλείας (kereste/κερεστές).[84] Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να δηλούται κι εδώ επαγγελματική ιδιότης, ο «Στωγιάννης», δηλαδή να είναι ο «ταχτζής» –κι εδώ το όνομα να προηγείται της ιδιότητος, όπως και λίγο παραπάνω στην περίπτωση του «Βούλκου πρωτομάστορα»– το τελευταίο, ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να μεταγραφεί με πεζό αρχικό γράμμα, διότι συνήθως η επαγγελματική ιδιότης είχε και τον χαρακτήρα επιθέτου· πολλές ανάλογες περιπτώσεις, όπου η επαγγελματική ιδιότης λαμβάνει και τον χαρακτήρα επιθέτου, συναντούμε και σε επιγραφές επιτυμβίων εκ του μεταβυζαντινού, πέριξ της Παναγίας, κοιμητηρίου της ελληνικής κοι-

τοῦ Βουλγαρικοῦ Καθεστῶτος μέχρι τῆς καταλύσεως τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος, Θρακικά 2 (1929) 103.

77. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 120.

78. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», Θρακικὰ 15 (1941) 59 (Βούλγαρος, σημειώνει εν υποσημ. ο Αποστολίδης). Βλ., idem, και σ. 60: *Θεοδώρα Στογιάννου* (1857), σ. 60: *Στογιάννος Κοϊμτζῆς* (1857), και ακόμη σ. 62, 65, 66, και σ. 71: «Πέτρου Στογιάννου, ἀμπατζῆ, ἐκ Μαρασίου» (1851), «Στογιάννης Πέτκου» (1857), σ. 73: «Ἰωάννης Στοϊάννου», σ. 98: «Στογιάννου Γιάννη».

79. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 121.

80. *Th. Popa*, ό.π., σ. 72(61).

81. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», Θρακικὰ 13 (1940) 278, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 288, 291, 295, 298 (Σοφιαλής), 301, 304, 306, 307, 308. (Ο Μυρτ. Αποστολίδης χαρακτηρίζει εν υποσημειώσει τους φέροντες το επίθετο ή το όνομα αυτό συνήθως ως Βουλγάρους)· *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», Θρακικὰ 15 (1941) 55 (1850: το όνομα φέρουν τρεις πρωτομαΐστορες ως μάρτυρες), 57 (1853: τέσσερις πρωτομαΐστορες ως μάρτυρες).

82. Π.χ. *Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 192, από το Εσκί Ζαγαρά (1720).

83. Στα 1751 αναφέρεται στη Φιλιππούπολη: «*Ταχτιατζῆς Δημητράκης οὐ Σαλονικειός*» (*Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα...», ό.π., σ. 358).

84. Με την ένσταση ότι στη Φιλιππούπολη υφίστατο –τουλάχιστον στα 1720– ιδιαίτερο ισνάφι εμπόρων οικοδομήσιμης ξυλείας, καλούμενο «των κερεστετζήδων» και όχι «των ταχτιατζήδων» –βλ. *Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 133.

νότητος Γκιμουρτζίνης (βλ. μερικώς στο: *Ευαγγ. Α. Παπαθανασίου*, Ἤδε κόνις..., Σχ. 2, 3, και Εικ. 17, 18, στη σ. 87, και Σχ. 5, στη σ. 90). Παρόμοια αμφιβολία εμφιλοχωρεί και στην περίπτωση της μαστορικής επιγραφής των καραμανλήδων, σε κρήνη της Ι. Μ. Μεγ. Λαύρας, Άθω (1818), (περί της οποίας βλ. *R. Clogg*, «A Karamanlidika inscription from Mount Athos (1818)», Byzantine and Modern Greek Studies 1 [1975] 207-210), και όπου η αναγραφή «*ταστζι*» –ετέρα παραφθορά του «ταχτατζή»– πιθανόν να αναφέρεται στην ιδιότητα μέλους του συνεργείου. Δεν γνωρίζω, εάν τυχόν «ταχτζήδες» ή «τασταζήδες» συνιστούσαν εσωτερικό (και απαραίτητο) στοιχείο στη σύνθεση ενός τεκτονικού συνεργείου (οπότε εδώ θα εσήμαινε, ίσως, απλώς, τον ειδικό στο στήσιμο της σκαλωσιάς) ή, πάλι, εδώ μνημονεύεται κάποιος συνδραμών –με τον τρόπο του– ευεργέτης, έμπορος της απαραίτητης οικοδομικής ξυλείας. Εσνάφιον των ταχτατζήδων (ξυλεμπόρων) υφίσταται στη Φιλιππούπολη[85], κατατάσσεται μάλιστα τελευταίο τῇ τάξει ανάμεσα στα δεκαπέντε ρουφέτια της πόλεως[86].

11. *Μαβροτής:* Προφανώς εννοείται «Μαυρουδής» και «Μαυροδής» ή «Μαυρωδής» και «Μαυροειδής»[87]· δεν μπορούμε να ξέρουμε, εάν το «Μαυρουδής» συνιστά εδώ κύριο ή οικογενειακό όνομα (επώνυμο)· εάν πρόκειται για επώνυμο τότε πρέπει να συνδεθεί με το προηγούμενο: «Μιχάλι Μαβροτής», το οποίο θεωρώ ως το πλέον πιθανόν. Το όνομα «*Μαυρουδής*», ως κύριο, συναντάται συχνά κατά την Τουρκοκρατία, π.χ.: Αδριανουπολίτης είναι ο νεομάρτυρας Άγ. Μιχαήλ, ο επικαλούμενος Μαυροειδής, ο οποίος έζησε κατά τον 15ο αι.[88]· το όνομα Μαυρουδής / Μαυρουειδής συναντάται 35 φο-

85. *Κ. Μ. Ἀποστολίδου*, «Ὁ ἀπό Σηλυβρίας Φιλιππουπόλεως Μητροπολίτης Παΐσιος», Θρακικά 3 (1932) 31.

86. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 103.

87. Ήδη από τις αρχές του 16ου αι. μαρτυρείται για τη Θεσσαλονίκη: βλ. Turski Izvori za balgarskata Istorija, τόμ. III, (επιμ.-σχολ.: *Bistra Cvetkova*), Sofija 1972, σ. 396-397. Το ίδιο πρόσωπο αναγράφεται ως «Μαυρουδής» και «Μαυροειδής» στην Κάριανη, στα 1562-64 (βλ. *Αντώνη Γιαννακόπουλου*, «Αρχείο της Ι. Μ. Σταυρονικήτα [Επιτομές εγγράφων, 1533-1800]», Αθωνικά Σύμμεικτα 8 (2001) 61, 63. «Μαυροδῆς Μανοὴλ τοῦ Ἀλέξη...», από «χώρα Σάτζιστα» (Σιάτιστα), στα 1660 (*Χ. Γ. Πατρινέλη*, «Πρώιμες ιστορικές μαρτυρίες για την Κοζάνη, τη Σιάτιστα και άλλες κοινότητες της Δυτικής Μακεδονίας (1660)», Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 5 [1996] 105 και 124). «Μαυρουδής», ως επίθετο και ως κύριο όνομα, και «Μαυρουδίενα» βλ. στο: *Μιχαήλ Καλλινδέρη*, Ὁ κῶδιξ τῆς Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης (1686-), Θεσσαλονίκη 1974, σ. 58, 61-65 (στα 1699-1700), 70, 77-79 (στα 1704), 97-98 (στα 1720), 112 (στα 1744), 113. Για τον 18ο αι. βλ. *Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 138, 169, 171, 173-174 και στις σελίδες: 176-179, 181, 184 και 185 (Φιλιππούπολις: είκοσι φορές απαντώμενο σε εγγραφές), 186-7 (Σιλίμνος [σημ. Šliven]: τέσσερις περιπτώσεις στο κατάστιχο), 239-249 (ένδεκα αναγραφές, που αφορούν σε έξι διαφορετικά πρόσωπα, από την Κίο, στα 1724), 258 (μία εγγραφή από τα Βουρλά, 1725), 271. Το θηλυκό: «Μαυροειδέσσα» και «Μαυροδέσα» (*Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 242-243, από την Κίο, στα 1724).

88. *Πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδη*, «Ὁ νεομάρτυς Μιχαὴλ Μαυροειδὴς ὁ

ρές και στο *Βρέβιον* της Μονής Εικοσιφοινίσσης[89]. Άλλα παραδείγματα: οι εκ των «τιμιωτάτων» και «ευγενεστάτων» αμπατζήδων δύο *Μαυροδήδες*, οι εξοδιάσαντες για την ιστόρηση του νάρθηκος της Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Μενοικίου όρους Σερρών (1630)[90] και, από την ίδια μονή επίσης, ο αναγραφόμενος (1761) μεταξύ «των τιμιωτάτων», των δαπανησάντων για την ιστόρηση του παρεκκλησίου του Αγ. Σπυρίδωνος, ως: «*Μαβροδής*»[91]· την ίδια χρονιά (1761) αναφέρεται ως μάρτυς σε αγοραπωλησία στη Θεσσαλονίκη και ο *Μαβροδής από τη Λαρίγκοβη*[92]· Κάποιος Μαυρουδής δαπανά στα 1770 για την αφιέρωση μιας ασημένιας καντήλας στη μονή Αγ. Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου.[93] Ο ιερομόναχος Γεράσιμος Μαβροδής Μαθάς αφιερώνει στα 1807 έναν σταυρό αγιασμού στη μονή της Πάτμου[94]. Μαυρουδής *Παπαγεωργάκης ή Λογοθέτης*, Πολυγυρινός φιλικός και αγωνιστής (+1844)[95]· *Νικόλαος μαβρουδής* αφιερωτής (στα 1846) εικόνος στον ναό Αγ. Γεωργίου Μπάλτζιας[96]· επίσης: «Μαυρουδής» (*Κ. Μ. Άποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα...», ό.π., 351)·

Ἀδριανουπολίτης», Θρακικὰ 10 (1938) 7-28 (όπου στη σ. 13: *Ἀκολουθία εἰς τὸν ἅγιον τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα Μιχαὴλ τὸν ἐπικληθέντα Μαυροειδῆ, ποιηθεῖσα ὑπό ...)· Γεωργ. Κωνσταντινίδου*, «Ὁ Ἀδριανουπολίτης νεομάρτης ἅγιος Μαυρουδής», Θρακικὰ 18 (1943) 85-92· (Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου, επιμ.), Νεομάρτυρες Θράκης, Θρακικά, Ἕκτατον Τεῦχος: Παράρτημα του Γ΄ τόμου, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 221· *Δημήτρη Ζ. Σοφιανού*, «Ο Νεομάρτυρας Μιχαήλ Μαυροειδής ο Αδριανουπολίτης (Νέα χρονολογικά και άλλα στοιχεία: + post 1493, Αδριανούπολη)», Η καθ' ημάς Ανατολή 3 (1996) 49-54.

89. Την πληροφορία εκ του *βρεβίου* μου κοινοποίησε ευγενώς η συνάδελφος κα Δημ. Σαμαρά, η οποία και μου επέτρεψε να τη χρησιμοποιήσω εδώ –βλ. και την εδώ υποσημ. 36.

90. *Γ. Λαμπάκη*, «Περιηγήσεις: Σέρραι (Μονή Τιμίου Προδρόμου)», ΔΧΑΕ, Εον, ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 79 (125). Βλ. *Μουτσόπουλου*, ό.π., σ. 84 [218] και *Β. Κατσαρού - Χ. Παπαστάθη*, «Ο "Νέος Μέγας Κώδηξ" της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών (Πρόδρομη ανακοίνωση)», Σερραϊκά Ανάλεκτα 1 (1992) 189 [επιγρ. 14]. Επίσης βλ. *Αγγελικής Στρατή*, Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (14ος-19ος αι.): Μελέτες και άρθρα, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 81-82.

91. Βλ. *Ν. Κ. Μουτσόπουλου*, ό.π., σ. 166 [441], και *Αγγελικής Στρατή*, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας και η συμβολή των στη ζωγραφική του 18ου αι στην Ανατολική Μακεδονία», στον τόμο Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου: « Η Νιγρίτα - Η Βισαλτία διά μέσου της Ιστορίας», Νιγρίτα 1995, σ. 140, υποσημ. 22. Βλ. και: *Β. Κατσαρού - Χ. Παπαστάθη*, «Ο "Νέος Μέγας Κώδηξ" της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών...», ό.π., [επιγρ. 22], όπου γράφεται ως Μαυρωδής. Βλ. και *Αγγελικής Στρατή*, Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, ό.π., σ. 118, 120.

92. *Βασίλη Αναστασιάδη*, «Αρχείο της Ι. Μ. Χιλανδαρίου (Επιτομή μεταβυζαντινών εγγράφων)», Αθωνικά Σύμμεικτα 9 (2002) 75 (υπ' αριθμ. 52).

93. *Σ. Ἀ. Παπαδούλου*, «Ἐπιγραφὲς Ἱ. Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου», στον τόμο: Ἐπιγραφές Πάτμου, Ἀθῆναι 1966, σ. 52 (108).

94. *Σ. Ἀ. Παπαδούλου*, ό.π., σ. 72 (158).

95. *Ε. Ζέλλιου-Μαστοροκώστα*, «Σύντομη ιστορία του Πολυγύρου έως το 1912», Πολύγυρος 3 (2001) 8, 9.

96. Βλ. Κατάλογοι εικόνων, λειτουργικών αντικειμένων, παλαιών βιβλίων: Νομός Θεσσαλονίκης, Δήμος Μυγδονίας [Δρυμός, Λητή, Μελισσοχώρι], [Τετράδια Αρχαιολογίας 2], ΥΠΠΟ / Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 81.

1854... μάστουρης Γιουβάνης τοῦ Μαυρουδή γυιός ἀπό τοῦ Μαράς...[97]· «Μαυρουδής Γεωργίου» (1859)[98]. «Μαυρουδής», ως όνομα και επώνυμο, όπως και «Μαυρούδης» και «Μαυροδής», ως όνομα, και από την Ιερισσό (1866)[99].

12. *Τοτορεί:* Αντί «Θοδωρή», λόγω αδυναμίας προφοράς των αφώνων οδοντικών «θ» και «δ» στις σλαβικές γλώσσες. Κάπως εξελληνισμένος, τουλάχιστον γραπτώς, συναντάται ο τύπος *Θόδωρ*, στα 1720 στη Σιλίμνο (σημ. Šliven)[100]. Άλλα παραδείγματα, εκ της περιφερείας Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως: *1852 τῇ Δεκεμβρίου 1 βγαίνει μάστουρης Τοντουρῆς, τοῦ Κωσταντίνου χάλφας διά γρ. 60*[101]. *Τζόνα Τοδώρου* (1853)[102]. *Νόνα Τότωρ* (1850)[103]. Μεταγενέστερο (αχρονολόγητο) σημείωμα στο παράφυλλο Α Τετραευάγγελου του 13ου αι. από τη Μονή Βατοπεδίου παραθέτει κατάλογο δεκαέξι ονομάτων εκ των οποίων και τα: *Ἀρμενε· Τότορε· Τίμηο·... / ...Στοήάνε· Στοηάνου·...*[104].

13. *Βούλτζιος:* Της αυτής ετυμολογίας, όπως και το «Βούλκος» (βλ. παραπάνω). Στο *Βρέβιον* της μονής Εικοσιφοινίσσης συναντώνται 36 αναγραφές του ονόματος Βούλτζ(ι)ος / Βούλτζ(ι)ω[105]. Στα 1630, *Βούλτσιος* ονομάζεται ένας από τους *αβατζήδες* Σερρών δαπάναις των οποίων ανιστορείται το *Μακρυναρίκι* του καθολικού της μονής Προδρόμου Σερρών[106]. Το όνομα, με τη μορφή «Βούλτζος», είναι συχνό στα ονοματολόγια (καταλόγους εγγραφών για προθέσεις), που παραθέτει για τους οικισμούς της βόρειας Θράκης στα 1720 ο Χρύσανθος Νοταράς[107]. *Βούλτζιου*, στην Πρόθεση του 1732 από

97. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τά ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 121.

98. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως», Θρακικά 15 (1941) 62.

99. *Ἰωακείμ Ἀθ. Παπάγγελου*, «Εἰδήσεις γιά τά ἰβηριτικά μετόχια τῆς Ἱερισσοῦ», Βυζαντινά 13_2 (1985) 1571-1572 [Δώρημα στόν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο].

100. *Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 187.

101. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τά ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 120.

102. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου ...», Θρακικά 13 (1940) 279.

103. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου ...», ό.π., σ. 290.

104. *Σωτ. Ν. Καδᾶ*, Τά σημειώματα τῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος 2000, σ. 172/173 [954].

105. Την πληροφορία οφείλω και πάλι στην κα Δημ. Σαμαρά –βλ. και την εδώ υποσημ. 36.

106. Βλ. *Ν. Κ. Μουτσόπουλου*, ό.π., σ. 84 [218] και *Β. Κατσαρού - Χ. Παπαστάθη*, «Ο "Νέος Μέγας Κώδηξ" της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών...», ό.π., σ. 189 [επιγρ. 14]. Στην επιγραφή αναγράφεται ως *Βούλτζηος* (ἀμπατζῆς), βλ. *Αγγελικής Στρατή*, Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, ό.π., όπου στη σ. 81 την εικόνα της επιγραφής· παραδόξως στην επομένη σελίδα (82) της ίδιας μελέτης το όνομα διαβάζεται λανθασμένως ως «Ρούλτζηος».

107. *Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 158, 161, 162 και 164 (: έξι περιπτώσεις σε εγγραφές από το Παζαρτζίκι, ως «Βούλτζος»), 178, 179, 181, 182 (τέσσερις περιπτώσεις από τη Φιλιππούπολη, ως «Βούλτζος»).

την Αγ. Αναστασία τη Φαρμακολύτρια[108]. Το επώνυμο, πλέον, *Βούλτσιος* και *Βούλτσος* είναι κοινό στην ελληνική επικράτεια, από την Πελοπόννησο έως και τη Θράκη. Συναντάται και στην Ήπειρο: βλ. *Παναγιώτου Η. Πουλίτσα*, ό.π., 95, και ως *Βούλτζο* (στον ίδιο αλφαβητικό κατάλογο). Εντός της σκοτεινής αιθούσης του βυζαντινού ασκηταριού (και μεταβυζαντινού προσκυνήματος) του Αγ. Μάρκου Πετρούσης Ν. Δράμας συναντάται μεταξύ άλλων και το εξής χρονολογημένο χάραγμα: *βουλτζο / γγεγι[;] / δημητρε / 1750 / +*[109] Με έξοδα και δαπάνες του *Χατζη-Βούλτσο* από το Bansko χτίζεται στα 1764 το παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (γνωστό και ως «Θεοτόκος του Χαίροβο», ή «Θεοτόκος η Προαγγελλομένη») στα βόρεια του καθολικού της Ι. Μ. Ζωγράφου, σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή ύπερθεν της εισόδου σε αυτό. «Βουλτζηο Γηανη», σε επιτύμβιο σταυρό του 1777, από τους Αγ. Αποστόλους της Καστοριάς (*Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, ό.π., σ. 186 [494]). Στα 1845 (Δεκ. 14) το ρουφέτιον των δουλγκέρηδων Φιλιππουπόλεως δίδει ελεημοσύνη σε κάποιον Καρότς Βούλτσους, «βούλγαρο»[110], και για το 1851 διαβάζουμε, από τα ίδια αρχεία: *1851 τῇ Ἰουλίου 22... Στοίχησε Βούλτσους τσιράκι διά γρ. 160*[111]. Στις καταχωρήσεις του Κώδικα της Ι. Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως, για τα έτη 1850-1861, συναντούμε συχνά το όνομα: «Βούλτζου» (1850)[112], «Βούλτσος» (από το Καλόφερο)[113]. «Βούλτζος», στα 1871, από το Ράικοβο(;)[114]. Δεν μπορώ να εννοήσω εύκολα τη διπλή επανάληψη του ονόματος στο τέλος της επιγραφής μας. Ίσως πρόκειται περί δύο συνωνύμων μελών του συνεργείου αυτού.

108. *Π. Ν. Παπαγεωργίου*, «Ἐκδρομὴ εἰς τὴν βασιλικὴν καὶ πατριαρχικὴν μονὴν τῆς ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας τὴν ἐν τῇ Χαλκιδικῇ», Byzantinische Zeitschrift 7 (1908) 69.

109. Αδημοσίευτο. Το σπήλαιο αυτό και τα χαράγματά του προτίθεμαι να δημοσιεύσω. Βλ. και: *Ευάγγελου Παπαθανασίου*, «Ένα βυζαντινό ασκηταριό στην ορεινή περιοχή Πετρούσης (Πλεύνας) Ν. Δράμας», Χριστιαν. Αρχαιολ. Εταιρεία: 21ο Συμπόσιο Βυζ. & Μεταβυζαντινής Τέχνης (Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων...), Αθήνα 2001, σ. 75-76.

110. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., 111.

111. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, ό.π., 119.

112. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», Θρακικά 12 (1939) 145.

113. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», Θρακικά 13 (1940) 284.

114. *Π. Α. Γεωργαντζή*, Εθνικοί..., ό.π., σ. 73. Σε εικόνα-βρέβιο του Χριστού Παντοκράτορος, αποκειμένη στον ναό του Αγίου Δημητρίου Ντουντουλάρ (σημ. Διαβατά Ν. Θεσσαλονίκης), έργο του Κουλακιώτη αγιογράφου Αθανασίου Μαργαρίτη, του 1854, μεταξύ των άλλων ονομάτων συναντούμε και το κύριο όνομα: *βούλτζι* (Ον. Βούλτζης, βλ. *Νικ. Γ. Τουτού*, «Ο εσωτερικός διάκοσμος και ο εξοπλισμός του ναού», στον τόμο: Ε. Αθανασιάδου-Κωτίδου, Ν. Τουτός, Κ. Μ. Νίγδελης, Διαβατά: Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου [Ιστορικό Επίμετρο: Χαμιδιέ (Μουραντιέ)], Τόμος Δεύτερος, Διαβατά Θεσσαλονίκης 2006, σ. 137, 156 [Εικ. 64]).

ΙΙΙ. Η ανακαίνιση της Αγ. Παρασκευής Μπολούστρας στα 1845 εντός των τότε ιστορικών πλαισίων της Μητροπόλεως Ξάνθειας και Περιθεωρίου

Η Αγ. Παρασκευή της Μπολούστρας θα πρέπει να ανακαινίσθηκε ριζικώς μετά την καταστροφή που θα υπέστη ο προκάτοχος αυτής ναός κατά τον φοβερό σεισμό που έλαβε χώρα στην περιοχή της Ξάνθης στα 1829[115]. Η Συνθήκη της Αδριανουπόλεως διαμόρφωσε μεν ανεκτικό κατά περίπτωση κλίμα και για την, ενίοτε, ab novo ακόμη ανέγερση ενοριακών ναών[116]. Ναοί, ωστόσο, ab novo προ των μεταρρυθμίσεων του Χάτι-Χουμαγιούν (1856)[117] κατά κανόνα δεν επιτρέπεται να ανεγερθούν[118]. Η 1η Μαρτίου 1845, λοιπόν, είναι μάλλον η ημερομηνία της ενάρξεως του (ριζικού αυτού) ανακαινισμού του ναού της Αγ. Παρασκευής, ο οποίος θα ολοκληρώθηκε εντός του έτους (Σχ. 2). Ο ναός ενετάχθη στο ανακαινιστικό, ανά την επαρχία του, οικοδομικό πρόγραμμα του μητροπολίτου Ξάνθης Ευγενίου (1831-1848)[119]. Ο Ευ-

115. Ενθύμησις του μοναχού Αγαπίου: *1829 Μαρτίου 30 ήμέρα Σαβάτο όρες ένέα καί μησί έγίνετο μεγας σισμός καί έπέσαν πολά σπήτια στήν Ξάνθη καί στό γενιτζέ καί ής όλο τόν κάμπο καί έπεσε καί στο μοναστήρη όλήγους κουπές τις έκλισήας έπιτα έγινε άπριλίου ηκοστρης ημέρα τρήτη όρες 9 ό μεγαλήτερος σισμός καί έβάσταξε όρες 15 λιπτά καί έπεσε όλι ή έκλησιά καί τά τήχη τοῦ μοναστηριου καί θει(α;) βοηθια δεν (έπαθε;) (δυσανάγνωστος) κανένας. / έλάχηστος ηγούμενος αγάπιος γράψις δια ενθήμισις* (Πέτρου Α. Γεωργαντζή, Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σ. 142).

116. Δυνάμει της Συνθήκης της Αδριανουπόλεως κτίζεται στα 1829, για παράδειγμα, η Μητρόπολις των Σαράντα Εκκλησιών, επ' ονόματι της Θεοτόκου (βλ. *Ζώτου Μολοττοῦ*, Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου..., Τεῦχος Ε΄, Θράκη καί Μυσία, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 604). Περί του κύματος ανακαινισμού ναών για την περίοδο 1830-1850, με αφορμή τα θρακικά παραδείγματα, και τη σύνδεσή του με το μεταρρυθμιστικό ρεύμα διαλαμβάνει εν ολίγοις και ο *Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής*, Σκέψεις για την εφαρμογή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα: Η περίπτωση της Θράκης, Ξάνθη 2000, σ. 23-24.

117. Βλ. *Δημητρίου Νικολαΐδου* (έκδ.), Ὀθωμανικοί κώδηκες, ἤτοι συλλογή τῶν ἐν ἐνεργείᾳ νόμων, κανονισμῶν, διαταγμάτων καί ὁδηγιῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, (Μεταφρασθέντες ἐκ τοῦ τουρκικοῦ καί ἐπί τό συστηματικότερον καταταχθέντες), Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1869, σ. 21-39: *Χάττι-Χουμαγιούν*. Τῆς 18 Φεβρουαρίου 1856 (σ. 33): *... Δ΄. Εἰς τάς πόλεις, τάς κωμοπόλεις καί τά χωρία, ἐν οἷς πληθυσμός ἀνήκει καθ' ὁλοκληρίαν εἰς ἓν θρήσκευμα, οὐδέν κώλυμα θέλει παρεμβληθεῖ εἰς τήν ἐπισκευήν ἤ ἀνοικοδόμησιν, κατά τό ἀρχικόν σχέδιον, τῶν οἰκοδομῶν τῶν καθιερωμένων εἰς τήν λατρείαν, τῶν σχολείων, τῶν νοσοκομείων καί τῶν νεκροταφείων. Ὅταν ἐπέλθῃ ἀνάγκη νά ἀνεγερθῶσι νέα τοιαῦτα οἰκοδομήματα, τό σχέδιον καί τό σχῆμα ἐγκριθέντα ὑπό τοῦ πατριάρχου ἤ τῶν ἀρχηγῶν τῆς κοινότητος, θέλουσιν ὑποβάλλεσθαι ἅπαξ μόνον εἰς τήν Πύλην, ἤτις θέλει δέχεσθαι τά παρουσιασθέντα σχέδια καί διατάσσει τήν ἐκτέλεσιν αὐτῶν, σύμφωνα μέ τό Αὐτοκρατορικόν διάταγμα, ὅπερ θέλει πρός τοῦτο ἐκδίδοσθαι... § Ε΄. Ὡς πρός τά νέα κτίρια, ὧν ἡ ἀνέγερσις θέλει θεωρηθεῖ ἀναγκαία, οἱ πατριάρχαι ἤ μητροπολῖται θέλουσι ζητεῖ πρός τοῦτο τήν ἀπαιτουμένην ἄδειαν παρά τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καί ἡ Αὐτοκρατορική ἡμῶν ἄδεια θέλει δίδοσθαι, ἐκτός ἄν ὑπάρχῃ, διά τήν κυβέρνησιν, διοικητικόν τι κώλυμα.*

118. *Δημητρίου Νικολαΐδου*, ό.π., σ. 33, σημ. 1. Περι της απολύτου απαγορεύσεως ανεγέρσεως ab novo ναών, βλ. και *Α. Παπάζογλου*, «Δέκα ἔγγραφα τοῦ Ὀθωμανικοῦ Ἀρχείου: Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκίας», Ἑλληνικά 11 (1939) 147.

119. Περί του Ξάνθειας και Περιθεωρίου Ευγενίου βλ. επίσης ολίγα στα: *Πέτρου Α. Γεωρ-*

γένιος επιδιώκει, και επιτυγχάνει, την έκδοση αδειών *επισκευών και επιδιορθώσεων* (*ταμήρ φιρμανίων*)[120], των υπό του σεισμού του 1829 πληγέντων ναών της περιφερείας του, ήδη από τα 1835, όταν πλέον και εφαρμόζει τον προ πολλού επικρατήσαντα τύπο της μεταβυζαντινής βασιλικής βορειοελλαδικού τύπου[121]. Η οικοδομική άδεια, λοιπόν, ανακαινίσεως για την Αγ. Παρασκευή Μπολούστρας, εάν δεν είχε ήδη εκδοθεί πολύ προ του 1845, ασφαλώς θα διευκολύνθηκε και από το ευνοϊκό μεταρρυθμιστικό κλίμα που είχε ήδη διαμορφώσει και η δημοσίευση του Τανζιμάτ[122]. Ο νόμος, ωστόσο, περί απαγορεύσεως ναών ab novo, εφηρμόζετο, και πρό του Τανζιμάτ, κατά περίπτωση, και γενικώς η έκδοση ενός *ταμήρ φιρμανίου* (αδείας επισκευών) εξησφαλίζετο πότε ευκολότερα και πότε δυσκολότερα· τα δε παραδείγματα πυκνώνουν εξαιρετικώς ήδη από το β΄ ήμισυ του 18ου αιώνα, όπως θα απεδείκνυε ένας πρόχειρος κατάλογος των *εκ βάθρων ανεγερθέντων*, δηλ. ριζικώς ανακαινισθέντων, εκκλησιών των πλησιοχώρων προς τη Μπουλούστρα περιοχών: Ίμβρου, Λήμνου, Λέσβου, Μαρωνείας, Αίνου, ή ένας απλός κατάλογος των εκκλησιών της αρχιερατείας του μητροπολίτου Ευγενίου (1831-1848) στην

γαντζή, ό.π., σ. 220-223, και *Β. Παπαθανασίου*, Ἥδε κόνις..., ό.π., σποράδην, ενώ ειδικότερον περί της επιτυμβίου ενεπιγράφου πλακός του βλ. *Β. Παπαθανασίου*, Ἥδε κόνις..., ό.π., σ. 63-64.

120. Τα, μετά τις μεταρρυθμίσεις, προς ανέγερση εκκλησιών, εκδιδόμενα φερμάνια, εκαλούντο: *παπάζ-εβί* (βλ. *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως [1850-1861]», Θρακικὰ 12 [1939] 128).

121. Για την εμφάνιση και τη διάδοση του αρχιτεκτονικού τύπου των μεγάλων τρίκλιτων ξυλόστεγων βασιλικών, και μάλιστα της ιδιαιτέρας μορφής αυτού του τύπου, της καλουμένης της «Βορείου Ελλάδος», από την εποχή της δεκαετίας του 1830 και εντεύθεν, βλ. και: *Χαράλαμπου Μπούρα*, «Ο αρχιτεκτονικός τύπος της Βασιλικής κατά την Τουρκοκρατία», στη σειρά Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, τόμος 1ος, Αθήνα, εκδ. Εθν. Μετσοβείου Πολυτεχνείου, 1979, σ. 159-168, καθώς και *του ιδίου*, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2001, σ. 282/3. Μπορούμε να διακρίνουμε και επί μέρους «σχολές», ή καλλίτερα ομάδες, στις βασιλικές του τύπου του λεγομένου της «Βορείου Ελλάδος»: πέραν αυτής, της εποχής του μητροπολίτου Ευγενίου και ιδιαίτερα για την μητρόπολη Ξάνθειας και Περιθεωρίου, είναι η ιδιαίτερη ομάδα της μητροπόλεως Μαρωνείας (Κομοτηνή/Γκιουμουλτζίνα, Μαρώνεια, Μάκρη, Σαμοθράκη, Θάσος)· στενές ομοιότητες με την ομάδα της μητροπόλεως Μαρωνείας εμφανίζει η ομάδα της Ίμβρου (βλ. και *Ευγενίας Χαλκιά*, «Οι ενοριακοί ναοί της Ίμβρου», στον τόμο των Πρακτικών Συμποσίου: Οι οικισμοί της Ίμβρου, [εκδ. Εταιρίας Μελέτης Ίμβρου και Τενέδου], Θεσσαλονίκη 1988, σ. 351 (και σημ. 46 στη σ. 355/356).

122. Βλ. *Δημητρίου Νικολαΐδου* (εκδ.), ό.π., σ. 13-17: *Αὐτοκρατορικὸν Χάττι-Σερίφ, ἢ Νόμος τοῦ Τανζιματίου ἀναγνωσθεὶς ἐν Γκιουλχανέ. Τῇ 3 Νοεμβρίου 1839*. Και: *Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ-Ἀ. Μουστοξύδη*, Ὑπόμνημα ἱστορικὸν περὶ τῆς νήσου Ἴμβρου, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1845, σ. 71-72: *...Ἀλλὰ ταῦτα πάντα ἐξέλιπον ἀφότου, διά βασιλικοῦ ὁρισμοῦ, διετάχθη ὁ νέος τῶν πολιτικῶν πραγμάτων διοργανισμός, ἤτοι τό Τανζιμάτ-Χαϊριέ (μεταρρυθμίσεις ἀγαθαί), εἰς τὸν βασιλικὸν ῥοδῶνα, ἢ ῥοδοκήπιον (Γκιουλχανέ), κατά τήν 22 Ὀκτωβρίου 1839, ἐποχὴν ἀξιοσημείωτον εἰς τά χρονικά τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους...* Η ως άνω πράξη απετέλεσε τη βάση του νέου δημοσίου Οθωμανικού δικαίου και το κυριώτερο σημείον της ήταν το ότι εγγυάτο την πλήρη ασφάλεια ζωής, τιμής και περιουσίας απάντων των υπηκόων, μουσουλμάνων ή μη.

περιοχή της Ξάνθης[123]:

1832: Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Πόρτο Λάγους (ανακαίνιση)
1834: Ι. Ν.Ταξιάρχου Μιχαήλ ή Παμμεγίστων Ταξιαρχών (συνοικίας Καβακίου, Ξάνθης)
1834: Ι. Ν. Αγ. Δημητρίου συνοικίας Σαμακοβίου Ξάνθης
1834: Ι. Ν. Αγ. Δημητρίου Κουγιουνκιοϊ (Κιμμερίων)
1835: Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου συνοικίας Καπνεμπόρων, Ξάνθης
1835: Ι. Ν. Υπαπαντής Γενισέας (Γενιτζέ)
1836: Καθολικό Ι. Μ. Παμμεγίστων Ταξιαρχών Ξάνθης (επιδιορθώσεις)
1838: Ι. Ν. Αγ. Βλασίου συν. Αγ. Γεωργίου ή των Καπνεμπόρων, Ξάνθης
1839: Ι. Ν. Τιμίου Προδρόμου μητροπολιτικός, η Παλαιά Μητρόπολις Ξάνθης[124]
1841: Καθολικό Ι. Μ. Αρχαγγελιωτίσσης Ξάνθης (το μόνο σωζόμενο μνημείο με κουμπέ/τρούλλο)
1845: Ι. Ν. Αγ. Παρασκευής Μπολούστρας.

Οι σεισμοί του 1829 δεν φαίνεται να επηρέασαν τόσο πολύ την Μπολούστρα και το Γενίκιοϊ (σημ. Σταυρούπολη), όσο επηρέασαν την ίδια την Ξάνθη. Καλύτερα, ωστόσο, θα ήταν να πούμε πώς τα καταστροφικά αποτελέσματα των σεισμών αυτών έγιναν περισσότερο αισθητά στο κατ' εξοχήν αστικό και πυκνοκατοικημένο κέντρο της περιοχής που ήταν η Ξάνθη, διαθέτουσα τα περισσότερα κτίρια και τους περισσοτέρους ναούς και δη αρχαιοτάτους. Και στις εκτός Ξάνθης περιοχές της μητροπόλεως τα καταστροφικά αποτελέσματα του σεισμού καθίστανται εμμέσως εμφανή. Για παράδειγμα, πιθανολογείται ότι το μετόχι του Αγ. Νικολάου στο Πόρτο-Λάγος επλήγη από τον σεισμό· κατά μία δε άποψη *οπωσδήποτε πρέπει να βοήθησε και ο άγιος Ξάνθης και οι χριστιανοί της Ξάνθης* στις εργασίες που έγιναν(;) στα 1832 στον Άγ. Νικόλαο Πορτολάγους[125]. Στα 1832, ο Ευγένιος συνδράμει, λοιπόν, στην ανακαίνιση του Αγ. Νικολάου στο Πόρτο Λάγος, εργασίες που εκτελού-

123. Περί του έτους ανοικοδομήσεως των ναών Παμμ. Ταξιαρχών Καβακίου, Αγ. Γεωργίου, Αγ. Βλασίου, Τιμίου Προδρόμου και καθολικού Αρχαγγελιωτίσσης Ξάνθης, βλ. και *Π. Γεωργαντζή*, Συμβολή..., ό.π., σ. 143, καθώς επίσης και *Β. Παπαθανασίου*, Ἦδε κόνις..., ό.π., σ. 43 (Ταξιάρχες Καβακίου), σ. 50 (Άγιος Γεώργιος συνοικ. Καπνεμπόρων), σ. 52-54 (Άγιος Βλάσιος συνοικ. Καπνεμπόρων), σ. 58, 60-61 (Τίμιος Πρόδρομος), σ. 42, υποσημ. 86 (Καθολικό Αρχαγγελιωτισσης) και σ. 67 (Υπαπαντή Γενισέας).

124. Το έτος 1839 πρέπει να θεωρείται ως έτος αποπερατώσεως των εργασιών στον Τίμιο Πρόδρομο, οι οποίες, είναι σίγουρο, πως θα ξεκίνησαν πολύ πιο πρίν, ίσως από τα 1834 ήδη, ή και ενωρίτερα· είναι φυσιολογικό για έναν ναό αυτής της σπουδαιότητος, μητροπολιτικού όντος, οι εργασίες να παρατείνονται.

125. Πρωτοπρ. *Νικολάου Λ. Κυνηγοπούλου*, Άγιος Νικόλαος: Το μετόχι της Ι. Μ. Βατοπαιδίου στο Πορτολάγος Ξάνθης, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 107.

νται από συνεργείο μαρωνιτών μαστόρων[126]. Επί Ευγενίου, επίσης, ανηγέρθη και προγενέστερος του υφισταμένου σήμερα Ι. Ν. Αγ. Δημητρίου στα Κιμμέρια (1834)· ο υφιστάμενος είναι έργο του μητροπολίτου Ιωακείμ Σγουρού, των αρχών του 20ού αιώνα. Επιστρέφοντας στην Ξάνθη και τα πέριξ αυτής θα προσθέταμε, ακόμη, πώς σε άγνωστο έτος, αλλ' οπωσδήποτε μεταξύ 1835-1845 (και πιθανότερα μεταξύ 1836-1840), ανακαινίσθη –στη μορφή με την οποία διατηρήθηκε έως και το 1975, οπότε και ενεπρήσθη– η Ι. Μ. Ταξιαρχών Ξάνθης: οι πτέρυγες, ο περίβολος, ίσως ο νάρθηξ του καθολικού και έλαβαν χώρα και κάποιες επιδιορθώσεις στο καθολικό –ο σωζόμενος πάντως νάρθηξ ανήκει στις αρχές του 20ού αι. και ανοικοδομήθηκε από το ίδιο συνεργείο ή και τον ίδιο αρχιτέκτονα που έκτισε και τον σημερινό (1995) ναό του Αγ. Νικολάου Πόρτο-Λάγους. Ερώτημα παραμένει το τί πράγματι συνέβη με το καθολικό της Ι. Μ. Καλαμούς Ξάνθης. Ο μικρός ναός του καθολικού, δηλαδή, τον οποίον αντικατέστησε ο μπετονιένος του μακαριστού Ξάνθης Αντωνίου –πριν αντικατασταθεί και αυτός με τη σειρά του (στα τέλη του 20ού αι.) από μιαν τραγελαφική μίμηση του Πρωτάτου, στην οποίαν συμπεριελήφθησαν ακόμη και οι προστεθείσες στο Πρωτάτο, εκ μέρους του Αναστ. Ορλάνδου, επαέτιες αντηρίδες –ήταν της εποχής του Ιωακείμ Σγουρού ή μήπως ήταν ακόμη παλαιότερος; Στους εκ των *εκ βάθρων* ανακαινισθέντες ναούς της αρχιερατείας του Ευγενίου συναντάμε κτιτορικές επιγραφές μόνον στις περιπτώσεις του Αγ. Βλασίου Ξάνθης (1838)[127] και του καθολικού της μονής Αρχαγγελιωτίσσης Ξάνθης (1841), όπου όμως, στη δεύτερη αυτή περίπτωση, δεν μνημονεύεται ο Ευγένιος[128]. Και πέραν αυτού δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στον Ξάνθειας υπήγετο τότε και η επαρχία της Νεαπόλεως· η έρευνα, για τυχόν εντοπισμό και νέων αγνώστων στοιχείων περί του οικοδομικού προγράμματος του Ευγενίου, θα πρέπει να επεκταθεί, λοιπόν, και στις περιοχές Σαρή-Σαμπάν (νυν Χριστουπόλεως) και Καβάλας.

IV. Το οικοδομικό συνεργείο της επιγραφής της Μπολούστρας, θρακιώτικα ρουφέτια κτιστάδων και το ρουφέτιον των δουλγκέρηδων της Φιλιππούπολης

Επιστρέφοντας στον κατάλογο των παρατιθεμένων ονομάτων της επιγραφής μας, θεωρούμε ότι τα ονόματα τα αναγραφόμενα μετά το όνομα του πρωτομάστορα Βούλκου, δηλαδή τα των στίχων 8 και 9, θα πρέπει να αφο-

126. π. *Νικ. Κυνηγοπούλου*, ό.π., σ. 107-109.

127. Βλ. ΑΔ 50 (1995) τ. Β΄2-Χρονικά, σ. 675-676, Πίν. 201α, και *Β. Παπαθανασίου*, Ἤδε κόνις..., ό.π., σ. 53.

128. Η ανάγνωση της τελευταίας αυτής επιγραφής παρατίθεται από τον *Γ. Λαμπάκη*, «Περιοδίαι: Ξάνθη», ΔΧΑΕ, Περ. Α΄, ΣΤ[ον], ἐν Ἀθήναις 1906, σ. 43, η ίδια, ωστόσο, επιγραφή έκτοτε λανθάνει.

ρούν σε ονόματα μελών του οικοδομικού συνεργείου.

Όσον αφορά στα ονόματα των στίχων 5 και 6, τα αναγραφόμενα πρό του ονόματος του πρωτομάστορα, μπορούμε να θέσουμε το εξής ερώτημα: πρόκειται, άραγε, για τα ονόματα των βασικών χορηγών/συνδρομητών –και κατά συνέπειαν θεωρουμένων κτιτόρων– στην ανέγερση της Αγ. Παρασκευής, των (πιθανώς Μπολουστριανών, χωρίς να είναι απαραίτητο), Γιάννη Αργύρη και Αντώνη Γιοργούδη (ή Γιάννη, Αργύρη, Αντώνη, Γιοργούδη) –πιθανότατα καπνεμπόρων (τουτουντζήδων); Τα υπόλοιπα και επόμενα ονόματα θα είναι αυτά του οικοδομικού συνεργείου: *Βούλκου* (Βούλκος, το όνομα του πρωτομάστορα), *Φρένκιογλου Μιχάλη, Στογιάννη Βασίλη, Ταχτζή, Τζολάκογλου, Χόξαρι, Μιχάλη Μαβρωτή, Τότορη (ή Τοτορή)* και *Φρένκιογλου Βούλτζιος* –η εκδοχή *Τοτορή* [= Θοδωρή] *Φρένκιογλου* είναι λιγότερο πιθανή– και *Βούλτζιος* (κύριο όνομα). Πιθανώς έπρεπε να γραφεί: *κτιτόρων κε σινδρομιτόν* μετά την αναγραφή των ονομάτων των στίχων 5 και 6, όπου κτίτορες εννοούνται οι αναγραφόμενοι, συνδρομητές δε λοιποί πολλοί, μη μνημονευόμενοι. Φαίνεται όμως ότι ο αγράμματος χαράκτης –κάποιος του συνεργείου– δεν εννόησε αυτά που του είπαν να γράψει και εξέλαβε ίσως το *κτιτόρων* ως σημαίνον τους *κτιστάδες* ή *κτίστες*, η αναγραφή των οποίων έμελλε να ακολουθήσει· αντέστρεψε, λοιπόν τη σειρά σε: *...κε σινδρομιτόν· κτιτόρων...*

Το γεγονός ότι απουσιάζει μνεία *εφημερευόντων* θα πρέπει να μας εμβάλει σε υποψίες πως η επιγραφή την οποίαν μελετούμε εδώ είναι ίσως μία δευτερεύουσα επιγραφή του ναού –η κυρία είτε δεν έγινε ποτέ είτε και λανθάνει– όπου σκοπίμως επελέγη να μνημονευθούν οι φέροντες εις πέρας το *τεχνικό* μόνον μέρος του έργου: οι δύο (ή τέσσερεις) επίτροποι (στίχ. 5-6), ο πρωτομάστορας (Βούλκος), τυχόν προμηθευτής (-ές) (ταχτζής, μέλος ή όχι του οικοδομικού συνεργείου), μαστόροι, καλφάδες (Βούλτζιος-Βούλτζιος)(;)-δες και τον σχολιασμό του στίχου 9 γενικώς[129]. Όλοι οι παραπάνω απεφάσισαν να συνδράμουν –τίνι τρόπω;– στην αποπεράτωση του έργου για *ψυχικό* τους, καθιστάμενοι αυτόχρημα συνδρομητές και κτίτορες, και δικαιούμενοι μνημονεύσεως[130]. Έτσι και οι Καλλιπολίτες μαστόροι του ναού Αγ. Γεωργίου Σου-

129. Είναι μάλλον απίθανο εδώ να μνημονεύονται κατώτερα ή κατώτατα μέλη του συνεργείου, όπως, π.χ. τα *τσιράκια*· τα τελευταία, συνήθως παιδιά ή έφηβοι που κουβαλούσαν τα υλικά στους μαστόρους, έτρωγαν περισσότερο ξύλο μέσα στα μπουλούκια, παρά ψωμί· βλ., για παράδειγμα το τραγικό καλοκαίρι που πέρασε, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1770, ο Νίκος, γιος του Αυγερινού από την Κάπουρνα του Πηλίου, ο μετέπειτα οσιομάρτυς Γεδεών (+1818), υπηρετώντας, 13-14 ετών, σε ένα τέτοιο μπουλούκι κτιστάδων στο Κεραμίδι του Πηλίου πρώτα και μετά στην Κρήτη (Συναξαριστής Νεομαρτύρων, Θεσσαλονίκη, «Ορθόδοξος Κυψέλη», 1984, σ. 197-198, και *Άρχιμ. Νεκταρίου Δρόσου*, Ἁγιορεῖται ὁσιομάρτυρες Ἱερᾶς Μητροπόλεως Λαρίσης, Ἀθῆναι 1999, σ. 214-215).

130. Βλ. επ' αυτού και την εδώ υποσημ. υπ' αριθμ. 54. Ένα οικοδομικό συνεργείο, επί το έργον, περιελάμβανε: πρωτομάστορα, ή και πρωτομαστόρους, μεϊμάρηδες, μαστόρους, καλφάδες

φλίου, την ίδια περίπου εποχή με αυτούς της Αγ. Παρασκευής Μπουλούστρας, μια μέρα της εβδομάδος δεν ήθελαν να πληρωθούν και άφηναν το μεροκάματό τους υπέρ της εκκλησίας που έκτιζαν[131]. Άλλοτε η συμβολή των κτιστάδων θα είναι τόσο ουσιαστική, ώστε δικαίως να υπερηφανεύονται ως οι κτίτορες του ναού: *Ρο[υ]φιτίδον Καπίλον Ἔτος 1837 / Μνήσθ[η]ντή μου Κίριε τον δούλον Σου / τον κτιτόρον Νηκολάου Ζκ - / ουροπούλο[υ] ἀπό χορίον Λούβρι Κόστα Κάλφα / Σισανίου ἀπαρχίας τουβαρ[τ]ξίδον* (επιγραφή στην Παναγία στο Tekfursaray)[132], ακόμη και αν ο όρος *κτίτορες* εδώ, όπως και αλλού, στη συνείδηση των αγραμμάτων μπουλουκτσήδων σημαίνει: *κτίστες*, και μάλλον έτσι χρησιμοποιείται[133]. Η προσφορά, λοιπόν, εργασίας εκ μέρους των ταπεινών αποδήμων κτιστάδων και η κατά συνέπειαν αντάμειψή τους με το δικαίωμα του απαθανατισμού του ονόματός των (συνοδευόμενο υπερήφανα από το προσδιοριστικό του τόπου προελεύσεώς των) σε λίθινες επιγραφές, δίπλα στην αναμενόμενη μνημόνευση των πλουσίων εντοπίων εσναφίων, των πρωτομαστόρων τους και των μεγαλεμπόρων της πρωτευούσης φαντάζει ως μέσον κοινωνικής ανόδου και αναγνωρίσεως, καθώς και ως έξοχο δείγμα σταθμίσεως των νοοτροπιών και του φιλοτίμου πνεύματος της ε-

και μαθητές (τσιράκια). Αυτό συνάγουμε και από το «διαλάλημα» των πεσκεσιών από τον πρωτομάστορα (= της «ευχαριστήσεως»), κατά το έθιμο του «ασκιού» (= χρεμάσματος) ή των μανδηλωμάτων, που διέσωσε –από την περιοχή Επιβατών Ανατ. Θράκης– η *Κατίνα Βέικου-Σεραμέτη*, «Όροι αρχιτεκτονικής και οικοδομικής (Λαογραφικά και γλωσσικά στοιχεία, Επιβατών και Ξάνθης)», Θρακικά Χρονικά 35 (1979) 81· βλ. και *Γεωργ. Ν. Αικατερινίδη*, «Εθιμολογικά ελληνικής λαϊκής οικοδομίας», Αρμός. Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Τόμος Α΄, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 154-162· καθώς και *Δ. Λοικᾶτου*, «Τά μαντηλώματα ἢ ὁ σταυρὸς τῆς στέγης», Ἠώς 44 (1961) 35. Για το *διαλάλημα από τα πέριξ της Ραιδεστού νοτιοδυτικά χωριά*, βλ. *Μ. Γ. Μερακλή*, «Λαογραφικές εργασίες φοιτητών για τη Β. Ελλάδα. Ορισμένα γνωρίσματά τους», στο: Ε΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου: (Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη), Θεσσαλονίκη, 20-22 Νοεμβρίου 1987, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 155-157.

131. Βλ. *Χρήστου Παπασταματίου-Μπαμπαλίτη*, «Λαογραφικά Σουφλίου», Θρακικά 39 (1965) 160. Περί Θρακών μαστόρων βλ. *Ν. Βαφείδη*, «Τα ιερά προσκυνήματα, ήτοι τζαμιά, μεστζίτ, τεκκέδες και τάφοι των Μωαμεθανών Διδυμοτείχου», Θρακικά 12 (1939) 219-233, και *του ιδίου*, «Μερικοί παλαιοί Θράκες καλφάδες», εφημ. Ελεύθερη Θράκη, της 4.8.1958.

132. *Zafer Karaca*, İstanbul' da Osmanli Dönemi Rum Kiliseleri, İstanbul: Yapi Kredi Yayinlari 1995, σ. 259-260.

133. Υπό αυτήν την έννοια, δηλαδή, ως «κτίστες», χρησιμοποιείται ο όρος «κτίτορες» και στην κτιτορική επιγραφή την εντοιχισμένη πάνω από το λιθανάγλυφο περιθύρωμα του ναού της Αγίας Παρασκευής Νεραϊδοχωρίου Τρικάλων (1792)· φωτογραφία της επιγραφής και μια λανθασμένη, εν πολλοίς, προσπάθεια ανάγνωσής της, βλ. στο: *Λένας Γουργιώτη - Τάκη Τλούπα*, Λιθανάγλυφα και μαστόροι της πέτρας στη Δυτική Θεσσαλία (19ος-αρχές 20ού αι.), Αθήνα, Λαογραφικό & Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 2001, σ. 23, 41· παραθέτω μια δική μας ανάγνωση της επιγραφής από τη φωτογραφία: ΕΤΟΣ ΑΨϟΒ 1792 ΙΟ(Υ)Η ΙΟ(Υ) 20 Κ΄ ΕΠΙ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΣΑΓΩΝ/ΚΥΡ ΠΑΪΣΙΟ(Υ) ΚΕ ΚΤΙΤΩΡ ΔΑΜΑΣ[Κ]ΗΝΟ(Υ) ΙΕΡΟΜ[ΟΝΑΧΟ(Υ) / ΚΤΗΤΩΡ (ΜΟΝΑ)Χ(ΟΣ) ΜΑΚΑΡΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΑΓΙΩΤ[Η]Σ [ΚΑΙ] ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ(ΑΤΖΗ)ΠΕΤΡΟ(Υ) / ΜΑΣΤΩΡΑΣ ΓΙΩΡΓΙΣ ΚΕ ΩΙ ΛΗΠΙ ΚΤΙΤΟΡΕΣ.

ποχής. Αλλά, συνήθως, όχι μονάχα η προσφορά μερικής άμισθης εργασίας αλλά και η αναγνώριση της τέχνης του καθιστά έναν πρωτομάστορα σαν τον Μίχα, και αυτόν από τη Λοίβρη, τρόπον τινά πάτρωνα [= κτίτορα] και αυτόν του ναού και του επιτρέπεται να αναγράψει το όνομά του επί του έργου του, του λιθογλύπτου τέμπλου, στην πλέον προβεβλημένη θέση στο εσωτερικό του ναού της Αγ. Παρασκευής Βαρυπατάδων Κερκύρας, εις αιώνιον μνημόσυνον[134].

Για τη νέα πραγματικότητα, όσον αφορά στο ανερχόμενο κύρος των πρωτομαστόρων, στους 18ο και 19ο αιώνες, ιδίως σε συγκεκριμένες προαστικού τύπου κοινωνίες, όπως αυτή της Μυτιλήνης, πατρίδος του Χατζη-Κομνηνού Κάλφα, του ανακαινιστού στα 1809-1810 του ναού της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα –του μόνου, που του επετράπη (και συνάμα ετόλμησε) να χαράξει το όνομά του έναντι του Παναγίου Τάφου του Ιησού εντός του εσωτέρου θαλάμου του Ιερού Κουβουκλίου– μιλούν από μόνα τους τα δεκάδες παραδείγματα επιγραφών αρχιμαστόρων σε ναούς και οικίες της νήσου[135]. Άλλωστε, η Μυτιλήνη θεωρείται ως ο ένας εκ των τριών τόπων, ο πλέον επικρατέστερος ίσως μαζί με τη Μάδυτο, όπου πρωτοεμφανίστηκε, εξελίχθηκε και διαδόθηκε ο νεός αρχιτεκτονικός τύπος των μεταβυζαντινών βασιλικών. Χαρακτηριστική είναι η δράση του κάλφα και πρωτομαΐστορα Στρατή ή Στρατήγη ή Ευστρατίου, Καρέκου, από τα Ανεμότια της Λέσβου, που δρά στο νησί κατά τη διάρκεια του β΄ τετάρτου του 19ου αι. και έως τα 1856, τουλάχιστον, ως αρχιτέκτων της μόδας, κτίζοντας μια σειρά από ναούς[136].

Υφίστανται, ωστόσο, κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα μιας εκ των υστέρων απόξεσης των ονομάτων ενός οικοδομικού συνεργείου, που δείχνουν ότι οι προσπάθειες των μαστόρων για την πρόσκτηση κοινωνικού κύρους, μέσω της λαξεύσεως τόσο των ονομάτων τους όσο και του τόπου καταγωγής

134. Η επιγραφή εντάσσεται στο πλαίσιο της υπό εκπόνηση διδ. διατριβής της συναδέλφου αρχιτέκτονος κας Αναστασίας Καπανδρίτη, με θέμα την εκκλησιαστική λιθογλυπτική στα Επτάνησα κατά την περίοδο της Ξενοκρατίας· την ευχαριστώ και από τη θέση αυτή για την ευγενή παραχώρηση της άδειας να αναφερθώ εδώ στην επιγραφή αυτή, η οποία χαράσσεται στον κάτω κανόνα της επίστεψης του λιθίνου μπαρόκ τέμπλου του ναού, και είναι χαρακτηριστική: *Εκενοιργιθι ο θιος πασεπτος ναος της αγιας του (Θε)ου Παρασκεβης εκ βοθρου παρα του εδεση-[μ]οτατου κ(υρι)ου κυ(ρ) {Μ}ίχα [τ]ου Λοίβρου προτομά[στορα] [...] του Κάρπολ[ά;] [..] Α[ν-δ]ρέας Σκαφιδα τους πατρονάτι ε[κ] κοπου κ[αι] μοχθου αυτου αρχιζοντας ο κερος απ τις 1710 ιουλιου 12 ετελιοθι τοσον ι ανωθεν μονι οσο και το παρον τεμπλον ις τις 1714 αυγουστου 2.*

135. Βλ. *Βασιλείου Χ. Πετράκου, Νεώτερες Ἐπιγραφὲς τῆς Μυτιλήνης*, Ἀθήνα 1972, και *Β. Χ. Πετράκου*, «Αρχαιότητες και Μνημεία Νήσων Αιγαίου», ΑΔ 22 (1967) Β΄2-Χρονικά, σ. 460: *Επιγραφαί τεχνιτών, πρωτομαστόρων, καλφάδων, μεϊμάριδων, απαντούν εις απάσας σχεδόν τας εκκλησίας της Λέσβου, παρουσιάζουν δε ιδιαίτερον ενδιαφέρον, διότι δεικνύουν μίαν καλώς ωργανωμένην τάξιν τεχνιτών με επίγνωσιν των ικανοτήτων των...*

136. Νομίζω, μόνον, πως ο αναφερόμενος στα 1867 ως Σταυράκης Καρέκος, από τη Ζωοδόχο Πηγή της Καλλονής, δεν μπορεί να είναι ο Στρατήγης, αλλά ίσως ο γιος του (Βλ. *Β. Χ. Πετράκου, Νεώτερες Ἐπιγραφὲς...*, ό.π., σ. 35 (επιγρ. 31).

των –προσπάθειες, που έχουν ως αφετηρία μία σταδιακή συνειδητοποίηση της αξίας της δουλειάς τους– δεν συναντούν πάντοτε μιαν ευμενή αποδοχή, παρά μόνον μια πρόσκαιρη ανοχή μιας μνησίκακης, ενίοτε, τοπικής κοινωνίας. Όταν τα χρήσιμα μεν, ενοχλητικά δε, βρώμικα, και θορυβώδη, μπουλούκια των παράξενων ντουβαρτζίδων τελειώσουν τη δουλειά τους και αναχωρήσουν, ακολουθεί εκ μέρους της τοπικής κοινωνίας η κριτική και η αποτίμηση του έργου, άλλες φορές άδικη και άλλες φορές –ιδίως, μάλιστα, εάν το έργο εκδηλώσει σχετικά σύντομα κάποια αστοχία– δίκαιη. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά και η απάλειψη των ονομάτων των μαστόρων, που είχαν αρχικώς συμπεριληφθεί, στα 1749, στους τρεις από τους επτά στίχους λίθινης πλάκας, εντοιχισμένης στα δεξιά και άνω της κόγχης της Προθέσεως της τρίκλιτης βασιλικής του Αγ. Γεωργίου της Αγιάς Ν. Λαρίσσης[137].

Επιστρέφοντας στην επιγραφή μας θα λέγαμε πως μια ηπειρωτική καταγωγή του συνεργείου δεν φαντάζει πλέον ως πιθανή, παρ' όλο που στην περιοχή μάλιστα της Θράκης σημειώνονται από παλαιότερα και μετοικήσεις ακόμη ηπειρωτικών μαστορικών πληθυσμών: *Κατὰ προφορικὴν παράδοσιν ... οἱ πρῶτοι ἄποικοι τοῦ χωρίου [Μεγάλου Ζαλούφου] ἦλθον εἰς Θράκην ἐκ Κολωνίας τῆς Β. Ἠπείρου ὡς οἰκοδόμοι κατὰ διαταγὴν τοῦ Σουλτάνου Σελὶμ Β΄ (1566-1574), διὰ νὰ κτίσουν τὸ τζαμὶ Σελιμιὲ τῆς Ἀδριανουπόλεως...*[138].

137. *Νίκου Νικονάνου*, «Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης», Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών 3 (1974) 171-172, και σημ. 1 στη σ. 172.

138. *Μ. Μαραβελάκη - Α. Βακαλοπούλου*, Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 174. Διαφορετικά παρουσιάζει την ιστορία της εγκατάστασης, των εκ του προαστείου του Αργυροκάστρου «Λαζαράτες», ηπειρωτών κτιστών στο Ζαλούφι (όπως το ονομάζει) ο Ζώτος Μολοττός, ο οποίος και την τοποθετεί στον 17ο αι. (βλ. *Ζώτου Μολοττοῦ*, Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου..., Τεῦχ. Ε΄, Θράκη καὶ Μυσία, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 607-608). Οι αλβανόφωνοι μαστόροι και οι οικογένειές τους, που συνέπηξαν αρχικώς τους έξι μικροσυνοικισμούς, που αργότερα συνενώθησαν στο Μεγάλο Ζαλούφι, προήρχοντο από τα ορεινά χωριά της Κορυτσάς, κατά τον *Χρήστο Δ. Ρουσσόπουλο*, Μεγάλο Ζαλούφι (Αν. Θράκης), Θεσσαλονίκη ²1977, σ. 5-6, και μετεφέρθησαν στη Θράκη από τον Σουλτάνο Σελήμ (Β΄). Κατά το α΄ ήμισυ του 16ου αι. αρμένηδες μαστόροι είχαν μεταφερθεί υπό του Σουλεϊμάν του Νομοθέτου στην Τυρολόη –όπου και τελικώς εγκατεστάθησαν– προκειμένου να κτίσουν το ανιδρυθέν στην πόλη αυτήν υπ' αυτού τέμενος (*Γ. Λαμπουσιάδου*, «Ὁδοιπορικόν», Θρακικὰ 15 [1941] 110). Στη Μανδρίτσα και στο Ζαλούφι οι κάτοικοι άλλωστε υπήρξαν αλβανόφωνοι, όπως και στο Αρβανιτοχώρι και το Πάσχα-Δερέ (βλ. *Ζώτου Μολοττοῦ*, Δρομολόγιον ..., ό.π., σ. 593, 607, 611). Άλλοι, ομοίως, αρμένηδες κτιστάδες μετηνέχθησαν την αυτήν εποχή στη Ραιδεστό, υπό του εκεί Πασά, κατά την μαρτυρία του Γ. Λαμπουσιάδου, προκειμένου να ανεγείρουν το εκεί Παπά-τζαμί (έτους Εγίρας 960 = 1552)· εντεύθεν μετώκοισαν και στα Μάλγαρα και Τσόρλου/Τυρολόη (βλ. *Γ. Λαμπουσιάδου*, ό.π., σ. 112). Έχουμε από την Ανατολική Μακεδονία και μεμαρτυρημένη επιγραφικώς παρουσία των ηπειρωτικών συνεργείων, στα 1864, οπότε: *Δι' ἐξόδου καὶ δαπάνης τοῦ εὐλογημένου ἰσναφίου τῶν Δεπρελήδων μαστόρων...* –από τη βορειοηπειρωτική Δίβρη– αφιερώνεται εικόνα τέμπλου στον ναό του Αγίου Γεωργίου Κρυονερίτη Σερρών (βλ. *Γ. Β. Καφταντζή*, Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφερείας της (από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα), τόμ. Α΄, Αθήνα 1967, σ. 175 [επιγρ. 207]).

Στο Μούργερη, χωριό της ασιατικής ακτής του Βοσπόρου, τα ηπειρωτικά συνεργεία κατασκεύαζαν τον ασβέστη τους[139]. Το Καλφάκιοϊ, χωριό μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Τσατάλτζας ήταν μαστοροχώρι με 100 περίπου οικογένειες κτιστών (στα τέλη του 19ου αι.), ηπειρωτών, *...ἀποκατασταθέντων ἐκεῖ ὡς μεταναστῶν*[140]. Αλλά και εντόπια θρακιώτικα οικοδομικά συνεργεία υφίστανται: *... Ἐκ τῶν κατοίκων τῆς Μανδρίτσας [χωρίου πρὸς δυσμὰς τοῦ Διδυμοτείχου, δύο χιλιόμετρα ἐντὸς τοῦ βουλγαρικοῦ ἐδάφους]... οἱ κτίσται [ἐξενητεύοντο ἐπί ... μῆνας] εἰς τὰ χωρία τῆς Μεγάλης Γέφυρας...*[141]· και οι Μανδριτσιώτες, ωστόσο, κατήγοντο και αυτοί εκ της Βορείου Ηπείρου και δη εκ της περιοχής Κορυτσάς, κατά παράδοσιν του χωριού τους, απ' όπου κατέφυγαν στη Θράκη, πιθανόν, κατά το α΄ μισό του 16ου αιώνα, ήσαν δε αλβανόφωνοι[142]. Μαστοροχώρι, με ικανούς πετράδες, ήταν το χωριό Τουκμάκι, οι σημ. Μεταξάδες στον Έβρο. Και στο Αυδήμιον της Ανατολικής Θράκης εξειδικεύοντο στην τεκτονική[143]. *...Οἱ πλείονες τῶν Μαδυτέων εἶνε τέκτονες ἐπέκεινα δὲ τῶν χιλίων κτιστῶν, λεπτουργῶν, χρίστων ἐργάζονται εἰς τὰς βοσπο-*

139. *Ζώτου Μολοττοῦ*, Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου..., Τεῦχος Ε΄, Θράκη καὶ Μυσία, Ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 578: *...[τὸ Σαρὴ-γερὴ] ἄντικρυ ἔχει τὸ Μούργερη χωρίον ἐν ᾧ κατασκευάζουσι τὴν ἄσβεστον οἱ κτίσται Ἠπειρῶται...*

140. Βλ. *Ζώτου Μολοττοῦ*, Δρομολόγιον, ό.π., σ. 602, 620.

141. *Μ. Μαραβελάκη - Α. Βακαλοπούλου*, ό.π., σ. 298. Η Μανδρίτσα είναι δίπλα-από τη δεξιά όχθη –στον Ερυθροπόταμο. Για τη δράση των θρακικών τεκτονικών συνεργείων, για την αναγωγή της καταγωγής τους, τη δραστηριοποίηση ηπειρωτικών συνεργείων στη Θράκη, θρακιώτικα μαστοροχώρια, μαστόρους θρακιώτες και αρχιτέκτονες, βλ. την εμπεριστατωμένη ανακοίνωση του καθ. *Αργύρη Πετρονώτη*, «Μαστόροι και αρχιτέκτονες της Ανατολικής Θράκης», στο Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 25-30 Μαΐου 1998, Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αι.), καθώς και την εκτενή περίληψή της στο τεύχος με τις Περιλήψεις του Συμποσίου. Η ανακοίνωση τελικά, κατά τη δημοσίευσή της στα Πρακτικά, περιόρισε κατ' ανάγκην το εύρος της και διάλαβε μόνον για τους μαϊτιανούς μαστόρους: *Αργύρη Π. Π. Πετρονώτη*, «Μαδυτινοί μαστόροι», στον τόμο: Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αι.): Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, (επιμ.: Κωνσταντίνου Αγγ. Μανάφη), Κομοτηνή 2005, σ. 95-138. Περί θρακών μαϊστόρων και καλφάδων, βλ. και *Ν. Βαφείδη*, «Τὰ ἱερὰ προσκυνήματα, ἤτοι τζαμιά, μεστζίτ, τεκκέδες καὶ τέφοι τῶν Μωαμεθανῶν Διδυμοτείχου», Θρακικὰ 12 (1939) 219-233.

142. *Ἀποστόλου Α. Μαϊκίδη*, Μανδρίτσα, ἡ κωμόπολις ποὺ ἔσβυσε (Σημειώσεις - Ἀναμνήσεις - Παράδοσις), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 3, 7, 8. Κατά τον *Μαϊκίδη* (ό.π., σ. 9-10), η μετάκλησις ηπειρωτών μαστόρων εκ των οποίων κατάγονται οι της Μανδρίτσας αλλά και άλλα πέντε αλβανόφωνα χωριά της περιοχής (εν οίς και το Ζαλούφι) έλαβε χώρα επί Σουλτάνου Σελήμ, χάριν ανεγέρσεως του τεμένους της Αδριανουπόλεως. Το αυτό παραδίδεται και για τους κατοίκους του Ορτάκιοϊ, των οποίων οι πρόγονοι ήσαν ηπειρώτες κτίστες και λατόμοι (Α. Α. Μαϊκίδη, ό.π., σ. 108). Πιθανότερο είναι, ωστόσο, η Μανδρίτσα να ιδρύθηκε από τους εκπατρισμένους Μοσχοπολίτες κατά το β΄ μισό του 18ου αι. (βλ. *Α. Α. Μαϊκίδη*, ό.π., σσ. 10-14). *...Οι κτίσται και οι μαραγκοί [της Μανδρίτσας] είχαν πάντοτε δουλειά τόσον μέσα στο χωριό όσο και στην περιφέρεια και μάλιστα στα χωριά του κάμπου που ήσαν καθαρά γεωργικά...»* (*Α. Α. Μαϊκίδη*, ό.π., σ. 26).

143. *Ζώτου Μολοττοῦ*, Δρομολόγιον, ό.π., σ. 537: *...ἔχει [τὸ Αὐδήμιον] σχολεῖα καὶ πολλὰς ἐκκλησίας μικρὰς τὰς ὁποίας ἔκτισαν οἱ κάτοικοι κτῖσται ὄντες, ...*

ρικάς, σμυρναϊκάς, καὶ ἑλλησποντίους παραλίας· οἱ περισσότεροι ξενητεύονται καθ' ἕκαστον ἔτος καὶ μόνον τὸν χειμῶνα ἐντρυφῶσιν εἰς τὰς ἀγκάλας τῶν ἑαυτῶν οἰκογενειῶν[144]. Στα 1848 συνεστήθη, ως φαίνεται, το ρουφέτιο των δουλγκέρηδων του Σουφλίου[145]. Ρουφέτιο δουλγκέρηδων υπήρχε και στο Διδυμότειχο[146]. Στο Σοφουλάρ (= Σοφικό) υπήρχε, επίσης, εξειδίκευση στην οικοδομική[147]. Στα Πετρωτά (παλαιότερα: Καραμπά), στο τρίγωνο του Ν. Έβρου, η παραδοσιακή απασχόληση των κατοίκων ήταν η λιθοξοϊκή· την πέτρα την έβγαζαν από τα κοντινά λατομεία, τα *μαντένια*. Ομοίως, και οι κάτοικοι του χωριού Πετράδες (πρ. Αρναούτκιοϊ), μεταξύ Διδυμοτείχου και Πυθίου. Πλήν του ρουφετίου των δουλγκέρηδων της Φιλιππουπόλεως, τα αρχεία του οποίου παρουσίασε ο Κ. Μ. Αποστολίδης[148], γνωστό ήταν το εσνάφιο των δουλγκέρηδων της Αίνου[149] και, επιπλέον, φημισμένη ήταν η επίδοση των Μαρωνιτών στην τεκτονική[150]. Αντίστοιχο εσνάφιο υπήρχε στην Περιστάση[151]. Οι δε Πομάκοι φαίνεται πως έκτιζαν μόνοι τους τα σπίτια τους[152].

144. *Εὐστρατίου Ἰ. Δράκου*, Τὰ θρακικά, ἤτοι..., ό.π., σ. 127. Ο Σταμάτης Ταλιαδούρος από τη Μάδυτο καρασκευάζει στα 1861 το περίφημο τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου Σουφλίου (βλ. *Χρήστου Παπασταματίου-Μπαμπαλίτη*, ό.π., σ. 156, 160, 172). Βλ. και: *Ἑλένης Βουραζέλη-Μαρινάκου*, Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 74.

145. Βλ. *Χρήστου Παπασταματίου-Μπαμπαλίτη*, ό.π., σ. 154: το *ευλογημένο ρουφέτιο των τουλκέριδων και υιών* –και όχι των υιών Τουλκερίδου (sic), όπως λανθασμένως θεωρεί ο συγγραφέας– αφιερώνει στον ναό του Αγίου Αθανασίου Σουφλίου εικόνα των Ιακώβου-Δαυίδ και Ιωσήφ (του Μνήστορος).

146. *Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου*, ό.π., σ. 72.

147. Βλ. *Αλεξάνδρου Αμπατζόγλου*, «Λεξιλόγια της Θράκης. Ντουλγκέρικα Σοφιδιώτικα», Θρακικά 3 (1932) 333-334.

148. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν τεκτόνων (δουλγέρηδων)», ΑΘΛΓΘ Α΄ (1934-35) 102-130.

149. *Β. Ἀ Μυσταχίδου*, «Θρακικά: Αἶνος», Θρακικά 3 (1932) 58, όπου κάτωθεν της εικόνος του Ιωσήφ, του παραλαμβάνοντος προς φύλαξιν την Θεοτόκον, αναγράφεται: «,αιωκα» «Δέησις Δουλκέριδων»· το έτος 1821 σηματοδοτεί το έτος ιδρύσεως του συγκεκριμένου εσναφίου στην Αίνο. Βλ. επίσης: (Ανωνύμου), «Λεξιλόγια Ντουλγέρικα Αινίτικα», Θρακικά 3 (1932) 334. Και στη Μαρώνεια, επί του τέμπλου του ναού της Παναγίας, απαντάται εικών του Ιωσήφ του Μνήστορος, αφιέρωμα των «λεπτουργών» (= ξυλουργών) της Μαρώνειας.

150. Βλ. *Μ. Μελιρρύτου*, Περιγραφὴ ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ ὑπ' ἐκκλησιαστικὴν ἔποψιν τῆς θεοσώστου ἐπαρχίας Μαρωνείας, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1871, [Αναδημοσίευση στη Θρακική Επετηρίδα 1 (1980) 71· επίσης, *Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου*, ό.π., σ. 73. Κάποιος Γιαννάκης Κάλφας, Μαρωνίτης αναφέρεται σε επιστολή μη εντοπίων πραγματευτών προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο και υπέρ της Μονής Βατοπεδίου (1832)· οι μη εντόπιοι αυτοί έμποροι εμφανίζονται ως έχοντες συμφέροντα στην Μπουρού· ο πρωτομάστορας αυτός –και όχι βοηθός προϊσταμένου, όπως λανθασμένως ερμηνεύει το «κάλφας», ο π. Νικ. Κυνηγόπουλος– φέρεται πώς έλαβε κάποιο σεβαστό ποσό από τη μονή Βατοπεδίου χάριν εργασιών στα 1832 στον ναό του Αγίου Νικολάου Πορτολάγους, περί των οποίων εργασιών ήδη κάναμε μνεία (βλ. π. *Νικ. Κυνηγόπουλος*, ό.π., σ. 108: η επιστολή εκ του σχετικού Κώδικος Αλληλογραφίας της Ι. Μ. Βατοπεδίου).

151. *Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου*, ό.π., σ. 75.

152. Περιβαλλοντική Ομάδα 1ου Γυμνασίου Ξάνθης, *Παραδοσιακοί οικισμοί της ορεινής*

Πλησίον της Φιλιππουπόλεως το Παζαρτζίκι διαθέτει και αυτό, στα 1720, ρουφέτιο ντουλγέρηδων κατά τη μαρτυρία του Χρύσανθου Νοταρά[153].

Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα: από πού ερχόντουσαν οι μαστόροι αυτοί, οι κτίστες (δουλγέρηδες), που έκτιζαν τις εκκλησίες του Ευγενίου; Αρβανίτικα μπουλούκια μνημονεύονται, ως είδαμε, ήδη από τον 15ο αι., και οι σουλτάνοι προκαλούν αναγκαστικές μετοικεσίες των μαστόρων αυτών κατά τον 16 αι., στην περιοχή της Ανατολικής Θράκης. Παράλληλα συνεχίζονται στη Θράκη οι, σε ετήσια βάση, περιοδείες και Δυτικομακεδόνων, Ηπειρωτών αλλά και Βουλγάρων μαστόρων. Συνεχές και αδιάκοπο μεταναστευτικό ρεύμα Ηπειρωτών προπάντων αλλά και Δυτικομακεδόνων, κυρίως από τον 18ο αι. και εντεύθεν, και Βουλγάρων παλαιότερα, προς τις θρακικές πόλεις ενισχύει το εξασθενημένο χριστιανικό στοιχείο. Ο Πέτρος Γεωργαντζής αναφέρει ότι την εποχή αυτή μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1829 έχουμε την εμφάνιση νέου κύματος μετοικεσίας Ελλήνων (χριστιανών) από τη Δυτική Μακεδονία, κυρίως οικοδόμων, προς την Ξάνθη. Πρόκειται για μια λογική υπόθεση, άν και δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε και κάθε άλλο τόπο, πλήν της Δυτικής Μακεδονίας, απ' όπου θα απεστέλοντο οικοδομικά συνεργεία προς μια πόλη που έπρεπε να ανοικοδομηθεί. Κάτι για τους μαστόρους αυτούς μαθαίνουμε μονάχα από την τελευταία εκκλησία του καταλόγου των ναών του Ευγενίου, την Αγ. Παρασκευή της Μπολούστρας.

Στο ερώτημα, λοιπόν, που τίθεται περί της καταγωγής και προελεύσεως του οικοδομικού συνεργείου της επιγραφής μας, κατόπιν όλων των παρατεθέντων στοιχείων, η απάντηση μπορεί να είναι: *Ροικφέτιον δουλγκέρηδων Φιλιππουπόλεως*[154]. Το ρουφέτιο αυτό συνεστήθη κατά τον 18ο αι. (σύμφωνα με τον Κ. Μ. Αποστολίδη[155])· η παρουσία του πάντως καταγράφεται ήδη από τα 1720[156], όπερ σημαίνει ότι είναι πιθανόν η σύστασή του να ανάγεται και στον

Ξάνθης, (επιμ.-φωτογρ.: *Νικόλαος Κόκκας*), Ξάνθη 1999, σ. 12, 46. Και στα δύο άρθρα της Μάρως Γιαννοπούλου-Ρουκούνη, σχετικά με την παραδοσιακή κατοικία στα Πομακοχώρια: (α) «Πομακοχώρια. Διαμόρφωση ενός τοπικού πρότυπου κατοικίας», Θρακικά Χρονικά 37 (1982) 209-212, και (β) «Πομακοχώρια. Κατασκευή, υλικά και τεχνολογία σαν τροποποιητικοί παράγοντες της μορφής της κατοικίας», Θρακικά Χρονικά 38 (1983) 189-205, δεν τίθεται το ερώτημα περί των κτιστών των πομακικών οικιών, πιθανώς ως ευκόλως εννοουμένης της απαντήσεως, και μόνον υπονοείται ότι πρόκειται περί εγχωρίων, όταν στο (α) άρθρο, σ. 212, χρησιμοποιείται ο όρος: «Πομακική αρχιτεκτονική».

153. *Πηνελόπης Στάθη*, Το ανέκδοτο οδοιπορικό του Χρύσανθου Νοταρά, ό.π., σ. 135, 163.

154. Παρουσία Φιλιππουπολιτών κτιστάδων υπονοεί, ή μάλλον αρχιτεκτονικές συγγένειες στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική Γκιουμουρτζίνας-Φιλιππουπόλεως διαβλέπει, για την ίδια εποχή, και ο *Μανόλης Αναγνωστίδης*, «Μελέτη αναστήλωσης και αναπαλαίωσης κτιρίου Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής», Θρακική Επετηρίδα 1 (1980) 302-324. Περί του ρουφετίου των δουλγέρηδων Φιλιππουπόλεως βλ. και: *Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκου*, ό.π., σ. 64, 65-67 (που αντλεί τα στοιχεία της εκ του Κ. Μυρτίλου Αποστολίδου).

155. *Μυρτίλου Αποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 102.

156. Ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος Νοταράς, κατά την πρώτη «ζητεία» του,

προγενέστερο 17ο αι. Δεν είχε γραπτό κανονισμό *...ἕνεκα τῆς ἐντελοῦς ἀγραμματωσύνης τῆς πλειονοψηφίας τῶν μελῶν του, ὧν οἱ πολλοὶ οὐδὲ μόνιμοι τῆς πόλεως κάτοικοι ἦσαν, ἀλλὰ ξένοι (ξενικοὶ) ἰδίως ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς Ῥοδόπης κωμῶν καὶ τῆς Μακεδονίας, προσερχόμενοι εἰς τὴν πόλιν κατὰ τὴν ἐαρινὴν καὶ θερινὴν περίοδον, ὁπότε συνήθως ὑπῆρχεν ἐργασία ἕνεκα τῶν κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον ἀνεγειρομένων μεγάλων κτιρίων καὶ ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου ἐπανακάμπτοντες εἰς τὰς ἑστίας των πρὸς διαχείμασιν παρὰ τοῖς οἰκείοις των. Ἐκ τούτου καὶ οἱ πλείονες ἦσαν Βούλγαροι...*[157]. Παρ' όλα αυτά το ρουφέτιο παρέμεινε ελληνικό, όπως μαρτυρούν τα ελληνιστί συνταγόμενα πρακτικά και αρχεία του· *...ἀλλὰ καὶ ἡ ἵδρυσις ὑπ' αὐτοῦ προκαταρκτικοῦ σχολείου ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς σταυροπηγιακῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἐν ᾧ τόπῳ ἀνηγέρθη βραδύτερον ἡ ἀστικὴ ἑλληνικὴ μεγαλοπρεπὴς σχολὴ Μαρασλῆ... Ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ, εἰς ὃ εἰργάσθησαν ἀμισθὶ ἐκ περιτροπῆς πάντα τὰ ἐν τῇ πόλει παραμένοντα μονίμως μέλη του...*[158]. Σημειώνουμε την ιδιαίτερη σχέση που έχει το ρουφέτιον με το σταυροπήγιο της Αγ. Παρασκευής Φιλιππουπόλεως[159]. Το ρουφέτιο διηύθυνε δωδεκαμελής επιτροπή μαστόρων (η *δωδεκάδα* ή *οι δώδεκα*), η οποία εξέλεγε ως πρόεδρό της τον *πρωτομαΐστορα*, *...ὅστις διώκει μόνος τὸ ῥουφέτιον ἐπὶ τῇ βάσει κατὰ παράδοσιν διατηρουμένων θεσμίων, ῥυθμιζόντων τὰς μεταξὺ τῶν μαϊστόρων σχέσεις καὶ τὰς τῶν ὑφισταμένων πρὸς τοὺς προϊσταμένους καὶ τἀνάπα-*

εισέρχεται στη Φιλιππούπολη, κάποια ημέρα του Ιανουαρίου του 1720, προερχόμενος από την Αδριανούπολη, και παραμένει εκεί έως τις 13 Μαρτίου του ιδίου έτους, οπότε αναχωρεί για το Παζαρτζίκι (βλ. *Πηνελόπης Στάθη*, ό.π., σ. 133-135)· και στη Φιλιππούπολη, ως το συνηθίζει, επισκευάζει, ή μάλλον ανακαινίζει το εκεί Μετόχι του Παναγίου Τάφου, το οποίο συνίσταται εξ οικίας, η οποία είχε αφιερωθεί, βάσει επιγραφής, στα 1631 (*Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 134): *...Ἐκάμαμεν ἔξοδα ὄντες ἐκεῖ γρόσ ---359, ἔξω ἀπὸ τὴν βοήθειαν ὁποῦ μᾶς ἔκαμαν εἰς τοῦβλα. ἐχάρισε καὶ ὁ κὺρ Δῆμος τοῦβλα 2900 καὶ ὁ κὺρ Κώστας 1200. ἐδούλευσε καὶ ὅλο τὸ ρουφέτι τῶν δουλγέρηδων ἀμισθὶ ἑβδομάδας 3, ἔξω μόνον ἀπὸ τὴν ἐφήμερον τροφὴν ὁποῦ τὴν ἐδώσαμεν ἡμεῖς...* (βλ. *Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 206). Αλλά εκτός από τους δουλγέρηδες και *οἱ κερεστετζῆδες ἐδούλευσαν κοινῶς εἰς ὕλην καὶ ἡμερομίστια τοῦ Μετοχίου δωρεάν, καὶ ἂς εἶναι εὐλογημένοι. Ἔδωσεν ὅμως ξεχωριστὰ ὁ Ζῆφκος πρόθ...* (*Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 182/183).

157. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 103. Περί των βουλγάρων της Φιλιππουπόλεως –εάν η εθνική διάκριση εσήμαινε κάτι για τους πρό της 5ης δεκαετίας του 19ου αι. χρόνους στην περιοχή– βλ. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν 19ου αἰώνα», Θρακικά 2 (1929) 332 κ.εξ.· εκ των 45 γνωστών πρωτομαστόρων της συντεχνίας των αμπατζήδων μόνον οι 8 (και αυτοί από του 1760 και εντεύθεν) έχουν βουλγαρικά ονόματα ή επώνυμα (βλ. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως...», ό.π., σ. 351).

158. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 103-104.

159. Ας σημειωθεί πάντως ότι στα 1720 ο ναός της Αγίας Παρασκευής, ως μη αναφερόμενος στον κατάλογο ενοριών της Φιλιππουπόλεως από τον Χρύσανθο Νοταρά, πιθανώς, είτε να μην υφίστατο καν είτε να έκειτο σε ερειπιώδη κατάσταση. Βλ. *Πην. Στάθη*, ό.π., σ. 172.

λιν...[160]. Την εποχή της ανεγέρσεως της Αγ. Παρασκευής Μπουλούστρας το ρουφέτιο διάγει την ακμή του, και αυτό αποδεικνύεται από το ότι μετά την πολυήμερη μεγάλη πυρκαϊά, της 1ης Ιανουαρίου 1846, στη Φιλιππούπολη, το ρουφέτιο είναι σε θέση να διαμορφώσει τον νέο αρχιτεκτονικό τύπο της, πολυώροφης συνήθως, φιλιππουπολιτικής οικίας, που προσδίδει έως σήμερα το ιδιαίτερο χρώμα του στον παλαιό τομέα της πόλεως αυτής[161]. Δυστυχώς, τα αρχεία του ρουφετίου περιλαμβάνουν σημειώματα από τον Σεπτέμβριο του 1845 και εντεύθεν, από την έναρξη δηλαδή της θητείας (1845-1846) του πρωτομάστορα Θεοχάρη, του διαδεχθέντος τον Βούλκο (1844-1845)[162]. *...Τὰ ἐν τοῖς ἀρχείοις σημειώματα ἀφορῶσιν εἰς τὴν ἐκλογὴν πρωτομαΐστορος, εἰς τὴν ἀναγόρευσιν μαϊστόρων, εἰς τὴν μίσθωσιν μαθητῶν (τσιρακίων) ὑπὸ μαϊστόρων, εἰς τὰ ἔσοδα τοῦ ἐσναφίου (εὐτελὴς ἐνιαύσια... συνδρομὴ ἑκάστου μέλους ἐπὶ τῇ βάσει συντεταγμένου καταλόγου τῶν μελῶν)...*[163]. Πάτρωνας του ρουφετίου ήταν ο απόστολος Θωμάς, και κατά την Κυριακή του ελάμβανε χώρα η ετήσια εορτή (*μαστράφι*) του ρουφετίου, αρχιερατική λειτουργία και διασκέδαση των μελών[164]. Επομένως, θεωρώ κατ' αρχάς δύσκολη την παρουσία του πρωτομάστορα στην Μπουλούστρα, για το μετά την 1η Μαρτίου διάστημα της Σαρακοστής, εκτός και εάν θεωρήσουμε ότι η Αγ. Παρασκευή *εκτίσθη* στο διάστημα από 1ης Μαρτίου 1845 και της Κυριακής του Πάσχα της

160. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 104. Στα ρουφέτια της Φιλιππουπόλεως προΐσταντο οι *προεστοί*, ή *πρωτομαΐστορες*, η δε ετήσια *σύνοδος* των μελών του ρουφετίου εκαλείτο *λόντζα*, ή *σύναξη* (βλ. *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως...», ό.π., σ. 325)· περί της οργανώσεως των εσναφίων της Φιλιππουπόλεως βλ. επίσης *Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Δύο ἔγγραφα ἐκ Φιλιππουπόλεως...», σ. 325-329, ενώ στις σ. 329-332 της ίδιας μελέτης του ο κατ' εξοχήν ιστορικός αυτός της Φιλιππουπόλεως (1869-1942) διαλαμβάνει περί του κανονισμού της συντεχνίας των Αμπατζήδων, και στις σ. 350 κ.εξ. περί των αρχείων του ιδίου εσναφίου.

161. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 105. Πληροφορίες για πρωτομαΐστορες και μέλη του εσναφίου των δουλγέρηδων Φιλιππουπόλεως, για το διάστημα 1850-1861, μπορούν να αντληθούν και από τις καταχωρήσεις στον Κώδικα της Ι. Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως: βλ., για παράδειγμα, *Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου*, «Κῶδιξ τοῦ Νικηφόρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (1850-1861)», Θρακικὰ 13 (1940) 279: δουλγέρης Λάμπρος Δημητρίου, φιλιππουπολίτης, 1852. Περί του φιλιππουπολίτικου αρχιτεκτονικού τύπου οικίας, βλ. και *Πολύδ. Παπαχριστοδούλου*, «Ἡ θρακικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰώνα», ΑΘΛΓΘ 14 (1947-48) 271-272. Στο έργο του, όμως: Ἡ τῆς Φιλιππουπόλεως ἱστορία, ἐν Ἀθήναις 1959, σ. 267, δημοσιευθέν μετά τον θάνατό του, ο Κοσμάς Μυρτίλος-Αποστολίδης θεωρεί ως μύθο τα σχετικά με τη συμμετοχή των εντοπίων μαστόρων στην αστική όψη που έλαβε η πόλη μετά την πυρκαϊά, επειδή, και προκειμένου να διαμορφωθεί ο νέος αρχιτεκτονικός τύπος της Φιλιππουπόλεως, είχαν μετακληθεί αρχιτέκτονες από την Πόλη καθώς και ξυλογλύπτες.

162. *Μυρτίλου Ἀποστολίδου*, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου...», ό.π., σ. 108-109, 110.

163. Ό.π., σ. 108.

164. Ό.π., σ. 108-109. Μια περιγραφή των εξόδων της εορτής του ρουφετίου για την Κυριακή του Θωμά του 1846 (5 Απριλίου) βλ. αυτόθι, σ. 112-114.

χρονιάς εκείνης (27 Απριλίου) ή έως και την Κυριακή των Βαΐων, σε διάστημα δηλαδή μόλις επτά ή οκτώ εβδομάδων, κάτι που ήταν δυνατόν, όπως δείξαμε ήδη κατά τον προηγηθέντα σχολιασμό του 2ου στίχου της επιγραφής[165].

165. Ένα μαρτιάτικο ταξίδι δεν θα ήταν ασυνήθιστο (βλ. *Κλεάνθη Νάστου*, «Τα «εσνάφια» των Κουδαρέων», Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 135 [Αύγ. 1997] 16-18). Η άδεια ανεγέρσεως ή εκ βάθρων ανακαινισμού ενός ναού εδίδετο, ούτως ή άλλως, με την υποχρέωση τηρήσεως τακτών προθεσμιών ενάρξεως και αποπερατώσεως του έργου. Αυτό δεν ίσχυε προ του 1796 για τα χωριά που ήταν βακούφια (*Κ. Α. Μακρή*, Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου, Εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1976, σ. 61). Σύμφωνα με το σωζόμενο συμφωνητικό της 21ης Φεβρουαρίου 1803, που αφορά στην Αγ. Παρασκευή Ζαγοράς και υπογράφεται από τον Μαστρο-Δήμο Ζουπανιώτη, καθώς και το εξοδολόγιο της ίδιας εκκλησίας, το οικοδομικό συνεργείο απετελείτο από 35 περίπου (ζουπανιώτες) μαστόρους, οι οποίοι εργάστηκαν από τις δεκατρείς Απριλίου έως στις δεκαέξι Αυγούστου του 1803, για περίπου 100 εργάσιμες ημέρες, εξαιρουμένων των αργιών –στη σ. 69, ωστόσο της ιδίας μελέτης του Κίτσου Μακρή αναφέρεται ως ημερομηνία αποπερατώσεως η 15η Αυγούστου. Το έργο παρεδίδετο γιαπί (βλ. *Κίτσου Α. Μακρή*, ό.π., σ. 61-62). Το καλά οργανωμένο συνεργείο του μαστρο-Δήμου Ζουπανιώτη κτίζει μέσα σε έναν χρόνο, στα 1795, τρεις εκκλησίες, τουλάχιστον, και ένα συγκρότημα κελλιών: (α) την τρίκλιτη βασιλική του Αγ. Αθανασίου στο χωριό Αγ. Γεώργιος του Πηλίου, (β) το καθολικό της μονής Αγ. Αθανασίου στα Κωτίκια του Λαϊκου (μονόκλιτη βασιλική με θόλο), (γ) το καθολικό της μονής του Προδρόμου Σικής (αθωνικού τύπου), και (δ) τα κελλιά του μοναστηριού των Ταξιαρχών, κάτω από τη Ζαγορά (*Κίτσου Α. Μακρή*, ό.π., σ. 66-67). Στα 1797 το συνεργείο του μαστρο-Δήμου χτίζει την τρίκλιτη βασιλική του Αγ. Ιωάννου Προδρόμου Βυζίτσας, από τις 20 Απριλίου ίσαμε τις 6 Ιουνίου αυτού του έτους, μέσα σε 40 περίπου εργάσιμες ημέρες (!) (*Κ. Α. Μακρή*, ό.π., σ. 67). Εντός σαράντα ημερών κτίζει ο μαστρο-Δήμος (Δεκ. 1802) και την εκκλησία του Αγ. Νικολάου Αλμυρού (*Κ. Α. Μακρή*, ό.π., σ. 71, βλ. και *Ιωάννη Παπατσιούμα*, «Λαϊκή αρχιτεκτονική: Ζουπανιώτες μαστόροι χτίζουν εκκλησίες πρότυπα στο Πήλιο», Μακεδονική Ζωή, τεύχ. 219 [Αύγ. 1984] 24-25). Ο ναός, ωστόσο, του Αγ. Δημητρίου στην Αίνο –περί του οποίου προείπαμε, κατά τον σχολιασμό του 2ου στίχου–, ο οποίος ανεγείρεται την ίδια χρονιά με την Αγ. Παρασκευή Μπολούστρας (1845), προφανώς από εγχώριο αινίτικο συνεργείο, περατούται εντός διαστήματος πέντε και πλέον μηνών, από τη 2α Απριλίου 1845 ίσαμε τη 13η Οκτωβρίου του ιδίου έτους (βλ. *Άχ. Θ. Σαμοθράκη*, «Ἡ Αἶνος καὶ αἱ ἐκκλησίαι της», Θρακικά 19 [1944] 21). Ο Άγ. Γεώργιος Στεμνίτσας κτίστηκε σε 75 ημέρες το 1810, ενώ οι Άγ. Απόστολοι Ζυγοβιστίου Γορτυνίας κτίζονταν επί δύο χρόνια, 1809-1811 (*Αργύρη Π. Π. Πετρονώτη*, «Ανοικοδόμηση εκκλησιών Πελοποννήσου επί Βελή-Πασά, Μορά-Βαλεσί 1807-1812», 26ο Συμπόσιο Βυζ. & Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, 12, 13 και 14 Μαΐου 2006: Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, σ. 73). Ο μητροπολιτικός ναός του Αγ. Δημητρίου στο Μοναστήρι θεμελιώνεται στις 6 Αυγούστου 1830, στη θέση προγενεστέρας μικρότερης, που κάηκε σε πυρκαϊά στα 1830, και εγκαινιάζεται στις 26 Οκτωβρίου του ιδίου έτους, ημέρα της εορτής του Αγίου, κτίζεται, δηλαδή, εντός διαστήματος 80 περίπου ημερών, κατ' ουσίαν εντός 68 ημερών αν αφαιρέσουμε τις γιορτές και τις Κυριακές (Βλ. *Αντρέα Π. Ανδρέου*, «Ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου», στο ένθετο αφιέρωμα στο: Μοναστήρι ή Βιτώλια, της εφημ. «Καθημερινή», της 16ης-12ου-2001, σ. 5, καθώς και τη μαρτυρία του Γ. Μόδη, αυτόθι, σ. 26: *...τη μεγάλη εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, ...την έκτισαν άνδρες, γυναίκες, παιδιά, στο μικρό διάστημα που είχε ορίσει ο πασάς...*). Κατά μίαν άλλην εκδοχή, η ανοικοδόμηση του Αγ. Δημητρίου Μοναστηρίου άρχισε τον Ιούλιο του 1830 και τέλειωσε τον Σεπτέμβριο του ιδίου έτους, κατόπιν εθελοντικής, προσωπικής εργασίας όλων των κατοίκων, οι ευπορότεροι των οποίων, και δή οι έμποροι οικοδομικών υλικών, χάριζαν και τα υλικά· αρχιτέκτονας του ναού ήταν ο Παύλος Ζαγορίσιος, ο οποίος προτιμήθηκε από τον μητροπολίτη Γρηγόριο, καθώς προσεκόμισε τα σχέδια του ναού όχι σε χαρτί αλλά με πρόπλασμα σε μικροκλίμακα (βλ. τον τόμο Μοναστήρι: Περιπλάνηση στην πατρώα γη, Αθήνα: εκδ. Μαίανδρος 1993). Μέσα σε 70 περίπου μέρες, αφαιρουμένων των αργιών,

Ως εκ τούτου θα τολμούσα να αμφισβητήσω ακόμη και την απόδοση του αρχοντικού Παμουκτσόγλου σε ηπειρωτικό μαστορικό συνεργείο, όπως ισχυρίζεται ο Μ. Αναγνωστίδης[166]. Ο ίδιος, που υπήρξε και ο αναστηλωτής του σπιτιού του εμπόρου Πεϊδη στην Κομοτηνή, όπου σήμερα στεγάζεται το Λαογραφικό Μουσείο Κομοτηνής, εύστοχα διείδε τις ομοιότητες μεταξύ της αρχιτεκτονικής των οικιών της Φιλιππουπόλεως και αυτών της Κομοτηνής, με αφορμή την ενασχόλησή του με την αναστήλωση του αρχοντικού Πεϊδη και εμμέσως επισημαίνει τη συγγένεια αυτήν, την οποίαν θεωρεί ως υποκείμενη στην περίπτωση της Γκιουμουρτζίνας, όπου οι ομοιότητες της αρχιτεκτονικής με το μεγάλο κέντρο της Φιλιππουπόλεως οφείλονται, κατά τον Αναγνωστίδη, σε μίμηση ή και άτεχνη εγχώρια αντιγραφή[167]. Φορείς και αιτία της σχέσεως αυτής θεωρεί ο Αναγνωστίδης τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ των δύο πόλεων, αφ' ενός, και αφ' ετέρου την κοινή δράση, και εδώ και εκεί, των ίδιων οικοδομικών συνεργείων, τα οποία όμως λανθασμένως επιμένει να λογαριάζει ως ηπειρωτικά[168]. Προσωπικά πιστεύω ότι υπήρξε εντονότατη δράση των μαστόρων του εσναφίου των δουλγκέρηδων της Φιλιππουπόλεως στην Γκιουμουρτζίνα κατά τον 19ο αιώνα μαζί με την ανάλογη δράση εντοπίων συνεργείων της μητροπόλεως Μαρωνείας, κυρίως μαρωνίτικων. Η σχέση αυτή της λαϊκής αρχιτεκτονικής, ανάμεσα στη Θράκη τη βορείως της Ροδόπης και στη Θράκη τη νοτίως αυτής, των ευπόρων καπνεμπόρων του 19ου αιώνα αναμένει ακόμη τον μελετητή της.

Θέλω να πιστεύω ότι το ρουφέτιον των δουλγκέρηδων της Φιλιππουπόλεως και τα συνεργεία του είναι οι κύριοι φορείς και εκτελεστές, από μιας αρχής, του οικοδομικού-ανακαινιστικού *προγράμματος* του Ευγενίου, παρ' όλο που εμφανίζονται τώρα για πρώτη φορά επί οικοδομικής επιγραφής, και μάλιστα στον τελευταίο χρονολογικώς και μεμαρτυρημμένως ναό του *προ-*

από τις 7 Μαρτίου 1747 έως τις 4 Ιουνίου 1747 αποπερατώνεται το καθολικό της Μονής Κλαδόρμης, στη Φούρκα Κονίτσης (*Δημήτρη Καμαρούλια*, Τα μοναστήρια της Ηπείρου, Τόμος Α΄, Αθήνα 1996, σ. 193, και εικ. 128, στη σ. 195). Ο Άγ. Γεώργιος της Στεμνίτσας εκτίσθη εντός διαστήματος 75 ημερών, σύμφωνα με σχετική επιγραφή στη βόρεια πλευρά του, βάσει βραχυπρόθεσμης οικοδομικής άδειας και από τις 17 Αυγούστου 1810 έως τις 30 Οκτωβρίου του ίδιου έτους (βλ. *Αργύρη Πετρονώτη*, Οικισμοί και αρχιτεκτονικά μνημεία στην ορεινή Γορτυνία [Αρκαδία], Αθήνα 1975, σ. 50). Ο συμβολικός αριθμός των 40 ημερών για την αποπεράτωση ναών, που θέλει να δηλώσει το βραχύ διάστημα ανεγέρσεως ενός ναού, εντός ασφυκτικών χρονικών προθεσμιών, ακούγεται και για άλλες περιπτώσεις κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αι. (βλ. *Αργ. Πετρονώτη*, ό.π., σ. 50).

166. *Ε. Σχαρλατίδου - Μ. Αναγνωστίδη*, «Η οικογένεια και το αρχοντικό Παμουκτσόγλου στα Άβδηρα», ό.π., σ. 219.

167. *Μανόλη Αναγνωστίδη*, «Μελέτη αναστήλωσης και αναπαλαίωσης κτιρίου Λαογραφικού Μουσείου Κομοτηνής», Θρακική Επετηρίδα 1 (1980) 303-324.

168. *Μ. Αναγνωστίδη*, «Μελέτη αναστήλωσης και αναπαλαίωσης...», ό.π., σ. 303-306. Να είχαν, άραγε, και στην περίπτωσή μας οι Μπολουστριανοί ενδεχομένως καπνέμποροι Γιάννης Αργύρη και Αντώνης Γιοργούδη εμπορικές σχέσεις με τη Φιλιππούπολη;

γράμματος αυτού, στον της Αγ. Παρασκευής Μπολούστρας[169]. Την πεποίθησή μου αυτή προεκάλεσε η διαπίστωση κοινών τυπολογικών και μορφολογικών στοιχείων στους ναούς του Ευγενίου[170] –και μάλιστα σε ικανό βάθος

169. Ο «*ΤΟΜΑ*» του κωδωνοστασίου της Ι. Μ. Αρχαγγελιωτίσσης Ξάνθης, –μνημονευόμενος στην ίδια τριμερή επιγραφή μετά του επιτρόπου Δουκός (*ΔΟΥΚΑ*) Χασιρτζόγλου, και του ηγουμένου Ιακώβου– κατασκευής του 1844, πιθανότατα είναι ο μάστορας (πρωτομάστορας) του έργου αυτού, βορειοθρακικής, φαίνεται, καταγωγής (εκ του τρόπου προφοράς και αναγραφής του ονόματός του: Θωμάς). Μόλις στα 1874 συναντούμε και πάλι μνεία μαστόρου στην περιοχή Ξάνθης, του Μαστροπαυλή Χατζή-Γεωργίου, στην επιγραφή επί του υπερθύρου του νάρθηκος του καθολικού της Ι. Μ. Παναγίας Αρχαγγελιωτίσσης Ξάνθης, την οποία διάβασε στα 1902 ο *Γ. Λαμπάκης*, «Ξάνθη», ΔΧΑΕ, ΣΤον, ἐν Ἀθήναις 1906, σ. 43 και σήμερα λανθάνει· βλ. και *Πέτρου Α. Γεωργαντζή*, ό.π., σ. 249, καθώς και *Β. Παπαθανασίου*, Ἤδε κόνις..., ό.π., σ. 42.

170. Πρόκειται για τον κλασικό τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης μεταβυζαντινής βορειοελλαδικής Βασιλικής –περί του τύπου βλ. *A. C. Orlandos*, «Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchentypus Nordgriechenlands», Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 21 (1972) 209-222, καθώς και την εδώ προηγηθείσα υποσημ. 121– τρισυπόστατης, με νάρθηκα στα δυτικά, ο οποίος εξωτερικά εμφανίζεται ως ενιαίο σώμα με το δυτικό τμήμα του γυναικωνίτη, που είναι ακριβώς από πάνω του (Σχ. 2, 3). Η στοά του νάρθηκα είναι κλειστή και ο γυναικωνίτης πάνω από τον νάρθηκα ακολουθεί τη διάταξη του τελευταίου, ως προς τα φωτιστικά ανοίγματα, σχηματίζοντας μιαν επάλληλη κλειστή στοά (Άγ. Γεώργιος, Άγ. Βλάσιος). Ξυλόπηκτο εξωνάρθηκα με κύρτωση στο κέντρο έφερε μόνον ο Τίμιος Πρόδρομος και ο Ακάθιστος Ξάνθης· το στοιχείο αυτό ανήκει μάλλον στην επόμενη γενεά αυτής του μητροπολίτου Ευγενίου. Στο εσωτερικό παρατηρούνται έξι ή επτά μεταξύ των κλιτών στηρίγματα: κυκλικής διατομής κίονες με ξύλινο πυρήνα, χωρίς να προσμετρώνται οι στήλοι επί των οποίων ερείδεται η βόρεια και η νότια από δυσμάς εμβολή προς τα κλίτη του πειόσχημου και εξ ολοκλήρου ξυλόπηκτου γυναικωνίτη. Ο γυναικωνίτης κατά τα δυτικά του μέρη ευρίσκεται ακριβώς πάνω από τον νάρθηκα, ενώ κατά τις κάθετες κεραίες του «πι», του πειόσχημου σχήματός του, ευρίσκεται πάνω από το δυτικό μέρος των πλαγίων κλιτών (Σχ. 3). Ο εξώστης του γυναικωνίτη, που βλέπει προς το κεντρικό κλίτος είναι κάποτε κυρτός. Στον γυναικωνίτη οδηγούν ξύλινες σκάλες (με καφασωτό) στη δυτική απόληξη των κλιτών· στον Αγ. Βλάσιο οι σκάλες αυτές είναι εν μέρει λίθινες και εντάσσονται σε κλιμακοστάσια που προβάλλουν εκατέρωθεν του νάρθηκος, βόρεια και νότια, εκτός της ευθείας της νότιας και βόρειας πλευράς του ναού. (Περί του γυναικωνίτη στις ξυλόστεγες βασιλικές αυτού του τύπου, κατά το α΄ μισό του 19ου αι. βλ. *Χαράλαμπου Μπούρα*, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, σ. 267). Κατασκευάζεται ξυλόπηκτη ψευδοκαμάρα (μπαγδατί) κάτω από ξύλινη στέγη, με τσατί ή μισό κεντρί, στην απόληξη της στέγης ανατολικά και δυτικά· εξαίρεση η ανατολική πλευρά του Αγ. Γεωργίου που έχει καλκάνι και ο Τίμιος Πρόδρομος που έχει κεντρί πάνω στο τσατί. Πέντε ορθογώνια παράθυρα ανοίγονται στις μακριές πλευρές, από ένα μικρότερο στην περιοχή του Ιερού, ψηλότερα τοποθετημένο και στο ίδιο με αυτό το τελευταίο, ύψος δύο ισομεγέθη παράθυρα στον γυναικωνίτη. Μία κόγχη μόνον, ημικυκλική, στα ανατολικά –με την εξαίρεση του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στο Καβάκι, όπου, σοβατισμένος (1995), υπολανθάνει ο ανατολικός τοίχος της μεσοβυζαντινής (10ου αι.) φάσεως του ναού αυτού της βυζαντινής Ξάνθειας– και δύο συμμετρικά παράθυρα πάνω από αυτήν στον ανατολικό τοίχο· εξαίρεση η ανατολική πλευρά του Τιμίου Προδρόμου που φέρει τρία, το κεντρικό δε υψηλότερο των εκατέρωθεν αυτού. Δύο ορθογώνια παράθυρα υφίστανται και στη δυτική πλευρά, πάνω από τον νάρθηκα και τον γυναικωνίτη. Η αναλογία νάρθηκα-ναού (του Ι. Βήματος συμπεριλαμβανομένου) ισούται με 1:4. Ο Άγ. Γεώργιος, που μετρήθηκε εξωτερικά, βρέθηκε να είναι διαστάσεων: 50×70 ποδών. Απαραίτητο και συστατικό στοιχείο του όλου συγκροτήματος ο υψηλός σχετικά περίβολος· δεν νοείται ναός άνευ περιβόλου που δημιουργεί την απαραίτητη απόσταση ανάμεσα στον ιερό και τον κοσμικό χώρο και αναδεικνύει το μνημείο. Συνεπώς, καταστροφική για τον χαρακτήρα του μνημείου υπήρξε η κατεδάφιση κατά το 1995

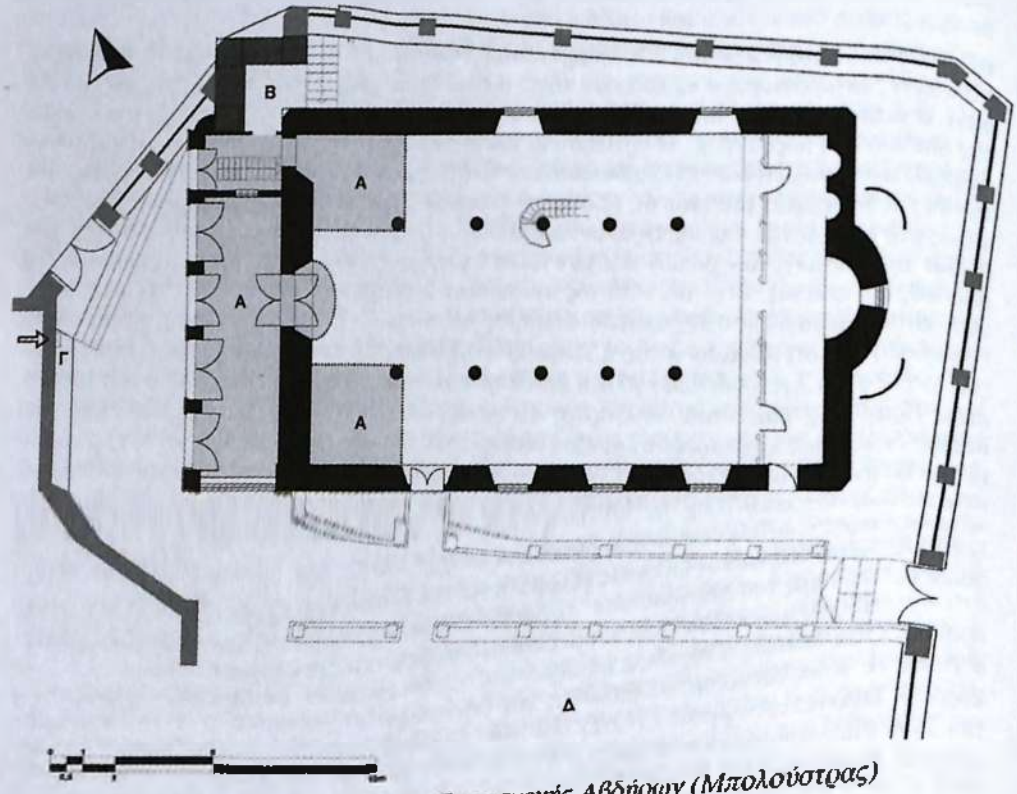
χρόνου: 1834-1845– αποτέλεσμα εργασίας είτε συνεργείων με κοινή παράδοση και προέλευση (κάτι όχι ασυνήθιστο, δεδομένου του τρόπου δομής και εργασίας των συνεργείων αυτών) είτε εργασίας επί συγκεκριμένου προτύπου[171]. Ας σημειωθεί, ενκαιρίας δοθείσης, ότι ο ναός της Αγ. Παρασκευής είναι ένας εκ των ολιγότερο αλλοιωθέντων, εσωτερικώς και εξωτερικώς, σήμερα (1998), ναούς του Ευγενίου, ανέγγιχτος ακόμη εκ της παραλόγου και απαιδεύτου, ασίγαστης «ανακαινιστικής» μανίας ιερέων τινών και μητροπολιτών της τελευταίας τριακονταετίας, η οποία έφθειρε, δυστυχώς, σε βαθμό κάποτε τραγικό, ιδίως στην πόλη της Ξάνθης, το παραδεδομένο σώμα και πνεύμα των ναών του σπουδαίου αυτού μητροπολίτου, γέννημα του ορθοδόξου ήθους μιας άλλης εποχής.

του αυθεντικού περιβόλου του Ι. Ν. Παμμεγίστων Ταξιαρχών Καβακίου, μία από τις πάμπολλες αυθαίρετες επεμβάσεις που αλλοίωσαν κατά την τελευταία εικοσαετία τον χαρακτήρα του σημαντικότατου αυτού για την Ξάνθη μνημείου. Την ιδιαιτερότητα του έργου του Ευγενίου πρώτος διείδε ο Π. Γεωργαντζής. Η αρχιτεκτονική του Ευγενίου συμπίπτει με το κύμα ανακαινίσεων –ή καλλίτερα, γεωμετρικού πολλαπλασιασμού των ανακαινίσεων–ναών, που σημειώνεται κατά την 4η και 5η δεκατία του 19ου αι. σε όλη την επικράτεια του υπόδουλου ελληνισμού (και ιδιαιτέρως στη Μακεδονία, Θράκη, Προποντίδα, Β. Αιγαίο), φαινόμενο χαρακτηριστικό μεταξύ των άλλων των τάσεων, των ροπών και των εμπνεύσεων μιας ολόκαιρης γενεάς, άξιο ευρύτερης σπουδής και μελέτης. Περί του κύματος αυτού στην περιοχή της Θράκης αρκεί να κοιτάξουμε στον κατάλογο ναών που συγκροτεί ο *Φίλιππος Μανουηλίδης*, «Ραιδεστός [(Αρχαία Βισάνθη-Ροδοστός-Γαλλιστί Rodosto- Τεκίρ ή Τεκφούρ = (Ερυθροκίτρινον) - Δάγ = Όρος]», Θρακικά 24 (1955) 270-272 (*...Παραθέτομεν πλήρη κατάλογον των εκκλησιών της εκκλησιαστικής περιφερείας Ηρακλείας, Ραιδεστού, Μαλγάρων, Κεσσάνης, Μαχράς Γέφυρας και Χαριουπόλεως, τας οποίας οι Τούρκοι κατέστρεψαν και ακολούθως μετέβαλον εις σταύλους και μάνδρας ζώων...)*· εκ των 60 αναφερομένων εδώ ναών οι 25 ανοικοδομήθησαν στις δεκαετίες 1830 και 1840. Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της τουρκοκρατίας στη Θράκη εμφανίζει σαφείς ομαδοποιήσεις κατά ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες και κατά εποχή (γεγονός ήδη εμμέσως παρατηρημένο από τον *Γ. Α. Μέγα*, «Θρακικαί Οἰκήσεις (Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς βορειοελληνικῆς ἀγροτικῆς οἰκίας)», Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου 1 (1939) 21-23 (ναοί τῆς περὶ τὸν Ἕβρο χώρας).

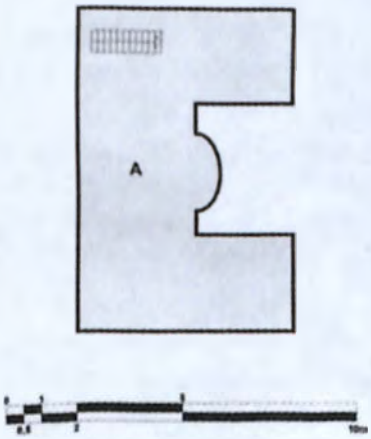
171. Παράλληλη τυπολογική και μορφολογική ομοιότητης μεταβυζαντινών εκκλησιών στα όρια της ίδιας πόλεως ή της ίδιας μητροπόλεως παρατηρείται και στις Σέρρες, όπως διέγνωσε ο *Τάσος Α. Καραναστάσης*, «Σημειώσεις για την ιστορία του ναού της Αγ. Παρασκευής στις Σέρρες», Σερραϊκά Ανάλεκτα 1 (1992) 159. Μια γενιά αργότερα, από τα τέλη της 6ης δεκαετίας του 19ου αι., κυριαρχούν στα εσωτερικά μέρη των εκκλησιών της Ξάνθης τα συνεργεία των μαρωνιτών λεπτουργών.

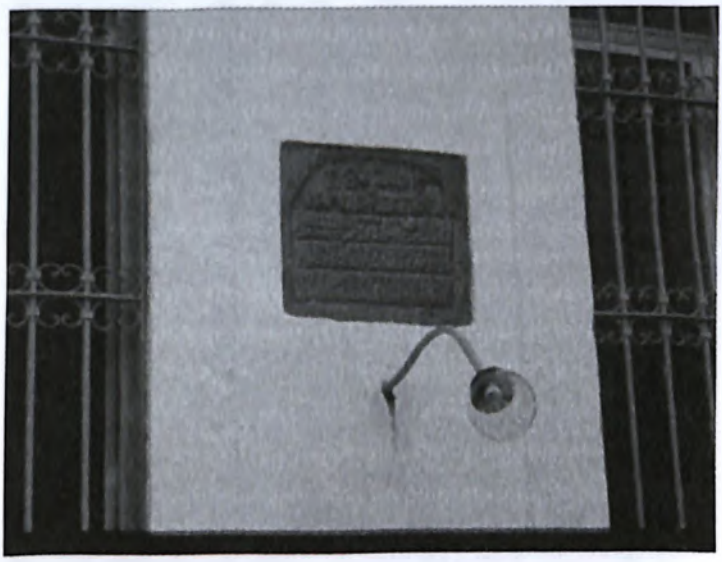
Σχ. 1. Η οικοδομική επιγραφή του ναού της Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας)

Σχ. 2. Κάτοψη του Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας)

Σχ. 3. Περίγραμμα κάτοψης του υπερώου του Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας)

Εικ. 1. Η οικοδομική επιγραφή του ναού της Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας), όπως ήταν πριν την καθαίρεση του σοβά που εκάλυπτε μέρος της επιγραφής

Εικ. 2. Η οικοδομική επιγραφή του ναού της Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας), μετά και την αφαίρεση (18-5-1998) του κονιάματος, που εκάλυπτε το συμφυές και ενεπίγραφο πλαίσιό της. Τα γράμματα είχαν βαφεί ερυθρά για να ξεχωρίζουν στον υπόλευκο φυσικό φόντο της πλάκας

Εικ. 3. Μικρή ενεπίγραφη πλάκα στον αυλόγυρο του ναού της Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας)

Εικ. 4. Το καδωνοστάσιο του ναού της Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας) (1874)· στο ύψος του κοσμήτη του δευτέρου ορόφου η επιγραφή περί της ανιδρύσεως του καδωνοστασίου

Εικ. 5. Το καδωνοστάσιο του Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας) . λήψις από τα Δ-ΝΔ

Εικ. 6. Ο ναός της Αγ. Παρασκευής Αβδήρων (Μπολούστρας) μετά του περιβόλου του - λήψις από τα Α-ΒΑ

Εικ. 7. Η ανατολική είσοδος του περιβόλου του Ι. Ν. Αγίας Παρασκευής (Μπολούστρας)

ΕΜΗΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΤΡΙΑ ΛΑΪΚΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ*

Η καταγραφή και ανάλυση των τριών θρακικών παραμυθιών πραγματοποιήθηκε με σκοπό την προσέγγιση της λαϊκής αφηγηματολογίας περιοχών της Θράκης. Η προσέγγιση αυτή θα βοηθήσει στο άνοιγμα διόδων επικοινωνίας με τον τόπο μας και το παρελθόν του, με τους ανθρώπους του, παλιότερους αλλά και σύγχρονους. Τα παραμύθια αφηγήθηκαν κάτοικοι της Κομοτηνής, όπως τα έμαθαν από γονείς ή παππούδες.

Ο Γ. Μέγας ορίζει το παραμύθι «ως μίαν διήγησιν, η οποία πλάττεται με ποιητικήν φαντασίαν από τον κόσμον του μαγικού ή διήγησιν περί θαυμαστών συμβάντων»[1].

Στη σχέση παραμυθιού-φαντασίας αναφέρεται και ο Γιούρι Λιουμπίμοφ λέγοντας ότι: «Το παραμύθι είναι ένας ύμνος στη φαντασία. Από ένστικτο ξέρουμε ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει χωρίς φαντασία! Ένας άνθρωπος χωρίς φαντασία είναι ανόητος! Η φαντασία βοηθάει, μάς βοηθάει να καταλάβουμε ο ένας τον άλλον! Η φαντασία είναι η γέφυρα της επικοινωνίας».

Καθώς, λοιπόν, σήμερα είναι γενικά παραδεκτό ότι ο άνθρωπος κλείνεται όλο και περισσότερο στον εαυτό του, με αποτέλεσμα την αποξένωσή του, καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική η ανάγκη διάσωσης και διάδοσης των παραμυθιών. Κατ' αυτόν τον τρόπο και η λαϊκή παράδοση και η γλώσσα θα διαδοθούν αλλά και ο άνθρωπος θα γίνει πιο κοινωνικός.

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι σημαντική βοήθεια στην καταγραφή των παραμυθιών προσέφεραν οι αφηγητές μας, οι οποίοι αν και διακατέχονταν από αρκετό άγχος, και ίσως να τρομοκρατήθηκαν στη θέα του κασετόφωνου, με προθυμία διηγήθηκαν τα παραμύθια τους.

Επίσης ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή Ευάγγελο Αυδίκο για τη συμβολή του και την πολύτιμη συνεργασία του στην περάτωση αυτής της εργασίας.

* Εργασία που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος «Λαϊκή αφηγηματολογία», στο Β΄ έτος σπουδών στο Τμήμα Προσχολικής Αγωγής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, κατά το ακαδημαϊκό έτος 1998-1999.

1. *Γ. Α. Μέγα*, Εισαγωγή εις την λαογραφίαν, Αθήναι 1967, σ. 170.

Βιογραφικά στοιχεία αφηγητών

Το πρώτο παραμύθι μάς το διηγήθηκε η κυρία Αργυρώ Δετσαρίδου που κατοικεί μόνιμα στην Κομοτηνή. Η καταγωγή της είναι από την Ανατολική Θράκη και συγκεκριμένα από την Αδριανούπολη. Το παραμύθι το θυμάται από τη μητέρα της, που της το έλεγε τις κρύες νύχτες του χειμώνα, όταν ήταν μικρή. Το παραμύθι προέρχεται επίσης από την Ανατολική Θράκη και αποτελεί μέρος της παράδοσης που μετέφεραν οι άνθρωποι της περιοχής, όταν πήραν το δρόμο της προσφυγιάς το 1922.

Το δεύτερο παραμύθι μάς το αφηγήθηκε ο κύριος Χρήστος Χριστοδούλου, γεωπόνος. Το παραμύθι αυτό το θυμάται από τη μητέρα του, που του το έλεγε όχι όταν ήταν μικρός, αλλά όταν ήταν μεγάλος για να τον συνετίσει! Η οικογένεια Χριστοδούλου έζησε και ζει ακόμα στην Κομοτηνή.

Το επόμενο παραμύθι το διηγήθηκε ο κύριος Ηλίας Ζερβούλης που διατηρούσε για πολλά χρόνια παντοπωλείο στην πόλη της Κομοτηνής. Η καταγωγή του είναι από τη Μαρώνεια του Νομού Ροδόπης και το παραμύθι το θυμάται από τη μητέρα του που καταγόταν από το νησί της Σαμοθράκης.

ΤΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

1. Το αλατένιο και το φακένιο σπιτάκι

Μια φορά και έναν καιρό ήταν ένας παππούς και είχε και μια γιαγιά. Η γιαγιά είχ' ένα σπιτάκ' με το αλάτι κι ο παππούς ένα σπιτάκ' με τις φακές. Η γιαγιά είχ' κι ένα εγγονάκ'. Μια μέρα μαγείρεψε φακές η γιαγιά, αλάτ' δεν είχε, και λέει στ' εγγονάκ' της να πάει στον παππού να την δώσ' αλάτι. Πηγαίνει τ' εγγονάκ' στον παππού, τον λέει: «Παππού, δώσε με λίγο αλάτι για τις φακές της γιαγιάς που μαγειρεύ'. Θα σε φέρω κι εσένα να φας». Ο παππούς τον έδιωξε. «Εγώ δεν δίνω αλάτ'!» λέει. «Δεν θέλω ούτε το φαΐ σας!». Έφυγε το παιδάκ', πηγαίν' το λέει στη γιαγιά. Η γιαγιά λέει: «Δεν πειράζ' παιδάκι μ'. Έλα, να φάμε εμείς τις φακές κι ας μείν' με την κακία του ο παππούς!». Έφαγαν τις φακές, ευχαριστήθηκαν... Ναι, όμως, έβρεξε εκείνη την ημέρα και του παππού το σπιτάκ' έλιωσε. Ο παππούς έμεινε χωρίς σπιτάκι. Τι να καν' τώρα; Σκέφτηκε να πάει στη γιαγιά. Πηγαίν' στη γιαγιά και χτυπάει την πόρτα της αυλής. «Γιαγιά, άνοιξε με. Έλιωσε το σπιτάκι μου από τη βροχή και δεν έχω πού να μείνω. Να μπω μέσα στην αυλή σ';». «Αχ παππού γέρε γουδούγερε! Εσύ δεν μ' έδωσες μια χούφτα αλάτ' να βάλω στις φακές να φας κι εσύ τώρα... Άντε γκρεμνίσ' τσε έλα!». Ναι, αλλά κρύωνε ο παππούς έξω στην αυλή, χτυπάει την πόρτα να μπει και μέσα στο κατώι. Η γιαγιά πάλ' τον είπε: «Αχ, παππού γέρε γουδούγερε! Εσύ δεν μ' έδωσες μια χούφτα αλάτ' να βάλω στις φακές να φας κι εσύ τώρα... Άντε γκρεμνισ' τσε

έλα!». Πάλ' κρύωνε ο παππούς. Χτύπ'σε πάλ' την πόρτα του δωματίου: «Γιαγιά, να μπω μέσα; Κρυώνω!». «Αχ, παππού γέρε γουδούγερε! Εσύ δεν μ' έδωσες μια χούφτα αλάτ' να βάλω στις φακές να φας κι εσύ τώρα... Άντε γκρεμνισ' τσε έλα!». Πηγαίν' ο παππούς. Είχε ζεστούλα. Κάθ'σε απέναντι στο τζάκι και ζεσταίνουνταν. (Ήταν κι ο εγγονός μαζί). Εκείν' την ώρα, όμως, μια σπίθα πετάχτηκε από τη φωτιά κι έκαψε του παππού το βρακί. Πετάχτηκε και μιαν άλλ' σπίθα κι έκαψε της γιαγιάς το βρακί! Κι έτσι έζησαν εκεί μαζί όλοι καλά.

2. Η αγορά της καμήλας

Μια φορά κι έναν καιρό, σ' ένα χωριό ζούσε μια οικογένεια φτωχική. Μιλάμε πριν 100 χρόνια.

Τα παιδιά έπαιζαν εκεί στο χωριό. Ο πατέρας που λέμε είχε και έναν γιο, γύρω στα 16-17 χρονών ήταν. Αυτός έπαιζε με τους συνομηλίκους του μια μέρα κι ένας φίλος του έρχεται με μια καμήλα –είπαμε ότι το παραμύθι είναι παλιό, πριν από 100 χρόνια συνέβαιναν αυτά τα πράγματα– έρχεται με μια καμήλα κι ο φίλος του ζήλεψε. Πάει αμέσως, τρέχει στον μπαμπά του.

– Μπαμπά, ο φίλος μου αγόρασε καμήλα. Δεν μας χρειάζεται κι εμάς μια καμήλα να κουβαλάμε ξύλα, να κουβαλάμε το σιτάρι κι ένα σωρό άλλες προμήθειες; Να την αγοράσουμε τώρα που είναι φτηνή. Έμαθα ότι οι καμήλες είναι φτηνές!, λέει στον μπαμπά του.

– Πόσο κάνει παιδί μου η καμήλα;

– Μιάμισ' λίρα.

– Δεν έχουμε παιδί μ' τώρα, δεν γίνεται. Αργότερα θα την αγοράσουμ'!

Μετά από κανα χρόνο, δυο χρόνια, ξανά στον μπαμπά του το παιδί.

– Μπαμπά, έμαθα ότι τώρα οι καμήλες είναι πάλι φτηνές. Πήγαν μία λίρα η μια. Μάς χρειάζεται μια καμήλα. Να πάρουμ'!

– Όχι, ο μπαμπάς, θα δούμε. Δεν έχουμ' λεφτά τώρα, θα δούμε.

Ε, μετά κανένα χρόνο ξανά η ίδια συζήτηση για τις καμήλες.

– Μπαμπά, είδες που σε έλεγα τότε που ήταν φτηνές οι καμήλες; Τώρα ακρίβυναν.

– Πόσο πήγαν, παιδί μ', οι καμήλες;

– 5 λίρες η μία!

– 5 λίρες! Πήγαινε και αγόρασε μία καμήλα!

Ανάλυση του παραμυθιού είναι ότι όσο χωράει το πάπλωμα τόσο απλών'ς και τα πόδια σ'. Δεν είχαν μιάμιση λίρα να αγοράσουν την καμήλα, δεν την αγόρασαν. Τα 'κονόμησ' μετά ο μπαμπάς τ', πήρε, δεν ξέρω τι πήρε, είχε 5 λίρες, την αγόρασε την καμήλα.

3. Τα τρόφιμα και ο αγωγιάτης

Τα παλιά χρόνια, που δεν υπήρχαν ούτε αεροπλάνα ούτε αυτοκίνητα, οι μεταφορές γινόταν με τα μουλάρια. Κάποιος πήγε στην πόλη να δουλέψει και θα έστελνε στη γυναίκα του τρόφιμα. Επειδή, όμως, φοβότανε μήπως του τα κλέψει ο αγωγεύς στον δρόμο, έγραψε ένα γράμμα στη γυναίκα του, αλλά, επειδή φοβόταν μήπως το διαβάσει ο αγωγεύς και πονηρευτεί, της έγραψε (της έστειλε 12 μπαστούνια ψωμί, ένα κεφάλι κασέρι και ένα ασκί με λάδι) και της είπε: «12 μήνες έχ' ο χρόνος –εννοώντας ότι 12 ήταν τα καρβέλια– ολόγιομο το φεγγάρι –επειδή το κασέρι ήταν ολόκληρο– και της αίγας το τομάρι τίγκα τίγκα στο μουλάρι». Ε, όταν παρέλαβε η γυναίκα του τα τρόφιμα αυτά, είδε ότι ήταν όλα λειψά (περίπου αυτή ήξερε τι θα στείλει ο άντρας της), και του γράφει σε απάντηση η γυναίκα του: «6 μήνες έχει ο χρόνος, μισό είναι το φεγγάρι και της αίγας το τομάρι λάγκα λάγκα στο μουλάρι».

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΝ

Ανάλυση του πρώτου παραμυθιού: Το αλατένιο και το φακένιο σπιτάκι

Η ένταξη ενός παραμυθιού σε μια συγκεκριμένη κατηγορία είναι δύσκολη, καθώς τα παραμύθια συνήθως περιέχουν στοιχεία από διάφορες κατηγορίες.

Εάν, λοιπόν, προσπαθούσαμε να εντάξουμε το συγκεκριμένο παραμύθι σε μια κατηγορία, αυτή θα ήταν των καθαρών παραμυθιών και ειδικότερα των ευτράπελων διηγήσεων (AT 1200-1999). Αυτή η ταξινόμηση γίνεται διότι το παραμύθι αυτό λεγόταν για να τονωθεί η διάθεση των ακροατών, καθώς τους διασκέδαζε και προκαλούσε γέλιο.

Εκφράζει την ανωτερότητα του ενός απέναντι στο μειονέκτημα του άλλου. Ο παππούς έχει αλάτι αλλά δεν δίνει στη γιαγιά. Ο παππούς δεν έχει σπίτι και κρυώνει και καταφεύγει στο σπίτι της γιαγιάς. Έτσι, το παραμύθι αυτό παρουσιάζει τη γνωστή διάθεση του ανθρώπου να σατιρίζει τραγικές καταστάσεις. Όπως λέει ο Γ. Μέγας: «Αι ευτράπελοι διηγήσεις είναι προϊόν της φιλοπαίγμονος και σκωπτικής διαθέσεως του λαού και έχουν σκοπόν να προκαλέσουν τον γέλωτα και το σκώμμα»[2].

Μια περαιτέρω διάκριση, σύμφωνα με τον Γ. Μέγα θα μπορούσε να κατατάξει αυτό το παραμύθι στην κατηγορία των κυρίως ευτράπελων διηγήσεων[3], καθώς έχει ως αφετηρία το ελάττωμα κάποιου (την τσιγγουνιά του

2. *Γ. Α. Μέγα*, Εισαγωγή εις την λαογραφίαν, Αθήναι 1967, σ. 181.
3. *Γ. Α. Μέγα*, ό.π., σ. 183.

παππού) και με βάση αυτό συμβαίνουν τα κωμικά επεισόδια. Έτσι, στο τέλος αναγκάζεται να ζητήσει τη βοήθεια της γιαγιάς, που νωρίτερα είχε αρνηθεί να της προσφέρει τη δική του βοήθεια.

Ανάλυση του δεύτερου παραμυθιού: Η αγορά της καμήλας

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η ένταξη αυτού του παραμυθιού σε κάποια κατηγορία είναι πιο εύκολη από ότι των άλλων παραμυθιών. Αυτό συμβαίνει γιατί το παραμύθι αυτό έχει την τυπική αρχή «μια φορά και έναν καιρό» και τελειώνει με μια παροιμία («όσο χωράει το πάπλωμα, τόσο απλώνεις τα πόδια σου»), οπότε, μπορεί να ενταχθεί στους μύθους. Καθώς αναφέρει ο Γ. Μέγας όταν λέμε «μύθος» εννοούμε «διήγησιν συγκεκριμένης πράξεως, από την οποία πρέπει να εξάγεται μια γενική αλήθεια της ηθικής ή πρακτικής ζωής διά της δραστικής ενέργειας του πνεύματος των ακροατών»[4]. Έτσι, ο συγκεκριμένος μύθος έχει ως σκοπό να διδάξει στους ακροατές να είναι υπομονετικοί, να μην είναι άπληστοι και κάθε φορά να προχωρούν σύμφωνα με τις δυνατότητές τους, όπως έκανε και ο πατέρας της ιστορίας.

Ανάλυση του τρίτου παραμυθιού: Τα τρόφιμα και ο αγωγιάτης

Σύμφωνα με τον Propp: «Μια ορθή ταξινόμηση είναι ένα από τα πρώτα βήματα της επιστημονικής περιγραφής»[5]. Επιχειρώντας, λοιπόν, να κάνουμε αυτή την εργασία και προκειμένου να της προσδώσουμε επιστημονικότητα, κατατάσσουμε αυτό το παραμύθι στην κατηγορία των καθαρών παραμυθιών και στην υποκατηγορία των αινιγματικών παραμυθιών.

Τα αινιγματικά παραμύθια δεν περιέχουν το στοιχείο του υπερφυσικού, αντίθετα στηρίζονται στη γνώση και στην ευστροφία των ηρώων τους. Έτσι, κι εδώ, ο σύζυγος βρίσκει έναν έξυπνο τρόπο για να πληροφορήσει τη γυναίκα του για το τι της στέλνει και η ίδια, με ένα αίνιγμα επίσης, τον ενημερώνει για το τι παρέλαβε.

Το αίνιγμα, μέσω του παραμυθιού, αποτελεί και μέσο πνευματικής άσκησης των ακροατών (ή αναγνωστών στην περίπτωσή μας), καθώς τους ενεργοποιεί βγάζοντάς τους από τη νωθρότητα. Έτσι, λοιπόν, το παραμύθι, πέρ' από μέσο τέρψης και διασκέδασης αναδεικνύεται και σε μέσο πνευματικής και νοητικής εξύψωσης.

4. *Γ. Α. Μέγα*, ό.π., σ. 186.
5. *V. Propp*, Μορφολογία του παραμυθιού, μτφρ. Α. Παρίση, Αθήνα 1987, σ. 10.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

V. Propp, Μορφολογία του παραμυθιού, Μτφρ. Α. Παρίση, Αθήνα 1987.
Ε. Αυδίκου, Το λαϊκό παραμύθι. Θεωρητικές προσεγγίσεις, Οδυσσέας, 1997.
Γ. Α. Μέγα, Εισαγωγή εις την λαογραφίαν, 1967.

ΜΟΝΑΧΟΥ ΠΑΤΑΠΙΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ

Ο ΜΟΝΑΧΟΣ ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Ο ΕΚ ΒΙΖΥΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΖΩΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ ΣΤΗ ΣΚΗΤΗ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Ἡ περιοχή τῶν Καυσοκαλυβίων, στόν νότιο Ἄθω, εἶναι ἀπό τά πρῶτα μέρη πού κατοικήθηκαν στήν ἱερή χερσόνησο. Ἄλλωστε εἶναι γνωστό ὅτι τούς τόπους αὐτούς ἐπέλεξε γιά τήν ὑπερφυή ἄσκησή του ὁ ὅσιος Πέτρος ὁ Ἀθωνίτης ὁ ἀπό Σχολαρίων (9ος αἰ.)[1].

Ἀπό τή βυζαντινή περίοδο σώζονται λίγα ἀλλά, κατά τή γνώμη μας, σημαντικά ἔργα ζωγραφικῆς[2]. Τά περισσότερα ἔργα τέχνης πού φυλάσσονται στά Καυσοκαλύβια καί τήν εὐρύτερη περιοχή τους προέρχονται ἀπό τή μεταβυζαντινή ἐποχή[3], ἀπό τόν 16ο αἰ. καί ἐφεξῆς, καί κυρίως ἀπό τόν 18ο αἰ., ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καί στό ὑπόλοιπο Ἅγιον Ὄρος.

Ἀπό τά πολυπληθῆ ἐπίσης ἔργα τέχνης τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰ., πού βρίσκονται στή Σκήτη Καυσοκαλυβίων, ξεχωριστό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἐσωνάρθηκα (Λιτῆς) τοῦ Κυριακοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος (Εἰκ. 1), οἱ ὁποῖες, σύμφωνα μέ ὑπέρθυρη ἐπιγραφή, ἱστορήθηκαν στά 1820 ἀπό τόν μοναχό Μητροφάνη τόν ἐκ Βιζύης τῆς Θράκης[4].

Ὁ μοναχός Μητροφάνης καταγόταν ἀπό τή Βιζύη τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Κατά τόν 19ο αἰ. στήν πόλη τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν[5] τῆς ἴδιας περιο-

1. *Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, «Λόγος Πανηγυρικός εἰς τόν ἅγ. Πέτρον τόν Ἀθωνίτην», P.G. 150, σ. 996-1040· *K. Lake*, The early Days of Monasticism on Mount Athos, Oxford 1909, σ. 18-39· *St. Binon*, Studi Bizantini 5 (1939) 41-53. Βλ. ἐπίσης, *Denise Papachrysanthou*, «La vie ancienne de St. Pierre l'Athonite», Analecta Bollandiana 92 (1974) 19-61· *τῆς ἴδιας*, Ὁ Ἀθωνικός μοναχισμός, Ἀθήνα 1992, σ. 85-92.

2. Γιά τήν τέχνη τῆς περιόδου αὐτῆς στήν περιοχή, βλ. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἡ Παλαιολόγειος Βυζαντινή ἐποχή στήν ἁγιορειτική Σκήτη Καυσοκαλυβίων. Μία πρώτη προσέγγιση στήν ἱστορία καί τήν τέχνη», Βυζαντινός Δόμος 15 (2006) 265-315.

3. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Μεταβυζαντινή τέχνη στή Σκήτη Καυσοκαλυβίων. Ἄγνωστες φορητές εἰκόνες Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ», Πρακτικά τοῦ Β΄ Διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου «Ἅγιον Ὄρος. Πνευματικότητα καί Ὀρθοδοξία. Τέχνη», Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 11-13 Νοεμβρίου 2005, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 331-377.

4. *Μ. Χατζηδάκη*, Ἕλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἅλωση, τ. Β΄, Ἀθήνα, σ. 190· *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, Μεταβυζαντινή τέχνη στή Σκήτη Καυσοκαλυβίων, ὅ.π., σ. 356-360.

5. Ἀξίζει φρονοῦμε στή συνάφεια αὐτή νά ἀναφέρουμε ὅτι ἀπό τήν πόλη αὐτή καταγόταν καί μία ἀπό τίς πνευματικές μορφές τῆς Σκήτης Καυσοκαλυβίων, κατά τόν 19ο-20ό αἰ. Πρόκειται γιά τόν μοναχό Παΐσιο πού ἀσκήθηκε στήν Καλύβη τῶν Ἁγιορειτῶν Πατέρων. Στά

χῆς ὑπῆρχε τοπική σχολή ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς, πού ἔδωσε ἀρκετούς προικισμένους ἁγιογράφους. Κάποιοι ἀπ' αὐτούς τοιχογράφησαν ἀρκετά ἔργα πού βρίσκονται σέ μοναστήρια τῆς περιοχῆς καθώς καί τῆς νότιας Βουλγαρίας[6].

Ἔχοντας ἐργαστεῖ γιά κάποια περίοδο σ' αὐτή τή σχολή, ὁ Μητροφάνης ἀναχώρησε ἀργότερα γιά τόν Ἄθω, τοῦ ὁποίου ἡ πνευματική ζωή ἐπέδρασε στίς μετέπειτα καλλιτεχνικές του δημιουργίες[7].

Ὁ Μητροφάνης ἐγκαταβίωσε στό καρακαλλινό κελλί τῶν Ἁγίων Πάντων, στό κέντρο τῶν Καρυῶν. Δέν γνωρίζουμε ἀκόμη ἐάν ἔγινε μοναχός στό κελλί αὐτό ἤ ἐάν ἦταν ἤδη μοναχός ὅταν ἔφθασε στό Ἅγιον Ὄρος. Το κελλί τῶν Ἁγίων Πάντων ἱδρύθηκε ἀπό τόν ἱερομόναχο Γαβριήλ ἀπό τό Καρπενήσι, ὁ ὁποῖος τό 1681 ἀνήγειρε σ' αὐτό τό παρεκκλήσι τῶν Ἁγίων Πάντων. Ἀπό τήν καταγωγή τοῦ ἱδρυτοῦ καί κυρίως ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό τούς μοναστές τοῦ κελλίου ἦταν ζωγράφοι πού κατάγονταν ἀπό τό Καρπενήσι, ἡ ἀδελφότητα τοῦ κελλιοῦ ὀνομάστηκε «τῶν Καρπενησιωτῶν ζωγράφων»[8].

Στίς Καρυές τήν ἴδια ἐποχή εἶχαν ἀναπτυχθεῖ, ἐκτός ἀπό τό ἐργαστήριο τῶν «Καρπενησιωτῶν ζωγράφων», ἄλλα δύο, ἐξίσου σημαντικά, εἰκονογραφικά ἐργαστήρια: τό προγενέστερο, τοῦ ἱερομονάχου Παρθενίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων[9], μέ ἕδρα τό λαυρεωτικό κελλί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Σκουρταίων καί

Καυσοκαλύβια ἔφθασε τό 1890 καί ὑποτάχθηκε στόν γέροντα Ἄνθιμο. Ἦταν ἄριστος ξυλουργός τόσο στήν πατρίδα του ὅσο καί στήν Σκήτη, ὅπου καί κατασκεύασε τά περισσότερα ἀπό τά στασίδια τοῦ Κυριακοῦ, τό τέμπλο τοῦ ναοῦ τῆς Καλύβης του, καθώς καί περίτεχνες κορνίζες. Ὡς κύριο ἐργόχειρό του ἦταν νά κατασκευάζει σανίδια γιά εἰκόνες γιά λογαριασμό τοῦ ζωγραφικοῦ ἐργαστηρίου τῶν Ἰωασαφαίων στά Καυσοκαλύβια, πού τήν ἐποχή ἐκείνη ἀριθμοῦσε 17 πατέρες ἁγιογράφους. Γενικά ὁ Θρακιώτης αὐτός μοναχός ἦταν πολύ φίλεργος καί φιλάδελφος καί ἐξυπηρετοῦσε ὅλους μέ τήν ἐργασία του. Ἴσως γι' αὐτό, ὅταν μετά τήν κοίμησή του (ἐκοιμήθη περί τό 1908, νέος, 38-40 ἐτῶν), ἔγινε ἀνακομιδή τῶν λειψάνων του, βρέθηκε τό χέρι του ἄφθαρτο ἐκπέμποντας ἄρρητη εὐωδία. Τό χέρι αὐτό φυλασσόταν γιά καιρό στήν Καλύβη καί προσκυνοῦνταν εὐλαβικά ἀπό ὅλους. Δυστυχῶς ὅμως κατά τήν διάρκεια κάποιας πανηγύρεως τῆς Καλύβης, κάποιοι Βούλγαροι μοναχοί ἔκλεψαν τό χέρι καί ἔγιναν ἄφαντοι. Ἀργότερα, περί τό 1918-19, ἕνας Καυσοκαλυβίτης μοναχός πού βρέθηκε στήν Ὁδησσό καθ' ὁδόν πρός τήν πατρίδα του διεπίστωσε μετά θαυμασμοῦ ὅτι σ' ἕνα ναό τῆς πόλης, ἀφιερωμένο στήν Θεοτόκο, τό χέρι τοῦ μοναχοῦ Παΐσίου ἐπροσκυνᾶτο ὡς ἅγιο λείψανο (βλ. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Τά Καυσοκαλύβια καί οἱ πνευματικές μορφές τους κατά τόν 18ο καί 19ο αἰ.», Πεμπτουσία 9 (2002) 120-127.

6. *Enev Mihail*, Mount Athos, Zograph Monastery, Σόφια 1994, σ. 343. Ἐπίσης, *Teofana Matakieva-Lilkova*, Icons in Bulgaria, Σόφια 2000, σ. 19.

7. *Enev Mihail*, Mount Athos, ὅ.π., σ. 343-344.

8. Γιά τό συνολικό ἔργο τῶν ζωγράφων αὐτῶν στό Ἅγιον Ὄρος, ἐκπονεῖ διδακτορική διατριβή ὁ ἐκλεκτός ἀρχαιολόγος Νίκος Μπονόβας.

9. Περί αὐτοῦ βλ. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἱερομόναχος Παρθένιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων ὁ πνευματικός καί ζωγράφος, ὁ Σκοῦρτος. Μία σημαίνουσα πνευματική καί καλλιτεχνική μορφή τοῦ Ἁγίου Ὄρους», Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 809 (2005) 563-624· τοῦ

τό σύγχρονο, τῶν Γαλατσιάνων ζωγράφων, μέ ἕδρα τό κελλί τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου[10].

Στό κελλί τῶν Ἁγίων Πάντων πρῶτος ἀπό τούς ζωγράφους πού τό ὀνομά του εἶναι γνωστό ἦταν ὁ Δαμασκηνός ἀπό τό Καρπενήσι. Τόν Δαμασκηνό διαδέχτηκε ὁ Νικηφόρος ὁ Α΄ πού καταγόταν κι αὐτός ἀπό τό Καρπενήσι[11]. Ἐκοιμήθη τό 1816 στή μονή Ζωγράφου, τήν περίοδο πού ἱστοροῦσε μέ τή συνοδία του τό Καθολικό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί τάφηκε ἐκεῖ. Τό ἐκεῖ ἔργο ὁλοκλήρωσαν οἱ ὑποτακτικοί καί μαθητές του Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, Ἰωάσαφ, Νικηφόρος Β΄ καί Γεράσιμος, πού ἐπίσης ἦταν μαθητές τοῦ ζωγράφου Δαμασκηνοῦ ἀπό τό Καρπενήσι. Τόν Νικηφόρο Α΄ διαδέχθηκε στή γεροντία τοῦ κελλίου ἀλλά καί στή διεύθυνση τοῦ ἐργαστηρίου ὁ Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, ὁ ὁποῖος ἐκοιμήθη στό κελλί τῶν Ἁγίων Πάντων[12]. Ἀπό τήν ἴδια θρακική πόλη καταγόταν ἐπίσης ὁ Γεράσιμος (γεν. τό 1794), ὅπως καί ὁ Ἰωάσαφ, πού ἦταν μέλη τῆς ἴδιας συνοδίας μ' ἐκείνην τοῦ Μητροφάνη.

Φαίνεται ὅτι ἡ φήμη τῆς τέχνης τοῦ Μητροφάνη εἶχε ὑπερβεῖ τά γεωγραφικά ὅρια τοῦ Ἄθω ἢ τουλάχιστον εἶχε γίνει γνωστός σέ περιοχές πλησιόχωρες μέ τή γενέτειρά του Βιζύη, ὅπως ἡ Ἡράκλεια τῆς Θράκης. Ἔτσι γιά τόν Μητροφάνη ὡς «ἐπιτήδειο» ζωγράφο ὑπάρχει ἀναφορά τοῦ μητροπολίτη Ἡρακλείας Ἰγνατίου (1821-1830) σέ ἐπιστολή του (23 Δεκεμβρίου 1826) πρός τόν Γερμανό Ἰβηρίτη, στόν ὁποῖο ἀναθέτει τήν παραγγελία στόν Μητροφάνη

ἰδίου, Μεταβυζαντινή τέχνη στή Σκήτη Καισσοκαλυβίων, ὅ.π., σ. 341-345.

10. *Ἰ. Παπάγγελου*, «Περί τῶν Γαλατσιάνων Ζωγράφων τοῦ Ἁγίου Ὄρους», Πρακτικά Συνεδρίου «Ἀπό τή Μεταβυζαντινή τέχνη στή σύγχρονη, 18ος-20ός αἰ.», Θεσσαλονίκη 1997 (ἀνάτυπο), Γαλάτιστα 1998.

11. Γνωστά του ἔργα εἶναι: 1) οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἰβήρων (1795), 2) οἱ τοιχογραφίες τοῦ Κυριακοῦ τῆς ἰβηριτικῆς Σκήτης Τιμίου Προδρόμου (1799), 3) τμῆμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς Ζωγράφου (1817). Ἐπίσης, 4) τά ἔργα πού περιγράφει ὁ Πορφύριος Οὐσπένσκι [«Τό χρονικό τῆς ζωγραφικῆς στόν Ἄθω καί ἡ γνώμη μου γιά τήν ἐκεῖ εἰκονογραφία», Ἡ χριστιανική Ἀνατολή (στή ρωσική), Ἁγία Πετρούπολις 1892, σ. 420]: οἱ δεσποτικές εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου, τοῦ Προδρόμου καί τῆς Συνάξεως τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (1790) στό τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ καρακαλλινοῦ κελλιοῦ τῶν Ἁγίων Πάντων στίς Καρυές. 5) Φορητή εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους στό ρωσικό κελλί τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους στίς Καρυές. Πρόσφατα σέ ἔρευνά μας ἐντοπίσαμε δύο ἄγνωστες φορητές εἰκόνες τοῦ Νικηφόρου τοῦ Α΄. Πρόκειται: 6) Γιά μικροῦ μεγέθους εἰκόνα τῆς Θεοτόκου δεομένης, στηθαίας, σέ πράσινο κάμπο ζωγραφισμένη. Βρίσκεται στήν εἰκονοθήκη τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἐντός τῆς Βιβλιοθήκης, μέ ἀριθμό 189. Στό κάτω μέρος ὑπάρχει μεγαλογράμματη ἐπιγραφή: *ΔΟΥΛΗ ΟΛΩΣ ΠΕΦΥΚΑ ΜΗΤΗΡ ΕΛΕΟΥΣ 1811.* Πιό κάτω μέ μικρά γράμματα: *νικηφόρος*. 7) Στό λαυρεωτικό κελλί τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Καρυές. Εἰκόνα στό τέμπλο τοῦ ναοῦ μέ τόν ὅσιο Ἀθανάσιο τόν Ἀθωνίτη ὁλόσωμο νά κρατάει ἀνοικτό εἰλητάριο. Κάτω δεξιά ὑπάρχει ἔνθετη εἰκόνα μέ σκηνή ἀπό τή ζωή τοῦ ἁγίου. Εἰκονίζεται ἡ ἐμφάνιση τῆς Θεοτόκου σ' αὐτόν καί τό θαῦμα τοῦ Ἁγιάσματος. Ἡ εἰκόνα αὐτή εἶναι ἐντός μεταλλίου μπαρόκ ρυθμοῦ. Στό κάτω μέρος τῆς κύριας εἰκόνας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *ΕΝ ΕΤΕΙ 1786 ΧΕΙΡ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ.*

12. *Πορφυρίου Οὐσπένσκυ*, «Τό χρονικό τῆς ζωγραφικῆς στόν Ἄθω», ὅ.π., σ. 421.

εἰκόνας τοῦ ἁγίου τοῦ ὁποίου ἔφερε τό ὄνομα, δηλ. τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Ἰγνατίου:

... Μητροφάνης τις εὑρίσκεται εἰς Καριαῖς μαθητὴς Νικηφόρου καὶ ζωγράφος ἐπιτήδειος, ὡς ἀκούομεν, τὸν ὁποῖον εὑροῦσα καὶ εἰποῦσα ὅτι τῷ εὐχόμεθα ἐκ ψυχῆς, καίτοι προσωπικῶς μὴ γνωρίζοντες τὸν ἄνδρα, νὰ τὸν παραγγείλῃ, ὡς ἀπὸ μέρους μας, διὰ νὰ ζωγραφίσῃ μίαν εἰκόνα τοῦ ἁγίου καὶ θεοφόρου Ἰγνατίου, ἔχουσα πέριξ τὰ θαύματα καὶ τὴν ἀνακομιδήν, τὴν ὁποίαν καὶ νὰ μᾶς τὴν στείλῃ ἡ ὁσιολογιότης της, ἀφοῦ τελειώσει, ἐνσημειοῦσα καὶ τὸ κόστος, γιὰ νὰ τὸ ἀποστείλωμεν. Θέλομεν δὲ νὰ γίνῃ ὡραία[13].

Ἔργα τοῦ μοναχοῦ Μητροφάνη στή Σκήτη Καυσοκαλυβίων

Στή σκήτη Καυσοκαλυβίων, ἐκτός ἀπό τίς τοιχογραφίες τῆς Λιτῆς τοῦ Κυριακοῦ, στίς ὁποῖες θά ἀναφερθοῦμε παρακάτω ἀναλυτικά, σώζονται ἐπίσης τά ἑξῆς ἀδημοσίευτα –τά περισσότερα– ἔργα τοῦ μοναχοῦ Μητροφάνη:

α) μία τοιχογραφία μέ θέμα τή Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, πού βρίσκεται ἐντός κόγχης, στόν ἀνατολικό τοῖχο τῆς κοινῆς τράπεζας τοῦ Κυριακοῦ[14]·

β) οἱ δεσποτικές εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (Εἰκ. 2), τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας (Εἰκ. 3) καί τῆς Ἁγίας Τριάδος, στό τέμπλο τοῦ Κυριακοῦ ναοῦ (Εἰκ. 4). Ἡ τελευταία μάλιστα, χρονολογημένη στά 1821, φέρει στό κάτω μέρος της τήν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου μας: *ΧΕΙΡ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ 1821* (Εἰκ. 5)·

γ) φορητή εἰκόνα τῆς Ἁγίας Τριάδος, στό βασικό προσκυνητάρι τοῦ Κυριακοῦ (Εἰκ. 6)·

δ) εἰκόνα τῶν τριῶν πολιούχων τῆς σκήτης, Ἁγίων Μαξίμου, Ἀκακίου καί Νήφωνος, πού βρισκόταν μέχρι πρόσφατα στό ἀριστερό προσκυνητάρι τοῦ Κυριακοῦ, ἐνῶ τώρα φυλάσσεται στό ἅγιο Βῆμα[15]·

ε) εἰκόνα τῶν Ἁγίων Ἱλαρίωνος τοῦ Μεγάλου, Μαξίμου τοῦ Καυσοκαλύβη καί Φιλαρέτου τοῦ Ἐλεήμονος μέ τή χρονολογία (στό κάτω μέρος) *1820*, στήν καλύβη τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου (Εἰκ. 7)·

ζ) εἰκόνα μέ τούς ὁσίους Ἀθανάσιο καί Πέτρο τούς Ἀθωνίτες, πού βρίσκεται στό πλησιόχωρο στά Καυσοκαλύβια κελλί τοῦ Ἁγίου Νείλου: ὁ ἱδρυτής τῆς Μεγίστης Λαύρας, μέ μοναχική περιβολή, κρατᾶ στό ἀριστερό χέρι ἀνοι-

13. *Π. Γεωργατζῆ*, «Ἀλληλογραφία τοῦ μητροπολίτου Ἡρακλείας Ἰγνατίου μέ ἁγιορειτικές μονές (1824-1829)», Ἅγιον Ὄρος καί Θράκη. Κείμενα δέκα Ὁμιλιῶν, ἐκδ. Μορφωτικός Ὅμιλος Κομοτηνῆς - Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν, Κομοτηνή 2001, σ. 201.

14. Δημοσιεύθηκε στό: *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἡ εἰκονογράφηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στήν βυζαντινή τέχνη», Πεμπτουσία 21 (2006) 146.

15. Δημοσιεύτηκε στό: *Παταπίου μοναχοῦ*, Ἅγιος Ἀκάκιος ὁ Καυσοκαλυβίτης. Ἀπό τό περιβόλι τῆς Παναγίας στόν κῆπο τοῦ Θεοῦ, Ἅγιον Ὄρος 2001, σ. 37.

κτό εἰλητάριο, ἐνῶ ὁ πρῶτος οἰκιστὴς τοῦ Ἄθω, γυμνίτης, κρατᾶ μέ τό δεξί του μεγάλο σταυρό (Εἰκ. 8).

Ἔργα τοῦ μοναχοῦ Μητροφάνη ἐκτός Καυσοκαλυβίων

Ἀπό τίς φορητές εἰκόνες τοῦ μοναχοῦ Μητροφάνη πού βρίσκονται ἐκτός Καυσοκαλυβίων, ἐκτός ἀπ' αὐτές πού ἀναφέρει ὁ Μ. Χατζηδάκης[16], ὅπως ἡ εἰκόνα μέ τούς τέσσερις Εὐαγγελιστές τοῦ ἔτους 1815 πού βρίσκεται στό Βυζαντινό Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ἀναφέρουμε τίς παρακάτω:

α) εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, μικρή στηθαία, πού βρισκόταν στό κελλί τῶν Ἁγίων Πάντων·

β) στό Καθολικό τῆς μονῆς Ζωγράφου (1817): οἱ δεσποτικές εἰκόνες τοῦ τέμπλου, τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος καί τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας·

γ) φορητή εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου Μύρων στήν ἴδια μονή, πού φέρει τήν ἐπιγραφή: *1817 ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ*[17]. Εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Νικόλαος φέροντας ἀρχιερατική στολή. Στό πάνω ἀριστερό μέρος τῆς σύνθεσης εἰκονίζεται ὁ Χριστός μέ τό δεξί χέρι νά εὐλογεῖ τόν Ἅγιο καί μέ τό ἀριστερό νά τοῦ προσφέρει Εὐαγγέλιο, ἐνῶ στά δεξιά, ἡ Θεοτόκος μέ ἁπλωμένο στά δυό της χέρια ὠμοφόριο, πού φαίνεται νά τό προσφέρει στόν ἅγιο ἱεράρχη. Ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπό τό τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ κελλιοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου πού βρίσκεται πλησίον τῆς μονῆς Ζωγράφου·

δ) στήν εἰκονοθήκη τοῦ Πρωτάτου βρίσκουμε ἕναν ἀμφιπρόσωπο σταυρό ἁγίας τράπεζας. Στήν πλευρά μέ τόν Ἀναστάντα Χριστό καί στήν κυκλική διαπλάτυνση τοῦ ξύλου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΠΑΡΩΝ ΣΤΑΥΡΟΣ ΔΙ' ΕΞΟΔΩΝ ΤΩΝ ΟΣΙΩΤΑΤΩΝ ΚΟΣΜΑ ΚΑΙ ΓΑΒΡΙΗΛ ΤΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΩΝ ΤΩΝ ΚΑΙ ΙΑΤΡΩΝ ΕΙΣ ΑΙΩΝΙΟΝ ΑΥΤΩΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ 1826 ΧΕΙΡ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ*[18]·

ε) τέλος, εἰκόνα στήν μονή Βατοπεδίου μέ τή Μετάσταση τῆς Θεοτόκου (73×102 ἐκ.) μέ ἐπιγραφή: *χείρ Μητροφάνους Νικηφόρου, 1816*[19].

Συμμετοχή τοῦ μοναχοῦ Μητροφάνη ὑπάρχει, ὅπως προαναφέραμε ἀκροθιγῶς, καί στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ζωγράφου (κυρίως ναός, ἐξωνάρθηκας), σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή (στά σλαβονικά): *Εἰς δόξαν τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος καὶ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, αὐτὴ ἡ* [...] *καὶ ἱερὰ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Μεγαλομάρτυρος καὶ Τροπαιοφόρου Γεωργίου ποὺ ἡ εἰκόνα του ζωγραφίστηκε μόνη*

16. *Μ. Χατζηδάκη*, Ἕλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἅλωση, τ. Β΄, Ἀθήνα 1997, σ. 190.

17. *Enev Mihail*, Mount Athos, ὅ.π., σ. 414.

18. Κειμήλια Πρωτάτου, τ. Β΄, Ἅγιον Ὄρος 2004, σ. 322-324.

19. Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ἱστορία - Τέχνη, τ. Α΄, Ἅγιον Ὄρος 1996, σ. 307.

της ... 1817 Σεπτεμβρίου (στή συνέχεια στά ἑλληνικά) *Ἱστορηθεῖσα* [...] *χειρός Νικηφόρου Ζωγρα*[...] *μετὰ τῆς συνοδί*[...] *αὐτοῦ Μητροφάνους, Ἰωάσαφ, Νικηφόρου καὶ Γερασίμ*[...] *1817*[20].

Μετά τήν τελευτή τοῦ γέροντα τῆς συνοδίας, Νικηφόρου τοῦ Α΄, τό 1816, ὁ Μητροφάνης ἡγήθηκε τοῦ ἐργαστηρίου πού ἱστοροῦσε τόν ναό, μέχρι τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου, τό 1817. Θά πρέπει ἐπίσης νά σημειώσουμε ὅτι μαθητές τοῦ Μητροφάνη ἱστόρησαν ἀργότερα καί τή Λιτή τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου. Ἡ καλλιτεχνική ὁμοιότητα τῶν τριῶν ζωγραφικῶν συνόλων τῶν Καθολικῶν τῶν μονῶν Ζωγράφου καί Ἐσφιγμενου, καθώς καί τοῦ Κυριακοῦ τῆς σκήτης Καυσοκαλυβίων –στό ὁποῖο θά ἀναφερθοῦμε ἐκτενῶς στή συνέχεια– εἶναι πολύ μεγάλη.

Ἡ Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων καί τό εἰκονογραφικό της πρόγραμμα

Σύμφωνα μέ τήν ἐντοίχια ἐπιγραφή-χρονολογία *1804*, πού διακρίνεται ἀνάμεσα στίς κεραῖες σταυροῦ ἀπό ἔνθετους πλίνθους καί ἡ ὁποία βρίσκεται ἐξωτερικά στόν τοῖχο τοῦ ἐξωνάρθηκα καί δεξιά τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ Κυριακοῦ, ἀλλά καί σύμφωνα μέ τήν κτιτορική ἐπιγραφή στό ἐσωτερικό, ὁ ἐξωνάρθηκας καί ὁ νάρθηκας (Λιτή) τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων κτίστηκαν τό 1804. Τήν πρωτοβουλία γιά τήν ἀνέγερση τῆς Λιτῆς πῆρε ὁ ἱερομόναχος Τιμόθεος πού ἀσκεῖτο στή γειτονική μέ τό Κυριακό Καλύβη τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου, γνωστή τότε ὡς Καλύβη τοῦ Προδρόμου, μιά πού ὁ πρῶτος ναός της ἦταν ἀφιερωμένος στόν Τίμιο Πρόδρομο. Γιά τήν ἱστόρηση, ἀργότερα, τῆς Λιτῆς μερίμνησε ἰδιαίτερα ὁ διάδοχος τοῦ Τιμοθέου ἱερομόναχος Γεράσιμος, ὁ ὁποῖος ἐκοιμήθη στή Σκόπελο κατά την περίοδο τῆς ἐκεῖ μετοικεσίας τῆς συνοδίας τῆς Καλύβης, τήν περίοδο τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως (1821-1830).

Ἡ Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶναι ἕνα πλούσια εἰκονογραφημένο ζωγραφικό σύνολο, στό ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἕνας συγκερασμός μεταξύ τῆς παραδοσιακῆς ἁγιορείτικης ζωγραφικῆς καί δανείων ἀπό τήν δυτική καί λαϊκή τέχνη σέ σημαντικό βαθμό. Ἐδῶ –σέ σχέση μέ τόν κυρίως ναό[21]–

20. *Enev Mihail*, Mount Athos, δ.π., σ. 342.

21. Ὁ κυρίως ναός τοῦ Κυριακοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀνηγέρθη τό 1745 καί ἱστορήθηκε τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰ., τό πιθανότερο τήν περίοδο 1759-1765, μέ κτητορική μέριμνα τοῦ λογίου ἱερομονάχου Ἰωνᾶ Καυσοκαλυβίτου (+1765) ἐκ τῆς Καλύβης τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου. Ἡ ἁγιογράφησή του ἀποδόθηκε ἀπό τόν ὑποφαινόμενο στόν ἱερομόναχο Παρθένιο τόν ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων τόν Σκοῦρτο καί τό ἐργαστήριό του (βλ. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, Μεταβυζαντινή τέχνη στή Σκήτη Καυσοκαλυβίων, δ.π., σ. 341-345). Ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος [περί αὐτοῦ βλ. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἱερομόναχος Παρθένιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων, δ.π. *τοῦ ἰδίου*, «Ὁ γέροντας τοῦ ἁγίου Μακαρίου ἐπισκόπου Κορίνθου, ἱερο-

κυριαρχεῖ μία μπαρόκ διακοσμητική διάθεση, ἐντύπωση πού ἐντείνεται ἀπό τήν κάλυψη ἐλεύθερων ἐπιφανειῶν μέ τοπιογραφικά θέματα, ὅπως αὐτά στό ἐπιχρισμένο γείσο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, ὅπου συναντοῦμε μικρογραφικές παραστάσεις τοπίων πού θυμίζουν ἔντονα ἀντίστοιχες διακοσμήσεις ἀρχοντικῶν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἄλλα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά εἶναι οἱ ἀνάγλυφοι χρυσοί φωτοστέφανοι πού φέρουν οἱ ἅγιοι, τουλάχιστον τῆς κατώτερης εἰκονογραφικῆς ζώνης, διακοσμημένοι μέ στικτά καί ἀνάγλυφα κοσμήματα, τά ἐκτεταμένα χρυσώματα, ἡ χρήση ἔντονων χρωμάτων ἰδίως στίς συνθέσεις καί πλούσιου διακόσμου καί δανείων ἀπό τό μπαρόκ, τά γραπτά πλαίσια πού μιμοῦνται τά ἀνάγλυφα δυτικά γύψινα, τό γαλάζιο βάθος τῶν τοιχογραφιῶν τό ὁποῖο φέρει διάστικτα χρυσά ἀστέρια, ἡ ἐπιτήδευση στήν ἐνδυματολογία καί γενικά ἡ προσπάθεια γιά φυσιοκρατική ἀπόδοση χώρου καί μορφῶν. Τά κοσμήματα ἐπί τῶν ἀμφίων καί ἄλλων ἐνδυμάτων ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀπό ἀνατολίτικα πολύτιμα ὑφάσματα.

Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Λιτῆς τοῦ Κυριακοῦ εἶναι ἀφηγηματική καί συνδυάζεται μέ ἀρκετά στοιχεῖα μιᾶς ἐκλαϊκευμένης μορφῆς μπαρόκ καί ροκοκό[22].

Ἡ ταυτότητα τοῦ ζωγράφου τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν καί τοῦ ἐργαστηρίου του ἀνιχνεύεται στή σωζόμενη ὑπέρθυρη ἐπιγραφή, πού βρίσκεται πάνω ἀπό τή νότια πύλη εἰσόδου τοῦ ἐσωνάρθηκα (Λιτῆς) (ἐσωτερικά):

ΟΥΤΟΣ Ο ΙΕΡΟΣ ΝΑΡΘΗΞ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΕΙ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 1804 ΕΤΟΣ. ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΕΝ ΤΩΝ ΕΝΤΑΥΘΑ ΠΑΤΕΡΩΝ ΤΗΣ ΣΚΗΤΕΩΣ ΔΑΠΑΝΗ ΔΕ ΤΩΝ ΒΟΗΘΗΣΑΝΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ. ΙΣΤΟΡΗΣΘΕΙ ΚΑΙ ΕΚΑΛΟΠΙΣΘΕΙ ΚΑΤΑ ΤΟ 1820 ΕΤΟΣ. ΠΑΡΑ ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΒΥΖΟΥ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΟΔΙΑΣ ΑΥΤΟΥ (Εἰκ. 9).

μόναχος Παρθένιος ὁ Σκοῦρτος ὁ ζωγράφος. Πρῶτες πληροφορίες γιά τήν πνευματική καί καλλιτεχνική αὐτήν προσωπικότητα τοῦ Ἁγίου Ὄρους», Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου Ὁ ἅγιος Μακάριος (Νοταρᾶς) - Γενάρχης τοῦ Φιλοκαλισμοῦ - Μητροπολίτης Κορίνθου καί ὁ περίγυρός του. Κόρινθος 9-13 Μαΐου 2005, Ἀθήνα 2006, σ. 409-437, 773-774] σχετιζόταν μέ τόν διάσημο συντοπίτη του ἱερομόναχο Διονύσιο (1670 - περ. 1746), γνωστό γιά τό ἔργο του «Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων» καί τοῦ ὁποίου ὀκτώ φορητές εἰκόνες ἐντοπίσαμε πρόσφατα στή Σκήτη (βλ. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, Μεταβυζαντινή τέχνη στή Σκήτη Καυσοκαλυβίων, ὅ.π., σ. 347-350). Ἡ τέχνη τοῦ ἱερομονάχου Παρθενίου καί τοῦ ἐργαστηρίου του ἐντάσσεται στό ἀνανεωτικό καλλιτεχνικό ρεῦμα, καθαρά ἁγιορείτικο, πού ἐμφανίζεται τό πρῶτο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ. καί προτείνει τήν ἐπιστροφή καί ἀντιγραφή τῶν παλαιότερων προτύπων τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καί κυρίως τῆς συμβατικά λεγόμενης «Μακεδονικῆς» Σχολῆς.

22. Τά καλλιτεχνικά αὐτά ρεύματα ἐπικρατοῦσαν τήν ἐποχή αὐτή στήν Δυτική Εὐρώπη. Ἔγιναν ὅμως γνωστά στόν χῶρο τῆς Βαλκανικῆς κυρίως μέσα ἀπό τήν ἐμφάνισή τους στίς παραδουνάβιες χῶρες.

Κάνοντας στή συνέχεια τῆς μελέτης μας μία συνοπτική περιγραφή τοῦ πολύ πλούσιου εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς Λιτῆς[23] θά σταθοῦμε στά παρακάτω:

Στόν τροῦλο τῆς Λιτῆς, ὁ ὁποῖος θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι εἶναι ἀρκετά μεγαλύτερος σέ διάμετρο ἀπό τόν ἀντίστοιχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀπεικονίζεται ἡ ἐντυπωσιακή παράσταση τῆς Παναγίας Πλατυτέρας μέ χορό ἀγγέλων νά ἀκολουθεῖ στήν ἑπόμενη ζώνη (Εἰκ. 10). Ἀκολουθοῦν οἱ Δίκαιοι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Ἰωσήφ, Ἄβελ, Σήθ, Ἐνώς, Τωβίτ, Ἐνώχ, Ἐλεάζαρ, Ἰώβ, Νῶε, Σήμ, Ἰάφεθ, Ράγαβ, Ἔβερ, Φάλεκ, Σάλα καί Καϊνάν, ἐνῶ στά λοφία τοῦ τρούλου ἔχουμε τέσσερις ἀπό τούς μεγάλους ἁγίους ὑμνογράφους τῆς Ἐκκλησίας, τούς Ρωμανό τόν Μελωδό, Ἰωσήφ τόν Ὑμνογράφο, Ἐφραίμ Καρίας (Εἰκ. 11) καί Ἀνδρέα Κρήτης. Οἱ μορφές πολλῶν ἄλλων ἁγίων ὑμνογράφων σέ στηθάρια κοσμοῦν καί τίς ἀκμές τῶν τεσσάρων τόξων πού ἀνακρατοῦν τόν τροῦλο (Εἰκ. 12, 13). Συγκεκριμένα εἰκονίζονται οἱ παρακάτω ὑμνογράφοι μέ τίς χαρακτηριστικές τους ἐπιγραφές: Λέων ὁ Δεσπότης (πού θά πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τόν Λέοντα ΣΤ΄ τόν Σοφό), ὁ ποιητής Βυζάντιος, Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, Ἰωάννης Εὐχαΐτων, Συμεών ὁ Θαυμαστορείτης, Ἀνατόλιος ὁ Πατριάρχης, Φιλόθεος ὁ Πατριάρχης, Γερμανός ὁ Πατριάρχης, Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, Γεώργιος Νικομηδείας, Χριστοφόρος ὁ Πρωτασικρίτης, Ἀνδρέας ὁ Πύρρος, Στέφανος ὁ Ἁγιοπολίτης, Σέργιος ὁ Ἁγιοπολίτης, Βασίλειος ὁ Πιγεριώτης, ὁ ποιητής Βαβύλας, Κυπριανός, Θεοφάνης ὁ Γραπτός καί ὁ ποιητής Ἀρσένιος. Πρόκειται γιά τή μοναδική περίπτωση πού εἰκονογραφοῦνται τόσο ἐκτεταμένα –συγκεκριμένα 23 στόν ἀριθμό– ἱεροί ὑμνογράφοι τῆς Ἐκκλησίας στήν ἁγιορείτικη μνημειακή ζωγραφική, παρ' ὅλο πού τό θέμα δέν εἶναι ἄγνωστο στήν ἱερά χερσόνησο (π.χ. καθολικό μονῆς Ἐσφιγμένου, μονή Γρηγορίου).

Στόν δυτικό τοῖχο κυρίαρχη εἶναι ἡ μεγάλων διαστάσεων παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας - Τελευταίας Κρίσης (Εἰκ. 14), ἐνῶ στήν κάτω ζώνη ἀπεικονίζονται κυρίως Ἁγιορεῖτες Ὅσιοι (Εἰκ. 15). Συγκεκριμένα ἀπεικονίζονται ὁ ὅσιος Σίμων «ὁ Σιμωνοπετρίτης», ὁ ὅσιος Παῦλος ὁ Ξηροποταμηνός (Εἰκ. 16), ὁ ὅσιος Διονύσιος «ὁ ἐν τῷ Ὀλύμπῳ», ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὁ ἅγιος Νήφων Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὁ «ἅγιος ἱερομάρτυς Κοσμᾶς», ὁ ὅσιος Διονύσιος «τῆς τοῦ Διονυσίου», ὁ ὅσιος Γρηγόριος «τῆς τοῦ Γρηγορίου», οἱ τοπικοί ὅσιοι Πέτρος Ἀθωνίτης καί Νήφων Καυσο-

23. Στά σχέδια πού θά παρατεθοῦν στό τέλος τῆς παρούσας μελέτης ἡ σχεδιαστική ἀποτύπωση τῶν χώρων τῆς Λιτῆς (κυρίως νάρθηκας, βόρειος καί νότιος νάρθηκας), καθώς καί τό ὑπόμνημα τῶν εἰκονογραφικῶν παραστάσεων ἔγιναν ἀπό τούς ἐκλεκτούς θεολόγους-ἀρχαιολόγους Γ. Φουστέρη καί Ν. Τουτό, στό πλαίσιο σχετικοῦ προγράμματος τῆς Ἁγιορειτικῆς Ἑστίας. Στά ὑπομνήματα καταγράφονται οἱ ἐπιγραφές πού φέρουν οἱ παραστάσεις, ἐνῶ οἱ ἀριθμοί ἀντιστοιχοῦν σέ συγκεκριμένο χῶρο τοῦ ναοῦ, ὅπως δείχνεται στό ἀντίστοιχο σχέδιο.

καλυβίτης, ὁ ὅσιος Νεκτάριος «ὁ ἐνασκήσας ἐν τῇ τῶν Καρεῶν», ὁ ὅσιος Γεννάδιος ὁ Βατοπεδινός καί ὁ ὅσιος Γαβριήλ ὁ Ἴβηρ. Ἡ ἱστόρηση τοῦ ἁγίου Σεραφείμ «τοῦ ἐξ Ἀγράφων», ἐπισκόπου Φαναρίου, ἀνάμεσά τους –ἄν καί δέν ἀνήκει στήν παραπάνω χορεία– σχετίζεται μέ τήν ἁγραφιώτικη καταγωγή τόσο τοῦ κτίτορα τῆς Σκήτης, ὁσίου Ἀκακίου τοῦ Καυσοκαλυβίτου[24], καί τοῦ κτίτορα τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ Κυριακοῦ, ἱερομονάχου Ἰωνᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτου[25], ὅσο καί μέ τήν ἐπίσης ἁγραφιώτικη καταγωγή πολλῶν ἀπό τούς ζωγράφους τοῦ συνεργείου πού ἱστόρησαν τή Λιτή (πλήν βεβαίως τοῦ πρώτου μεταξύ τους, Μητροφάνους μοναχοῦ). Στήν ἴδια ζώνη ἀπεικονίστηκε, ὅπως ἀναφέραμε, καί ὁ ὅσιος Διονύσιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ. Νά ὑπογραμμίσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Φιλοθεΐτης ὅσιος εἶναι καί ὁ ἱδρυτής τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος Σουρβιᾶς στό Πήλιο, μονή στήν ὁποία ἔγινε μεγαλόσχημος ὁ ἱδρυτής τῆς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων ὅσιος Ἀκάκιος[26].

Στούς ἄλλους τρεῖς τοίχους ἔχουμε: στήν ἀνώτερη ζώνη τοῦ νότιου τοίχου τήν παράσταση τοῦ μαρτυρίου τῶν Μακκαβαίων[27] καί στόν ἀνατολικό τοῖχο τήν παράσταση τῆς Ἀναστηλώσεως τῶν Εἰκόνων, τῆς Πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς ἐν Νικαίᾳ (Εἰκ. 17, 18) καί τῆς Ἁγίας Τριάδος μέ τή δυτικότροπη ἀπεικόνισή της. Οἱ εἰκοσιτέσσερις οἶκοι τῶν Χαιρετισμῶν τῆς Θεοτόκου ἀναπτύσσονται στή μεσαία ζώνη τοῦ βόρειου καί τοῦ νότιου τοίχου, καθώς καί στά κατώτερα σημεῖα τῶν μετώπων τῶν τόξων (Εἰκ. 19, 20). Πάνω ἀπό τούς μαρμάρινους κίονες καί στούς χώρους ἀνάμεσα στά τόξα τῆς βόρειας καί νότιας πλευρᾶς εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἤ σέ προτομή Προφῆτες καί Προφῆτιδες, ἀλλά καί Ὅσιοι καί Ἅγιες Μάρτυρες. Συγκεκριμένα ἀπεικονίζονται οἱ Προφῆτες Δανιήλ, Μαλαχίας[28] (Εἰκ. 20) καί Ἡσαΐας, ἡ Δικαία Ἰουδήθ[29] (Εἰκ. 20), οἱ ὅσιοι Ἰάκωβος ὁ Ἀσκητής, Παῦλος ὁ ἐν τῷ Λάτρῳ, Στέφανος ὁ Ὁμολογητής, Ποιμήν, Μωϋσῆς ὁ Αἰθίοψ, οἱ μάρτυρες Γοβδελαᾶς ὁ Πέρσης, Ζωτικός καί Σαλαμάνος, Χρύσανθος καί Δαρεία, Ἀδριανός καί Ναταλία, ἐνῶ στήν ἀνώτερη ζώνη τοῦ νότιου τοίχου, οἱ ὁσίες Φευρωνία, Εὐγενία, Εὐ-

24. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, Ἅγιος Ἀκάκιος Καυσοκαλυβίτης, ὅ.π.

25. *Αὐτόθι*.

26. Ὁ βασικός μάλιστα λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ Ὅσιος ἀφιέρωσε τή Σκήτη του στήν Ἁγία Τριάδα συνδέεται μέ τήν μονή τῆς μετανοίας του, Ἁγία Τριάδα Σουρβιᾶς (βλ. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ὁ ὅσιος Ἀκάκιος ὁ Καυσοκαλυβίτης, ἡ Ἱερά Σκήτη Ἁγίας Τριάδος Καυσοκαλυβίων καί ἡ Ἱερά Μονή Ἁγίας Τριάδος Σουρβιᾶς» στά ὑπό δημοσίευση Πρακτικά τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας «Ἅγιον Ὄρος - Πήλιο - Μαγνησία (15ος-20ός αἰώνας). Μία ἀμφίδρομη σχέση», Ἱερά Μητρόπολη Δημητριάδος, Βόλος 3-4 Δεκεμβρίου 2004.

27. Δημοσιεύθηκαν στό: *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἡ εἰκονογράφηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», ὅ.π., σ. 144.

28. Δημοσιεύθηκαν στό: *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἡ εἰκονογράφηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», ὅ.π., σ. 145.

29. *Αὐτόθι*.

πραξία, Ἐπιστήμη, Εὐφημία, Αἰκατερίνα, Βαρβάρα, Εὐδοκία, Πελαγία, Ἀναστασία ἡ Ρωμαία καί Μαρίνα.

Στήν κατώτερη ζώνη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔχουμε ὁλόσωμες τίς μορφές τῶν Δώδεκα Ἁγίων Ἀποστόλων (Εἰκ. 21), μέ κυρίαρχες αὐτές τῶν Πρωτοκορυφαίων Πέτρου καί Παύλου νά εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς πύλης εἰσόδου πρός τόν κυρίως ναό.

Ὅσον ἀφορᾶ τώρα στούς ἰδιαίτερους χώρους τῆς Λιτῆς, βόρειο καί νότιο νάρθηκα πού ἔχουν διαμορφωθεῖ ἐν εἴδει παρεκκλησίων, σημειώνουμε ἀκροθιγῶς τά ἑξῆς: στόν νότιο νάρθηκα, ὅπου βρίσκεται καί ἡ εἴσοδος πρός τόν ναό, ἔχουμε σ' ὁλόκληρη τήν ὀροφή σκηνές ἀπό τή ζωή τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς κυρίαρχης μονῆς Μεγίστης Λαύρας. Ἀναπτύσσονται οἱ σκηνές πού φέρουν τίς ἑξῆς μεγαλογράμματες ἐπιγραφές: *Ὁ Ἅγιος θεραπεύει τοῦ μοναχοῦ τόν πόδα, Τὸ θαλάσσιον ὕδωρ δι' εὐχῆς πότιμον ἐποίησεν ὁ Ἅγιος* (Εἰκ. 22), *Τοῦ πλοίου ἀνατραπέντος τοὺς ἐν αὐτῷ ἐρρύσατο ὁ Ἅγιος, Ὁ Ἅγιος ἐκ τῆς μονῆς διὰ σταυροῦ τοὺς δαίμονας ἐκδιώκει, Ὁ Ἅγιος ἐκ τῆς μονῆς διάρε τοὺς οἰκοδόμους μοναχοὺς ἐποίησε, Ἡ κοίμησις τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, Ἡ Θεοτόκος στρέφει τὸν Ἅγιον καί πρὸς τὴν οἰκοδομὴν θαρρύνει, Ὁ Ἅγιος θεραπεύει τὸν ὑδρωπικόν, Διὰ προσταγῆς τῆς Θεοτόκου ὕδωρ ἐκβλύζει ὁ Ἅγιος.*

Ἀπό τίς ὑπόλοιπες τοιχογραφίες τοῦ παραπάνω τμήματος τῆς Λιτῆς ξεχωρίζουμε τίς μεγάλες παραστάσεις τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (Εἰκ. 23), τῆς «Ψυχοσωτήριας καί Οὐρανοδρόμου Κλίμακος» τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου (Εἰκ. 24), τοῦ τῆς Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου, πού ἱστορήθηκε στόν ἀτύμπανο τρούλο πού κεῖται πάνω ἀπό τίς προηγούμενες σκηνές[30] (Εἰκ. 25), δύο παλαιοδιαθηκικές σκηνές, τῆς Βρεφοκτονίας τοῦ Ἡρώδη (Εἰκ. 26) καί τῆς Παραβολῆς τοῦ Ἀσώτου Υἱοῦ[31] (Εἰκ. 27, 28) καθώς καί τίς ἀπεικονίσεις ἀρχετῶν Ἁγιορειτῶν Νεομαρτύρων[32]. Ἀνάμεσα στούς τελευταίους ὑπογραμμίζουμε τήν παρουσία τῶν Ἰβηροσκητιωτῶν Ὁσιομαρτύρων Εὐθυμίου, Ἰγνατίου, Ἀκακίου, πού μαρτύρησαν στά 1814, 1814, 1815 ἀντίστοιχα, πέντε χρόνια δηλ. πρίν τήν ἱστόρηση τῆς Λιτῆς, καθώς καί τοῦ Ὁσιομάρτυρος Ἀγαθαγγέλου τοῦ Ἐσφιγμενίτου, πού μαρτύρησε τό 1818, δύο μόλις χρόνια πρίν ἀπό τήν ἱστόρηση τῆς Λιτῆς. Οἱ σύγχρονες μέ τήν ἱστόρηση τῆς Λιτῆς ἀπεικονίσεις τῶν παραπάνω νεομαρτύρων, ἐκτός ἀπό τήν εἰκονογραφική

30. Πρώτη δημοσίευση στό: *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἡ εἰκονογράφηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», ὅ.π., σ. 143.

31. Πρώτη δημοσίευση στό: *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἡ εἰκονογράφηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», ὅ.π., σ. 147.

32. Δημοσιεύθηκαν στό: *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου - Μ. Βαρβούνη*, Καυσοκαλυβίτικα Νεομαρτυρολογικά. Ὑμναγιολογικά κείμενα περί νεομαρτύρων ἀπό τή Βιβλιοθήκη τῆς Ἱερᾶς Σκήτης τῶν Καυσοκαλυβίων Ἁγίου Ὄρους, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 280-284.

τους ἀξία, μιά πού τό πιθανότερο εἶναι ὁ ζωγράφος Μητροφάνης καί τό συνεργεῖο του νά γνώριζαν κάποιους ἀπ' αὐτούς τούς Νεομάρτυρες, ὁπότε καί νά ἀπαθανάτισαν στίς τοιχογραφίες αὐτές τά προσωπογραφικά τους χαρακτηριστικά, ἐπιπλέον δείχνουν τή μεγάλη ἀπήχηση καί καταξίωση πού εἶχε τό μαρτύριό τους στή συνείδηση τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Τέλος, δέν θά πρέπει νά παραλείψουμε τήν ἀπεικόνιση στόν ἴδιο χῶρο τοῦ νεομάρτυρα Νικολάου τοῦ ἐξ Ἀγράφων, πού ὑπογραμμίζει ἐκ νέου τήν ἀγραφιώτικη καταγωγή μελῶν τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Μητροφάνη.

Ἀπό τά ὑπόλοιπα θέματα τοῦ χώρου αὐτοῦ τοῦ νότιου νάρθηκα ἀναφέρουμε τό μαρτύριο τῶν ἁγίων Γεωργίου, Δημητρίου, Μηνᾶ, Εὐγράφου καί Ἑρμογένους, αὐτό τῶν Ἁγίων Πέντε Μαρτύρων Εὐστρατίου, Εὐγενίου, Ὀρέστου, Μαρδαρίου καί Αὐξεντίου, τήν Ἀναληψη τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ[33], τή σύνθεση μέ τό μαρτύριο τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, τίς ἀπεικονίσεις τῶν ὁσίων Δομετιανοῦ, Ἰωάννου Παλαιολαρίτη καί Βασιλείου τοῦ Νέου, καθώς καί τήν ἰδιαίτερα συμβολική γιά τούς μοναστές τῆς Σκήτης παράσταση, πού ἱστορήθηκε δίπλα ἀκριβῶς ἀπό τήν πύλη ἐξόδου καί ἡ ὁποία φέρει τή χαρακτηριστική ἐπιγραφή: *Οὗτοι εἰσὶν οἵτινες ἐξερχόμενοι ἐκ τῆς Ἀγυπνίας σύρονται ὑπό τοῦ διαβόλου* (Εἰκ. 29).

Στό βόρειο ἀπό τά τρία κλίτη τῆς Λιτῆς τοῦ Κυριακοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος –πού στά σχέδια (στό τέλος τῆς παρούσας μελέτης) σημειώνεται ὡς βόρειος νάρθηκας– καί συγκεκριμένα στήν ὀροφή (οὐρανία) του, καθώς καί στήν πρώτη ζώνη ὅλων τῶν τοίχων τοῦ κλίτους ἀναπτύσσεται ἕνας πλήρης εἰκονογραφικός κύκλος μέ τή ζωή καί τά θαύματα τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Καυσοκαλύβη (περ. 1265-70)[34]. Θά πρέπει ἐδῶ νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἀπεικονίζονται σκηνές ἀπό τόν Βίο τοῦ ὁσίου Μαξίμου, κάτι πού δίνει στόν ζωγράφο μας τή δυνατότητα νά ἐκδηλώσει τό χάρισμά του στή δημιουργία νέων συνθέσεων. Περιλαμβάνονται οἱ ἑξῆς δέκα σκηνές πού καλύπτουν τήν ὁσιακή βιοτή τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἡσυχαστοῦ Ἀγορείτου ὁσίου τοῦ 14ου αἰ., στοῦ ὁποίου ἄλλωστε τήν προσωνυμία ὀφείλει τήν ὀνομασία της ἡ Σκήτη:

α) Ἡ σκηνή εἶναι πολυσύνθετη. Ἐντός τοῦ περιβόλου τῆς Μεγίστης Λαύρας πού παριστάνεται μέ πλούσια κτίρια, τείχη καί πύργους, ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται σέ τρεῖς ἐπιμέρους σκηνές πού εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπό τόν Βίο τοῦ ὁσίου Μαξίμου καί εἰδικά τήν περίοδο πού αὐτός ἔζησε στήν Λαύρα (Εἰκ.

33. Δημοσιεύθηκαν στό: *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, «Ἡ εἰκονογράφηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», ὅ.π., σ. 145.

34. *Παταπίου μοναχοῦ Καυσοκαλυβίτου*, Ὁ ὅσιος Μάξιμος ὁ Καυσοκαλύβης. Ἁγιολογία - Ὑμνογραφία - Τέχνη, (δακτυλογρ. διπλωματική μεταπτυχιακή ἐργασία), Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006. Στή μελέτη αὐτή ὑπάρχει ὅλη ἡ περί τοῦ ὁσίου Μαξίμου βιβλιογραφία.

30). Συγκεκριμένα: α) ὁ Ὅσιος συμβουλεύεται δύο μοναχούς, προφανῶς γιά ποιό τρόπο μοναχικῆς ζωῆς νά ἀκολουθήσει, β) ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται καθιστός ἔξω ἀπό τό Καθολικό νά διαβάζει βιβλίο, τό πιθανότερο περιέχον τούς βίους τῶν ὁσίων Πέτρου καί Ἀθανασίου τῶν Ἀθωνιτῶν, γ) ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται ἐντός τοῦ Καθολικοῦ τῆς Λαύρας νά εἰσακούει τά κελεύσματα τῆς Θεοτόκου πού εικονίζεται βρεφοκρατοῦσα ἐντός νεφελῶν.

Ἐπιγραφή: *Ἡ Θεοτόκος κελεύει τὸν ἅγιον ν' ἀνέλθῃ εἰς τὸν Ἄθωνα.*

β) Ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται πάνω στήν κορυφή τοῦ Ἄθω, στήν ὁποία διακρίνεται καί παρεκκλήσι, νά συνομιλεῖ μέ τήν Κυρία Θεοτόκο βρεφοκρατοῦσα, ἡ ὁποία κρατᾶ ἀνοικτό εἰλητάριο μέ τήν ἐπιγραφή: *Λάβε τὴν χάριν κατὰ δαιμόνων καὶ κατίκησαι...* Τό κείμενο τοῦ εἰλητάριου εἶναι παρμένο ἀπό τόν Βίο τοῦ Ὁσίου.

Ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος Μάξιμος συνομιλεῖ μὲ τὴν Θεοτόκον.*

Στό εἰλητάριο τοῦ Ὁσίου: *Χαῖρε κεχαριτωμένη ὁ Κύριος μετὰ σοῦ.* Καί τό κείμενο αὐτό εἶναι παρμένο –ὅπως τό προηγούμενο– ἀπό τόν Βίο τοῦ ὁσίου Μαξίμου.

γ) Ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται στίς ὑπώρειες τοῦ Ἄθω νά συνομιλεῖ μέ ἕναν ἡλικιωμένο μοναχό. Καί οἱ δύο εἶναι καθιστοί καί φέρουν πλήρη μοναχική περιβολή. Ὁ ἡλικιωμένος μοναχός κρατᾶ ἀνοικτό εἰλητάριο.

Ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος Μάξιμος ὀνειδίζεται ὡς πεπλανημένος.*

Στό εἰλητάριο: *...ἐνόμισεν ὅτι ἐπλανήθη ὁ διορθ*[...]. Τό κείμενο παραφράζει τό σχετικό ἀπόσπασμα τοῦ Βίου: *Ὁ δὲ γέρων ταῦτα ἀκούσας ἔδοξεν πλάνην εἶναι τὸ ὁραθέν· διὰ τοῦτο καὶ προσῆψεν αὐτῷ τῆς πλάνης τὸ ὄνομα, τὸν φωστῆρα πλανημένον ἀποκαλῶν ὁ ἀνόητος.*

δ) Ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται μαζί μέ τόν ὅσιο Γρηγόριο τόν Σιναΐτη ἐντός ταπεινῆς καλύβης. Καί οἱ δύο τους εἶναι καθήμενοι καί συνομιλοῦν καθώς φαίνεται μέ μεγάλη σοβαρότητα. Ὁ ὅσιος Μάξιμος φοράει μόνο ἐσώρασο καί τό μοναχικό του σχῆμα, ἐνῶ ὁ ὅσιος Γρηγόριος φέρει πλήρη μοναχική περιβολή μετά μανδύου. Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ ζωγράφος θέλει πιθανόν νά ὑποδηλώσει τήν ὑπεροχή τοῦ ὁσίου Γρηγορίου, ὡς διδασκάλου τῆς νοερᾶς προσευχῆς.

Ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος Μάξιμος συνομιλεῖ μὲ τὸν Σιναΐτην Γρηγόριον.*

ε) Εἰκονίζεται ὁ Ὅσιος μόνο μέ τό ἐσώρασό του καί ἁπλωμένα τά χέρια, νά ἵπταται διαέριος, πάνω ἀπό τά δένδρα. Στό ἄνω μέρος τῆς παράστασης, πίσω ἀπό ἕνα βράχο, εἰκονίζεται ἐπιμελῶς κρυμμένος μοναχός. Προφανῶς πρόκειται γιά τόν Θεοφάνη Περιθεωρίου, τόν βιογράφο τοῦ ὁσίου Μαξίμου, ὁ ὁποῖος –ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ στό κείμενό του, εἶδε τόν Ὅσιο κυριολεκτικά νά ἵπταται.

Ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος πέταται ἐν τῷ ἀέρι.*

ζ) Ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται ἔξω ἀπό ἕνα σπήλαιο νά συνδιαλέγεται μέ δύο

βασιλεῖς, οἱ ὁποῖοι φαίνεται νά τόν ἀκοῦν προσεκτικά. Καί οἱ τρεῖς τους εἶναι καθισμένοι. Ὁ Ὅσιος φοράει μόνο τό ἐσώρασό του, ἐνῶ οἱ βασιλεῖς – οἱ ὁποῖοι δέν εἶναι ἄλλοι ἀπό τόν Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγο καί Ἰωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό– εἶναι ἐνδεδυμένοι μέ πλήρη βασιλική περιβολή. Ἡ παράσταση ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἀνιστορική, καθώς εἶναι γνωστό ἀπό τόν Βίο τοῦ ὁσίου Μαξίμου ὅτι οἱ δύο βασιλεῖς ἐπισκέφθηκαν τόν Ὅσιο μή φορῶντας τά βασιλικά τους ἐνδύματα.

Ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος προφητεύει τοῖς βασιλεῦσι τά ἐσόμενα.*

η) Πολυσύνθετη σκηνή. Στό ἀριστερό μέρος τῆς σύνθεσης εἰκονίζεται ὁ Ὅσιος σέ νεανική ἡλικία νά κατασκευάζει μία καλύβη ἀπό κλαδιά, ξύλα καί χόρτα. Φέρει ἐσώρασο καί τό μεγάλο σχῆμα του, ἐνῶ στό ἀριστερό του χέρι κρατᾶ δέσμη ξερῶν χόρτων. Ἡ σκηνή φέρει τήν ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος κατασκευάζη καλύβας ἐκ χόρτου.*

Σέ συνεχόμενη σκηνή ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται νά κρατᾶ ἀναμμένο δαυλό μέ τόν ὁποῖο μόλις ἔχει πυρπολήσει μία καλύβη. Τέλος, στό δεξιό μέρος τῆς σύνθεσης, εἰκονίζεται ὁ Ὅσιος νά ἀναχωρεῖ. Μέ τό δεξί χέρι κρατᾶ ραβδί ἐνῶ μέ τό ἀριστερό του ἕνα ἔνδυμα, τό ὁποῖο κρέμεται ἀπό τόν δεξιό του ὦμο. Ἡ σκηνή φέρει τήν ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος πυρπολεῖ τάς καλύβας αὐτοῦ καί ἀναχωρεῖ.*

θ) Ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται φορῶντας τό ἐσώρασό του καί τό μοναχικό του σχῆμα στήν κορυφή τοῦ Ἄθω, ἡ ὁποία δοκιμάζεται ἀπό σφοδρούς κεραυνούς καί ἀστραπές. Τόν Ὅσιο περιβάλλουν πολυάριθμοι δαίμονες κρατῶντας βέλη καί σφενδόνες μέ τά ὁποῖα τόν πειράζουν καί προσπαθοῦν νά τόν ἐκφοβίσουν.

Ἐπιγραφή: *Ὁ Ἅγιος πειραζόμενος ὑπό τῶν δαιμόνων.*

ι) Ὁ Ὅσιος εἰκονίζεται ἤδη κεκοιμημένος, μέ πλήρη μοναχική περιβολή (πλήν τοῦ μανδύου), ἔξω ἀπό σπήλαιο, νά ὁδηγεῖται ἀπό δύο μοναχούς σέ ἀνοικτό μνῆμα. Στό ἄνω μέρος τῆς παράστασης εἰκονίζεται Ἄγγελος Κυρίου νά φεύγει κρατῶντας στά χέρια του τήν ψυχή τοῦ Ὁσίου, πού φέρει κατά τήν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία μορφή βρέφους.

Ἐπιγραφή: *Ἡ κοίμησις τοῦ Ἁγίου Μαξίμου.*

Στόν ἴδιο χῶρο τῆς Λιτῆς βρίσκονται οἱ πολυάριθμες καί ἐξ ἴσου ἀφηγηματικές σκηνές ἀπό τή ζωή καί τό μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου καί τῆς οἰκογενείας του. Οἱ τελευταῖες ἀπεικονίσεις σχετίζονται φυσικά μέ τό γεγονός ὅτι ὁ κατ' οὐσίαν κτίτορας τῆς Λιτῆς τοῦ Κυριακοῦ, ἱερομόναχος Τιμόθεος ὁ Καππαδόκης, μόναζε στήν Καλύβη τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου. Σέ κάποια ἀπό τίς σκηνές αὐτές, στό ἐσωράχιο, ὁ ζωγράφος ἀποδίδει μέ ρεαλισμό καί ἀκρίβεια τά προσωπογραφικά χαρακτηριστικά καί τίς ἐνδυμασίες τῆς ἐποχῆς (Εἰκ. 31). Στόν κύκλο τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου βρίσκουμε τίς παρακάτω παραστάσεις, πού φέρουν τίς ἑξῆς σχετικές μεγαλογράμματες ἐπιγραφές: *Ὁ Χριστός*

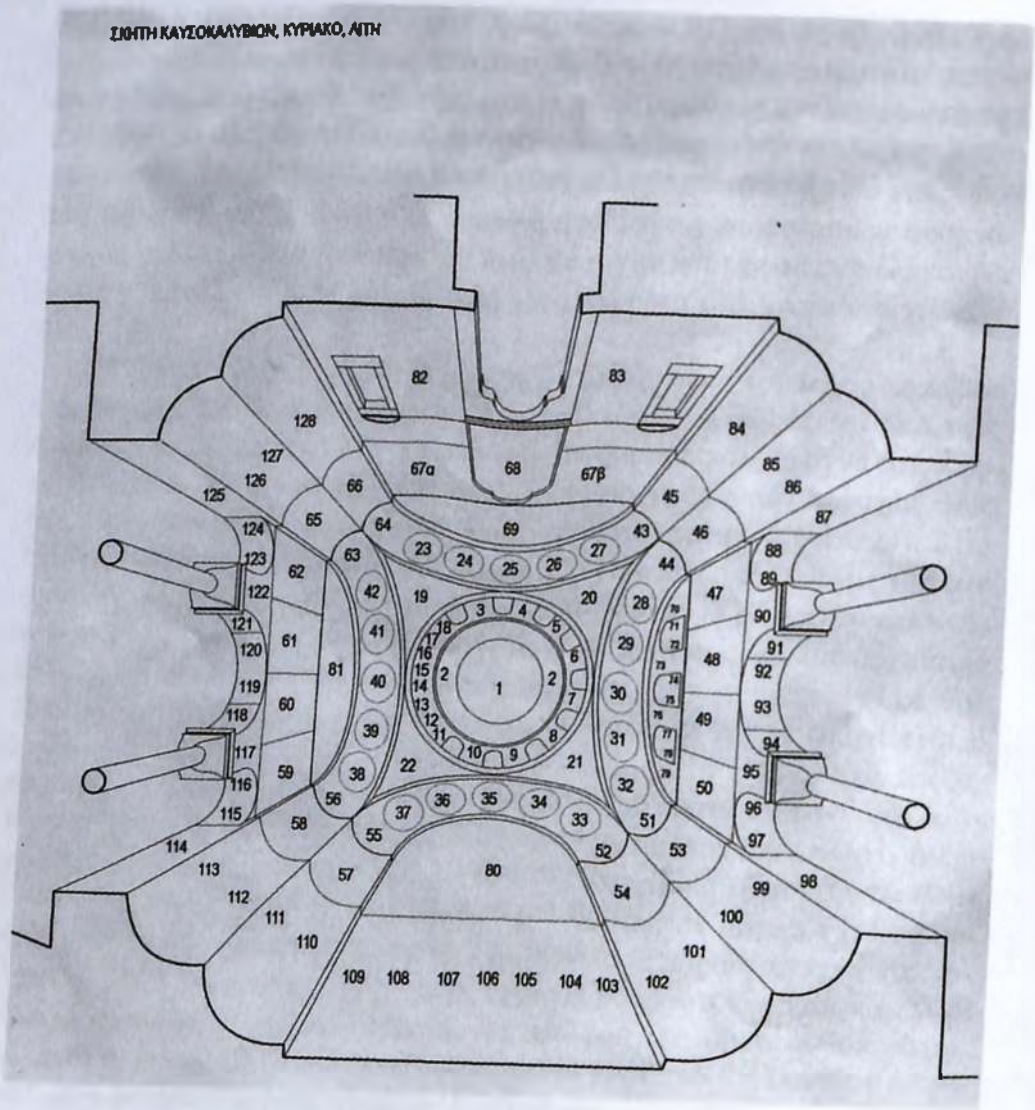
φαίνεται τῷ Ἁγίῳ ἐπὶ τῶν κεράτων τῆς ἐλάφου, Ὁ Ἅγιος εὑρίσκει παραδόξως τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα, Ὁ βασιλεὺς προϋπαντεῖ τὸν Ἅγιον Εὐστάθιον (Εἰκ. 32), *Ὁ Ἅγιος φιλοξενεῖ τοὺς ζητοῦντας αὐτὸν στρατιῶτας, Ὁ ναύτης κρατεῖ τὴν γυναῖκα τοῦ Ἁγίου, Οἱ παῖδες τοῦ Ἁγίου ἁρπάζονται ὑπό τοῦ θηρίου, Οἱ Ἅγιοι μένουσιν ἀβλαβεῖς ὑπὸ τοῦ λέοντος, Οἱ Ἅγιοι βαπτίζονται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου.* Ἱστορημένη εἶναι ἐπίσης παράσταση μέ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή πού εἰκονίζει τόν ἅγιο Εὐστάθιο καί τήν οἰκογένειά του νά προσεύχονται λίγο πρίν τό μαρτύριό τους μπροστά στό πυρωμένο χάλκινο βόδι.

Στόν ἴδιο χῶρο τῆς Λιτῆς ξεχωρίζουμε τό μαρτύριο τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Πέρσου, τήν παράσταση μέ τόν Μέγα Ἀντώνιο νά πειράζεται ἀπό τούς δαίμονες, τίς δύο σκηνές ἀπό τή ζωή τοῦ Λαυριώτη ὁσίου Ἰωάννη τοῦ Κουκουζέλη (Εἰκ. 33) καί σκηνές πού νοηματοδοτοῦν τή ζωή τῶν μοναχῶν. Μία ἀπ' αὐτές εἶναι ἡ παράσταση τοῦ Ἐσταυρωμένου μοναχοῦ (Εἰκ. 34). Στήν ἔντονα συμβολική αὐτή παράσταση πρωτότυπες εἶναι οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ δαίμονα τῆς πορνείας πού θυμίζει φτερωτό ἔρωτα, καθώς τά μάτια του καλύπτει δεμένο γύρω ἀπό τό πρόσωπό του μαντήλι (Εἰκ. 35), ὅπως καί τοῦ ἀρχοντικά ἐνδεδυμένου ἔφιππου ἄνδρα πού συμβολίζει τόν «μάταιο κόσμο» (Εἰκ. 36). Πάνω ἀπό τήν παράσταση καί σχετιζόμενα ἄμεσα μέ αὐτήν εἰκονίζεται ὁ Χριστός, σέ προτομή, μέσα σέ νεφέλη, ἐνῶ ὁ φωτοστέφανός του εἶναι ἐξαστράπτων. Στό ἕνα ἀπό τά δύο ἁπλωμένα χέρια του κρατᾶ στεφάνι ἀπό ἀμάραντα ἄνθη, ἐνῶ στό ἄλλο στέμμα. Στήν ἀγκαλιά τοῦ Κυρίου ὑπάρχει ἀνοικτό εὐαγγέλιο μέ γραμμένο τό μικρογράμματο εὐαγγελικό λόγιο: *Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν ἀπαρνησάσθω ἑαυτόν, καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθείτω μοι.* Σημειώνουμε τίς ἐπίσης διδακτικές παραστάσεις μέ τίς ἐπιγραφές: *Τυφλὸς τυφλὸν ὁδηγῶν ἀμφότεροι εἰς βόθρον πεσοῦνται* καί *Τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος τοῦ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου, τὴν δὲ δοκόν...* ὅπως καί ἐκείνην μέ τόν Ἀββᾶ Σισώη νά φιλοσοφεῖ τό μυστήριο τοῦ θανάτου μπροστά στόν ἀνοικτό τάφο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Τέλος, στόν ἴδιο χῶρο τοῦ βόρειου κλίτους τῆς Λιτῆς ἀπεικονίζονται δύο σκηνές ἀπό τό μαρτύριο ἑνός ἀπό τούς Καυσοκαλυβίτες Ἁγίους, τοῦ ὁσιομάρτυρα Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἀγαρηνῶν, πού βαπτίστηκε στή Σκήτη καί μαρτύρησε στήν Κωνσταντινούπολη τό 1819, ἕνα χρόνο δηλ. πρίν τήν ἱστόρηση τῆς Λιτῆς. Φέρουν τίς ἐπιγραφές: *Ὁ Ἅγιος διὰ πνιγμονῆς τελειοῦται* καί *Ὁ ἅγιος νεομάρτυς Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Ἀγαρηνῶν τείνεται ἐπί τοῦ ξύλου.*

Φεύγοντας ἀπό τόν χῶρο τῆς Λιτῆς καί εἰσερχόμενοι στόν κυρίως ναό δέν θά πρέπει να παραλείψουμε νά δοῦμε ἱστορημένους τούς ὁσίους Μακάριο τόν Αἰγύπτιο, Μακάριο τόν Ἀλεξανδρέα, Λέοντα τόν ἐρημίτη καί Νικηφόρο τῆς μονῆς τοῦ Μηδικίου (Εἰκ. 37). Οἱ παραστάσεις εἶναι ἱστορημένες ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήριο τοῦ μοναχοῦ Μητροφάνη τοῦ ἐκ Βιζύης, τό

ὁποῖο ἀνέλαβε νά συμπληρώσει ἕνα μικρό τμῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ πού βρίσκεται πάνω ἀπό τή νότια πύλη εἰσόδου σ' αὐτόν καί ἡ ὁποία ἀνοίχθηκε μετά τήν κατασκευή τοῦ νάρθηκα. Ἡ ἱστόρηση τοῦ ὁσίου Νικηφόρου πιθανόν νά σχετίζεται μέ τήν ἀνάμνηση τοῦ γέροντα τοῦ ζωγράφου μας, Νικηφόρου Α΄, καθώς καί ἑνός ἀπό τά λοιπά μέλη τοῦ ἐργαστηρίου, Νικηφόρου Β΄.

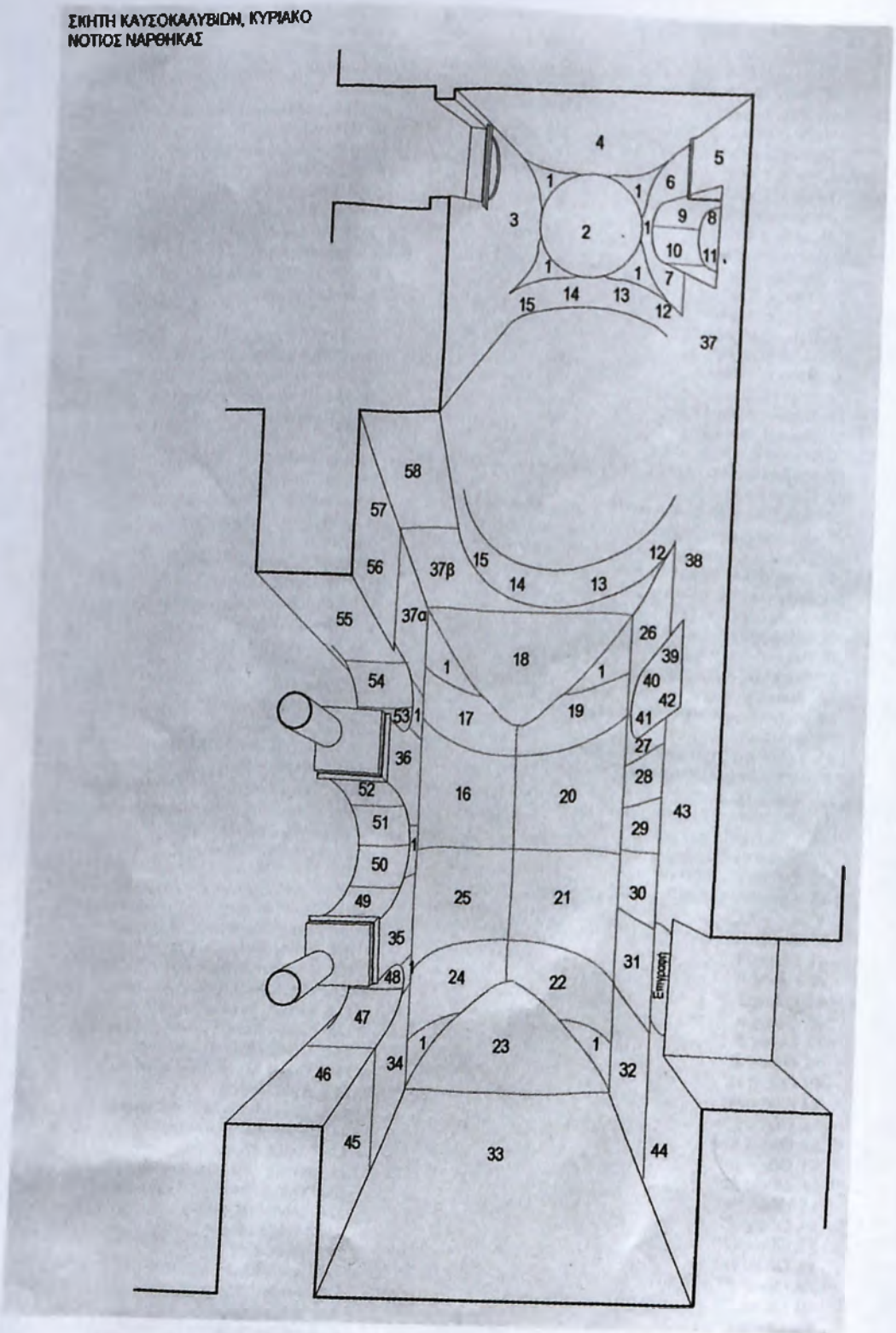

ΣΙΘΗΤΗ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΩΝ, ΚΥΡΙΑΚΟ, ΑΤΗ

Α. Αἰτή (κεντρικὸ κλίτος)

1. Θεοτόκος Πλατυτέρα
2. Ἄγγελοι-Χερουβείμ
3. Δίκαιος Ἰωσήφ
4. Δίκαιος Ἄβελ
5. Δίκαιος Σήθ
6. Δίκαιος Ἐνώς
7. Δίκαιος Ἰαφέτ
8. Δίκαιος Ἐνώχ
9. Δίκαιος Ἐλεάζαρ
10. Δίκαιος Ἰαβέ
11. Δίκαιος Νῶε
12. Δίκαιος Σήμ
13. Δίκαιος Ἰακώβ
14. Δίκαιος Ραγαύ
15. Δίκαιος Ἔβερ
16. Δίκαιος Φάλεκ
17. Δίκαιος Σάλα
18. Δίκαιος Καϊνάν
19. Ἔφραιμ ὁ Καρίας
20. Ἰωσὴφ ὁ ὑμνογράφος
21. Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός
22. Ἀνδρέας Κρήτης
23. Ἀναστάσιος Κωνσταντινουπόλεως, ποιητής
24. Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως, ποιητής
25. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, ποιητής
26. Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, ποιητής
27. Γεώργιος Νικομηδείας, ποιητής
28. Λέων ὁ μαΐστωρ
29. Θεόδωρος ὁ Στουδίτης
30. Λέων ὁ δεσπότης [ΣΤ΄ ὁ σοφός], ποιητής
31. Ἀνδρέας ὁ Πέτρος, ποιητής
32. Χριστοφόρος ὁ πρωτασηκρήτης
33. Σέργιος Ἁγιοπολίτης, ποιητής
34. Ἀρσένιος ὁ ποιητής
35. Στέφανος Ἁγιοπολίτης, ποιητής
36. Βασίλειος ὁ Πηγηνιώτης, ποιητής
37. Βαβύλας, ποιητής
38. Θεοφάνης ὁ Γραπτός, ποιητής
39. Κυπριανός, ποιητής
40. Ἰωάννης Εὐχαΐτων, ποιητής
41. Βυζάντιος, ποιητής
42. Συμεὼν Θαυμαστορείτης, ποιητής

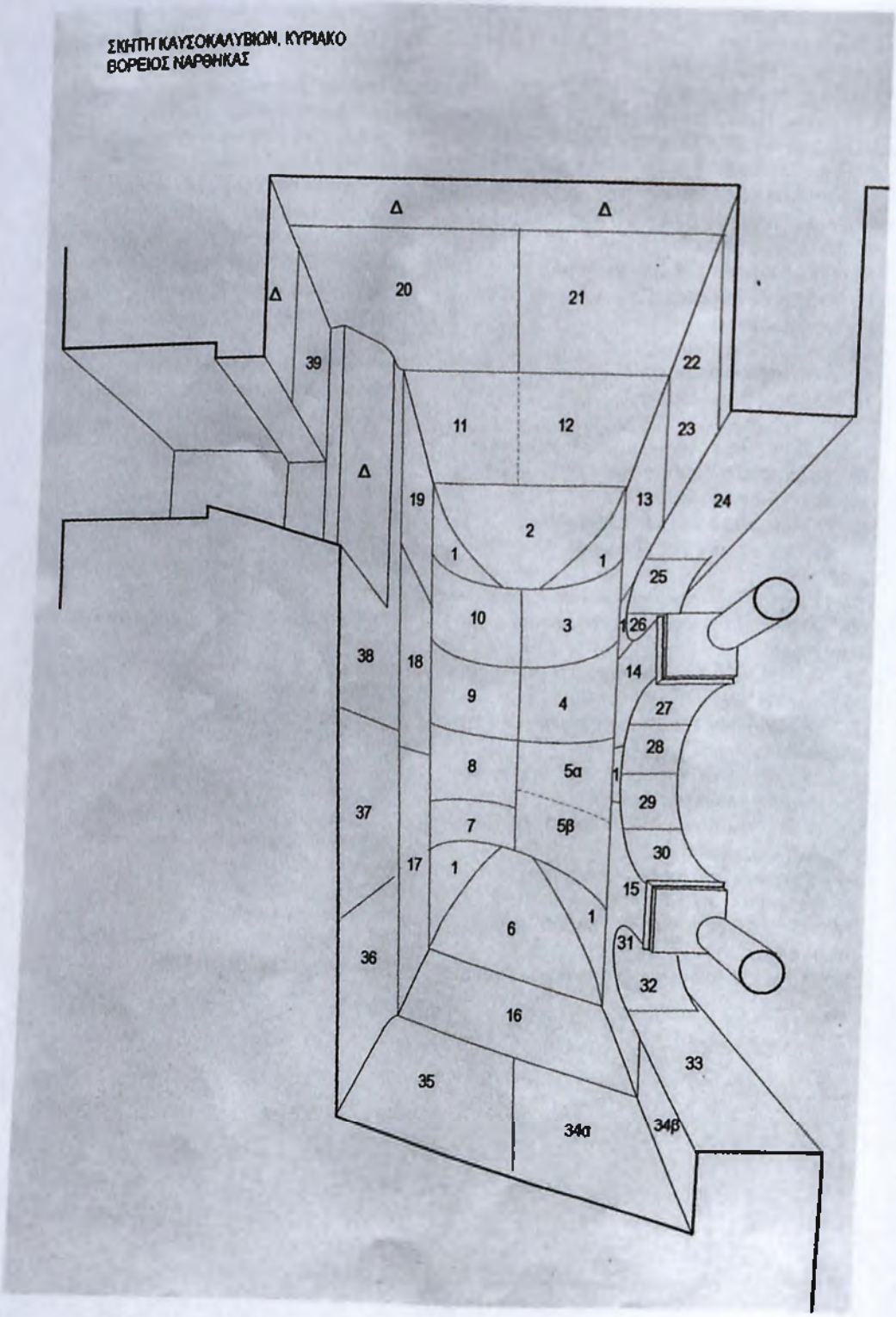
43-67: Ἀκάθιστος Ὕμνος
43. Οἶκος Α΄
44. Οἶκος Β΄
45. Οἶκος Γ΄
46. Οἶκος Δ΄
47. Οἶκος Ε΄
48. Οἶκος Ζ΄
49. Οἶκος Η΄
50. Οἶκος Θ΄
51. Οἶκος Ι΄
52. Οἶκος Κ΄
53. Οἶκος Λ΄
54. Οἶκος Μ΄
55. Οἶκος Ν΄
56. Οἶκος Ξ΄
57. Οἶκος Ο΄
58. Οἶκος Π΄
59. Οἶκος Ρ΄
60. Οἶκος Σ΄
61. Οἶκος Τ΄
62. Οἶκος Υ΄
63. Οἶκος Φ΄
64. Οἶκος Χ΄
65. Οἶκος Ψ΄
66. Οἶκος Ω΄
67. Πρώτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος
68. Ἁγία Τριάς
69. Ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων
70. Ἁγία Μαρίνη
71. Ἁγία Φεβρωνία
72. Ἁγία Εὐδοκία
73. Ἁγία Αἰκατερίνη
74. Ἁγία Εὐγενία
75. Ἀναστασία Ῥωμαία
76. Ἁγία Εὐφημία
77. Ἁγία Εὐπραξία
78. Ἁγία Ἐπιστήμη
79. Ἁγία Βαρβάρα
80. Δευτέρα Παρουσία
81. Μαρτύριο Μακκαβαίων
82. Ἀπόστολος Πέτρος
83. Ἀπόστολος Παῦλος
84. Ἀπόστολος
85. Ἀπόστολος Σίμων
86. Ἀπόστολος Βαρθολομαῖος
87. Ἀπόστολος Θωμᾶς
88. Ὅσιος Ποιμὴν
89. Ὅσιος Μαΐουμᾶς Αἰθίοψ
90. Προφήτης Ἠσαΐας
91. Ἁγία Εἰρήνη Χρυσοβαλάντου
92. Ἅγιος Χρύσανθος
93. Ἁγία Δαρεία
94. Ἁγία Συγκλητική
95. Προφήτης Δανιὴλ
96. Ἅγιος Ἀνδρονικός
97. Ἁγία Ναταλία
98. Ὅσιος Σίμων ὁ Συμεωνοπετρίτης
99. Ὅσιος Διονύσιος τῆς τοῦ Διονυσίου
100. Ὅσιος Γρηγόριος ὁ τοῦ Γρηγορίου
101. Ὅσιος Στέφανος ὁ Ὁμολογητής
102. Ὅσιος Γαβριὴλ ὁ Ἴβηρ
103. Κοσμᾶς ὁ ἱερομάρτυς
104. Ὅσιος Νείλος ὁ Ἀγιορείτης
105. Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς
106. Ἅγιος Νίκων Κωνσταντινουπόλεως
107. Ἅγιος Σεραφεὶμ ὁ ἐξ Ἀγχίφων
108. Ὅσιος Παῦλος ὁ Ξηροποταμηνός
109. Ὅσιος Διονύσιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ
110. Ὅσιος Νεκτάριος ὁ Καρεώτης
111. Ὅσιος Γεννάδιος ὁ Βατοπεδινός
112. Ὅσιος Νίκων Καυσοκαλυβίτης
113. Ὅσιος Πέτρος Ἀθωνίτης
114. Ὅσιος Ἰλαρίων ὁ Μέγας
115. Ἁγία Πελαγία
116. Ἅγιος Γαβδελαΐτης ὁ Πέρσης
117. Προφήτης Μαλαχίας
118. Ἅγιος Σαλαμίνος
119. Ὅσιος Ἰάκωβος ὁ ἀσκητής
120. Ὅσιος Παῦλος ὁ ἐν Λάτρῳ
121. Ἰουδήθ Ἡ Δικαία
122. Ἁγία Εὐδοκία
123. Ἁγία Ἐπιστήμη
124. Ἀπόστολος Φίλιππος
125. Ἀπόστολος Ἀνδρέας
126. Ἀπόστολος
Δ: Διακοσμητικά.

ΣΚΗΤΗ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΩΝ, ΚΥΡΙΑΚΟ
ΝΟΤΙΟΣ ΝΑΡΘΗΚΑΣ

Β. Νότιος παράπτερος
1. Χερσόβειμ
2. Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος
3. Ἡ ψυχοδρόμος κλίμαξ
4. Ὕψωσις Τιμίου Σταυροῦ
5. Περιστερὰ ὁμιλεῖ Νεοφύτῳ τῷ μάρτυρι
6. Ὅσιος Ζωσιμᾶς
7. Ὁσία Μαρία Αἰγυπτία
8. Ὁσιομ. Δουκᾶς ὁ ῥαφεύς, ὁ Μυτιληναῖος
9. Ὁσιομ. Ἰωάννης ὁ σὺν αὐτῷ
10. Ὅσιος Συμεὼν ὁ διὰ Χριστὸν σαλός
11. Μιχαὴλ ὁ νεομάρτυς
12. Ὁσιομ. Λουκᾶς
13. Ἀχάκιος ὁ νεομάρτυς
14. Ἰγνάτιος ὁ νεομάρτυς
15. Εὐθύμιος ὁ νεομάρτυς

16-25: Βίος ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου:
16. Ἡ Θεοτόκος στρέφει τὸν Ἅγιον καὶ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν θαῤῥύνει
17. Ὁ Ἅγιος θεραπεύει τὸν ὑδρωπικόν
18. Διὰ προσταγῆς τῆς Θεοτόκου ὕδωρ ἐκβλύζει ὁ Ἅγιος
19. Ὁ Ἅγιος θεραπεύει τοῦ μοναχοῦ τὸν πόδα
20. Τὸ θαλάσσιον ὕδωρ δι' εὐχῆς πότιμον ἐποίησεν ὁ Ἅγιος
21. Τοῦ πλοίου ἀνατραπέντος τοὺς ἐν αὐτῷ ἐῤῥύσατο ὁ Ἅγιος
22. Ὁ Ἅγιος ἐκ τῆς μονῆς διὰ σταυροῦ τοὺς δαίμονας ἐκδιώκει
23. Ὁ Ἅγιος ἐκ τῆς μονῆς δι' ἀρετῆς τοὺς οἰκοδόμους μοναχοὺς ἐποίησε
24. Ὁ δαιμονιῶν διὰ τοῦ χρίσματος τῆς καντήλας τοῦ ἁγίου ἰάθη
25. Ἡ κοίμησις τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου
26. Λογχισμὸς ἁγίου Δημητρίου
27. Ἡ ἀποτομὴ τοῦ ἁγίου Βλασίου μετὰ τῶν δύο βρεφῶν
28. Ὁ ἅγιος Εἰστράτιος διὰ πυρὸς τελειοῦται
29. Ἡ ἀποτομὴ τοῦ ἁγίου Αἰξεντίου
30. Ὁ ἅγιος Ὀρέστης διὰ πυρὸς ἐν σχάρᾳ ἐτελειώθη
31. Ὁ ἅγιος Εὐγένιος ἐν ξύλῳ κρεμασθεὶς καὶ τὴν γλῶτταν τμηθεὶς ἐτελειώθη
32. Ὁ ἅγιος Μαρκάριος ἐν ξύλῳ κρεμασθεὶς ἐτελειώθη
33. Μαρτύριο τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα
34. Ἀνάληψις προφήτου Ἠλιοῦ
35. Ἡ ἀποτομὴ τοῦ ἁγίου Μηνᾶ τοῦ Καλλικελάδου
36. Μαρτύριον ἁγίου Ἑρμογένους: Ὁ ἅγιος Ἑρμογένης τέμνεται τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας
37. Μαρτύριον ἁγίου Εὐγράφου: ὁ ἅγιος Εὔγραφος φονεύεται ὑπὸ τοῦ βασιλέως
38. Ἡ βρεφοκτονία τοῦ Ἡρῴδη
39. Ὁ ὁσιομ. Μάρκος ὁ ἐν Σμύρνῃ
40. Ὁ ἅγιος Ἀγαθάγγελος
41. Ὁ ἅγιος Κλήμης
42. Ὁ ὁσιομ. Νικόλαος ὁ ἐξ Ἀγράφων
43. Παραβολὴ τοῦ Ἀσώτου
44. Οὗτοι εἰσὶν οἱ ἐρχόμενοι ἐκ τῆς Ἀγρυπνίας
45. Ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐπιτίθεται ἐπὶ τὸν τροχόν
46. Ὅσιος Σίμων Συμωνοπετρίτης
47. Ἁγία Ναταλία
48. Ἅγιος Ἀνδριανός
49. Ὁσία Συγκλητική
50. Ἁγία Δαρεία
51. Ἁγία Χρυσάνθη
52. Ὁσία Εἰρήνη Χρυσοβαλάντου
53. Ὅσιος Μωϋσῆς Αἰθίοψ
54. Ὅσιος Ποιμήν
55. Ἀπόστολος Θωμᾶς
56. Ὅσιος Δομετιανός
57. Ὅσιος Ἰωάννης ὁ Παλαιολαρίτης
58. Ἅγιος Βασίλειος ὁ Νέος

ΣΚΗΤΗ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΩΝ, ΚΥΡΙΑΚΟ
ΒΟΡΕΙΟΣ ΝΑΡΘΗΚΑΣ
Δ
Δ
Δ
Δ
20
21
39
22
11
12
23
Δ
19
13
24
2
1
1
25
10
3
26
38
18
14
9
4
27
28
8
5α
1
37
29
7
5β
30
17
1
15
6
1
31
36
32
16
33
35
34α
34β

Γ. Βόρειος νάρθηκας
1. Χειροψέγη

2-10 Βίος ὁσίου Μαξίμου Καυσοκαλύβη
2. Ἡ Θεοτόκος κελεύει τὸν ἅγιον ἀνελθεῖν εἰς τὸν Ἄθωνα
3. Ὁ ἅγιος συνομιλεῖ μὲ τὴν Θεοτόκον
4. Ὁ ἅγιος ὀνειδίζεται ὡς πεπλανημένος
5. Ὁ ἅγιος κατασκευάζει καλύβας ἐκ χόρτου - Ὁ ἅγιος πυρπολεῖ τὰς καλύβας αὐτοῦ καὶ ἀναχωρεῖ
6. Ἡ Κοίμησις τοῦ ἁγίου Μαξίμου
7. Ὁ ἅγιος πέτεται ἐν τῷ ἀέρι
8. Ὁ ἅγιος προφητεύει τοῖς βασιλεῦσι τὰ ἐσόμενα
9. Ὁ ἅγιος Μάξιμος συνομιλεῖ μὲ τὸν Σιναΐτην Γρηγόριον
10. Ὁ ἅγιος πειραζόμενος ὑπὸ τῶν δαιμόνων

11-19. Βίος ἁγίου Εὐσταθίου
11. Ὁ ναύτης χρατεῖ τὴν γυναῖκα τοῦ Ἁγίου
12. Οἱ παῖδες τοῦ Ἁγίου ἁρπάζονται ὑπὸ τοῦ θηρίου
13. Ὁ Χριστὸς φαίνεται τῷ Ἁγίῳ ἐπὶ τῶν κεράτων τῆς ἐλάφου
14. Οἱ Ἅγιοι βαπτίζονται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου
15. Οἱ Ἅγιοι μένουσιν ἀβλαβεῖς ὑπὸ τοῦ λέοντος
16. Μαρτύριον ἁγίου Εὐσταθίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ
17. Ὁ ἅγιος εὑρίσκει παραδόξως τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα
18. Ὁ βασιλεὺς προϋπαντεῖ τὸν ἅγιον Εὐστάθιον
19. Ὁ ἅγιος φιλοξενεῖ τοὺς ζητοῦντας αὐτὸν στρατιώτας
20. Τυφλὸς τυφλὸν ὁδηγῶν
21. Τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος τοῦ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου
22. Μαρτύριο ὁσιομάρτυρος Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἀγαρηνῶν: ὁ ἅγιος διὰ πνιγμονῆς τελειοῦται
23. Μαρτύριο ὁσιομάρτυρος Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἀγαρηνῶν: ὁ ἅγιος νεομάρτυς Κωνσταντῖνος ὁ ἐξ Ἀγαρηνῶν τείνεται ἐπὶ τοῦ ξύλου
24. Ἀπόστολος Φίλιππος
25. Ἁγία Ἐπιστήμη
26. Ἁγία Εὐδοκία
27. Ὅσιος Παῦλος ὁ ἐν Λάτρῳ
28. Ὅσιος Ἰακώβος ὁ ἀσκητής
29. Ἅγιος Ζωτικός
30. Ἅγιος Σαλαμάνας
31. Ἅγιος Γοβδελαᾶς ὁ Πέρσης
32. Ἁγία Πελαγία
33. Ὅσιος Ἱλαρίων ὁ Μέγας
34. Μαρτύριον ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Πέρσου
35. Ἡ Θεοτόκος ἀνταμείβει τοῦ Κουκουζέλη τὸ χρυσοῦν νόμισμα
36. Ὅσιος Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης
37. Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος πειραζόμενος ὑπὸ τῶν δαιμόνων
38. Ὁ θρῆνος τοῦ ἁββᾶ Σισώη
39. Ὁ Βίος τοῦ ἀληθοῦς μοναχοῦ
Δ: Διακοσμητικά

Εἰκ. 1. Τό Κυριακό τῆς Σκήτης Καυσοκαλυβίων. Λεπτομέρεια χαλκογραφίας τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰ. Ἔργο τοῦ ἱερομονάχου Παρθενίου τοῦ Ζακυνθίου

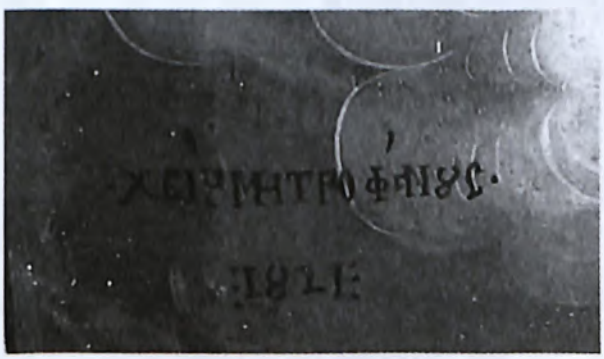
Εἰκ. 2. Χριστὸς Παντοκράτωρ. Δεσποτικὴ εἰκόνα στὸ τέμπλο τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1821

Εἰκ. 3. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια. Δεσποτικὴ εἰκόνα στὸ τέμπλο τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1821

Εἰκ. 4. Ἁγία Τριάς. Λεπτομέρεια δεσποτικῆς εἰκόνας τῆς Ἁγίας Τριάδος στό τέμπλο τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καισοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1821

Εἰκ. 5. Ἡ ὑπογραφὴ τοῦ ζωγράφου στὴν προηγούμενη εἰκόνα. Χείρ Μητροφάνους 1821

Εἰκ. 6. Ἡ Ἁγία Τριάς. Εἰκόνα σέ προσκυνητάρι τοῦ Κυριακοῦ. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης

Εἰκ. 7. Φορητὴ εἰκόνα μὲ τοὺς ἁγίους Ἱλαρίωνα τὸν Μεγάλο, Μάξιμο τὸν Καυσοκαλύβη καὶ Φιλάρετο τὸν Ἐλεήμονα. Καλύβη Ἁγίου Εὐσταθίου Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 8. Φορητή εἰκόνα μέ τούς ὁσίους Ἀθανάσιο καί Πέτρο τούς Ἀθωνίτες. Κελλί Ἁγίου Νείλου Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης

Εἰκ. 9. Ἡ κτιτορική ἐπιγραφή στήν Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης μοναχός ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 10. Ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν στὸν τροῦλο τῆς Λιτῆς τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 11. Ὁ ὑμνογράφος Ἐφραὶμ Καρίας. Τοιχογραφία στὴ Λιτὴ τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 12. Ἱεροὶ ὑμνογράφοι τῆς Ἐκκλησίας. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 13. Ἱεροὶ ὑμνογράφοι τῆς Ἐκκλησίας. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 14. Ἡ Δευτέρα Παρουσία. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας στὴ Λιτὴ τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 15. Ἁγιορεῖτες Ἅγιοι. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

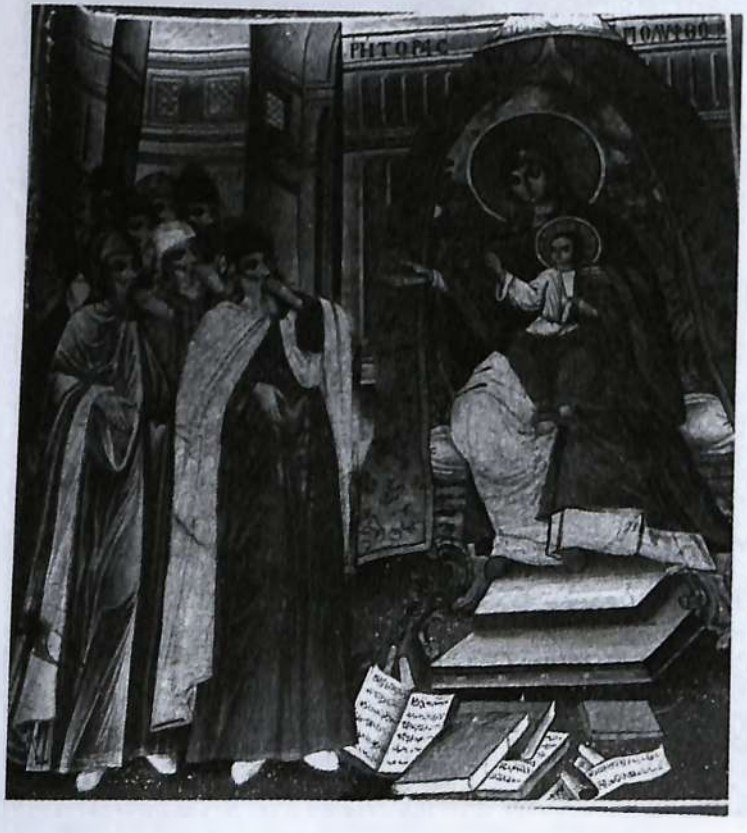
Εἰκ. 16. Οἱ ὅσιοι Παῦλος Ξηροποταμηνός καὶ Διονύσιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ. Τοιχογραφίες στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 17. Ἡ Ἁγία Πρώτη Οἰκουμενική Σύνοδος (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 18. Ἡ Ἁγία Πρώτη Οἰκουμενική Σύνοδος (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

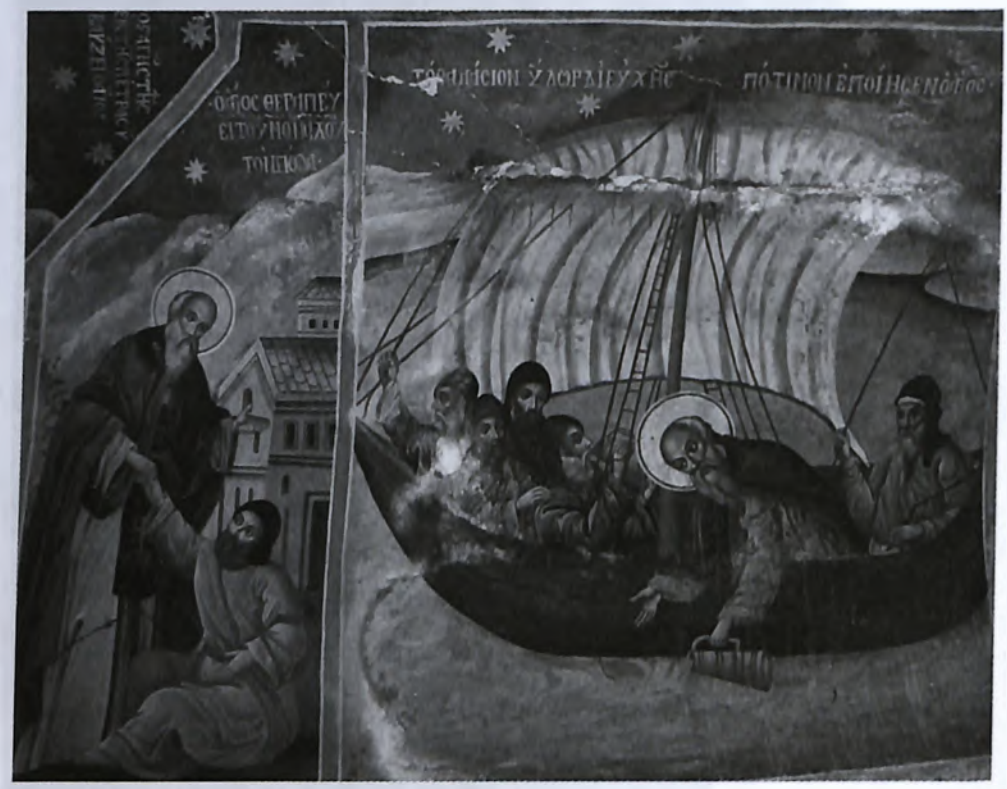
Εἰκ. 19. «Ρήτορας πολυφθόγγους». Ἀπό τούς ΚΔ΄ οἴκους τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 20. Ἀπό τούς ΚΔ΄ οἴκους τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1820

Εἰκ. 21. Οἱ Ἀπόστολοι Ἰάκωβος καί Ἀνδρέας. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1820

Εἰκ. 22. Θαύματα τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 23. Ἡ Ὕψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 24. Ἡ κλίμαξ τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 25. Ὁ Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 26. Ἡ Βρεφοκτονία τοῦ Ἡρώδη. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 27. Ἡ Παραβολὴ τοῦ Ἀσώτου. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 28. Ἡ Παραβολὴ τοῦ Ἀσώτου (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία στὴ Λιτὴ τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 29. Οἱ ἐξερχόμενοι ἐκ τῆς ἀγρυπνίας. Τοιχογραφία στὴ Λιτὴ τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 30. Σκηνές ἀπό τό Βίο τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Καυσοκαλύβη. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1820

Εἰκ. 31. Λεπτομέρεια ἀπό τοιχογραφία μέ σκηνή ἀπό τόν Βίο τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1820

Εἰκ. 32. Ὁ βασιλεὺς προϋπαντεῖ τὸν ἅγιον Εὐστάθιον. Σκηνὴ ἀπό τὸν Βίο τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

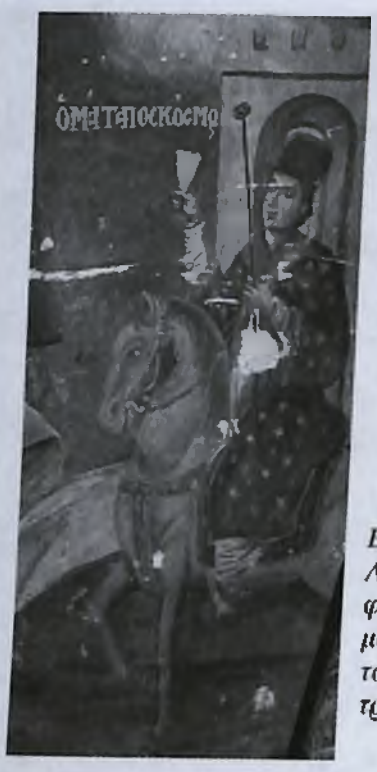
Εἰκ. 33. Σκηνὴ ἀπό τόν Βίο τοῦ ὁσίου Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλους (λεπτομέρεια). Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης, 1820

Εἰκ. 34. Ὁ Ἐσταυρωμένος μοναχός. Τοιχογραφία στή Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1820

Εἰκ. 35. Ὁ δαίμων τῆς πορνείας. Λεπτομέρεια ἀπό τοιχογραφία μέ τόν Ἐσταυρωμένο μοναχό. Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1820

Εἰκ. 36. Ὁ μάταιος κόσμος. Λεπτομέρεια ἀπό τοιχογραφία μέ τόν Ἐσταυρωμένο μοναχό. Λιτή τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1820

Εἰκ. 37. Ὁ ὅσιος Νικηφόρος τῆς μονῆς τοῦ Μηδικίου. Τοιχογραφία στόν κυρίως ναό τοῦ Κυριακοῦ τῶν Καυσοκαλυβίων. Μητροφάνης ὁ ἐκ Βιζύης. 1820

ΙΩΑΝΝΗ ΕΛ. ΣΙΔΗΡΑ

ΣΕΛΙΔΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΩΝ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ ΙΩΑΚΕΙΜ ΒΑΛΑΣΙΑΔΗ (1894-1900) ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ ΓΑΖΗ (1900-1902) ΣΤΗ ΘΑΣΟ

ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*

Από τα ανέκδοτα εκκλησιαστικά έγγραφα των κωδίκων της πατριαρχικής αλληλογραφίας, που φυλάσσονται στο πατριαρχικό αρχειοφυλάκιο, και του αρχείου αλληλογραφίας της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, τα οποία πρωτοδημοσιεύονται στην παρούσα μελέτη, αντλούμε άγνωστες και πολύτιμες ιστορικές μαρτυρίες για την πολύπλευρη εκκλησιαστική και εθνική δράση στη Θάσο[1]

* Οι αρχιακές και βιβλιογραφικές βραχυγραφίες που χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη είναι οι κάτωθι:

Α.Ι.Μ.Θ.: *Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.*

Α.Ο.Π.-Κ.Π.Α.: *Αρχειοφυλάκιο Οικουμενικού Πατριαρχείου – Κώδικες Πατριαρχικής Αλληλογραφίας.*

Ε.Α.: *Εκκλησιαστική Αλήθεια.*

1. Η άλλοτε υποβιβασθείσα Μητρόπολη Μαρωνείας σε Πατριαρχική Εξαρχία, ύστερα από σχετική συνοδική απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ανυψώθηκε και πάλι σε Μητρόπολη κατά το έτος 1646, επί της πατριαρχίας Ιωαννικίου του Β΄. Το ίδιο έτος, με Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο, οι δύο *«Πατριαρχικαί Νήσοι»* της Θάσου και της Σαμοθράκης υπήχθησαν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Μητροπόλεως Μαρωνείας. Από τον Νοέμβριο του 1924 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1932 η νήσος Θάσος απεσπάσθη της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας της Μητροπόλεως Μαρωνείας και, ύστερα από σχετική συνοδική απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, απετέλεσε ανεξάρτητη προσωποπαγή Μητρόπολη, με πρώτο και μοναδικό Μητροπολίτη αυτής τον από Προκοννήσου Γεώργιο (Μισαηλίδη). Όταν όμως το έτος 1932 ο Μητροπολίτης Γεώργιος μετετέθη στη Μητρόπολη Παραμυθίας, η Μητρόπολη Θάσου καταργήθη και η νήσος επανυπήχθη στη Μητρόπολη Μαρωνείας έως ότου το έτος 1953 υπήχθη οριστικώς στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Μητροπόλεως Φιλίππων. Για την αναφερόμενη επί του θέματος αυτού βιβλιογραφία, βλ. *Ι. Ελ. Σιδηρά*, «Η φιλεκπαιδευτική και φιλοπρόοδος προσφορά και δράση των μητροπολιτών Μαρωνείας από το 1860 μέχρι και σήμερα. Συμβολή στην εκκλησιαστική και επισκοπική ιστορία της Μητροπόλεως Μαρωνείας», στο: Θράκιος. Αφιερωματικός Τόμος στον Μητροπολίτη Μαρωνείας και Κομοτηνής κ. Δαμασκηνό, (επιμ. Γ. Κ. Παπάζογλου), Θρακική Βιβλιοθήκη – 10, Κομοτηνή 2006, σ. 281, υποσ. 118, όπου παρατίθεται πλήρης η σχετική βιβλιογραφία.

των Μητροπολιτών Μαρωνείας Ιωακείμ Βαλασιάδη[2] (1894-1900) και Κωνσταντίου Γαζή[3] (1900-1902), κατά τα τελευταία έτη της αιγυπτιακής κυριαρχίας[4] (1813-1902) στη νήσο.

Πρόκειται για τους δύο τελευταίους Μητροπολίτες της περιόδου αυτής, αφού η εκλογή του διαδόχου του Μητροπολίτου Κωνσταντίου στον θρόνο της Μητροπόλεως Μαρωνείας, στον οποίο μετετέθη ο από Αγκύρας Νικόλαος Σακκόπουλος[5] (1902-1914), συνέπεσε με τη μεταβολή της πολιτικής διοι-

2. Ο Μητροπολίτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου Ιωακείμ Βαλασιάδης εγεννήθη το έτος 1860 στη νήσο Αντιγόνη, ένα των Πριγκηπονησίων στη θάλασσα του Μαρμαρά. Φοίτησε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και στην Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης, από την οποία απεφοίτησε το έτος 1885, οπότε και χειροτονήθηκε Διάκονος. Επί δύο έτη υπηρέτησε ως διδάσκαλος, ιεροκήρυκας και Αρχιδιάκονος στις Μητροπόλεις Χαλκηδόνος και Δέρκων. Στη συνέχεια εκλήθη στην πατριαρχική αυλή και υπηρέτησε ως Υπογραμματεύς της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ακολούθως ως Μ. Αρχιδιάκονος πλησίον του Οικουμενικού Πατριάρχου Διονυσίου του Ε΄. Το έτος 1894 εξελέγη Μητροπολίτης Μαρωνείας (1894-1900) και στη συνέχεια ανέλαβε τον θρόνο της Μητροπόλεως Ρόδου (1900-1910) και τελευταία της Μητροπόλεως Νικοπόλεως (1910-1931), την οποία υπηρέτησε ευδόκιμα μέχρι την 26η Σεπτεμβρίου 1931, οπότε λόγω της ασθένειάς του παραιτήθηκε. Απεβίωσε στην Αθήνα, την 10η Αυγούστου 1933. Βλ. Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Τόμ. Στ΄, Εκκλησία - Κλήρος, Εν Αθήναις 1922, σ. 77. Εκκλησία 11 (1933) 252· *Γ. Κούρτη*, Η Ιερά Μητρόπολη Νικοπόλεως και Πρεβέζης και οι Αρχιερείς της (1881-2000 μ.Χ.), Πρέβεζα 2000, σ. 47-53.

3. Ο Μητροπολίτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνστάντιος (Ζαχαριάδης - Γαζής) εγεννήθη στη Σινώπη το έτος 1831. Υπήρξε από τους πρώτους ιεροσπουδαστές της Θεολογικής Σχολής Χάλκης, από την οποία απεφοίτησε το έτος 1856. Στη συνέχεια εχρημάτισε γραμματεύς και ταμίας πλησίον του Μητροπολίτου Νικομηδείας Διονυσίου και έπειτα του Μητροπολίτου Αμασείας Σωφρονίου. Τον Φεβρουάριο του 1865 εκλήθη υπό του Οικουμενικού Πατριάρχου Σωφρονίου Γ΄ στην υπηρεσία των Πατριαρχείων, όπου υπηρέτησε αρχικώς ως Δευτερεύων των πατριαρχικών Διακόνων και τον Απρίλιο του 1870 προεβιβάσθη σε Αρχιδιάκονο. Το έτος 1873 εξελέγη Μητροπολίτης Κασσανδρείας (1873-1892) και μετά από δεκαεννέα έτη προεβιβάσθη στη Μητρόπολη Σηλυβρίας (1892-1900). Κατά τον Σεπτέμβριο του 1900 μετετέθη στη Μητρόπολη Μαρωνείας, αλλά τον Οκτώβριο του 1902, κατόπιν συνοδικής αποφάσεως, ετέθη σε προσωρινή διαθεσιμότητα. Έκτοτε και μέχρι του θανάτου του, τον Ιανουάριο του 1908, διέμενε εφησυχάζων στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μητροπολίτης Κωνστάντιος Γαζής εχρημάτισε τρεις φορές μέλος της Ιεράς Συνόδου (1881-1883, 1886-1887, 1899-1900) και υπήρξε άνδρας ευφυής και ικανότατος περί την επιστήμη των μαθηματικών. Βλ. Ε.Α. 32 (1908) 24, όπου βρίσκουμε δημοσιευμένο το μοναδικό βιογραφικό σημείωμά του.

4. Βλ. *Σ. Μερτζίδου*, Θασιακά ήτοι ιστορία της νήσου Θάσου από των αρχαιοτάτων μέχρι των νεωτέρων χρόνων, Καβάλα 1911, σ. 275, 281· *Γ. Παπαευστρατίου*, Ιστορία της νήσου Θάσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Εν Αλεξανδρεία 1922, σ. 128 κ.εξ.· *Απ. Βακαλόπουλου*, Ιστορία της Θάσου 1453-1912, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 58, 60, 82, 158.

5. Βλ. *Ι. Ελ. Σιδηρά*, Ο Μητροπολίτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου Νικόλαος Σακκόπουλος και η εποχή του (1862-1927), Θεσσαλονίκη 2001, σ. 225, όπου παρατίθεται πλήρης η σχετική βιβλιογραφία. *Του ιδίου*, «Ο Μητροπολίτης Μαρωνείας, Θάσου και Σαμοθράκης Νικόλαος Σακκόπουλος και η εποχή του», Ενδοχώρα 85 (2003) 53-62· *του ιδίου*, «Πτυχές της εκκλησιαστικής και εθνικής προσφοράς και δράσεως του Μητροπολίτου Μαρωνείας Νικολάου Σακκόπουλου (1902-1914) στη Θάσο», Θασιακά 13 (2004-2006) 425-456. (Η ίδια μελέτη αναδημοσιεύεται στα Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών: «Η Καβάλα και τα Βαλκάνια. Η Καβάλα και το Αιγαίο», Τόμ. Β΄, Καβάλα 2007, σ. 247-281).

κήσεως στη Θάσο, η οποία ύστερα από ογδόντα σχεδόν έτη αιγυπτιακής κυριαρχίας (1813-1902) βρέθηκε και πάλι υπό οθωμανική διοίκηση[6] (1902-1912).

Τα εκκλησιαστικά έγγραφα που αφορούν τον Μητροπολίτη Μαρωνείας Ιωακείμ και πρωτοδημοσιεύονται στην παρούσα μελέτη προέρχονται από τους κώδικες της πατριαρχικής αλληλογραφίας και το αρχείο αλληλογραφίας της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ενώ τα αφορώντα τον Μητροπολίτη Μαρωνείας Κωνστάντιο προέρχονται μόνο από τους κώδικες της πατριαρχικής αλληλογραφίας.

Τα εκ των κωδίκων της πατριαρχικής αλληλογραφίας έγγραφα που απευθύνονται στους Μητροπολίτες Μαρωνείας Ιωακείμ και Κωνστάντιο, αποτελούν ως επί το πλείστον τα επίσημα απαντητικά γράμματα των επί των ημερών της αρχιερατείας τους Πατριαρχών, Κωνσταντίνου Ε΄ (1897-1901) και Ιωακείμ Γ΄ (1901-1912), και της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στις σχετικές επιστολές που οι δύο Μητροπολίτες είχαν αποστείλει στο Πατριαρχείο και με τις οποίες ζητούσαν τις αναγκαίες οδηγίες για την επίλυση όχι μόνο των διαφόρων αμιγώς εκκλησιαστικών, αλλά και των πολιτικών-διοικητικών ζητημάτων, σε σχέση και με την αρνητική σε πολλές περιπτώσεις στάση της πολιτικής χεδιβικής αρχής και των εκπροσώπων αυτής στη νήσο επί των ζωτικής σημασίας θεμάτων, τα οποία κάθε φορά ανέκυπταν και απασχολούσαν έντονα τόσο τους δύο παραπάνω Μητροπολίτες, όσο και τους κατοίκους των χριστιανικών κοινοτήτων της Θάσου.

Ορισμένα δε από τα επίσημα πατριαρχικά γράμματα φαίνεται ότι εστάλησαν στους δύο Μητροπολίτες ύστερα από την υποβολή στο Πατριαρχείο διαφόρων εγγράφων αναφορών, διαμαρτυριών, παραπόνων και αιτημάτων από ορισμένα εκκλησιαστικά και πολιτικά πρόσωπα της περιόδου εκείνης που οι δύο Μητροπολίτες εποίμαιναν τη Θάσο. Πρόκειται δηλαδή για πατριαρχικά γράμματα με τα οποία το Πατριαρχείο είτε ζητούσε από τους δύο αυτούς Ιεράρχες του ορισμένες περαιτέρω διευκρινίσεις επί των όσων είχε λάβει γνώση από άλλα πρόσωπα είτε τους προέτρεπε να προβούν στις δέουσες ενέργειες προς ικανοποίηση και επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων που είχαν ανακύψει.

Όσον αφορά τα ανέκδοτα έγγραφα που προέρχονται από το αρχείο αλληλογραφίας της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, πρόκειται για τις υπογεγραμμένες από τον Μητροπολίτη Ιωακείμ επιστολές, τις οποίες είχε αποστείλει προς τον τότε Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αθανάσιο Μεγακλή (1893-1903), προκειμένου να ζητήσει την ευνοϊκή παρέμβαση και μεσολάβησή του προς τους καθ' ύλην αρμοδίους υπηρεσιακούς παράγοντες της οθωμανικής διοικήσεως στην έδρα του Βιλαετίου Θεσσαλονίκης, στο οποίο κατά την περίοδο

6. Βλ. τη σχετική βιβλιογραφία της υποσ. 4.

εκείνη υπήγετο γεωγραφικά η Θάσος, για διάφορα δυσεπίλυτα ζητήματα που αφορούσαν είτε την ελεύθερη και απρόσκοπτη άσκηση της εκκλησιαστικής διοικήσεως και μέριμνας της Μητροπόλεως Μαρωνείας στη Θάσο, ιδιαίτερα δε όταν επικρατούσαν τεταμένες σχέσεις αντιδικίας και συγκρούσεως επί διαφόρων εκκρεμών υποθέσεων ανάμεσα στον Μητροπολίτη Ιωακείμ και τους τοπικούς εκπροσώπους της χεδιβικής αρχής, είτε τη διευκόλυνση επιλύσεως των ιδιωτικών υποθέσεων ορισμένων μεμονωμένων προσώπων εκ Θάσου.

Από τα εκ των κωδίκων της πατριαρχικής αλληλογραφίας τρία έγγραφα που απευθύνονται εκ μέρους του Πατριάρχου Κωνσταντίνου Ε΄ και της Ιεράς Συνόδου στον Μητροπολίτη Ιωακείμ, τα δύο πρώτα αναφέρονται στα χρονίζοντα και δυσεπίλυτα ζητήματα που είχαν ανακύψει λόγω των συνεχών διενέξεων και διαφορών, τόσο ανάμεσα στους κατοίκους της κοινότητος Ποταμιάς και τους μοναχούς του παρακείμενου μετοχίου του Αγίου Δημητρίου[7], το οποίο υπήγετο στην αγιορειτική λαυριωτική ρουμανική σκήτη του Τιμίου Προδρόμου, όσο και ανάμεσα στον Μητροπολίτη Ιωακείμ και τους παραπάνω μοναχούς, οι οποίοι με την αντικανονική και εθνοφυλετική[8] δράση τους είχαν προκαλέσει τη δικαιολογημένη και επιβεβλημένη αντίδρασή του.

Το πρώτο[9] *(Παράρτημα, Έγγρ. Α1)* από τα έγγραφα αυτά, με ημερομηνία 13 Νοεμβρίου 1897, αποτελεί την επίσημη απαντητική επιστολή του Πατριάρχου Κωνσταντίνου Ε΄ στο από 25ης Σεπτεμβρίου 1897 γράμμα του Μητροπολίτου Ιωακείμ με το οποίο αυτός εξέθετε λεπτομερώς στον Πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο την από μακρού ήδη χρόνου υφισταμένη μεταξύ της κοινότητος Ποταμιάς και της λαυριωτικής ρουμανικής σκήτης του Τιμίου Προδρόμου διαφορά ως προς την κυριότητα και κατοχή του εν Θάσω παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου και των κτημάτων αυτού[10].

7. Το νοτιότερα της κοινότητος Ποταμιάς ευρισκόμενο μετοχιακό παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου, το οποίο υπήγετο στην αγιορειτική λαυριωτική ρουμανική σκήτη του Τιμίου Προδρόμου, ιδρύθηκε, κατά προσέγγιση, μεταξύ των ετών 1860-1865. Για περισσότερα σχετικά ιστορικά στοιχεία, βλ. *Π. Αξιώτη*, Η Θάσος, σ. 205-208· *Γ. Κουκλιάτη*, Ο μοναχισμός και τα μοναστήρια της Ιεράς Μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, Καβάλα 1992, σ. 76 και υποσ. 76· *του ιδίου*, «Τα μετόχια του Αγίου Όρους στην Καβάλα και στη Θάσο», Θασιακά 6 (1989) 97-98· *Δ. Στρατή*, Το νησί της Θάσου και το Άγιον Όρος, Καβάλα 1995, σ. 82-84. *Ν. Μιχαλόπουλου*, «Τα εξωκκλήσια της Θάσου έκφραση του θρησκευτικού συναισθήματος των κατοίκων», Θασιακά 9 (1994-1995) 335-337· *Μ. Κουμπή*, «Η διαμαρτυρία της κοινότητος Ποταμιάς εναντίον των Ρουμάνων μοναχών της περιοχής. Εθνικιστικές εκφάνσεις του ρουμανικού μοναχισμού στην τουρκοκρατούμενη Θάσο», Θασιακά 12 (2001-2003) 392 κ.εξ.

8. Είναι γεγονός ότι το συγκεκριμένο μετόχιο χρησιμοποιήθηκε από τους Ρουμάνους μοναχούς ως φωλιά της ρουμανικής εθνοφυλεκτικής προπαγάνδας και, κυρίως κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνος, ως εφαλτήριο της ανθελληνικής δράσεώς τους. Βλ. *Μ. Κουμπή*, ό.π., σ. 395-400· *Κ. Χιόνη*, «Η Θάσος και η δράση των Θασίων κατά τον Μακεδονικό Αγώνα», Θασιακά 1 (1984) 76.

9. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/69, αρ. πρωτ. 5079, έτος 1897, σ. 359-360.

10. Οι κάτοικοι της κοινότητος Ποταμιάς βρίσκονταν σε συνεχείς διενέξεις με τους μονα-

Στο ίδιο γράμμα ο Μητροπολίτης Ιωακείμ πληροφορούσε τη Μητέρα Εκκλησία ότι οι κάτοικοι της Ποταμιάς διά τακτικής αγωγής αξίωναν *...την εκτέλεσιν των περί της υποθέσεως ταύτης υπαρχουσών επισήμων συνοδικών της Εκκλησίας αποφάσεων...*[11], ενώ ο ίδιος ζητούσε από τα Πατριαρχεία τις περί του πρακτέου κατάλληλες οδηγίες. Στην απαντητική του επιστολή ο Πατριάρχης, κατόπιν συνοδικής διαγνώμης, έγραφε στον Μητροπολίτη: *...απαντώντες συνιστώμεν τη αυτής Ιερότητι όπως δέξηται την ειρημένην αγωγήν και εκδικάση αυτήν πρωτοδίκως ενώπιον του Μικτού Μητροπολιτικού Δικαστηρίου της έδρας αυτής, διά τα περαιτέρω...*[12].

Στο δεύτερο σχετικό έγγραφο[13] *(Παράρτημα, Έγγρ. Α2)*, με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1899, το οποίο εγράφη και απεστάλη από τον Πατριάρχη Κωνσταντίνο Ε΄ στον Μητροπολίτη Ιωακείμ ύστερα και από την προηγούμενη διαβίβαση στα Πατριαρχεία υπό της εν Άθω Βασιλικής και Πατριαρχικής Μονής της Μεγίστης Λαύρας της εγγράφου αναφοράς των υπαγομένων σε αυτήν πατέρων της ρουμανικής σκήτης του Τιμίου Προδρόμου,

χούς του μετοχίου αυτού, επειδή οι δεύτεροι διεκδικούσαν την κυριότητα τόσο του αγροτεμαχίου όσο και του επ' αυτού ανεγερθέντος μικρού μετοχιακού παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου, αλλά στη συνέχεια και των υπολοίπων κτημάτων της περιοχής, τα οποία οι ίδιοι παρανόμως είχαν καταπατήσει. Είναι μάλιστα γεγονός αποδεδειγμένο ότι οι Ρουμάνοι μοναχοί, κινούμενοι και ενεργώντας βάσει προμελετημένου σχεδίου, είχαν κατορθώσει να αυξήσουν την ακίνητη περιουσία του μετοχίου αγοράζοντας, με την υποστήριξη και ανοχή των δωροδοκούμενων από τους ιδίους προκρίτων της Ποταμιάς, μεγάλες εκτάσεις γης, κυρίως αγροτεμάχια, τα οποία μέχρι τότε ανήκαν στην κυριότητα των κατοίκων της κοινότητος Ποταμιάς. Με τον καιρό οι Ρουμάνοι μοναχοί άρχισαν να καταπατούν ξένες ιδιοκτησίες και να κατέχουν κτήματα για τα οποία δεν είχαν κανένα τίτλο κυριότητος. Βλ. *Μ. Κουμπή*, ό.π., σ. 393· *Δ. Στρατή*, ό.π., σ. 83.

11. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/69, αρ. πρωτ. 5079, έτος 1897, σ. 360. Για τη συγκεκριμένη διένεξη ανάμεσα στους κατοίκους της κοινότητος Ποταμιάς και τους Ρουμάνους μοναχούς είχε επιληφθεί παλαιότερα και το *«Μεικτό Εκκλησιαστικό Δικαστήριο»* της Μητροπόλεως Μαρωνείας και η υπόθεση είχε εκδικαστεί σε διαφορετικές χρονολογίες (1875, 1880, 1881, 1889), χωρίς πάντως να είναι γνωστό το περιεχόμενο των σχετικών αποφάσεων που είχαν εκδοθεί. Ήδη από το έτος 1864 η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου είχε αξιώσει την άμεση απομάκρυνση των *«Ρουμούνων καλογήρων»* από το μετόχιο του Αγίου Δημητρίου, αλλά κάτι τέτοιο δεν συνέβη ποτέ. Το ζήτημα επανήλθε στο προσκήνιο και κατά το έτος 1873, οπότε το Πατριαρχείο απεφάσισε εκ νέου την απομάκρυνση των Ρουμάνων καλογήρων από το μετόχιο στην Ποταμιά, αλλά και η δεύτερη αυτή απόφαση ουδέποτε εκτελέστηκε. Για όσο χρονικό διάστημα το ζήτημα παρέμενε σε εκκρεμότητα εξακολουθούσε και η σχετική αλληλογραφία ανάμεσα στο Πατριαρχείο και τους εκάστοτε Μητροπολίτες Μαρωνείας, όπως τον Χρύσανθο Ιεροκλή (1888-1893), Ιωακείμ Βαλασιάδη (1894-1900), Κωνστάντιο Γαζή (1900-1901) και Νικόλαο Σακκόπουλο (1902-1914), οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις εκλήθησαν να παρέμβουν για να αντιμετωπίσουν τις οξύτατες διενέξεις ανάμεσα στους Ρουμάνους μοναχούς του μετοχίου και τους κατοίκους της κοινότητας Ποταμιάς και να θέσουν ένα οριστικό τέλος στο επί δεκαετίες χρονίζον αυτό ζήτημα. Βλ. *Μ. Κουμπή*, ό.π., σ. 394-395. *Ι. Ελ. Σιδηρά*, Ο Μητροπολίτης του Οικουμενικού..., ό.π., σ. 265· *του ιδίου*, «Πτυχές...», ό.π., σ. 430-431.

12. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/69, αρ. πρωτ. 5079, έτος 1897, σ. 360.

13. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/71, αρ. πρωτ. 4423, έτος 1899, σ. 278.

έχουμε τη μαρτυρία ότι με το συγκεκριμένο κείμενο της εγγράφου αναφοράς τους οι μοναχοί της ρουμανικής σκήτης καταφέρονταν εναντίον του Μητροπολίτου Ιωακείμ, παραπονούμενοι στην Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου, ότι *...η Ιερότης αυτής παρακωλύει απότινος την εν ρουμουνική γλώσση τέλεσιν κατά το μέχρι τούδε καθεστώς των ιερών ακολουθιών εν τω εν Θάσω Μετοχίω αυτών, και άλλως δε παρενοχλεί αυτούς...*[14].

Η πατριαρχική επιστολή καταλήγει με την παρακάτω προτροπή προς τον Μητροπολίτη Ιωακείμ: *...Όθεν, συνοδική διαγνώμη διαβιβάζοντες επισυνημμένως ώδε επί επιστροφή την τε αναφοράν αυτών μετά των επισυνημμένων αυτή εγγράφων και την σχετικήν επιστολήν της Ιεράς Μεγίστης Λαύρας... αξιούμεν την Ιερότητα αυτής ίνα πληροφορήση ημάς περί των αναφερομένων, διά τα περαιτέρω...*[15].

Το τρίτο[16] *(Παράρτημα, Έγγρ. Α3)* από τα έγγραφα της ενότητος αυτής, με ημερομηνία 14 Αυγούστου 1900, αναφέρεται στην έγγραφη απάντηση την οποία απέστειλε στο Πατριαρχείο η εν Άθω Ιερά Μονή του Ξηροποτάμου προς αντίκρουση ως ανυπόστατων των διατυπωθέντων παραπόνων εναντίον αυτής από μέρους των προκρίτων της κοινότητος Μαριών Θάσου, λόγω *... της εις λαϊκόν ενοικιάσεως του αυτόθι μετοχίου της εν Άθω Ιεράς Μονής του Ξηροποτάμου...*[17].

Με το πατριαρχικό αυτό γράμμα γνωστοποιείται στον Μητροπολίτη Ιωακείμ το περιεχόμενο της εγγράφου απαντήσεως της Ιεράς Μονής, στην οποία

14. Βλ. *στο ίδιο.* Εντονότερη κατά το έτος 1912 επανήλθε στο προσκήνιο η παλαιά διένεξη ανάμεσα στους Ρουμάνους μοναχούς του μετοχίου του Αγίου Δημητρίου και τους κατοίκους της κοινότητος Ποταμιάς αναφορικά με την προσβλητική σε πολλές περιπτώσεις παρενόχληση και εκ νέου παρεμπόδιση των πατέρων του μετοχίου από τους κατοίκους της Ποταμιάς να τελούν τη Θεία Λειτουργία στη ρουμανική γλώσσα. Η διαμάχη ανάμεσα στα δύο μέρη έφθασε μέχρι την Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου, όταν ο Δικαίος της αγιορειτικής λαυριωτικής ρουμανικής σκήτης του Τιμίου Προδρόμου υπέβαλε στη Μητέρα Εκκλησία έγγραφη καταγγελία, με την οποία ζητούσε να παρέμβει το Πατριαρχείο και να συστήσει στον τότε Μητροπολίτη Μαρωνείας Νικόλαο Σακκόπουλο (1902-1914) να αποτρέψει στο μέλλον τους κατοίκους της κοινότητος Ποταμιάς από παρόμοιες ενέργειες σε βάρος των Ρουμάνων μοναχών. Με την ίδια απόφαση όμως που η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου προέτρεπε τον Μητροπολίτη Νικόλαο να συγκρατήσει και αποτρέψει τους κατοίκους της Ποταμιάς από παρόμοιες ενέργειες σε βάρος των Ρουμάνων μοναχών, απαγόρευε και στους Ρουμάνους μοναχούς να τελούν τη Θεία Λειτουργία στη ρουμανική γλώσσα. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/86, αρ. πρωτ. 9350, έτος 1912, σ. 479. *Ε.Α.*, 32 (1912) 410. Πρβλ. *Ι. Ελ. Σιδηρά*, Ο Μητροπολίτης του Οικουμενικού..., ό.π., σ. 266· *του ιδίου*, «Πτυχές...», ό.π., σ. 434.

15. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/71, αρ. πρωτ. 4423, έτος 1899, σ. 278.

16. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/72, αρ. πρωτ. 4337, έτος 1900, σ. 274.

17. Βλ. *στο ίδιο.* Το μετόχιο της Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου στην κοινότητα των Μαριών συστήθηκε το έτος 1807 με αφορμή τη σωτηρία των κατοίκων της κοινότητος από θανατηφόρο πανώλη που είχε ενσκήψει και είχε αποδεκατίσει περισσότερους από 300 ανθρώπους. Βλ. *Γ. Κουκλιάτη*, Τα μετόχια..., ό.π., σ. 97 και υποσ. 18· *του ιδίου*, Ο Μοναχισμός..., ό.π., σ. 68 και υποσ. 49· *Δ. Στρατή*, ό.π., σ. 84-87.

μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι: ... *τα διατυπούμενα υπό της κοινότητος Μαριών παράπονα τυγχάνουσιν ανυπόστατα και αδικαιολόγητα, καθόσον πρώτον μεν η κυρίαρχος Μονή εν τω κυριαρχικώ αυτής δικαιώματι του διευθετείν και διατιθέναι τα εαυτής κατ' ιδίαν βούλησιν ουδέν το επίμεμπτον διεπράξατο διορίσασα ένεκα λόγων οικονομίας ως επιτηρητήν και διευθυντήν του διαληφθέντος Μετοχίου άνδρα λαϊκόν μεν, αλλ' εκ των μάλα ευυπολήπτων και ευπόρων κατοίκων της κοινότητος Μαριών...*[18].

Σε άλλο σημείο της προς τα Πατριαρχεία απαντήσεως της Ιεράς Μονής διατυπώνεται ο σαφής υπαινιγμός για τις σκοπιμότητες που υποκρύπτονται στις αντιδράσεις και τα παράπονα των προκρίτων της κοινότητος Μαριών εξ αφορμής του διορισμού λαϊκού διευθυντού, αφού σύμφωνα με τον ισχυρισμό της Ιεράς Μονής ... *ουδείς εκ των κατά καιρούς χρηματισάντων εν αυτώ οικονόμων εκ των αδελφών της Μονής ηδυνήθη ίνα διαφύγη τας κατηγορίας αυτών τούτων, οίτινες νυν παραπονούνται διά τον διορισμόν του λαϊκού διευθυντού...*[19].

Στη δεύτερη ενότητα του παραρτήματος τα επτά έγγραφα που πρωτοδημοσιεύονται και προέρχονται από το αρχείο αλληλογραφίας της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης είναι ποικίλου περιεχομένου και όλα αποτελούν τις υπογεγραμμένες από τον Μητροπολίτη Ιωακείμ επιστολές, τις οποίες απέστειλε προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αθανάσιο Μεγακλή (1893-1903) είτε για να ενεργήσει ο ίδιος προσωπικά είτε για να μεσολαβήσει και παρέμβει άμεσα στις αρμόδιες οθωμανικές αρχές του Βιλαετίου Θεσσαλονίκης, προκειμένου να επιτευχθεί η επίλυση των διαφόρων ζητημάτων που είχαν ανακύψει επί των ημερών του στη Θάσο.

Με την πρώτη εκ Καλλιράχης Θάσου επιστολή[20] *(Παράρτημα, Έγγρ. Β1)*, η οποία φέρει ημερομηνία 8 Αυγούστου 1897, ο Μητροπολίτης Ιωακείμ ζητά από τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αθανάσιο να ανεύρει και να αποστείλει έναν πεπειραμένο διδάσκαλο για να διδάξει στη μικρή σχολή της κοινότητος Καλλιράχης, με μισθοδοσία ... *τεσσαράκοντα λιρών Τουρκίας ετησίως... εννοουμένου ότι η κατοικία, καύσιμος ύλη και εν ανάγκη και τα οδοιπορικά έσονται εις βάρος κατά την συμφωνίαν της κοινότητος...*[21].

Η εκ Γκιουμουλτζίνης (Κομοτηνή) αποσταλείσα δεύτερη επιστολή[22] *(Παράρτημα, Έγγρ. Β2)*, με ημερομηνία 23 Οκτωβρίου 1897, του Μητροπολίτου

18. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄ Π2, αρ. πρωτ. 4337, έτος 1900, σ. 274.

19. Βλ. *στο ίδιο.*

20. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2886, έτος 1897.

21. Βλ. *στο ίδιο.*

22. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2887, έτος 1897.

Ιωακείμ είναι απαντητική σε προηγούμενη αποσταλείσα προς αυτόν επιστολή του Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Αθανασίου, με επισυνημμένη περίκλειστη αίτηση ενός ιδιώτου, ονόματι Αναστασίου Παπαδόπουλου. Η επιστολή αυτή αναφέρεται σε μία αμιγώς ιδιωτική υπόθεση διαφοράς και διενέξεως ανάμεσα σε δύο μέρη σχετικά με την αμφισβήτηση υπάρξεως και αναγνωρίσεως ιδιωτικού χρέους, το οποίο όμως είχε περιέλθει λόγω κληρονομίας στους κληρονόμους του αποβιώσαντος Αναγνώστου Αυγουστή, κατοίκου της Θάσου, που αναφέρεται ως ο αρχικός οφειλέτης του χρέους αυτού προς τον Αναστάσιο Παπαδόπουλο. Όπως διαβάζουμε στην απαντητική επιστολή του, ο Μητροπολίτης Ιωακείμ αφού προσεκάλεσε τους κληρονόμους του αποβιώσαντος οφειλέτου Αναγνώστου Αυγουστή και τους ανέγνωσε την επισυνημμένη αίτηση του Αναστασίου Παπαδόπουλου και την επιστολή του Μητροπολίτου Αθανασίου, τους υπέδειξε τους κινδύνους μιας μελλοντικής δικαστικής διαμάχης, *... πλην άπαντες εν ενί στόματι... απήντησαν, ότι επί ουδενί λόγω αναγνωρίζουσιν ουδέ γινώσκουσιν το τοιούτον χρέος, και δύναται ο ενάγων να καταφύγη εις οποιαδήποτε δικαστήρια βούλεται...*[23].

Το σημαντικότερο ίσως από τα έγγραφα που πρωτοδημοσιεύονται στην παρούσα μελέτη, αναφορικά με τις άγνωστες μέχρι τούδε ιστορικές μαρτυρίες τις οποίες περιέχει και αποκαλύπτει για τη νεώτερη ιστορία της Θάσου, είναι η εκ Καβάλας τρίτη επιστολή[24] *(Παράρτημα, Έγγρ. Β3)* της ενότητος αυτής, με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1898, που αποστέλλεται από τον Μητροπολίτη Ιωακείμ στον Θεσσαλονίκης Αθανάσιο.

Στην επιστολή αυτή ο Μητροπολίτης Ιωακείμ αναφέρει λεπτομερώς ότι στην κοινότητα του Λιμένος και σε κάποιο ιδιωτικό αγροτεμάχιο, ευρισκόμενο πλησίον του κήπου του Διοικητηρίου, ο Ζαπητά Μιμούρης[25] (Διοικητής Χωροφυλακής) της Θάσου Χουρσήτ Εφένδης[26] κατά την κατασκευή φρέατος

23. Βλ. *Στο ίδιο.*

24. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2890, έτος 1898.

25. Ο τίτλος του *«Ζαπητά Μιμούρη»*, που ήταν ο Διοικητής της Χωροφυλακής Θάσου, απαντάται και με τις παρακάτω παραλλαγές, όπως *«Ζαμπετά Μιμούρης»* ή *«Ζαμπετά Μεμουρού»* ή *«Ζαμπιτά»*.

26. Ο Διοικητής της Χωροφυλακής Θάσου Χουρσήτ Εφέντης, που ήταν Λαζός στην καταγωγή, διακρινόταν για τον βίαιο, προκλητικό και ασεβή χαρακτήρα του στην εκτέλεση των εντολών της αιγυπτιακής διοικήσεως σε βάρος των δοκιμαζόμενων Θασίων. Εκμεταλλευόμενος μάλιστα τον ήπιο χαρακτήρα του προϊσταμένου του, Διοικητού της Θάσου Μαχμούτ Ριφάτ Μπέη, πολλές φορές και με προκλητικό τρόπο αναμειγνύόταν σε υποθέσεις που δεν ανήκαν στη δικαιοδοσία του. Το όνομα και οι πρακτικές του ήταν συνώνυμα των βιαιοτήτων, διώξεων, συλλήψεων και φυλακίσεων πολλών Θασίων, κυρίως κατά την περίοδο 1898-1902, όταν οι κάτοικοι της Θάσου αγωνίζονταν με κάθε τρόπο να διατηρήσουν το προνομιακό καθεστώς της νήσου, αντιστεκόμενοι στις βάναυσες και προκλητικές αυθαιρεσίες της αιγυπτιακής διοικήσεως υπό την καθοδήγηση του Χεδίβη της Αιγύπτου Αμπάς Χιλμή Β΄ (1892-1914). Βλ. *Απ. Βακαλόπουλου*, ό.π., σ. 162-163· *Γ. Παπαευστρατίου*, ό.π., σ. 145-148.

ανεκάλυψε το ιερό και τα εντός αργυρού κιβωτίου *«εγκαίνια»*[27] μιας αρχαίας εκκλησίας της οποίας έθραυσε και κατέστρεψε την Αγία Τράπεζα. Παρόλο μάλιστα που ο Μητροπολίτης Ιωακείμ, όπως αναφέρει ο ίδιος, διεμαρτυρήθη στον Χουρσήτ Εφένδη και απαίτησε την παράδοση *...της ανακαλυφθείσης εκκλησίας ως ιερού προσκυνήματος των χριστιανών πλην ο ασεβέστατος ούτος άνθρωπος, ου μόνον δεν απήντησεν εις την διαμαρτύρησίν μου, ου μόνον δεν έλαβεν υπ' όψιν τας δικαίας παραστάσεις μου, αλλά και εξυβρίζων με διά την ανάμιξιν έσπευσε την συμπλήρωσιν του φρέατος, κατασκευάσας και ξύλινην μηχανήν επ' αυτού μετά τροχού όν περιστρέφει ημίονος ρυπαίνων τον ιερόν τούτον τόπον...*[28].

Στη συνέχεια, ο Μητροπολίτης Ιωακείμ, όπως αναφέρει στην επιστολή του, αναγκάσθηκε να διαμαρτυρηθεί αυτοπροσώπως στον Βαλή του Βιλαετίου Θεσσαλονίκης, *... όστις έσπευσε μεν πάραυτα να διατάξη τον Καϊμακάμην Καβάλλας να εξετάση το πράγμα και πληροφορήση, αλλά μετά την ευνοϊκήν... απάντησιν δεν ευηρεστήθη άχρι ώρας να διατάξη την παρεμπόδισιν του φρέατος και την εις ημάς παράδοσιν της Εκκλησίας...*[29].

Από το κείμενο της ίδιας επιστολής πληροφορούμαστε ακόμη ότι ο Μητροπολίτης Ιωακείμ για την επίλυση του όλου ζητήματος είχε απευθυνθεί εγγράφως και στο Πατριαρχείο για να ζητήσει τις επί του πρακτέου αναγκαίες οδηγίες, χωρίς όμως να αξιωθεί κάποιας απαντήσεως, ενώ παράλληλα είχε γράψει σχετικώς και σε κάποιο επιφανή Οθωμανό φίλο του, ονόματι Βίντορι Βέη, με τον οποίο προέτρεπε τον Μητροπολίτη Αθανάσιο να συνεργαστεί για να προβούν από κοινού στις δέουσες ενέργειες ενώπιον των καθ' ύλην αρμοδίων οθωμανικών αρχών.

Ο Μητροπολίτης Ιωακείμ κατακλείει την επιστολή του υποβάλλοντας ως αίτημα στον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αθανάσιο να απευθυνθεί στον Βαλή της Θεσσαλονίκης και να απαιτήσει την άμεση παρέμβασή του προκειμένου να ικανοποιηθεί η δικαία απαίτησή του για την παράδοση της ανακαλυφθείσας εκκλησίας στην κυριότητα της χριστιανικής κοινότητος Λιμένος και την άμεση καταστροφή του υπάρχοντος φρέατος εντός του ιερού αυτού χώρου. Παράλληλα δε με έμφαση αναφέρει στον Μητροπολίτη Αθανάσιο ότι ο συγκεκριμένος Ζαπητά Μιμούρης απετόλμησε προκλητικά *... να απαιτήση... και την εις αυτόν παράδοσιν των ευρεθέντων εγκαινίων, χαρακτηρίσας αυτά ως αρχαιότητας ανηκούσας εις το Διοικητήριον και το μουσείον κατά τας*

27. Με τον όρο *«εγκαίνια»* ο Μητροπολίτης Ιωακείμ προφανώς αναφέρεται στα ιερά λείψανα των Αγίων που κατατίθενται σύμφωνα με ειδικό τελετουργικό στο κέντρο της Αγίας Τραπέζης, κατά τον καθαγιασμό της, όταν εγκαινιάζεται κάποιος ναός.

28. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2890, έτος 1898.

29. Βλ. *στο ίδιο.*

σχετικάς διαταγάς, ως λέγη, του Βιλαετίου, πλην άνευ επιτυχίας...[30].

Τα επόμενα τέσσερα έγγραφα από το αρχείο αλληλογραφίας της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης αποτελούν εξ απόψεως περιεχομένου μία ενότητα επί τη βάσει του ιδίου ιστορικού γεγονότος, που αφορά την άδικη και εκδικητική δικαστική δίωξη και καταδίκη δύο εκ των πλέον επιφανών χριστιανών προκρίτων κατοίκων της Θάσου, του Αναστασίου Λογοθέτη[31] και Δημητρίου Θωμαΐδη[32] ... *δι' υπόθεσιν της πατρίδος αυτών...*[33].

30. Βλ. *στο ίδιο.*

31. Το πραγματικό επίθετο του Αναστασίου Λογοθέτη ήταν Αναγνώστου, αλλά ο τιμητικός τίτλος του «*Λογοθέτου*» επεκράτησε και ως επώνυμο, τουλάχιστον από το 1895. Ο Αναστάσιος Λογοθέτης υπήρξε σπουδαίο πολιτικό πρόσωπο της Θάσου και δε δίστασε πολλές φορές να συγκρουστεί σφοδρά με την εκάστοτε κατακτητική εξουσία, Αιγυπτιακή ή Τουρκική, για τα συμφέροντα της πατρίδος του Θάσου. Δε γνωρίζουμε βέβαια το ακριβές έτος της γεννήσεώς του, αλλά υποθέτουμε ότι θα πρέπει να γεννήθηκε κατά τη δεκαετία του 1830. Το έτος 1885 είναι ένας από τους προεστούς που υπογράφει την αναφορά, την οποία αποστέλλουν οι αντιπρόσωποι των κοινοτήτων της Θάσου στον Έλληνα Υποπρόξενο Καβάλας Αλ. Τσιμπουράκη και ζητούν την άμεση συνδρομή του για την αντικατάσταση του Αιγυπτίου Διοικητού της νήσου Ιμπραήμ Ασαφή Μπέη. Το έτος 1898 εκπροσωπεί τους κατοίκους της κοινότητος του Μικρού Καζαβητίου στη Γενική Συνέλευση των κατοίκων των κοινοτήτων της Θάσου στην Καβάλα για την άρση της επιβολής των αυστηρών διοικητικών μέτρων και της νέας δυσβάστακτης φορολογίας από μέρους της αιγυπτιακής διοικήσεως της νήσου. Τέλος, η συνεργασία του με το Ελληνικό Προξενείο και η ανάμειξή του στον Μακεδονικό Αγώνα οδήγησαν αυτόν και τον προεστό της κοινότητος Μαριών Δ. Θωμαΐδη στις φυλακές της Θεσσαλονίκης. Όπως παραδίδεται μάλιστα από τους απογόνους του, κατόρθωσαν να αποφυλακιστούν μετά από μεγάλο και πολυδάπανο δικαστικό αγώνα. Ο Αν. Αναγνώστου θα πρέπει να πέθανε μετά το 1910 και πριν το 1914 σε προχωρημένη ηλικία. Βλ. *Δ. Θεοδωρίδη*, «Το αρχείο της οικογένειας Λογοθέτη από το μικρό Καζαβήτι της Θάσου», Θασιακά 12 (2005) 179-180.

32. Ο Δημήτριος Θωμαΐδης, ο οποίος υπήρξε από τις σημαντικότερες πολιτικές προσωπικότητες της Θάσου κατά το β΄ ήμισυ του 19ου αι. και μέχρι το 1902, γεννήθηκε το έτος 1840 στην κοινότητα των Μαριών όπου έμαθε τα γράμματα της εποχής του. Από νέος ασχολήθηκε δραστήρια με το εμπόριο δασικών προϊόντων και την πολιτική. Απέκτησε πολιτική εμπειρία και επί σαράντα έτη διετέλεσε προεστός της κοινότητος Μαριών, ενώ παράλληλα ανέλαβε διάφορα αξιώματα από το 1863 έως το 1902. Το έτος 1885 υπογράφει ως προεστός των Μαριών την αναφορά που αποστέλλουν οι αντιπρόσωποι των κοινοτήτων της Θάσου στον Έλληνα Υποπρόξενο Καβάλας Αλ. Τσιμπουράκη και του ζητούν να ενεργήσει για την άμεση αντικατάσταση του Διοικητού της Θάσου Ιμπραήμ Ασαφή Μπέη. Ο Δ. Θωμαΐδης δεν αρκείται μόνο στην αναφορά αυτή. Αποστέλλει έγγραφη διαμαρτυρία και προς τους Υποπροξένους των ξένων χωρών στην Καβάλα, με αποτέλεσμα να δεχθεί δύο αποτυχημένες απόπειρες δολοφονίας εναντίον του. Τον Αύγουστο του 1894 υπογράφει την αναφορά των αντιπροσώπων της Γενικής Συνελεύσεως των κοινοτήτων της Θάσου προς το Χεδίβη της Αιγύπτου Αμπάς Χιλμή Β΄, με την οποία διαμαρτύρονταν για την εκμετάλλευση των δασών της νήσου από την εταιρεία Ν. Ι. Ψιακή. Η αναφορά τελικώς δεν εστάλη διότι εν τω μεταξύ ακυρώθηκε το συμβόλαιο ενοικιάσεως των δασών από την εταιρεία Ψιακή. Το 1901 υπογράφει ως αντιπρόσωπος της κοινότητος των Μαριών την «*αναφορά – διαμαρτυρία αντιπροσώπων χωρίων Θάσου*» προς τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ Χαν για τις αλλεπάλληλες επεμβάσεις της αιγυπτιακής κυβερνήσεως στην εσωτερική διοίκηση της νήσου, που αποβλέπουν στην κατάργηση των προνομίων της. Ο Δ. Θωμαΐδης αναμειγνύεται στον Μακεδονικό Αγώνα και φυλακίζεται στο Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης, απ' όπου αποφυλακίζεται το 1907 και επιστρέφει στη Θάσο. Οι δυσμενείς όμως

Ο Μητροπολίτης Ιωακείμ φαίνεται ότι απέστειλε τις επιστολές αυτές από το Φανάρι, όπου βρισκόταν από τον Φεβρουάριο του 1899 ως μέλος της Αγίας και Ιεράς Συνόδου του Πατριαρχείου[34]. Από τις τέσσερις αυτές επιστολές, οι τρεις *(Παράρτημα, Έγγρ. Β4, Β5, Β7)* απευθύνονται στον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αθανάσιο, ενώ η τέταρτη *(Παράρτημα, Έγγρ. Β6)* προς τους Θασίους προκρίτους Α. Λογοθέτη και Δ. Θωμαΐδη.

Με την πρώτη του επιστολή[35] *(Παράρτημα, Έγγρ. Β4)*, που φέρει ημερομηνία 2 Ιουνίου 1899, ο Μητροπολίτης Ιωακείμ απευθύνεται στον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Αθανάσιο, τον οποίο ενημερώνει ότι οι δύο συγκεκριμένοι Θάσιοι πρόκριτοι ... *έρχονται εις Θεσσαλονίκην, ίνα κατ' έφεσιν εκζητήσωσι δικαιοσύνην δι' υπόθεσιν της πατρίδος αυτών, δι' ην αναιτίως ενώπιον του πρωτοδικείου Θάσου κατεδικάσθησαν εις εξάμηνον φυλάκισιν...*[36]. Γι' αυτό και δεν παραλείπει να παρακαλέσει τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ... *ίνα παράσχη αυτοίς αναξιοπαθούσι την πατρικήν... προστασίαν δαψιλή και ενεργήση δραστηρίως, όπως αναγνωρισθή το νυν καταπατούμενον δίκαιον αυτών οφθαλμοφανώς και απαλλαγώσι ποινής αδίκως και χάριν απλώς εκδικήσεως αυτοίς επιβληθείσης ανθ' ων έξει τους τε ενδιαφερομένους, καμέ διά βίου υποχρέους...*[37].

Μετά την παρέλευση ενός μηνός ο Μητροπολίτης Ιωακείμ αποστέλλει και δεύτερη επιστολή[38] *(Παράρτημα, Έγγρ. Β5)*, με ημερομηνία 9 Ιουλίου 1899, στον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, με την οποία του γνωστοποιεί ότι ... *αφίκοντο αυτόθι οι προσισταθέντες πρόκριτοι Θάσου... εν συνοδεία χωροφυλάκων, ίνα διενεργήσωσι έφεσιν επί της γνωστής υποθέσεως αυτών και εξαι-*

για τον ίδιο συνθήκες που επικρατούν στη νήσο τον εξαναγκάζουν να ζητήσει άσυλο στην Αίγυπτο και να αυτοεξοριστεί. Επιστρέφει στη Θάσο το 1912 και πεθαίνει το 1918. Βλ. *Γ. Καραδρακόντη*, «Ο Δημ. Θωμαΐδης και η δράση του στη Θάσο κατά το 19ο αιώνα», Θασιακά 9 (1996) 217-236· *Τ. Γριτσόπουλου*, «Δήμαρχος Θάσου Γεώργιος Δ. Θωμαΐδης (1904-1916)», Θασιακά 10 (2001) 234-237.

33. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2892, έτος 1899. Αν και στο συγκεκριμένο έγγραφο, όπως και στα υπόλοιπα τρία που έπονται, δεν προσδιορίζεται από τον Μητροπολίτη Ιωακείμ για ποια ακριβώς υπόθεση της πατρίδος τους οι δύο πρόκριτοι Αν. Λογοθέτης και Δ. Θωμαΐδης κατεδικάσθησαν από το Πρωτοδικείο της Θάσου σε εξάμηνη φυλάκιση, ωστόσο μπορούμε, έστω και με επιφύλαξη, να υποθέσουμε ότι βασική αιτία της καταδίκης τους υπήρξε η κατά την κρίσιμη εκείνη περίοδο (1898-1899) ενεργός ανάμειξή τους στον αγώνα των Θασίων ενάντια στα δυσμενή διοικητικά και δυσβάστακτα φορολογικά μέτρα της αιγυπτιακής κηδεμονήσεως, η οποία απέβλεπε στη σταδιακή κατάργηση του πολυετούς προνομιακού καθεστώτος της Θάσου.

34. Βλ. *Ε.Α.* 19 (1899) 37, 129.

35. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2892, έτος 1899.

36. Βλ. *στο ίδιο.*

37. Βλ. *στο ίδιο.*

38. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2893, έτος 1899.

τήσωνται δικαιοσύνην...[39]. Στην ίδια επιστολή ζητά ακόμη να πληροφορηθεί περί της τύχης των δύο προκρίτων και μετ' επιτάσεως προτρέπει τον Μητροπολίτη Αθανάσιο να ενθαρρύνει ... *αυτούς καταλλήλως και καταβάλη... πάσαν την δυνατήν προσπάθειαν και προστασίαν και αθώωσιν αυτών, πρυτάνευσιν δε της καταπατουμένης δικαιοσύνης, ανθ' ου έξει εμέ μεν υπόχρεον, τους δε καταδιωκομένους αδίκως ισοβίως ευγνώμονας...*[40].

Η αίσια κατάληξη της επώδυνης δοκιμασίας των δύο προκρίτων της Θάσου καταγράφεται ανάγλυφα στην προς αυτούς προσωπική απαντητική επιστολή[41] *(Παράρτημα, Έγγρ. Β6)*, με ημερομηνία 9 Αυγούστου 1899, του Μητροπολίτου Ιωακείμ, ο οποίος περιχαρής για την αθώωσή τους από το πολιτικό δικαστήριο της Θεσσαλονίκης αναφέρει μεταξύ άλλων και τα εξής: ... *συγχαίροντες δε και υμίν εγκαρδίως επί ταύτη, ευχόμεθα όπως τα παθήματα υμών χάριν της πατρίδος, ώσιν τα τελευταία, βασιλεύση δε τοιντεύθεν παυσίλυπος ειρήνη ανά πάσαν την προσφιλή ημών και πολύπαθον Θάσον προς δόξαν Χριστού και χαράν και ανακούφισιν απάντων ημών... προσεπιδωρούμενοι και τας πολυτίμους ευχάς της Α.Θ. Παναγιότητος*[42].

Στην τελευταία του επιστολή[43] *(Παράρτημα, Έγγρ. Β7)*, με ημερομηνία 9 Αυγούστου 1899, ο Μητροπολίτης Ιωακείμ απαντώντας στην προηγηθείσα προς αυτόν επιστολή του Θεσσαλονίκης Αθανασίου, με την οποία του γνωστοποιούσε ... *την αθώωσιν των κατηγορηθέντων αδίκως προκρίτων της νήσου Θάσου... υπό του αυτόθι Πολιτικού Δικαστηρίου και την προς ανενόχλητον αποχώρησιν ετοιμασίαν αυτών...*[44], αναφέρει μεταξύ άλλων και τα παρακάτω: ... *εκφράζω τη Υμετέρα περισπουδάστω μοι Σεβασμιότητι τας επί τούτω ενθέρμους μου ευχαριστίας ανθ' ων υπέρ των αναξιοπαθούντων χριστιανών μου επράξατε ενεργειών, βέβαιος ων ότι και εν τω μέλλοντι τούτο αυτό εκθύμως θέλετε πράξει, οσάκις εκζητηθή η πολύτιμος υμών συνδρομή καθότι τα θασιακά ως φαίνεται ουχί ταχέως και ευκόλως εξομαλυνθήσονται...*[45].

Με το παραπάνω τελευταίο έγγραφο ολοκληρώνεται η δημοσίευση των ανέκδοτων εγγράφων της πρώτης ενότητος, τα οποία σχετίζονται με την εκκλησιαστική δράση του Μητροπολίτου Μαρωνείας Ιωακείμ και αποκαλύπτουν άγνωστες και σημαντικές πτυχές της νεώτερης εκκλησιαστικής και εν γένει ιστορίας της Θάσου.

39. Βλ. *στο ίδιο.*

40. Βλ. *στο ίδιο.*

41. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2894, έτος 1899.

42. Βλ. *στο ίδιο.*

43. Βλ. *Α.Ι.Μ.Θ.*, Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2895, έτος 1899.

44. Βλ. *στο ίδιο.*

45. Βλ. *στο ίδιο.*

Τα επόμενα τρία δημοσιευόμενα έγγραφα, όπως προαναφέραμε, προέρχονται από τους κώδικες της πατριαρχικής αλληλογραφίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και αποτελούν τα επίσημα πατριαρχικά γράμματα που απευθύνονται στον από Σηλυβρίας Μητροπολίτη Μαρωνείας Κωνστάντιο Γαζή (1900-1902), ο οποίος διεδέχθη στον θρόνο της Μητροπόλεως Μαρωνείας τον μετατεθέντα στην Ιερά Μητρόπολη Ρόδου Μητροπολίτη Ιωακείμ Βαλασιάδη.

Το πρώτο από τα φλέγοντα την περίοδο εκείνη ζητήματα που εκλήθη να αντιμετωπίσει ο Μαρωνείας Κωνστάντιος ήταν η εκ νέου ανακύψασα διαφορά *...περί κυριότητος μεταξύ της εν τη νήσω Θάσω... κοινότητος Ποταμιάς και του αυτόθι μετοχίου της εν Αγίω Όρει Σκήτης του Τιμίου Προδρόμου...*[46], όπως αναφέρεται και στο πρώτο *(Παράρτημα, Έγγρ. Α4)* από τα έγγραφα αυτά, με ημερομηνία 23 Νοεμβρίου 1900, το οποίο είχε αποστείλει ο Πατριάρχης Κωνσταντίνος Ε΄ στον Μητροπολίτη Κωνστάντιο.

Με την επιστολή αυτή ο Πατριάρχης γνωστοποιεί στον Μαρωνείας Κωνστάντιο ότι λόγω της εξ αμφοτέρων των μερών υφισταμένης από μακρού ήδη χρόνου διαφοράς και διενέξεως, το Πατριαρχείο είχε γράψει *...τη Ιερά εν Άθω Κοινότητι όπως ενεργήση τα δέοντα ίνα διακοπή η αρξαμένη οικοδομή κτιρίου εν τω διαληφθέντι Μετοχίω μέχρις ου εξετασθή διά της νομίμου οδού η προκειμένη διαφορά...*[47].

Στην ίδια επιστολή ο Πατριάρχης ανακοινώνει στον Μητροπολίτη τη σχετική απάντηση της Ιεράς Κοινότητος, στην οποία αναφέρεται ότι *...συνεπεία ενεργειών αυτής και διαταγής της Ι. Μονής Λαύρας, εις ην η Σκήτη υπάγεται, οι πατέρες της Σκήτης του Τιμίου Προδρόμου ανήγγειλαν ότι διέκοψαν τας εργασίας της οικοδομής και ότι έτοιμοι εισίν ίνα άμα τη καθόδω της αυτής Ιερότητος εις την επαρχίαν αυτής προσκαλούμενοι εμφανισθώσιν ενώπιον του αρμοδίου Δικαστηρίου της Ιεράς αυτής Μητροπόλεως προς υποστήριξιν των ισχυρισμών αυτών...*[48]. Κατακλείει δε την επιστολή του με την προτροπή στον Μητροπολίτη Κωνστάντιο *... ίνα εν καιρώ φροντίση τα δέοντα...*[49].

Το επόμενο έγγραφο[50] *(Παράρτημα, Έγγρ. Α5)*, το οποίο είναι το σημαντικότερο της ενότητος αυτής, συμπληρώνει με τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες που περιέχει το ιστορικό ψηφιδωτό της κρισιμότερης ίσως πολιτικά περιόδου της Θάσου, η οποία είχε αρχίσει με την ανάληψη των καθηκόντων του νέου Χεδίβη (ή Κεδίβη) της Αιγύπτου Αμπάς Χιλμή Β΄ (1892-1914) και

46. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/72, αρ. πρωτ. 6080, έτος 1900, σ. 389. Πρβλ. *Ι. Ελ. Σιδηρά*, Ο Μητροπολίτης του Οικουμενικού..., ό.π., σ. 265· *του ιδίου*, Πτυχές..., ό.π., σ. 431.

47. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/72, αρ. πρωτ. 6080, έτος 1900, σ. 389.

48. Βλ. *στο ίδιο.*

49. Βλ. *στο ίδιο.*

50. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/73, αρ. πρωτ. 5271, έτος 1901, σ. 280-281.

κορυφώθηκε κατά τα έτη 1898-1902. Είναι η περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας η πολιτική και οικονομική ζωή της Θάσου αναστατώνεται από τις αλλεπάλληλες επεμβάσεις της αιγυπτιακής κυβερνήσεως στην εσωτερική διοίκηση της νήσου, οι οποίες αποβλέπουν στη σταδιακή κατάργηση του κατά τις προηγούμενες δεκαετίες (1813-1892) πολιτικού, κοινοτικά αυτοδιοίκητου, και οικονομικού προνομιακού καθεστώτος που διείπε τη νήσο[51]. Στο πλαίσιο αυτής της δυσοίωνης καταστάσεως, που είχε αρχίσει σταδιακά και μεθοδευμένα να διαμορφώνεται και έτεινε να καταστεί μόνιμο καθεστώς, οι Θάσιοι υπερασπίζουν, όπως μπορούν, τα προνόμιά τους, χάρη στα οποία μέχρι τότε ήταν οι μόνοι από τους υπόλοιπους υπόδουλους Ρωμιούς που βρίσκονταν σε μία εξαιρετικά προνομιακή θέση από πολιτική και οικονομική άποψη.

Όλες αυτές οι αλλεπάλληλες παραβιάσεις των προνομίων της Θάσου, οι οποίες κορυφώνονται κατά το έτος 1901, οδηγούν τους αγανακτισμένους κατοίκους σε αντίδραση, που άλλοτε εκδηλώνεται με μυστικές συζητήσεις και διασκέψεις σε εκκλησίες και οικίες για το δέον γενέσθαι και άλλοτε με δημόσιες διαδηλώσεις διαμαρτυρίας και συλλαλητήρια[52]. Την περίοδο που συμβαίνουν όλα αυτά περιοδεύει στη Θάσο, όπως συνηθιζόταν κατά παράδοση[53] και από όλους τους προκατόχους του, ο Μητροπολίτης Μαρωνείας Κωνστάντιος, ο οποίος γίνεται και ο ίδιος κοινωνός της εκρύθμου καταστάσεως που επικρατούσε απ' άκρου εις άκρον της νήσου και σπεύδει προς αποφυγή τυχόν

51. Στα χρόνια του Χεδίβη της Αιγύπτου Αμπάς Χιλμή Β΄ (1892-1914) αρχίζει η σταδιακή κατάργηση του διοικητικού και φορολογικού προνομιακού καθεστώτος της Θάσου. Στην εφαρμογή του σχεδίου αυτού ο Χεδίβης απαγορεύει απόλυτα την κοπή ξυλείας και αυξάνει τον φόρο της οικοδομήσιμης ξυλείας. Παράλληλα αναστατώνεται και η πολιτική ζωή της Θάσου επειδή καταλύονται οι θεμελιώδεις προνομιακοί κοινοτικοί θεσμοί της νήσου. Το 1898 επανεισάγεται ο *«περί δικαστικών τελών»* νόμος της οθωμανικής διοικήσεως και η τουρκική γλώσσα ως η επίσημη γλώσσα του δικαστηρίου. Ο διοικητής της Θάσου Μαχμούτ Ριφάτ Μπέη απαγορεύει τη σύγκληση της Γενικής Συνελεύσεως των κατοίκων με αποτέλεσμα να απονεκρωθεί το νομοθετικό σώμα και να παραλύσουν όλοι οι διοικητικοί κλάδοι του πολιτειακού – κοινοτικού οργανισμού της Θάσου. Τον Απρίλιο του 1899 με διαταγή του Χεδίβη της Αιγύπτου καταργείται ο θεσμός των προεστών και αντικαθίσταται με εκείνον των μουχτάρηδων (προέδρων), σύμφωνα με τον προϋπάρχοντα τουρκικό νόμο. Στη συνέχεια αφαιρούνται οι σφραγίδες των εκκλησιών, οι οποίες χρησιμοποιούνται για το σφράγισμα των εκκλησιαστικών εγγράφων, και στους μουχτάρηδες δίδονται τουρκικές σφραγίδες. Όλα τα παραπάνω μέτρα της αιγυπτιακής διοικήσεως είναι φανερό ότι απέβλεπαν στην απόλυτη αποστέρηση της Θάσου από τα προνόμιά της και στη σταδιακή προσάρτησή της ως απλής επαρχίας στην Αίγυπτο. Βλ. *Γ. Παπαευστρατίου*, ό.π., σ. 144 κ.εξ.· *Απ. Βακαλοπούλου*, ό.π., σ. 158-165.

52. Βλ. *Γ. Παπαευστρατίου*, ό.π., σ. 145-150· *Απ. Βακαλόπουλου*, ό.π., σ. 160-161, 164-165.

53. Κατά παράδοση ο εκάστοτε Μητροπολίτης Μαρωνείας περιόδευε κατά τους θερινούς μήνες ή ακόμη και τον μήνα Σεπτέμβριο στη Θάσο και τη Σαμοθράκη και διεκπεραίωνε τις υπάρχουσες εκκλησιαστικές, διοικητικές και πνευματικές εκκρεμότητες στις ενορίες των δύο νήσων. Βλ. *Μ. Μελιρρύτου*, Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας, Εν Κωνσταντινουπόλει 1871, σ. 32.

δυσμενέστερων εξελίξεων να υποβάλει λεπτομερή έκθεση[54] των γεγονότων στον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ (1901-1912) και να τον παρακαλέσει να επέμβει άμεσα προκειμένου, με την επιρροή που ασκούσε στον Χεδίβη της Αιγύπτου, ο οποίος έτυχε μάλιστα κατά την περίοδο εκείνη να βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, να συντελέσει στην αίσια έκβαση των αιτημάτων των Θασίων[55], που απέβλεπαν στη διατήρηση του προνομιακού καθεστώτος στη νήσο.

Σε απάντηση όλων των παραπάνω πρωτοβουλιών του ο Μαρωνείας Κωνστάντιος λαμβάνει από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ την από 7ης Σεπτεμβρίου 1901 νουθετήρια επιστολή[56] του *(Παράρτημα, Έγγρ. Α5)*, στην οποία εκείνος, αντί άλλων, αρχικώς του αναφέρει ότι *... η αυτού Υψηλότης Κεδίβης της Αιγύπτου, ο της Θάσου προστάτης και κηδεμών, διαμηνύσας ημίν ότι οι κάτοικοι της νήσου συνεχώς συνέρχονται μετά των ιερέων εν ταις αυτόθι εκκλησίαις και εις δημοσίας επιδίδονται διασκέψεις περί των κοινοτικών αυτών υποθέσεων διά τρόπου απάδοντος εις την μέχρι τούδε επικρατούσαν τάξιν, εξέφρασε την επιθυμίαν ημίν ίνα καταλλήλως γένηται η προσήκουσα παρά των Πατριαρχείων ενέργεια προς παύσιν των τοιούτων συναθροίσεων...*[57].

Αποδεχόμενος προφανώς ο Πατριάρχης Ιωακείμ τις σχετικές παρατηρήσεις και υποδείξεις του Χεδίβη της Αιγύπτου αναφορικά με τις παραπάνω πρωτοβουλίες των κατοίκων της Θάσου γράφει στην ίδια επιστολή του και σε νουθετήριο ύφος προς τον Μητροπολίτη Κωνστάντιο τα παρακάτω: *... γράφοντες τη αυτής Ιερότητι εντελλόμεθα αυτή ίνα προθυμηθή εγκαίρως και αποτελεσματικώς πράξαι επί τούτω τα δέοντα, προτρέπουσα και παραινούσα διά γραμμάτων συμβουλευτικών και διά του αρχιερατικού αυτής επιτρόπου τους τε ιερείς και τους λαϊκούς κατοίκους της νήσου όπως απέχωσι τοιούτων διαβημάτων, διότι πρόδηλον τυγχάνει ότι αι τοιαύται δημοσία γινόμεναι*

54. Βλ. *Απ. Βακαλόπουλου*, ό.π., σ. 165. *Του ιδίου*, «Γεγονότα στη Θάσο κατά τα τελευταία χρόνια της συγκυριαρχίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου σ' αυτήν (τέλη 19ου - αρχές 20ού)», Θασιακά, 6 (1989) 32.

55. Ο Απ. Βακαλόπουλος επί τη βάσει εγγράφων της περιόδου εκείνης αναφέρει ότι το έτος 1902 οι πρόκριτοι της Θάσου, εκ των υστέρων, λόγω των επεισοδίων που διαδραματίστηκαν στη νήσο, ήταν πολύ δυσαρεστημένοι από τη στάση του Μητροπολίτου Κωνσταντίου, επειδή, κατά τους ισχυρισμούς τους, η πολιτεία του δεν ήταν η αρμόζουσα στο υψηλό του χριστιανικό αξίωμα και δεν μπόρεσε να τους φανεί χρήσιμος στις κρίσιμες εκείνες στιγμές. Γράφουν μάλιστα ότι η περιοδεία του στη νήσο *«αντί να δώση νέαν προς τα πρόσω ώθησιν εις τα εν γένει ζητήματα του νησιού, μάλλον τελμάτωσε και περιέπλεξε αυτά εις αδιέξοδον οδόν»*. Γι' αυτό, αμέσως μετά τα αιματηρά γεγονότα, στις 26 Απριλίου 1902, ζητούν με έγγραφο, που υπογράφεται και από 60 περίπου άλλα πρόσωπα, από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ και την Ιερά Σύνοδο, όπως έχοντας υπ' όψιν τους *«το ακροσφαλές και κατεπείγον των πραγμάτων»* τους, προβούν στον διορισμό άλλου Μητροπολίτου. Βλ. *Απ. Βακαλόπουλου*, «Γεγονότα...», ό.π., σ. 32, 33.

56. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α.*, Α΄/73, αρ. πρωτ. 5271, έτος 1901, σ. 280.

57. Βλ. *στο ίδιο*.

διασκέψεις και αποφάσεις προς ουδέν αγαθόν συντελούσιν, αλλά μάλλον βλάβης παραίτιοι γίνονται, αντί δε του εφελκύσαι την ευμένειαν της Α. Υψηλότητος, τουναντίον κρίνονται ως διερεθιστικοί των πνευμάτων και ως παραίτιοι διαταράξεως της ησυχίας του τόπου, ου αι νομίμως υφιστάμεναι κοινοτικαί αρχαί δύνανται ησύχως και αθορύβως την πατρικήν και ευεργετικήν προστασίαν της Α. Υψηλότητος υπέρ των αιτημάτων του τόπου διά των επιτοπίων πολιτικών αρχών επικαλούμενοι ασφαλεστέραν προσδοκάν την ευμενή τούτων αποδοχήν...[58].

Ο Πατριάρχης Ιωακείμ κατακλείει την επιστολή του προτρέποντας τον Μητροπολίτη Κωνστάντιο ... *ίνα γνωρίση τοις προκρίτοις της Νήσου ότι λαβόντες εγκαίρως τας περί των αιτημάτων αυτών αποσταλείσας ημίν αναφοράς, ανεκοινωσάμεθα την παράκλησιν αυτών τη Α. Υψηλότητι θερμώς και ημείς επικαλεσάμενοι υπέρ αυτών την πατρικήν προστασίαν και είνοιαν της Α. Υψηλότητος. Η δε του Θεού χάρις...*[59].

Στο τελευταίο έγγραφο[60] *(Παράρτημα, Έγγρ. Α6)* της δεύτερης αυτής ενότητος, με ημερομηνία 15 Ιουλίου 1902, που αποστέλλεται από τον Πατριάρχη Ιωακείμ στον Μητροπολίτη Μαρωνείας Κωνστάντιο, μαρτυρείται η υποβολή και νέας αιτήσεως, γραμμένης στη ρουμανική γλώσσα, στο Πατριαρχείο από την αγιορειτική λαυριωτική ρουμανική σκήτη του Τιμίου Προδρόμου σχετικά με τα εκκρεμούντα ζητήματα που απασχολούσαν το μετόχιο αυτής στην κοινότητα Ποταμιάς Θάσου. Για την επίλυση της νέας αυτής διαφοράς ο Πατριάρχης Ιωακείμ μαζί με την επιστολή του διαβιβάζει ... *επί επιστροφή μετάφρασιν αιτήσεως της εν Αγίω Όρει Ρουμανικής Σκήτης του Βαπτιστού περί του ζητήματος της Ι. Εκκλησίας του εν Θάσω Μετοχίου αυτής...*[61] και αξιώνει από τον Μητροπολίτη Κωνστάντιο ... *όπως πληροφορήση την Εκκλησίαν περί των εν αυτή, διά τα περαιτέρω...*[62].

Με τη δημοσίευση όλων των παραπάνω ανέκδοτων εγγράφων από τους κώδικες της πατριαρχικής αλληλογραφίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και το αρχείο της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, όπως γίνεται με την πρώτη ανάγνωσή τους αντιληπτό, έρχονται στο φως ενδιαφέρουσες και άγνωστες μέχρι τούδε ιστορικές μαρτυρίες για την εκκλησιαστική και εν γένει ιστορία της Θάσου κατά τα τελευταία έτη (1894-1902) της αιγυπτιακής κυριαρχίας στη νήσο, ενώ σκιαγραφείται πληρέστερα και η σημαντική εκκλησιαστική δράση των δύο τελευταίων Μητροπολιτών της περιόδου αυτής, των Μαρωνείας Ιωακείμ Βαλασιάδη και Κωνσταντίου Γαζή.

58. Βλ. *στο ίδιο.*
59. Βλ. *στο ίδιο.*
60. Βλ. *Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α., Α΄ 74*, έτος 1902, σ. 287.
61. Βλ. *στο ίδιο.*
62. Βλ. *στο ίδιο.*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ*

Α) Από τους κώδικες της πατριαρχικής αλληλογραφίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου

1

«Τω Μαρωνείας Ιωακείμ

Ελάβομεν και διεξήλθομεν Συνοδικώς το από κέ Σεπτεμβρίου παρελθόντος γράμμα της αυτής Ιερότητος, δι' ου εκτιθεμένη λεπτομερώς τα κατά την από μακρού ήδη χρόνου υφισταμένην μεταξύ της κοινότητος Ποταμιάς και της εν Άθω λαυριωτικής Σκήτης του Τιμίου Προδρόμου διαφοράν ως προς την κυριότητα και κατοχήν του εν Θάσω παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου και των κτημάτων αυτού, και πληροφορούσα ότι οι κάτοικοι Ποταμιάς διά τακτικής αγωγής εξητήσαντο την εκτέλεσιν των περί της υποθέσεως ταύτης υπαρχουσών επισήμων Συνοδικών της Εκκλησίας αποφάσεων, αιτείται τας περί του πρακτέου οδηγίας ημών. Συνοδική τοίνυν διαγνώμη, απαντώντες συνιστώμεν τη αυτής Ιερότητι όπως δέξηται την ειρημένην αγωγήν και εκδικάση αυτήν πρωτοδίκως ενώπιον του Μικτού Μητροπολιτικού Δικαστηρίου της έδρας αυτής, διά τα περαιτέρω. Η δε του Θεού χάρις κτλ.

αωϟζ΄. Νοεμβρ. ιγ΄.»

(Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α., Α΄/69, αρ. πρωτ. 5079, έτος 1897, σ. 359-360).

2

«Τω Μαρωνείας Ιωακείμ

Διεβιβάσθη ημίν πρότινος υπό της εν Άθω Ιεράς Βασιλικής και Πατριαρχικής Μονής της Μεγίστης Λαύρας αναφορά των εν τη υπ' αυτήν ρουμουνική σκήτη του Τιμίου Προδρόμου οσιοτάτων πατέρων, παραπονουμένων ότι η Ιερότης αυτής παρακωλύει απότινος την εν ρουμουνική γλώσση τέλεσιν κατά το μέχρι τούδε καθεστώς των ιερών ακολουθιών εν τω εν Θάσω Μετοχίω αυτών, και άλλως δε παρενοχλεί αυτούς. Όθεν, συνοδική διαγνώμη διαβιβάζοντες επισυνημμένως ώδε επί επιστροφή την τε αναφοράν αυτών μετά των επισυνημμένων αυτή εγγράφων και την σχετικήν επιστολήν της Ιεράς Μεγίστης Λαύρας, φερούσας αριθ. πρωτ. 4423, αξιούμεν την Ιερότητα αυτής ίνα πληροφορήση ημάς περί των αναφερομένων, διά τα περαιτέρω. Η δε κτλ.

αωϟθ΄. Αυγούστου ιζ΄»

(Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α., Α΄/71, αρ. πρωτ. 4423, έτος 1899, σ. 278).

* Στα δημοσιευόμενα έγγραφα δεν υπήρξε καμμία μεταβολή στη σύνταξη, ορθογραφία και στίξη τους.

3

«Τω Μαρωνείας Ιωακείμ

Γράψαντες εν καιρώ τα δέοντα περί των υπό της κοινότητος Μαριών της νήσου Θάσου υποβληθέντων τη Εκκλησία παραπόνων κατά της εις λαϊκόν ενοικιάσεως του αυτόθι Μετοχίου της εν Άθω Ιεράς Μονής του Ξηροποτάμου, ελάβομεν πρότινος απάντησιν της ιεράς ταύτης Μονής διαλαμβάνουσαν ότι τα διατυπούμενα υπό της κοινότητος Μαριών παράπονα τυγχάνουσιν ανυπόστατα και αδικαιολόγητα, καθόσον πρώτον μεν η κυρίαρχος Μονή εν τω κυριαρχικώ αυτής δικαιώματι του διευθετείν και διατιθέναι τα εαυτής κατ' ιδίαν βούλησιν ουδέν το επίμεμπτον διεπράξατο διορίσασα ένεκα λόγων οικονομίας ως επιτηρητήν και διευθυντήν του διαληφθέντος Μετοχίου άνδρα λαϊκόν μεν, αλλ' εκ των μάλα ευυπόληπτων και ευπόρων κατοίκων της κοινότητος Μαριών, αφού, ως γνωστόν, το ειρημένον Μετόχιον, ου το όλον ετήσιον εισόδημα μόλις εστίν 100 μέχρι 200 οκάδες ελαίου, διευθυνόμενον υπ' αδελφού της Μονής απαιτεί δαπάνην υπερβαίνουσαν τας 30 λίρ. οθ. ετησίως, δεύτερον δε ουδείς εκ των κατά καιρούς χρηματισάντων εν αυτώ οικονόμων εκ των αδελφών της Μονής ηδυνήθη ίνα διαφύγη τας κατηγορίας αυτών τούτων, οίτινες νυν παραπονούνται διά τον διορισμόν του λαϊκού διευθυντού. Την τοιαύτην απάντησιν τοίνυν της διαληφθείσης Ι. Μονής εις γνώσιν της αυτής Ιερότητος, συνοδική διαγνώμη, φέροντες, αιτούμεθα κτλ.

αϡ΄ Αυγούστου ιδ΄.»

(Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α., Α΄/72, αρ. πρωτ. 4337, έτος 1900, σ. 274).

4

«Τω Μαρωνείας Κωνσταντίω

Υπαρχούσης διαφοράς περί κυριότητος μεταξύ της εν τη νήσω Θάσω της επαρχίας αυτής κοινότητος Ποταμιάς και του αυτόθι μετοχίου της εν Αγίω Όρει Σκήτης του Τίμιου Προδρόμου, εγράψαμεν εγκαίρως τη Ιερά εν Άθω Κοινότητι όπως ενεργήση τα δέοντα ίνα διακοπή η αρξαμένη οικοδομή κτιρίου εν τω διαληφθέντι Μετοχίω μέχρις ου εξετασθή διά της νομίμου οδού η προκειμένη διαφορά. Η Ιερά Κοινότης απαντώσα εδήλωσεν ημίν άρτι ότι συνεπεία ενεργειών αυτής και διαταγής της Ι. Μονής Λαύρας, εις ην η σκήτη υπάγεται, οι πατέρες της Σκήτης του Τιμίου Προδρόμου ανήγγειλαν ότι διέκοψαν τας εργασίας της οικοδομής και ότι έτοιμοί εισιν ίνα άμα τη καθόδω της αυτής Ιερότητος εις την επαρχίαν αυτής προσκαλούμενοι εμφανισθώσιν ενώπιον του αρμοδίου Δικαστηρίου της Ιεράς αυτής Μητροπόλεως προς υποστήριξιν των ισχυρισμών αυτών. Ταύτα τοίνυν ανακοινούμεθα τη αυτής Ιερότητι ίνα εν καιρώ φροντίση τα δέοντα. Η δε κτλ.

αϡ΄ Νοεμβρίου κγ΄.»

(Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α., Α΄/72, αρ. πρωτ. 6080, έτος 1900, σ. 389).

5

«Τω Μαρωνείας Κωνσταντίω

Η αυτού Υψηλότης Κεδίβης της Αιγύπτου, ο της Θάσου προστάτης και κηδεμών, διαμηνύσας ημίν ότι οι κάτοικοι της νήσου συνεχώς συνέρχονται μετά των ιερέων εν ταις αυτόθι εκκλησίαις και εις δημοσίας επιδίδονται διασκέψεις περί των κοινοτικών αυτών υποθέσεων διά τρόπου απάδοντος εις την μέχρι τούδε επικρατούσαν τάξιν, εξέφρασε την επιθυμίαν ημίν ίνα καταλλήλως γένηται η προσήκουσα παρά των Πατριαρχείων ενέργεια προς παύσιν των τοιούτων συναθροίσεων.

Διό γράφοντες τη αυτής Ιερότητι εντελλόμεθα αυτή ίνα προθυμηθή εγκαίρως και αποτελεσματικώς πράξαι επί τούτω τα δέοντα, προτρέπουσα και παραινούσα διά γραμμάτων συμβουλευτικών και διά του αρχιερατικού αυτής επιτρόπου τους τε ιερείς και τους λαϊκούς κατοίκους της νήσου όπως απέχωσι τοιούτων διαβημάτων, διότι πρόδηλον τυγχάνει ότι αι ταιαύται δημοσία γενόμεναι διασκέψεις και αποφάσεις προς ουδέν αγαθόν συντελούσιν, αλλά μάλλον βλάβης παραίτιοι γίνονται, αντί δε του εφελκύσαι την ευμένειαν της Α. Υψηλότητος, τουναντίον κρίνονται ως διερεθιστικαί των πνευμάτων και ως παραίτιοι διαταράξεως της ησυχίας του τόπου, ου αι νομίμως υφιστάμεναι κοινοτικαί αρχαί δύνανται ησύχως και αθορύβως την πατρικήν και ευεργετικήν προστασίαν της Α. Υψηλότητος υπέρ των αιτημάτων του τόπου διά των επιτοπίων πολιτικών αρχών επικαλούμενοι ασφαλεστέραν προσδοκάν την ευμένή τούτων αποδοχήν.

Επί τη ευκαιρία δε ταύτη αξιούμεν την αυτής Ιερότητα ίνα γνωρίση τοις προκρίτοις της Νήσου ότι λαβόντες εγκαίρως τας περί των αιτημάτων αυτών αποσταλείσας ημίν αναφοράς, ανεκοινωσάμεθα την παράκλησιν αυτών τη Α. Υψηλότητι θερμώς και ημείς επικαλεσάμενοι υπέρ αυτών την πατρικήν προστασίαν και εύνοιαν της Α. Υψηλότητος. Η δε του Θεού χάρις κτλ.

αϡα΄. Σεπτεμβρίου ζ΄.»

(Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α., Α΄/73, αρ. πρωτ. 5271, έτος 1901, σσ. 280-281).

6

«Τω Μαρωνείας Κωνσταντίω

Εγκλείστως ώδε διαβιβάζομεν αυτή επί επιστροφή μετάφρασιν αιτήσεως της εν Αγίω Όρει Ρωμουνικής Σκήτης του Βαπτιστού περί του ζητήματος της Ι. Εκκλησίας του εν Θάσω Μετοχίου αυτής, αξιούντες την αυτής Ιερότητα όπως πληροφορήση την Εκκλησίαν περί των εν αυτή, διά τα περαιτέρω. Η δε κτλ.

αϡβ΄. Ιουλίου ιε΄.»

(Α.Ο.Π. – Κ.Π.Α., Α΄/74, έτος 1902, σ. 287).

Β) Από το αρχείο της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης

1

«Σεβασμιώτατε εν Χω αδελφέ,

Αριθ. Πρωτ. 160

Η Κοινότης Καλλιράχης έχει απόλυτον ανάγκην ενός διδασκαλιστού καλού και πεπειραμένου, όπως διδάξη εν τη μικρά Σχολή αυτής, παρακαλώ όθεν θερμώς την Υμετέραν Σεβασμιότητα, ίνα ευαρεστουμένη εξεύρη ένα τοιούτον με μισθοδοσίαν τεσσαράκοντα λιρών Τουρκίας ετησίως και μας τον αποστείλη ως τάχιστα διά τα περαιτέρω, οίκοθεν εννοουμένου ότι η κατοικία, καύσιμος ύλη και εν ανάγκη και τα οδοιπορικά έσονται εις βάρος κατά την συμφωνίαν της κοινότητος.

Πεποιθώς ότι η αδελφική μου αύτη παράκλησις ευμενώς γενήσεται αποδεκτή και θέλω τύχει εγκαίρως απαντήσεως, ευχαριστώ Αυτή εκ προτέρου και διατελώ περιπτυσσόμενος Αυτήν εν φιλήματι Χριστού και διαπυνθανόμενος τα κατ' Αυτήν παναίσια πάνυ ενδιαφερόντως.

Εν Καλλιράχη χωρίω της Θάσου τη 8η Αυγούστου 1897

Της Υμετέρας περισπουδάστου Σεβασμιότητος
αγαπητός εν Χω αδελφός
και όλως πρόθυμος
+ Ο Μαρωνείας Ιωακείμ»

(Α.Ι.Μ.Θ., Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2886, έτος 1897).

2

«Σεβασμιώτατε εν Χω αδελφέ,

Αριθ. Πρωτ. 236

Ασμένως πάνυ εκομισάμην την από στ΄ Σεπτεμβρίου ε.έ. σεσημιασμένην επιστολήν της Υμετέρας περισπουδάστου μοι Σεβασμιότητος μετά της περικλείστου αιτήσεως του αξιοτίμου κ. Αναστασίου Παπαδοπούλου και ενδιαφερόντως αυτάς διεξήλθον. Εις απάντησιν δηλοποιώ Αυτή, ότι άμα τη λήψει αυτής προσεκάλεσα όλους τους κληρονόμους του αποβιώσαντος οφειλέτου Αναγνώστου Αυγουστή διαμένοντας εν Παναγία και Λιμένι Θάσου και αναγνούς την επισυνημμένην αίτησιν μετά της επιστολής Σας προέτρεψα αυτούς καταλλήλως υποδεικνύς τους κινδύνους τους εκ των δικαστηρίων και τας δαπάνας αυτών, πλην άπαντες εν ενί στόματι μοι απήντησαν, ότι επί ουδενί λόγω αναγνωρίζουσιν ουδέ γινώσκουσιν το τοιούτον χρέος, και δύναται ο ενάγων να καταφύγη εις οποιαδήποτε δικαστήρια βούλεται.

Ταύτα καθηκόντως ανακοινούμενος τη υμετέρα περισπουδάστω Σεβα-

σμιότητι διά τα περαιτέρω, δράττομαι της ευκαιρίας, όπως συγχαρώ Αυτή θερμότατα επί τη προσκλήσει ως μέλους της Ιεράς Συνόδου και παρακαλέσω Αυτήν θερμώς, ίνα παρέχη καμοί τω ελαχίστω Αυτής εν Χω αδελφώ την πολύτιμον Αυτής αδελφικήν συνδρομήν εις τας παρεμπιπτούσας επαρχιακάς μου υποθέσεις, κατασπαζόμενος δε Αυτήν αδελφικώτατα διατελώ.

Εν Γκιουμουλτζίνη τη 23 Οκτωβρίου 1897

Της Υμετέρας λίαν περισπουδάστου μοι Σεβασμιότητος
αγαπητός εν Χω αδελφός
και προθυμότατος
+ Ο Μαρωνείας Ιωακείμ»

(Α.Ι.Μ.Θ., Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2887, έτος 1897).

3

«Σεβασμιώτατε εν Χω αδελφέ,

Αριθ. Πρωτ. 175

Εν τω Λιμένι της νήσου Θάσου της ταπεινής μου παροικίας, εν τινι ιδιωτικώ χωραφίω κειμένω πλησίον του κήπου του Διοικητηρίου, ο Ζαπητά μιμούρης της Θάσου Χουρσήτ Εφένδης σκάπτων προς κατασκευήν πηγαδίου, άνευ εννοείται και της αδείας του ιδιοκτήτου, ανεκάλυψε το ιερόν μιας αρχαίας εκκλησίας και δη την αγίαν αυτήν Τράπεζαν, ην ασεβέστατα έθραυσε και κατέστρεψε τον κίονα εφ' ου εβαστάζετο αύτη και εν ω εύρε τινι μικρώ αργυρώ κιβωτίω μετά σταυρών τα εγκαίνια του ναού, άτινα φοβηθείς τον όχλον παρέδωσε τω ιερεί Λιμένος πατρί Ιερωνύμω προς φύλαξιν εξακολουθών περιφρονητικώς το έργον αυτού. Τούτο πληροφορηθείς υπό του εν λόγω ιερέως εν τη περιοδεία, έσπευσα να διαμαρτυρηθώ τω Ζαπητά και απαιτήσω την κατάπαυσιν του έργου και την εις ημάς παράδοσιν της ανακαλυφθείσης εκκλησίας ως ιερού προσκυνήματος των χριστιανών πλην ο ασεβέστατος ούτος άνθρωπος, ου μόνον δεν απήντησεν εις την διαμαρτύρησίν μου, ου μόνον δεν έλαβεν υπ' όψιν τας δικαίας παραστάσεις μου, αλλά και εξυβρίζων με διά την ανάμιξιν επέσπευσε την συμπλήρωσιν του φρέατος, κατασκευάσας και ξύλινην μηχανήν επ' αυτού μετά τροχού όν περιστρέφει ημίονος ρυπαίνων τον ιερόν τούτον τόπον.

Μη έχων δε Διοικητήν, ίνα εις αυτόν αναφερθώ ήλθον εις Καβάλλαν και πάραυτα προ 20 ημερών διεμαρτυρήθην εις τον εξοχώτατον Βαλήν της Θεσσαλονίκης, όστις έσπευσε μεν πάραυτα να διατάξη τον Καϊμακάμην Καβάλλας να εξετάση το πράγμα και πληροφορήση, αλλά μετά την ευνοϊκήν, ως μοι είπεν, απάντησιν δεν ευηρεστήθη άχρι ώρας να διατάξη την παρεμπόδισιν του φρέατος και την εις ημάς παράδοσιν της εκκλησίας. Τούθ'

όπερ και ανεξήγητον και προσβλητικόν διά τους χριστιανούς μας και διά την Μητρόπολίν μου, καθιστάν θρασείς τους υπεναντίους.

Διό και αναφερόμενος προς την υμετέραν περισπούδαστον Σεβασμιότητα, παρακαλώ Αυτήν θερμώς, ίνα μη ανεχθή την εις την θρησκείαν ημών γιγνομένην φοβεράν ύβριν, αλλά μεταβαίνουσα παρά τω Βαλή ενεργήση δραστηρίως την ικανοποίησιν της δικαίας απαιτήσεώς μου, ήτοι την εις ημάς παράδοσιν της ανακαλυφθείσης εν ερειπίοις εκκλησίας και την καταστροφήν του ανεωγότος φρέατος, διότι άλλως δεν ηξεύρω τι ημπορεί να κάμη ο απλούς χριστιανικός κόσμος βλέπων τα ιερά αυτού να περιυβρίζονται τόσον αναιδώς υπό ασεβεστάτου και βαναύσου ανθρώπου τολμήσαντος να απαιτήση παρ' εμού και την εις αυτόν παράδοσιν των ευρεθέντων εγκαινίων, χαρακτηρίσας αυτά ως αρχαιότητας ανηκούσας εις το Διοικητήριον και το μουσείον κατά τας σχετικάς διαταγάς, ως λέγη, του Βιλαετίου, πλην άνευ επιτυχίας.

Περί τούτου εν εκτάσει εγκαίρως έγραψα τη Μητρί Εκκλησία αλλ' ουδεμίας εισέτι ηξιώθην απαντήσεως, έγραψα και τω αυτόθι φίλω μου Βίντορι Βέη, μεθ' ου αν εγκρίνη δύναται να συνεννοηθή και ενεργήση δραστηρίως τα προσήκοντα, ανθ' ου έξει με διά παντός υπόχρεον και τους ευσεβείς μου χριστιανούς Λιμένος διά βίου ευγνώμονας.

Αναμένων δε εν Καβάλλα παρήγορον Αυτής επιστολήν κατασπάζομαι Αυτήν εν φιλήματι Χριστού και διατελώ μετ' εξαιρέτου αγάπης.
Εν Καβάλλα τη 23η Αυγούστου 1898

Της υμετέρας περισποιδάστου Πανιερότητος
αγαπητός εν Χω αδελφός
και όλος πρόθυμος
+ Ο Μαρωνείας Ιωακείμ»

(Α.Ι.Μ.Θ., Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2890, έτος 1898).

4

«Σεβασμιώτατε εν Χω αδελφέ,

Αριθμ. Πρωτ. 11

Δύο των απηνώς καταδιωκομένων χριστιανών Θάσου, οι καλλίτεροι ήτοι οι κ.κ. Αναστάσιος Λογοθέτης και Δ. Θωμαΐδης έρχονται εις Θεσσαλονίκην, ίνα κατ' έφεσιν εκζητήσωσι δικαιοσύνην δι' υπόθεσιν της πατρίδος αυτών, δι' ην αναιτίως ενώπιον του Πρωτοδικείου Θάσου κατεδικάσθησαν εις εξάμηνον φυλάκισιν. Τους κυρίους τούτους θερμότατα συνιστών τη υμετέρα περισπουδάστω Σεβασμιότητι παρακαλώ Αυτήν θερμότατα, ίνα παράσχη αυτοίς αναξιοπαθούσι την πατρικήν Αυτής προστασίαν δαψιλή και ενεργήση δρα-

στηρίως, όπως αναγνωρισθή το νυν καταπατούμενον δίκαιον αυτών οφθαλμοφανώς και απαλλαγώσι ποινής αδίκως και χάριν απλώς εκδικήσεως αυτοίς επιβληθείσης ανθ' ων έξει τους τε ενδιαφερομένους, καμέ διά βίου υποχρέους.

Κατασπαζόμενος δε Αυτήν εν φιλήματι αγίω και αναμένων παρά της αγάπης Αυτής αγαθά υπέρ των συνιστωμένων φίλων μου διατελώ.
Εν Φαναρίω τη 2 Ιουνίου 1899

Της περισπουδάστου μοι Αυτής Σεβασμιότητος
αγαπητός εν Χω αδελφός
και όλως πρόθυμος
+ Ο Μαρωνείας Ιωακείμ»

(Α.Ι.Μ.Θ., Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2892, έτος 1899).

5

«Σεβασμιώτατε εν Χω αδελφέ,

Καθά εκ Καβάλλας έμαθον, αφίκοντο αυτόθι οι προσυσταθέντες πρόκριτοι Θάσου κ.κ. Αναστάσιος Λογοθέτης και Δ. Θωμαΐδης εν συνοδεία χωροφυλάκων, ίνα διενεργήσωσι έφεσιν επί της γνωστής υποθέσεως αυτών και εξαιτήσωνται δικαιοσύνην. Ουδόλως όθεν αμφιβάλλω, ότι η υμετέρα περισπούδαστος Σεβασμιότης θέλει ενθαρρύνει αυτούς καταλλήλως και καταβάλη αγαθυνομένη πάσαν την δυνατήν προσπάθειαν και προστασίαν και αθώωσιν αυτών, πρυτάνευσιν δε της καταπατουμένης δικαιοσύνης, ανθ' ου έξει εμέ μεν υπόχρεον, τους δε καταδιωκομένους αδίκως ισοβίως ευγνώμονας.

Παρακαλών δε Αυτήν ίνα ευαρεστηθή να μοι απαντήση και πληροφορήση περί της τύχης αυτών, ευχαριστώ Αυτήν εκ προτέρου διά τον κόπον και διατελώ κατασπαζόμενος Αυτήν εν φιλήματι Χριστού.
Εν Φαναρίω τη 9η Ιουλίου 1899

Της περισπουδάστου μοι Αυτής Σεβασμιότητος
αγαπητός εν Χω αδελφός
και όλως πρόθυμος
+ Ο Μαρωνείας Ιωακείμ»

(Α.Ι.Μ.Θ., Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2893, έτος 1899).

6

«Εντιμότατοι φίλοι κ.κ. Α. Λογοθέτη και Δ. Θωμαΐδη,

Μεθ' υπερβαλλούσης χαράς και απεριγράπτου αγαλλιάσεως καταμαθόντες εξ αμφοτέρων των επιστολών υμών την ανακήρυξιν υμών αθώων παρά του αυτόθι πολιτικού δικαστηρίου, εδοξάσαμεν τον δικαιοκρίτην Θεόν, όστις

επιδών επί ταις δεήσεσι ημών υπέρ αθώων αδίκως διωκομένων προσφιλών φίλων και τέκνων κατά Χριστόν ευπειθεστάτων, ηυδόκησε να σοφίση ούτως τους πεπνυμένους δικαστάς, τους τιμώντας ομολογουμένους εαυτούς και το βασίλειον Κράτος.

Συγχαίροντες δε και υμίν εγκαρδίως επί ταύτη, ευχόμεθα όπως τα παθήματα υμών χάριν της πατρίδος, ώσιν τα τελευταία, βασιλεύση δε τουντεύθεν παυσίλυπος ειρήνη ανά πάσαν την προσφιλή ημών και πολύπαθον Θάσον προς δόξαν Χριστού και χαράν και ανακούφισιν απάντων ημών.

Πατρικώτατα δε υμάς περιπτυσσόμενοι και την εξ ύψους ενίσχυσιν επικαλούμενοι και την χάριν αυτού δαψιλή επί πάντας υμάς διατελούμεν μετ' αμειώτου αγάπης προσεπιδωρούμενοι και τας πολυτίμους ευχάς της Α. Θ. Παναγιότητος.

Εν Φαναρίω τη 9η Αυγούστου 1899

Διάπυρος προς Θεόν ευχέτης
+ Ο Μαρωνείας Ιωακείμ»

(Α.Ι.Μ.Θ., Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2894, έτος 1899).

7

«Σεβασμιώτατε εν Χω αδελφέ,

Αριθμ. Πρωτ. 33

Περιχαρής εδεξάμην την υπ' αριθμ. Πρωτ. 359 και ημερομηνία 4ης Αυγούστου ε.έ. επιστολήν της περισπουδάστου μοι Αυτής Σεβασμιότητος την εξαγγέλλουσαν την αθώωσιν των κατηγορηθέντων αδίκως προκρίτων της νήσου Θάσου, της ταπεινής μου παροικίας, υπό του αυτόθι Πολιτικού Δικαστηρίου και την προς ανενόχλητον αποχώρησιν ετοιμασίαν αυτών. Απαντών δεν εις ταύτην εκφράζω τη υμετέρα περισπουδάστω μοι Σεβασμιότητι τας επί τούτω ενθέρμους μου ευχαριστίας ανθ' ων υπέρ των αναξιοπαθούντων χριστιανών μου επράξατε ενεργειών, βέβαιος ων ότι και εν τω μέλλοντι τούτο αυτό εκθύμως θέλετε πράξει, οσάκις εκζητηθή η πολύτιμος υμών συνδρομή καθότι τα θασιακά ως φαίνεται ουχί ταχέως και ευκόλως εξομαλυνθήσονται.

Κατασπαζόμενος δε Αυτήν εν φιλήματι Χριστού και παρακαλών ίνα και την εσώκλειστόν μου εγχειρίση αυτοίς ασφαλή, διατελώ διαπυνθανόμενος τα κατ' Αυτήν αίσια.

Εν Φαναρίω τη 9η Αυγούστου 1899

Της υμετέρας περισπουδάστου Σεβασμιότητος
αγαπητός εν Χω αδελφός
και όλως πρόθυμος
+Ο Μαρωνείας Ιωακείμ»

(Α.Ι.Μ.Θ., Φάκ. 20, Αλληλογραφία Μητροπόλεως Μαρωνείας, αρ. εγγρ. 2895, έτος 1899).

ΔΙΑΜΑΝΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΟΥ 2ου ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΡΑΚΗ

Αιδεσιμολογιότατε
Κύριοι εκπρόσωποι των Αρχών
Αγαπητοί συνάδελφοι
Κύριες και Κύριοι,

Σας καλοσωρίζουμε στη σημερινή μας εκδήλωση που έχει ως θέμα την παρουσίαση των Πρακτικών του 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών για την «Αρχαία Θράκη» και σας ευχαριστούμε θερμά που ανταποκριθήκατε στην πρόσκλησή μας. Η παρουσία σας αποτελεί ιδιαίτερη τιμή για μας.

Αισθανόμαστε σήμερα μεγάλη χαρά και ικανοποίηση, γιατί κατορθώσαμε να ολοκληρώσουμε μια δύσκολη πορεία, η οποία άρχισε με την προετοιμασία και τη διοργάνωση του Συμποσίου στην Κομοτηνή, πριν από πέντε χρόνια, συνεχίστηκε με τη συγκέντρωση των ανακοινώσεων και την επεξεργασία του προς δημοσίευση υλικού και έφτασε στο τέρμα με την πολύπονη διαδικασία της εκτύπωσης των Πρακτικών. Η διοργάνωση του Συμποσίου και η έκδοση των Πρακτικών του οφείλεται στη γόνιμη συνεργασία του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής με τον Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής, ο οποίος έχει να επιδείξει πολύπλευρο έργο στον χώρο της Θράκης.

Το 2ο Συμπόσιο για την αρχαία Θράκη υπήρξε, όπως και το πρώτο για τη βυζαντινή Θράκη, σταθμός για την αρχαιολογική και ιστορική έρευνα της περιοχής. Οι Έλληνες και οι ξένοι επιστήμονες που πήραν μέρος ή παρακολούθησαν τις εργασίες του Συμποσίου, αλλά και όσοι θα μελετήσουν τώρα τα κείμενα των ανακοινώσεων είχαν και έχουν την ευκαιρία να διαπιστώσουν σε ποιο επίπεδο βρίσκοταν το 1992 η έρευνα για την αρχαία Θράκη από τα αρχαϊκά ως τα ρωμαϊκά χρόνια και να σκεφτούν πως πρέπει να προχωρήσει η έρευνα στο μέλλον.

Η Θράκη πριν από τον βίαιο διαμελισμό της, ως ενιαία γεωγραφική, ιστορική και πολιτιστική ενότητα υπήρξε επί αιώνες ζωτικός χώρος για τον ελληνισμό. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης ανήκε κατά τους αρχαίους χρόνους στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, ενώ αργότερα, και ιδιαίτερα

κατά τη βυζαντινή περίοδο, βρισκόταν μαζί με την Κωνσταντινούπολη στο κέντρο του ελληνισμού.

Στον χώρο της Θράκης βρήκαν οι αρχαίοι Έλληνες γόνιμο έδαφος για να δημιουργήσουν μερικούς από τους πιο όμορφους μύθους της ελληνικής μυθολογίας. Εδώ στα παράλια της Θράκης, στο Αιγαίο και τον Εύξεινο Πόντο εγκαταστάθηκαν οι Έλληνες αναζητώντας νέες πλουτοπαραγωγικές πηγές και νέα πατρίδα. Πολύ γρήγορα δημιούργησαν πόλεις και πολίσματα που εξελίχθηκαν σε δυναμικούς εμπορικούς σταθμούς, ενώ παράλληλα υπήρξαν εστίες ανάπτυξης και ακτινοβολίας του ελληνικού πολιτισμού. Οι έλληνες άποικοι μαζί με τα προϊόντα τους πρόσφεραν στους ντόπιους κατοίκους τη γλώσσα, τη θρησκεία, τους θεσμούς και την τέχνη. Ο ελληνικός πολιτισμός ρίζωσε γερά και μεγαλούργησε στις περιοχές της Θράκης. Η ελληνική τέχνη γνώρισε νέα περίοδο ανάπτυξης σε νέο περιβάλλον καλλιτεχνικής δημιουργίας. Στα χρόνια των Μακεδόνων βασιλέων και των διαδόχων η Θράκη ήταν ένα από τα κέντρα του οικουμενικού ελληνισμού. Η πολιτική των Μακεδόνων είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη παλαιών ή τη δημιουργία νέων μεγάλων πόλεων με έντονη οικονομική και πολιτιστική δραστηριότητα. Στα χρόνια των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, παρά τη ρωμαϊκή κυριαρχία, ο ελληνισμός αναπτύχθηκε ακόμα περισσότερο. Η ελληνική γλώσσα, οι λατρείες, οι θεσμοί και η τέχνη κυριάρχησαν σε όλες τις περιοχές της Θράκης. Όλα τα δημόσια και τα ιδιωτικά κείμενα που έχουν διασωθεί είναι γραμμένα στην ελληνική γλώσσα. Τα αυτοκρατορικά νομίσματα των μεγάλων πόλεων της Θράκης φέρουν επίσης ελληνικές επιγραφές. Η δυναμική παρουσία και η πνευματική προσφορά των Ελλήνων της βόρειας και ανατολικής Θράκης συνεχίστηκε όχι μόνο κατά την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και στους δύσκολους αιώνες της οθωμανικής δουλείας ως τα δίσεκτα χρόνια του βίαιου ξεριζωμού τους από τις προγονικές τους εστίες.

Σήμερα τα μνημεία και τα έργα της αρχαίας Θράκης τα διαχειρίζονται κατά το μεγαλύτερο μέρος οι Βούλγαροι, στους οποίους ανήκει η βόρεια ως το Δούναβη Θράκη και οι Τούρκοι, στους οποίους ανήκει η ανατολική Θράκη. Σε μας έχουν απομείνει τα μνημεία της νοτιοδυτικής Θράκης ή Θράκης του Αιγαίου, όπως την αποκαλούμε συχνά.

Οι Βούλγαροι έχουν να παρουσιάσουν, μετά τον τελευταίο πόλεμο, σημαντικό έργο στον τομέα των αρχαιολογικών ερευνών. Έχουν διενεργήσει πλήθος ανασκαφών σε αρχαιολογικούς χώρους όλων των προϊστορικών και ιστορικών περιόδων και έχουν φέρει στο φως αξιόλογα μνημεία και ευρήματα. Εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των προϊστορικών ανασκαφών που καλύπτουν τις περιόδους από την παλαιολιθική ως την πρώιμη εποχή του σιδήρου. Έχουν εντοπίσει και έχουν ερευνήσει πολλές θέσεις στον ορεινό όγκο της Ροδόπης. Έχουν ανασκάψει την πρωτεύουσα των Οδρυσών Σευθούπολη,

η οποία ως προς τα δημόσια κτίρια, τα ιερά και τα άλλα ευρήματα δεν διέφερε καθόλου από μια ελληνική πόλη. Έχουν κάνει ανασκαφές στις περισσότερες ελληνικές αποικίες του Εύξεινου Πόντου. Έχουν ανασκάψει επίσης πολλούς ταφικούς τύμβους, με αποτέλεσμα να αποκαλύψουν αρκετούς μνημειώδεις χτιστούς τάφους μακεδονικού τύπου της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, αλλά και απλούς τάφους και καύσεις των αυτοκρατορικών χρόνων. Η δραστηριότητα των Βουλγάρων περιλαμβάνει επίσης τη λειτουργία ενός Ινστιτούτου Θρακολογίας, τη δημοσίευση ανασκαφών, την έκδοση αρχαιολογικών περιοδικών, μονογραφιών και λευκωμάτων, τη διοργάνωση εκθέσεων σε πολλές χώρες με τα χρυσά και τα ασημένια αγγεία, τους γνωστούς «θησαυρούς» των Θρακών και τέλος τη διοργάνωση πολλών διεθνών θρακολογικών συνεδρίων.

Οι Τούρκοι δεν έχουν να επιδείξουν μεγάλη δραστηριότητα στην Ανατολική Θράκη. Οι ανασκαφές που συνεχίζονται στην Αίνο, ορισμένες άλλες σωστικές ανασκαφές, αλλά κυρίως οι συστηματικές επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες που γίνονται τα τελευταία χρόνια σε προϊστορικούς οικισμούς και νεκροταφεία της περιοχής, αποτελούν το σύνολο των γνωστών αρχαιολογικών ερευνών. Σημειώνουμε άλλη μια φορά εδώ ότι οι Τούρκοι συνάδελφοι δεν ανταποκρίθηκαν στην πρόσκλησή μας και δεν πήραν μέρος στο Συμπόσιο μας με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν στα Πρακτικά τουρκικές ανακοινώσεις.

Η αρχαιολογική έρευνα στην ελληνική Θράκη άρχισε πολύ αργά σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδος. Σημαντική υπήρξε η συμβολή του καθηγητή Γεωργίου Μπακαλάκη, ο οποίος πρώτος περπάτησε τη Θράκη «απ' άκρου εις άκρον», έκανε ανασκαφές στην αρχαία Στρύμη και δημοσίευσε τα πορίσματα των ερευνών του. Ο Δημήτρης Λαζαρίδης, Έφορος Αρχαιοτήτων Καβάλας, ήταν ο πρώτος που άρχισε ανασκαφές στον αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων. Ο πρώτος Έφορος της Θράκης, Ανδρέας Βαρβίτσας, που είναι και ο δημιουργός του πρώτου Μουσείου της Κομοτηνής, και στη συνέχεια ο διάδοχός του Ευάγγελος Πεντάζος προσπάθησαν με πενιχρά μέσα και ανύπαρκτο προσωπικό να οργανώσουν την Εφορεία και να προστατεύσουν τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της Θράκης. Οι ίδιοι άρχισαν και τις πρώτες ανασκαφές στη Μεσημβρία και τη Μαρώνεια αντίστοιχα. Από τις αρχές της δεκαετίας του '80 οι χρηματοδοτήσεις ειδικών για τη Μακεδονία και τη Θράκη προγραμμάτων στην αρχή και οι χρηματοδοτήσεις των περιφερειακών προγραμμάτων της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης αργότερα βοήθησαν ώστε να προχωρήσει η έρευνα με ικανοποιητικό ρυθμό. Από τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών μπορούμε να διατυπώσουμε συνοπτικά εδώ τα εξής:

Η παρανέστια περιοχή με τα στενά και την κοιλάδα του Νέστου εκτός

από τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους είναι μια περιοχή στρατηγικής σημασίας κατά την αρχαιότητα, από την εποχή του χαλκού ως τη βυζαντινή περίοδο, και κυρίως πριν από την κατασκευή της Εγνατίας. Τη μεγάλη σημασία της διάβασης του Νέστου ως κύριας οδικής αρτηρίας, που συνέδεε τη Μακεδονία με τη Θράκη, μαρτυρούν τα μνημεία εκατέρωθεν του ποταμού και κυρίως τα φρούρια της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.

Η αποκάλυψη του αρχαϊκού νεκροταφείου και του αρχαϊκού τείχους των Αβδήρων προσέφερε πολύτιμα στοιχεία για την εγκατάσταση των πρώτων αποικιών στην περιοχή, των Κλαζομενίων. Παρά τις πληροφορίες των αρχαίων πηγών, που αναφέρουν ότι απέτυχε η ίδρυση της πρώτης αποικίας, τα ανασκαφικά δεδομένα βεβαιώνουν ότι οι πρώτοι άποικοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή για μισό τουλάχιστον αιώνα. Οι σωστικές επίσης ανασκαφές που διενεργούνται σε μεγάλη κλίμακα τα τελευταία χρόνια στα νεκροταφεία των Αβδήρων συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για το είδος των ταφών και τα ταφικά έθιμα, αλλά και γενικότερα για τη θρησκευτική, κοινωνική και οικονομική ζωή των αρχαίων Αβδηριτών.

Οι ανασκαφές που άρχισαν τα τελευταία χρόνια στην πόλη και στους ταφικούς τύμβους των νεκροταφείων της αρχαίας Στρύμης μάς αποκαλύπτουν τμήματα του πολεοδομικού ιστού της πόλης με τα κτίρια και τους δρόμους και μαζί το οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο των κατοίκων. Διαφωτίζουν επίσης τις στενές εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις που είχε αναπτύξει η πόλη, όχι μόνο με τη μητρόπολη Θάσο και τη γειτονική Μαρώνεια, αλλά και την Αθήνα, η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην περιοχή κατά τον 4ο αι. π.Χ. ως το 350 π.Χ., όταν η Στρύμη καταστράφηκε ολοσχερώς από τους Μαρωνίτες με τη βοήθεια του Φιλίππου.

Η αποκάλυψη του θεάτρου, του ιερού του Διονύσου, του κτιρίου με το ψηφιδωτό και του μνημειώδους ρωμαϊκού προπύλου στη Μαρώνεια, προοιωνίζεται, παρά τη μεγάλη καταστροφή των αρχαίων λειψάνων, την ύπαρξη και άλλων δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων, εφόσον βέβαια προηγηθούν οι απαλλοτριώσεις και συνεχιστούν συστηματικά οι ανασκαφές. Τότε ασφαλώς θα καταστεί δυνατός και ο εντοπισμός κτισμάτων και ευρημάτων από την πρώτη εγκατάσταση των Χίων αποίκων. Από τη συνέχιση της έρευνας αναμένεται επίσης η επιβεβαίωση της ταύτισης της ομηρικής Ισμάρας με την ακρόπολη και τα τείχη του γειτονικού προς τη Μαρώνεια υψώματος του Αγίου Γεωργίου.

Στη Μεσημβρία-Ζώνη έχουν αποκαλυφθεί τμήματα των τειχών, μια περιτειχισμένη συνοικία, τμήματα των πολεοδομικών τετραγώνων της πόλης, το ιερό της Δήμητρας και ο ναός του Απόλλωνα. Τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα και ιδιαίτερα το πλήθος των νομισμάτων συνηγορούν στην ταύτιση της πόλης με τη Ζώνη. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το όνομα Μεσημβρία

είναι το αρχικό όνομα της πόλης από τον θρακικό οικισμό που προϋπήρχε εκεί, όπως βεβαιώνουν τα ευρήματα. Είναι γνωστό το αντίστοιχο παράδειγμα της Πολτυμβρίας-Αίνου.

Στη γειτονική Μάκρη έχει αποκαλυφθεί ένας από τους σημαντικότερους νεολιθικούς οικισμούς της χερσονήσου του Αίμου, της 6-5ης χιλιετίας π.Χ., που σχετίζεται με τους γνωστούς οικισμούς της Παραδημής και του Καράνοβο. Έχουν διατηρηθεί εντυπωσιακά αρχιτεκτονικά λείψανα και πολλές άλλες κατασκευές. Πλούσια είναι η κεραμική του οικισμού και σημαντικά τα μικροαντικείμενα, όπως τα εργαλεία και τα ειδώλια. Η μελέτη της στρωματογραφικής ακολουθίας, η τυπολογική κατάταξη της κεραμικής και των άλλων μικροευρημάτων μαζί με τις αναλύσεις του ανασκαφικού υλικού προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τις δραστηριότητες και το πολιτιστικό επίπεδο του νεολιθικού ανθρώπου στον χώρο της Θράκης.

Οι σωστικές ανασκαφές που διενεργούνται τα τελευταία χρόνια σε ταφικούς τύμβους των περιοχών Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Τριγώνου στον βόρειο Έβρο έχουν φέρει στο φως τάφους διαφόρων τύπων, όπως είναι οι χτιστοί μακεδονικού τύπου, οι κιβωτιόσχημοι, οι κεραμοσκεπείς, οι καύσεις και συγχρόνως πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα που χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. έως τον 3ο αι. μ.Χ. Οι ανασκαφές αυτές εκτός από τη διάσωση τάφων και κτερισμάτων, στην οποία συντελούν, προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τη ζωή των κατοίκων της Θράκης σε διαφορετικές περιόδους.

Στη Σαμοθράκη, εκτός από τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής στο Ιερό των Μεγάλων Θεών, που άρχισαν πριν από τον πόλεμο, και τις ανασκαφές στον χώρο της αρχαίας πόλης, που άρχισαν τελευταία, η έρευνα είχε για πρώτη φορά ως στόχο την ανίχνευση της προϊστορίας του νησιού. Η ανασκαφή στο Μικρό Βουνί αποκάλυψε ένα σημαντικό οικισμό με διάρκεια ζωής από την ύστερη νεολιθική έως τη μέση εποχή του χαλκού που εντάσσεται στην ομάδα πολιτισμών του ΒΔ Αιγαίου, όπως είναι η Πολιόχνη και η Τροία. Η παρουσία μινωικών σφραγισμάτων στον οικισμό αποκάλυψε για πρώτη φορά, μαζί με τα αντίστοιχα της Τροίας, τη δραστηριότητα των Μινωιτών στο βόρειο Αιγαίο και ασφαλώς βορειότερα ως τον Εύξεινο Πόντο.

Το έργο της Εφορείας μας εκτός από την έρευνα περιλαμβάνει και άλλες δραστηριότητες, όπως: λειτουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ξεναγήσεις και ομιλίες σε σχολεία και στρατιωτικές μονάδες, παρουσιάσεις των ανασκαφών στους κατοίκους των γειτονικών χωριών, ενημερωτικές αρχαιολογικές συναντήσεις για το κοινό κάθε χρόνο στην Ξάνθη, Κομοτηνή και Αλεξανδρούπολη, συμμετοχή σε Συνέδρια, εκθέσεις εκμαγείων και φωτογραφιών σε πόλεις του εξωτερικού και διαλέξεις με τη συνεργασία της Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας-Θράκης και με στόχο την προβολή της Θράκης. Τέτοιες εκδηλώσεις έχουν γίνει ως τώρα στη Γερμανία, Λουξεμβούργο, Ισπανία και

Ελβετία. Με χρηματοδότηση της Περιφέρειας ετοιμάζεται μια σειρά αρχαιολογικών οδηγών που θα καλύψει όλους τους μεγάλους αρχαιολογικούς χώρους της Θράκης. Άρχισε επίσης συνεργασία με το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών για την έκδοση ενός Corpus των επιγραφών της Θράκης που θα συνοδεύεται από μελέτες για την ιστορική τοπογραφία της περιοχής.

Άμεσοι στόχοι της Εφορείας, εκτός από τη συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών, είναι η λειτουργία του Μουσείου Αβδήρων, η επέκταση του Μουσείου Κομοτηνής, η κατασκευή του Μουσείου Αλεξανδρούπολης που έχει εγκριθεί από το ΥΠΠΟ και η επισκευή της καπναποθήκης στην Ξάνθη, ιδιοκτησίας του Υπουργείου μας, όπου θα στεγαστεί ένα διεπιστημονικό Κέντρο έρευνας για τη μελέτη των ορεινών περιοχών της Ροδόπης.

Οι Βούλγαροι και Ρουμάνοι συνάδελφοι μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων αντιμετωπίζουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα, τα οποία όχι μόνο έχουν περιορίσει σημαντικά την αρχαιολογική έρευνα, αλλά έχουν επιπτώσεις και στη στοιχειώδη ακόμα λειτουργία των Μουσείων και επιστημονικών ιδρυμάτων. Αναγκάζονται έτσι να συνεργάζονται με ξένες σχολές και ξένα πανεπιστήμια για να εξασφαλίσουν τις σχετικές χρηματοδοτήσεις για ανασκαφές και δημοσιεύσεις ή για τη διοργάνωση επιστημονικών συνεδρίων. Αναφέρουμε ενδεικτικά την Πίστυρο, ένα ελληνικό εμπορικό σταθμό δυτικά της Φιλιππούπολης, όπου έφταναν τα προϊόντα από τη Μαρώνεια και την Αίνο διά του Έβρου με πλοιάρια. Εδώ οι ανασκαφές γίνονται σε συνεργασία με τους Τσέχους. Στον νεολιθικό οικισμό του Καράνοβο εργάζονται Γερμανοί αρχαιολόγοι. Υπάρχει συνεργασία ακόμα και με αρχαιολόγους από τη μακρινή Ιαπωνία. Πιστεύουμε ότι τουλάχιστον στη Βουλγαρία, της οποίας τα αρχαία μνημεία και οι χώροι ανήκουν στον ευρύτερο χώρο της αρχαίας Θράκης, έπρεπε να υπάρχει ισχυρή ελληνική παρουσία. Είναι ανάγκη, παρά τις δυσκολίες και την οικονομική δαπάνη που χρειάζεται, να ιδρυθεί το Ελληνικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στη Βουλγαρία, το οποίο προβλέπεται μαζί με άλλα στο σχέδιο του Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού ή τουλάχιστον να υπάρξει συνεργασία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και Πανεπιστημιακών Σχολών σε διαφόρους τομείς, όπως η διενέργεια ή η δημοσίευση ανασκαφών και η διοργάνωση εκθέσεων ή συνεδρίων.

Τελειώνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Πρόεδρο του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής, Πρωτοπρεσβύτερο Δημήτριο Βασιλειάδη, καθώς και τα Μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου για τη γόνιμη συνεργασία που είχαμε και για την πολύτιμη βοήθειά τους στην έκδοση των Πρακτικών. Πρέπει να ευχαριστήσω επίσης όλους τους συναδέλφους που βοήθησαν στη διοργάνωση του Συμποσίου και την έκδοση των Πρακτικών και ιδιαίτερα τη Δόμνα Τερζοπούλου, η οποία ανέλαβε το μεγαλύτερο βάρος όλων των εργασιών. Ευχα-

ριστούμε επίσης τον τυπογράφο Θανάση Αλτιντζή, τη γυναίκα και την κόρη του, αλλά και το προσωπικό του τυπογραφείου του, γιατί όλοι εργάστηκαν για την επιμελημένη εμφάνιση των Πρακτικών. Πολλές ευχαριστίες οφείλουμε επίσης στον καθηγητή της Αρχαιολογίας και Βουλευτή Επικρατείας Δημήτρη Παντερμαλή που πρόθυμα δέχτηκε να παρουσιάσει σήμερα τους τόμους των Πρακτικών. Ευχαριστούμε τέλος θερμά όλους εσάς που μας τιμήσατε σήμερα με την παρουσία σας. Εμείς δίνουμε την υπόσχεση ότι θα προσπαθήσουμε να διοργανώσουμε ακόμα ένα συμπόσιο για την αρχαία Θράκη, αφιερωμένο αυτή τη φορά σε κάποια ειδικότερα θέματα της Ιστορίας και της Αρχαιολογίας της Θράκης.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. Α. ΑΛΤΙΝΤΖΗΣ
ΚΕΝΤΡΙΚΑ: ΚΑΜΒΟΥΝΙΩΝ 2-4 (ΙΠΠΟΔΡΟΜΙΟΥ)
ΤΗΛ. 2310 221529, FAX 2310 242440
546 21 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ: ΒΙ.ΠΕ.Θ. - ΣΙΝΔΟΣ
ΤΗΛ. 2310 795927, 795928, FAX 2310 569792
e-mail: angelos@altintzis.gr